Estd : June 2000
Accredited for 'C' Grade in 1st Cycle (Aug.2015) of NAAC (with CGPA.1.99)

UGC 2(f) 12 (B) Dt. 2 December, 2014
Permanent Affi. No SU/Affi./T-2/UG-PG/VTD/475 Dt. 22 April 2014

// Anant Amuchi Dheyasakti ! Anant An Asha //
Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science) Kale
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur, Pin - 416 205 (Maharashtra State) INDIA
Affiliation : Shivaji University, Kolhapur.

Principal
Dr. Kamalakar N. Rakshase
M.A., NET, Ph.D.

Website : www.vpmkale.edu.in
Office : 02328-232093
Fax : 02328-232093
Principl : (O) 02328 232044
Email : principal_vpmkale@rediffmail.com
principal_vkmkale@rediffmail.com

Founder & President : Hon.Shri.Vitthal Shankar Patil L.D.C. M.A. Secretary : Sou. Alaka Vitthal Patil

Ref. No. Date :

DVV clarification

3.3.2 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during last five years

Findings of DVV	Link of Supporting Documents
A consolidated table showing SNo, year of publication, title with ISBN number, title, author, Department name	View File
Provide Cover page, content page and first page of the publication	View File

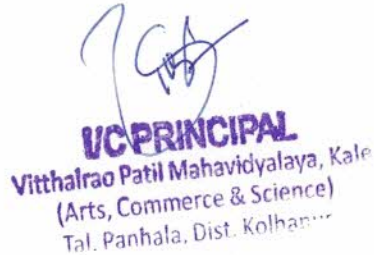

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,

(Arts, Commerce and Science)Kale.

AISHE CODE – C11239

NAAC SSR Cycle – II (Jan. 2023)

Key Indicator 3.3- Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

Sr No.	Name of Faculty	Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings					Total
		2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	2017-18	
1	Dr Ladgaonkar B. M.	-	-	-	02	-	**02**
2	Dr Jadhav M. J.	01	-	01	02	03	**06**
3	Dr. Tatale P. B.	02	01	02	02	03	**10**
4	Dr. Selukar S. M.	02	01	02	02	04	**11**
5	Dr. Dhuture M.G.	01	03	-	02	03	**09**
6	Dr. Sonkamble D.N.	-	03	-	02	03	**08**
7	Mr. Kamble J. A.	-	02	-	02	02	**06**
8	Mr. Suryawanshi N.N.	-	-	01	02	02	**05**
9	Dr. Chavan P. L.	-	01	03	02	03	**09**
10	Dr. Rakshase K.N.	01	03	01	-	03	**09**
11	Mr. Yamagekar V. S.	-	02	01	02	03	**08**
12	Dr. Patil N. V.	02	02	02	03	03	**12**
13	Dr. Jadhav S. B.	-	01	02	01	02	**06**
14	Dr. Patre K.B	-	-	01	-	01	**02**
Total Number of ISSN/ISBN Published		**09**	**19**	**16**	**24**	**35**	**103**

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

3.3.2 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during last five years

A consolidated table showing Sr. No., year of publication, title with ISBN number, author, Department name

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

Sl. No.	Year of publication	Title of the book/chapters published	ISBN number of the proceeding	Title of the paper	Name of the Author	Name of Department
1	Sep-17	Emerging moments and trades in humanity and sciences	ISSN-2349-638X	भारतातील सहकारी चळवळ	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
2	31-Aug-17	Yugpurush Dr Babasaheb Ambedkar	ISBN 978-93-82028-54-3	जातीप्रथा एक सामाजिक समस्या	Prof. Kamble Jelit Anandrao	Hindi
3	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	बहु संस्कृतीवाद राष्ट्र राज्यासमोरील एक आव्हान	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
4	16-Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	आना इस देश में सांप्रदायिक संघर्ष	Prof. Kamble Jelit Anandrao	Hindi
5	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता संस्कृती आणि संघर्ष	Dr. Chavan Prerana Laxman	Marathi
6	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	भारतीय सभ्यता पर ईस्लाम का प्रभाव	Prof. Suryawanshi N.N.	History
7	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	Effect of yoga on acedemic performonce in relation to stress with special reference	Prof.. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
8	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	दौड उपन्यास में चित्रित संस्कृती संघर्ष	Dr. Nitin Vithal Patil	Hindi
9	Sep-17	Emerging movement and trades in humanity and sciences	ISSN-2349-638X	हिंदी दलित साहित्य आंदोलन और सामाजिक क्रांति (तिरस्कृत आत्मकथा के संघर्ष में)	Dr. Nitin Vithal Patil	Hindi
10	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	मध्य आशियातील संस्कृतीचा मौर्योत्तर कालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव	Dr.. Jadhav Sandip Bhairu	History
11	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
12	Sep-17	Emerging movement and trades in humanity and sciences	ISSN-2349-638X	माहितीचा अधिकार एक सामाजिक चळवळ	Dr. Dhuture M.G.	Sociology

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science

IC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala Dist Kolhapur

13	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	A geographical Study of Indian Culture	Dr.. Patre Krishna Bapu	Geography
14	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्र राज्यापुढील आव्हान	Prof. Rakshase K.N.	Political Science
15	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	महेश एल्कुंजवार यांच्या त्रीनाट्यधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष	Prof. Jadhav Mahadev Jaysing	Marathi
16	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	Prof. Tatale P. B.	Economics
17	Sep-17	Cultural conflict in literature and humanities	ISSN-2349-638X	जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम	Prof. Sonkambale D.N.	Economics
18	Sep-17	Regular Issue	ISSN 2349-638X	National reference of dalit moment in Maharashtra	Prof. Rakshase K.N.	Political Science
19	Oct-17	Nation builders	ISSN-2349-638X	कारगिल ते उरी : भारत-पाकिस्तान संघर्षाचे तुलनात्मक अध्ययन	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
20	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी	Dr. Rakshase K.N	Political Science
21	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्र उभारनीतील योगदान	Dr. D.N. Sonkamble	Economics
22	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारनीतील योगदान.	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
23	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	राष्ट्र निर्माण में मैथिलीकरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान	Dr.. Patil Nitin Vithal	Hindi
24	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	ऑलम्पिक वीर खाशाबा जाधाव -एक दृष्टीक्षेप	Prof. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
25	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जल व वीज निर्मिती धोरण	Prof. Suryawanshi N.N.	History
26	Feb-18	Nation builders	ISSN-2349-638X	कृष्णकाठ मधील राष्ट्र उभारणी विषयक विचार	Dr.Chavan Prerana Laxman	Marathi
27	17-Feb-18	Regular Issue	ISSN-2349-638X	मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारनीतील योगदान	Prof. Jadhav Mahadev Jaysing	Marathi

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

28	Mar-18	The Portrayal Of Subalterns In Indian Literature	ISSN-2349-638X	भारतीय खेळाचा इतिहास व विकास	Prof. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
29	Feb-18	Goods and service tax in India	ISBN-978-81-927211-6-6	एक राष्ट्र एक कर वस्तू व सेवा कर	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
30	15-Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे एक चिंतन	Prof. Jadhav Mahadev Jaysing	Marathi
31	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	भारतीय कुटीर उद्योगातील स्त्रियांचे महत्व	Dr.Tatale Padmakar Baliram	Economics
32	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	Dr.Tatale Padmakar Baliram	Economics
33	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	सामाजिकता आणि कथालेखीकांची भूमिका	Dr. Chavan Prerna Laxman	Marathi
34	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६९ ते १९२०)	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
35	15-Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	हिंदी साहित्य में अलग वजूद रखनेवली साहित्यकार मन्नू भंडारी	Prof. Kamble Jelit Anandrao	Hindi
36	22-Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	हिंदी दलित कहानियो में व्यक्त समस्यांए और चुनौतीया	Prof. Kamble Jelit Anandrao	Hindi
37	23-Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	दृश्यांचा ढोबळ समुद्र	Dr. Chavan Prerna Laxman	Marathi
38	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्र्यांचे संपती विषयक अधिकार	Suryawanshi N.N.	History
39	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	Women contribution in Indian English literature	Prin. Dr. B.M. Ladgaonkar	English
40	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	Feminine sensibility in the select poems of Kamala Das and Mamta Kalia	Prin. Dr. B.M. Ladgaonkar	English
41	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	मध्ययुगीन भारतातील महान राज्यकर्ती राणी रुद्रमादेवी	Dr. Jadhav Sandip Bhairu	History
42	2018	समाज सुधारणा चळवळीचे साहित्य आणि इतिहास लेखनाला योगदान.	ISBN-978-81-933230-5-2	स्त्री पुरुष तुलना :ताराबाई शिंदे	Suryawanshi N.N.	History

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala Dist. Kolha

43	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2277-8721	वायू कन्या पी टी उषा क्रीडा शेत्रातील योगदान	Prof. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
44	Oct-18	Indian democracy and its challenges	ISSN-2349	खेळ व खेळाडूंची या विकासात शासनाचे प्रयत्न	Prof. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
45	2018	एकविसावी शती का हिंदी साहित्य नव विमर्श	ISBN-978-93-86077-64-6	इंटरनेट पर प्रकाशित हिंदी कविताओ में चित्रित वृद्ध विमर्श	Dr.. Patil Nitin Vithal	Hindi
46	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	सुर्यबाला जी का हिंदी कहानी साहित्य में योगदान	Dr.. Patil Nitin Vithal	Hindi
47	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	भारतीय स्त्री चळवळीचा सामाजश्स्त्रीय अभ्यास	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
48	Sep-18	Role of women in literature humanity commerce and sciences.	ISSN-2349-638X	मध्ययुगीन भारतातील महान राज्यकर्ती : राणी रुदामा देवी	Dr. Jadhav Sandip Bhairu	History
49	Sep-18	contemporary issue and challenges in social science and language.	ISSN-2349-638X	स्त्रीभ्रूण हत्या : एक सामाजिक समस्या	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
50	Sep-18	contemporary issue and challenges in social science and language.	ISSN-2349-638X	दारिद्र्य निर्मूलनात महिला बचत गटाचे योगदान	Dr. D.N. Sonkamble	Economics
51	Sep-18	Vichar manthan. Maharashtra political science and public administration	ISSN-2349-638X	भारतीय शेतकर्यांच्या समस्या	Dr. D.N. Sonkamble	Economics
52	Sep-208	Vichar manthan. Maharashtra political science and public administration	ISSN-2349-638X	भारतातील जात आणि राजकारण	Dr. Rakshase K.N	Political Science
53	Feb-18	Goods and service tax in Indi	ISBN-978-81-927211-6-6	वस्तू व सेवा कर	Dr. D.N. Sonkamble	Economics
54	JAN 2020	contemporary issue and challenges in social science and language.	ISSN-2347-9639	म. गांधी याच्या राज्य विषयक विचारांची मीमांसा	Dr. Rakshase K.N	Political Science
55	JAN 2021	Contemporary issue in political science	ISSN-2277-8063	भारतीय संघराज्याचा अविष्कार	Dr. Rakshase K.N	Political Science
56	Mar-19	Indian politician in 21st century	ISSN-2277-8063	भारत-पाकिस्तान संघर्षाचे बदलते स्वरूप कारगिल पीर पंजाल व बालाकोट	Dr. Selukar Shardual Manikarao	Political Science
57	Aug-19	Vichar manthan Maharashtra political science and	ISSN-2347-9639	एक राष्ट्र- एक निवडणूक : एक विश्लेषण	Dr. Selukar Shardual Manikarao	Political Science

VPM
VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

58	Aug-19	Literature Imperor annabhau Sathe	ISBN : 978-93-85426-58-2	मराठी साहित्यातील युगप्रवर्तक अण्णाभाऊ साठे	Dr. Chavan Prerna Laxman	Marathi
59	Jan-19	Significance of festivals in human life	ISSN-2349-638X	होळी व मोहरम या सनामधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा	Jadhav Mahadev Jaysing	Marathi
60	Nov-19	Regular Issue	ISSN-2349-638X	मोहन राकेश की कहानियो मैं चित्रित दांपत्य जीवन कि विकृतीया	Dr. Patil Nitin Vithal	Hindi
61	Jan-20	Regular Issue	2348-7143	Study of crop combination in malsbiras Tahsil Based on Raffiullah's method.	Dr. Patre K.B	Geography
62	Dec-19	Significance of co curriculum extra curricular and extension activity in higher education	ISSN-2349-638X	Personality development and Sports	Prof.. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
63	Jan-20	Recent trends and issue in languages social science is and commerce	ISSN-23199318	ग्रामीण विकासात सहकारी प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
64	Mar-20	Regular Issue	ISSN-2349-638X	स्थानिक स्वराज्य संस्था उदय व विकास	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
65	Jan-20	Vichar manthan Maharashtra vidhansabha nivadnuk	ISSN-2347-9639	सतराव्या लोकसभा निवडणुकीच्या प्रचारातील प्रमुख मुद्दे एक विश्लेषण	Dr. Selukar Shardual Manikarao	Political Science
66	Jan-20	Regular Issue	ISSN-2349-638X	जागतिक महामंदीच्या काळातील महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ	Dr. Jadhav Sandip Bhairu	History
67	Jan-20	Vidya varta international visarjan	ISSN-2349-638X	दलित कवितेतील समाज दर्शन	Dr. Chavan Prerna Laxman	Marathi
68	Mar-20	Regular Issue	ISSN-2349-638X	Spiritual Unity of Indio-Bhakti movement from south to north Indio	Prof. Suryawanshi N.N	History
69	Jun-20	हिंदी साहित्य मे विविध विमर्श	ISSN 2582-5429	कितने प्रश्न करू	Dr. Patil Nitin Vithal	Hindi
70	Jul-20	Regular Issue	ISSN-2349-638X	भ्रष्टाचार के सैनिक	Dr. Patil Nitin Vithal	Hindi

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

71	Jun-20	Literary interior annabhau Sathe	ISBN-978-93-85426-58-2	चित्रा 'उपन्यास में स्त्री पात्र	Prof. Kamble Jelit Anandrao	Hindi
72	May-20	मध्ये युगीन मराठी वाड़मयातील विविध संप्रदाय	ISSN-2319-6025	चक्रधर स्वामी यांचा उपदेश आणि राष्ट्रीय एकात्मता	Dr. Chavan Prerna Laxman	Marathi
73	Jul-20	bohal shodh manjusha	ISSN 2395-7115	कौन कुटील खल कामी	Dr. Patil Nitin Vithal	Hindi
74	Jul-20	Need of sports and physical education in challenges scenario	E-issn-2319-9318	Yoga for healthy lifestyle	Prof.. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
75	Aug-20	navjot	ISSN 2277-8063	Dr. B.R. Ambedkar's Thoughts on cast system in India	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
76	Aug-20	ayushi	ISSN 2349-638x	Brick Makers: Sociological Glance	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
77	Aug-20	ज्ञानाची प्रतीक डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर	ISBN 978-81-946921-0-2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार	Dr. D.N. Sonkamble	Economics
78	Oct-20	विचार मंथन	ISSN-2347-9639	आघाड्यांचे राजकारण	Dr. Rakshase K.N	Political Science
79	Dec-20	समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका	ISSN 2230-7745	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
80	Mar-21	Ayushi	ISSN-2349-638X	ज्ञानोदय मधील पत्रलेखनाचे विशेष	Jadhav Mahadev Jaysing	Marathi
81	Mar-21	परिवर्तित भाषिक परिदृश्य और हिंदी के रोजगार पर आयाम	ISBN 978-93-90775-36-1	हिंदी मे रोजगार के अवसर	Prof. Kamble Jelit	Hindi
82	Jun-21	सोशल इस यूज अँड प्रॉब्लेम	ISSN-2278-3199	मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाज व्यवस्थेवरील प्रभाव	Dr. Dhuture M.G.	Sociology
83	Mar-21	Women rights status and goal	ISSN-2278-9308	शिक्षणाचा मूलभूत हक्क आणि उच्च शिक्षणातील स्त्रियांच्या	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
84	Mar-21	Akshara multi disability research journal	E-ISSN 2582-5429	खेलो इंडिया नव्या क्रीडा संस्कृतीचा उदय	Prof.. Yamagekar Vikram Sayaji	Phy.Education
85	May-21	Sustainable development science social science and languages	ISSN-2349-638X	दारिद्र्य निर्मूलनात मागास वर्गीय विकास महामंडळाचे योगदान	Dr. D.N. Sonkamble	Economics

VITHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

86	Sep-20	Ajanta	ISSN 2277-5730	ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता शाश्वत शेतीची गरज	Dr. Sonkamble D.N	Economics
87	2021	Ajanta	ISSN 2277-5730	ज्ञानेश्वरी तील लोकशिक्षण - एक अभ्यास	Dr.Chavan Prerana Laxman	Marathi
88	May-21	General of research and development	ISSN-2230-9578	कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
89	Jul-21	Ayushi	ISSN-2349-638X	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील शिवसेनेचे बदलते स्वरूप	Dr. Rakshase K.N	Political Science
90	Jul-21	Ayushi	ISSN-2349-638X	भारतीय शेती व शेती क्षेत्रातील अनिशिता	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
91	Aug-21	Ayushi	ISSN-2349-638X	महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था विशेष संदर्भ कोल्हापूर महानगरपालिका	Dr. Tatale Padmakar Baliram	Economics
92	Jul-21	NAV nikash	ISSN 0975-0827	सरकार का घडा में चित्रित धार्मिक व्यंग	Dr. Patil Nitin Vithal	Hindi
93	Oct-21	Ayushi	ISSN-2349-638X	ज्ञानदेणे मराठी भाषेविषयी केलेल्या कार्याचा आढावा	Jadhav Mahadev Jaysing	Marathi
94	april- june2022	Ajanta	ISSN 2277-5730	मालती जोशी का हिंदी कहानीम मैं योगदान	Dr.. Patil N.V.	Hindi
95	Dec-22	advance and applied research	ISSN-2347-7075	जागतिक महामंदी आणि भारतीय शेतकऱ्याचा कर्जबाजारीपणा	Dr. S.B.Jadhav	History
96	2020	स्वतंत्र लढ्याचा इतिहास	ISBN- 978-93-89327-76-2	राष्ट्रवादाचा उदय	Dr. S.B.Jadhav	History
97	2019	भारताचा आर्थिक इतिहास	ISBN- 978-93-89327-34-2	व्यापार	Dr. S.B.Jadhav	History
98	2017	आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे सिद्धांत	ISBN- 978-81-8486-672-8	प्रस्तावना	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
99	2017	समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारण	ISBN- 978-81-8486-665-0	समकालीन समस्या	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
100	Dec-21	भारतीय राजकीय विचार	ISBN- 978-93-92887-02-04	मानवेंद्रनाथ रॉय	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science
101	Jun-21	साहित्यशास्त्र और हिंदी आलोचना	ISBN- 978-93-92887-25-03	साहित्यस्वरूप तत्व और प्रयोजन	Dr. Patil Nitin Vithal	Hindi
102	Jun-22	Problems and prospects of biogas plants in Kolhapur districts Maharashtra India	ISBN- 978-93-94819-07-8	Problems and prospects of biogas plants in Kolhapur districts Maharashtra India	Dr. Patre K.B	Geography
103	2022	भारताचे परराष्ट्र धोरण	ISBN- 978-93-92887-86-4	भारत आणि जागतिक महासत्ता	Dr. Selukar Shardul Manikrao	Political Science

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

3.3.2 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during last five years

Cover page, content page and first page of the publication

Research Papers Publication

2017-18

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

KOLHAPUR
NAAC Accredited "A"
in 3rd cycle
With CGPA - 3.24
58th Rank in NIRF -2017

Vivekanand College, Kolhapur

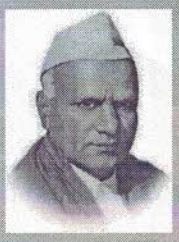

Dept. of History & Political Science

PROCEEDINGS

One day International Multidisciplinary Seminar

"Emerging Movements & Trends in Humanities and Sciences"

22 nd September, 2017

A Special issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue- XV ISSN -2349-638x
Impact Factor 3.025

Dr. S. R. Kattimani
Editor

Dr.M.S. Ghrorpade
Co-Editor

Mr.D. A. Pawar
Co-Editor

Dr. S. Y. Hongekar
Principal,
Vivekanand College, Kolhapur

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
101.	पल्लवी रोहिदास मिरजकर	सोलापूरमधील महिला विडी-कामगार चळवळ	428 To 431
102.	पी.जे.चौधरी	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत वृत्तपत्रांचे योगदान	432 To 437
103.	शिवप्रसाद सुनिल शेवाळे	महाराणी जिजाबाई कालीन वेदोक्त चळवळ : एक अभ्यास	438 To 439
104.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	कामगार चळवळ	440 To 444
105.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	सामाजिक बदल आणि भारतातील सामाजिक चळवळी	445 To 448
106.	डॉ.कल्पणा पाटोळे	स्त्री-जागरण में हिंदी उपन्यासो की भूमिका (नासिरा शर्मा के उपन्यासों के संदर्भ में)	449 To 451
107.	डॉ.ज्योती व्हटकर -खरात	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर : सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक ऐतिहासिक निर्णय	452 To 455
108.	डॉ.संजय सागरु सपकाळ	भारतातील सामाजिक व राजकीय चळवळीत महिला विकासाची वाटचाल	456 To 459
109.	डॉ.वसंत भूपाल शिंदे	भारतबंव परराष्ट्र धोरण - सातत्य आणि स्थित्यंतर अलिप्ततवादी चळवळ : विकास आणि प्रस्तुतता	460 To 468
110.	डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	दलित चळवळीची स्थित्यंतरे	469 To 474
111.	काशिलिंग रघुनाथ गावडे	छोडो भारत, प्रतिसरकार आणि शिराळा पेठा	475 To 479
112.	सागरकुमार राहुल जाधव यशवंत नागुर्डेकर	महाराष्ट्रातील पर्यावरण चळवळी	480 To 484
113.	अनिल गाडेकर डॉ.उल्का देशमुख	धनगर समाजाच्या आरक्षण चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	485 To 487
114.	डॉ.प्रा.संपदा टिपकुर्ले	दारूबंदी चळवळ - आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम	488 To 491
115.	अनिल प्रभाकर कांबळे	नारी मुक्ति आंदोलन : उद्भव और विकास	492 To 493
116.	पद्माकर बळीराम तटाळे	भारतातील सहकारी चळवळ	494 To 496
117.	डॉ.मधुकर धुतुरे	माहितीचा अधिकार एक सामाजिक चळवळ	497 To 501
118.	डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड	नोटबंदी : यश अपयश	502 To 505
119.	डॉ.एम. आर.खोत	स्वातंत्र्यसैनिक अरूणा असफ अली यांचे जीवन व कार्य	506 To 508

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतातील सहकारी चळवळ

प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

जागतिक अर्थव्यवस्थेचा विचार करता जगात प्रामुख्याने भांडवलशाही, समाजवादी अर्थव्यवस्था कार्यरत असल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने या दोन्ही अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करून या अर्थव्यवस्थेतील काही चांगल्या बाबी घेऊन मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. इंग्लंडमध्ये औद्योगीक क्रांती सर्वप्रथम झाली व यातूनच आर्थिक व सामाजिक दृष्परिणाम निर्माण झाले. त्यातच सहकाराचा उदय झाला. इंग्लंडमधील रहृश्डेल येथे सर्वप्रथम सहकारी तत्त्वावर चालणारी पहिली सहकारी संस्था स्थापन झाली व त्यानंतर सर्व जगभर या सहकाराचा विस्तार होण्यास सुरुवात झाली. भारताचा विचार करता १९ व्या शतकाच्या अखेरीस सहकार उदयास आला. त्या दृष्टिकोनातून विविध क्षेत्रात सहकाराचा अवलंब करण्याच्या शिफारशी करण्यासाठी १८८२, १८९२, १९०० मध्ये नेमलेल्या अनुक्रमे विलियम वेडरबर्न, फंडरिक निकोल्सन व एडवर्ड समितीने शिफारशी केल्या. परंतु भारतातील सहकार चळवळीस मुर्त स्वरूप देणारा सहकाराचा कायदा भारत सरकारने १९०४ मध्ये मंजूर केला. तसेच भारत सरकारने सहकारी संस्थांचा विकास व समन्वय याचा अभ्यास करण्यासठी १९४५ मध्ये आर. सी. सरैय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली व या समितीस 'सहकारी नियोजन समिती' असे देखील म्हणतात. या समितीने सहकारी संस्थांच्या संदर्भात अतिशय महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या.

संशोधन लेखाचे उद्देश

सदर संशोधन लेख खालील उद्देश समोर ठेवून करण्यात आला आहे.

१. सहकाराचा अभ्यास करणे.
२. सहकाराची वैशिष्ट्यो अभ्यासणे.
३. भारतातील पतपुरवठ्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहित असताना प्रामुख्याने दुय्यम आधार सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यात प्रामुख्याने विविध संदर्भग्रंथ मासिके व इंटरनेटवरील माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

सहकाराचा विचार करता सहकार ही संकल्पना ही मुळात फार प्राचीन काळापासून प्रचलित असल्याचे दिसून येते. एखादे काम ऐकट्याने करण्यापेक्षा सर्वांनी एकत्र येऊन केले तर ते लवकर व योग्यरितीने पूर्ण होते हे लक्षात येते. याचाच विचार करून संत तुकाराम म्हणतात, "एकमेका साहाय्य करून अवघे धरू सुपंथ" असेच तत्त्व सहकारामध्ये देखील पाळले जाते.

सहकाराच्या प्रमुख व्याख्या

सहकाराच्या व्याख्या विविध विचारवंतांनी केल्या आहेत. त्यातील प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

एच. कॅलव्हर्ट : "व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्र येवून आपल्या आर्थिक हितसंबंधाच्या संवर्धनासाठी समानतेच्या तत्त्वावर स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय."

व्ही. एल. मेहता : "समान गरजा असलेल्या व्यक्तींनी आपली समान आर्थिक उद्दिष्ट्यो साध्य करण्यासाठी स्वेच्छेने संघटीत होवून स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय."

भारतीय सहकार कायदा १९१२ : "आपल्या सभासदांचे आर्थिक हितसंदर्भात करणारी संस्था म्हणजे सहकार होय."

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

वरील व्याख्याचा विचार करता सहकाराची वैशिष्ट्ये सांगता येतील. सहकार म्हणजे व्यक्तीचे संघटन समाजातील आर्थिक दुर्बल घटक एकत्र येवून स्वतःचा आर्थिक उन्नतीसाठी प्रयत्न करतात. यात प्रत्येक सभासद आपल्या कुवतीप्रमाणे भांडवल पुरवते. यात भांडवलाला महत्त्व दिले जात नसून व्यक्तीच्या एकत्रीकरणाला महत्त्व दिले जाते.

सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे महत्त्वाचे आहे. जर नोंदणी केली गेली नाही तर अशा संस्थेस कायदेशीर अस्तित्व प्राप्त होत नाही.

यात अनेक व्यक्ती एकत्र येवून सहकारी संस्था स्थापन करतात. परंतु येथे सभासद होण्यासाठी कोणावरही सक्ती केली जात नाही. जर सभासदाला वाटले की, आपले हितसंबंध किंवा हक्क अबाधीत / सुरक्षित राहत नाहीत तर तो सभासद केव्हाही संस्थेस सोडून जावू शकतो.

लोकशाहीत ज्याप्रमाणे कारभार चालतो. त्याचप्रमाणे या संस्थेत कारभार चालतो. प्रत्येक व्यक्तीच्या मताला या ठिकाणी किंमत दिली जाते. एक व्यक्ती एक मत या तत्त्वाचा वापर या ठिकाणी केला जातो. येथे जात, लिंग, धर्म, आर्थिक स्थिती यावरून भेदभाव केला जात नाही.

या सहकारी संस्थेत नफ्यापेक्षा ग्राहक हितावर भर दिला जातो. सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश नफा मिळवणे हा नसून ग्राहकांना उत्तम सेवा उपलब्ध करून देणे हा आहे. इतर व्यापारी संस्थेचा विचार करता ह्या संस्थेची स्थापना नफा मिळवणे ह्या उद्देशाने झालेली असते. परंतु सहकारात नफ्यापेक्षा सभासदांना कमीत कमी किंमतीत चांगल्या सेवा कशा प्रकारे मिळतील याकडे विशेष लक्ष दिले जाते.

आपल्या सभासदाचे समान हित साध्य करणे हा सहकारी संस्थेच्या कार्याचा प्रमुख उद्देश असतो. याचबरोबर समान गरजा व उद्दिष्टे साध्य करणारी ही संघटना आहे.

सहकारात मुळात व्यवहारात दिसून येणारे मध्यस्थ व या मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे हा सहकाराचा मूळ हेतू आहे. कारण मुळात उत्पादकापेक्षा मध्यस्थ जास्त नफा मिळवीत असल्याचे दिसून येते. मात्र सहकारात मध्यस्थांचे उच्चाटन केले जाते व सभासदांचा फायदा करून दिला जातो.

थोडक्यात, सहकार म्हणजे व्यक्तीचे संघटन, स्वातंत्र्य, कायदेशीर अस्तित्व, लोकशाही तत्त्व, ऐच्छिक संघटन, लोकशाहीचा वापर, ग्राहक हिताला प्राधान्य, समता, नितीमूल्य, मध्यस्थांचे उच्चाटन हे सहकाराची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

भारतातील सहकारी पतपुरवठा

भारतातील सहकारी संस्थेचा पतपुरवठा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. भारतात पतपुरवठा संस्थांची रचना त्रिस्तरीय स्वरूपाचा आहे. स्थानिक पातळीवर म्हणजे ग्रामस्तरावर प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, जिल्हास्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती बँका तर राज्य स्तरावर राज्य सहकारी बँक कार्य करताना दिसून येतात. ही बँक राज्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करते. म्हणून हिला 'शिखर बँक' म्हणून देखील ओळखले जाते.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची प्रगती

(कोटी रुपयात)

सन	पतपुरवठा संस्थांची संख्या	सभासद संख्या	ठेवी	कर्ज पुरवठा
१९५०—५१	१.०५ लाख	५१.४० लाख	४२८ कोटी	२३ कोटी
२०००—०१	९८८४३	९९९१८	३८८३५.२	२५६९८३.१
२००५—०६	१०६३८४	१२५१९७	५६४४२.५	४२९१९५.९
२०१०—११	९३४१३	१२१२२५	७५५११.७	९१३०३८२
२०१३—१४	९३०४२	१३०१२०	९७८८८.०	१७१४९५.६

Source : National Federation of State Co-operative Banks Ltd.

वरील तक्त्याचा विचार करता १९५०—५१ मध्ये भारतात प्राथमिक कृषी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची संख्या १.०५ लाख होती. २०१३—१४ मध्ये ९.३ लाख झाली. याचा अर्थ या काळात प्राथमिक कृषी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची

वाढ झालेली दिसून येते. याचप्रमाणे १९५०–५१ मध्ये सभासदांची संख्या ५१.४० लाख होती. त्यात ही वाढ झालेली दिसून येते. याचबरोबर १९५०–५१ मध्ये या संस्थेने २३ कोटी रुपये कर्जपुरवठा केला होता. यात वाढ होवून १७१४१९५ इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात, भारतात सहकारी चळवळीस सरकार विविध मार्गांनी मदत करताना दिसून येते. त्यात कायदेशीर साहाय्य, आर्थिक साहाय्य, भाग भांडवलातील भागीदारी, सरकारी अनुदाने, करविषयक सवलती, सरकारची हमी यांसारख्या बाबींचा वापर करून सरकार सहकार वाढविण्यासाठी मदत करताना दिसून येते.

संदर्भ :

१. डॉ.गो.स. कामत - सहकार तत्त्व व्यवहार आणि व्यवस्थापन.
२. प्र.रा.कुलकर्णी - सहकाराची मूलतत्त्वे.
३. Kamat G. S. - Co-operation - Principles and Practice.
४. सहकारी महाराष्ट्र - विविध अंक.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

युगपुरुष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

प्रा. विकास विधाते

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

युगपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
संपादक
प्रा. विकास विधाते

Yugpurush Dr. Babasaheb Ambedkar
Prof. Vikas Vidhate

प्रकाशक
अनिल म्हमाने
संचालक
संवाद प्रकाशन,
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८९०५५४३४०
anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : ३१ ऑगस्ट २०१७
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-82028-54-3

किंमत : रु १००/-

अनुक्रमणिका.....

१. हिंदुत्व और आरएसएस / **राम पुनियानी** – दिल्ली / १३

२. बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर और भारतीय संविधान
गंगा प्रसाद शर्मा गुणशेखर – चीन /१९

३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर का राष्ट्रीय कार्य एवं योगदान
प्रा. धनंजय चंदनशिवे – मुंबई/ महाराष्ट्र / २३

४. स्त्रियों के उत्थान में डॉ.अम्बेडकर का योगदान
डॉ. सुशीला टाकभौरे – मध्यप्रदेश / २९

५. डॉ.आंबेडकर का धर्मान्तरण आन्दोलन और भारतीय समाज पर प्रभाव
प्रा.आल्टे मनिषा रामभाऊ – लातुर /महाराष्ट्र / ४०

६. जातिप्रथा एक सामाजिक समस्या
प्रा. जेलित कांबळे– कोल्हापूर /महाराष्ट्र /४८

७. डॉ.बाबासाहब आंबेडकर के शिक्षा संबंधी विचार
प्रा.अशोक गोविंदराव उघडे / सांगली/महाराष्ट्र / ५४

८. डॉ.बाबासाहब आंबेडकर जी के राजनीतिक विचार
प्रा.सचिन कांबळे – कोल्हापूर /महाराष्ट्र/ ५८

९. साहित्य–और डॉ.अम्बेड्कर
जयप्रकाश कर्दम – उत्तर प्रदेश / ६२

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जातिप्रथा एक सामाजिक समस्या

प्रा. जेलित कांबळे

डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी दवारा लिखित जातियता का उच्चाटन यह ग्रंथ आज भी उपयोगी है क्योकि आज भी भारत देश में अधिकमात्रा में जातियता दिखाई देती है । लेकिन खुशी की बात यह भी है कि इसी ग्रंथ को पढकर मान्यवर कांशीरामजी ब.स.पा. बामसेफ, डिएसफोर के संस्थापक अध्यक्ष ने अपना आंदोलन शुरू किया था । भारत में सामाजिक विषमता की समस्या अपनें में एक महत्त्वपूर्ण चुनौती है। कारण भारत में विषमता सिर्फ संरचनात्मक ही नहीं है, बल्कि दीर्घकाल से प्रचलित रहने के कारण वह एक सभ्यतागत समस्या बन गई है। जातिगत उँच-नीच और स्पृश्य-अस्पृश्य की धारणा भारतीय समाज की रग-रग में समाई हुई है।

भारतीय समाज में सामाजिक विषमता का आधार इतना गहारा और असरदार है कि मानवी समाज का कोई भी क्षेत्र उससे अप्रभावित नहीं है। उसके अनेक रूपों में से सर्वाधिक व्यापक और मूर्त रूप है जातिप्रथा। इसी जाति प्रथा के विरोध में डॉ.बाबासाहब अम्बेड़कर ने अपना पुरा जीवन संघर्ष किया और दलितों के साथ सभी को सामाजिक अधिकार हासिल करने का प्रयास किया।

डॉ.बाबासाहब अम्बेड़कर समाज सुधार के बारें में लिखते हैं की, 'भारत में समाज सुधार स्वर्ग के मार्ग के समान है और इस कार्य में अनेक कठिनाईयॉ है। भारत में समाज सुधार कार्य में मित्र कम और आलोचक अधिक हैं।' श्री.डब्लू सी बॅनर्जी ने कहा था, 'मैं ऐसे लोंगों की बात सुनने को बिल्कुल तैयार नहीं हूँ, जो यह कहते है कि हम अपनी सामाजिक प्रणाली में सुधार नहीं करेंगे, जब तक हम राजनीतिक सुधारों के योग्य नहीं हो सकेंगे। मुझे दोनों के बीच कोई संबंध नहीं दिखाई देता।

क्या हम राजनीतिक सुधार के लिए इसलिए उपयुक्त नहीं हैं, क्योंकि हमारी विधवाएँ अविवाहित रह जाती हैं और हमारी लडकियाँ अन्य देशों की तुलना में बहुत पहले ही विवाह सूत्र में बाँध दी जाती है। क्योंकि पत्नी और पुत्रियाँ हमारे मित्रो से मिलने

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

किंतु किसी भी सभ्य समाज में श्रम के विभाजन के साथ इस प्रकार के पूर्णतः अलग वर्गो में श्रमिकों का अप्राकृतिक विभाजन नहीं होता।'[५]भारत में आज भी चतुर्थ श्रेणी में काम करनेवाले बहुसंख्य लोग पिछली जाति के ही है। मैला उठानेवाले भंगी लोग वही काम करते है। उनकी आर्थिक और सामाजिक स्थिति तो वैसी की वैसी ही है। ना उनके स्वास्थ्य के बारे में खबरदारी ली जाती है। ना उनको कोई सेफ्टी का इंतजाम किया जाता है।

कहा जाता है कि जाति प्रथा का उद्देश्य प्रजाति रक्त की शुद्धता को परिरक्षित रखना है। लेकिन डॉ. अम्बेड़कर के मत में विशुद्ध प्रजाति के लोग कहीं नहीं हैं और संसार के सभी भागों में सभीं जातियों का मिश्रण है। इस सम्बंध में डॉ. अम्बेड़कर जी ने मा.डी.आर. भंडारकर कें 'हिंन्दु जनसंख्या में विदेशी तत्व' प्रलेख का सहारा देते हुए उनका कहना उदधृत करते लिखते है कि, 'भारत में शायद ही कोई ऐसा वर्ग या जाति होगी, जिसमें विदेशी वंश का मिश्रण न हो। न केवल राजपूत और मराठा जैसी योद्धा जातियों में विदेशी रक्त का मिश्रण है, बल्कि ब्राम्हणों में भी है, जो इस सुखद भ्रांति में है कि वे सभी विदेशी तत्त्वों से मुक्त हैं।'[६]

लेकिन इससे एक बात अवश्य सिद्ध हुई है कि इससे हिन्दु समाज पूरी तरह छिन्न छिन्न और और हताश हो गया है। डॉ. अम्बेड़कर लिखते है, 'दरअसल हर आदर्श हिन्दु उस चूहे की तरह है जो अपने ही बिल में घुसा रहता है और दूसरों के संपर्क में नहीं आना चाहता। हिन्दुओं में उस चेतना का सर्वथा अभाव है, जिसे समाजविज्ञानी 'समग्र वर्ग चेतना' कहते है।'[७] असामाजिक भावना जाति प्रथा का घृणित पक्ष है।हिन्दु समाज व्यवस्था में असामाजिकता की भावना जाति प्रथा का सबसे घृणित पक्ष है। एक जाति के लोग आनंदपूर्वक ऐसे गीत गाते है, जिनमें दूसरीं जाति के प्रति नफरत छिपी रहती है। इस असामाजिक भावना की जड़े जाति तक सीमित न रहकर उप जातियों तक व्याप्त है।

डॉ. अम्बेड़कर ने अपने लेख में यह प्रश्न किया है कि, इन आदिम जातियों को सभ्य बनाने एवं उन्हें सन्मानजनक ढंग से जीविका दिलाने का प्रयास क्यों नहीं किया? उन्होंने स्वयं इसका उत्तर देते हुए कहा है कि, 'हिन्दु के लिए ऐसा करना कैसे संभव है? उसकी पुरी पूरी जिंदगी अपनी जाति को बनाए रखने की भरसक कोशिश तक ही सीमित है। जाति ही उसकी वह अमूल्य निधि है, जिसकी उसे हर किमत पर रक्षा

उपजातियों के समाप्त होने के फलस्वरूप जातियों के समाप्त होने से जातियों की जड़े और मजबूत हो जाएगी और वे शक्तिशाली बन जाऐंगी। इसी प्रकार अन्तर्जातीय खान पान की व्यवस्था भी जाति भावना या जाति बोध को समाप्त करनें में सफल नही हो पाई है।''[१०]तो फिर जाति प्रथा का उन्मुलन किस प्रकार संभव है इस संबंध में कुछ नवीन मान्यताओं की ओर डॉ. अम्बेड़कर ने ध्यान खिंचते है। डॉ. अम्बेड़कर जाति प्रथा के उन्मुलन में अन्तर्जातीय विवाह पद्धती ती को सर्वाधिक कारगर मानते थे। उनके शब्दों में 'केवल खुन के मिलने से ही रिश्तों की भावना पैदा होगी और जब तक सजातीयता की भावना को सर्वोच्च स्थान नहीं दिया जाता तब तक जाति प्रथा द्वारा उत्पन्न की गई पृथकता की भावना अर्थात परायेपन की भावना समाप्त नहीं होगी।

इसके लिए डॉ. अम्बेड़कर धर्म को दोषी मानते है और लिखते है कि, ''प्रत्येक पुरूष और स्त्री को शास्त्रों के बंधन से मुक्त कराइए, शास्त्रों द्वारा प्रतिष्ठापित हानिकर धारणाओं से उनके मस्तिष्क का पिंड छुडाइए फिर देखिए वह आपके कहे बिना अपने आप अन्तर्जातीय खान पान तथा अन्तर्जातीय विवाह का आयोजन करेगा/या करेगी।'[११]

जाति व्यवस्था को नष्ट करना बड़ा जटिल एवं दुसाध्य पूर्ण काम है। लोगों से जात पांत त्यागने के लिये कहने का अर्थ है उनको मूल धर्म सम्बधी धारणाओं एवं मान्यताओं के विपरीत चलने के लिए कहना। इसके लिए उस पवित्रता एवं देवत्व को समाप्त करना होगा, जो जाति व्यवस्था में समाया हुआ है।डॉ.अम्बेड़करइसके बारे कहते है, 'दुसरे शब्दों में इसके लिये शास्त्रों और वेदों की सत्ता समाप्त करनी होगी।जैसा बुद्ध और नानक ने किया था।'[१२]

डॉ. अम्बेड़कर का मानना है, जाति प्रथा को समाप्त करने में बुद्धिजीवी वर्ग की भूमिका महत्वपूर्ण हो सकती है। इसके लिए बुद्धिजीवी वर्ग को ईमानदार, स्वतंत्र एवं निष्पक्ष होना चाहिए। जातिप्रथा को समाप्त करने में दरअसल हिंदू धर्म में आवश्यक सुधार लाने पर डॉ. अम्बेड़कर जोर देते है। आप जाति प्रथा में दरार डालना चाहते है तो इसके लिये आपको हर हालत में वेदों और शास्त्रों में डाइनामाइट लगाना होगा क्योंकि वेद और शास्त्र किसी भी तर्क से अलग हटते हैं और वेद शास्त्र किसी भी नैतिकता से वंचित करते हैं।

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
42.	डॉ.सरोज पाटील	ममता कालियालिखित उपन्यास 'दौड' में संस्कृति- संघर्ष	147 To 149
43.	डॉ.राजेखान शानेदिवाण	'इंधन' मधील संस्कृती संघर्ष	150 To 154
44.	प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम	155 To 158
45.	प्रा.डॉ.विनोद कांबळे	तासिका तत्त्वावरील प्राध्यापकांच्या संघर्षाची कहाणी	159 To 163
46.	शिवदास दगा पावरा	कादंबरीतील आदिवासी जीवनचित्रण	164 To 166
47.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता- संस्कृती आणि संघर्ष	167 To 170
48.	प्रा.डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	राष्ट्र-राज्य व बहुसंस्कृतीवाद	171 To 174
49.	प्रा.आमित हुकुमचंद राऊत	योगा -पाश्चात्य व पौर्वात्य मानसशास्त्रीय अभ्यास	175 To 179
50.	प्रा.अशोक बा. जाधव	भांडवलशाही व भारतीय बहुसंस्कृती	180 To 182
51.	प्रा.डॉ.सौ.एन.डी. काशिद-पाटील	भारतीय संस्कृतीवर भौगोलीक स्थितीचा प्रभाव - एक भौगोलीक अभ्यास	183 To 186
52.	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	187 To 189
53.	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	190 To 196
54.	अनिल रामचंद्र महाजन	आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष	197 To 200
55.	प्रा.गुंडोपंत पाटील	ग्रामीण कादंबरी आणि संस्कृती	201 To 205
56.	प्रा.डॉ.सौ.सुनिता एस.राठोड	जागतिकीकरणातील नव प्रवाह	206 To 209
57.	प्रा.पद्माकर सदांशिव	मानवाधिकार व संस्कृती	210 To 214
58.	डॉ.शिवाजी जाधव	माध्यम संस्कृती	215 To 223
59.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	आधुनिकीकरण आणि संस्कृती	224 To 227
60.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात सिद्धगिरी संग्रहालयाचे महत्त्व	228 To 231
61.	डॉ.शार्दुल सेलूकर	बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान	232 To 235
62.	प्रा डॉ.बाबासाहेब नाईक	कापूसकाळ या कादंबरीतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	236 To 237

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)

बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान

डॉ.शार्दुल सेलूकर
राज्यशास्त्र विभाग,
विट्ठलराव पाटील महाविदयालय, कळे.

प्रस्तावना

मानवी विकासाच्या टप्यामध्ये राज्याची निर्मीती हा प्रारंभीचा आणि सर्वात महत्वाचा असा टप्पा म्हणावा लागेल.कुटुंब, समाज आणि समाजाचे नियमन करण्यासाठी राज्याची निर्मिती असा क्रम राज्याच्या निर्मितीचा विकासवादी सिदधांत मांडणारे लावतात. प्रारंभी निर्माण झालेल्या ग्रामराज्यानंतर नगरराज्य, गणराज्य, साम्राज्य असाही राज्याच्या विकासाचा क्रम लावला जातो. प्राचीन ग्रीक व भारतीय राजकीय व्यवस्थांमध्ये राज्यव्यवस्था अतिशय शिस्तबध्द असलेल्या दिसतात. मध्ययुगामध्ये लहानमोठया राजेशाहयांच्या उदयानंतर सरंजामशाहीच्या काळात जागतिक पातळीवर राज्यव्यवस्थेमध्ये फारमोठी उलथा पालथ झाली. याला स्थैर्य मिळाले ते 1648 च्या वेस्टफालीया तहामुळे. 30 वर्षाच्या संघर्षाच्या अंतानंतर राष्ट्रराज्य व्यवस्थेची पायाभरणी झाली (1618–1648). युरोपचे संस्कृतिक तत्वावर विभाजन होउन अनेक लहान लहान राष्ट्रांची निर्मीती झाली. म्हणूनच वर्तमान व्यवस्थेला वेस्टफालियन व्यवस्था असेही म्हणतात. राष्ट्रराज्य तयार होण्याची प्रक्रिया ही नव्याने दुसऱ्या महायुध्दानंतर सुरू झाली. जसेजसे वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळू लागले तसे तसे सांस्कृतिक तत्वावर लहान मोठे राज्ये निर्माण होउ लागले व पुढील दोन दशके ही प्रक्रिया चालू राहिली. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वर्तमान राष्ट्रराज्य व्यवस्था स्थिर झालेली होती. परंतू याच काळात जोमाने सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेल्या बहुसंस्कृतिक व्यवस्थेमुळे राष्ट्रराज्य व्यवस्थेसमोर आव्हाने उभी केली. यांचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टये :–

1. राष्ट्रराज्य व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरण व बहुसंस्कृतिवादाचा राष्ट्रराज्य व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. बहुसंस्कृतीवादामुळे भारतासमोरील निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे

गृहीतके :–

1. जागतिकीकरणामधून बहुसंस्कृतीक समाज निर्माण झाला त्यामुळे राष्ट्रराज्य व्यवस्थेच्या मुळ स्वरूपावर परिणाम झाला आहे.
2. बहुसंस्कृतिवादाचमधून निर्माण होणाऱ्या संघर्षाचे व्यवस्थापन हे भारतासारख्या राष्ट्रराज्यांसमोरील आव्हान आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा अभ्यासविषय जागतिक असल्याकारणाने लेखासाठी दुय्यम साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये काही निवडक देशांच्या शासकीय दस्तऐवजाचा, आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या लेखकांच्या ई–बुक्सचा, संशोधनलखांचा, आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या दस्तऐवाजांचा वापर केला जाईल.

राष्ट्रराज्य

राष्ट्रराज्य शब्दामध्ये दोन संकल्पनांचा अंतर्भाव आहे. राष्ट्र म्हणजे 'लोकांचा असा समुदाय जो समान संस्कृती धारण करतो. ज्यांचा धर्म, भाषा, इतिहास, भूप्रदेश इ. समान आहे. ज्या समाजाच्या मान्यता समान आहेत आणि ज्यांची ओळख एकत्रीतरित्या केली जाते'. राज्य म्हणजे 'एका विशिष्ट

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

बहुसंस्कृतीवाद आणि वांशिक राष्ट्रराज्य :

दुसऱ्या महायुध्दानंतर जागतिकीकरण आणि वांशिक आधारावर राष्ट्रराज्यांची निर्मिती या दोन्ही प्रकिया अटळ होत्या तश्या त्या बहुतांश नवनिर्मीत राष्ट्रराज्यासाठी परस्पर विरोधी होत्या. नव्याने उदयाला आलेल्या राष्ट्रराज्यांनी जरी नागरी राष्ट्रराज्यांचे स्वरूप स्विकारलेले होते तरी पाकिस्तान, श्रीलंका अशा अनेक आकाराने लहान राष्ट्रराज्यांच्या निर्मितीचा आधार वांशिक एकता हा होता. वांशिक आधारावर निर्माण झालेल्या राष्ट्रांना नविन परिस्थीतीशी जूळवून घेणे अवडज जाते. ज्या राष्ट्रांना या नविन परिस्थीतींचे व्यवस्थापन करत आले नाही अशा राष्ट्रांमध्ये वांशिक संघर्षाचे प्रमाण गेल्या काही दशकांमध्ये वाढलेले दिसते. डॉशैलेंद्र देवळाणकर [4] यांनी दुसऱ्या महायुध्दानंतर निर्माण झालेल्या नवीन विश्वरचनेचे नकारात्मक वैशिष्टय म्हणून वांशिक चळवळी व धार्मिक मुलतत्ववादी चळवळींचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांच्या मते विशेषतः शितयुध्दोत्तर काळात जगभरामध्ये अश्या प्रकारच्या संघर्षांमधून लाखो लोकांचा बळी गेला आहे.

बहुसंस्कृतीवाद आणि नागरी राष्ट्रराज्य :

याउलट भारत, कॅनडा यासारख्या आकाराने मोठया असलेल्या राष्ट्रराज्यांमध्ये पुर्वीपासूनच वांशिक विविधता होती. कॅनडा सारख्या देशांनी काळाची पावले ओळखून 1971 मध्ये बहुसंस्कृतिवादाला घटनात्मक दर्जा दिला व त्यात आवश्यकतेनुसार बदल केला, [5] मात्र काही राष्ट्रांना 21 वे शतक उजाडले तरी हा बदल स्वीकारता आला नाही. उलटपक्षी भारतासारख्या नागरी राष्ट्रासमोर निर्मितीपासूनच बहुसंस्कृतिवादाचे आव्हान असल्यामुळे घटनाकारांनी प्रारंभीपासूनच बहुसंस्कृतिवादाला घटनात्मक दर्जा दिलेला दिसतो. यामुळेच जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये भारत व कॅनडासारखे भौगोलिक दृष्टया मोठे देश आपली घटनात्मक व्यवस्था टिकवून आहेत.

बहुसांस्कृतीवादाचे व्यवस्थापन

1950 च्या दशकानंतर जागतिकीकरण आणि बहुसंस्कृतीवादामुळे निमार्ण झालेल्या परिस्थीतीला प्रारंभी अभ्यासकांना सिध्दांतामध्ये बांधने कठीन जावू लागले. यामुळेच विचारप्रणालीचा अंत, इतिहासाचा अंत, राज्यव्यवस्थेचा अंत अश्या प्रकारच्या विचारांची निर्मीती या काळात झालेली दिसते. मात्र 21 वे शतक उजाडता उजाडता वरिल सर्व संकल्पना फोल ठरू लागल्या. याउल उत्तर–बहुसंस्कृतीवादी जगामध्ये राज्यव्यवस्था अधिक मजबूत झालेली दिसते. [6] किंबहूना बहुसंस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थीतीचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी राज्यव्यवस्थेवरच येवून पडली आहे. एकीकडे जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले आर्थिक प्रश्न व बहुसांस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेले सामाजिक व राजकीय संबंध अशी दुहेरी लढाई राष्ट्रांना लढावी लागत आहे. अमेरिकेसारखी महासत्तादेखिल याला अपवाद नाही. अलिकडेच पहिल्यांदा ओबामा सरकारने व नंतर सध्याच्या ट्रंप सरकारनेही परकिय नागरिकांपेक्षा अमेरिकन नागरिकांना नोकऱ्यांमध्ये प्रथम संधी दिली जाईल अश्या प्रकारचे धोरण बनवले. 26/11 च्या हल्ल्यानंतर अमेरिकेत वंशवाद उफाळून वर आला. मध्य अशियामधील मुस्लीम राष्ट्रे वांशिक आणि धार्मिक मुलतत्ववादामुळे प्रभावित झालेले दिसतात.

भारतासारख्या राष्ट्रालादेखिल बहुसंस्कृतीवादामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचे निराकरण करणे कठीन होउन बसले आहे. भारत एका अर्थाने बहुसंस्कृतीवादाचे एक आदर्श उदाहरण म्हणता येईल. भारताचा भुप्रदेश हा अनेक धर्म, भाषा, वंश, जाती इ चे वास्तव्य असलेला भुप्रदेश आहे. जगातील प्रमुख सहा धर्मांपैकी चार धर्म भारतात निर्माण झाले आहेत, 2001 च्या सेन्सस नुसार भारतात 122 प्रमुख भाषा व 1599 इतर भाषा बोलल्या जातात. आधिच भ्रष्टाचार, जातीवाद, प्रादेशिकता, सीमापार दहशतवाद इ. ने ग्रासलेल्या भारताला गेल्या काही वर्षांमध्ये असहिष्णुतेने ग्रासले आहे असे काहींचे म्हणने आहे. याविषयी भारतीय 100 टक्के सहमत नसला तरी गेल्या काही काळापासून प्रत्येक धार्मिक, वांशिक, जातीय गटांच्या अस्मीता टोकाच्या बनत चाललेल्या दिसतात. याचे मुळे बहुसंस्कृतीवादमध्ये आहे. तेव्हा येणाऱ्या काळात

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
[Arts, Commerce & Science]
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Editors
Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar
Mr.Nitin V.Patil
Mr.Krishna B.Patre

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
20	Prashant Bibhishan Patil	Yoga for Sports –A Study	69 To 72
21	Anil Balaso Balugade	Yoga for Depression and Anxiety Disorder	73 To 76
22	Krishna B.Patre	A Geographical Study of Indian Culture	77 To 80
23	प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील	'दौड' उपन्यास में चित्रित संस्कृति संघर्ष -	81 To 83
24	प्रा.रविदास एस.पाडवी	संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संधर्ष	84 To 86
25	सुमित गंगवार	आधुनिक भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर संस्कृति का प्रभाव : एक विश्लेषात्मक अध्ययन	87 To 90
26.	डॉ.आरिफ शौकत महात	जातिगत संघर्ष की दास्तानः शिकंजे का दर्द	91 To 93
27.	डॉ.मीनाक्षी विनायक कुरणे	नारी संघर्ष और मैत्रेयी पुष्पा की 'कस्तूरी कुण्डल बसै 'आत्मकथा	94 To 96
28.	डॉ.विनायक बापु कुरणे	जीने का संघर्ष और वीरेंद्र जैन का 'डूब ' उपन्यास	97 To 100
29.	डॉ.स्वाती गुप्ता	मीडिया संस्कृति का महिलाओं पर प्रभाव	101 To 103
30.	अनूप कुमार सिंह	बुनियादी तालीम विद्यालय (आनन्द निकेतन) की संस्कृति एवं शिक्षण अधिगम प्रक्रियाःएक विश्लेषणात्मक अध्ययन	104 To 109
31.	प्रा.नरेद्र नरसिंग सूर्यवंशी	भारतीय सभ्यता पर इस्लाम का प्रभाव -	110 To 114
32.	डॉ.नारायण विष्णु केसरकर	'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में चित्रित सांप्रदायिक संघर्ष	115 To 117
33.	प्रा.जेलित कांबळे	आना इस देश उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष	118 To 119
34.	डॉ.शहनाज एम सय्यद	महिला उपन्यासकारों में सास्कृतिक संघर्ष	120 To 122
35.	डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में चित्रित लोकसांस्कृतिक जीवन-संघर्ष के विशेष संदर्भ में	123 To 125
36.	प्रा.सतीश कृष्णात पाटील-कोले	'चलती चाकी' में सांस्कृतिक जीवन की दाहकता का चित्रण''	126 To 127
37.	प्रा.डी.एच. नाईक	आधुनिकता और संस्कृति	128 To 131
38.	डॉ.सिद्राम खोत	साठोत्तरी काव्य में सांस्कृतिक अंतर्विरोध	132 To 134
39.	अमित रत्न द्विवेदी	बहु-सांस्कृतिक कक्षा की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया मे शिक्षक की भूमिका	135 To 140
40	प्रा.संगीता विष्णु भोसले	'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास में नारी मुक्ति संघर्ष	141 To 144
41.	प्रा.मनिषा भिमराव शेळके	'अज्ञेय' के निबंधों में व्यक्त संस्कृति चिंतन	145 To 146

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

आना इस देश उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष

प्रा.जेलित कांबळे
हिन्दी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
तहसील -पन्हाळा,जिला -कोल्हापुर

कृष्णा अग्निहोत्री का 'आना इस देश' यह उपन्यास भारत और पाकिस्तान दो देशों के बीच की संस्कृति और संघर्ष को उजागर करता हुआ दिखाई देता है। कृष्णा अग्निहोत्रीने अबतक बारह उपन्यास लिखे है। अबतक ऐसा माना जाता था कि, स्त्री लेखिका सिर्फ नारी जीवन की कहानी लिखकर पुरूषों के सामने रखती है, परंतु कृष्णाजी ने अपने साहित्य में समकालिन समाज के बदलते वातावरण, मानवीय मूल्यों तथा विश्वस्तर पर पनप रहे आतंकवाद, सांप्रदायिकता, भूमंडलीकरण के दुष्परिणामों को भी चित्रित किया है।

प्रस्तुत उपन्यास में भारत और पाकिस्तान इन दो देशों में जो संस्कृति है, चरित्रों के माध्यम से वर्णन किया गया है। उपन्यास आकार की दृष्टि से लघु है, परंतु अर्थ की दृष्टि से यह महान उपन्यासों की श्रेणी में आता है। उपन्यास की नायिका सुरैया उच्च शिक्षित नारी है। वह जानी-मानी गजल गायिका है। पाकिस्तान में वह रेडिओ केंद्र पर गजल गायन करती है।नायिका के पिता उसका विवाह एक अमिर घर में करते है। परंतु उसके पति को उसका सजना-संवरणा और पार्लर में जाना, गायन करना अच्छा नहीं लगता है। वह उसको बाहर जाने और गजल गायन करने पर प्रतिबंध लगाना चाहता है, धर्म के नामपर उससे स्टेज शो करना, लोगों से मिलना बंद कर देना चाहता है। नारी सदा ही पुरूषों के शोषण का शिकार होती चली आ रही है। नारी खुद के घर में भी सुरक्षित नहीं है। कभी देवर, कभी ससूर तो कभी ऑफिस में काम करनेवाले सहकारी द्वारा प्रताडित होती नजर आ रही है। इस उपन्यास में सुरैया के उम्र से दुगुणे व्यक्ति के साथ उसका विवाह किया जाता है। इस विवाह को सुरैया की माता तरन्नूम विरोध दर्शाती है परंतु पति नहीं मानता और सुरैया का विवाह एक अधेड उम्र के व्यक्ति के साथ किया जाता है।

समाज की इस पुरूषी मानसिकता के संदर्भ में धर्मपाल लिखते है, "निजी स्वार्थवश तथा निजी वर्चस्व बनाए रखने के लिए पुरूष ने अधिकतर नारी को स्वयं से हिनतर प्रस्थापित किया। यही कारण है कि समुचे विश्व के पुरूष समान सोच रखते आये है। देव ऋषी, मुनि, अवतार अथवा पुरूष सभीने नारी की भर्त्सना की। उसमें अवगुण देखे और स्वयं को सर्वश्रेष्ठ जताने की गाथाऐं लिखी और कहीं यह पक्षपातपूर्ण विचारधारा नारी को पद्दलित करने में सफल हुई और नारी आज भी इसीका शिकार है।"[१] सुरैया एक दिन टेलिविजन पर अपनी मुलाकात देकर घर पर आती है तो पति कहता है, "साहिबा आप तो बहुत खुबसूरत लग रही थी ?बडी बन संवरकर पब्लिक के सामने पेश हुई।"[२] सुरैया की चुप्पी देखकर परवेजने उसका गुस्से से सिर हिलाया, "बडा गुरूर हो गया है ।"[३] सुरैया कहती है, 'नहीं ऐसा कुछ नहीं ।'[४] 'सब समझता हूँ, पर इतना याद रहे जरूरत पडी तो तुम्हारे चेहरे पर एसिड डलवा दूँगा।'[५] इस प्रकार का परवेज का गुस्सा देखकर सुरैया भीतर-ही भीतर डर जाती है। वह उसके बच्चे की माँ बनने जा रही है, इसलिए वह पति से कहती है,"मैं आपके बच्चे की माँ बनने जा रही हूँ ।"[६] पर परवेज का रवैया अच्छा नहीं है। वह बच्चे को गिराने के लिए कहता है। ऐसे में सुरैया अपनी माता पिता के घर आती है। वह पति का घर त्याग देती है। परवेज दुसरा निकाह पढ लेता है।

लडके को लेकर परवेज फिर से उसे अपने पास बुलाना चाहता है। वह सुरैया को तलाक नहीं देता। उसका कहना है कि बच्चा मुझे दे, तलाक चाहिए तो मेहर नहीं मिलेगी। सुरैया त्रस्त है अपने पति के बर्ताव के कारण। इसलिए उसे तलाक ही चाहिए और वह कहता है बच्चा मेरे पास ही रहेगा। कोर्ट-कचेरी के चक्कर लगाकर वह बच्चे को अपने पास रखने का हक जीत लेती है। मगर कुछ ही दिनों में बच्चे की मौत हो जाती है। इससे सुरैया को बहुत दुःख होता है। यह सद्मा दूर करने के लिए उसके पिताजी उसे उसकी खाला के पास दुबई भेज देते है। दुबई में केवल घर में बैठना उसे अच्छा नहीं लगता। ऐसे में उसकी मुलाकात डॉ. गीत से होती है। डॉ. गीत भारत की रहनेवाली है। यह मुलाकात मित्रता में परिवर्तीत होती है। यहाँ खाला के घर में सुरैया किसतरह से महफुस नहीं है यह वह डॉ. गीत

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)

को बताती है कि खाला का दामाद उसका जिजा उसे परेशान करता है। उसका कहना है कि, वह उससे शादी करे लेकिन सुरैया अपने ही बहन का घर उजाडना नहीं चाहती और वह खाला का घर छोडकर डॉ.गीत के साथ रहने लगती है। गीत और उसके पति सुरैया को अपने घर का सदस्य मानते है। उसकी हिफाजत करते है, उसे सम्मान देते है। इससे सुरैया को लगता है, भारतीय संस्कृति और पाकिस्तानी संस्कृति में यह फर्क है। भारतीय लोग महिलाओं का सम्मान करना जानते है।

सुरैया को भारत में आना है। उसके नाना-नानी, मामा-मामी भारत में रहते है, उसकी माँ का कहना है कि, सुरैया एक बार भारत जाकर अपने रिश्तेदारों से मिलें। इसलिए वह दुबई में नौकरी करते समय गीत के कहने पर और गीत के साथ भारत आती है। भारतीय संस्कृति में वह घुलमिल जाती है। भारत आने के बाद उसकी मदत करनेवाला लडका अबीर उसे रामपूर में उसकी नाना-नानी से मिलाता है। भारत के महत्वपूर्ण शहरों के प्रेक्षणिय स्थल वह देखते है जैसे आगरा का ताजमहल, जयपूर, अजमेर इसी समय में अबीर और सुरैया दोनों भी एक दुसरे के प्रेम में पडते है। शाम के समय दोनो भी रेड वाईन पिते है। दोनो भी नशे में है, ऐसे समय दोनो भी बहक जाते है और दोनो में शरिर संबंध आते है। सबेरे दोनो भी निंद से उठते है, तब दोनो के चेहरे पर कोई भी पछतावा नहीं है। उसके मन में विचार आते है, "जो हुआ वो गम नहीं, न होता तो गम न था, किसी की जुस्तजू भी नहीं। जो मिला कम मिला, पर एक आरजू पूरी हुई। भविष्य में क्या होगा पता नहीं। वर्तमान में जो है वही जिंदगी थी।"[७] इस प्रकार से सुरैया और अबीर की प्रेमकहानी चरमसिमा तक पहूँच जाती है। दोनो के मन में डर है अपने संप्रदाय का, अपने अपने धर्म का इसीलिए डॉ. अर्जुन चव्हाण कहते है, "जातीय व्यवस्था हमारे देशवासियों के खून में सदियों से समा गयी है।"[८] सुरैया और अबीर दोनो भी जानते है वे एक दुसरे से शादी नहीं कर सकते। सुरैया का मानना है कि हम दोस्त बनकर जीवनभर रहेंगे। अबीर और सुरैया एक दुसरे से बेपनाह मुहब्बत करते है। राजनीतिक उथल-पुथल, व्हिसा की समस्याएँ, आंतरराष्ट्रीय तनाव, धर्म का,जाति का फिर भी दोनो मित्र बनकर एक दुसरे को हमेशा याद करने की, न भूलने की कसम खाते है। इसीलिए डॉ.कुसुम शर्मा का कहना है, "पहले जो संघर्ष था, वह भाग्य-नियति से मानव का, फिर संघर्ष के अनेक स्थर आये समाज के भीतर वर्ग और वर्ग संघर्ष, फिर वर्ग के भीतर कुल और कुल का, कुल में परिवार और परिवार का और अंततोगत्वा परिवार के भीतर व्यक्ति और व्यक्ति का संघर्ष।"[९]

लेखिकाने यह उपन्यास दो देशों के बीच हो रहे संघर्ष को उजागर करने के लिए लिखा गया है, उपन्यास में पिछले साठ-सत्तर सालों में भारत और पाकिस्तान के बीच घटी हुई हर स्तर की घटना का बडी ही तटस्थता से चित्रण किया है। भारत-पाक बटवारे के वह कटू अनुभव ही हमारे संघर्ष के कारण है। दो देशों के बीच राजनीतिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्र सहित विश्वस्तर पर घटनेवाली घटनाओं का भी चित्रण किया है। लेखिका का मानना है कि आज विश्वस्तर पर पाकिस्तान को आतंकवादी देश कहा जा रहा है। इसके विपरीत भारत एक अमनप्रिय देश है, इसे शांती चाहिए । यह विभिन्न संस्कृतिवाला परंपराओं का सुंदर देश है।

अंततः कहा जा सकता है कि, प्रस्तुत उपन्यास में लेखिकाने दो देश, दो संस्कृतिया, दो जातियों के बीच होनेवाला संघर्ष और उन संघर्षों के मानव के उपर होनेवाले परिणामों को बेबाक बनकर वर्णन किया है। इससे हिंदू-मुस्लिम दो जातियों में पिछले साठ-सत्तर सालों से संघर्ष ही दिखाई देता है। इसे दूर करना होगा। दोनो देशों में अमन, सुकून, शांती आनी चाहिए । यही प्रयास है।

संदर्भ संकेत -

१. धर्मपाल, नारी एक विवेचन
२. डॉ. कृष्णा अग्निहोत्री, आना इस देश
३. वही
४. वही
५. वही
६. वही
७. वही
८. डॉ.अर्जुन चव्हाण - राजेंद्र यादव के उपन्यासों में मध्यमवर्गीय जीवन
९. डॉ. कुसुम शर्मा - साठोत्तरी उपन्यास विविध प्रयोग

17-18 (5)

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

Organizer
Dr.M.G.Dhuture

Co-ordinator
Dr.S.M.Selukar

Convener
Prof.N.V.Patil

Principal
Dr.B.M.Ladgaonkar

Organizing Committee

1] Dr.S.M. Selukar	Co-ordinator
2] Prof.N.V. Patil	Convener
3] Dr.M.G. Dhuture	Organizer
4] Prof.D.N. Sonkamble	Treasurer
5] Prof.M.J. Jadhav	Member
6] Prof.P.B. Tatale	Member
7] Prof.N.N.Suryanwanshi	Member
8] Prof.K.N. Rakshase	Member
9] Prof.K.B. Patre	Member

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
42.	डॉ.सरोज पाटील	ममता कालियालिखित उपन्यास 'दौड' में संस्कृति- संघर्ष	147 To 149
43.	डॉ.राजेखान शानेदिवाण	'इंधन' मधील संस्कृती संघर्ष	150 To 154
44.	प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम	155 To 158
45.	प्रा.डॉ.विनोद कांबळे	तासिका तत्त्वावरील प्राध्यापकांच्या संघर्षाची कहाणी	159 To 163
46.	शिवदास दगा पावरा	कादंबरीतील आदिवासी जीवनचित्रण	164 To 166
47.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता- संस्कृती आणि संघर्ष	167 To 170
48.	प्रा.डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	राष्ट्र-राज्य व बहुसंस्कृतीवाद	171 To 174
49.	प्रा.आमित हुकुमचंद राऊत	योगा -पाश्चात्य व पौर्वात्य मानसशास्त्रीय अभ्यास	175 To 179
50.	प्रा.अशोक बा. जाधव	भांडवलशाही व भारतीय बहुसंस्कृती	180 To 182
51.	प्रा.डॉ.सौ.एन.डी. काशिद-पाटील	भारतीय संस्कृतीवर भौगोलीक स्थितीचा प्रभाव - एक भौगोलीक अभ्यास	183 To 186
52.	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	187 To 189
53.	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	190 To 196
54.	अनिल रामचंद्र महाजन	आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष	197 To 200
55.	प्रा.गुंडोपंत पाटील	ग्रामीण कादंबरी आणि संस्कृती	201 To 205
56.	प्रा.डॉ.सौ.सुनिता एस.राठोड	जागतिकीकरणातील नव प्रवाह	206 To 209
57.	प्रा.पद्माकर सदांशिव	मानवाधिकार व संस्कृती	210 To 214
58.	डॉ.शिवाजी जाधव	माध्यम संस्कृती	215 To 223
59.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	आधुनिकीकरण आणि संस्कृती	224 To 227
60.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात सिद्धगिरी संग्रहालयाचे महत्त्व	228 To 231
61.	डॉ.शार्दुल सेलूकर	बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान	232 To 235
62.	प्रा डॉ.बाबासाहेब नाईक	कापूसकाळ या कादंबरीतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	236 To 237

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalay
(Arts, Commerce & Scien
Tal. Panhala, Dist. Kolhap

मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता– संस्कृती आणि संघर्ष

प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण
(मराठी विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :–

महानुभाव वारकरी संप्रदायाच्या काळापासून स्त्रीया लेखन करु लागल्या आहेत. आपल्या साहित्यातून त्यांनी आपले भावजीवन जीवनानुभव व्यक्त केले. पुर्वी स्त्रीयांना मतदानाचा हक्क नव्हता. सतीप्रथ, बालहत्या, विधवा पूर्नविवाह बंदी, पतीच्या मालमत्तेवर वारसाहक्क नसणे म्हणून शिक्षण, समाजकारण,अर्थकारण, राजकारण या सर्वांपासून स्त्री दूर होती.

या जाचक बंधनातून स्त्रीला सोडविण्यासाठी काही समाजसुधारक पुढे आले. म.फुले आणि सावित्रीबाई फुलेांनी स्त्रीयांना शिक्षण दिले. क्रांतीचे विचार पेरले. आणि या विचारांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या रुपाने स्त्रीला तिचे सर्व हक्क व स्वातंत्र्य बहाल केले. तरीही काही स्त्रीया आज सुध्दा शिक्षणापासून वंचित आहेत. कुटुंबात आणि समाजात त्यांना दिली जाणारी वागणूक त्या धीटपणे त्यांच्या कवितेतून सांगतात. यातून मुक्तीचे धडे गिरविण्यासाठी त्या प्राप्त परिस्थितीतून बाहेर पडत असताना स्त्रीयांनी केलेला विद्रोह, बंड तसेच संघर्षाचे स्वरुप याचा अभ्यास थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

या निबंधात ज्या निवडक स्त्रीयांनी लिहिलेल्या कवितांच्या अभ्यास केलेला आहे. त्याच्या मुळाशी मानवतेचा मुक्ती लढा आहे. त्यांच्या कवितेतील आत्मशोध तसेच संस्कृतीच्या चौकटीतले त्यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनाचे चित्रण तसेच मुक्तीचे धडे गिरविण्यासाठी प्राप्त परिस्थितीला त्यांनी केलेला विरोध, पुकारलेला बंड, यांचे चित्रण इथे येते. पुरुष प्रधान संस्कृतीत जगत असताना कुटुंबात आणि समाजात त्यांचे असलेले दुय्यम स्थान, त्यातून निर्माण झालेले स्त्रीयांचे दुःख या दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी केलेला संघर्ष या सर्व दृष्टीकोनातून त्यांच्या कवितेच्या आशाय व स्वरुप याचा अभ्यास मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच त्यांच्या कवितेतील स्त्री जीवन, आत्मनिर्भरता, निर्णयक्षमता तसेच या निवडक स्त्रीयांच्या कवितेतील सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवन सांस्कृतिकतेच्या अंगाने अभ्यासत असताना मराठी कवितेतील स्त्रीयांनी केलेले संस्कृतीचे आणि संघर्षाचे चित्रण इथे थोडक्यात मांडत आहे.

उद्दिष्टे :–

1. मराठी स्त्रीवादी कवितेतील संस्कृती आणि संघर्ष जाणून घेणे.
2. निवडक स्त्रीयांच्या कवितेतील सामाजिकतेचे व शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय जीवनाचे चित्रण सांस्कृतीकतेच्या अंगाने अभ्यासणे.

गृहितके:–

1. मराठी कवितेतील जवळपास स्त्रीयांच्या कवितेतून पुरुष प्रधान संस्कृतीचे चित्रण येते.
2. पुरुष प्रधान संस्कृतीला च्छेद देणाऱ्या कविता स्त्रीयांनी लिहिल्या.

आधुनिक साहित्याच्या विविध क्षेत्रातून मोठया प्रमाणात स्त्रीयांनी साहित्य लेखन केले. पारंपारिक संस्कृती आणि त्याला च्छेद देण्यासाठीचा संघर्ष हा ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी अशा वेगवेगळया साहित्य प्रकारातून पहावयास मिळतो. कवितेच्या क्षेत्रात लेखन करणाऱ्या रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर,

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
T-I Panhala, Dist. Kolhapur

मलिका अमरशेख, नीरजा, अनुराधा पाटील, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, पद्मजा घोरपडे, पद्मा गोळे, उषाकिरण अत्राम ज्योत्स्ना चांदगुडे इत्यादी सारख्या कवयित्रींनी परंपरागत पुरुष प्रधान संस्कृतीला त्यांच्या काव्य लेखनातून विरोध केला आहे.

संघर्ष आहे जगण्याचा, केवळ जगण्याचा नव्हे तर माणूस म्हणून जगण्याचा आम्ही प्राणी नाही. आम्हाला सुध्दा मन आहे. भावना आहे. विचार करण्याची शक्ती आहे. तरी अनेक अर्थाने संस्कृतीत स्वतःला टिकून राहण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. 'वाळूचा प्रियकर' या कवितेतून मलिका अमरशेख म्हणतात.

"आता गोव्याच्या समुद्राला किनाराच नाहीय
आणि आता माझ्या शरीरातून एक वाळूचा प्रियकर
खाली घरंगळत नाहीसा होत चाललाय ....."

आधुनिक मराठी कवितेतून मानवतावाद या विश्व भावनेचा प्रभाव दिसून येतो. मलिका अमरशेख समुद्रकाठी असलेल्या 'वाळूचा प्रियकर' या नात्यात असलेले प्रतिमा घडवू पाहते. परंतू ते शक्य न झाल्यामुळे एकाकी झालेल स्त्रीमन इथ चित्रित होते. मराठी कवितेमध्ये पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील नैतिकता त्या त्या कवयित्रिच्या कवितेतून ओघवत्या शैलीतून सांगण्याची पध्दत, त्याची परिभाषा ही व्यक्तीनुरुप बदलत गेली तरी त्या सांगण्याच्या मुळातली स्त्री वेदना, संवेदना, संघर्ष सारख्याच स्वरुपाचा आहे.

संस्कृती म्हणजे एक विशिष्ट राहणीमान खान–पान पध्दत. समान लोकांचा एक वर्ग याप्रमाणे या पध्दती त्या त्या वर्गापुरत्या मर्यादित आहेत. एक वर्ग दुसऱ्या वर्गासारखा जगू इच्छितो. राहू इच्छितो. भाकरी मिळावी आणि सन्मानही मिळावा म्हणून, केला गेलेला संघर्ष, एक वर्ग दुसऱ्या वर्गासारखा जगू इच्छितो. आणि त्यातून झालेला संघर्ष आहे. हा संघर्ष स्त्रीवादी, ग्रामीण, दलित, आदिवासी इत्यादीसारख्या साहित्यामधून पहावयास मिळतो. बहिष्कृत म्हणून जिथ जगाव लागतं. तिथ गुलामी उदयाला येते. आणि त्यातून झालेला संघर्ष पहावयास मिळतो.

दलित कवितेमधून भूक, गरिबी, शोषण, गुलामी यासारख्या परिस्थितीला बळी पडलेल्या आणि त्यातून स्वतःची वाट शोधणाऱ्यांची संघर्षमय अवस्था दलित साहित्यामधून ठिकठिकाणी पहावयास मिळते. हिरा बनसोडे बहिष्कृत म्हणून वाटयाला आलेले अनुभव इथल्या संस्कृतीत असलेल्या विषमतेचे चित्र रेखाटते. इथल्या संस्कृतीने स्त्रीला गुलाम केले याची 'फिर्याद' हिरा बनसोडे त्यांच्या कवितेतून सांगातात.

माझी फिर्याद
आमच्या कर्मठ संस्कृतीवर आहे.
जिने आम्हाला बंद कोठडीत कैद केले आहे.
जिथे आम्हाला बहिष्कृत आयुष्याचे दान आहे.

पुरुष प्रधान संस्कृती संघर्ष आणि वर्ग संघर्ष अशा दुहेरी संघर्षाला तोंड देत जगत असणाऱ्या स्त्रीया आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेची चौकट मोडीत काढण्यासाठी पेटून उठणारी कवयित्री ज्योती लांजेवार म्हणतात.

आता मी भडकवणार आग
माणूसकीच्या हक्कसाठी

स्त्री मग ती कोणतीही असो दलित असो अथवा सवर्ण तीला केवळ माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे. हा अधिकार कोणीही हिराहवून घेऊ शकत नाही. आणि नव्या संस्कृतीचा सूर्य तळपत राहावा म्हणून कवयित्री सुगंधा शेंडे म्हणतात.

कण कण पिऊनी तव तेजाचा
रोम रोम तेजावून यावा.

इथल्या संस्कृतीने स्त्रीला बहाल केलेली गुलामी, दुय्यमत्व, हीन वागणूक याचे दर्शन इथे होते. त्या गप्प बसत नाहीत. तर माणूसकी हरवलेल्या माणसांच्या गर्दीत बेंबीच्या देठापासून ओरडून सांगातात की, आम्ही सुध्दा माणूस आहोत. म्हणून आम्ही माणूसकीचे हक्क मागत आहोत. आमचे मागणे आहे या संस्कृतीला की, बंद कोठडीतील आयुष्य नको, तर या आयुष्याचे दान हवे आहे. स्त्रीयांनी लिहिलेल्या या कवितेतून स्त्रीचे वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन येते. तसेच स्त्रीचे पुरुष प्रधान संस्कृतीतले असलेले दुय्यमत्व दिसून येते. स्त्रीची जीवन जाणिवा त्यांनी त्यांच्या विविध कथा, कांदबरी व कवितेमधून व्यक्त केल्या आहेत.

एक स्त्री
भिजलेले डोळे
पोपर्डे उडालेला चेहरा
भेगा पडलेला श्वास
धूर बनलेली जीभ
असंख्य उतार चढणीवर
लकवा भरलेले पाय.

घुसमट सोसता सोसता
भकासपण कोंडून दाबून
आग गिळून गिळून
इतरांच्या स्वप्नपुर्तीसाठी
चालून चालून

पद्मजा घोरपडे यांच्या कवितेतील स्त्रीचे 'शुन्यात हरवून जाणे' आणि परत येणे यातला मानसिक प्रवास अनुभवातले दुःख भीती असहायता अशा विविध स्त्रीजाणिवेच्या विविध छटा इथे दिसून येतात. एक स्त्री शुन्यात जाण्याचे मागचे कारण म्हणजे तिला दडपण आहे. कुटुंबात आणि समाजात मन मारत जगणारी स्त्री मानसिक आणि शारिरीक आजाराला बळी पडते. स्त्रीचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. हा सुध्दा खूप मोठया प्रमाणात चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय आहे. अनुराधा पाटील यांच्या 'दिगंत' 'दिवसेंदिवस' तरीही 'वाळूच्या पात्रात मांडलेला खेळ' इत्यादी काही कविता संग्रहामधून स्त्री आणि पुरुष यांच्या नात्याची जोपासना निकोपपणे कशी करता येईल याचे चित्रण येते. स्त्रीच्या वाटयाला आलेले आयुष्य व्यक्त करत असताना प्रज्ञा लोखंडे म्हणतात.

बाईनं उभी हयात सोसला
हिस्त्र काळोखाचा थयथय जाच

पुरुषाने स्त्रीसाठी तयार केलेला हिस्त्र काळोख आणि त्या काळोखातून बाहेर पडण्याची स्त्रीची धडपड आणि त्यातून निर्माण झालेला संघर्ष निरंतर वाटणारा, सर्जनशील, चैतन्यशील आहे. तसेच त्यांच्या कवितेतून पुढे त्या असे म्हणतात की, स्त्रीच्या अंगी असलेली सर्जकता स्त्रीला जगण्याची नवी प्रेरणा देते. कष्ट करत संसाराचा गाडा रेटणाऱ्या स्त्रीचा संघर्ष समाजाकडून स्त्रीला मिळणाऱ्या हीन वागणूकीवर कडकडून प्रहार करताना दिसतो. पद्मा गोळे त्यांच्या कवितेत म्हणतात.

आमच्यापुढे दाही दिशा लक्ष्मणरेषा
ओलांडाव्या लागतात
रावणांना सामोरे जावेचे लागते!

परंपरेने चालत आलेली संस्कृती अशी होती की, स्त्रीने घराची चौकट ओलांडायची नाही. रामायणामध्ये रामाने सितेपूढे लक्ष्मणरेषा ओढली. ती ओलांडायची नाही, अशी सक्त ताकीद दिली. तशी आज आमच्या पुढे एक लक्ष्मणरेषा नाही, तर दाही दिशांनी लक्ष्मणरेषाच आहे. इथल्या संस्कृतीन आम्हाला जखडून, बांधून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पण ती लक्ष्मणरेषा आम्ही ओलांडली आहे. आणि आमचा संघर्ष आहे तो ठिकठिकाणी आम्हाला भेटणाऱ्या रावणांसोबत आहे. या संस्कृतीच्या संघर्षाने रामायण घडले. या रामायनाच्या पूननिर्मितीतून ठिकठिकाणी स्त्रीया कधी कुटुंबातल्या तर कधी समाजातल्या पुरुषाच्या छळाला कंटाळून आत्महत्या करताना दिसतात. ज्या स्त्रीया स्वतःतल्या आत्मला ओळखू शकल्या त्यांनाच खऱ्या अर्थाने स्वतःची ओळख पटली. पुरुष प्रधान संस्कृतीन आम्हालाही पुरुषासारखे माणूस म्हणून जगायचे आहे. समानतेच्या हक्कासाठी स्त्रीयांनी संघर्ष केला आहे. याचे चित्रण उषाकिरण अत्राम यांच्या कवितेमधून याचे दर्शन होते.

तुमची संस्कृती संस्कार परत करतोय
आम्ही आमचे जग निर्माण केले आहे
आम्ही आमचे जगणे मरणे ठरविले आहे.

जी संस्कृती स्त्रीयांना बहिष्कृत करीत असेल, दुबळी ठरवत असेल. अशा संस्कृतीच जतन आम्ही का कराव? अशी संस्कृती आम्हाला नको आहे. आमच जीवन आम्हाला मानवी मुल्यावर आधारित असलेल हव आहे. आमचे सर्व हक्क मिळविण्यासाठी आम्ही झगडणार वरील कवितेच्या ओळीतून उषाकिरण अत्राम क्रांतीची भाषा करतात.

पुरुष प्रधान व्यवस्थेने स्त्रीचे अनेक पातळयावर खच्चीकरण केले आहे. तिच्या अस्तित्वाला पंखहीन केले आहे. इथली रुढी जोपासण्याच्या मानसिकतेतून ही व्यवस्था पशु समान झाली आहे. जोत्सना चांदगुडे त्यांच्या कवितेतून म्हणतात.

"मागितले तू म्हणून मोठया आनंदानं
माझे पंख मी तुला दिले
ते जपून ठेवण्याच्या निमित्तान
कडया कुलपात बंद केलेस.
आवश्यकता भासली तेव्हा.
तुझ्या पंखाबरोबर तू माझेही धारण केलेस
आता प्रचंड अंतर आहे आपल्यात
वेगवान गतीन तू आाभाळी झेपावलास
तर पंखहीन मी धरणीवर कोलमडले"

इथल्या व्यवस्थेत स्त्री पंखहीन झाली आहे. असे जोत्सना चांदगुडे म्हणतात. पंखाविना उडण्याची धडपड करत असताना तिचे कोलमडणे ती इथ व्यक्त करते. इथल्या मनूवादी व्यवस्थेने स्त्रीला धर्मग्रथात दुय्यम स्थान दिले. तिला पशू समजून तिच्या जगण्याची नियमावली तयार केली. अशी संस्कृती अमान्य करुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मनुस्मृती' दहन केली. परतू त्यात असलेल्या प्रथा आजही काही प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. म्हणून अशी धर्म संस्कृती आम्हाला अमान्य आहे. अशा आर्त हाका कवयित्रीच्या कवितेतून पहावयास मिळाते.

निष्कर्ष . :—

एकंदरीत मराठी कवितेतील काही निवडक स्त्रीयांच्या कवितेमधून चित्रित झालेले सांस्कृतिक जीवन चित्रण व पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांची होत असलेली घुसमट आणि त्यातून स्वतःचे हक्क प्रत्यक्षात मिळविण्यासाठी केलेला संघर्ष याचा अभ्यास थोडक्यात मांडण्याचा इथे प्रयत्न केला आहे. कुटुंबामध्ये व समाजामध्ये स्त्रीयांना असलेले दुय्यम स्थान व तिचे होत असलेले शोषण थांबले पाहिजे. स्त्रीयांनी सुध्दा सुशिक्षीत समृध्द होऊन पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्वतःला सिध्द करणे गरजेचे आहे. प्रसंगी अन्यायाला बळी पडून आत्महत्या करण्यापेक्षा न्यायासाठी संघर्ष करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

1. मेश्राम केशव :— डॉ. दादा गोरे गौरव ग्रंथ वाङ्मयीन प्रवृत्ती तत्वशोध :प्रतिमा प्रकाशन औरंगाबाद.
2. ढेरे अरुणा:— स्त्री लिखित मराठी कविता – पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
3. फडके भालचंद्र :—दलित साहित्य वेदना व विद्रोह— श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
4. वाघमारे भारत:— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल— प्रबुध्द भारत प्रकाशन, नागपूर.
5. नसिराबादकर ल.रा. :— प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास— फडके प्रकाशन, औरंगाबाद.
6. गाडगीळ स.रा:— मराठी काव्याचे मानदंड— पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
7. डॉ. पारसे बिरा :— दलित कवयित्रीची कविता— निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर.
8. कर्वे इरावती :— मराठी लोकांची संस्कृती— देशमुख प्रकाशन, पुणे
9. बी. रंगराव :— मराठी दलित कविता— साहित्य अकादमी

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
20	Prashant Bibhishan Patil	Yoga for Sports –A Study	69 To 72
21	Anil Balaso Balugade	Yoga for Depression and Anxiety Disorder	73 To 76
22	Krishna B.Patre	A Geographical Study of Indian Culture	77 To 80
23	प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील	'दौड' उपन्यास में चित्रित संस्कृति संघर्ष -	81 To 83
24	प्रा.रविदास एस.पाडवी	संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संधर्ष	84 To 86
25	सुमित गंगवार	आधुनिक भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर संस्कृति का प्रभाव : एक विश्लेषात्मक अध्ययन	87 To 90
26.	डॉ.आरिफ शौकत महात	जातिगत संघर्ष की दास्तानः शिकंजे का दर्द	91 To 93
27.	डॉ.मीनाक्षी विनायक कुरणे	नारी संघर्ष और मैत्रेयी पुष्पा की 'कस्तूरी कुण्डल बसै 'आत्मकथा	94 To 96
28.	डॉ.विनायक बापु कुरणे	जीने का संघर्ष और वीरेंद्र जैन का 'डूब ' उपन्यास	97 To 100
29.	डॉ.स्वाती गुप्ता	मीडिया संस्कृति का महिलाओं पर प्रभाव	101 To 103
30.	अनूप कुमार सिंह	बुनियादी तालीम विद्यालय (आनन्द निकेतन) की संस्कृति एवं शिक्षण अधिगम प्रक्रियाःएक विश्लेषणात्मक अध्ययन	104 To 109
31.	प्रा.नरेद्र नरसिंग सूर्यवंशी	भारतीय सभ्यता पर इस्लाम का प्रभाव -	110 To 114
32.	डॉ.नारायण विष्णु केसरकर	'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में चित्रित सांप्रदायिक संघर्ष	115 To 117
33.	प्रा.जेलित कांबळे	आना इस देश उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष	118 To 119
34.	डॉ.शहनाज एम सय्यद	महिला उपन्यासकारों में सास्कृतिक संघर्ष	120 To 122
35.	डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में चित्रित लोकसांस्कृतिक जीवन-संघर्ष के विशेष संदर्भ में	123 To 125
36.	प्रा.सतीश कृष्णात पाटील-कोले	'चलती चाकी' में सांस्कृतिक जीवन की दाहकता का चित्रण''	126 To 127
37.	प्रा.डी.एच. नाईक	आधुनिकता और संस्कृति	128 To 131
38.	डॉ.सिद्राम खोत	साठोत्तरी काव्य में सांस्कृतिक अंतर्विरोध	132 To 134
39.	अमित रत्न द्विवेदी	बहु-सांस्कृतिक कक्षा की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया मे शिक्षक की भूमिका	135 To 140
40	प्रा.संगीता विष्णु भोसले	'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास में नारी मुक्ति संघर्ष	141 To 144
41.	प्रा.मनिषा भिमराव शेळके	'अज्ञेय' के निबंधों में व्यक्त संस्कृति चिंतन	145 To 146

IQAC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतीय सभ्यता पर इस्लाम का प्रभाव

प्रा.नरेद्र नरसिंग सूर्यवंशी
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर
ई-मेल: naren.588@reddifmail.com

गोषवारा

यह एक सुविदित तथ्य है कि भारतीय संस्कृति ने पूर्ववर्ती आक्रान्ताओ -शक,यवन, कुषाण, हुण आदि को आत्मसात कर लिया। उन्होने भारतीय धर्म तथा सामाजिक आचार-विचारों को ग्रहण किया और अपनी विशिष्टता खो बैठे। किंन्तु हिंन्दु संस्कृति की यह ग्रहणशीलता एवं आत्मसातीकरण की प्रवृत्ति मुस्लिम आक्रान्ताओं के सम्मुख असफल रही। इसका सर्वप्रथम कारण यह था कि मुसलमान अपने साथ अपनी एक विशिष्ट संस्कृति लेकर भारतभूमि पर अवतरित हुए थे जिससे वे अपने को पृथक रख सकने मे समर्थ हो सके। इसमे सन्देह नही कि दोनो सम्प्रदायो के उदार व्यक्तियों व्दारा परस्पर समन्वय के प्रयत्न हुए तथा उनका एक-दुसरे के ऊपर प्रभाव भी पडा तथापि हिंन्दु तथा मुसलमान दोनों ही भारतीय समाज में अपनी विशिष्ट संस्कृतियों के साथ विद्यमान रहे।

हिंन्दु-मुस्लिम संस्कृतियों के स्वभावतः भिन्न होने के बावजूद निरन्तर साथ रहने के कारण हिन्दु सभ्यता के कुछ सामाजिक एवं धार्मिक पक्षों पर इस्लाम धर्म का प्रभाव पडना स्वाभाविक ही था। परन्तु यह प्रभाव किस सीमा तक पडा इस विषय में विद्वानोंने परस्पर विरोधी विचार व्यक्त किये है। पं.जवाहरलाल नेहरु का मत है कि 'भारत मे आने के बाद मुसलमानो का वंश पूर्णतया भारतीय हो गया तथा वे भारत को अपनी मातृभूमि तथा शेष विश्व को विदेश मानने लगे'।[1] ताराचन्द के अनुसार, 'इस्लाम का प्रभाव हिन्दु धर्म, साहित्य, कला तथा विज्ञान पर ही नही पडार अपितु उसने हिन्दु संस्कृति की आत्मा तथा हिन्दु मस्तिष्क की सामग्री को भी परिवर्तित कर दिया'[2] फलस्वरुप हिन्दु सभ्यता के प्रमुख स्तम्भ ढहने लगे तथा फिर दोनों के समन्वय से एक नवीन सभ्यता का उदय हुआ जिसे इण्डो-इस्लामी सभ्यता कहा जा सकता है। उन्होंने आगे बताया है कि नवी शती से दक्षिणी भारतीय धार्मिक, सामाजिक विचारधारा की कुछ विशेषतायें जैसे एकेश्वरवाद पर बल दिया जाना, भक्ति का सिध्दान्त, आत्मसमर्पण (प्रपत्ति) का सिध्दान्त, गुरु का सम्मान, जाति प्रथा की शिथिलता, धर्म के कर्मकाण्डीय पक्ष की उपेक्षा आदि निश्चियतः इस्लाम धर्म के प्रभाव का परिणाम थी। कालान्तर में भक्ति का सिध्दान्त तथा शूद्रों के प्रति उदारता का भाव उत्तरी भारत में भी विकसित हुआ। विद्वान इतिहासकार ने इस बात पर बल दिया है कि शंकराचार्य ने अपने अद्वैत का सिध्दांत इस्लाम के एकेश्वरवाद से ही ग्रहण किया था। इसके विपरीत हेवेल तथा श्रीराम शर्मा जैसे विद्वानों की मान्यता है की यद्यापि राजनैतिक दृष्टि से मुसलमानों ने भारतीयों को अपनी अधीनता में कर लिया किन्तु भारतीय सभ्यता की आत्मा को वे कभी भी नियंत्रित न कर सके तथा उसका वैदिक आधिपत्य सदा की तरह अब भी विद्यमान रहा। जदुनाथ सरकार तथा टाइटस का विचार है कि भारतीय सभ्यता ने ही इस्लामी सभ्यता को पूर्णतया प्रभावित किया था। किन्तु ये दोनों ही मत अतिवादी प्रतीत होते है। जहाँ यह कथन युक्तिसंगत नही है कि इस्लाम ने भारतीय सभ्यता की आत्मा को परिवर्तित किया वहाँ यह निष्कर्ष भी नही निकाल सकते है कि इस्लाम का भारतीय सभ्यता पर कोई भी प्रभाव नही पडा। वास्तविकता यह है कि दीर्धकालीन साहचर्य के कारण दोनों ही सभ्यताये एक दुसरे से प्रभावित हुई तथा यह प्रभाव सामाजिक धार्मिक क्षेत्र में ही अधिक रहा।

प्रास्ताविक :-

यह एक सुविदित तथ्य है कि भारतीय संस्कृति ने पूर्ववर्ती आक्रान्ताओ -शक,यवन, कुषाण, हुण आदि को आत्मसात कर लिया। उन्होने भारतीय धर्म तथा सामाजिक आचार-विचारों को ग्रहण किया और अपनी विशिष्टता खो बैठे। किंन्तु हिंन्दु संस्कृति की यह ग्रहणशीलता एवं आत्मसातीकरण की प्रवृत्ति मुस्लिम आक्रान्ताओं के सम्मुख असफल रही। इसका सर्वप्रथम कारण यह था कि मुसलमान अपने साथ अपनी एक विशिष्ट संस्कृति लेकर भारतभूमि पर

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

अवतरित हुए थे जिससे वे अपने को पृथक रख सकने मे समर्थ हो सके। इसमे सन्देह नही कि दोनो सम्प्रदायो के उदार व्यक्तियों व्दारा परस्पर समन्वय के प्रयत्न हुए तथा उनका एक-दुसरे के ऊपर प्रभाव भी पडा तथापि हिंन्दु तथा मुसलमान दोनों ही भारतीय समाज में अपनी विशिष्ट संस्कृतियों के साथ विद्यमान रहे।

हिंन्दु-मुस्लिम संस्कृतियों के स्वभावतः भिन्न होने के बावजूद निरन्तर साथ रहने के कारण हिन्दु सभ्यता के कुछ सामाजिक एवं धार्मिक पक्षों पर इस्लाम धर्म का प्रभाव पडना स्वाभाविक ही था। परन्तु यह प्रभाव किस सीमा तक पडा इस विषय में विद्वानोंने परस्पर विरोधी विचार व्यक्त किये है। पं.जवाहरलाल नेहरु का मत है कि 'भारत मे आने के बाद मुसलमानो का वंश पूर्णतया भारतीय हो गया तथा वे भारत को अपनी मातृभूमि तथा शेष विश्व को विदेश मानने लगे'।[9] ताराचन्द के अनुसार, 'इस्लाम का प्रभाव हिन्दु धर्म, साहित्य, कला तथा विज्ञान पर ही नही पडार अपितु उसने हिन्दु संस्कृति की आत्मा तथा हिन्दु मस्तिष्क की सामग्री को भी परिवर्तित कर दिया'[२] फलस्वरुप हिन्दु सभ्यता के प्रमुख स्तम्भ ढहने लगे तथा फिर दोनों के समन्वय से एक नवीन सभ्यता का उदय हुआ जिसे इण्डो-इस्लामी सभ्यता कहा जा सकता है। उन्होंने आगे बताया है कि नवी शती से दक्षिणी भारतीय धार्मिक, सामाजिक विचारधारा की कुछ विशेषतायें जैसे एकेश्वरवाद पर बल दिया जाना, भक्ति का सिध्दान्त, आत्मसमर्पण (प्रपत्ति) का सिध्दान्त, गुरु का सम्मान, जाति प्रथा की शिथिलता, धर्म के कर्मकाण्डीय पक्ष की उपेक्षा आदि निश्चियतः इस्लाम धर्म के प्रभाव का परिणाम थी। कालान्तर में भक्ति का सिध्दान्त तथा शूद्रों के प्रति उदारता का भाव उत्तरी भारत में भी विकसित हुआ। विद्वान इतिहासकार ने इस बात पर बल दिया है कि शंकराचार्य ने अपने अद्वैत का सिध्दांत इस्लाम के एकेश्वरवाद से ही ग्रहण किया था। इसके विपरीत हेवेल तथा श्रीराम शर्मा जैसे विद्वानों की मान्यता है की यद्यापि राजनैतिक दृष्टि से मुसलमानों ने भारतीयों को अपनी अधीनता में कर लिया किन्तु भारतीय सभ्यता की आत्मा को वे कभी भी नियंत्रित न कर सके तथा उसका वैदिक आधिपत्य सदा की तरह अब भी विद्यमान रहा। जदुनाथ सरकार तथा टाइटस का विचार है कि भारतीय सभ्यता ने ही इस्लामी सभ्यता को पूर्णतया प्रभावित किया था। किन्तु ये दोनों ही मत अतिवादी प्रतीत होते है। जहाँ यह कथन युक्तिसंगत नही है कि इस्लाम ने भारतीय सभ्यता की आत्मा को परिवर्तित किया वहाँ यह निष्कर्ष भी नही निकाल सकते है कि इस्लाम का भारतीय सभ्यता पर कोई भी प्रभाव नही पडा। वास्तविकता यह है कि दीर्धकालीन साहचर्य के कारण दोनों ही सभ्यताये एक दुसरे से प्रभावित हुई तथा यह प्रभाव सामाजिक धार्मिक क्षेत्र में ही अधिक रहा।

हिन्दु समाज पर इस्लाम का प्रभाव :-

इस्लाम के सम्पर्क मे आने के परिणाम स्वरुप हिन्दु समाज में कुछ नई प्रवृत्तियाँ दिखाई देती है। मुस्लिम शासको ने हिन्दु प्रजा को अधिकाधिक अपने मत मे परिवर्तित करने का अभियान प्रारम्भ कर रखा था। इसका एक परिणाम यह हुआ कि हिन्दु व्यवस्थाकारों ने अपनी जाति की शुध्दता एवं पवित्रता बनाये रखने के उद्देश्य से जाति प्रथा के नियमों को अत्याधिक कठोर बना दिया। दैनिक आचार विचार की नियमों में भी कठोरता आई। माधव, विश्वेश्वर आदि हिन्दु व्यवस्थाकारों ने हिन्दुओं के पालनार्थ कठोर सामाजिक-धार्मिक नियमों का विधान प्रस्तुत किया। खान-पान के नियमों में भी कठोरता आई। अन्तजातीय विवाह प्रथा बन्द हो गयी। सामाजिक सम्बन्ध अत्यन्त संकुचित हो गये। अलबेरुनी के विवरण से पता चलता है कि, हिन्दु समाज मे जाति-प्रथा के बन्धन चट्टान के समान दृढ हो गये थे। जो स्त्री-पुरुष तुर्कोव्दारा बलात् मुसलमान बना लिये गये थे उन्हे हिन्दु धर्म मे पुनः शामिल करने के लिये अनेक प्रकार के प्रायश्चितों का विधान किया गया। देवल स्मृति मे इनका विवरण प्राप्त होता है। आक्रान्ताओं के नापाक इरादों से हिन्दू महिलाओं की पवित्रता को बचाने के उदेदश्य से समाज मे बालविवाह एवं पर्दा प्रथा का प्रचलन हुआ। राजपूत समाज मे जोहर प्रथा का प्रचलन इस्लाम के आगमन से ही प्रारम्भ हुआ। हिन्दू समाजने इस्लामी समाज के कुछ उदार नियमो एवं सिध्दान्तो को ग्रहण कर लिया। इस्लाम जाति-पाति को न मानकर मानवमात्र की समानता पर बल देता था। हिन्दू सुधारको ने इस्लाम मे दीक्षित होने से बचाने के लिए शुद्र तथा अछुतो के साथ उदारता का व्यवहार करने का उपदेश किया। जिससे हिन्दू सामाजिक दृष्टि मे परिवर्तन देखने को मिलता है। मुस्लिम सम्पर्क के फलस्वरुप समाज में दासप्रथा का प्रचलन भी बहुत अधिक बढ गया। पुरुष तथा स्त्री दोनों मे दास रखने का शौक बढता गया।

हिंन्दू समाज के कुलीन वर्ग के लोग मुस्लिम वेश भुषा, आहार-विहार, सामाजिक रितीरिवाजों से प्रभावित हुए। इतिहासकार ताराचन्द के शब्दो में इस्लाम का प्रभाव हिन्दू रितीरिवाजो, गृहस्थी के व्यवहारों, संगीत,पोषाक, पाक विधि, विवाह विधि, त्योहार, उत्सवों आदि के आयोजन तथा मराठों, राजपुतों एवं सिक्खों के दरबारी संस्थाओं तथा शिष्टाचारों पर जितने सुस्पष्ट ढंग से दिखाई देता है वह अन्यत्र नही।[३]

हिन्दू धर्म तथा इस्लामः-

हिंन्दू धर्म के मूलतत्वों पर इस्लाम का कोई क्रान्तिकारी प्रभाव नही पडा तथापि इसका अप्रत्यक्ष प्रभाव अवश्य रहा। इस्लामी प्रभाव के कारण हिन्दू धर्म के अन्दर कुछ नवीन सम्प्रदायो का उदय हुआ। पूर्व मध्यकाल के भक्ति आन्दोलन को इस्लाम के आगमन का अप्रत्यक्ष प्रभाव माना जा सकता है। क्योंकि भक्ति के मूलतत्व हिन्दू धर्म में बहुत पहले से ही विद्यमान रहे है।

कुछ विद्वान चैतन्य तथा बल्लभ के कृष्ण भक्ति सम्प्रदाय के ऊपर इस्लाम के सूफी मत का प्रभाव बताते है। किन्तु यह विवादास्द है । इसी प्रकार गेरेट इतिहासकार की इस अवधारणा के पीछे भी कोई आधार नही है की आर्य समाज ने मूर्ति पूजा के विरोध तथा दूसरे धर्मावलम्बियों की अपने मत ने दिक्षीत करने का सिध्दान्त इस्लाम से ही ग्रहण किया था।[४] हम जानते है कि आर्य समाज का उदेदश प्राचीन वैदिक धर्म का पुनरुत्थान करना था और यही कारण है कि इसने इस्लाम धर्म का विरोध किया।

मुसलमानों के साहचर्य से हिन्दूओं के मन में उनके धर्म के प्रति श्रध्दा उत्पन्न हुई। उन्होंने मुस्लिम पीरों तथा मजारों की पूजा करना आरम्भ कर दिया। अजमेर के शेख मुईनुद्दीन चिश्ती के भक्तों में हिन्दूओं की संख्याही अधिक थी। इस्लाम धर्म के उदार एवं जनवादी दृष्टिकोन ने हिन्दू धर्म की कट्टरता को कम किया जिसमें समाज के निम्न वर्गो के प्रति धार्मिक मामलो में नरम बर्ताव किया जाने लगा। शुद्रों को मन्दिरों में प्रवेश की अनुमति दे दी गयी। ऐसा लगता है कि शैव मत का लिंगायत सम्प्रदाय इस्लाम धर्म से कुछ प्रभावित था। इस सम्प्रदाय के लोगों ने वेदों का खण्डन किया तथा पूर्नजन्म के सिध्दान्त को स्विकार नही किया। वे जाति-पाति को भी नही मानते ये तथा मुसलमानों के ही समान मृतकों को दफनाते थे।

सूफी आन्दोलनः-

मध्यकालीन आन्दोलनों मे सूफी मत का उल्लेख करना भी आवश्यक है। सूफी संतों तथा फकीरो ने भी हिन्दू -मुस्लिम सामंजस्य स्थापित करने की दिशा में महत्वपूर्ण कार्य किया। एक धर्म के रुप में सूफी मत का विकास ईसा की नवीं शती मे हुआ। इस्लाम के अतिरिक्त सूफीयों पर हिन्दू वेदान्त, बौध्द, युनानी, ईसाई आदि के मतों के सिध्दान्तों का भी समावेश किया गया था। सूफीयों ने हिन्दूओं तथा मुसलमानो दोनों के बीच प्रेम, सहिष्णुता एवं समन्वय के सिध्दान्तों का प्रचार किया।

इस्लाम तथा भारतीय साहित्यः-

भारत में इस्लाम के आगमन का एक महत्वपूर्ण प्रभाव यहाँ के साहित्य पर पडा। कई हिन्दू विद्वानों ने अरबी,फारसी भाषाओं का अध्ययन करना प्रारम्भ कर दिया। कुछ मुसलमान शासक शिक्षा और साहित्य के उदार संरक्षक भी थे। फिरोज तुधलक के शासन काल में दर्शन, ज्योतिष के कुछ ग्रन्थो का फारसी भाषा में अनुवाद प्रस्तुत किया गया। इसी प्रकार सिकन्दर लोदी ने भी संस्कृत के आयूर्वेद ग्रन्थों को फारसी भाषा में अनुवाद करवाया था।

इस्लामी प्रभाव के फलस्वरुप प्रादेशिक भाषाओं तथा उनके साहित्य की प्रगति हुई। कुतुबन, मंझन, मलिक मुहम्मद जायसी जैसे सूफी सन्तो ने हिन्दी भाषा में अपने ग्रन्थ लिखे। जायसी की पद्मावत हिन्दी साहित्य की उत्कृष्ट रचना है । चौदहवी शती मे अमीर खुसरो हिन्दी के अच्छे विद्वान हुए। भक्ति आन्दोलन के सन्तों तथा सुधारको ने अपने उपदेश देशी भाषाओं मे ही दिये। कबीरने बीस हजार पदों की हिन्दी भाषा मे रचना की, उनकी भाषा मे प्रादेशिक भाषाओं के शब्द मिलते है । इसी प्रकार गुरुनानक ने गुरुमुखी तथा पंजाबी मे अपनी रचनाये की जिसमें इन भाषाओं का विकास हुआ। कृष्ण -भक्त ने ब्रजभाषा मे अपने ग्रन्थ लिखे।

हिंन्दी भाषा के साथ ही साथ इस्लामी प्रभाव से मराठी, गुजराती, बंगाली भाषाओं के साहित्य भी इस युग मे समृध्द हुए। फारसी, अरबी, तुर्की आदि भाषाओं के बहुत से शब्दों को इन देशी भाषाओं ने ग्रहण कर लिया। ज्ञानेश्वर तथा एकनाथ जैसे सन्तो ने मराठी भाषा में ग्रन्थ लिखे।

भारत मे मुसलमानों व्दारा लायी गई तुर्की और फारसी भाषाओं के सम्पर्क के फलस्वरुप बोल-चाल की एक नई भाषा का जन्म हुआ जिसे जबान ए हिन्दीवी तथा बाद मे उर्दू नाम दिया गया। इसमे अरबी,फारसी, तुर्की,ब्रजभाषा हिन्दी तथा दिल्ली प्रदेश की स्थानीय भाषाओं के शब्दों का सम्मिश्रण दिखाई देता है। वस्तुतः इसके माध्यम से हिन्दूओं तथा मुसलमानों की साहित्य को समन्वित करने का प्रयास किया गया। भारत के मुस्लिम शासको ने बाद मे इसे राजभाषा बनाया अमीर खुसरो ने सर्वप्रथम इसमें अपनी रचनायें प्रस्तूत की थी। भक्ति आन्दोलन के सन्तो ने हिन्दी -उर्दू भाषा को विकसित करने में महान योगदान दिया था।

इस्लाम तथा हिन्दू कला :-

इस्लामी सभ्यता तथा संस्कृति का सबसे अधिक प्रभाव हिन्दू ललित कलाओं तथा विशेष रुप से स्थापत्य कला के ऊपर पडा। हिन्दूओं ने इस्लामी कला के प्रायः सभी उपयोगी एवं सुन्दर तत्वों का समायोजन अपनी कला मे कर दिया। राजपूत शासकों ने इस्लामी स्थापत्य कला के विविध तत्वों को ग्रहण कर उनके अनुसार अपने राजमहलों एवं मन्दिरों को सजा दिया। हिन्दू कलाकारों ने मुस्लिम कला के अनुकरण पर अपने भवनों तथा मन्दिरों ने मेहराबो तथा गुम्बदो का प्रयोग करना प्रारम्भ कर दिया। वृन्दावन के कई मन्दिरों में इस्लामी कला शैली का प्रभाव स्पष्टतया परिलक्षित होता है। हिन्दूओं ने इस्लामी कला की सादगी को भी ग्रहण कर लिया। जिससे हिन्दू कला की प्रचुर अलंकारिकता कम हो गयी। मध्यकाल में हिन्दू मुस्लिम कला शैलियों के परस्पर सम्पर्क के कारण कला की एक नवीन शैली का विकास हुआ जिसे विद्वानों ने इण्डो इस्लामिक कला की सज्ञा प्रदान कि है। मुगल काल के हिन्दू शासकों ने भी इस्लामी शैली के अनुरुप अपनी इमारतों का निर्माण करवाया था। आमेर के रुमानी नगर की इमारतों बीकानेर के राजमहालो, जोधपुर तथा ओरछा के दुर्गो, डीग के भवनों आदि के निर्माण में इस्लामी कला का प्रभाव स्पष्ट रुप से देखा जा सकता है। इतिहासकार ताराचंद ने इण्डो मुस्लिम कला की विशेषताओं पर प्रकाश डालते हुए लिखा है, 'मुस्लिम कला की सरल कर्कशता कम हो गयी तथा हिन्दू कला की बहुलता पर रोक लग गया। शिल्प कौशल, अलंकरण की प्रचुरता तथा सामान्य रचना हिन्दू रही किन्तू सीधे गुन्बद तथा सपाट दीवारें, बृहद आंगन तथा डारदार छते मुसलमानी विशेषता थी'।[५]

स्थापत्य कलाके साथ-साथ हिन्दू चित्रकला भी इस्लाम से प्रभावित हुई। इसके फलस्वरुप चित्रकला के विषय एवं तकनीकों में परिवर्तन आया। इस्लामी कला के प्रभाव से हिन्दू चित्रकार भित्ति चित्रण करने की कला मे अत्यन्त प्रवीण हो गये।

निष्कर्षः-

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि इस्लाम ने हिन्दू सभ्यता के विविध पक्षों पर कुछ न कुछ प्रभाव डाला। दूसरी ओर मुसलमान भी हिन्दू सभ्यता से बहुत अधिक प्रभावित हुए। हिन्दू मूर्तिपूजा के प्रभाव से मुस्लिम समाज मे भी सन्तो तथा दरगाहों की पूजा प्रारम्भ हो गयी। कुछ मुस्लिम त्योहार हिन्दू त्योहारों जैसे धूमधाम से मनाये जाने लगा। हिन्दू जाति प्रथा ने भी मुस्लिम समाज को प्रभावित किया तथा उनमे पठाण, सैय्यद, शेख आदि विभाजन हो गये। ये अपनों से नीची जाति मे विवाह नही करते थे। हिन्दूओं के वस्त्राभूषणों का भी प्रभाव मुसलमानों पर पडा। मुस्लिम रहस्यवाद (सूफीमत) ने वेदान्त से प्रेरणा ग्रहण की थी। हिन्दूओं के प्रभाव से मुसलमान भी दैवी चमत्कारों एवं कुछ अन्ध विश्वासों में आस्था रखने लगे। कुछ मुसलमान हिन्दू ज्योतिष एवं औषधिशास्त्र से प्रभावित हुए। इस प्रकार इतिहासकार टाइटस का यह कथन वस्तूतः महत्वपूर्ण हो जाता है कि सब कुछ कहने के बाद भी इसमे सन्देह नही है की, हिन्दू धर्म ने जो अभी तक अपने सुनिश्चित मार्ग पर आश्चर्यजनक आस्था एवं विश्वास के साथ अग्रसर है। इस्लाम के ऊपर अपने इस्लामी प्रभाव की अपेक्षा कही अधिक प्रभाव उत्पन्न किया था।[६]

इस प्रकार हिन्दू धर्म तथा संस्कृति में कोई आमूल परिवर्तन नही हुआ। दोनो संस्कृतियों के समन्वय सम्मिश्रण तथा सामंजस्य के बावजूद भी भारत में हिन्दूओं तथा मुसलमानों ने अपनी विशिष्टता अन्ततक बनाये रखी जो आज भी दोनों की सामाजिक एवं धार्मिक परम्पराओं में स्पष्ट रुप से देखा जा सकता है।

संदर्भ :-

१. के.सी. श्रीवास्तव, प्राचीन भारत का इतिहास एवं संस्कृति, पृष्ठ-९१२ए युनायटेड बुक, दिल्ली.
२. ताराचन्द, इन्फ्लुएन्स ऑफ इस्लाम अहन इण्डियन कल्चर, पृष्ठ—१११ए १९७६
३. उपरोक्त, पृष्ठ-११४
४. गेरेट, द लीगसी ऑफ इंडिया (संपादित), पृष्ठ-२९०
५. ताराचन्द, पूर्वोध्दृत, पृष्ठ-१९५
६. टायटस, इंडियन इस्लाम, पृष्ठ-६०७
७. व्ही.डी. महाजन, मध्ययुगीन भारत का इतिहास
८. रोमीला थापर, भारत का इतिहास
९. यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Laxman Kallappa Sankagol	Cultural Conflict In Jhumpa Lahiri's The Namesake	1 To 3
2.	Dr. R. Mahendran	Bama's Karukku In English Translation: Some Observations	4 To 7
3.	Dr.Jayant Anant Kulkarni	Conrad's 'Heart of Darkness': Presentation of Cultural Conflict	8 To 11
4.	Dr. Anshika Makhijani	Religious Ambiguity and Syncretism in 'A House of Mr. Biswas' by V.S.Naipaul	12 To 13
5.	Harichand Sugriv Shirsat	Searching Cultural Conflict In Ice-Candy-Man	14 To 16
6.	Dr.Laxman Babasaheb Patil	A Portrayal of Images of Woman in P. S. Rege's Poetry	17 To 20
7.	Dr.Dinesh D. Satpute	Cultural Conflict in Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'	21 To 23
8.	Dr. Kranti V. More	Cultural Clash in 'A Passage to India'	24 To 26
9.	S. D. Rajratna	The Untouchability in Arundhati Roy's The God of Small Things	27 To 30
10.	Dr.Sunil Gunwant Patil	The Feeling of Separateness And Negation of V.S. Naipaul In His Novel, An Area Of Darkness : A Brief Review	31 To 33
11.	Dr.Avinash Narayan Shelar	Influence of Geographical Factors on Cultural Aspects of India	34 To 36
12.	Digmbar N. Mane	Spatio-Temporal Analysis of Tahsilwise Change in SC Main Workers in Yeotmal District "A Geographical Study"	37 To 43
13.	Dr. Sushant T. Magdum	Yoga in Western Culture	44 To 47
14.	Smt.Surekha S.Shinde	Modernity and Culture	48 To 51
15.	Dr.Pandit S.Waghmare	Sociological study of Indian culture	52 To 54
16.	Prof. V.S.Yamagekar	Effect of Yoga on Academic performance in Relation to stress With special reference Western Culture	55 To 57
17.	Mrs.S.P. Kulkarni	Mother-Daughter Conflict in Alice Munro's Short Stories Chance, Soon and Silence	58 To 61
18.	Dipak Sitaram Sarnobat	Conflict Between Traditional And Modern Indian Culture In Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'	62 To 65
19.	Nilkanth R.Kambale	Various Types of Advanced Technologies in Sports	66 To 68

Effect of Yoga on Academic performance in Relation to stress With special reference Western Culture

Prof. V.S.Yamagekar
Director of Physical Education
Viththlrao Patil Mahavidhyalaya
Kale, Tal :Panhala,
Dist : Kolhapur

Introduction

Academic achievement is an attained or degree of competence in collage task, usually measured by standardized tests and expressed in grades or units based on norms derive form a vide sampling of student's performance. Studies reveal that even or moderate levels of stress can interfere with task performance. Cognitive reaction or stress result in the inability to concentrate.

Yoga, which is a way of life, is characterized by balance, health, harmony, and bliss. Meditation, being part of yoga, which is the seventh limb of Ashtanga Yoga- state of alert rest as stated by Maharishi Mahesh Yogi, who founded a new technique of meditation,

Popularly known as transcendental meditation. By practicing yoga, a person is supposed to reach a state of mental equanimity, where responses to favourable or unfavourable external events are well under the individual's control, and responses are moderate in intensity. The science of yoga is a powerful stream of knowledge, which enables the practitioners to achieve radiant physical health, serene mind, continues spiritual uplift, and creates the ability for harmonious social living.

Hatha yoga practices, like asanas (I.e., postures), pranayama (i.e., breathing practice intended to influence vital forces), kriyas (cleaning processes), mudras (i.e., certain interval attitudes), and bandhans (i.e., neuromuscular locks) are mostly taught as physical practices. While various meditational techniques work at the mental level, all these practices are intended to develop a certain type of awareness within oneself, which in turn brings about a change in emotional and visceral function, and through them, a change in intellectual and somatic functions of the individual takes Six months of yogic practise (meditation, asanas, and pranayama) brings a feeling of well-being a reduction in body weight, increased vital capacity, acceleration in endocrinal functions and improvement in memory. There months practice of Savasana has demonstrated an improvement in 86 patients, who had problem of headache, insomnia, and nervousness. Udupa et al;] revealed that yoga has the potential to influence the stress disorder and it helps the sufferer to achieve physical and metabolic stability. Sahasi et al. has demonstrated the effectiveness of yogic techniques in the management of anxiety and reported increased attention/concentration.

Yoga through its techniques of meditation asanas, and pranayama yields a positive effect in the management of stress in adolescents.The processing of sensory information at the thalamic level is facilitated during the practice of pranayama and meditation. These two practices along with physical postures (asanas), cleansing practices, devotional sessions, and lectures on the theory and philosophy of yoga were focused to bring about an improvement in the steadiness of school students following 10 days of practice. This improvement was believed to be due to improved eye-hand coordination, attention, concentration, and relaxation.

In one study, it is found that a 4-week program of yogasanas and meditation lowers the aggressive behaviour of students. Another study has reported that meditation (a) reduced problems related to maladaptive behaviours, (b) increased emotional and physical health and Psychological well- being, (c) reduced the frequency of thought, (d) reduced substance abuse, and (e) generally improved the quality of life.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Conclusion

Paradoxically, whilst the rest of the world is striving to parallel the fast-paced lifestyle of the West Western culture appears keen to adopt more tranquil Eastern practices such as yoga This yoga boom has served as the focal point of a controversial debate regarding the manifestation of yoga in the West, when compared against the classical Indian system. By focusing on Western practitioners' spiritual and physical intentions to commit to yoga this study offered a unique perspective on the issue.

It may be concluded from the finding of the study that with the intervention of yoga, academic performance improves by optimising the stress levels. So it is suggested that yoga module should become a regular feature in the schools and colleges.

References

1. Trow WC. Psychology in Teaching and Learning. Boston: Houghton Mifflin Company; 1956.
2. Mottowildo SJ, Packard JS, Manning MR. Occupational Stress: Its causes and consequences for job performance. J Appl Psychol. 1986;71:618-29. (PubMed)
3. Steers RM. Organizational Behaviour. In: Foresman S, editor. 2nd ed. Gleenview, IL: 1984
4. Nagendra HR, Nagarathna R. New Perspective in stress management. Bangalore, India: Vivekananda Kendra Parkashana; 1977.
5. Hoyez A (2007) The 'world of yoga': The production and reproduction of therapeutic landscapes. Social Science & Medicine 2: 1-19.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale.
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
20	Prashant Bibhishan Patil	Yoga for Sports –A Study	69 To 72
21	Anil Balaso Balugade	Yoga for Depression and Anxiety Disorder	73 To 76
22	Krishna B.Patre	A Geographical Study of Indian Culture	77 To 80
23	प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील	'दौड' उपन्यास में चित्रित संस्कृति संघर्ष	81 To 83
24	प्रा.रविदास एस.पाडवी	संस्कार' उपन्यास में सांस्कृतिक संघर्ष	84 To 86
25	सुमित गंगवार	आधुनिक भारतीय शिक्षा व्यवस्था पर संस्कृति का प्रभाव : एक विश्लेषात्मक अध्ययन	87 To 90
26.	डॉ.आरिफ शौकत महात	जातिगत संघर्ष की दास्तानः शिकंजे का दर्द	91 To 93
27.	डॉ.मीनाक्षी विनायक कुरणे	नारी संघर्ष और मैत्रेयी पुष्पा की 'कस्तूरी कुण्डल बसै 'आत्मकथा	94 To 96
28.	डॉ.विनायक बापु कुरणे	जीने का संघर्ष और वीरेंद्र जैन का 'डूब ' उपन्यास	97 To 100
29.	डॉ.स्वाती गुप्ता	मीडिया संस्कृति का महिलाओं पर प्रभाव	101 To 103
30.	अनूप कुमार सिंह	बुनियादी तालीम विद्यालय (आनन्द निकेतन) की संस्कृति एवं शिक्षण अधिगम प्रक्रियाःएक विश्लेषणात्मक अध्ययन	104 To 109
31.	प्रा.नरेद्र नरसिंग सूर्यवंशी	भारतीय सभ्यता पर इस्लाम का प्रभाव	110 To 114
32.	डॉ.नारायण विष्णु केसरकर	'नीलू नीलिमा नीलोफर' उपन्यास में चित्रित सांप्रदायिक संघर्ष	115 To 117
33.	प्रा.जेलित कांबळे	आना इस देश उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष	118 To 119
34.	डॉ.शहनाज एम सय्यद	महिला उपन्यासकारों में सास्कृतिक संघर्ष	120 To 122
35.	डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में चित्रित लोकसांस्कृतिक जीवन-संघर्ष के विशेष संदर्भ में	123 To 125
36.	प्रा.सतीश कृष्णात पाटील-कोले	'चलती चाकी' में सांस्कृतिक जीवन की दाहकता का चित्रण''	126 To 127
37.	प्रा.डी.एच. नाईक	आधुनिकता और संस्कृति	128 To 131
38.	डॉ.सिद्राम खोत	साठोत्तरी काव्य में सांस्कृतिक अंतर्विरोध	132 To 134
39.	अमित रत्न द्विवेदी	बहु-सांस्कृतिक कक्षा की शिक्षण अधिगम प्रक्रिया मे शिक्षक की भूमिका	135 To 140
40	प्रा.संगीता विष्णु भोसले	'तुम्हें बदलना ही होगा...' उपन्यास में नारी मुक्ति संघर्ष	141 To 144
41.	प्रा.मनिषा भिमराव शेळके	'अज्ञेय' के निबंधों में व्यक्त संस्कृति चिंतन	145 To 146

Interdisciplinary National Seminar on Culture Conflict In Literature And Humanities
Organizer:- Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,Kale | 16th Sept. 2017

'दौड' उपन्यास में चित्रित संस्कृति संघर्ष

प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
तहसील - पन्हाळा,जिला - कोल्हापुर

'दौड' यह ममता कालिया जी का एक बहुचर्चित उपन्यास रहा है । जिसका प्रथम प्रकाशन सन २००० में हुआ था। इस उपन्यास में भारतीय समाज के बदलते मूल्यों का चित्रण किया है । भूमंडलीकरण के चलते आज हर एक चीज बिकाऊ बनी हुई है। पैसा, संपत्ति और करियर के पीछे लोग बेतहाशा भाग रहे हैं । हर कोई आज ऐशो आराम की जिंदगी जीना चाहता है ।पारिवारिक संबंधों को आज थोडा भी महत्त्व नहीं रह गया है । हर जगह हमें स्वार्थ का बोलबाला दिखाई दे रहा है । इसका वर्णन दौड उपन्यास के अंतर्गत सटीक रूप में किया गया है । यह उपन्यास हमारे भारतीय संस्कृति के ऊपर उपभोगमूलक संस्कृति कैसे हावी होती जा रही है इसका मार्मिक वर्णन करता है । इस उपन्यास में ऐसे समय का वर्णन किया गया है । जब भारत की प्राचीन संस्कृति और बाजारवादी संस्कृति में संघर्ष की स्थिति दिखाई देने लगी है।आज का युवा वर्ग अपने सांस्कृतिक मूल्यों को भूलकर पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करने लगा है । जिससे संघर्ष की स्थिति बनी हुई है । इसको पवन, सघन और सिद्धार्थ जैसे पात्रों के माध्यम से इस उपन्यास में वर्णित किया है। मनुष्य के मशीन बनने की कहानी ही दौड उपन्यास में मिलती है । एक ऐसा मशीन जो रोबोट के गुण अपनाने लगा है । इस सारी प्रक्रिया में भावनाओं के लिए कोई स्थान नहीं है।

संस्कृति का संबंध मनुष्य जाति के विचारों, रहन-सहन, रीति-रिवाज, रूढी, परंपराएँ, तथा विभिन्न कलाओं से होता है । जीवन जीने की पद्धति का दूसरा नाम ही संस्कृति है । आज भारतीय संस्कृति के ऊपर बाजारवादी संस्कृति हावी होती जा रही है ।रीति, सदाचार और त्याग जैसे भारतीय संस्कृति के मूलभूत तत्त्व खत्म होने के कगार पर है। इसका वर्णन दौड उपन्यास के अंतर्गत किया गया है । भारत जैसे देश में यहाँ का युवा वर्ग इससे काफी प्रभावित हो चुका है। गोविंद चातक इसके बारे में लिखते है - "अब उदारीकरण के नाम पर भौतिक सुखों की भूख उन्हें पश्चिम की ओर ले जा रही है जहां पहले से ही उत्पादन प्रधान समाज को अपना सामान खपाने की इच्छा है । भोग पूर्वक जीने, संपन्न और साधन युक्त जीने की होड में भारत जैसे देश राष्ट्रों की भीड में शामिल होने को आतुर है। वे भूल जाते है कि इसी भौतिकता की दौड में विकसित देश हिंसा, यौन स्वातंत्र्य, संबंधहीनता, अराजकता, विभाजन और पारिवारिक विघटन के शिकार हो चुके हैं ।"[१] दौड उपन्यास में इसी उपभोक्तामूलक संस्कृति का चित्रण मिलता है । इस उपन्यास का प्रमुख पात्र पवन आज के युवावर्ग का प्रतिनिधित्व करनेवाला पात्र है । जिसमें आज का युवा भारतीय संस्कृति और संस्कार के साये में रहने के लिए तैयार नहीं है । पवन के मन में अपनी जमीन अपनी खुद की कंपनी के लिए कोई हमदर्दी नहीं है । पैसों के ऊपर इनकी हमदर्दी टिकी हुई है । कामयाबी हासील करने के लिए यहाँपर पवन कुछ भी करने के लिए तैयार दिखाया है । करियर के पीछे पागल होता दिखाया गया है । इसी कारण पवन और उसके माता-पिता के विचारों में संघर्ष होने लगा है । माता-पिता पवन को अपने आसपास के किसी शहर में नौकरी की सलाह देते हैं । लेकिन पवन उनका मजाक उडाते हुए कहता है - "मैं ऐसे शहर में रहना चाहता हूँ जहाँ कल्चर हो न हो, कंज्यूमर कल्चर जरूर हो । मुझे संस्कृति नहीं उपभोक्ता संस्कृति चाहिए, तभी मैं कामयाब रहूँगा।"[२] पवन के इसी बात से आज के युवाओं की मानसिकता का हमें पता चलता है ।

हमारी संस्कृति में नैतिकता को काफी महत्त्व दिया गया है । जिसमें हमें सही और गलत की पहचान करनी आनी चाहिए । भूमंडलीकरण के प्रभाव से नैतिक मूल्यों का ह्रास हो रहा है । नैतिकता, भाईचारा, प्रेम, स्नेह आदि शब्द केवल शब्दकोश में अच्छे लगने लगे हैं । बाजारवादी संस्कृति के चलते मनुष्य के पारिवारिक, सामाजिक, नैतिक मानदण्ड बदल चुके हैं । डॉ. आनंद शर्मा इस संबंध में लिखते हैं - "भौतिक विकास के कारण परंपरागत सांस्कृतिक मूल्य मर्यादा लुप्त होने लगे हैं । पारिवारिक, सामाजिक, नैतिक मानदण्ड परिवर्तित होने लगे हैं। पाश्चात्य संस्कृति के

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

प्रति बढते आकर्षण से भारतीय धर्म दर्शन आदि भी समाज में प्रभावशून्य होने लगे।"[३] आज बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपने उत्पाद को बेचने के लिए विज्ञापन का सहारा ले रही है । विज्ञापन के सहारे अपने उत्पाद को बढा-चढाकर दिखाई जाने लगा है । उपभोक्ता को मूर्ख बनाने में यह कंपनियाँ कामयाब हो रही है । अभिषेक एक विज्ञापन एजेंसी में काम करता है । उसकी पत्नी राजुल को यह बात कदापि पसंद नहीं है । विज्ञापन की नैतिकता को लेकर दोनों में आए दिन झगडा चलता रहता है । राजुल जब जनता को विज्ञापन कैसे उल्लू बना रहे है, इस बात पर बहस करती है, तब पवन इस बात को नकारते हुए कहता है -"दरअसल बाजार के अर्थशास्त्र में नैतिकता जैसा शब्द लाकर, राजुल तुम सिर्फ कनफ्यूजन फैला रही हो। मैंने अब तक पाँच सौ किताबें तो मैनेजमेंट और मार्केटिंग पर पढी होंगी । उनमें नैतिकता पर कोई चैप्टर नहीं है।"[४] आज ईमानदारी की बात करनेवाले को मूर्ख समझा जाने लगा है । कामयाबी को हासिल करने के लिए लोग आज भावनाशून्य बनते जा रहे हैं ।

आज हर कोई आजाद जिंदगी जीना चाहता है । किसी भी प्रकार का कोई भी बंधन लोग नहीं चाहते हैं। इसके परिणाम स्वरूप परिवार भी टूटकर बिखरने लगे हैं । दांपत्य जीवन बोझील सा लगने लगा है । अभिषेक और राजुल दोनो भी नौकरी करते हैं । उन्हें एक अंकुर नाम का बच्चा भी है । लेकिन खुद के सपनों के पिछे भागते-भागते दोनों को घर की सारी जिम्मेदारियाँ बोझील लगती है। अभिषेक पवन को लकी मानता है क्योंकि न उसकी शादी हुई है और न उसका कोई बच्चा है। बीवी और बच्चे को वह बोझ मानता है । राजुल भी इस दांपत्य जीवन से खुश नहीं है। वह कहती है -"मेरी सब कलीग्स कहतीं थी राजुल शादी करके अपनी आजादी चौपट करोगी और कुछ नहीं। आजकल तो डिंक्स का जमाना है । डबल इनकम नो किड्स (दोहरी आमदनी, बच्चे नहीं) मैं सेन्टिमेंट के चक्कर में फँस गई।"[५] पवन और स्टैला का दांपत्य जीवन भी इससे कुछ भिन्न नहीं है । वह दोनों भी अपने सपनों को साकार करने के लिए विवाह के कुछ ही दिनों में एक दूसरे से अलग होते हैं । दोनों अलग-अलग शहरों में रहते हैं । उन्हें अपने परिवार से ज्यादा करियर की चिंता ज्यादा सताती रहती है ।हमारी भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों के अनुसार लडका और लडकी विवाह के पहले एक साथ नहीं रह सकते हैं । लेकिन इस रंगीन मिजाज वाली दुनिया में इन मूल्यों का कोई महत्व नहीं है। पवन और स्टैला विवाह होने के पहले ही एक दूसरे के साथ रहते हैं । पवन तो यह बात अपने माँ बाप को भी बता देता है।

भारतीय समाज में माता-पिता को ईश्वर का दर्जा दिया गया है । माता-पिता की सेवा को ईश्वर सेवा माना गया है। माँ-बाप कठोर मेहनत करके बच्चों को शिक्षा देने का काम करते हैं । बच्चों के सभी सपनों को आकार देने का काम करते हैं । लेकिन वही बच्चे आज बडे होकर करियर के पिछे भागते दिखाई दे रहे हैं । पैसा कमाने के उद्देश्य से दूर-दूर शहरों में रहने लगे हैं । कई तो परदेस जाकर भी बसने लगे हैं। नौकरी लगने के बाद यही बच्चे अपने संस्कारों, आदर्शों को भूलने लगे हैं । पवन जब एक दिन धोबी को इस्त्री के कपडों के लिए बारह रूपयों की जगह सोलह रूपए दे देता है । इस संबंध में उसकी माँ रेखा पवन को डाँटती है, तो पवन को गुस्सा आ जाता है। उसे अपने ऑफिस के वर्चस्व की बात याद आती है। वह सोचता है - "दफ्तर में सब मुझे पवन सर या मिस्टर पांडे कहते हैं । किसी की हिम्मत नहीं कि मेरे आदेश की अवहेलना करे । घर में किसी को अपनी मर्जी से मैं चार रूपए नहीं दे सकता।"[६] माता-पिता के अधिकारों को यहाँपर नकारा जा रहा है । पवन जैसे युवा आज आजाद जीवन जीना चाहते हैं । पैसा हाथ में आते ही आज के युवाओं की सोचने की शक्ति लुप्त होने लगी है । पवन और सघन दोनों भाई करियर के पिछे भागते-भागते माँ- बाप के प्रति अपनी जिम्मेदारियों को भूलते जा रहे हैं । माता-पिता किस हालत से गुजर रहे है इसकी तरफ उनका ध्यान नहीं है । रेखा और राकेश के हिसाब से जिस कंपनी ने पवन को पहले नौकरी दी उसे छोडना नहीं चाहिए । भले ही दूसरी कोई कंपनी ज्यादा पैसे दे। यहाँ हमारी भारतीय संस्कृति के दर्शन होते है । लेकिन पवन पर तो बाजारवादी संस्कृति का प्रभाव है । वह माँ रेखा से कहता है - "मेरी लाइन में चलते रहना ही तरक्की है । अगर यही पडा रह गया तो लोग कहेंगे, देखा कैसा लध्दड है, कंपनी डूब रही है और यह कैसाबियांका की तरह उसमें फँसा हुआ हैं।"[७] यहाँपर पवन कंपनी को अपने लायक ही नहीं समझता है । इस संस्कृति में ईमानदारी के लिए कोई स्थान नहीं है ।

रेखा और राकेश जिस कॉलनी में रहते है उस कॉलनी के सोनी साहब को दिल का दौरा पडने से उनकी मौत हो जाती है । मिसेज सोनी जी अपने बेटे सिद्धार्थ को इसकी सूचना फोन से दे देती है । सिद्धार्थ बाहर विदेश में एक कंपनी में काम करता है । बाप के मरने की सूचना मिलने की बात का सिद्धार्थ पर कोई असर नहीं होता है। उलटा वह न आने के बहाने बनाने लगता है । पिता के शव को मुरदाघर में रखने की बात करता है। अपनी माँ को फोन पर कहता है - "हम सब तो आज लुट गए ममा लोग बता रहे हैं मेरे आने तक डैडी को रखा नहीं जा सकता । आप ऐसा कीजिए, इस काम के लिए किसी को बेटा बनाकर दाह संस्कार करवाइए । मेरे लिए तेरह दिन रूकना मुश्किल होगा।"[८] किसी दूसरे को बेटा बनाने की बात बहुत ही भयावह लगती हैं । इस पाश्चात्य संस्कृति के दुष्परिणामों का ही फल नजर आता है । हमारी संस्कृति में पिता का दाह संस्कार करना बेटे का आद्य कर्तव्य समझा जाता है। लेकिन परिस्थितियाँ तो बद से बदतर होने लगी है।

भारतीय संस्कृति में दर्शन, भक्ति, धर्म और अध्यात्म के लिए ज्यादा महत्त्व दिया है । हमारी पुराणी पीढी इससे ज्यादा प्रभावित है । लेकिन नई पीढी के लिए इस बात के लिए वक्त नहीं है । आज आध्यात्मिक हॉलिडे की बात आगे आने लगी है । पवन अपने पिताजी से कहता है - "आपको पता नहीं दुनिया कितनी तेजी से आगे बढ रही है, अब धर्म दर्शन और अध्यात्म जीवन में हर समय रिसने वाले फोडे नहीं हैं । आप सरल मार्ग के शिबिर में कभी जाकर देखिए। चार-पाँच दिन का कोर्स होता है, वहाँ जाकर आप मेडिटेट कीजिए और छठे दिन वापस अपने काम से लग जाइए ।"[९] यहाँ पर धर्म अध्यात्म के बदलते संदर्भों को रेखांकित किया गया है । नवीन संस्कृति से प्रभावित शिक्षित युवक-युवतियों का पुरानी परंपरा से युक्त पीढी से संघर्ष दिखाई देने लगा है । यह संघर्ष कभी न थमनेवाला है । जो सदियों तक चलता रहेगा।

सारांश रूप में हम कह सकते है की भूमंडलीकरण के इस युग में संस्कृति सबसे ज्यादा प्रभावित हो चुकी है। प्राचीन भारतीय संस्कृति पर उपभोक्तावादी संस्कृति हावी होती जा रही है । इसका वर्णन दोड उपन्यास में अत्यंत सटीक शब्दों में किया है । करियर के पिछे भागती युवा पीढी अपने कर्तव्यों से कैसे दूर भाग रही है। इसका वर्णन पवन और सघन इन पात्रों के माध्यम से किया है ।भारतीय समाज में माता-पिता की सेवा को ईश्वर सेवा माना गया है । लेकिन इस बाजारवादी संस्कृति में माँ-बाप को बोझ समझा जाने लगा है । उनके सारे विचारों को गलत साबीत किया जा रहा है । आज पाश्चात्य संस्कृति से प्रभावित पीढीं आजाद जीवन जीना चाहती है । वह अपने ऊपर कोई बंधन स्वीकार नहीं करती है । विवाह का बंधन भी उन्हें बाँधकर नहीं रख सकता है । इसका चित्रण दौड उपन्यास में मार्मिक रूप में किया है । साथ में भौतिक विकास के चलते पारिवारिक, सामाजिक, नैतिक मानदण्ड कैसे बदल चुके हैं और नई पीढी और पुरानी पीढी के विचारों में संघर्ष कैसे बढता चला गया है इसका वर्णन इस उपन्यास में हमें देखने को मिलता है ।

संदर्भ -

१. गोविंद चातक : संस्कृति, समस्या और संभावना, पृष्ठ १४०-१४१
२. ममता कालिया : दौड, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ ४१
३. डॉ. आनंद शर्मा : उपन्यासकार कमलेश्वर : समाजशास्त्रीय निकष पर पृष्ठ ८५
४. ममता कालिया : दौड, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ ३६
५. वही, पृष्ठ २८
६. वही, पृष्ठ ४३
७. वही, पृष्ठ ६५
८. वही, पृष्ठ ८१
९. वही, पृष्ठ ४५

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

KOLHAPUR
NAAC Accredited "A" in 3rd cycle
With CGPA - 3.24
58th Rank in NIRF -2017

Vivekanand College, Kolhapur

Dept. of History & Political Science

PROCEEDINGS

One day International Multidisciplinary Seminar

"Emerging Movements & Trends in Humanities and Sciences"

22 nd September, 2017

A Special issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue- XV ISSN -2349-638x
Impact Factor 3.025

Dr. S. R. Kattimani
Editor

Dr.M.S. Ghrorpade
Co-Editor

Mr.D. A. Pawar
Co-Editor

Dr. S. Y. Hongekar
Principal,
Vivekanand College, Kolhapur

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
83.	Dake D. K.	Roll Of Dr B R Ambedkar In Social Movement: A Study	344 To 346
84.	Bhimappa Rangannavar	The Challenges And Issues Of Practice Teaching In Education	347 To 353
85.	Bhaskar J.Raskar	Emerging Movement In Electronic Payment Methods And Systems	354 To 361
86.	Pooja Ashok Raskar And Amruta Dnyaneshwar Jadhav	Emerging Movement In Android Based Automation And Security System For Smart Home	362 To 365
87.	Anil G. Gumgol	Need Of Career Planning And Preparation To The Development	366 To 368
88.	Pravin Subhashrao Jadhav	Environmentalism: A Study	369 To 372
89.	Dr. Trishala V. Kadam	Theoretical Approaches To Development And Women	373 To 375
90.	Sangita Pramod Patil And Hemalata Neminath Kole	Molecular Gastronomy: A Revolution In Culinary	376 To 378
91.	Dr. Leelawati Arvind Patil	Recent Trends And Challenges In Commerce And Management Education	379 To 381
92.	Satish Hanmantrao Mane	Fundamental Rights: Inter-Relative Roles Of The Legislature And Judiciary In India - Movements In Law And Judiciary	382 To 387
93.	Ronald Bituka & Nyatundo George Oruongo	Globalisation: The Blind King	388 To 400
94.	K. A. Undale, D. S. Gaikwad, D. M. Pore	Potassium Phosphate Catalyzed Synthesis of Erlenmeyer Azlactones	401 To 405
95.	Dr.Deepa Pravin Patil	Plea Bargaining : New Development in Criminal Administration of Justice	406 To 411
96.	ए.बी.जाधव	विदर्भवादी चळवळ आणि राजकारण	412 To 414
97.	प्रकाश हुलेनवर	ग्रामीण साहित्य चळवळीचे योगदान	415 To 416
98.	नितीन विठ्ठल पाटील	"हिंदी दलित साहित्य आंदोलन और सामाजिक क्रांति" (तिरस्कृत आत्मकथा के संदर्भ में)	417 To 419
99.	शीला जगताप	नेताजी सुभाषचंद्र बोस व आझाद हिंद फौज यांचे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	420 To 425
100.	डॉ. चंद्रकांत कुरणे	छत्रपती राजाराम महाराज आणि सामाजिक चळवळ	426 To 427

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science
I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

262

"हिंदी दलित साहित्य आंदोलन और सामाजिक क्रांति"
(तिरस्कृत आत्मकथा के संदर्भ में)

प्रा.नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे,
तहसील -पन्हाळा, जिला -कोल्हापुर

हिंदी साहित्य एक समृद्ध साहित्य के तौर पर जाना जाता है। समाज मन की अभिव्यक्ति में हिंदी साहित्य सबसे आगे रहा है। हिंदी दलित साहित्य आंदोलन आधुनिक काल का सशक्त साहित्यिक आंदोलन माना जाता है। हिंदी में दलित साहित्य की नींव कबीर दादू, रैदास, आदि प्राचीन कवियों ने रखी हैं। उस समय इन कवियों ने इसे आंदोलन के तौर पर प्रस्तुत नहीं किया और न ही दलित साहित्य जैसी संकल्पना उस समय मौजूद थी। आधुनिक दलित साहित्य का प्रारंभ मराठी साहित्य से माना जाता है। इस साहित्य की प्रेरणा के पीछे संत नामदेव, तुकाराम, एकनाथ आदि संतकवि है। साथ में आधुनिक दलित साहित्यिक आंदोलन ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले और डॉ.अम्बेडकर जी के विचारों से काफी प्रभावित रहा है। महात्मा फुले और सावित्रीबाई फुले ने दलितों के उद्धार के लिए बहुत सारे अत्याचार सहे हैं। अपनी कलम की ताकत से सामाजिक परिवर्तन के लिए काफी योगदान दिया है। लेकिन दलित साहित्य के ऊपर अम्बेडकरवादी दर्शन का सबसे ज्यादा प्रभाव रहा है। हिंदी दलित साहित्य भी इससे अछूता नहीं रहा। मराठी की दलित साहित्य की प्रेरणा पाकर हिंदी दलित साहित्य आंदोलन की शुरूआत हो गई। आज इस साहित्य ने अपनी एक अलग पहचान बनायी है।

दलित साहित्य आंदोलन हिंदी में काफी जोर पकड चुका है। हिंदी दलित रचनाकारों ने दलितों में नव चेतना पैदा कर समाज में क्रांति लाने का काम किया है। इनका साहित्य डॉ. अम्बेडकर जी के विचारों से प्रेरित दिखाई देता है। अम्बेडकर जी के प्रयासों से ही दलित मुक्ति आंदोलन को एक सही दिशा मिल चुकी है। दलितों को उनकी पहचान देने का काम इस महान व्यक्ति ने ही किया है। अम्बेडकर जी राजनीतिक स्वातंत्र्य से पहले सामाजिक स्वातंत्र्य को महत्त्वपूर्ण माना था। समाज में मनुष्य-मनुष्य में भेद करना मानवता के खिलाफ माना था। हिंदू धर्म की बहुत सारी परंपराओं, प्रथाओं को अम्बेडकर जी ने नकारा है। इन्हीं सारे विचारों से हिंदी दलित साहित्य काफी प्रभावित रह चुका है। दलित विचारक कंवल भारती के अनुसार -"हिंदी दलित साहित्य वह है, जो दलित मुक्ति के सवालों पर पूरी तरह अम्बेडकरवादी है। सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक क्षेत्रों में उसके सरोकार वे ही हैं, जो अम्बेडकर के थे। दलित साहित्य से अभिप्राय उस साहित्य से है, जिसमें दलितों ने स्वयं अपनी पीडा को रूपायित किया है।"[१] जिन अछूतों को समाज में सम्मान नहीं मिला उनको वाणी देने का काम हिंदी दलित साहित्य ने किया है। स्वतंत्रता, समता और बंधुता विरोधी गंदी सोच का पर्दाफाश इस साहित्य के माध्यम से हुआ है। समाज में फैली धार्मिक, सांस्कृतिक, रूढीवादी परंपराओं को समाप्त कर सामाजिक क्रांति लाने का प्रयास हिंदी दलित साहित्य ने किया है।

हिंदी साहित्य की अन्य विधाओं की तुलना में आत्मकथा विधा के सहारे दलित लेखकों ने सामाजिक विसंगतियों का चित्रण, प्रभावशाली रूप में किया है। दलित आत्मकथाओं में एक व्यक्ति के दुःख का चित्रण नहीं है, पूरे वंचित समाज का चित्रण किया गया है। अन्य विधाओं की तरह दलित आत्मकथाएँ पहले मराठी में आयी। कुछ मराठी दलित आत्मकथाओं का हिंदी में भी अनुवाद हो चुका है। हिंदी में दलित आतमकथा लेखन की शुरूआत मोहनदास नैमिशराय की आत्मकथा 'अपने-अपने पिंजरे' से होती है। "दलित आत्मकथा में जो भोगा या सहा है वही कहा है। कल्पनाओं की उडान उन्होंने नहीं भरी है, न सपनों की दुनिया रचायी हैं इसलिए अन्य किसी भी विधा की तुलना में अपने जीवन के भोगे हुए यथार्थ को अभिव्यक्त करने का आत्मकथा सबसे सशक्त माध्यम है।"[२] सूरजपाल चौहान जी की 'तिरस्कृत' आत्मकथा में चित्रित दलितों की पीडा, उनका संघर्ष और सामाजिक क्रांति को केंद्र में रखकर हमें यहाँ पर हिंदी दलित साहित्य आंदोलन पर चर्चा करनी है। 'तिरस्कृत' यह सूरजपाल चौहान जी की सन २००२ में प्रकाशित हिंदी की बहुचर्चित आत्मकथा है। इसमें लेखक के वेदनामय जीवन की कथा को देखा जा सकता है। तिरस्कृत में भारतीय समाज

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

व्यवस्था को सूरजपाल चौहान जी ने नकारा है। साथ ही सामाजिक परिवर्तन का संदेश भी दिया है। सूरजपाल जी ने अपने संपूर्ण जीवन के संघर्ष को आत्मकथा के माध्यम से यहाँपर चित्रित किया है।

भारतीय समाजव्यवस्था वर्णव्यवस्था पर टिकी हुई है। सूरजपाल चौहान जी ने इसी वर्णव्यवस्था का विरोध किया है। हिंदू धर्म की कई मान्यताओं पर कडे प्रहार किए हैं। हिंदू धर्म की संकीर्ण मानसिकता का पर्दाफाश किया है। दलितों में भी एक दूसरे के प्रति भेदभाव करने की स्थिति, खुद को श्रेष्ठ बतानेवाली संकीर्ण मानसिकता का विरोध भी किया है। अपने ही जाति के बारे में वे लिखते हैं - "जिन्हें सही ऐतिहासिक ज्ञान नहीं है वे हिंदुत्व की संकीर्ण मानसिकता की धारा में गोते खा रहे हैं और अपने ही भाईयों वाल्मीकि या भंगी जाति के लोगों से अपने आपको श्रेष्ठ मान बैठे है।"[३] यह भेदभाव की जड को हिंदुत्व की विचारधारा को माना है। ऐसे धर्म को नकारा है जो दलितों को मनुष्य बनकर जीने का अधिकार छीन लेता है। 'तिरस्कृत' के प्रथम अध्याय में दलितों की आर्थिक परिस्थितियों पर लेखक ने प्रकाश डाला है। लेखक की माँ सवर्णों के मौहलों में सफाई का काम करती थी। इसके बदले में उनकी माँ को मटर के आटे की रोटी मिलती थी। जो खाने लायक नहीं होती थी। साथ ही यह स्थिति केवल सूरजपाल जी के परिवार की न होकर पूरे दलित समाज की थी। गाँवों में बसे भंगी समाज के लोगों के पास आज भी जमीन नहीं है। न खाने के लिए वक्तपर रोटी मिलती है। सूरजपाल जी ने यहाँपर दलितों को संघर्ष कर आत्मनिर्भर होने का संदेश दिया है। जिससे सवर्णों का अहंकार खत्म हो सकता है।

सवर्णों द्वारा बिछाए गए अंधविश्वास के जाल में दलित समाज हर समय फँसता रहा है। वह आज भी सवर्णों की इस चाल को समझ नहीं सका है। दलितों के परिवारों की आर्थिक स्थिति भी इसके चलते बिगडती जाती है। मनुवादी अंधविश्वासों के कारण दलित समाज आज भी भूत पिचास एवं देवी देवताओं से मनौती माँगता हुआ दिखाई देता है। सूरजपाल चौहान जी ने खुद के पिता भी इसमें कैसे उलझे हुए है इसका चित्रण आत्मकथा में किया है। भंगी समाज का जीवन अंधी मान्यताओं पर पलता था। इसका वर्णन करते हुए वे लिखते है, "हमारे घर का ही नहीं, भंगी मौहल्ले के हरेक घर का यही हाल था। अंध-विश्वासों में बिलबिलाते व खदखदाते अपना जीवन व्यतीत कर रहे थे। हमारे गाँव के भंगी किसी के घर में किसी को जाडा-बुखार आ जाता तो दवाई-गोली के स्थानपर भंगी भक्त उसकी भूत-बियार उतारने में जूट जाते।"[४] पिता की अज्ञानकता, अशिक्षा और झाड-फूक में विश्वास के चलते आत्मकथाकार अपनी माँ को असमय खो देता है। शिक्षा से मनुष्य के विचारों में ताकत आती है। उसे अच्छे-बुरे में फर्क समझने लगता है। शिक्षा से बराबरी की आकांक्षा पैदा होती है। दलितों के पास पर्याप्त पैसा न होने से वे अपने बच्चों को शिक्षा नहीं दे पाते हैं। सदियों से सवर्णों ने दलितों को शिक्षा से दूर रखा था। अम्बेडकर जी ने भी दलितों को अपनी परिस्थिति में बदलाव लाने के लिए शिक्षा को आवश्यक माना था। सूरजपाल चौहान जी ने पिता के साथ दिल्ली आने की घटना को सौभाग्यशाली माना है। फूसावली के नरक से बाहर आकर पढ-लिखकर आत्मकथाकार खुद के जीवन में आमूलाग्र बदलाव लाता है। लेखक आत्मकथा में लिखते हैं -"मेरा दिल्ली आना मेरे भविष्य के लिए अच्छा ही रहा, भूखा प्यासा व समय-समय पर गॉल्फ लिंक की कोठियों में झाडू लगाता, संघर्ष करता बस किसी तरह पढ-लिख गया और उस नारकीय जीवन से छुटकारा पा सका।"[५] इस तरह आत्मकथाकार ने दलितों को शिक्षा के महत्त्व को समझाया है।

सूरजपाल चौहान जी अपनी पिता की इच्छा के लिए फूसावली गाँव में एक पक्का मकान बनवाते हैं। पक्का मकान बनते देख ठाकुर को बहुत बुरा लगता है। वह कूटनीति से मकान का काम रूकवाने का प्रयास करता है। लेकिन वह असफल हो जाता है। सूरजपाल के बनते मकान के सामने प्रभु, कल्लन, सुमरू, परसादी सभी दलित लाठी लेकर खडे हो जाते हैं, और पिता रोहनलाल का हौसला बढाते हैं। यहाँपर आत्मकथाकार ने दलितों के एकजुट वातावरण का चित्रण किया है। सूरजपाल जी नौकरी करने के बाद अपने समाज की तस्वीर बदलना चाहते हैं। दूसरे जाति के लोग न पढने के बाद भी सफाई का काम नहीं करते हैं। वे इस काम को छोटा मानते हैं। भंगी समाज के शिक्षित लोग भी थोडा संकट आनेपर झाडू लगाना स्वीकार करते है। इससे सूरजपाल जी का मन दुःखी हो जाता है। वे आत्मकथा में लिखते हैं -"बचपन से ही उनके मन में यह बात बैठा दी जाती हैं कि, यदि कोई दूसरा काम नहीं मिला तो क्या है, झाडू लगाने का काम तो मिल ही जाएगा। मेरे समाज के लोग इस काम को अपना जन्मसिद्ध अधिकार

२६५

मान बैठें हैं। उनमें आत्मसम्मान की कमी हैं। जिस दिन इस समाज के लोगों में आत्म-सम्मान जाग गया उस दिन इस समाज की तस्वीर का रूख ही दूसरा होगा।"[६] दलितों को उनके आत्मसम्मान की रक्षा करने और अपने अधिकारों के प्रति सचेत करने का काम सूरजपाल चौहान जी ने किया है। साथ ही दलित समाज अपनी बुरी सोच को दिमाग से जबतक नहीं निकालता है, तब तक उसका विकास नहीं होगा इसका भी चित्रण यहाँपर किया है।

लेखक का तबादला दिल्ली से गुजरात के गांधीधाम में हो जाता है। वहाँपर उनको जातिभेद को सहना पडता है। सब जगह उन्हें अपनी जाति के कारण ताने सुनने पडते हैं। रसोई बनानेवाली पुष्पा भी लेखक की जाति का पता चलते ही उनका अपमान करने में कतराती नहीं है। लेकिन जब पुष्पा का पति बीमार होता है वहाँपर सूरजपाल जी ही उसे पांच सौ रूपये देकर सहाय्यता करते हैं। यहाँपर लेखक की मानवीयता और संवेदनशीलता का उदाहरण देखने को मिलता है। देश के आजाद होने के कई साल बाद भी आज दलितों की अवस्था वैसे की वैसी ही है। आज देश के सभी ग्रामीण इलाकों के ऊपर हिंदू संस्कृति का प्रभाव देखा जा सकता है। ब्राह्मणवादी चालाकियों को दलित समाज के अनपढ लोग आज भी समझ नहीं चुके हैं। सूरजपाल जी ने आर्य समाज के मित्र किशोर कौशल्य के कथनी और करनी के अंतर को भी चित्रित किया है। साथ ही दलितों को ऐसे लोगों से बचकर रहने का भी संदेश दिया है। किशोर कौशल्य के घर जाने के बाद लेखक को उनके घर देवी-देवताओं के चित्र देखने को मिलते हैं। इससे दुःखी होकर सूरजपाल जी लिखते हैं -"आज भी हिंदू संस्कृति के बाण से बाबासाहेब अम्बेडकर द्वारा देश के दलितों को दिए गए अमर संदेश शिक्षित बनो, संगठित रहो, संघर्ष करो को भेदकर क्षत-विक्षत कर दिया है। दलितों में फैली हिंदू संस्कृति देश के दलितों को एक नहीं होने दे रही। हिंदू संस्कृति के छल-प्रपंच व कपटी तीर से घायल देश को सभी दलित अलग-अलग पडे हुए हैं।"[७] इस तरह सूरजपाल जी ने दलितों को एकजुट होकर संघर्ष की स्थिति बनाए रखने का संदेश दिया है। सामाजिक परिवर्तन के लिए पहले खुद में परिवर्तन लाने की बात आत्मकथाकार ने की है।

सारांश रूप में हम कह सकते है कि सूरजपाल चौहान जी ने अपनी आत्मकथा में केवल व्यक्तिगत दुःखों का चित्रण न कर पूरे दलित समाज के दर्द को चित्रित किया है। अपने भोगे हुए यथार्थ को आत्मकथा में वर्णित किया है। वर्णव्यवस्था का कडा विरोध भी किया है। हिंदू धर्म की कई मान्यताओं, परंपरांओं पर तीखे प्रहार किए हुए आत्मकथा में दिखाई देते हैं। दलितों में भी होनेवाली भेदाभेद की घटनाओं पर अपना क्रोध व्यक्त किया है। दलितों के उद्धार के लिए आर्थिक स्थिति में सुधार और शिक्षा को महत्त्वपूर्ण माना है। दलितों को शिक्षा से दूर रखने की सवर्णों की चाल को भी चित्रित किया है। अछूतों के नारकीय जीवन, अपमान, उपेक्षा और आक्रोश को व्यक्त करने में यह आत्मकथा बहुत ही सक्षम नजर आती है। एकजूट होकर रहने में ही दलितों का भला माना है। अंधविश्वासों के कारण दलितों को कितना नुकसान उठाना पडता है इसके उदाहरण भी हमारे सामने पेश किए हैं। साथ में डॉ. अम्बेडकर जी के विचारों को अपनाने का इशारा भी किया गया है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. कंवल भारती - युद्धरत आम आदमी, अंक ४१-४२, वर्ष १९९८, पृष्ठ ४१
2. सं. जयप्रकाश कर्दम - नया मानदंड, पृष्ठ १५
3. सूरजपाल चौहान - तिरस्कृत (आत्मकथा), पृष्ठ ७
4. वही, पृष्ठ १०
5. वही, पृष्ठ २४
6. वही, पृष्ठ ५२
7. वही, पृष्ठ १००

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
63.	प्रा.अनिल गाडेकर प्रा.डॉ.उल्का देशमुख	भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	238 To 241
64.	प्रा.कमलाकर एन.राक्षसे	दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्रराज्यापुढील आव्हान	242 To 243
65.	प्रा.महादेव ज. जाधव	महेश एलकुंचवार यांच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष	244 To 245
66.	जगदिश आप्पासाहेब सरदेसाई	महिला अत्याचार : सांस्कृतिक मागासलेपण	246 To 249
67.	प्रा.संदिप जाधव	मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोर्योत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव	250 To 253

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोर्योत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव

प्रा.संदिप जाधव
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृतीची जडण–घडण हजारो वर्षापासून अवितरतपणे चालू आहे. या जडणघडणीमध्ये अनेक परकिय आक्रमणांचा आणि त्या परकिय संस्कृतीचा देखील प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या परकिय प्रभावामुळे भारतीय संस्कृतीत परिवर्तनही होत गेले. भारतीय संस्कृतीचा जगभरातील वेगवेगळया संस्कृतीशी वेगवेगळया मार्गांनी संपर्क आला. या सर्व संपर्कामधून भारतीय संस्कृती परिपक्व बनत गेली.

मोर्योत्तर कालखंडातही (इ.स.पू. 200 ते इ.स.300) भारतीय संस्कृतीत विविध प्रकारचे लहानमोठे बदल घडून आले. शेवटच्या मौर्य सम्राटाच्या काळातच भारत राजकिय दृष्टीने विकेंद्रीकरणाचा शिकार बनला. मौर्य सत्तेच्या ऱ्हासानंतर काही प्रादेशिक सत्ता अस्तित्वात आल्या. यामध्ये शृंग, कण्व आणि सातवाहन यांनी भारताच्या बहुसंख्य भागावर राज्य केले. पण त्यांना मोर्याप्रमाणे संपूर्ण भारताला एका छत्राखाली ठेवता आले नाही. या सत्ता आपआपसांत संघर्ष करीत राहिल्या. याचा तार्किक परिणाम म्हणजे भारताच्या पश्चिमोत्तर भागात परकिय आक्रमकांनी आपले वर्चस्व निर्माण करून आपल्या राजकिय सत्ता स्थिर केल्या.यामध्ये प्रामुख्याने बैक्ट्रियन ग्रीक पर्शियन, शक, पहलव आणि शेवटी कुषाण हे होते. या परकियांचे भारताशीजे संबंध आले. त्यामुळे भारतीय समाजाने त्यांच्याकडून काही नव्या गोष्टी स्विकारल्या तर काही जुन्या गोष्टीचा त्याग केला. हे परकिय आक्रमक भारतीय समाजाशी एकरूप झाल्याने ते भारतीय संस्कृतीचा एक भाग बनले. त्यामुळे परकिय आक्रमकांचा प्रभाव भारतीय संस्कृतीवर पडल्याशिवाय राहिला नाही.

उद्दिष्टये :–

1) मोर्योत्तर काळात झालेल्या परकिय आक्रमकांचा भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव अभ्यासणे.
2) मध्य आशियनसंस्कृतींचा भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव अभ्यासणे.

मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोयौत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीच्या सर्व अंगावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

समाजजिवनावर प्रभाव –

परकिय आक्रमणांमुळे भारतीय समाजजीवनावर काही बदल घडून आले. ग्रीक, शक, पहलव, कुषाण असे नवे लोकसमूह भारतीय समाजात सामावून गेले. मोर्योत्तर काळाइतका मोठया प्रमाणावर परकियांचा समावेश भारतीय समाजात एरवी कधीही झालेला आढळून येत नाही. या समूहांनी आपल्या बरोबर नव्या चालिरीती व वेशभूषा आणल्या. विशेषतःशक– कुषाणानी फेटा, बंडी, पायजमा, लांब कोट आणि बूट या गोष्टी भारतीय संस्कृतीत रूढ केल्या.[1]

धार्मिक प्रभाव –

मोर्योत्तर काळात वैदिक धर्माचे पुनरूज्जीवन झाले. यज्ञ कर्मकांडाबरोबरच भक्ती मार्गालाही महत्त्व येऊन शैव, वैष्णव पंथाचा उदय होऊ लागला. ग्रीकांनी वैष्णव पंथ स्विकारला अथवा शैव आणि भागवत देवताचे अस्तित्व मान्य केले; तर भारतीयांनी सरहद्दीपलिकडील देवताची पूजा सुरू केली. त्यापैकी काही देवता भारतीय देवतासंघात स्थान पावल्या. उदा. अर्दोक्षो ही श्रीरूपात देवता बनली.[2]

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

याबरोबरच बौद्ध धर्मामध्येही मध्यआशियातून आलेले अनेक परदेशी लोक आकर्षित झाले. हे लोक मांसाहारी होते. या सर्व वास्ववाशी जुळवून घेण्यासाठी आणि बदलत्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी बौद्ध धर्मामध्ये महायान हा पंथ निर्माण होऊन या पंथानी मुर्तीपुजा चालू केली. या पंथाने व्यक्तीगत निर्वाणाला महत्त्व न देता जगाच्या उद्धाराचा विचार मांडला. या काळात व्यापारामुळे आलेल्या संपत्तीचा प्रभाव देखील बौद्ध मठावर होऊन बौद्धमठांनी संपत्ती स्विकारण्यास सुरूवात केली.

नवीन कलाशैलीचा उदय –

मोर्योत्तर काळात परदेशी आणि भारतीय परंपरांची देवाघेवाण सुरू झाली. परकिय आकमकांनी आपल्याबरोबर कसबी कारागीर आणि गवंडी आणले होते. मध्य आशियाच्या प्रभावामुळे गांधार, मथुरा कलाशैलीचा उदय झाला.गांधार प्रदेशात ग्रीक, रोमन, मध्य आशियाई आणि भारतीय कलाशैलीचा संगम होऊन जी नविन शिल्पशैली विकसित झाली तिला गांधार कलाशैली म्हणतात.[3] या कला शैलीत ग्रीक–रोमनांच्या पद्धतीने बुद्धमुर्ती तयार करण्यात आल्या. महायान पंथामुळे या शैलीला विशेष उत्तेजन मिळाले. यापूर्वी गौतमबुद्ध केवळ प्रतिकरूपाने दाखविण्यात येत असत. पण आता बुद्ध व बोधिसत्वांच्या सुंदर प्रतिमा शिल्पांकित करण्यात आल्या. शरीरसौष्ठव आणि चेहऱ्यावरील मधुर भाव, वस्त्रांच्या चुण्या, अलंकारातील नक्षीकामाचे बारकावे या सर्वांचे वस्तुनिष्ठ चित्रण गांधार शैलीत आढळून येते. कलाविषयाचा आत्मा भारतीय आणि अविष्कार ग्रीक पद्धतीचा असे या शैलीचे स्वरूप होते. म्हणूनच या शैलीला इंडो–ग्रीक किंवा ग्रीक–बौद्ध शैली असेही म्हटले जाते.

मथुरा–वाराणसीपर्यंत ही परंपरा पोहोचेपर्यंत बुद्धप्रतिमेचे पूर्ण भारतीयीकरण झाले. गौतम बुद्ध म्हणजे ग्रीक देवता किंवा राजा यांची प्रतिकृती न राहता ते शुद्ध भारतीय योगी वा ऋषिमुनींच्या रूपात दिसू लागले. ही शैली मथुरा शिल्पशैली म्हणून ओळखली जाते.[4] या शैलीतही मध्य आशियन विविध शैलींचा संगम घडून आला असला तरी मुख्य प्रभावस्त्रोत भारतीय कलेचाच होता. या शैलीत विविध प्रकारच्या बुद्ध प्रतिमांबरोबरच जैन तिर्थकार व हिंदू देवतांच्या प्रतिमाही घडविल्या गेल्या. प्रतिकात्मतेचे देशी वैशिष्टय या शैलीमधून प्रत्ययाला येते.[5]

राजकिय व लष्करी प्रभाव :

मध्य आशियातील आकमकांच्या आगमनाने भारतातील राजकिय जीवनावर काही महत्वपूर्ण परिणाम घडून आले. आकमकांनी अनेक छोटया स्थानिक राज्यकर्त्यांना आपल्या अंकीत केले. कुषाणांनी 'राजाधिराज' (राजांचे राजे) यासारख्या उपाधि धारण केल्या. शक कुषाणांमुळे क्षत्रप पध्दती भारतात रूढझाली. या राज्यकर्त्यांनी राज्याचे अनेक भाग पाडले. या भागांना क्षत्रपी तर त्यावरील अधिकाऱ्याला क्षत्रप म्हणत असत.[6]

मौर्योत्तर काळात राजसत्तेभोवती दैवी वलय निर्माण झाले. कुषाणांमुळे ईश्वरदत्त राजसत्तेचा सिद्धांतपुढे आला. अशोकाने स्वतःला देवानामप्रिय असे म्हटले होते. पण कुषाणांनी स्वतःला देवपुत्र असे म्हटले. ही उपाधि कुषाणांनी चीनकडून घेतली असावी जे राजाला स्वर्गपुत्र मानत असत. राजसत्तेला अधिमान्यता मिळविण्यासाठी ही संकल्पना स्विकारली गेली.

शक कुषाणांनी भारतीय संस्कृतीमध्ये नवनवीन गोष्टींची भर घालून तिला समृद्ध बनविले. ते कायमचे भारतीय झाले आणि स्वतःलाभारतीय संस्कृतीमध्ये विलीन केले. त्यांच्याजवळ स्वतःची लिपी, लिखीत भाषा आणि कोणताही धर्म नव्हता. त्यामुळे त्यांनी संस्कृतीच्या या घटकांना भारतीय समाजातून घेतले आणि ते भारतीय समाजाचे एक अंग बनले. त्यांनी मोठया प्रमाणावर घोडदळ आणि घोडदौड या गोष्टींचे महत्व वाढविले. त्यांनी भाला, बरची बरोबरच खोगीर आणि लगाम हे भारतीय लष्करात आणले.[7] या साधनांमुळे लष्कराचे सामर्थ्य वाढण्यास मदत झाली. सैनिकांमध्ये घोडदळाबाबत दक्षता,

आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

आदिवासी आणि जनजाती हे ट्राइबसाठी पर्यायवाची शब्द अनुक्रमे मराठीत आणि हिंदीत वापरले जातात. आदिवसी हा शब्द आधुनिक आहे. मूळ निवासी हा शब्दशः पर्यायवाची असला जनजाती म्हणजे जनतेची जाती येथे जाती हा शब्द जात दर्शवित नाही, ट्राइब दर्शवितो. जसे शाक्य जाती वैदिक साहित्यात हे शूर्पणखाशासित जनपद होते आणि हे स्त्रि राज्य गोदावरीच्या उगमापाशी आजच्या त्र्यंबकेश्वरला राजधानी करुन बसलेले होते.

ट्राईब ;जतपइमब्द हा शब्द लॅटीन भाषेच्या जतपइमे पासून निधालेला आहे. रोमन जतपइमे व त्यांचा पर्यायवाची ग्रीक शब्द यांचे मूळ आज्ञात आहे. कारण बॅकोफनचे मत आहे की, समाज विकासाक्रमात गायनाकाक्रसी (स्त्रीराज्य) ही अपवाद आहेत. तर मॅट्रिआकीफ (मातृसता) नियम (मातृसतेत पितृसता वाढते आहे) महर्गनने जेव्हा उत्तर अमेरिकेच्या ट्राइब्जचा अभ्यास केला. तेव्हा कांही पशुमालक असल्याचे पितृसताक होत्या तर कांही कृषिप्रधान असल्यामुळे मातृसंशक त्याच्या 'एन्शंट सोसायटी'१९७७ या ग्रंथात त्यांने मात्रवंशक ठरवले.

ग्रीक व रोमन ट्राइबल पितृसताक राज्य होती. आणि त्यांची लोकशाही द्विगृही ट्रायबल कौन्सील व ट्रयबल असेंब्ली होती. ही द्विगृही हुकूमशाही वंशवाद, विषमतेविरुध्द ओरड करत फिरणारी लोकशाही न्याय-समानता या मूल्यांची मक्तेदारी स्वतःकडेच असल्याप्रमाणे वागणारी अमेरिका न्यू ऑर्लिन्समधल्या गरिब अफ्रिकन -अमेरिकन वंशाच्या अमेरिकन नागरिकांसाठी कांही करु इच्छित नव्हती.

प्रस्तूत शोध निबंध तयार करताना संशोधकांनी दुय्यम तथ्य संकलनातील ऐतिहासिक साहित्याचा व साधनांचा वापर केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये :-

१. आदिवासी समाजाचा ऐतिहासिक आढावा धेणे.
२. आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक संधर्षाचा आढावा धेणे.
३. आदिवासी समाजाचा सांस्कृतिक संधर्षातून विकासाच्या दिशाचा आढावा धेणे.

आदिवासी समाजात मातृशक्तीला मोठे स्थान आहे. मातृशक्ती हे समाजाचे अधिष्ठान आहे. प्राचीन काळात या महान मताना त्यांच्या अमूल्य कार्यासाठी समाजासाठी दिलेल्या योगदानासाठी समाजमाता म्हणून पूज्य मानत. माताही निर्माती म्हणून ती सर्वश्रेष्ठ म्हणूनच धरणीमाता समाजमाता कुटुंबमाता, जन्ममाता, निसर्गमाता, जलमाता, अग्निमाता या सर्व माताची पूजा केली जाते.आदिवासी समाजामध्ये जंगोमाता कलिकाली राजराणी महामाया अम्बा खल्लारी, येलम्मा, गिरजा पांडरीपुगार या सर्वमाताना देव मानतात. आदिवासी समाज यांची प्रार्थने करतो.

पुरात काळातील ताडका शूर्पणखा, मदोदरी,तरा,मदालसा, सुलोचना, लंकनी, डंकनीसारख्या वीरागंना झाल्या; परंतु या अनार्य वीरांगनाचे आर्या नी मात्र राक्षीसनी महाभारतासारख्या महाकाव्यातून जाणीवपूर्वक केल्याचे दिसते.वर्तमान काळातील भारतातील मूलनिवासी आदिवासी आहेत.इ.स.पूर्व ३ ते २ हजार वर्षापूर्वी आर्यानी आक्रमणकरुन शंभू सभ्यतेचा विध्वंस करुन या भूमिवर आपले वस्तीस्थान मांडले ते सुखार धोडे धेऊन शंभूद्रीपाल धुसले ठिकठिकाणी त्यांनी हल्ले केले. नगराची लूट करुन पिकांनी भरलेली शेती पेटवून दिली. रात्री झोपलेल्या जनावरांचे गोठे पेटवून दिले. अन्नधान्याची कोठारे जाळून टाकली. धनसंपत्ती खजिने लूटले. स्त्रियांची अब्रु लूटली त्यांना पळवून नेले व बंदीवासी बनवले.किल्ले, महाल, खजिन्याची लूट केली अशा प्रकारे आर्यानी इथल्या लोकांना युध्दात हरविले आणि इथली मूळचे लोक जीवाच्या भीतीने शरण आले. शेकडो वर्षे आर्य-अनार्याचे युध्द-चालले अनेक अनार्य बेधर, बेसहारा झाले, जल,

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जमिन सत्ता, संपत्ती सारे संपवून कायमचा वनवास, उपेक्षितपणा दारिद्रय, दैन्य या चलाख धुसखोरांनी आदिवासींना दिले. तोच तो देवासूर संग्राम आर्य-अनार्याची जयपराजयाची लढाई गाथा, कथा, पुराणातून ऐकीवतात. या शंभुद्रीपाल आर्याव्रत असे त्यांनी आपले नांव दिले त्यात १६ जन पदे तयार केली. आपल्या विजय यात्रेला लाखो स्त्रिया -मुलांना गुलाम- दास म्हणून आपल्या शूर सैनिकांना भेट दिली. विरोध करणाऱ्याना धोडयाच्या टायाखाली चिरडून टाकले. डोळे काढले, उकळत्या तेलात टाकले, मोठ मोठया पहाडाच्या कडावरुन ढकलून दिले. गुलांमाना डाग देवून गुलामीची खूण कायम ठेवली. स्त्रियांना राणीवासात उपभोगासाठी ठेवले. अपार लूट केली तोच अन्याय अत्याचार अजूनही संपलेला नाही. इ.स. पूर्व ६ व्या व ५ व्या शतकात २ प्रबळ व्यक्ति उदयास आल्या १. महावीर जैन २. सिध्दार्थ गौतम बुध्द यांनी आर्य व्यवस्थेला प्रचंड विरोध दर्शविला या दोधानीही इ.स. पूर्व ६ व्या शतकात स्वतंत्र धर्म स्थापन केले. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात सम्राट अशोकाचे बौध्दधर्म स्वीकारला. सांची येथे बौध्द स्तुप बांधून भारतभर व भारताबाहेर बुध्द धर्माचा प्रसार व प्रचार केला. प्राकृत पालीमध्ये अनेक ठिकाणी शिलालेख कोरण्यात आले. दगडावर नक्षीकाम केलेले शिलालेख भारतभर लावण्यात आले.

१५ व्या शतकात गोंडवाना साम्राज्यात गढ मंडलाचा सम्राट शहाबहादूर हा राजा विद्वान होता. त्यांच्या वंशात हृदयशहा व महाराजशहा संग्राम बहादूर हे राजे झाले. त्यांना कला, संगीत व साहित्याची आवड होती. १६६८ मध्ये नाम नगरमध्ये गोंडवानात राज्य करणाऱ्या ६३ राजाची वंशावली महालाच्या शिलालेखात राजा ह्दयशहाने कोरुन ठेवली त्यावरुन त्याच्या कुशाग्र बुध्दिमतेची व कला साहित्य अभिरुचीची जाण कळून येते.

संगीतामध्ये अजयगढ साम्राज्य प्रसिध्द होते. राजा मानसिंह तोमरच्या संगीत दरबार स्पर्धेमध्ये बैजूबावरा या आदिवासी संगीतकराने इतिहास धडविला त्यांने ग्वाल्हेरच्या संगीत सम्राट तानसेनला हरविले. बैजूबावराने आपल्या संगीत सुरांच्या जादूने रानातील मृगांना बोलविले आणि मृग मंत्रमुग्ध होऊन संगीत ऐकू लागले.बैजूबावरांनी स्वर आळविताना मृगांच्या गळयात पुष्पमाला धातल्या मृग मोहिनी धातल्याप्रमाणे माना डोलवत होते.मोर नाचत होते अशा बैजूबावराच्या स्पर्धेत तानसेनने भर दरबारात हार मानली. तो म्हणाला,"तुझे आदिवासी संगीत आदिगुरु लिंगोची देण आहे. ते अमर चिरंजीवी व सर्वश्रेष्ठ आहे."

आदिवासी आणि मुख्यप्रवाह या दोन्ही संकल्पनाभवती आज संस्कृतिक अस्मितेचे वलय निर्माण झाले आहे. भाषा, धर्म आणि संस्कृती या गोष्टी कोणत्याही वानवसमुहाच्या अस्मितेचा मुख्य विषय असतात. आदिवासीयांच्या स्वतंत्र भाषा आहेत. त्याचा स्वतंत्र धर्म आहे. आणि त्यांची स्वतंत्र संस्कृती असेल तर त्यानी कोणत्या मुख्य प्रवाहात सामील व्हावे असे राजकिय नेत्यांना वाटते. त्यांचचा स्वतःचा सध्याचा प्रवाह हा मुख्य प्रवाह नाही का? असे प्रश्न निर्माण होतात.

भारतातील कांही मूलतत्ववादी संधर्शा आदिवासींना 'वनवासी' संबोधतात.आणि मग या अर्थाने त्यांना वनातून नगर जीवन शैलित सामावून धेण्याच्या दृष्टीने मुख्य प्रवाहात आणण्याचे ठरवितात. पण ते आदिवासींना मान्य नाही. कारण वनवासी हे संबोधन त्याना अपमानास्पद वाटते डह. गणेश देवी या थोर भाषातज्ञाच्यामते"महाभारत -रामायणात वनामध्ये जाणे हा वनवास होता ती एक असहया शिक्षा होती त्या वनामध्ये राक्षस राहत होते. मागासलेले लोक होते त्या वनाचे उच्चाटन करुन तिथे अयोध्येसारख्या नगराची संस्कृति आणणे हे त्यातल्या आदर्श पुरुषाचे कतव्य मानले गेले होते. महाभारतामध्ये केवळ अज्ञातवासात राहण्यासाठी वनात जाणे भाग पाडायचे आणि जेव्हा मनुष्याला शारीरिक जीवनाचे संदर्भ सोडायचे असे क्षण आले त्या त्या वेळेस प्रत्यक्ष स्वर्गारोहण पत्कारले गेले. त्यासाठी वनापेक्षा वेगळा असा स्वर्ग कल्पिला गेला शस्त्रे लपविण्यासाठी लाखेचे महाल बांधण्यासाठी गुप्त कारस्थाने करण्यासाठी वनाचा उपयोग होता.पण आध्यात्मिक प्रगतीसाठी ऐहिक जीवन परिपक्वतेला नेण्यासाठी वनाचा उपयोग रामायणात नाही आणि महाभारतातही नाही"

'आदिमता' हे आदिवासीचे मुख्य पृथक वैशिष्टये आहे. म्हणून त्यांना मूळ निवासी असेही संबोधले जाते. आर्य बाहेरुन आले असे मानल्यास त्याच्या आगमनापूर्वी जे लोक या भूमीवर होते ते या भूमिचे मूळ निवासी होते. त्यांची मोठ मोठी राज्ये होती. अतिशय समृद्ध अशी संस्कृती होती. मात्र भारतीय साहित्य, पुराणे आणि इतिहास यामध्ये आदिवासीचे संबोधन आणि वर्णन आदिवासीच्या आदिमतेवर अन्याय करणारे असे आहे. डह.गोविंद गारे म्हणतात, "आदिवासी म्हणजे अरण्यात नग्नावस्थेत राहणारे, नरभक्षक, कच्चे मांस खाणारे, शिकार करून जगणारे असेच त्यावेळी लोकांना वाटत होते. आदिवासी हे नावही त्यावेळी रूढ झालेले नव्हते. आदिवसी हे निषाद, किरात वाल्याकोळी आणि शबरी यांचे

वंशज आहेत व त्यामुळे ते दुराचारी, दृष्ट आणि क्रूर आहेत अशी लोकांची कल्पना होती. रामायण, महाभारताच्या काळापासून जुन्या वाङ्मयात त्याचे वर्णन 'कावळ्यांपेक्षा काळे' धरतीचे पापी प्राणी, खुजे, चपट्या नाकाचे, लुटारू, राक्षस, नरभक्षक वगैरे उपहासात्मक व हीन लेखणाऱ्या शब्दांनी केलेले आढळते. साहजिकच लोकांमध्ये त्यांच्या संबंधाने गैरसमज होतो." असे गैरसमज का निर्माण झाले, या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी रामायणातील सांस्कृतिक संधर्षापर्यंत जावे लागते. डॉ. वि.भि.कोलते यांच्या मते, "राम-रावण संधर्ष म्हणजे आर्य आणि दंडकारण्यातील आदिवासी यांच्यातील संधर्ष होय. दंडकारण्यावर त्यावेळी वस्तुतः रावणाचेच राज्य होते. हा भाग अनार्यांच्या मालकीचा होता आणि रामाच्या रूपाने आर्यांचे त्यावर पद्धतशीर आक्रमण सुरू होते. किंबहुना रामायण म्हणजे दक्षिण भारतातील अनार्यावर आक्रमन करून त्याच्यावर विजय मिळवून आर्याचा यशाचा झेंडा लंकेत फडकवणाऱ्या आर्याच्या पराक्रमाचा इतिहास होय."

रामायणात राम वनवासाला जातो तेव्हा षिमुनींच्या यशावर राक्षस हल्ला करतात. या राक्षसाचा नायनाट करण्यासाठी रामाला पाचारण केले जाते. राक्षस म्हणजे कोण होते आणि त्याचा षिमुनींच्या यज्ञाला विरोध का होता या प्रश्नांच्या उत्तरातून आदिवासींचे आदिमत्व आणि मुळनिवासी म्हणून त्यांचे अधिकार संकुचित करण्याचा गुन्हा कोणी केला यांचे स्पष्टीकरण मिळते.

डॉ. सिंधू डांगे यांच्या संशोधनातून 'असूर' आणि 'राक्षस' यात भेद आहे. असुराचे वैर देवाशी असते तर राक्षसाचे माणसाशी असते. असूर या शब्दाचा मुळातला अर्थ दृष्ट असा नसला तरी तो पुढे रूढ झाला, असूर ही आर्य वंशाचीच एक शाखा होती. पण राक्षस हे कोणत्या एका वंशाचे होते असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही. राक्षस या शब्दाची व्युत्पत्ती अशी प्रजापतीने जल उत्पन्न केले व जे म्हणाले आम्ही रक्षण करून त्यांना राक्षस हे नाव मिळाले. रामायणात राक्षस जमातीची तीन कुळे आढळतात.

१. विराधकुल (दंडकारण्याचे उत्तर टोक) विराध कुलप्रमुखाचा नाश रामलक्ष्मणाने केला.
२. दानवकुल - कुबन्ध हा या कुलाचा प्रमुख.
३. राक्षसकुल - रावण हा या कुलाचा प्रमुख व लंका हे निवासस्थान, राक्षस कुलातील सुमालीची कन्या कैकसी हिला विश्रवापासून रावण, कुंभकण, शूर्पणखा आणि बिभीषण ही संतती झाली.

मध्यप्रदेश आणि दक्षिणेत आजही रावणाचे दहन केले जात नाही. उलट रावणाची मंदिरे असून काही आदिवासी जमातीकडून रावणाचे पुजन केले जाते. 'रक्षेंद्र' या कादंबरीचे लेखक नाना ढाकूलकर यांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, रायपूर जिल्ह्यात रावणामाया खेड्यात महादेवाच्या मंदिरासमोर रावणाची भव्य दगडी मुर्ती आहे. तेथील आदिवासी पुरुष महादेवाची पुजा करून रावणाभोवती फेर धरून धुंद होऊन नाचतात. रावणाचे स्तुतीगान करतात. ते स्वतःला रावणाचे वंशज व प्रजा समजतात.

आर्य व राक्षस या जमातीतील संधर्षाचे मुळ असे की, राक्षसांना तत्कालीन आर्यावर्तात खोलवर शिरकाव करायचा होता, तर आर्यांना दक्षिणेकडील दाट अरण्यात राक्षसाच्या प्रदेशात जाऊन त्याच्यावर प्रभुत्व गाजवायचे होते. दक्षिणेकडे म्हणजे विंध्य पर्वताच्या रांगा ओलांडून दक्षिण दिशेला जाऊन दंडकारण्यात जनस्थानाच्या शेजारी गोदावरीच्या उत्तर तीरावर वसाहत करण्याचे क्षेत्र अगस्त्य षींना दिले जाते. कारण त्यानंतरच बरेच षी येथे राहू लागले होते. म्हणूनच आर्य व राक्षस या जमातीचे जे वारंवार संधर्ष होत त्यांचे स्थान म्हणजे दंडकारण्याचा परिसर होता. दंडकारण्यात आर्यांनी नव्याने वसाहती केलेल्या तर जनस्थानात राक्षसांची वस्ती होती. तत्कालीन आर्यावर्ताच्या राजकीय रंगभूमीवर रामाचे पदार्पण झाले आणि या आर्य राक्षस संधर्षाला तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले. नरभक्षक राक्षसाच्या जाचाला भ्यालेल्या आणि कंटाळलेल्या दंडकारण्यातील षिसमाजाला रामाच्या येण्याने आनंद झाला. लक्ष्मणाने शूर्पणखेला दिलेली क्रूर शिक्षा व कठोर वागणूक आणि त्याचा परिणाम म्हणून रावणाने केलेले सीतेचे अपहरण या धटना म्हणजे आर्य आणि राक्षस या जमातीतील संधर्षाचा कळस होय. आपल्या अपमानाचा सुड घेण्यासाठी म्हणून रामाने लंकेवर केलेली चढाई व रावणाशी झालेले भिषण युद्ध या धटना त्या संधर्षाचा उत्तरभाग होत. या धटना नंतर मात्र आर्यावर्ताच्या राजकीय इतिहासातून राक्षस जमात जवळजवळ नाहीशी झाली.

थोडक्यात, दक्षिणेकडील दंडकारण्यातील आर्येतर मानवसमूह हे मुलनिवासी होते. त्यांना हुसकावून लावण्यासाठी आर्यपुरुष रामाने एक प्रकारे अतिक्रमण केले. एक प्रकारे हा वंशवादातून आणि साम्राज्य शाहिच्या लालसेतून निर्माण

झालेला संघर्ष होता. आशिया आणि आफ्रिका खंडात ब्रिटीशांनी ज्या वसाहती निर्माण केल्या त्यांचा आपण साम्राज्यशाही म्हणून निषेध करतो. तसाच हा प्रकार आहे. एवढेच नव्हेतर आदिवासींना नरमांसभक्षक राक्षस संबोधून त्यांना पृथ्वीतलावरूनच नामशेष करणयाची महत्त्वाकांक्षा किती प्राचीन आहे. ते तेलगू लेखक –नार्ला वेंकटश्वर राव यांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे. नार्ला वेंकटश्वर राव याचे प्रसिद्ध सीता जोस्यम (सीतेचे भाकित) हे नाटक या बावन्न पानी नाटकाला नार्ला याची १२९ पानांची दीर्घ प्रस्तावना आहे. १९८१ साली या पुस्तकाला साहित्य आकादमीचा पुरस्कार धोषित झाला होता.

राक्षस कोण होते, या प्रश्नाचा शोध धेताना नार्ला वेंकटेश्वर राव असा सिद्धांत मांडतात की, भारतीय संस्कृती ही आर्याची देणगी आहे हा अपसमज आहे. हा देश ग्वेदकाळापूर्वी किती समृध्द होता यांचा पुरावा म्हणजे हडप्पा संस्कृतीचे सापडलेले अवशेष ही संस्कृतीची केवळ सिंधु खोऱ्यातच नांदत होती असे नव्हे तर ती एका बाजूला जम्मुपर्यंत दुसऱ्या बाजूस गुजरातपर्यंत आणि तिसऱ्या बाजूस गोदावरीपर्यंत पसरलेली होती. हडप्पा संस्कृती निर्माण करणारेही आर्यच होते हे खरे नाही. कारण तेथे सापडलेल्या नाण्यापैकी एकावरही इंद्र किंवा अग्नी वरुणाचे ठसे नाहीत. मात्र द्रविड लोकांचा देवस्थानी असलेला शिव हा पशुपति नाथाच्या रुपाने दिसतो. याचा अर्थ हडप्पा संस्कृती ही आर्येतस्व होती. अनेक मानववंश शास्त्रज्ञांचे दाखले देऊन ते म्हणतात, ''आर्याच्या आगमनापूर्वी भारतात असणाऱ्या रहिवाशांत निग्रो, निषाद, किरात आणि द्रविड या जमाती होत्या. या सगळ्यांना सरमिसळ करून आर्यांनी त्यांना दास/दास्य हे नाव दिले. गुलाम किंवा शुद्र असे दोन अर्थ आहेत. इथले निग्रो हे आर्याच्या आगमनापूर्वी निषादाकडून पराभूत होऊन न्यू गिनी, फिलिपाईन्स, मलाया, अंदमान इत्यादी ठिकाणी दिसतात. हिंदुस्थानात आज फक्त कोचीन आणि त्रावणकोर येथील जंगली भागात त्यांची तुरळक वस्ती क्वचित आढळते. त्याशिवाय वैनाडूमधील 'इरूला' टोळ्यामध्ये व नागभूमित 'अंगामा' टोळ्यामध्येही त्याची काही वस्ती आहे.''

क्ष्वध्या प्रांतात छोटा नागपूर, बस्तर, ओरिसा, ईशान्य आंध्रात राहणारे मुंडा, गोंड, सवरा, संताळ, जुवंग, कोरवा, चचूं, परजा, खोड इत्यादी टोळ्यामध्ये राहतात. दक्षिणेकडील तोंडा, बग्गा हे लोकही त्यातलेच. रामायणातील राक्षस हे खोड जमातीतील नसले तरी खोडांना जवळची जी गोंड जमात त्यातले असावेत. गोड लोक आजही रावणाचे भक्तीपूर्वक स्मरण करतात. तो त्यांचा प्राचीन राजा म्हणून आजही त्यांची किर्ती गातात. गोड लोक कोणत्याही महत्त्वाच्या स्थानाचा उल्लेख 'लक्का' असा करतात. यांचेच रुपांतर 'लंका' असे रामायणात झाले असावे. पुराणकाळात षींनी निषादांच्या भयामुळे त्यांना राक्षस म्हणून त्यांचे अत्यंत भीतिदायक स्वरूपात चित्र रंगविले. रावणाला दहा तोंडे, वीस हात, कुंभ करणाचा देह पर्वतासमान आणि डोळे गाडीच्या चाकाएवढे महाभारतातील बकासूर आण हिडिंबा हे नरामांसभक्षक. थोडक्यात, विधापासून दक्षिणपंथापर्यंत राहणाऱ्या सर्व अनार्य लोकांची जमात हेच राक्षस होत. रामायणातील अद्भूत आणि अतिशयोक्त कल्पना काढून टाकल्या तर कोसल देशाचाराजा आणि एक अनार्य जातीचा राजा यामधील युद्धाची गाथामध्ये रामायण होय. रामायण युद्धाचे रणांगण मध्य भारत होते. त्यातही विंध्या परिसर हे होते हे लक्षात धेता हे युद्ध निषाद जातीतील कोणत्या तरी शाखेशी झाले असे म्हणता येते.

डह. सिंधू डांगे 'आर्य आणि राक्षस' या जमातीचे जे वारंवार संधर्ष होता. त्यांचे स्थान म्हणजे दंडाकारण्याचा परिसर होता. दंडकारण्यात आर्यांनी नव्याने वसाहती केलेल्या, तर जनस्थानात राक्षसाची वसाहत होती. तत्कालीन आर्यवर्ताच्या राजकीय रंगभूमीवर रामाचे पदार्पण झाले आणि या आर्य राक्षस संधर्षाला तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले. नरभक्षक राक्षसांच्या जाचाला भ्यालेल्या आणि कंटाळलेल्या दंडकारण्यातील षि समाजाला रामाच्या येण्याने आनंद झाला. लक्ष्मणाने शूर्पणखेला दिलेली क्रूर शिक्षा.

राक्षस आणि आदिवासी यांच्यातील पौराणिक व भौगोलिक अनुबंध लक्षात धेता आदिवासीबद्दल डह. गोविंद गारे म्हणतात, तसे गैरसमज का निर्माण झाले असावे या प्रश्नाचेही उत्तर मिळू लागले. नाला वेंकटश्वर राव दंडकारण्यातील षीच्या साम्राज्यवादी धोरणाचे विश्लेषझ करताना म्हणतात, ''एखाद्या वंशावर अमर्याद क्रुरतेने विजय संपादन करण्याची इच्छा असेल, पुरा वंशच्छेद करून त्यांचा प्रांत गिळंकृत करण्याची कामना असेल तर सर्वप्रथम त्या वंशाबद्दल एक तिरस्कार निर्माण केला पाहिजे. तिरस्कारानंतर त्या वंशाविषयीची धृणा समाजमनात वाढीस लावली पाहिजे. मनुष्य स्वभावच असा आहे. त्याला अनुसरूनच ग्वेदकालीन आर्य वागले. आर्याशी तुलना केली असता येथील मुळचे अनार्य

लोकच जास्त सुसंस्कृत होते. सुधारलेले होते. असेल नसेल तो मोठेपणा आर्यांनी आपण आपणाला चिकटवून घेतला. अनार्यांची रुपरेषा, वेश, भाषा, आचार-विचार या सर्वांची यथेच्छ निंदा केली. येथील लोक कृष्णवर्णीय त्यांची नाके चपटी, त्यांची भाषा म्हणजे एक गोडबंगाल, ते यज्ञयाग करीत नाहीत. ते शिश्नदेवाची आराधना करतात. कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी ते नीच मानव आहेत. मानव म्हणूनही त्यांचा विचार करण्याच्या योग्यतेचे ते नव्हेत."

आदिवासी बदल जी वागणूक पौराणिक साहित्यात आढळते तीच इंग्रजी कालखंडातही दिसते. डह.गणेश देवी म्हणतात, "राजवटी कोणत्याही असोत, आदिवासींना माणसातूनच उठविण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. इंग्रज सैन्याच्या दळणवळणासाठी जंगलसाफ करताना आदिवासींनी आपल्या धनुष्यबाणांनी एक शतकभर इंग्रजांशी लढा दिला. पण या लढाईत आपल्या देशातील व्यापारी व तथाकथित पुढारलेले लोक इंग्रजांशी व इंग्रजी भाषेशी एकरूप झाले. इंग्रजांना विरोध करणाऱ्या आदिवासींना इंग्रजांनी १८७१ साली गुन्हेगार जाती ठरविले. सन १९५२ मध्ये भारत सरकारने अशा दोनशे जातींना 'विमुक्त जनजाती' असे नांव दिले. इंग्रज व नंतर सरकार दरबारी वजन असलेल्या भारतीयांना शिकारीचे परवाने मिळाले. मात्र ससे, होले मारणाऱ्या आदिवासींना शिक्षा होऊ लागली. त्यांना शेतीचे ज्ञात नाही, कोणताच व्यवसाय नाही मग पोलीसांच्या छळानेच त्यांना चोऱ्या करायला, दारू गाळायला भाग पाडले. पोलीस कोठडीत त्याच्यावर व स्त्रियांवर होणारे अत्याचार लक्ष्मण गायकवाड सारख्या लेखकांनी प्रथम लोकांसमोर आणले."

आदिवासींची सद्यस्थिती

जगात सर्वत्र भौतिक विकासात औद्योगिकीकरणात केंद्रस्थानी राहिले आहे. औद्योगिकीकरणासाठी पाणी, जमीन व जंगले या नैसर्गिक स्त्रोताचाच वापर करण्यात आला. सर्वच आदिम मानवसमूहाचे वसतिस्थान पाणी आणि जंगलाभोवतीच राहिलेले दिसते. म्हणून औद्योगिकीकरणात विकसित किंवा विकसनशील समुहांनी पाणी, जमीन आणि जंगलवरून आदिमाना म्हणजे आदिवासींना हुसकावून लावण्याचा प्रयत्न केला. रामायणात षींनी तथाकथित अरण्यवासी राक्षसांना हुसकावून लावण्यासाठी रामलक्ष्मणाचा जसा वापर केला तसाचआज विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापन करण्यासाठी जागतिक भांडवलदार आपल्याच सरकारचा वापर करीत आहेत. यातून नंदिग्रामसारखे संघर्ष पेरलेले आहेत. आजच्या आदिवासीचे भीषण वास्तव आहे. आदिवासीचा त्यांच्या जमिनीवरचा हक्क नाकारला जाऊ लागला आहे. ब्रिटीशांनी वसाहतवादी राजकारणासाठी जंगलातील आदिवासीकडूनही महसूल गोळा करणे सुरू केले. आदिवासीचा निर्वाह डिंक, मध आणि कंदमुळावर होत असे. त्या गोष्टी ज्या जंगलातून मिळत त्यावर सरकारी वनखात्याचा हक्क प्रस्थापित केला. कायद्याच्या एका फटक्यात ब्रिटीशांनी स्वतःच्या लुटमारीसाठी आदिवासींना हद्दपारतर केलेच. पण आश्चर्य म्हणजे स्वतंत्र भारतातही हे जंगल कायदे आदिवासीच्या मुळावरच उठले. जंगलात थोडीफार जी शेती होती तीही वनखात्याने ताब्यात घेतली. उरल्यासुरल्या शेतजमिनीचे पिढीदार पिढी विभाजन होत गेले.आता सर्वच आदिवासींना रोजगाराचे साधन म्हणजे शहरातील रस्ते आणि इमारतीच्या बांधकामावर मजूर म्हणून काम करणे शहरातील झोपडपट्टीमध्ये स्थिरता नाही. तेथील गुन्हेगारीचे पुन्हा नवे प्रश्न आदिवासीपुढे उभे होत आहेत.

या संघर्षचा विकासाच्या संकल्पनेचा नेमका कोणता अर्थ अभिप्रेत आहे हेही स्पष्ट करावे लागेल. अन्न, वस्त्र व निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा मानल्या जातात. त्या भौतिक गरजा आहेत. त्या पलिकडील गरजांचा सध्याच्या विकासाच्या संकल्पनेत फारसा विचार केला जात नाही असे लक्षात येते. मूलभूत गरजाची निर्मिती कोणत्या पद्धतीने आणि किती प्रमाणात करावयाची ही भूमिका विकासाचा दृष्टीकोन ठरवत असते. मानवाचा भौतिक विकास आणि आध्यातिम्क विकास अशी विभागणी कोणतेच तत्वज्ञान करीत नाही. निरनिराळे वैचारिक किंवा तात्विक वाद एकूणच सम्यक मानवी उन्नतीचा ध्यास घेऊन जन्माला आले आहेत. भांडवलदारशाही भूमिकेतून माणसाच्या मूलभूत गरजाची पूर्ती करताना माणसाला केंद्रस्थानी ठेवत नाही. तर भांडवलाची निर्मिती मालकी आणि उपभोग हे भांडवलशाहीचे लक्ष्य असते. त्यासाठी लष्करी आणि भांडवलदार अशी विभागणी होते. मूलभूत गरजाच्या पलिकडे भौतिक सुखाची साधने निर्माण करणे त्या साधनांची आवश्यकता निमृण करण्यासाठी उपभोक्ते निर्माण करणे त्या साधनांची आवश्यकता निर्माण करण्यासाठी उपभोक्ते निर्माण करणे तशी मानसिकता धडविण्यासाठी प्रसार माध्यमाचा वापर करणे, तशी मानसिकता धडविण्यासाठी

प्रसार माध्यमाचा वापर करणे, तशा प्रकारची क्रयशक्ती निर्माण करणे त्यासाठी आवश्यक अर्थव्यवस्था धडविणे हे भांडवलशाही भूमिकेचा अंगीकार करणाऱ्या कोणत्याही राजसत्तेला क्रमप्राप्त ठरते.

थोडक्यात, भांडवलाची वाढ करत जाणे आणि उपभोगाची अधिकाधिक साधने निर्माण करणे हे कोणत्याही भांडवलशाही शासनाचे उद्दिष्ट बनते. यातून माणसाचे नैसर्गिक माणूसपण, त्यांचे सहजीवन, परस्परातील सौहार्द, सगळ्यांना सर्वांना संधी आणि सर्वांना किमान मूलभूत गरजाची पुर्तता याकडे डोळेझाक केली जाते. कारण या गोष्टी मानव केंद्री आणि समाजवादी म्हणजे भांडवलशाही विरोधी आहेत.

भारताने स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही समाजवाद स्वीकारला होता. लोकशाहीत मानव व मानवी मूल्ये केंद्रस्थानी असतात. स्वतंत्र समता व बंधुभाव ही मूल्ये भारतीय लोकशाहीने आपली ध्येय मानली आहे. अर्थातच समाजवादी सामाजिक भूमिकेचे स्वप्न आपल्या राष्ट्रनिर्मात्यांनी जोपासले होते. एकेकाळी साम्राज्यवादी इंग्लंडला आपल्या वर्चस्वासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतात पाठवावे लागले. आज उपग्रह संदेशवहन प्रणाली आणि संगणकीय संपर्क व्यवस्था यामुळे भांडवल गोळा करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपनीला प्रत्यक्ष भारतासारख्या देशात पाठविण्याची गरज नाही. मूलभूत गरज पूर्ण झालेल्या त्याच देशातील मध्यमवर्ग हीच त्या भांडवलशाहीची मानवी यंत्रणा यासाठी कामी येते. त्याच्या भौतिक सुखाची साधने व त्या सधनाची आवश्यकता निर्माण करणे तशी मानसिकता धडविण्यासाठी शिक्षण आणि मनोरंजनाची साधने वापरली जातात.

यात कुठेही मूलभूत गरजांचा अभाव असलेल्या किंवा मूलभूत गरजाशिवाय अन्य भौतिक सुख साधनांची जाणीव नसलेल्या लोकसंख्येला अजिबात स्थान नसते. उलट जल, जंगल व जमीन यांचे संपादन करताना भांडवली संस्थांना त्यांची आडगळ दूर करण्यासाठी मध्यमवर्गीय नोकरदार व राजकारणी यांची मदत घ्यावी लागते. मोठे वीज प्रकल्प व मोठी धरणे तयार करताना येथील रहिवाशांना हुसकावून घ्यावे लागते मग अत्यंत मूलभूत गरजाच्या पुर्तीसाठी नदी, तलाव, जंगल यावर अवलंबून असलेले आदिवासी, भटके, शेतकरी हे विकासापुढील अडचणी ठरतात. त्यांच्या विकासासाठी सरकार कटिबद्ध असते. त्यासाठी जागतिक बँकेचे कज धेतलेले असते. सुखाची साधने हवी असलेल्या मध्यमवर्गाला, सत्तेचे सुख हवे असलेल्या राजकीय पक्षांना आणि भांडवल खेळते ठेवून त्यात वृद्धी करू पाहणाऱ्या जागतिक भांडवलदारांना आदिवासी, भटके, शेतकरी यांच्या अस्तित्वाशी काही देणेधेणे नसते.

आदिवासींच्या आजच्या मूलभूत प्रश्नाचे स्वरूप समजून धेण्यासाठी हे सर्व समजून घ्यावे लागते. मोठे प्रकलप व धरणांसाठी मूळ जागेतून विस्थापन आणि अनैसर्गिकपणे सुख ओरबडणारी जीवनशैली हेच ध्येय असलेले राजकारण-प्रशासन हेच भारतातील आदिवासींपुढील आजचे खरे प्रश्न आहेत.

आदिवासींची आदिमता आणि विकासाच्या संकल्पनेमागील अमानवी सुखलोलुपता लक्षता धेतल्यानंतर आदिवासींना ज्या मुख्य प्रवाहात धेऊन जाण्याचे स्वप्न राजसत्ता पाहते, तो मुख्य प्रवाह म्हणजे कोणता, हे एकदा निश्चित करावे लागेल. लोकशाही स्वातंत्र्य,समता ही मूल्ये महत्त्वाची मानली, तर सर्वांना समान संधी आणि सामाजिक न्याय हेच विकासाचे केंद्र असावे, अशी अपेक्षा असते; परंतु मुख्य प्रवाह असा स्वातंत्र्य व समताधिष्ठित असत नाही. तो कुणाचा तरी प्रवाह असतो. राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, सत्ता या क्षेत्रात जे मुख्य असतात त्यांचा मुख्य प्रवाह असतो. किंबहुना, कोणता प्रवाह मुख्य असावा, हे त्यांनीच ठरवायचे असते. अर्थात, जे अधिक सक्षम व बलिष्ठ त्यांनी मुख्य प्रवाहाची धारा निर्माण करावयाची असते. तोच निकष असतो. विज्ञान-तंत्रज्ञान व भौतिक संसाधनांच्या विकासातून आजचा मुख्य प्रवाह तयार झाला आहे. त्यास अनुकूल असे राजकारण आणि अर्थकारण निर्माण करण्यात आले आहे. अशा मजबूत आणि बलवान व्यवस्थेत मानवी मूल्ये, मानवी हक्क आणि नैसर्गिक न्याय यांची होरपळ झाली आहे. निसर्गाविरूद्ध ही व्यवस्था उभी राहिल्याने प्रदूषण, जैवविविधतेला धोका आणि नैसर्गिक संसाधनाचा ऱ्हास या संकटांच्या खाईच्या तोंडावर आता सारी मानवजात उभी राहिली आहे.

आदिवासींची जी काही संस्कृती होती ती निसर्गाविरूद्ध कधीच नव्ही; पण जर आजच्या मानव समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या तथाकथित बलिष्ठ आणि विकसित व्यवस्थेशी आदिवासी संस्कृतीची तुलना केली, तर मुख्य प्रवाह कोणाचा, असा प्रश्न निर्माण होतो.

संदर्भ :

१. डॉ. गोविंद गारे, 'सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी', सहाध्ययन प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९७४.
२. डॉ.वि.भि.कोलते, 'महात्मा रावण!', लोकवाङ्मयगृह, चित्रशाळा इमारत, ५६२ सदाशिव पेठ, पुणे-१०.
३. डॉ. गणेश देवी, 'वानप्रस्थ', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००६.
४. डॉ. सिंधू डांगे, भारतीय साहित्याचा इतिहास, भाग-१, म.वि.ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, मंगल प्रकाशन, ८५, माधवनगर, नागपूर-१०, प्रथमावृत्ती १९७५.
५. नाना ढाकूलकर, 'रक्षेंद्र', चा प्रकाशन, ९, गजाननगर, नागपूर प्र.आ.१९९७.
६. नार्ला वेंकश्वर राव, "सीता जोस्यम" मराठी अनुवाद : डह. नलिनी साधले, मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, इसामिया बाजार, हैदराबाद - ५०००२७, प्र.आर.१९९०.

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

KOLHAPUR
NAAC Accredited "A"
in 3rd cycle
With CGPA - 3.24
58th Rank in NIRF -2017

Vivekanand College, Kolhapur

Dept. of History & Political Science

PROCEEDINGS

One day International Multidisciplinary Seminar

"Emerging Movements & Trends in Humanities and Sciences"

22 nd September, 2017

A Special issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue- XV ISSN -2349-638x
Impact Factor 3.025

Dr. S. R. Kattimani
Editor

Dr.M.S. Ghrorpade
Co-Editor

Mr.D. A. Pawar
Co-Editor

Dr. S. Y. Hongekar
Principal,
Vivekanand College, Kolhapur

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

"Emerging Movements & Trends in Humanities and Sciences"

22nd September, 2017

PROCEEDINGS

Of International Seminar

Organized by

Vivekanand College, Kolhapur

Editor

Dr. S. R. Kattimani

Assistant Professor, Dept. of History, Vivekanand College, Kolhapur

Co-Editor's

Prof. D. A. Pawar

HOD- Political Science

Dr, Manjushri Ghorpade

HOD- History

Vivekanand College, Kolhapur

Published by

Dr. S. Y. Hongekar

Vivekanand College, Kolhapur

2130, E- ward, Tarabai Park , Kolhapur-416003

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
101.	पल्लवी रोहिदास मिरजकर	सोलापूरमधील महिला विडी-कामगार चळवळ	428 To 431
102.	पी.जे.चौधरी	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत वृत्तपत्रांचे योगदान	432 To 437
103.	शिवप्रसाद सुनिल शेवाळे	महाराणी जिजाबाई कालीन वेदोक्त चळवळ : एक अभ्यास	438 To 439
104.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	कामगार चळवळ	440 To 444
105.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	सामाजिक बदल आणि भारतातील सामाजिक चळवळी	445 To 448
106.	डॉ.कल्पणा पाटोळे	स्त्री-जागरण में हिंदी उपन्यासो की भूमिका (नासिरा शर्मा के उपन्यासों के संदर्भ में)	449 To 451
107.	डॉ.ज्योती व्हटकर -खरात	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर : सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक ऐतिहासिक निर्णय	452 To 455
108.	डॉ.संजय सागरु सपकाळ	भारतातील सामाजिक व राजकीय चळवळीत महिला विकासाची वाटचाल	456 To 459
109.	डॉ.वसंत भूपाल शिंदे	भारतंबंव परराष्ट्र धोरण - सातत्य आणि स्थित्यंतर अलिप्ततवादी चळवळ : विकास आणि प्रस्तुतता	460 To 468
110.	डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	दलित चळवळीची स्थित्यंतरे	469 To 474
111.	काशिलिंग रघुनाथ गावडे	छोडो भारत, प्रतिसरकार आणि शिराळा पेठा	475 To 479
112.	सागरकुमार राहुल जाधव यशवंत नागुर्डेकर	महाराष्ट्रातील पर्यावरण चळवळी	480 To 484
113.	अनिल गाडेकर डॉ.उल्का देशमुख	धनगर समाजाच्या आरक्षण चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	485 To 487
114.	डॉ.प्रा.संपदा टिपकुर्ले	दारूबंदी चळवळ - आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम	488 To 491
115.	अनिल प्रभाकर कांबळे	नारी मुक्ति आंदोलन : उद्भव और विकास	492 To 493
116.	पद्माकर बळीराम तटाळे	भारतातील सहकारी चळवळ	494 To 496
117.	डॉ.मधुकर धुतुरे	माहितीचा अधिकार एक सामाजिक चळवळ	497 To 501
118.	डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड	नोटबंदी : यश अपयश	502 To 505
119.	डॉ.एम. आर.खोत	स्वातंत्र्यसैनिक अरूणा असफ अली यांचे जीवन व कार्य	506 To 508

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

माहितीचा अधिकार एक सामाजिक चळवळ

प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

'माहितीचा अधिकार' सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाच्या प्राप्तीने एक प्रभावी माध्यम आहे. याला साकार करण्यासाठी विभिन्न देशांनी व प्रदेशाच्या प्रशासनाने संवेदनशील, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व लोकसहभाग या सिद्धांतांना वास्तवात आणण्यासाठी सामान्य व्यक्तीला माहिती प्राप्त करण्याचा संविधानात्मक वैधानिक अधिकार प्राप्त केला. ज्या 'प्रेसचे स्वातंत्र्य' या संबंधी कायदा निर्मितीचे क्षेत्र स्वीडन या देशाला जाते. हा कायदा स्वीडन देशामध्ये इ.स. १७६६ मध्ये तयार करण्यात आला. स्वीडन हे संविधान माहितीचे स्वातंत्र प्रदान करणारे जगातील सर्वात प्राचीन संविधान आहे. या कायद्यामध्ये शासकीय व्यवस्थेला पारदर्शी बनविण्यासाठी सामान्य व्यक्तीला माहिती देण्याची तरतूद केली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंधाने १० डिसेंबर १९४८रोजी 'मानवाधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा' घोषित करून माहितीच्या अधिकाराला एक मानवी हक्क म्हणून जागतिक व्यासपीठावर शिक्कामोर्तब केला. त्यासोबतच जगातील सर्व सदस्या राष्ट्रांनी माहितीचा अधिकार आपआपल्या देशातील जनतेला प्रदान करण्याचे सुचविले.

भारतात माहितीचा अधिकार वास्तविकतः एक ऐतिहासिक वाक्य आहेत. संविधानातील कलम १९ (१) व कलम २१ चा भाग मानून माहितीचा अधिकार हा जनतेचा 'मूलभूत अधिकार' असल्याचे अनेक निर्णयाद्वारे स्पष्ट केले. माहितीचा अधिकार सत्तेत भागीदारी दर्शवितात. संविधान कलम १४ चा सुद्धा आधार या अधिकाराला लाभला आहे. संपूर्ण जगात २८ सप्टेंबर हा दिवस माहिती हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो. थ्तममकवउ वि प्दवितउंजपवद ।कअवबंजम छमजूवता या आंतरराष्ट्रीय संस्थेने ह्या दिवसाचा प्रारंभ केला. लोकशाही व्यवस्थेत जनतेचा सहभाग सुद्धा महत्त्वपूर्ण अधिकार आहे. १९९९ मध्ये डर्बन येथे झालेल्या Common Wealth Freedom of Information Principles मध्ये सांगितले गेले की, शासनाने माहितीचा अधिकार एक वैधानिक अधिकाराच्या स्वरूपात लागू करावा.

या शोधनिबंधात सामाजिक संशोधनातील दुय्यम तथ्य संकलनाचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये :-

१. माहिती अधिकाराची संकल्पना समजावून धेणे.
२. भारतीय संविधानाच्या संदर्भात माहितीचा अधिकार समजून धेणे.
३. माहिती अधिकारासंदर्भात प्रसार माध्यमाची भूमिका.
४. माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीतील समस्या.

मूलभूत अधिकाराच्या माध्यमातून नागरिकांना मानवी हक्काची पर्यायाने माहितीच्या अधिकाराची प्राप्ती व्हावी या अनुषंगाने संदिधाकारांनी कलम १४ चा समावेश केला. त्याचप्रमाणे या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची स्थापना होत आहे.

भारतीय संविधानातील कलम १९ (१) (क) मध्ये माहितीचा अधिकार अंतर्भूत आहे. विचार व अभिव्यक्ती स्वतंत्र्यामध्ये विचारांचे संप्रेषण व प्रसारण करण्याचे स्वतंत्र्य सुद्धा समाविष्ट आहे. नागरिकांकरिता माहितीचा अधिकार एक मूलभूत अधिकार मानला गेला आहे. विचार व अभिव्यकती स्वातंत्र्य केवळ आपल्या विचारांना प्रसारीत करण्याच्या स्वातंत्र्यापर्यंत मर्यादित नाही तर दुसऱ्यांचा प्रचार, प्रसार व प्रकाशनाचे स्वातंत्र्य समाविष्ट आहे.

कलम २१ नुसार माहितीचा अधिकार जीविताच्या हक्काचा भाग मानला जातो. व्यक्तिला न्याय मिळावा याकरिता माहितीच्या अधिकाराची माहिती सर्व भारतीयांना झाली. जीवीताच्या संबंधाची माहिती ४८ तासात प्राप्त करण्याची तरतूद माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ या कायद्यात करण्यात आली आहे. सन्मानपूर्वक जगण्याचा अधिकार, शिक्षणाचा

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

अधिकार, शुद्ध पाणी पिण्याचा अधिकार, आरोग्याचा अधिकार, पर्यावरणाचा अधिकार, अन्नाचा अधिकार, प्राधान्यतेचा अधिकार आणि माहितीचा अधिकार अशा अनेक हक्काचा समावेश जीवीतांच्या हक्कामध्ये करण्यात आला आहे.

अशोक गहलोत - सूचना का अधिकार लोकतंत्र में जनता का बुनियादी हक्क ही नही है बल्की इसके जरिए लोकतंत्र को मजबूत भी दिया जा सकता है। आज हमारे लोक तंत्र में जो खामियाँ नजर आ रही हैं, उनको दूर करने के लिए जनता की सहभागीता जरुरी है।

माहितीच्या अधिकाराच्या संदर्भात प्रसार माध्यमाची भूमिका

प्रसार माध्यमाच्या स्वातंत्र्याकरिता माहितीच्या अधिकाराची भूमिका सर्वांगीणदृष्ट्याा महत्त्वपूर्ण आहे. माहितीच्या अधिकाराच्या माध्यमातून सुशासनाची निर्मिती होऊ शकते. माहिती अधिकाराच्या संदर्भात प्रसार माध्यमाची भूमिका अन्यन्यसाधारण अशी आहे. प्रसार माध्यमे जनतेला सतत जागृत ठेवण्याचे काम करतात. त्यामध्ये विशेष प्रिंटमिडिया भूमिका अधिक महत्त्वाची आहे. वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, मासिके याद्वारे जनसामान्यांमध्ये जागृती निर्माण होते. आज माहितीच्या अधिकाराला जी लोकप्रियता प्राप्त झाली आणि अल्प प्रमाणात का होईना त्या विषयाची जागृती निर्माण झाली. जनतेच्या हक्कासंबंधी व अधिकारासंबंधीची माहिती उपलब्ध करून देणाऱ्या माध्यमाविषयी जनतेला अधिक स्थान असते; परंतु माहितीच्या अधिकाराची नोंद सर्वच प्रकारच्या माध्यमांनी धेतली आहे.

दूरदर्शनवरील जय महाराष्ट्र या कार्यक्रमातून माहितीच्या अधिकाराची संपूर्ण माहिती, त्यांचे महत्त्व जनतेपर्यंत पोहचवण्यासाठी जेष्ठ समाज सेवक आण्णा हजारे यांनी दिले आहे. लोकसत्ता वृत्तपत्रामध्ये माहितीचे अधिकाराचे सत्र राबवले जाते. अशाप्रकारे माहितीचा अधिकाराचा प्रसार व प्रचार सर्वदूर झाल्याचा पहावयाला मिळतो.

माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीतील समस्या

भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांनी आपल्या पहिल्या दिवशीच्या चर्चेत विषय मांडला होता. या देशातील सामान्य माणसाला जागरुक, सक्षम आणि जबाबदार नागरीक धडवण्याचा व त्यासाठी त्यांनी सामान्य माणसाला पुरेसे अधिकार देणाऱ्या तरतुदी केल्या. राज्यधटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये व मूलभूत अधिकारामध्ये माहितीचा अधिकार हा त्या मार्गदर्शक तरतुदीमधून उत्पन्न होत होता.

भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांनी आपल्या पहिल्या दिवशीच्या चर्चेत विषय मांडला होता तो या देशातील सामान्य माणसाला जागरुक, सक्षम आणि जबाबदार नागरिक धडविण्याचा व त्यासाठी त्यांनी सामान्य माणसाला पुरेसे अधिकार देणाऱ्या तरतुदीदेखील केल्या. पण या सर्व तरतुदी होत्या राज्यधटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये वा मूलभूत अधिकारांमध्ये माहितीचा अधिकार हा त्या मार्गदर्शक तरतुदींमधून उत्पन्न होत होता. तरीदेखील सर्वसामान्य नागरिकांना त्याचा प्रत्यक्षात अवलंब करता यावा यासाठी धटनेतील तत्त्वांचा व तरतुदींचा किंवा सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाचा व्यापक प्रमाणात अवलंब करता यावा यासाठी धटनेतील तत्त्वांचा व तरतुदींचा किंवा सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाचा व्यापक प्रमाणात अवलंब होत नव्हता. तीच परिस्थिती आज माहितीचा अधिकार कायदा प्राप्त होऊनही निर्माण झाल्याचा भास होत आहे. कारण माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीत अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. आपल्या संविधान निर्मात्यांना, माहिती अधिकारविषयक कार्यकर्त्यांना, समाजसेवकांना, स्वयंसेवी संधटनांना जी अपेक्षा होती तिचा भंग होत असल्याचे चित्र निर्माण होत आहे. माहितीचा अधिकार सर्वसामान्यांना गिळालेले प्रभावी अस्त्र आहे असे म्हटले जाते. परंतु 'कुंपण शेत खात आहे' अशी स्थिती माहितीच्या अधिकाराच्या दुरुपयोगामुळे निर्माण झाली आहे. अर्थात माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीत अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. बहुसंख्य भारतीय जनता ही ग्रामीण, आदिवासी, मागासलेल्या भागात वास्तव्यास आहे. माहिती अधिकाराचा कायदा सर्वसामान्य नागरिकांकरिता आहे. तरीसुद्धा या कायद्याच्या संदर्भात ग्रामीण, आदिवासी, मागासलेल्या भागातील बहुतांश नागरिक, स्त्रीया, तरुण-तरुणी अनभिज्ञ आहेत. या कायद्यासंदर्भात शासन, प्रशासन व स्वयंसेवी संस्थांनी म्हणावी तशी जनजागृती केलेली आढळत नाही.

२. समाधान होईपर्यंत माहिती हे या कायद्याचे वैशिष्ट्या आहे. पाल्हाळ न लावता नेमकी माहिती मागवणारे नेमके प्रश्न विचारणे आवश्यक असते. परंतु काही पिढीजात श्रीमंत अथवा चिवट बुद्धीवादी लोकांकडून माहिती

अधिकाराचा दुरुपयोग होत आहे. माहिती अर्जाकरिता कमी शुल्क आकारलेले असल्यामुळे एकापेक्षा जास्त अर्ज केले जातात किंवा अनावश्यक माहिती मागवितात. परिणामतः गरजू व्यक्तीला माहिती मिळण्यास विलंब लागतो.

३. ज्या नागरिकांकडे दारिद्रय रेषेचे कार्ड आहे, अशा बहुसंख्य नागरिकांना माहितीच्या अधिकाराची जाणीवच नाही. तरीही दारिद्रयरेषेखालील लोकांच्या नावावर माहिती अधिकाराचे अर्ज दाखल होतात. परंतु मुळ बाब अशी आहे की, दारिद्रय रेषेचे कार्ड ज्याचे आहे त्याच्या नावावर दुसरी व्यक्तीच विनामूल्य माहिती प्राप्त करते.

४. गरजू व्यक्तींना जी माहिती आवश्यक आहे, त्या माहितीशी संबंधित सार्वजनिक प्राधिकरण त्या व्यक्तीच्या परिसरात असलेच असे नाही, म्हणजेच वेळ, वित्त, शक्ती या दृष्टीने माहिती प्राप्त करण्याच्या स्थळाबाबतच्या मर्यादा स्पष्ट होतात.

५. अनेक सार्वजनिक प्राधिकरणांमध्ये प्रलेखांचे व्यवस्थापन करण्याचे तंत्रशुद्ध ज्ञान असलेल्या कर्मचाऱ्यांचा अभाव आहे.

६. माहिती अधिकार कायद्यातील कलम - ४ (१) प्रमाणे सरकारी यंत्रणेबरोबरच शैक्षणिक संस्था, सहकारी संस्था, सार्वजनिक बँका, स्वयंसेवी संस्था यांनी त्यांचेकडील सर्व अभिलेखांची विषयवार विभागणी सूचीबद्ध पद्धतीने केली आहे.

'माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५' या कायद्याच्या माध्यमातून भारतातील (जम्मू-काश्मीर वगळता) भारतीय संविधानातील कलम - १४, १९ व २१ मधील विविध तरतुदींचा लाभ मिळत आहे. प्रशासनात पारदर्शकता येऊन सुशासनाची स्थापना होत आहे. शासकीय योजनांची अंमलबजावणी व्यवस्थितपणे होत आहे. भ्रष्टाचाराची प्रकरणे बाहेर येत आहेत. शासन, प्रशासन व जनता जागृत बनली असून प्रसारमाध्यमे आणि स्वयंसेवी संस्था माहिती अधिकाराविषयक जागृतीकरिता सकारात्मक प्रयत्न करीत आहेत. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत माहितीच्या अधिकाराचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, प्रशासकीय व शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये माहितीचा अधिकार पारदर्शी व्यवस्थेची निर्मिती करीत आहे. भ्रष्टाचार निर्मूलनाची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे. माहितीचा अधिकार ग्रामीण विकासाकरिता वरदान ठरत आहे.स्वयंसेवी संस्था व प्रसार माध्यमांनी विविध प्रकारच्या उपक्रमांच्या माध्यमातून माहिती अधिकार विषयक जनजागृती करण्याचे यशस्वी प्रयत्न चालविले आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात माहितीचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. माहिती व माहितीच्या अधिकाराचे महत्त्व स्पष्ट करताना युनेस्कोच्या महानिर्देशकांनी म्हटले आहे की, लोकशाही समाजाकरिता माहितीचा अधिकार प्राणवायू (अक्सीजन) प्रमाणे महत्त्वाचा वा आवश्यक आहे.

माहितीच्या अधिकाराविषयी तथ्य संकलन करताना समाजातील सर्व क्षेत्रातील सर्वांगीण स्तरावरील नागरिकांशी संवाद साधण्यात आला. त्यावरून असे लक्षात आले की, लोकशाहीच्या मजबूतीकरणासाठी माहिती अधिकाराचे शस्त्र वापरण्यास नागरिक तयार आहेत. परंतु बहुतांश नागरिकांना विशेषतः ग्रामीण भागातील तरुण वर्ग व महिलांना माहितीचा अधिकार हा आपला मूलभूत मानवी अधिकार आहे याची जाणीव नाही. तसेच 'माहितीचा अधिकार अधिनियम - २००५' या कायद्यापासून ग्रामीण व अशिक्षित जनता अनभिज्ञ आहे. माहितीच्या अधिकाराचा उपयोग करणारे चार-दोन नागरिक त्याचा नकारात्मक भूमिकेतून अवलंब करीत आहेत. त्यामुळे या कायद्याच्या निर्मितीच्या उद्देशांना तडा जात आहे. जनहिताच्या नावावर अनेकांनी माहिती अधिकाराच्या उपयोगाला आपला व्यवसाय वा उदरनिर्वाहाचे साधन बनविले आहे. अशा लोकांमुळे शासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना नाहक त्रास सहन करावा लागत असून त्याचे दैनंदिन कामाकडे दुर्लक्ष होत आहे. यामुळे माहितीच्या अधिकाराच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी व समस्या असल्याचे आढळते.

शिफारशी

माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीत अनेक समस्या आहेत. या समस्यांमुळे शासन व प्रशासनाला माहिती अधिकाराविषयक कामकाज योग्य रितीने पार पाडण्यास अडचण येत आहे.

प्रशासनातील कामाचा ताण वाढला आहे. भ्रष्टाचार विरोधी जनआंदोलन ज्या दिशेने जनजागृती करीत आहे. त्यामध्ये परिवर्तन करून गती वाढविणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे माहिती अधिकाराविषयी मोठ्याा प्रमाणात अनभिज्ञ आहे. त्यांना माहिती अधिकार म्हणजे काय? त्याचा उपयोग कशा पद्धतीने व कशासाठी करायचा? त्याचा दुरुपयोग

केल्याने काय परिणाम होतील. याविषयी जनतेला सविस्तर ज्ञान मिळणे व जाणीव होणे आवश्यक आहे. नियोजनबद्ध असा कार्यक्रम तयार करून परिवर्तनाची दिशा व गती निश्चित केल्यास ही बाब सहज धडून येईल. माहिती अधिकाराच्या अंमलबजावणीतील समस्यांच्या सोडवणुकीकरिता पुढील शिफारशींची मांडणी करण्यात आली. ह्या शिफारशींचा शासन, प्रशासन, भ्रष्टाचार विरोधी जनआंदोलन व जनता यांनी सकारात्मक दृष्टिकोनातून स्वीकार करून त्या अंमलात आणल्यास निश्चितच "माहितीचा अधिकार अधिनियम - २००५" हा कायदा लोकाभिमुख व पारदर्शी ठरेल.

1. कुठल्याही सजग व्यक्तीला बुरसटलेली व्यवस्था नको असते पण प्रत्येकाकडेच ती बदलण्याची क्षमता असतेच असे नाही. कुणीतरी बदलांसाठी धडपडतोय असं बधितल्यावर माणसे त्या नक्की सामील होतात. फक्त कोठून तरी सुरुवात होण्याची आवश्यकता असते. उदा. एखादी व्यक्ती स्वतःच्या मुलाला / मुलीला दहा रुपये दिले तर ते त्याने / तिने कुठे व कसे खर्च केले? योग्य प्रकारे खर्च केले ना? याची न विसरता चौकशी करीत असते. मग आपला पैसा आपल्यासाठी निर्माण झालेले सरकार कशा पद्धतीने खर्च करते हे विचारायला नको का? माहितीचा अधिकार याचसाठी आहे ! याकरिता या देशातल्या प्रत्येक माणसाला त्याच्या हक्कांबरोबरच जबाबदाऱ्यांचीही जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी माहितीचा अधिकार प्रभावी माध्यम आहे.
2. माहितीच्या अधिकारावरील मंथनाकरिता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, प्रशासकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यशाळा, चर्चासत्र, परिसंवाद आणि संमेलने आयोजित करणे आवश्यक आहे.
3. ग्रामीण भागामध्ये माहिती अधिकाराच्या जागृतीकरिता सभा, चर्चासत्रे होणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये विशेषतः तरुणांना माहितीचा अधिकार समजावून सांगण्याची आवश्यकता आहे. जेणेकरून देशातील भावी पिढी जागृत बनू शकेल.
4. अपिलीय अधिकारी त्याच कार्यालयातील असल्यामुळे संबंधित अधिकारी योग्य निर्णय धेताना दिसत नाही. करिता अपिलीय अधिकारी हा अतिरिक्त जिल्हाधिकारी (Additional Collector) स्तरावरचा अधिकारी असावा. त्याची शासनाने स्वतंत्ररित्या नेमणूक करावी. जेणेकरून निःष्पक्ष निर्णयाद्वारे ग्रस्त व्यक्तीला न्यायाची प्राप्ती होऊ शकेल.
5. माहितीच्या अधिकाराचा उच्च माध्यमिक व महाविद्यायलीन अभ्यासक्रमात अनिवार्य धटक म्हणून समावेश करावा. त्याचप्रमाणे शाळा व महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांकरिता माहिती अधिकारविषयक अभ्यासवर्ग आयोजित करण्यात यावे. यासाठी शिक्षक, मुख्याध्यापक व प्राचार्यांनी पुढाकार धेणे आवश्यक आहे.
6. स्वयंसेवी संस्थांनी (NGO) माहितीच्या अधिकाराच्या प्रचार व प्रसाराकरिता पथनाट्या, प्रशिक्षण वर्ग, निबंध स्पर्धा, वादविवाद स्पर्धा, कार्यशाळा व चर्चासत्रांचे आयोजन सातत्याने करणे आवश्यक आहे.
7. प्रसार माध्यमांनी माहितीच्या अधिकारासंबंधी योग्य कार्यक्रमांच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांमध्ये जनजागृती करणे आवश्यक आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात प्रसार माध्यमांप्रमाणे प्रभावी कार्य कोणीच करू शकत नाही.
8. माहिती अधिकारासंबंधी कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना ;छळब्द्ध प्रभावी व गतिमान कार्य करण्याकरिता शासनाकडून योग्य आर्थिक सहाय्य देण्यात यावे.
9. माहिती आयोगाने पारदर्शी पद्धतीचा अवलंब करून प्रलंबित प्रकरणे विनाविलंब सोडविणे आवश्यक आहे.
10. माहिती मागणाऱ्या व्यक्तीला माहिती मागण्याचे कारण स्पष्ट करण्याचे सांगितल्यास विनाकारण माहिती मागण्याचे प्रकार बंद होऊन गरजूंना लवकरात लवकर माहिती देता येईल.
11. माहिती अधिकाराच्या नकारात्मक उपयोगाऐवजी सकारात्मक भूमिकेतून उपयोग व्हावा याकरिता नागरिकांना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या लोकशाही मूल्यांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे.
12. समाजातील सुशिक्षित तरुणांनी माहितीच्या अधिकारविषयक कायद्याचा सुक्ष्म अभ्यास करून जनसामान्यांमध्ये योग्य प्रतिमा रुजविल्यास माहितीच्या अधिकाराचा दुरुपयोग कमी होईल आणि तरुणवर्गाकडून देशसेवेचे कार्यही धडेल.

संदर्भ :

१. चौधरी, देवप्रकाश (२०११). लोकनायक अन्ना हजारे और जनलोकपाल बिल, नई दिल्ली : हिन्द पहकेट बुक्स.
२. अन्नापुरे, महेश (२०१४). लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
३. हजारे, आण्णा (संपादक). माहितीचा अधिकार - २००५, भ्रष्टाचार विरोधी, राळेगणसिद्धी : जनआंदोलन प्रकाशन.
४. कारखानीस, नंदकुमार (प्रकाशक) (२००६). केंद्र शासनाचा माहितीचा अधिनियम २००५. पुणे : विवेकानंद प्रकाशन.
५. कुलकर्णी डी.एस. (२००८). माहितीचा अधिकार (कायदा स्वरूप, उद्दिष्टे). मुंबई : मनोरमा प्रकाशन.
६. इंगळे, ना. ना. (संपादक) (२००५). माहितीचा अधिकार अधिनियम - २००५, मुंबई : ज्येष्ठ नागरिक संधांचा महासंध महाराष्ट्र (फेस्कहम)

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

Editors

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Laxman Kallappa Sankagol	Cultural Conflict In Jhumpa Lahiri's The Namesake	1 To 3
2.	Dr. R. Mahendran	Bama's Karukku In English Translation: Some Observations	4 To 7
3.	Dr.Jayant Anant Kulkarni	Conrad's 'Heart of Darkness': Presentation of Cultural Conflict	8 To 11
4.	Dr. Anshika Makhijani	Religious Ambiguity and Syncretism in 'A House of Mr. Biswas' by V.S.Naipaul	12 To 13
5.	Harichand Sugriv Shirsat	Searching Cultural Conflict In Ice-Candy-Man	14 To 16
6.	Dr.Laxman Babasaheb Patil	A Portrayal of Images of Woman in P. S. Rege's Poetry	17 To 20
7.	Dr.Dinesh D. Satpute	Cultural Conflict in Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'	21 To 23
8.	Dr. Kranti V. More	Cultural Clash in 'A Passage to India'	24 To 26
9.	S. D. Rajratna	The Untouchability in Arundhati Roy's The God of Small Things	27 To 30
10.	Dr.Sunil Gunwant Patil	The Feeling of Separateness And Negation of V.S. Naipaul In His Novel, An Area Of Darkness : A Brief Review	31 To 33
11.	Dr.Avinash Narayan Shelar	Influence of Geographical Factors on Cultural Aspects of India	34 To 36
12.	Digmbar N. Mane	Spatio-Temporal Analysis of Tahsilwise Change in SC Main Workers in Yeotmal District "A Geographical Study"	37 To 43
13.	Dr. Sushant T. Magdum	Yoga in Western Culture	44 To 47
14.	Smt.Surekha S.Shinde	Modernity and Culture	48 To 51
15.	Dr.Pandit S.Waghmare	Sociological study of Indian culture	52 To 54
16.	Prof. V.S.Yamagekar	Effect of Yoga on Academic performance in Relation to stress With special reference Western Culture	55 To 57
17.	Mrs.S.P. Kulkarni	Mother-Daughter Conflict in Alice Munro's Short Stories Chance, Soon and Silence	58 To 61
18.	Dipak Sitaram Sarnobat	Conflict Between Traditional And Modern Indian Culture In Rama Mehta's Novel 'Inside The Haveli'	62 To 65
19.	Nilkanth R.Kambale	Various Types of Advanced Technologies in Sports	66 To 68

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

A Geographical Study of Indian Culture

Krishna B.Patre
Assistant Professor,
Vitthalrao Patil Maha. Kale

Introduction

Culture is closely linked with life. It is not an add-on, an ornament that we as human beings can use. It is not merely a touch of colour. It is what makes us human. Without culture, there would be no humans. Culture is made up of traditions, beliefs, and way of life, from the most spiritual to the most material. It gives us meaning, a way of leading our lives.

The English word Culture is derived from the Latin term cult or 'cultus' meaning tilling, or cultivating or refining and worship. In sum it means cultivating and refining a thing to such an extent that its end product evokes our admiration and respect. This is practically the same as Sanskriti of the Sanskrit language. Culture is a way of life. The food you eat, the clothes you wear, the language you speak in and the God you worship all are aspects of culture. Culture refers to the patterns of thought and behaviour of people. It includes values, beliefs, and rules of organization. These are passed on from one generation to the next by formal as well as informal processes. Culture is the product of such an organization and expresses itself through language and art, philosophy and religion. It also expresses itself through social habits, customs, economic organizations and political institutions.Culture has two types: (i) material, and (ii) non-material. The first includes technologies, instruments, material goods, consumer goods, household design and architecture, modes of production, trade, commerce, welfare and other social activities. The latter includes norms, values,beliefs, myths, legends, literature, ritual, art forms and other intellectual-literary activities. The material and non-material aspects of any culture are usually interdependent on each other. Sometimes, however, material culture may change quickly but the non-material may take longer time to change. Indian culture is an invaluable possession of our society. Indian culture is the oldest of all the cultures of the world. Indian culture is one of the most ancient cultures of the world. The ancient cultures of Egypt, Greece, Rome, etc. were destroyed with time and only their remnants are left. But Indian culture is alive till today. Its fundamental principles are the same, as were in the ancient time. One can see village panchayats, caste systems and joint family system. The teachings of Buddha, Mahavira, and Lord Krishna are alive till today also and are source of inspiration.

Objectives

1. Understand the concept and meaning of culture.
2. Describe the distinctive features of Indian culture.
3. Significance of geographical features on Indian culture.

Characteristics of Indian culture

1. **A World Vision:** This vision thus, synthesizes human beings, nature and God into one integral whole. This is reflected in the idea of satyam-shivam-sundaram.
2. **Sense of Collusion:** Indian philosophy and culture tries to achieve an innate collusion and order and this is extended to the entire world. Indian culture assumes that natural world order inherent in nature is the foundation of moral and social order.
3. **Disposition:** An important characteristic of Indian culture is disposition. In India, disposition and liberalisms found for all religions, castes, communities, etc. Indian society accepted and respected Shaka, Huna, Shithiyan, Muslim, Christian, Sikh, Jain, Buddhist cultures. The

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

different physical characteristics not only prevented her from being a stagnant pool but gave it a continental character. It enabled her to generate the forces of action and reaction which led to the development of rich civilization and culture India's Discontinuity has never been complete, and theeffect of the mountain wall in developing her unique has often been over rated.The importance of the mountains to India is not much in the Discontinuity which they give her,as in the fact that they are the source of her two great rivers. The ancient Indians knew their subcontinent as Jambuidvipa or Bharatavarsa. With the Muslim invasion thePersian name returned in the form of Hindustan, and those of its inhabitants who followed the oldreligion became known as Hindu. Not only this, more than two thousand years before Christ thefertile plain of Punjab, the and of five rivers, watered by the five great tributaries of the Indus- suchas the Jhelum, Chenab, Ravi, Beas and Satlaj- had a high culture, which spread as far as the sea and along the western seaboard at least as far as Gujrat. The lower Indus, in the region of Pakistan known as Sind, passes through barren desert, though this was once a well watered and fertile land. The basin of the Indus is divided from that of the Ganga by the That, or desert of Rajasthan, and by low hills. The watershed, to the north-west of Delhi, has been the scene of many bitter battles since at least 1000 B.C. The western half of the Ganga plain, from the region around Delhi to Patna, and including the Doab, or the land between the Ganga and its great tributary river Yamuna, has always been the heart of India. Here , in the region once known as Aryabarta, the land of the Aryans, here classica culture was formed. Though generations of unscientific farming's, deforestation, and other factors have now much reduced its fertility, this was once among the most productive lands in the world, and it has supported a very large population ever since it was brought under the plough. As its mouth in Bengal the Ganga forms a large delta, which even in historical times has gained appreciably on the sea, here the Ganga joins the Brahmaputra, which flows fromTibet by way of the valley of Assam, the easternmost outpost of Hindu culture.South of the great plain is a highland zone, rising to the chain of the Vindhyan mountains.

These are by no means as impressive as the Himalayas, but have tended to form a barrier betweenthe North and the South. The south as called as Deccan, is a dry and hilly plateau, bordered on either side by long range of hills, the western and Eastern Ghats. Of these two ranges of hills, the western is the higher, and therefore most of the rivers of the Deccan, such as the Mahanadi, the Godavari, the Krisna and the Kaveri, flow eastwards. Two large rivers only, the Narmada and the Tapti, flow westwards; near their mouths the Deccan rivers pass through plains which are smaller than that of the Ganga but almost as populous. The south- eastern part of the Peninsula forms a larger plain, the Tamil country, the culture of which was once independent, and is not yetcompletely unified with that of the North. The Dravidian peoples of Southern India still speaklanguages in no way skin to those of the North, and are of a different ethnic character. Though there has been much intermixing between Northern and Southern types. Geographically Ceylon is continuation of India, the plain of the North resembling that of South India, and the mountains in the centre of the Island the Western Ghats. From Kashmir in the North to Cape Comorin in the South the Sub-continent is about 2,000miles long, and therefore its climate varies considerably. The Himalayan region has cold winters,with occasional frost and snow. In the northern plains the winter is cool, with wide variation of daysand night temperature, whereas the hot seasons are almost intolerable. The temperature of the Deccanvaries less with the season, though in the higher parts of the plateau nights are cool in winter. TheTamil Plains is continuously hot, but its temperature never rises to that of the northern plains insummer.

The most important features of the Indian climate are the monsoon, or the rains. Exceptalong the west coast and in the parts of Ceylon little rains falls from October to May, when cultivation can only be carried on by carefully husbanding the water of rivers and stream, and raising a winter crop by irrigation.The Indian mind the coming of the monsoon corresponds to the coming of spring in Europe. For this reason thunder and lightning, in Europe generally looked on as inauspicious, have no terrors for the India, but are welcome signs of the goodness of heavens.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
63.	प्रा.अनिल गाडेकर प्रा.डॉ.उल्का देशमुख	भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	238 To 241
64.	प्रा.कमलाकर एन.राक्षसे	दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्रराज्यापुढील आव्हान	242 To 243
65.	प्रा.महादेव ज. जाधव	महेश एलकुंचवार यांच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष	244 To 245
66.	जगदिश आप्पासाहेब सरदेसाई	महिला अत्याचार : सांस्कृतिक मागासलेपण	246 To 249
67.	प्रा.संदिप जाधव	मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोर्योत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव	250 To 253

दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्रराज्यापुढील आव्हान

प्रा.कमलाकर एन. राक्षसे
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे,
ता. पन्हाळा,जिल्हा–कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

द्वितीय महायुध्दानंतर जागतिक राजकारणात प्रादेशिक सत्ता समतोलाला फारच महत्व आले आहे.त्यातूनच जगाच्या वेगवेगळ्या भागात प्रादेशिकता किंवा प्रादेशिक व्यवस्था उदयास आल्या.वास्तविक पाहता, प्रादेशिकता ही भू-राजकीय संकल्पना आहे.प्रत्येक भू-प्रदेशात तेथील स्थानिक संस्कृती असते.

दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला उपखंड आहे.शीतयुध्दोत्तर काळात हा उपखंड वेगळ्या कारणासाठी चर्चेत आला.जरी हा प्रदेश शीत युध्दानंतर अण्वस्त्राने चर्चेत आला असला तरी दक्षिण आशियात बहुविधता आहे हे अत्यंत महत्वाचे आहे.कारण या बहुविधतेमुळे सध्या परवलीचा शब्द बनलेल्या 'राष्ट्रराज्य' 'Nation State' पुढे एक प्रकारे आव्हानच उभे केलेले दिसते.

शीतयुध्दोत्तर काळात अनेक नवीन समस्यांमुळे, प्रश्नांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणतील राज्याच्या भूमिकेवर मर्यादा आल्या आहेत.१६ व्या शतकापासून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राज्यांची जी प्राथमिकता होती, जो दबदबा होता, तो शीतयुध्दोत्तर काळात ओसरताना दिसतो.अशा अनेक गोष्टी ज्या पूर्वी राज्याच्या अधिकार क्षेत्रात होत्या किंवा ज्यावर राज्याची मक्तेदारी होती, त्या आता राज्याच्या हातून निसटताना दिसतात.

दक्षिण आशियात सांस्कृतिक बहुविधता अधिक आणि गुंतागुंतीची आहे.त्यामुळे एकूण राजकीय कल्पनाशक्तीसाठी एक आव्हानच ठरते.जगाच्या कोणत्याही प्रदेशात दिसणार नाही अशी धार्मिक, भाषिक, वांशिकता एकत्रितपणे या क्षेत्रात आढळते.ही जी बहुविधता कधी परस्परांमध्ये मिसळलेली, तर कधी अनंत मार्गांनी परस्परांना छेद देणारी दिसते.प्रत्येक समूह आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी धडपडताना प्रयत्न करताना दिसतो आहे.विकासाच्या प्रक्रियेत आम्हालाही सहभागी करून घ्यावे, आपल्यालाही सामाजिक न्याय मिळावा यासाठी समूह झटतो आहे.

दक्षिण आशियातल्या स्थितीचे वर्णन आपल्याला असे करता येते की, इथे राज्यव्यवस्थेतील लोक हे नागरिक असतात, पण त्याचबरोबर आपआपल्या समुहाचे किंवा समाजाचे घटक असतात, प्रतिनिधी असतात.

लोकशाही व्यवस्था या गुंतागुंतीच्या बहुविधतेला कशाप्रकारे श्थंबमश करू शकतात.जगातल्या इतर प्रदेशांप्रमाणे दक्षिण आशियातही एकजिन्नशी 'राष्ट्रराज्य' या संकल्पनेचा पगडा दिसून येतो.परंतु बहुविध संस्कृतीशी समझोता करताना राजकीय कल्पनेलाही मर्यादा पडताना दिसतात.खरे तर समाजाच्या एकजिनशी सांस्कृतिक सीमा या एकसंगत असल्या पाहिजेत.

ह्या गोष्टी/घटक राजसत्तेच्या मर्यादा, सांस्कृतिक बहुविधता व नागरिकांचे आत्मभान या वास्तवाला भिडण्यापासून दूर करतात.प्रत्यक्षात मात्र ह्या ज्या धारणा आहेत, त्या परस्परविरोधी असतात.एक म्हणजे समाजाच्या एकजिवीकरणाचा आग्रह धरणारा आक्रमक राष्ट्रवाद व दुसरा म्हणजे फुटीरतावादी चळवळी.

या पार्श्वभूमीवर वांशिकदृष्ट्या भिन्न असलेल्या समाजाला, तसेच दीर्घकालीन परंपरेने बहिष्कृत ठरवलेल्या पर्यायाने वंचित राहिलेल्या समुदायांना समानतेच्या तत्वाच्या आधारावर एका राजकीय चौकटीत जगता येईल, अशी व्यवस्था उभी करण्याचे काम दक्षिण आशियातील देश करतात, याला कौतुकास्पद मानावे लागेल.पारंपारिक लोकशाही ''सर्व व्यक्ती समान'' हे सूत्र अंगीकारते.मात्र दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये व्यक्तींचे सामुदायिक अस्तित्व मान्य करून प्रत्येकाला समान वागणूक देण्याचा प्रयत्न करते.या स्वरूपात या सुत्राचा अवलंब करण्यात आल्याचे दिसते.एक प्रकारे राष्ट्रराज्याच्या मॉडेललाच एक आव्हान ठरत असते.

समाजाच्या बहुजिन्नशी स्वरूपाकडे डोळेझाक करता येत नाही.येथील बहुविध संस्कृतीला सामावून घेणाऱ्या प्रयत्नांना यश मिळाल्याचे दिसत असले तरी काही प्रयत्नांमधून नवनवीन संकटेसुध्दा निर्माण झाल्याची दिसतात.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

एकंदरीत, दक्षिण आशिया क्षेत्राचा हा अनुभव एकीकडे बहुविधतेशी जुळवून घेण्यात मिळालेल्या यशामध्ये लोकशाही व्यवस्था अल्पसंतुष्ट राहू शकत नाहीत असा इशारा देतो, तर दुसरीकडे बहुविधता हे लोकशाही व्यवस्थेसमोर कायमच संकट असतं, या समाजालाही धक्का देतो.

सामाजिक बहुविधतेवर आधारलेले दावे वेगवेगळ्या रूपामध्ये समोर येवू शकतात.धर्म, भाषा, वांशिकता, जात, या परंपरागत घटकांबरोबरच आधुनिक इतिहासातून जन्माला आलेल्या काही नव्या अस्मितांच्या आधारावर पुढे आलेले सामुदायिक वेगळेपणाच्या मान्यतेचे आणि अल्पसंख्यांकत्वाच्या दर्जाचे दावे नव्याने उदयाला आलेल्या राष्ट्रराज्यांना पेचात टाकतात.साहजिकच स्वायत्ततेच्या मागण्यांची पूर्तता, सत्ता वाटपात सुधारणा, समुहाच्या गरजांना मान्यता व त्यांचे समाधान अशा बाबतीत राज्यसंस्थांचा प्रतिसाद संमिश्र स्वरूपाचा आढळतो.समूह देखील परिस्थितीनुरूप आपल्या मागण्यांमध्ये बदल करताना दिसतात.

दक्षिण आशियाई क्षेत्रातल्या देशांसमोर सर्वांत मोठं आव्हान धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या अधिकारांच्या मुद्यांतून उभं राहिलेलं आहे.या क्षेत्रातील सर्वच देश धर्माच्या समुदायांना न्याय वागणुकीकरता अधिकृतरित्या वचनबध्द आहेत. तसेच राज्यघटनांद्वारे सर्व समुदायांना धार्मिक आचार-विचारांच्या स्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली आहे. असं असलं तरी, या क्षेत्रातल्या पाचपैकी चार देशांनी विशिष्ट धर्माला प्राधान्य दिलेलं आहे.पाकिस्तान, बांग्लादेश या देशात मुस्लीम, श्रीलंकेमध्ये बौध्द व नेपाळमध्ये हिंदू यामुळे धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या अधिकाराचा मुद्दा संवेदनशील बनलेला आहे.राष्ट्रीय धर्म म्हणून एका धर्माला अधिकृत मान्यता दिलेली असणं आणि दुसरीकडे धार्मिक आचार-विचारांचं स्वातंत्र्य मान्य केलेलं असणं ही विसंगती शासनसंस्था तसेच राजकीय नेतृत्व या दोन्ही घटकांमध्ये गोंधळ निर्माण करतं.

अधिकृतरित्या धर्मनिरपेक्ष असलेला आणि सर्व धर्मापासून समान अंतर ठेवण्याचे धोरण राबवणाऱ्या भारतात देखील सातत्याने धार्मिक/जमातवादी कलह होताना दिसतात.श्रीलंकेमध्ये सिंहली बौध्द विरूध्द तमिळ या मोठ्या संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर धार्मिक अल्पसंख्यांकांचे प्रश्न मोठ्या प्रमाणात बाजूला ठेवलेले आहेत.शासकीय धोरणामध्ये बौध्द धर्मियांचचं वर्चस्व स्थापित झाले आहे.अल्पसंख्यांकांचे दावे सरळ सरळ धुडकावून लावले जातात किंवा दडपशाहीचे मार्गांचा अवलंब केला जातो.अल्पसंख्यांकांचे दावे विफल करण्यासाठी सुव्यवस्था, राष्ट्रीय, एकता तसेच राष्ट्राभिमान, बहुमतांचा कल या मुद्यांच्या आधारे सत्ताधारी अल्पसंख्यांकांकडे मुद्दामहून डोळेझाक करताना दिसतात.

लोकशाही आणि बहुविधता यांच्यामधील संबंधाविषयी दक्षिण आशिया क्षेत्राचा बहुविधतेला सामोरे जाण्याचा अनुभव असा आहे की, दक्षिण आशियातील बांग्लादेश हा वांशिकदृष्ट्या सर्वाधिक एकजिनसी देश मानला जातो. अल्पसंख्यांक समुदायांच्या अशा अपेक्षांकडे दुर्लक्ष करण्याचा किंवा दडपून टाकण्याच्या बाबतीत या क्षेत्रातले सर्वच देश कमी अधिक प्रमाणात दोषी आहेत. तसेच या समुदायांना राजकारणात व सार्वजनिक जीवनात न्याय्य प्रतिनिधीत्वाची हमी देण्यात हे सर्वच देश अपयशी ठरल्याचे दिसते.परंतु राजसंस्था बहुविधतेला सामावून घेण्याच्या प्रयत्नाद्वारे राष्ट्रराज्य टिकविण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसतात.यापुढे जावून आपण अशी ही कल्पना करू शकतो की दक्षिण आशिया हेच एक संघराज्य असेल.

संदर्भ सूची :

1- Joy Aoun, Sadika Hameed, Denise St. Peter - Religious Movement in South Asia. (Center for Strategic International Studies)
२. योगेंद्र यादव, पळशीकर, डिसुझा, लोकशाही जिंदाबाद, समकालीन प्रकाशन.
३. डॉ.फणीश सिंह, दक्षिण पूर्व आशिया पर भारतीय संस्कृति का प्रभाव, वाणी प्रकाशन.
४. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. डॉ.तोडकर - भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील संबंध.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal :Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
63.	प्रा.अनिल गाडेकर प्रा.डॉ.उल्का देशमुख	भारतीय समाजातील धनगर संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	238 To 241
64.	प्रा.कमलाकर एन.राक्षसे	दक्षिण आशियातील बहुविध संस्कृतीचे राष्ट्रराज्यापुढील आव्हान	242 To 243
65.	प्रा.महादेव ज. जाधव	महेश एलकुंचवार यांच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष	244 To 245
66.	जगदिश आप्पासाहेब सरदेसाई	महिला अत्याचार : सांस्कृतिक मागासलेपण	246 To 249
67.	प्रा.संदिप जाधव	मध्य आशियातील संस्कृतींचा मोर्योत्तरकालीन भारतीय संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव	250 To 253
68.	P. S. Khade	Importance of Yoga and Meditation in Western Culture	254 To 255
69.	Dr. Sachin A. Kamble Dr.Prashant K. Powar	Importance of Technology In Agriculture of Maharashtra	256 To 260
70.	Ajit Mahadev Gaingade	The Role of Yoga In Stress Management	261 To 264
71.	Ashish Mahadev Musale	Culture Conflict in Postcolonial Novels	265 To 268
72.	Shri. S. S. Bansode	Recommendations of The Mandal Commission For The Other Backward Classes : A Sociological Study	269 To 273
73.	Vinodkumar Ashok Pradhan	Culture Conflict in African English Poetry	274 To 277
74.	Swati V. Mane	Culture Conflict in Jhumpa Lahiri's _The Namesake'	278 To 281
75.	Shri. K. M. Desai And Dr. B. S Shinde	Impact Of Modernization And Changing Nature Of Traditional Rural Society : A Study In Kolhapur District	282 To 284
76.	S. P. Kulkarni.	Mother-Daughter conflict in Alice Munro's Short Stories *Chance, Soon* and *Silence*	285 To 288
77.	Mr.Rahul Namdev Bhaskar	Cultural Conflict in R.K.Narayans —The Guide	289 To 291
78.	Dr. B. S. Padval	New Form of Library Collection: E-Publishing	292 To 295
79.	Dr. Dhananjay J. Patil, Prashant B. Patil Rahul D. Magdum	Indian Sports Cluture As Old Talim And Modern Gym	296 To 297
80.	Dr. Chhaya D. Bhise	Role of Teacher in Planning Activities for Multicultural Preschool Classes	298 To 301
81.	B.N.Hiramani	East- West and Hindu- Muslim conflict in B.Rajan's novel The Dark Dancer'	302 To 305
82.	Dr. Namdev D. Patil	Search For Identity In Mahesh Dattani's Tara	306 To 309

VC/PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

महेश एलकुंचवार यांच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांचा सांस्कृतिक संघर्ष

प्रा.महादेव ज.जाधव
विठ्ठलराव पाटीलमहाविद्यालय, कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :

1960 नंतर अनेक नाटककारांनी प्रयोगिक नाटकामध्ये मोलाची भर घातली. महेश एलकुंचवार त्यामधील महत्त्वाचे नाटककार होय. एलकुंचवारांनी आपल्या प्रत्येक नाटकातून स्वतंत्र अनुभव व्यक्त करताना वाडा चिरेबंद, मग्नतळयाकाठी व युगांत या त्रिनाटयधारेतून वाडा संस्कृतीची संक्रमण अवस्था चित्रीत केली आहे. याबरोबरच वाडासंस्कृतीतील सांस्कृतिक संघर्षाचेचित्रण ही केले आहे. या नाटकामध्ये परंपरागत अविभक्त कुंटुंब पध्दती, ग्रामीण सरंजामदारी समाजव्यवस्था याचा अर्थप्रधान आधुनिक नागरी संस्कृतीच्या संघर्षाखाली होणारा विध्वंस ती चित्रीत करते. महानगरीय सुबतेतवाटयाला येणारे आत्मकेंद्रीत एकाकीपणा आणि मानवी नातेसंबंध व सर्वव्यापी वस्तुजात यापासूनचा तुटलेपणा याचा वेध आणि शेवटी भविष्यात माणसाच्या वाटयाला येऊ शकणाऱ्या भौतिक, सामाजिक, नैतिक, अध्यात्मिक अशा सर्वांगिण वैराणपणाचा सांस्कृतिक संषर्घ ती मांडताना दिसते.

एलकुंचवाराच्या त्रिनाटयधारेतील स्त्री व्यक्तिरेखा या वाडा संस्कृतीत जन्मलेल्या, वाढलेल्या स्त्रिया या आपले जीवन जगत असताना प्रत्येक क्षणाला त्यांचा परिस्थितीशी, राहणीमानाशी, विचारसरणीशी, खानपान, वेश, सण, उत्सव साजरी करण्याच्या पध्दतीशी त्यांचा सांस्कृतिक बडतच असतो.त्रिनाटयधारेतील सांस्कृतिक संघर्ष तीन स्तरांवर घडतो. पहिला स्तर कौटुंबिकतेचा आहे. यामध्ये धरणगावकर देशपांडे यांच्या कुंटुंबात घडणाऱ्या ताणतणावांच्या बदलणाऱ्या सांस्कृतिक संघर्षाचे चित्रण येते. दुसरा स्तर संक्रमण काळात देखील पारंपारिक रितीने जगत राहिल्याने बदलत्या परंपरेचा सांस्कृतिक संघर्ष. तिसरा स्तर मानवी भावभावनांच्या संघर्षाचा आहे. माणसांमधील असणाऱ्या राग, लोभ, वात्सल्य, कौर्य अशा भावभावना व्यक्त करताना प्रकट होणाऱ्या सांस्कृतिक संघर्षाचे चित्रण येते.

उद्दिष्टये :–

1. वाडा चिरेबंदी, मग्नतळयाकाठी व युगात या त्रिनाटयधारेतील सांस्कृतिक संघर्ष अभ्यासणे.
2. या त्रिनाटयाधारेतील स्त्री व्यक्तिरेखाचा सांस्कृतिक संघर्षाचे स्वरूप मांडणे.

या त्रिनाटयधारेतील स्त्रीयांच्या सांस्कृतिक संघर्षाचा वेध विस्ताराने घेता येईल.

'दादी' (आजी) ही या संपूर्ण वाडा संस्कृतीचे प्राचीन अस्तित्व आहे. ती वास्तू जिवंत असल्याचे प्रतिक आहे. जेव्हा तात्यांजीच्या उत्तर कियेवेळी कार्य सोडून स्वतःच्या स्वार्थासाठी वाटणीसाठी चाललेली धडपड हे ऐकू न येता व न दिसता दादीला जाणवते ती म्हणते की, "असे वाटे" काहीतरी बिनसले आहे. इथ देशपांडयाच घर काई चांगल चालून नाही राहिल. मज रात्रभर उंदिर त्रास देतात.घरभर धावतेत सगळा वाडा बोऱ्हाईने पोखरून काढला कोणी लिपतई नाहीबाप्पा बिळ. "या उदाहरणातून घरामध्ये स्वार्थीपणा आला आहे. या बदलत्या संस्कृतीचे स्वरूप स्पष्टपणे जाणवते तीचा बदलत्या संस्कृतीशी संघर्ष करण्याचा अपयशस्वी प्रयत्न आहे.

'आई' ही संस्कृतीच्या ऱ्हास आणि अधःपाताची साक्षीदार आहे. आईजवळ फक्त वैभवाच्या स्मृती आहेत. त्रिनाटयधारेतील आईचे एकत्र कुंटुंबातील स्थान नगण्यच आहे. ती सोशिक आहे. भास्कर व सुधीर यांच्यामधील वाटणीचा वाद म्हणजे बदलत चालेल्या संस्कृती संघर्षाची ती साक्षीदार आहे. ती अगतिक आहे. परिस्थितीमुळे हतबल आहे.

'प्रभा' ही या त्रिनाटयधारतेतील दुसरी सोशिक स्त्री आहे. स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असलेली प्रौढ कुमारिका ती आहे. बदलत्या स्त्री संस्कृतीचे प्रतिक म्हणून प्रभाकडे पहावे लागते. प्रभा वाचन संस्कृती

UC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जपणारी. शिक्षणाची आवड असणारी स्त्री आहे. मॅट्रीकला फर्स्टक्लास मिळूनही केवळ मुलीनी शिक्षणघेवू नये. या भ्रामक समजुतीमुळे तिचा बळी जातो. या पारंपरिक संस्कृतिला विरोध दर्शवताना ती म्हणते, ''मॅट्रीकला फर्स्टक्लास आलेली वीस वर्षापूर्वी मला डॉक्टर व्हायच होत, तर देशपांडयाच्या मुलीनी एकट दुकट राहून शिकायच नाही. हयांची प्रतिष्ठा व अब्रु आमच्या आयुष्याची माती'' हे उद्‌गार म्हणजे प्रभाचापारंपरिक संस्कृतिशी तिने केलेला संघर्षाच आहे.

'वहिनी' ही त्रिनाटय धारेतील पारंपारिक संस्कृती व नवता याना जोडणारा दुवा आहे. उदा. दाराशी ट्रॅक्टर किंवा पाठीमागे मेणा असला की, धरणागावकर श्रीमंत आहेत. या बडेजावातील वास्तव ती ओळखून आहे. रंजूच्या घरातून पळून जाण्याने होणारा अपमान सहन करून तिची घडी नीट बसवणेव अनैतिक मार्गावर चालेल्या परागला नैतिक मार्गावर आणण्यासाठी जुन्या संस्कृतीचा मेळ घलण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करताना प्रसंगी ती संघर्ष ही करते.

'अंजली' त्रिनाटयधारेतील लहान सून कोकणस्य ब्राम्हण, मुंबईत राहणारी व नोकरी करणारी, पतीला हव्या असणाऱ्या वाटणीत सहभागी न होणारी, चंदुभावजी विषयी काळजी करणारी, पराग विषयी आपुलकी जपणारी, रंजू पळून गेल्यावर अस्वस्थ वाटून घेणारी अशी अंजली शहरी संस्कृतीत राहून ही ग्रामीण संस्कृतीशी समरस होणारी आहे.

'रंजू' सतरा वर्षाची तरूणी आजच्या पिठीची प्रतिनिधी आहे. मासिक वाचने, गाणी गाणे, सिनेमा पाहणे याची आत्यंतिक आवड तिला आहे. धरणगावकर देशपांडयाच्या परंपरेशी संघर्ष करणारी रंजू आहे. रंजू स्वतःला नटखट छोरीसमजते. अभ्यास, वाचन, मनन यापेक्षा 'बर्थ कंट्रोल' सारख्या विषयांकडे जास्त लक्ष देते. रंजू ही वाडा संस्कृतीला न जुमानता तिच्या विरूद्ध संघर्ष करणे पसंत करते व लग्नानंतर तसाच सुरू ठेवते.

नंदीनी'ची प्रतिमा एलकुंचवारानी निर्माण करताना सुशिक्षित, शांत, स्वभावाची हुशार प्रत्येक प्रसंगाला धैर्याने तोंड देणारी अशी उभी केली आहे. नंदीनीचे बी.ए. पर्यत शिक्षण पुढे शिकण्याची इच्छा, पतीकडून सुख मिळत नाही. तेव्हा सुखाची अपेक्षा सोडणारी प्रेमाने पतीचा स्वभाव बदलणारी सुख–दुःखात पती परागला धैर्याने तोंड देण्यासाठी त्याला मदत करणारी अशी आहे. नंदीनीच्या माध्यमातून आदर्श संस्कृतीतील पतिव्रता स्त्री मांडलेली दिसते.

अशा प्रकारे त्रिनाटयधारेतील प्रत्येक स्त्री व्यक्तिरेखा ही कोणत्याना कोणत्या प्रकाराचा सांस्कृतिक संघर्ष करताना दिसते. यामधील तीन पिढयांचा प्रवास पहाताना येणारे प्रसंग व त्या अनुषगांने होणारा हा या नाटयधारेतील मुख्य विषय आहे.

निष्कर्ष :–

1. त्रिनाटय धारेमधून वाडा संस्कृती आणि या संस्कृती विषयी स्त्री व्यक्तिरेखाचा संघर्ष चित्रीत केलेला दिसतो.
2. वाडा संस्कृतीच प्रतीक म्हणून दादी (आजी) येते. तर या संस्कृती विरूद्धचा संघर्ष म्हणून रंजू ही व्यक्तिरेखा आहे.
3. परंपरागत रूढी, बंधनामुळे आपल्या इच्छा धुळीस मिळालेली व त्याचा परिणाम भोगणारी प्रभा पारंपरिक संस्कृतीतील दोष दाखवते.
4. उच्च शिक्षण घेऊन भारतीय संस्कृती जपणारी नंदीनी ही व्यक्तिरेखा आहे.
5. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावाने तसे वागण्याचा प्रयत्न करणारी रंजू ही पारंपारिक संस्कृतीशी संघर्ष करताना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. युगांत :महेश एलकुंचवार, मौज प्रकाशन ग्रह, 21 जून 1997.
2. महेश एलकुंचवार यांची नाटके : डॉ. विश्वनाथ शिंदे, प्रतिष्ठान जाने, फेब्रु, जून, जुलै, ऑगस्ट 1995.
3. स्त्री समस्या आणि आजची नाटक:डॉ.मधुरा कोरान्ने, स्हेवर्धन प्रकाशन पुणे,1999.
4. शोध एलकुंचवार यांच्या नाटयकृतीचा : संजय आर्वीकर, पद्यगंधा प्रकाशन फेब्रु 2001.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organizer
Dr.M.G.Dhuture

Co-ordinator
Dr.S.M.Selukar

Convener
Prof.N.V.Patil

Principal
Dr.B.M.Ladgaonkar

Organizing Committee

1] Dr.S.M. Selukar	Co-ordinator
2] Prof.N.V. Patil	Convener
3] Dr.M.G. Dhuture	Organizer
4] Prof.D.N. Sonkamble	Treasurer
5] Prof.M.J. Jadhav	Member
6] Prof.P.B. Tatale	Member
7] Prof.N.N.Suryanwanshi	Member
8] Prof.K.N. Rakshase	Member
9] Prof.K.B. Patre	Member

Editorial Board

1.Dr.S.M.Selukar
2.Prof.N.V.Patil
3.Dr.M.G.Dhuture
4.Prof.D.N.Sonkamble
5.Prof.M.J.Jadhav
6.Prof.P.B.Tatale
7.Prof.N.N.Suryanwanshi
8.Prof.K.N.Rakshase
9.Prof.K.B.Patre
10.Prof.S.B.Jadhav
11.Prof.V.S.Yamgekar
12.Mrs.P.L.Chavan
13.Prof.J.A.Kamble

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
42.	डॉ.सरोज पाटील	ममता कालियालिखित उपन्यास 'दौड' में संस्कृति- संघर्ष	147 To 149
43.	डॉ.राजेखान शानेदिवाण	'इंधन' मधील संस्कृती संघर्ष	150 To 154
44.	प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम	155 To 158
45.	प्रा.डॉ.विनोद कांबळे	तासिका तत्त्वावरील प्राध्यापकांच्या संघर्षाची कहाणी	159 To 163
46.	शिवदास दगा पावरा	कादंबरीतील आदिवासी जीवनचित्रण	164 To 166
47.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता- संस्कृती आणि संघर्ष	167 To 170
48.	प्रा.डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	राष्ट्र-राज्य व बहुसंस्कृतीवाद	171 To 174
49.	प्रा.आमित हुकुमचंद राऊत	योगा -पाश्चात्य व पौर्वात्य मानसशास्त्रीय अभ्यास	175 To 179
50.	प्रा.अशोक बा. जाधव	भांडवलशाही व भारतीय बहुसंस्कृती	180 To 182
51.	प्रा.डॉ.सौ.एन.डी. काशिद-पाटील	भारतीय संस्कृतीवर भौगोलीक स्थितीचा प्रभाव - एक भौगोलीक अभ्यास	183 To 186
52.	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	187 To 189
53.	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	190 To 196
54.	अनिल रामचंद्र महाजन	आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष	197 To 200
55.	प्रा.गुंडोपंत पाटील	ग्रामीण कादंबरी आणि संस्कृती	201 To 205
56.	प्रा.डॉ.सौ.सुनिता एस.राठोड	जागतिकीकरणातील नव प्रवाह	206 To 209
57.	प्रा.पद्माकर सदांशिव	मानवाधिकार व संस्कृती	210 To 214
58.	डॉ.शिवाजी जाधव	माध्यम संस्कृती	215 To 223
59.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	आधुनिकीकरण आणि संस्कृती	224 To 227
60.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात सिद्धगिरी संग्रहालयाचे महत्त्व	228 To 231
61.	डॉ.शार्दुल सेलूकर	बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान	232 To 235
62.	प्रा डॉ.बाबासाहेब नाईक	कापूसकाळ या कादंबरीतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	236 To 237

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

मागील पाच दशकांचा विचार करता जगात ज्या अनेक घडामोडी झाल्या त्यामध्ये युरोप हे केंद्रस्थानी होते. तसेच आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरण याचे नवे युग सुरू झाले. भारताच्या संदर्भात विचार करता भारत हा देश ब्रिटनची वसाहत म्हणून ओळखला जात होता. भारतात साधारणपणे इंग्रजांनी 150 वर्षे राज्य केले आणि आपल्या देशाच्या स्वार्थाला धरून लबाडीही केली; परंतु त्यांच्या राजवटीखाली अशा अनेक सुधारणा आणि बदल झाले. त्यातून भारताला स्वातंत्र्यानंतर पुननिर्मितीच्या काळामध्ये फार मोठे बळ प्राप्त झाले.

आज जागतिकीकरणामधून ज्या प्रक्रिया मार्गी लागल्या आहेत त्यांच्या पुर्वी कधीही अनु□व आलेला नव्हता. वसाहतवादाच्या काळात दळणवळणाची साधने वाढली आणि त्याबरोबर संघर्षही वाढला आणि व्यापारही वाढला; परंतु त्यावेळी जे विजेते होते आणि जे पराजीत होते त्यांच्या संस्कृतीत आणि आर्थिक पातळीत फार मोठा फरक होता. आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका या तीनही खंडामधील देशामध्ये साम्राज्यवादी देश आणि वसाहतीखालचे देश यांच्यात मोठे अंतर होते. आधुनिक संस्कृती, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि अर्थव्यवस्था, शासन व्यवस्था, दळणवळण आणि दूरसंचार शिक्षण आणि विज्ञानाचा प्रसार अशा अनेक मूल□ूत बाबीमध्ये हे फरक ठळकपणे दिसून येतो. त्यातूनच आजच्या शतकाच्या अखेरपर्यंत एक नवीन व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यालाच एक व्यापक अर्थाने जागतिकीकरण असे म्हणता येईल.

संशोधन लेखाचे उद्देश प्रस्तुत शोध निबंधाचे लेखन खालील उद्देश समोर ठेवून करण्यात आले.

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ठळक वैशिष्ट्योचा अभ्यास करणे.
2. संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

वरील उद्देश समोर ठेवून सदर शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली.

संशोधन पद्धती सदर संशोधन लेखाची मांडणी करताना दुय्यम आधारसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला व नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला; परंतु आजही भारत हा देश कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम पुढीलप्रमाणे –

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते; परंतु □भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती ही प्रामुख्याने पारंपारिक पद्धतीने केली जात होती; परंतु साठच्या दशकात भारतात हरितक्रांती झाल्यानंतर नाविण्यपूर्ण व आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती करण्यास सुरूवात झाली व गहू व भाताच्या संदर्भात भारतात हरितक्रांती झाली. इतर प्रगत व विकसीत देशाचा विचार करता भारतात हरितक्रांती होण्यास फार विलंब झाला. मात्र इतर देशात अन्नधान्याचे उत्पादन मोठ्याा प्रमाणात वाढले

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

होते. इतर देशात अन्नधान्याची झालेली क्रांतीचा विचार करून भारतात त्या दृष्टिकोनातून पावले उचचली गेली व देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्यास एक प्रकारे मदत झाली.

वाढती लोकसंख्या ही भारतातील अर्थव्यवस्थेसमोरील एक गंभीर समस्या इतर देशाचा विचार करता भारतात जलद लोकसंख्या वाढ होण्यास अनेक कारणे कारणीभूत ठरलेली दिसतात. त्यात अंधश्रद्धा, वारस, करमणुकीच्या साधनांचा अभाव, परंपरा इ. गोष्टींचा पगडा भारतीय माणसांच्या मनावर असल्यामुळे लोकसंख्या जलदगतीने वाढण्यास मदत मिळाली. इतर प्रगत देशात मात्र लोकसंख्या कमी कशी होईल याकडे गांभिर्याने पाहिले गेले. कुटुंबनियोजन व कार्यक्रम इंदिरा गांधीच्या कार्यकाळात राबविल्यानंतर थोड्याा फार प्रमाणात वाढत्या लोकसंख्येला रोखण्यास मदत झाली व लोकजागृतीच्या माध्यमातून लोकांच्या मानसिकतेत बदल घडवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

भारतातील दारिद्रयाचा विचार करता भारतात दारिद्रयाचे प्रमाण इतर देशाच्या तुलनेत जास्त असल्याचे दिसून येते. भारतात धर्मकारण आणि समाजकारण यांचा एक वारसा आहे व त्यातूनच दारिद्रयाचे दृष्टचक्र निर्माण झाले. हे दृष्टचक्र संपविण्यासाठी शोषण व अन्याय यांच्या विरोधात गरिबांना संघटीत करणे आवश्यक आहे. देशामध्ये जेव्हा शिक्षणाचा प्रसार आणि सामाजिक सुधारणा याबाबत कार्यवाही झाली तरच गरिबी दूर होण्यास मदत होईल. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले व यातूनच शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणा होण्यास एक प्रकारे मदत मिळाली.

बेरोजगारी ही समस्या भारतात अलिकडच्या काळात उग्ररुप घेताना दिसून येते. भारतात 1991 पूर्वी मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला नव्हता. त्यामुळे लघु–कुटीरोद्योग मोठ्याा प्रमाणात चालत होते; परंतु आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरणाच्या माध्यमातून हे उद्योगधंदे बंद पडले व बेरोजगारी ही समस्या निर्माण झाली. यातूनच शैक्षणिक क्षेत्रात शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार झाल्यामुळे शिक्षीतांची बेरोजगारी आज मोठ्याा प्रमाणात झाली व यातून राज्यकर्ते व देशातील जनता यांच्यात विदार निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली.

गॅट व WTO च्या संदर्भात विचार करता या संघटनांचे सदस्यत्व भारताने स्वीकारले खरे; परंतु यातील बौद्धीक संपदाचे स्वामित्व या संदर्भात इतर देशाच्या तुलनेत भारत फारच मागे असल्याचे दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बऱ्याच बाबी संदर्भात भारत आपले स्वामित्व सिद्ध करू शकला नाही. यातून बरेच वाद निर्माण झाले. याला कारण म्हणजे या संदर्भात भारताने दाखवलेली बेफिकीरीवृत्ती. यामुळे ते आपल्याला माहित होते. त्यांचा वापर आपण फार पूर्वीपासून करत होते. त्यासंदर्भात इतर देशाने आपले स्वामित्व सिद्ध केले. मात्र आपण त्याविषयी अनभिज्ञ राहिलो. त्यामुळे अनेक वाद–विवाद निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

भारताच्या संदर्भात विचार करता भारतात बहुसंस्कृती उदयास आलेली दिसून येते. बहुविध संस्कृतीच्या संमीलनातून अनेक भाषा आणि धर्म आणि वंश यांच्या भिन्न गटांनी आपली स्वतःची प्रतिमा जपण्याचा प्रयतन केला. त्यामुळे त्यातून काही प्रमाणात तणाव निर्माण होण्यास मदत मिळाली. भारतात अनेक राज्यात राज्याबाहेरील लोक व राज्यातील लोकात तणाव निर्माण झालेला दिसतो. महाराष्ट्राचा विचार करता महाराष्ट्रात देशातील विविध राज्यातील लोक कामनिमित्त्य लोक स्थलांतरीत होवून महाराष्ट्रात स्थायिक झालेले दिसतात व अलिकडच्या काळात या दोन समूहात कलह निर्माण होण्यास सुरुवात झाल्याचे दिसून येते.

1991 नंतर भारतात सरकारने मुक्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारले असले तरी मात्र भारतात याचा विपरीत परिणाम लघू–कुटीरोद्योगांवर झालेला दिसून येतो. आजच्या घडीला हे लघू–कुटीरोद्योगाचा ऱ्हास झाल्यामुळे रोजगाराचा प्रश्न फार मोठ्याा प्रमाणावर निर्माण झाला आहे. त्यातच बहूराष्ट्रीय कंपन्यामुळे देशातील अकुशल कामगारांना काम मिळेनासे झाले. त्यातच देशातील केवळ राजकीय इच्छाशकती नसल्यामुळे सुधारणा कार्यक्रम थंडावला आहे. त्यामुळे देश फार मोठी किंमत चूकावत आहे.

थोडक्यात, वरीलप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर संस्कृती संघर्षाचा परिणाम झाला. संस्कृती संघर्षामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला काही प्रमाणात फायदा झाला. तसेच काही नुकसानही झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1. मधुसुदन साठे, जागतिक अर्थव्यवस्था, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे–2007
2. L.D. Vaikunthe, Indian Economy Views and Vision, Serials Publication (P.) Ltd., New Delhi - 2016.
3. A. N. Agrawal, Indian Economy, New Age International Ltd., New Delhi - 2005.
4. भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, जी.एन.झामरे–पिंपळापूरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर–2008

ISSN 2349-638x
Impact Factor 3.025

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

CULTURE CONFLICT IN LITERATURE AND HUMANITIES

16 th Sept. 2017

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts,Commerce and Science]

Tal .Panhala , Dist. Kolhapur (MS)

Website:- www.vpmkale.edu.in

Editors

Prin.Dr.Balasaheb Ladgaonkar

Mr.Nitin V.Patil

Mr.Krishna B.Patre

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Culture Conflict in Literature and Humanities

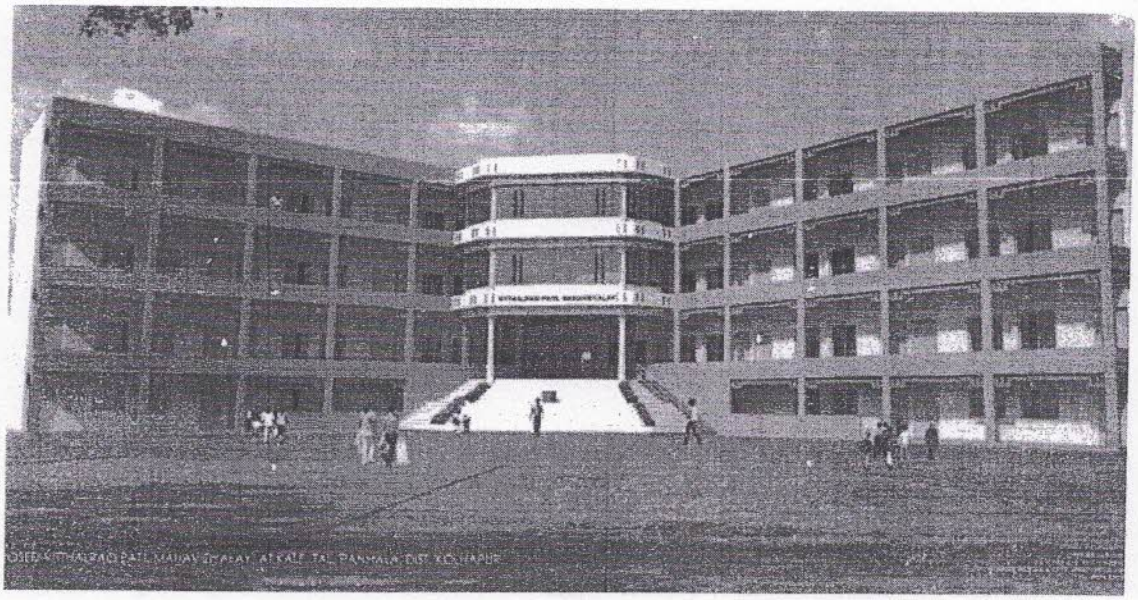

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
[Arts, Commerce & Science]
Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)
Maharashtra State
Ph. (02328) 232093, 232001.
Website : www.vpmkale.edu.in

Organizer
Dr.M.G.Dhuture

Co-ordinator
Dr.S.M.Selukar

Convener
Prof.N.V.Patil

Principal
Dr.B.M.Ladgaonkar

Organizing Committee

1] Dr.S.M. Selukar	Co-ordinator
2] Prof.N.V. Patil	Convener
3] Dr.M.G. Dhuture	Organizer
4] Prof.D.N. Sonkamble	Treasurer
5] Prof.M.J. Jadhav	Member
6] Prof.P.B. Tatale	Member
7] Prof.N.N.Suryanwanshi	Member
8] Prof.K.N. Rakshase	Member
9] Prof.K.B. Patre	Member

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
42.	डॉ.सरोज पाटील	ममता कालियालिखित उपन्यास 'दौड' में संस्कृति- संघर्ष	147 To 149
43.	डॉ.राजेखान शानेदिवाण	'इंधन' मधील संस्कृती संघर्ष	150 To 154
44.	प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम	155 To 158
45.	प्रा.डॉ.विनोद कांबळे	तासिका तत्वावरील प्राध्यापकांच्या संघर्षाची कहाणी	159 To 163
46.	शिवदास दगा पावरा	कादंबरीतील आदिवासी जीवनचित्रण	164 To 166
47.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	मराठीतील स्त्रीयांच्या कविता- संस्कृती आणि संघर्ष	167 To 170
48.	प्रा.डॉ.राहुल दत्ता मांडणीकर	राष्ट्र-राज्य व बहुसंस्कृतीवाद	171 To 174
49.	प्रा.आमित हुकुमचंद राऊत	योगा -पाश्चात्य व पौर्वात्य मानसशास्त्रीय अभ्यास	175 To 179
50.	प्रा.अशोक बा. जाधव	भांडवलशाही व भारतीय बहुसंस्कृती	180 To 182
51.	प्रा.डॉ.सौ.एन.डी. काशिद-पाटील	भारतीय संस्कृतीवर भौगोलीक स्थितीचा प्रभाव - एक भौगोलीक अभ्यास	183 To 186
52.	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	संस्कृती संघर्षाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	187 To 189
53.	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	आदिवासी समाज संस्कृती व संघर्ष- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	190 To 196
54.	अनिल रामचंद्र महाजन	आंबेडकरवादी साहित्यातील संस्कृती संघर्ष	197 To 200
55.	प्रा.गुंडोपंत पाटील	ग्रामीण कादंबरी आणि संस्कृती	201 To 205
56.	प्रा.डॉ.सौ.सुनिता एस.राठोड	जागतिकीकरणातील नव प्रवाह	206 To 209
57.	प्रा.पद्माकर सदाशिव	मानवाधिकार व संस्कृती	210 To 214
58.	डॉ.शिवाजी जाधव	माध्यम संस्कृती	215 To 223
59.	गोविंद नागनाथराव ढोबळे	आधुनिकीकरण आणि संस्कृती	224 To 227
60.	डॉ.शिवाजी दत्तात्रय जाधव	महाराष्ट्रांच्या सांस्कृतिक इतिहासात सिद्धगिरी संग्रहालयाचे महत्त्व	228 To 231
61.	डॉ.शार्दुल सेलूकर	बहुसांस्कृतिवाद : राष्ट्रराज्यासमोरील एक आव्हान	232 To 235
62.	प्रा डॉ.बाबासाहेब नाईक	कापूसकाळ या कादंबरीतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	236 To 237

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जागतिकीकरण : भारतीय आर्थिक संस्कृतीवर झालेला परिणाम

प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे
अर्थशास्त्र विभाग
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना

जागतिक दुसऱ्या महायुध्दानंतर युनो, गॅट, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक इत्यादी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संघटना स्थापन करण्यात आल्या. हया सर्व संघटनांचा उद्देश जगातील सर्व देशानी आपला आंतरराष्ट्रीय व्यापार कोणत्याही अडथळ्याविना करावा. अशा प्रकारचा संकल्पनेतूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. भारताने २४ जुलै १९९१ रोजी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकृतपणे निर्णय घेतला. त्या वेळेस आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था अत्यंत बिकट बनली होती. केन्द्र सरकारला आपल्या काही योजना व प्रकल्प स्थिगीत ठेवणे भाग पडले होते. देश परकीय कर्जाच्या सापळयात पुरता आडकला होता. परकीय चलनाची गंगाजळी जवळ-जवळ कोरडी पडण्याचा बेतात होती. देशांतर्गत राजकोषीय तूट वाढत जात होती. देशांतर्गत कर्ज, चलनवाढ वाढत होता. अशा बिकट परिस्थितीत मार्ग काढण्यासाठी चंद्रशेखर सरकारने १९९० मध्ये बँक ऑफ इंग्लंड व बँक ऑफ स्वित्झरलँड या बँकेत परकीय चलन मिळवण्याकरीता सोने गहाण ठेवावे लागले. तर जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडे सात अब्ज डॉलर चलनाच्या कर्जाची मागणी केली. अशा या विविध प्रश्नाने देशाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत नाहक बनत चालली होती. अशा आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी व अर्थव्यवस्थेची घडी व्यवस्थित बसविण्यासाठी पी.व्ही. नरसिंगराव सरकारने १९९१ मध्ये या नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. या धोरणात आर्थिक, सामाजिक, रोजगारविषयक संघटित व असंघटित अशा रोजगाराचा अभ्यास करण्यात आला. तसेच आयात-निर्यात विषयक घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टये :-

१. जागतिकीकरणाची व्याख्या व संकल्पनेचा अर्थ समजावून घेणे.
२. जागतिकीकरणांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :-

१. एकूण रोजगार निर्मितिच्या प्रमाणात घट झालेली आहे.
२. कामगारांच्या संघटित वर्गाचा ऱ्हास झालेला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

जागतिकीकरणाचा अर्थ थोडक्यात सांगावयाचा झाल्यास. जागतिकीकरण म्हणजे ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला व्यापक वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनवते. देशातील वस्तू व सेवा, उत्पादन घटक वित्तीय व्यवहार हे एक जागतिक बाजारपेठाचा भाग बनतात. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय सीमा कायम राहतात. म्हणजेच देशाची विकासाची संकल्पना ही जगातील इतर विकसीत देशाच्या विकास संकल्पनेच्या स्वरुपासारखी बदलत जाते.

व्याख्या:-

- **जगदिश भगवती-** "जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुढील प्रक्रियेव्दारे समाविष्ठ करुन घेणे बहुराष्ट्रीय कंपन्या , व्यापार व महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष होणारी गुंतवणू, अल्पकालीन भांडवलाचा प्रवाह, कामगार व एकूण मानवाची आंतरराष्ट्रीय गतीमानता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह"
- **रुसी मोदी-**"जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू सेवांची विक्री करणे होय."
- **जागतिक बँक-** "उपभोग्य वस्तूसह सर्व वस्तू वरील आयात निर्बंध हळूहळू रद्द करणे, आयात जकातीच्या दरात कपात करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय."

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

संकल्पना:-

जागतिकरणाची संकल्पना ही व्यापक आहे. विविध देशानी जागतिक व्यापार संघटनाच्या परिघामध्ये एकत्रित यावे साधारणपणे विचार केल्यास हे एक तौलनिक खर्च लाभ सिध्दांताचे एक आधुनिक रुप आहे. या सिध्दांतात आंतरराष्ट्रीय विशेषीकरणाने दोन्ही देशांना लाभ होतो. म्हणजेच जागतिकीकरणाने जगातील सर्व देशानी आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने कमी करुन देशामध्ये भांडवलाचा मुक्त प्रवाहास वाव मिळण्यासाठी योग्य वातावरण तयार करुन तंत्रज्ञानाच्या मुक्त प्रवाहासास परवानगी देवून योग्य वातावरण तयार करणे तसेच जगातील विविध देशात कामगारांचा मुक्त संचार होण्यासाठी योग्य वातावरणाची निर्मिती करणे जगातील प्रगत राष्ट्र जागतिकीकरणाचे घटक म्हणून व्यापार, भांडवल व तंत्रज्ञान यांचा प्रवाह मुक्त असावा. असा आग्रह धरतात. पण विकसनशील देशांना ही व्याख्या मान्य नाही. तर त्यांनी हया तीन घटकाबरोबर जागतिकीकरणाचा चौथा धटक म्हणून कामगारांच्या गतीमानतेवर बंधन असू नये असे मानतात. जागतिक व्यापार संघटना व इतर समित्यांच्यामते कामगारांच्या गतीमानाचा प्रश्न अतिशय महत्वाचा आणि आवश्यक घटक आहे. यावरुन जागतिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट होते.

जागतिकीकरणाचे परिणाम :-

आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थेने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वेग घेतल्याने अनेक अभ्यासक व संशोधक यांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. यामुळे यांची एक परिभाषा तयार होवून या विषयाबद्दल साहित्याचे एक भांडारच तयार झाले. जागतिक बँकेतील एका आर्थिक विचारवंताने जागतिकीरणाबद्दल तीव्र नाराजी व्यक्त केली. जागतिकीकरणाचे सामाजिक मोजमाप करण्यासाठी एक जागतिक संस्था आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना केली. या परिक्षणानुसार जागतिकीकरणाचा जगावर काय परिणाम झाले याबद्दल मत मांडण्यात आले.

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापार :-

देशात वस्तू व सेवांचा व्यापार वाढविणे हा एक जागतिकीकरणाचा मुख्य हेतू आहे. तसेच त्या देशाच्या अहवालानुसार १९९० मध्ये एकूण जागतिक व्यापारातील निर्यातीचा भारताचा हिस्सा ०.५६ टक्के होता. तो १९९६ मध्ये ०.६० टक्के झाला. याच काळात चीन. दक्षिण कोरीया व ब्राझील या देशांच्या हिश्यात अनुक्रमे १.९५ टक्क्यावरुन २.७८ टक्के, २.०३ टक्क्यावरुन २.३० टक्के आणि ०.८३ टक्क्यावरुन १.७६ टक्के वाढ झाली. आज भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सीमा वाढलेल्या आहेत. युरोप, आफ्रिका, अमेरिका या खंडातील देशाशी व्यापार वाढत आहे. देशाची एकूण निर्यात सन २०००-०१ मध्ये २०३५७ कोटी रुपये होती. तर ती सन २०१४–१५ मध्ये १८९७०२६ कोटी रुपये झाली आहे. तर देशाची एकूण आयात सन २०००-०१ मध्ये २३०८७३ कोटी रुपये होती. तर सन २०१४-१५ मध्ये २७३४०४९ कोटी रुपये इतकी झाली आहे. या माहितीवरुन आपणांस असे लक्षात येते की, देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होत आहे.

२. आयात-निर्यातीवरील परिणाम :-

आज जगात कोणताही देश पूर्णपणे स्वयंपूर्ण नाही. नैसर्गिक व भौगोलिक उ परिस्थितील भिन्नतेनुसारव उत्पादन धटकातील विपूलतेनुसार उत्पादन धटकावर होणारा अतिरिक्त ताण याचा परिणाम म्हणून उत्पादनाचा खर्च वाढत आहे. त्यामुळे सर्व वस्तू व सेवांच्या किंमतीत भिन्न देशात भिन्नता दिसून येते. त्यामुळे जगात आयात-निर्यात ही प्रक्रिया प्रत्येक देशात चालू असते यावरुन आपणांस भारताच्या आयात-निर्यात व्यापाराचा आलेख खालील दिलेल्या कोष्टकात दिसून येतो.

सन	आयात, मिलीयन डॉलरमध्ये	निर्यात
२००८–२००९	३०३६९६.३	१८५२९५
२००९–२०१०	२८८३७२.९	१७८७५१.४
२०१०–२०११	३६९७६९.१	२५११३६.२
२०११–२०१२	४८९३१९.५	३०५९६३.९
२०१२–२०१३	४९१४८७.२	३००५७०.६

वरील कोष्टकात दर्शविलेली माहिती नुसार आयात आणि निर्यातीमध्ये सातत्याने देशात वाढ होत आहे. अपवाद म्हणून २००९–१० हया आर्थिक वर्षात आयात आणि निर्यातीमध्ये थोडी धट झालेली दिसून येते. यावरुन देशातील आयात-निर्यात व्यापाराचा आलेख दिसून येतो.

170

३. परकिय गुंतवणूक :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकिय गुंतवणूकीत वाढ होत आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतातील स्वस्त कामगार वर्ग यामुळे परकिय उद्योग संस्था भारतात गुंतवणूक करण्यास उत्सूक झाल्या आहेत. सिंगापूर, अमेरिका, जपान, जर्मनी, फ्रान्स, नेदरलॅंड, दक्षिण कोरीया, इंग्लंड व महरिशस इत्यादी देशांनी भारतात केलेली परकीय गुंतवणूक मोठी कौतुकास्पद आहे.

वर्ष	२०१२–२०१३	२०१३–२०१४	२०१४–२०१५	२०१५–२०१६	२०१६–२०१७
गुंतवणूक डॉलर मिलीयनमध्ये	१८२८६	१६०५४	२४७४८	३६०६८	३१३१३

Ref. - RBI Annul Report -2017

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात जगातील विभिन्न देशांनी भारतात केली परकीय गुंतवणूक २०१२-१३ ते २०१६-१७ या पाच आर्थिक वर्षात सातत्याने वाढत गेलेली आहे. अपवाद म्हणून २०१३-१४ या आर्थिक वर्षात १२ गुंतवणुकीत कपात झालेली दिसून येते. तर खालील क्षेत्रात केलेली परकिय गुंतवणुक हाटेल, वाहतूक, बांधकाम, संगणक, वित्तीय संस्था, उद्योग सेवा, संशोधन, विद्युत क्षेत्र, मॉनिफॉक्चर अशा विविध क्षेत्रात केलेली गुंतवणूक ही कौतूकास्पद आहे. तर नुकतेच संरक्षण क्षेत्र, पशु संवर्धन, नागरी उडाण क्षेत्र यात १०० परकिय गुंतवणुक करण्यात येत आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणामुळे देशातील बहुतांश क्षेत्रात परकीय गुंतवणूकीचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे हे वरील माहितीवरुन स्पष्ट होते.

४. भारतातील रोजगाराची परिस्थिती:-

जागतिकीकरणाच्या काळात भारतात रोजगाराच्या बाबतीत फारसा बद्दल झालेला दिसत नाही. याचे महत्वाचे मुख्य कारण म्हणजे भांडवलीकरण होय. देशातील बहुतांश उद्योग हे खाजगी क्षेत्रात समावेश झाल्याने आज त्या उद्योग क्षेत्रात आधुनिक स्वरुपाचे तंत्रज्ञान संगणक वापरले जात असल्याने कामगाराची कपात होत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील काही प्रमुख राज्यातील बेरोजगारीचे प्रमाण दाखविले आहे.

राज्य	लो. प्रत्यक्ष वाढ	लो.नै वाढ	स्थलांतर	शे. बेरोजगारी
तामिळनाडू	१५.६	८.५	७.१	३.२
महाराष्ट्र	१६	१०.४	५.६	३.२
हरियाणा	२०	१५.३	४.७	२.५
गुजरात	१९.२	१४.६	४.६	१.८
पंजाब	१३.७	९.४	४.३	४८
कर्नाटक	१५.७	११.७	४	२.७
प. बंगाल	१३.९	१०.१	३८	४
केरळ	४.९	८.२	—३.३	७.३

स्त्रोत आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-१४

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात राज्याच्या लोकसंख्येत प्रत्यक्षात झालेली नैसर्गिक वाढ आणि रोजगारासाठी स्थलांतरीत झालेल्या लोकसंख्येचे शेकडा वाढ व बेरोजगारीचे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे.वास्तविक पाहता कोणत्याही देशात समावेशक वृध्दी निर्माण करण्यासाठी रोजगार निर्माण करणे आवश्यक असते.पण अशा प्रकारे रोजगारात देशातील प्रमुख घटक राज्यात घट होत गेल्यास देशाच्या विकास प्रवाहात व्यत्य निर्माण होईल.त्याचबरोबर देशात दारिद्रय निर्मूलन, आर्थिक विषमता, पायाभूत सुविधा हे आर्थिक विकासाचे मुलभूत घटक असून ते रोजगारावर अवलंबून आहेत. पण जागतिकीकरणात अशा प्रकारे रोजगारात घट होत गेल्यास जागतिकीकरणाचे ध्येय साध्य करणे अशक्य होईल.

महिला रोजगाराच्या बाबतीत ही परिस्थिती समाधानकारक आहे.कारण जागतिकीकरणाने महिलांना खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात जास्त रोजगारांत वाढ झालेली दिसून येते. पण खाजगी क्षेत्रापेक्षा सार्वजनिक क्षेत्रात रोजगारांत वाढ झालेली दिसून येते.

सन	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
१९९१	२३.४७	१४.३४	३७.८१
१९९५	२६	१६.२८	४२.२८
२००५	२९.२१	२०.९५	५०.१०
२००८	३०.४	२४.७२	५५.१२
२०१०	३१.९६	२६.६३	५८.५९

स्त्रोत Economic Survey -2011-12

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात सन १९९१ ते २०१० या दोन दशकातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात झालेली रोजगारात वाढ दर्शविलेली आहे.यात खाजगी क्षेत्रापेक्षा सार्वजनिक क्षेत्रात निर्माण झालेला रोजगार जास्त आहे. हे वरील कोष्टकावरुन दिसून येते.

५. कामगार वर्ग-

जागतिकीकरणाच्या काळात संघटीत कामगार वर्गाचा ऱ्हास होत असलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांना पूर्णवेळ रोजगाराची शाश्वती राहिलेली नाही. आज कामगारांना सुट्या, कामाचे तास, वेतन, पेन्शन अशा आवश्यक बाबी मिळणे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत अशक्य झालेले आहे.

६. भांडवलशाहीच्या स्पर्धेत कल्याणकारी राज्य दूर्बल होत आहे :-

जागतिकीकरणाच्या काळात सरकाने भारतीय अर्थव्यवस्थेत कमीत कमी हस्तक्षेप व जास्तीत जास्त बाजाराधिष्ठित भूमिकेला प्रधान्य दिले आहे. एकंदरीत यांचा परिणाम देशाच्या सार्वभौम सत्तेला दुबळे करण्याचा आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँक सरकारवर सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण करण्यासाठी दबाव टाकत आहे अनेक क्षेत्रात परकीय गुंतवणूकीला वाव दिला जात आहे. परिणामी देशातील लघू व कुटीर उद्योग बंद पडून बेरोजगारी वाढत आहे. तर याच काळात देशातील काही प्रगतशील राज्यात आर्थिक विषमता वाढून काही लोकांचे दारिद्रय कमी झाले आहे तर पर्यावरणावर त्याचा घात झाला आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असून देशातील ६० टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत पण जागतिकीकरणचे धोरण हे शेती टाळण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तर कामगारांच्या बाबत कामगारांचे कौशल्य, कामगारांना प्रशिक्षण,कामगारांना दिल्या जाणाऱ्या सवलती इत्यादी बाबतीत सरकार बघ्यांची भूमिका घेत आहे.

७. कमी वेतनावर काम करणारे महिला कामगार:-

जागतिकीकरणाच्या काळात महिलांना रोजगाराच्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरी या असंघटित क्षेत्रात वेतनाचे दर कमी आहेत. त्या उद्योगात श्रमप्रधान उत्पादन तंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन केले जाते. तेथे कमी वेतनावर काम करणाऱ्या महिलांना प्राधान्य दिले जाते. अशा प्रकारच्या उद्योगाची संख्या ही असंघटित क्षेत्रात जास्त प्रमाणात आहे. तसेच घरगुती उद्योगातील अकुशल व कमी कौशल्य असलेल्या श्रमीकामध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. अशा वेळी किमान वेतनापेक्षा कमी वेतन महिलां कामगारांना दिला जातो.

निष्कर्ष :-

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम पहात असताना आपणांस असे आढळून येते की, देशाची एकूण निर्यात ही काही विशिष्ठ वस्तूंची व विशिष्ठ देशांना झालेली दिसून येते. तसेच देशात बेरोजगारीचे प्रमाण सतत वाढत आहे. पण ती पूर्व आशियात जास्त प्रमाणात वाढत आहे. तसेच कामगार वर्गात टाळेबंदी व संपाचे प्रमाण वाढले आहे. कामगारांच्या असंघटित वर्गात श्रमाची नम्यता वाढत असल्यामुळे हंगामी रोजगार, कंत्राटी रोजगाराचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच या काळात कामगारांची कपात, सौदाशक्ती व आर्थिक विषमता व दारिद्रयाचे प्रमाण वाढत आहे. जागतिकीकरणाचे कमी वेतनावर काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांचे प्रमाण वाढले आहे. विशेषता जागतिकीकरणामुळे श्रम बाजार, रोजगार, आर्थिक विषमता, दारिद्रय, अस्थिरता व लिंगभाव यावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

संदर्भ

१) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. डॉ. राजेंद्र अ. रसाळ
२) भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. आर. एस. सोळुखे , डॉ. व्ही. बी. कक्कडे
३) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा.ज्ञानेश्वर बा.मगर
4) RBI Annul Report -2012-13
6) RBI Annul Report -2016-17
6) आर्थिक सर्वेक्षण –2013–14
7) आर्थिक सुधारणा आणि विकासाचा मानवी चेहरा– डॉ.भालचंद्र मुणगेकर
8) आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र– प्रा. डॉ. जी. एन. झामरे
9) www. pmindia.gov.in

TRUE COPY
TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Pandhala, Dist Kolhapur (M.S.)
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

19 2017-18 (3)

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

कोल्हापूर

NAAC accredited "A"
in 3rd cycle

With CGPA - 3.24

58th Rank in NIRF -2017

Vivekanand College, Kolhapur

Dept. of History &
Political Science

PROCEEDINGS

One day International Seminar on

"Emerging Movements & Trends in Humanities and Sciences"

22nd September, 2017

A Special issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue- XV ISSN –2349-638x

Dr. S. R. Kattimani
Editor

Dr. Manjushri Ghrorpade
Co-Editor

Prof. D. A. Pawar
Co-Editor

Dr. S. Y. Hongekar
Principal, Vivekanand College, Kolhapur

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
63.	Ashwini N. Patel And Dr.Atik Asgar Shaikh	Work Life Balance of Female Employees Working In Manufacturing Sector: Movement Towards A New Era	247 To 250
64.	Shri. Bharat Patil And Dr. B.S. Jadhav	Spatio Temporal Changes of Lift Irrigation Scheme In Kolhapur District: A Geographical Analysis (1980-2016)	251 To 256
65.	Lokhande Sangita Kiran	Social Movements	257 To 266
66.	Dr. Nalini Avinash Waghmare	Buddha And Basaveshwara	267 To 273
67.	Mr. Vinodkumar Ashok Pradhan	Salient Features of English Literary Movements	274 To 279
68.	Prof. Pandit S. Waghmare	Dalit Movement in India	280 To 287
69.	Dr. Pramodkumar A. Olekar	Post Truth: New Trends In Modern Political Culture	288 To 292
70.	Harichand S. Shirsat	Searching Revolutionary Thoughts Of Women Reflected In Ice-Candy Man& Inside The Haveli Novels	293 To 295
71.	Vasant Bajarang Bhagwat	Impact Of Information Technology On Education	296 To 299
72.	Basavaraj S Math	The Acts For The Preservation Of The Ancient Monument	300 To 303
73.	Dattatraya Ramesh Machale	The Swadeshi Movement (1905-1908)	304 To 308
74.	Sandeep Patil And Dr. Ankush Jadhav	Movements In Teacher Education	309 To 311
75.	Kamalakar N. Rakshase	National Reference of Dalit Movement In Maharashtra	312 To 313
76.	Bhimashankar .M. Birajdar,	Jaitapur Anti-Nuclear Power Project Movement: A Historical Study	314 To 317
77.	Dr. Mrs. Manisha Darshan Bagawade	Senior Citizen's Movement Towards Agewell Programme	318 To 325
78.	Rajendra G. Patil	Significance of Non-Cooperation Movement In Indian Freedom Struggle	326 To 329
79.	Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	Revolutionary Thoughts Of Tarabai Shinde	330 To 332
80.	Dr. Kavita Gagarani	A Study Of Emerging Cultural Trends In The Princely State Of Kolhapur	333 To 335
81.	Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar	Recent Trends In Agriculture Sector Of Indian Economy	336 To 339
82.	Aalam Gafur Shaikh	Impact Of New Economic Policy On Labour Market In India	340 To 343

204

National Reference of Dalit Movement In Maharashtra

Prof. Kamalakar N. Rakshase
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
Kale, Tal.Panhala, Dist.Kolhapur
E-Mail : kamlakar7662@gmail.com.

The Dalit movement has a prominent place in politics and social system of Maharashtra. When we study thoroughly the social life of Maharashtra, we will come to know that Dalit Class of people are known as untouchables in Hindu Religion.Dalit means exploited and deprived class. The untouchables have been the victims of absorption from every angle in the country like India and beyond doubt, it remains continued even today. A note of Dalit Movement has been taken at universal level in Maharashtra and even in India.

Social disparity has been in India from many years. Say it is a big fault or blame. This blame is of Hindu Religion which is completely based on Caste System, Race System of India.

The roots of caste and untouchability are into existence right from the ancient time of which proofs i.e. archaeology and apparatus are still available.It is found that how Arya came in India and established their superiority.It gave birth to caste system and untouchability out of Superior and Inferior complex.They formed their own tribe so called community.Their invasion B.C. 1500 from the north-west on our Indian Country, battle with the local people of India, they ultimately took the hold and control of this land.

"Dalit", the word already mentioned, labeled as inferior, untouchables, affiliated, oppressed, distressed, are now irrited by this caste system of India.Their pride and feelings are suppressed. All these started to happen from the period 1970. Earlier untouchable came into politics and they formed a group called. "Dalit Panthers". They were revoluntries.They established this party in Mumbai. They sowed a seed of pride and taught them to fight against the bad system in India.They formed a new culture in India.In Modern India, Dalit movement means a collected community.It brought equality and enlighted the millions who were stumbling into darkness.

Though Dalit movement and Dalit politics are going hand in-hand, Dalit Movement has a very broad / deep meaning. Dalit politics is a part of Dalit Movement. Dalit politics plays a dynamic role to bring out over all development and improvement of Dalit and deprived women of India. Movement helps Dalits to get involved in Indian Political Power and to have political identity. It is observed that, Dalits are intentionally neglected in social, economic and political fields as well. They are exploited by these ways. That is what the Dalit movement works to bring these deprived people out of thralldom. It helps them to give new identity of Hindu Religion.This power and energy formed among the pioneers of Dalit movement through the Father of Indian Constitution Dr. B. R. Ambedkar.

The aim of Dalit Movement was to form the feeling of nationality.If you study the social condition before independence, the Dalits had no any social, economic and political rights. There was a fundamental question considering the place of Dalits in Independent India. Dalits would remain absorbed and exploited among majority of Hindus, if they would not get constitutional rights.

The Dalit community has scattered throughout the country like India. Especially, we found much Dalit population in Constituent States.Dalits were/are lead by, guided by the Dalit Movement in Maharashtra, as Dr. B. R. Ambedkar was from Maharashtra.Ambedkarism Movement in Maharashtra has actually implemented throughout India.

Dr. B. R. Ambedkar belonged to Maharashtra and he was a great leader of the country. Ambedkar used to lead / and represent Dalits as he came across with Britishers and Hindu Culture based on caste.He put great efforts to gather Dalits and homeless (Wanderers) together out of Maharashtra.

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Mr. Ghansham Shaha has made analysis of Dalit Movement at national level. He described two types of Dalit Movement (1980), one is deformational and other one is optional movement. First one works to resolve the problems of untouchability and to improve caste system and second one to enter in another religion or by educating, to improve social culture so as to become strong by economic reputation and by political power.

My personal analysis is that the first movement i.e. deformational movement. Psychologically is not ready to relieve themselves from slavery and the other i.e. optional movement may somehow form self-awareness.To enter another religion, I mean, to accept Boudh religion. Because it is the religion which is based on science and humanity.Boudh religion is a major religion in Asia Continent. The second movement i.e. optional movement never adopts "political stunts but rather it propagates people by enlightening or awakening.

Hon'ble Kashiram says that, we can solve any riddle or problem if we have political power. Because of that majority of Dalits entered / participated in politics by the year 1990 and consequently BSP got political success at last. To fight against self is called a "New Political Movement of Dalits."

Dr. Ambedkar demanded an independent election committee for Dalits and because of that there was a word war between Ambedkar and Gandhi. According to Gandhi, "Untouchability" is not a political subject. Dalits assured that, they were being received by the "Pune Agreement". In the year 1946, movements took place for independent election committee in the different regions like Nagpur, Kanpur, Lakhnau, Pune.Dr.Ambedkar thought that the status of Dalits can be improved or taken to highest level if we give up the Hindu Religion.He convinced the Dalits they had no any option except to give up their existed religion.Bouddh religion is a perfect religion that can make you free from the slavery of Hinduism.

The Republican Party came into existence after Dr. B. R. Ambedkar. Actually Dr. Ambedkar thought of it earlier.The followers of Dr. Ambedkar established the Republican Party on 3rd October, 1957 at Nagpur. Approximately 7-8 Lakhs people gathered for the formation of this party. The entire country witnessing the power of public (Dalits) but later the aims and dreams of the party fragmented.

By the year 1959, the Republican Party divided into two units.These units were known as reformed units and un-reformed units. This party was very powerful even in Central South and North India till the year 1959.

Mr. B. C. Kamble was the first who separated from the body and formed another new body. This newly formed group is known as reformed body whereas unreformed body was of N.Shivraj. The party was divided into two groups to see whether to make adjustment on communism or not.

Dalit movement worked hard to enlight the untouchable society, which was deprived of socially, economically and politically right from hundreds of years. By this, I mean, Republican Party has played a dynamic role.None could lead Dalits after N-Shivraj and Dadasaheb Gaikwad. In fact, Dalit Leaders were expoiting Dalits and doing dirty politics against Dalit Community.

Briefs :

1. Dalits are involved in major programmes from political point view.
2. The movement has forced some intellectual scholars to examine the system of education.
3. The Dalit movement successfully has brought a great pressure on powerful class.
4. The mythological stories born out of Brahmin idealism are completely vanished.
5. Gaile Amvet is of the opinion that the Dalit movement has stopped functioning after Dr. B. R. Ambedkar.
6. Because of this movement, some of the major issues of oppression or suppression are disclosed. But the movement has completely failed to show some changes and improvements for the betterment of Dalit Community and the nation at large.

References :

1. Ghanshyam Shaha, Social movement in India, अनुवाद प्राची चिकटे
2. Dalit in Modern India, Editor - S. M. Maickel, Diamond Publication.
3. Gopal Guru, Mukhya Pravatil Dalit Movement .

UGC Journal

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ) Detail

q=Aayushi+International+Interdisciplinary+Research+Journal+(AIIRJ) by MR.+PRAMOD+PRAKASHRAO+TANDALE)

Name of the Journal :
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN Number :
-

e-ISSN Number :
-

Source :
UNIV

Subject :
Education;Social Sciences(all) (../../../Subject-Wise-Journal/Education-Social-Sciences(all))

Publisher :
MR. PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE (../../../Publisher-Wise-Journal/MR-PRAMOD-PRAKASHRAO-TANDALE)

Country of Publication :
India

Broad Subject Category :
Multidisciplinary

Export as PDF

TRUE COPY

PRINCIPAL
Mahavirao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

Impact Factor 3.025

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV ISSUE-X Oct. 2017

Address
· Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

TRUE COPY
PRINCIPAL

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

October 2017 – Index

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Madhu.S, K. And Ramachandra	Force Fit Bell Curve Appraisal – Perceptions of HR Professionals	1 To 4
2.	K.Ananthapadmanabha And Dr.K.Udayakumar	Verification of Match Fixing in Cricket Using Sports Data Mining and Algorithmic Design Notation	5 To 13
3.	Balasaheb A. Kotalagee	All India Kisan Sabha :A Historical Studay	14 To 17
4.	Dr. Smt. Geetanjali S. Patil	Gandhi's Struggle in South Africa : A Path to Realization of God	18 To 21
5.	Dr.Prashant M. Mannikar	Arthur Miller's The Crucible: A Tragedy of a Common Man	22 To 25
6.	Muskan Gumber	Demonetisation- War Against Corruption	26 To 28
7.	Gyatri Sethi	Role of RRB	29 To 30
8.	Sonam kalra	Application of Psychological Tools for Better Understanding And Counselling Of Disabled Children	31 To 34
9.	Gyatri Sethi	Demonetization	35 To 38
10.	Dr. Kishor G. Shende	SWOT Analysis of E- Commerce	39 To 42
11.	Dr. N. S. Pol	Agricultural Land Use and Land Degradation: In Nerle Village District Sangli Maharashtra. India: A Study Of Environmental Geography	43 To 46
12.	Dr. N. S. Pol	The study of Changes in General and Agricultural Land Use in Village Tisangi, District Sangli (Maharashtra) : A Geographical Analysis	47 To 50
13.	Dr. B. R. Gadave	Issues in Ethical Marketing	51 To 54
14.	Dr. B. R. Gadave	Advantages and Disadvantages of Personal selling	55 To 57
15.	Kirandeep	Inclusive Education: Moving From "Why?" To "How?"	58 To 63
16.	Dr. Prakash. N. Meshram	Whitman's Song of Myself – Quest of the Divine Soul	64 To 70
17.	Dr. Jyotsna S. Pusate	Correlation in HRM and Home Management and Employment (Job) Development	71 To 74

October 2017 – Index

18.	Aayushma And Vd.P.R.Kanade	Garbhini Paricharya & Its Clinical Significance	75 To 83
19.	Dr. Shalaka Mohan More And Dr. Paner Paras C.	Review on Anjana – A Type of Kriyakalpa	84 To 90
20	Dr. Rajaesh Kumar S. Upadhyay And Dr. Ujwala M.Divekar	Importance of Post - Mortem (Medicolegal Autopsy)	91 To 93
21	Dr.Arjun Wagh	Advances Agriculture Geography	94 To 99
22	Kamalakar Baburao Gaikwad	Aristotle's Concept of Tragedy	100 To 103
23	Dr.N.G.Kannur And Nitin Singh	Indigenous Games; An Analysis On Selected Physical Fitness And Physiological Parameters Of Free Style Wrestlers And Kabaddi Players Of Hyderabasd Karnataka Region	104 To 106
24	Dr.N.G.Kannur And Suresh B.Sangolgi	A Compaarative Stydy on Psychomotor Abilities Between High School Basket Ball And Hand Ball Players Of Hyderabad Karnataka Region	107 To 109
25	Dr.Ratnakar.D.Hosamani	Socio-Economic Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar To Enrich Socio-Economic Conditions	110 To 113
26.	Dr.Ravikiran Bakkappa	A Study on Attitude Of Students In Higher Secondary Level Using Internet For Education In Kalaburgi District (Urban)	114 To 119
27.	Dr. Sandeep Kataria	Study of Social And Emotional Intelligence of School Going Adolescents of Working And Non Working Mothers	120 To 126
28.	Milind Apte And Dr.Dipti Christian	A Comparative Study of Leadership Effectiveness of Collegiate Students from Urban and Rural areas of Vidarbha	127 To 132
29.	Pradeep J. Singh And Surendra Tiwari	Effect of Intervention on Knowledge, Attitude, Skills and Sports Performance of Players Participating in Individual and Team Games (With Special Reference to Students of International Schools of Mumbai City)	133 To 136
30.	Rain Kumar Jamwal And Surendra Tiwari	Impact of Behaviour Orientation on Performance of Athletes Participating in Different Level Tournaments	137 To 141
31.	Stanley Venance Gregory And Sanjay R. Choudhary	A Study of Emotional Competence of Football Referees Officiating at Different Levels	142 To 146

October 2017 – Index

32.	Lalit Nagar, Lamo Ringzin And K.N. Dwivedi	Concept of Ideal formulation (Yoga) in Charak Samhita	147 To 151
33.	Ms.Meghana Joshi	To Study The Bird Diversity And Suggestion For An Ecological Park Plan of Gandhari Birding Area As A Urban-Restoration Project	152 To 158
34.	Smt. Pratibha Bhimrao Gaikwad	E-Resources in Library	159 To 161
35.	विवेक पाठक	मौर्य सम्राट अशोक के अंतर्गत प्रशासनिक व्यवस्था	162 To 169
36.	*डॉ.निभा शांतीलाल उपाध्याय*	*डॉ.रामप्रकाशजी के काव्य मे आधुनिक यथार्थवाद*	170 To 174
37.	ज्योति	हिन्दी की वर्तमान स्थिति	175 To 176
38.	डॉ . बालाजी श्रीपती भुरे	कृष्णा अग्निहोत्री की कहानियों में नारी चेतना : संवेदना एवं स्वरूप	177 To 181
39.	*संभाजी शंकर कांबळे*	*महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणविषयक कार्य*	182 To 185
40	पदमाकर सदांशिव	राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज व ☐डाक्षेत्र	186 To 189
41.	गजेंद्र मोतिरामजी शेन्डे व डॉ. मनोज अरमरकर	विदर्भाच्या ग्रामीण व शहरी भागातील सांघिक खेळांच्या विकासाचे तुलनात्मक अध्ययन	190 To 196
42.	ईश्वर सिताराम बोरसे	कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे सामाजिक समायोजन आणि अभ्यास सवयी यांतील सहसंबंधाचा अभ्यास	197 To 199
43.	डॉ . लहू वाघमारे	व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथांमधील दलित पात्रांची आदर्शमूल्ये	200 To 203
44.	ए.एच.भोंडवे व डॉ. आठवले संहिता	वित आयोग आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था	204 To 210
45.	डी . के .डाके	व्यक्तिमत्व विकासात चित्रपटाची भुमिका ः एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	211 To 213
46.	पंडगे संतोष रमेशराव	पंडगे संतोष रमेशराव महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रह संकल्पनेविषयी तात्विक विचार	214 To 215
47.	डॉ. विजया विनायक पाटील	पीएच.डी च्या विद्यार्थ्यांची 'स्व-ओळख - जीवन कौशल्य' : एक अभ्यास	216 To 220
48.	*सातलिंग काशिनाथ गौंड*	*जागतिकिकरणाचे स्त्री जीवनावरील परिणाम :स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून अभ्यास*	221 To 225

October 2017 – Index

49.	अमोल बबन उबाळे डॉ.शोभा व्ही. काळेबाग	भेदाधारीत अनुदेशन एक प्रभावी अनुदेशन तंत्र	226 To 234
50.	दैवत रघुनाथ बोरकर प्रा. डॉ. नंदाजी राघोबाजी सातपुते	सुधीर मुनगंटीवार यांच्या विविध विकासकार्यांचे राजकीय दृष्टीकोनातुन अवलोकन	235 To 240
51.	डॉ.सुनीता पुरुषोत्तम सांगोले	भाषा शिक्षणातील नव्या पद्धती	241 To 246
52.	डॉ.लिना एस. गावंडे	सरोगसी : मातृत्वाची संधी की व्यापार	247 To 249
53.	डॉ.शार्दुल सेलूकर	कारगील, उरी : भारत – पाकिस्तान संघर्षाचे तुलणात्मक अध्ययन	250 To 255

TRUE COPY
PRINCIPAL
Madhavrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist. Kolhapur, (M.S.)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - IV Issue-X OCTOBER 2017 ISSN 2349-638x Impact Factor 3.025

कारगील, उरी : भारत — पाकिस्तान संघर्षाचे तुलणात्मक अध्ययन

डॉ. शार्दुल सेलूकर
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे.
(संलग्नित — शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर)

"You can do a lot with diplomacy but of course you can do a lot more with diplomacy backed up with firmness and force.... Prime minister, ladies and gentlemen, sound defence is sound foreign policy". [Kofi Annan - The UN secretary-general]

१ .प्रस्तावना

फाळणीनंतर स्वतंत्र झालेल्या भारत आणि पाकिस्तानचे संबंध परस्पर संशय, तणाव, संघर्ष, युध्द इ मुळे प्रभावित झालेले दिसतात. मुळातच पाकिस्तान म्हणजे *'not India'* या भावनेमुळे किमान तेथिल राजकारणी आणि सैन्य यामध्ये भारताविषयी शंका आणि व्देशाची भावना असने क्रमप्राप्त होते. फाळणीचे अनुभव, स्विकारलेली शासन पध्दती, धार्मिकता विरुध्द धर्मनिरपेक्षता नव्याने निर्माण होणारे वाद आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील परस्पर विरोधी भुमिका यामुळे भारत — पाकिस्तान संबंध गेली ७ दशके सलोख्याचे नव्हते असेच म्हणावे लागेल. संपत्तीच्या हस्तांतरणाचा आणि मोबदल्याचा प्रश्न, संस्थानांच्या विलीणीकरणाचा प्रश्न, नदयांच्या पाणीवाटपाचा प्रश्न टप्प्या टप्प्याने सोडवण्यात यश आले मात्र सीमावाद व काश्मिर प्रश्न सोडवण्यात आलेल्या अपयशामुळे दोन्ही देशांचे संबंध कायम प्रभावित राहिले.

भारत पाकिस्तान यांच्या दरम्यान १९४८, १९६५, १९७१ असे तीन पारंपारीक व मोठे युध्द झाले आहेत. या तीन्ही युध्दात पाकिस्तानचा पराभव झाला. १९७१ मध्ये तर पंतप्रधान इंदिरा गांधींच्या मुत्सददी धोरणामूळे भारताला तिहेरी यश मिळाले, एक म्हणजे पाकिस्तानची फाळणी, दुसरे म्हणजे युध्दात आपण पाकिस्तानला पराभूत करुन त्यांचे मोठया प्रमाणावर सैन्य जेरबंद केले आणि पाकिस्तानला शिमला करार करावयास भाग पाडले आणि तिसरे म्हणजे याहया खानची लष्करी सत्ता नष्ट करुन जुल्फिकार अली भुटटोंचे लोकशाही शासन प्रस्तापित झाले. यामुळे पाकिस्तान काश्मिर सह सर्व समस्यांची सोडवणुक व्दिपक्षीय चर्चेने करण्यास बाध्य झाला. सलग ३ पारंपारीक युध्दामध्ये आपण भारताला पराभूत करु शकलो नाही हे ओळखून पाकिस्तानने १९८० नंतर भारतासोबत दहशतवादाच्या रुपाने नव्या युध्दाचा पुरस्कार केला. (bleed India through a thousand cuts – Policy) त्यानुसार प्रथम पंजाब व नंतर काश्मिर

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

मध्ये पाकिस्तानने दहशतवाद पसरवला. पंजाबमधील दहशतवाद मोडीत काढण्यात इंदिरा गांधींना यश आले मात्र काश्मिर आजही एक धगधगते रण बनले आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये आपण यानंतरच्या बदललेल्या युध्दनीतीचा व भारताच्या बदललेल्या प्रतिक्रयांचा आढावा घेणार आहोत.

२.कारगील

१९८० च्या नंतर अमेरिका – पाकिस्तान – चीन हा त्रिकोण आकार घेत होता. भारतासाठी ही चिंता वाढवणारी बाब होती. यावर प्रतिक्रीया म्हणून वाजपेयी सरकारला १९९८ मध्ये अणुस्फोट घडवून आणावे लागले. प्रतिक्रीया म्हणून पाकिस्ताननेही अणुचाचन्या केल्या. मात्र अण्वस्त्र संपन्नतेनंतर युध्दाच्या विस्ताराबाबत कायमच भारताला जागतीक दबावाला सामोरे जावे लागले आहे. याचाच फायदा घेत पाकिस्तानने भारताविरुध्द असंख्य वेळा पारंपारिक युध्द पुकारलेले दिसते, मात्र केवळ तिव्र शब्दात निषेधाशिवाय भारत काहीच करु शकला नव्हता. हा पाकिस्तानचा एका प्रकारचा अनैतिक विजयच म्हणावा लागेल.

एकीकडे अणुचाचणीने भारताला अण्वस्त्र सज्ज देशांच्या पंक्तीला नेवून बसवले परंतू त्याच बरोबर पाच दशके एक विवेकी सत्ता म्हणून भारताने मिळवलेला जगातला दर्जा भारताला अण्वस्त्रांच्या प्रथम वापराबाबतचा हक्क नाकारत होता. म्हणूनच भारत पहिल्यांदा अण्वस्त्रांचा वापर करणार नाही हे भारताला निक्षुण सांगावे लागले. या नैतिक बंधनाचा १९९९ च्या कारगील युध्दाच्या वेळी प्रत्यय भारताला आला. १४० कि.मी. सीमेवरील पाकची घुसखोरी निपटवायला भारताला अडीच महिने झुंजावे लागले. विशेष म्हणजे यापुर्वी पाकिस्तानने भारतावर युध्द लादल्यानंतर भारताने आपले सैन्य थेट पाकिस्तानमध्ये घुसवले होते आणि कोणत्याही भीतीविना पारंपारिक युध्द केले व जिंकले. मात्र करगील युध्दाच्या वेळी आपणावर अणुयुध्दाच्या भीतीमुळे हे करता आले नाही.

कारगील मध्ये जन. परवेझ मूशर्रफ यांच्या नेतृत्वामध्ये मुजाहिदीन दहशतवादयांच्यात मिसळून सैन्याने अनेक चौक्यांवर कब्जा केलेला होता. पंतप्रधान नवाज शरीफ यांना जेव्हा वाजपेयी यांनी ही बाब सांगीतली तेव्हा शरीफ यांनी आपल्याला यातील काहीच माहिती नसल्याचे म्हटले. कारगील प्रकरणामधील पंतप्रधान नवाज शरीफ यांची भूमिका संशयास्पद होती. मला सैन्याने (जन. परवेझ मुशर्रफ यांनी) घुसखोरी (Operation Badr) बाबत पुरेशी माहिती दिली नाही या त्यांच्या दाव्याबाबत शंका उपस्थीत होते. (General Malik V.P.. 2000. Pg 26)

कारगील युध्दाच्या वेळी बनवण्यात आलेल्या ॲडहॉक कायसीस कमीटीचे सदस्य जे. एन. दिक्षीत यांच्या मते 'भारताने आपले हवाई दल तैनात करत असताना आपण युध्दाचा धोका वाढवत आहोत आणि पाकिस्तानच्या प्रतिक्रियेला तयार रहावे लागेल यासंबंधी समीती जागरुक होती.' (Dixit J. N. 2002. Pg 55) पाकिस्तान अणुयुध्दाची सुरुवात करणार आहे अश्या स्वरुपाची गुप्तचर यंत्रणांची माहिती शासनाला मिळत होती. अण्वस्त्र असने एक बाब आहे व त्यांचा वापर दुसरी बाब आहे. या साठी पाकिस्तानला अमेरिका व चीनच्या तंत्रज्ञानाची आवश्यकता होती. ज्यावर हस्तांतरणाच्या वेळीच काही बंधने घातलेली असतात. त्यामुळे भारत अश्वस्त होता की अमेरिका असो व चीन कोणीही भारताविरुध्द पाकिस्तानला अणुयुध्द करण्यास परवाणगी देणार नाही. भारताचे तत्कालीन राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार ब्रिजेश मिश्रा यांनी पाकिस्तानच्या अण्वस्त्र वापराच्या धमकीला अतिशय बेजबाबदार आणि अर्थहिन वक्तव्य म्हटले होते. २ जून १९९९ च्या टाईम्स ऑफ इंडीयामध्ये पाकिस्तानच्या धमकीला 'Crying Nuclear Wolf' असे म्हटले होते. तरीही खबरदारी म्हणून भारतानेही पावले उचललेली होती. विशेष म्हणजे भारताला अण्वस्त्रांच्या वापरासाठी कोणाचीही संम्मती घेण्याची आवश्यकता नव्हती. भारत अण्वस्त्रांचा वापर तर करणारच नाही परंतू मोठया प्रामणावर युध्द भारताला परवडणारे नाही असे ठाम मत असणाऱ्या पाकिस्तानी नेतृत्वाला (राजकीय आणि सैनिकी) भारताची वायुसेना आणि जलसेना यांच्या तैनातीच्या निर्णयाने धक्का बसला होता. (General Malik V.P. 2000. Pg 26) दोन महिण्याच्या मर्यादीत युध्दानंतर ब्रिजेश मिश्रा व खुदद वाजपेयी यांनी जेव्हा कारगील मधुन सैन्य माघारी घ्या अन्यथा आम्हाला युध्दाचा आवाका वाढवावा लागेल अशी धमकी पाकिस्तान आणि मध्यस्थांना दिली तेव्हा अमेरिकेने व युरोपीय संघाने पाकिस्तानला सैन्य माघारी घेण्यास भाग पाडले. (General Malik V.P. 2000. Pg 192)

कारगील युध्दातील ठळक मुददे :

१. अन्वस्त्र संपन्नतेमुळे पाकिस्तान सैन्य आणि नेते यांच्यात भारताशी बरोबरी केल्याची भावना निर्माण झाली होती.
२. 'सीमारेषा ओलांडायची नाही' या धोरणामुळे भारताच्या सैन्यक्षमतेवर मर्यादा येत होत्या.
३. दिर्घकाळचे युध्द भारताला परवडणारे नाही हे पुन्हा सिध्द झाले.
४. युध्दादरम्यान भारत एक जबाबदार अणुसत्ता म्हणून पुढे आला. यामुळेच अमेरिकेने भविष्यात चीनच्या विरोधात भारताचा संतूलक म्हणून वापर करण्याचे धोरण आखले. (Brig. Bhonsle Rahul (Retd). 2009)
५. भारताची संरक्षण सिध्दता अश्या प्रसंगामध्ये भविष्यात चीन सारख्या शत्रुसोबत कमी पडू शकते हे संरक्षण मंत्र्यांना प्रकर्शाने जाणवत होते.

६. कारगील मध्ये दहशतवादयांच्या आडून पाक सैन्याने घुरखोरी केली हे उघड झाले. यापुढे दहशतवादयांसोबत घुसखोरीत पाकिस्तान सैन्य असणार नाही याची काळजी पाकने घेतली.

३.उरी (पीर पंजाल सर्जीकल स्ट्राईक)

कारगील युध्दानंतर पाकिस्तानमध्ये मुशर्रफ यांनी शरीफ यांचे लोकशाही शासन संपवून पुन्हा एकदा लष्करी अमल सुरु केला तर दुसरीकडे अमेरिकेने भारताचे महत्व ओळखुन अणुचाचण्यानंतर लादलेले निर्बंध माघारी घेण्यास सुरुवात केली. वाजपेयी शासनानंतर २००४ मध्ये मनमोहन शासन सत्तेमध्ये आले. ते दहा वर्षे सत्तेत होते. २०१४ साली जवळपास ३ दशकानंतर मोदी शासनाच्या रुपाने एक पुर्ण बहूमताचे शासन सत्तेत आले. एन डी ए च्या घोषणापत्रात जरी दहशतवादास चोख प्रतिउत्तर देण्याची भाषा असली (Election Manifesto 2014: Ek Bharat Shreshta Bharat) तरी अंबुश: मणिपुर — २०१५, गुरुदासपुर — २०१५, पठाणकोट नगरोटा व उरी — २०१६, हे गेल्या तीन वर्षातील मोठे दहशतवादी हल्ले आहेत.

१८ सप्टेबर २०१६ रोजी जैश ए महोंम्मद या दहशतवादी संघटनेच्या ४ दहशतवादयांनी भारताच्या उरी या लष्करी तळावर हल्ला केला. यात भारताचे १८ जवान शहीद झाले तर २० जखमी झाले. एका पाठोपाठ लष्करी तळावर होणारे हल्ले हे जवानांचे मनोधैर्य खच्चीकरण करणारे होते. भारताने या हल्ल्यानंतर नेहमीप्रमाणे सर्व साक्षी पुरावे जगजाहिर केले मात्र एवढे करुन आता भागणार नाही याची जाणीव नेतृत्व व सेना दोघांनाही होती. ले. जनरल हुडा यांच्या नेतृत्वामध्ये एक वर्षापुर्वीच मॅनमार येथे अश्याच प्रकारे भारतीय सैन्यतळावरील दहशतवादी हल्ल्याला प्रतिउत्तर म्हणून एक सर्जीकल स्ट्राईक करण्यात आली होती. विशेष म्हणजे याबाबतची माहिती पहिल्यांदाच भारतीय सैन्याने प्रेस कॉन्फरन्स करुन जगाला दिली. भविष्यात पाकिस्तानकडून भारताला चिथावनी देणारी एखादी घटना झाली तर भारताने पाकिस्तानमध्येही अश्याच प्रकारची सर्जीकल स्ट्राईक करावी अशा प्रकारचे मत संरक्षणमंत्री मनोहर पर्रिकर व काही सैनिकी अधिकारी यांचे बनत चालले होते. हा भारतीय मानसिकतेतील एक क्रांतीकारी बदल होता. (Nitin A. Gokhale . 23.09.2017 - *The Diplomat*)

गुप्तचर यंत्रणेकडून भारतावरील संभाव्य दहशतवादी हल्ल्याची सूचना मिळाली. यानुसार २९ सप्टेबर २०१६ रोजी पहाटेच्या आंधारात पाक व्याप्त काश्मिरमध्ये जवळपास १०० कि.मी. च्या सीमेवर पीर पंजाल भागात विविध ठिकाणी जवळपास चार तास ही लष्करी कार्यवाही करुन दहशतवादी लॉच पॅड उध्वस्त करण्यात यश मिळवले. विशेष म्हणजे यादरम्यान सीमापार केलेल्या एकाही सैनिकाला कोणतीही इजा न होता ही कार्यवाही पार पाडण्यात सैन्याला यश आले. याच वेळेला ही कार्यवाही संपली असली तरी यावरील कोणत्याही प्रतिक्रीयेला भारतीय

सैन्य तयार आहे हे लष्करी अधिकारी सांगायला विसरले नाहीत. या हल्ल्याने भारताने भारतावरील दहशतवादी हल्यापाठीमागचा खर्च (Cost of Terrirism)वाढवण्यात यश मिळवले. (Chadha Vivek and Others. 2016. Pg. 1-12)

सर्जीकल स्ट्राईक मधिल काही महत्वपूर्ण बाबी पुढील प्रमाणे—

१. दहशतवादी हल्ला होण्यापुर्वीच भारताने संरक्षणात्मक खबरदारी म्हणून पहिल्यांदाच सीमेपार एवढया मोठया प्रमाणात अशी कार्यवाही केली होती.

२. या कार्यवाहीचे व्हीडीओ रेकॉर्डिंग करण्यात आले होते, जे वॉर रुममध्ये बसून पंतप्रधान, सैन्याचे जेष्ट अधिकारी, राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार व इतर महत्वाच्या वक्ती घटनाक्रम घडत असताना पहात होत्या. कालांतराने सैन्याने हे रेकॉर्डिंग सार्वजनिक केले.

३. ही कार्यवाही दहशतवादांच्या लॉच पॅडस वर केल्याचे खुद्द सैन्याने जगाला सांगीतले.

४. १५० सैनिकांपैकी एकाही सैनिकाला मोठी इजा/दुखापत झाली नाही.

५. भारत सीमारेषा ओलांडून दहशतवादयांवर कार्यवाही करु शकतो हे भारताने पाकिस्तानला, दहशतवादी गटांना व जगाला दाखवून दिले होते.

रॉ चे माजी सचिव ए एस दौलत, आय एस आय चे माजी संचालक असद दुर्राणी व लेखक अदित्य सिंन्हा यांनी एकत्र येवून The Spy Chronicles - RAW, ISI And The Illusion Of Peace हे पुस्तक लिहीले. यामध्ये ISI Chief असद दुर्राणी अशी भीती व्यक्त करतात की, 'पुन्हा जर २६/११ किंवा संसदेवरील हल्ल्यासारखा प्रसंग उदभवला तर मोदींची प्रतिक्रया काय असेल याचा आंदाज घेणे अवघड आहे'. माझ्या मते हेच या सर्जीकल स्ट्राईकचे यश म्हणावे लागेल. (A.S. Dulat, Asad Durrani and Aditya Sinha. 2017. Pg 169)

४.सारांश

प्रस्तुत लेखात आपण कारगील व उरी हल्ल्याच्या वेळी भारताच्या प्रतिक्रियेचा आढावा घेतला. दोन्ही घटनांच्या वेळी भारतीय नेतृत्वासमोरील परिस्थीती, मर्यादा आणि पर्याय यामध्ये भिन्नता होती. कारगील प्रसंगावेळी भौगोलिक अडचणी, वाजपेयी सारखे मवाळ परंतू मुत्सददी नेतृत्व, नुकत्याच दोन्ही राष्ट्रांनी केलेल्या अणुचाचण्या व त्यानंतरची बंधने याला अनुसरुन भारताला निर्णय घ्यावे लागले. तेव्हाचे संरक्षण मंत्री जसवंत सिंग कोणत्याही परिस्थीतीत सीमारेषा ओलांडायची नाही या मतावर ठाम होते. तुलनेने पुढील दोन्ही प्रसंग हे भारतीय नेतृत्वाच्या विचारातील बदल दर्शवनारे होते. मोदी दोन्ही प्रसंगी सैन्याच्या मागे ठामपणे उभे होते. संसदेवरील हल्ला असेल किंवा मुंबईवरील हल्ला असेल सैन्य दोन्ही वेळा कोणत्याही पातळीवर लढून दोषींना शिक्षा देण्याच्या मनस्थीतीत होते. मात्र तेव्हाच्या नेतृत्वाने आम्हाला संमती दिली नाही असे निवृत्त सैन्यअधिकारी उघड उघड वाहिण्यांवर सांगत आहेत. याउलट मोदी भाषणांमधून सैन्याला पुर्ण स्वातंत्र्य आहे असे म्हणत आहेत.

उरी हल्ल्याला जो प्रतिसाद भारताने दिला आहे त्यातुन भारतीयांची प्रतिष्ठा सैन्याने कायम राखल्याच्या लोकांच्या भावना आहेत. मागील तीस वर्षे कायम दहशतवादी हल्ले आणि त्यास ठरावीक तोंडी प्रत्युत्तर एकून भारतीय जनता कंटाळी होती.

आता भारतीय सैन्याने सीमारेषा ओलांडायची नाही अशी मानसिकता टाकून दिलेली दिसते. सीमारेषा ओलांडायचे प्रयत्न याअधीही भारतीय सैन्याकडून झाले होते मात्र त्याचे स्वरुप अत्यंत मर्यादीत होते. यावेळी १९७१ नंतर पहिल्यांदाच भारतीय सैन्याने पाकिस्तानच्या भूमिवर आक्रमण केलेले होते. हे आक्रमण दहशतवादा विरुध्द आहे अशी मांडणी करुन एकाच वेळेला भारतीय सैन्याने दहशतवादी संघटना आणि पाकिस्तान सैन्य दोघांच्याही मनात दरारा निर्माण केला आहे. दोन्ही कार्यवाहयामध्ये सर्पराइझ इलिमेंट कमालीचा होता. यातच यश दडलेले होते.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे नेतृत्व व सैन्यक्षमता याबाबतचा आत्मविश्वास आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्येही प्रतिबिंबीत होत आहे. चीन सारखा एखादा अपवाद वगळता पाकिस्थान जागतिक पटलावर एकाकी पडलेला दिसला. अमेरिका, इंग्लंड व युरोपियन युनियन, एशियन संघटनेमधील सदस्य देश, रशिया या सर्वांचे भारताला समर्थन दिवसोंदिवस वाढत आहे. एवढेच काय तो संस्थापक सदस्य असलेल्या इस्लामिक राष्ट्रांच्या परिषदेतही भारताचे महत्व वाढत आहे. हे भारतीय राजनयाचे मोठे यश आहे.

शेवटी कोफी अन्ना म्हणतात तसे, ***"You can do a lot with diplomacy but of course you can do a lot more with diplomacy backed up with firmness and force.... Prime minister, ladies and gentlemen, sound defence is sound foreign policy".*** [Kofi Annan - The UN secretary-general]

संदर्भ —

1- Dixit J. N. 2002. *India—Pakistan in War and Peace*. London: Routledge
2- Election Manifesto 2014: Ek Bharat Shreshta Bharat (http://cdn.narendramodi.in/wp-content/uploads/2014/04/Manifesto2014highlights.pdf)
3- Chadha Vivek and Others. 2016. *Uri, Surgical Strikes and International Reactions*. Institute for Defence Studies and Analyses (*IDSA*)
4- Dulat A.S., Durrani Asad and Sinha Aditya. 2017. *The Spy Chronicles - RAW, ISI and the Illusion of Peace*. Noida: Harper Collins Publishers.
5- Brigadier Bhonsle Rahul K (Retd). 2009. *Kargil 1999: Limited War, Unlimited Consequences.* CLAWS Journal l Summer 2009.
6- Nitin A. Gokhale - The Inside Story of India's 2016 'Surgical Strikes' - ***The Diplomat*** (September 23, 2017)

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vasantdada Patil Mahavidyalaya, Kate
Arts, Commerce & Science)
Miraj, Dist. Sangli (M.S.)

2017-18 (2)
199

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - **XXI**

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259

Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE

DR . VINOD KAMBLE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kal
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी

प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे,
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना : आपल्या देशात अनेक परकीयांनी आक्रमणे केली. आपल्या देशाची अनेक परकीयांनी संपत्तीही लुटून नेली. यामध्ये इंग्रज, डच, फ्रेंच, मुघल इत्यादींचा समावेश होतो. भारतासारख्या एवढ्या मोठ्या भूभागावर मूठभर लोकांनी सत्ता गाजवली. भारतातल्या सर्व लोकांनी परकीयांच्या विरोधात शस्त्रे उगारली नाहीत. त्याचे कारण भारत हा विविधतेने नटला असला तरी विविधतेने फाटलेला सुध्दा होता. वर्ण व्यवस्थेनुसार काही विशिष्ट लोकांनीच लढायचं, काही विशिष्ट लोकांनीच ज्ञानसाधना करायची. अशा काही बंदिस्त स्तरीकरणामुळे भारताची शक्ती विभाजीत झाली होती. आज भारताच्या संविधानाने सर्व जाती धर्माच्या लोकांना समान अधिकार दिल्याने ते एकसंघ झाल्याचे दिसतात. म्हणून आज तरी भारतावर हल्ला करण्यापूर्वी त्यांना हजार वेळेस विचार करावा लागेल. कारण विविधतेने नटलेल्या भारताला एकाच माळेत गुंफण्याचे काम स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात झालं.

प्रस्तुत संशोधन लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी यांचा संशोधनपर उहापोह करण्यात आलेला आहे.डॉ.आंबेडकरांना या देशाचे सामाजिक आणि राजकीय ऐक्य अतिशय महत्वाचे वाटत होते.देशात स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक व राजकीय परिस्थिती फारशी समाधानकारक नव्हतीच.हा समाज वेगवेगळ्या गटा–गटात विभागलेला होता. तरी पण काही काळानंतर व उचित प्रयत्नानंतर ही परिस्थिती पालटू शकेल अशी खात्री डॉ.आंबेडकरांना होती. भारत एक एकात्म राष्ट्र म्हणून जगासमोर उभा राहील असा आशावाद त्यांनी घटना समितीसमोर भाषण करताना व्यक्त केला होता.

मानवी इतिहासात राष्ट्रवादाने हाहा:कार केले आहेत. प्रचंड हत्याकांडे व रक्तपात घडवून आणले आहेत. पण त्याचबरोबर नव्या राष्ट्रांनाही जन्म दिला आहे. अनेक राष्ट्रांनी स्वातंत्र्य सांभाळलेली आहेत.म्हणजे राष्ट्रवाद ही केवळ विध्वंसक शक्ती नसून ती एक विधायक व रचनात्मक शक्तीही आहे. मानवाला त्या शक्तीने मोलाची शिकवण ही दिली. लेनिन सारखी डॉ. आंबेडकर राष्ट्रवादाची परिभाषा करीत नाहीत.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, स्वातंत्र्य म्हणजे काय ? ते जनतेचे स्वातंत्र्य अनेक स्वतंत्र देशाची जनता खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होतच नाही. देशांतर्गत गुलामगिरी ती भक्ष्य ठरते. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर अमेरिकेतील निग्रोचे उदाहरण देतात. अमेरिकेला सर्वांत अगोदर स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु अमेरिकेतील देश बांधवांना (निग्रोना) स्वातंत्र्य मिळाले नाही. म्हणून डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, राष्ट्राचे खरेखरे स्वातंत्र्य व्हायचे असेल तर त्या राष्ट्रातील सर्व जाती/वर्गांना प्रामुख्याने गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या वर्गांना प्राप्त झाले पाहिजे. गरजा, भय, छळ, या सर्वांपासून स्वतंत्र असलेली जनताच स्वातंत्र्याचा खरा अर्थच आणून देत असते.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, राष्ट्राच्या ऐक्यापुढे महत्वाचा अडथळा कोणता असेल तर तो म्हणजे आपल्या देशातील जातीयता, राष्ट्राचे ऐक्य व सहजीवनातील आनंद या दोहोंना जातीयता मारक ठरते. संकुचितपणा व समाजविघातक वृत्ती यांची जोपासना ती करते. एखाद्या गटाचे संरक्षण बेकायदेशीर व बळजबरीच्या मार्गाने करणे एवढेच त्याचे उद्दिष्ट असते. डॉ.आंबेडकरांना केवळ राजकीय ऐक्य अभिप्रेत नव्हते. भातृभावाच्या प्रखर भावनेने परस्परबध्द झालेला लोक समुदाय अशी त्यांनी राष्ट्राची व्याख्या केलेली आहे. सामाजिक उतरंड, सामाजिक स्तरीकरण यामुळे भेदभाव पडतात. अशा बाबींना एखाद्या सार्वभौम राष्ट्रात स्थानच असू शकत नाही.

जागतिक क्षेत्रात आक्रमकता आंबेडकरांना मान्य नव्हती. तसेच अंतर्गत राजकारणात, आंदोलनाचे मार्ग त्यांना त्याज्य वाटतात. ते गांधींच्या चळवळींच्या मार्गांना विरोध करायचे. त्याचे कारण असे की, चळवळीमुळे वाईट पायंडे पाडले जावू शकतात जे की ताबडतोब मिटविता येणे शक्य होत नाही. अशा चळवळी हिंसक व विध्वंसक बनून सामाजिक व राष्ट्रीय ऐक्यास बाधा उत्पन्न करू शकतात. तात्कालिक ऐक्याच्या हेतूने एखाद्या गटासंबंधी अनुयायांचे धोरण स्विकारणेही डॉ. आंबेडकर अमान्य करतात. कारण की, अनुयायी संबंधीत गटाचे समाधन करू शकत नाहीत. काँग्रेसच्या मुस्लीम विषयक धोरणाला आंबेडकरांनी विरोध दर्शविला. अनुयायांच्या मार्गाने हिंदू–मुस्लीम यांचे प्रश्न सुटण्याऐवजी अधिकच चिघळत जावून जटील बनत गेले. त्यापेक्षा तडजोडीचा मार्ग आंबेडकरांना जास्त पसंत होता. तडजोड घडवून आणण्याकरीता स्वतंत्र पाकीस्तानची निर्मिती करणे भाग पडले तर तेही पत्करले,

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

कारण त्यामुळे किमान मुस्लीमांचा अनुनय नेहमी करण्याची गरज उरणार नाही. म्हणूनच सर्वांनी पाकिस्तानचेही स्वागत करायला तयार राहिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

राष्ट्राच्या ऐक्यासाठी समान भाषा हा मुख्य आधार ठरू शकतो असे त्यांना वाटत असे. भारतामध्ये अनेक भाषा आहेत. यामुळे देशाच्या ऐक्यात निश्चितच अडथळा निर्माण होऊ शकतो. एक समान भाषा असल्यास राष्ट्र निर्मितीस साह्यभूत ठरते. सर्व भारतीयांना जर एकत्रित होऊन एक समान संस्कृती उभारावयाची असेल तर त्यांना हिंदी भाषा अंगीकारावी लागेल यात तीळमात्र शंका नाही.

देशात १९५३ साली राज्य पुनर्रचना आयोगाची स्थापना होण्याच्या अगोदर म्हणजेच १९४८ साली भाषावार प्रांत रचना आयोगाला एक प्रतिवेदन सादर केले होते. त्यांनी भाषावार प्रांत रचनेचा मुद्दा उचलून धरला होता. त्यांनी 'एक भाषा एक राज्य' हे सूत्र नाकारून 'एक राज्य एक भाषा' हे सूत्र मांडले होते.

या सुत्राचे विश्लेषण करताना एक विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एकच असे संपूर्ण राज्य असावे. ते आकाराने कितीही मोठे असले तरी चालेल या विचाराला त्यांचा विरोध होता. एकच भाषा बोलणारे जर मोठ्या प्रमाणावर असतील तर त्या भाषेच्या आधारावर एकापेक्षा अधिक राज्यांची निर्मिती केली पाहिजे असे त्यांचे सूत्र होते. छोट्या राज्यांची कल्पनासुध्दा राष्ट्रीय ऐक्यासाठी महत्वाची आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे प्रतिपादन आहे. हे विचार आजही प्रासंगिक आहेत.

डॉ. आंबेडकर भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकतेची सुरूवात ईश्वराला स्मरून करण्याच्या सुचनेविरूध्द होते.डॉ. इस्माईल फारूखी यांच्या अयोध्या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असा निवाडा दिला आहे की, सर्व व्यक्तींना धार्मिक बाबतीत समानता असणे आणि राज्यसत्तेला कोणताच धर्म नसणे अशी आपल्या राज्यघटनेची योजना आहे.

संविधानाच्या कसोटीवर कोणत्याही कायद्याची वैधता निश्चित करायची असेल तर संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाचा अन्वयार्थ अनु.२५ ते अनु.२८ यातील तरतुदींसह प्रास्ताविक तेचे वाचन करूनच लावायला पाहिजे. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व विविध धर्म समुहांशी, परस्पराविषयीची सहिष्णुता आणि धर्माच्या आधारे नागरिकांमध्ये पक्षपात न करण्याची राज्यसत्तेची भूमिका यावर आधारित आहे.

डॉ. आंबेडकरांच्या निधनानंतर संविधानाच्या प्रास्ताविकतेत काही बदल केले गेले. डॉ. आंबेडकर हे परिवर्तनवादी होते. त्यामुळे संविधानाच्या ३६८ व्या कलमान्वये भारतीय संविधानात कालसाक्षेप बदल करण्याची मुभा त्यांनी संविधानात दिली आहे. भारतीय संविधान मनुष्य निर्मित आहे. तिच्यात काळानुसार दुरूस्ती करण्याचा अधिकार संसदेला आहे. डॉ. आंबेडकर हे मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने संविधानाचा ड्राफ्ट तयार करत असताना त्यांच्यासमोर आदर्श राज्यपध्दत होती. ती बुध्दकालीन गणराज्याची जगभराच्या विशेषत: अमेरिका व इंग्लंड येथील घटना धर्मातीत होत्या. त्यांना धर्मसत्ता अमान्य होती. त्यामुळे धर्म आणि राजकारण हे दोन विभिन्न घट एकमेकांना समांतर असलेले. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता हा शब्द मूळ संविधानाच्या प्रास्ताविकतेत घालावा असे आंबेडकरांना वाटले नाही.

भारतातील विविधता लक्षात घेवूनही देशी आणि विदेशी घटनातज्ज्ञांनी आपली मते मांडली आहेत. तत्कालीन घटना समितीचे ज्येष्ठ सदस्य के.टी. शहा यांनी धर्मनिरपेक्ष हे विशेषण लावले जावे असा आग्रह धरला होता. तशी दुरूस्ती सुचविली होती. या दुरूस्तीला आंबेडकरांनी विरोध केला होता. तेंव्हा ते म्हणाले होते की, 'प्रजासत्ताकाला अशी विशेषणे लावणे म्हणजे लोकशाही नष्ट करण्यासारखे आहे. भारतीय राज्यघटनेतील तत्वांची, मुल्यांची अंमलबजावणी जाणीवपूर्वक व जबाबदारीने होणे गरजेचे आहे.'

गेल्या साठ-पासष्ठ वर्षात राष्ट्र बांधणीचे आणि राष्ट्र उभारणीचे कार्य करण्यात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका अतुलनीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. भोळे भा. ल. - आधुनिक भारतातील विचार, पिंपळापूरे पब्लीकेशन, नागपूर.
२. डॉ. भोळे भा. ल. - भारतीय शासन आणि राजकारण - पिंपळापूरे पब्लीकेशन, नागपूर.
३. डॉ. मोहन दिवाण, प्रा. जयंत देवधर, प्रा.विवेक दिवाण - भारतातील राज्यांचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. ज. वि. पवार - धर्मनिरपेक्षता, संविधान आणि डॉ. आंबेडकर - दि.६ डिसेंबर, २०१५ - महाराष्ट्र टाईम्स मधील लेख.
५. जटावा डी. आर. - दि पोलिटीकल फिलॉसॉफी ऑफ आंबेडकर, फोनिक्स प्रकाशन, आग्रा.
६. डॉ. आंबेडकर - रायटींग आणि स्पीचेस - महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - **XXI**

ISSN –2349-638x **UGC Approved No. 64259**

Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE

DR . VINOD KAMBLE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organizing Committee

Prin. (Dr.) N. K. Shinde
Chairman

Shri. P. G. Kumbhar
Convener

Shri. J. S. Jadhav
Organizing Secretary

Co-ordinators

Dr. N. K.Mole
Smt. V. U. Jadhav
Dr. S. A. More
Shri.B. D. Patil
Dr. D. B. Ingawale
Dr. B. S. Padval

Organizing Committee Members

SMT. M. B. SAWANT
DR. P. K. POWAR
SHRI. A. B. MOHITE
SHRI. A. D. PHALKE
SHRI. M. P. SHINDE

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	राष्ट्रउभारणीत नवमानवतावादी विचार आणि सं. कायदेभंग नाटक	1 To 2
2.	डॉ. दीपककुमार वळवी	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी स्त्री स्वातंत्र्य सेनानी : दशरीबेन	3 To 4
3.	प्रा.शिवाजी विठ्ठल सुतार	यशवंतराव चव्हाण. यांचे भाषाविषयक विचार	5 To 7
4.	प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शेतीविषय विचारांचे महत्व	8 To 10
5.	श्री. एम. वाय. पोवार	ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य	11 To 12
6.	प्रा. महादेव ज.जाधव	मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	13 To 14
7.	रेखा काशिनाथ पसाले	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारकांच्या साहित्याचे योगदान	15 To 17
8.	प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	18 To 21
9.	श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	भारतीय विकासात शिक्षणाचे योगदान	22 To 24
10.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार	25 To 27
11.	प्रा. सौ.एस.एस. पाटील	कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय योगदान	27 To 29
12.	प्रा.सौ. ऋचा ऋतुराज जांभळे	यशवंतराव चव्हाण - राष्ट्रीय विचार	30 To 31
13.	श्री. संभाजी राजाराम उबारे	कविवर्य नारायण सुर्वेचे साहित्यातील योगदान (सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री रुप)	32 To 33
14.	प्रा.आशालता नारायण खोत	कुसुमाग्रंजांच्या साहित्यातील सामाजिक जाणिवा	34 To 35
15.	कु. शैलजा शहाजी हिरवे	राजर्षि शाहू महाराजांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान	36 To 37
16.	प्रा.सुखदेव नारायण एकल	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे योगदान	38 To 40
17.	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान	41 To 43
18.	डॉ.वर्षा शिरीष फाटक	पुरोगामी विचारवंत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	44 To 46
19.	प्रा.सौ.अश्विनी हिरीकुडे	राष्ट्रबांधणीतील १९४२ च्या लढ्याचे योगदान	47 To 48
20.	प्रा.ए.ए.घोडके	राष्ट्रनिर्माणातील शिक्षकांचे योगदान	49 To 52
21.	प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	53 To 57
22.	अमर रंगनाथ दीक्षित	ग्रंथालय विध्वंस (Library Vandalism) : ग्रंथालय विकासातील अदृष्य शत्रू	58 To 61
23.	प्रा.डॉ.आर.पी.आडाव श्री. सरदार निवृत्ती पाटील	राष्ट्र उभारणीमध्ये ग्रंथालयांचे स्थान	62 To 66
24.	प्रा. उदयकुमार. ना. लाड	सहकारी चळवळ आणि राजकारण : विकासात्मक वाटचाल	67 To 70
25.	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी	71 To 72
26.	प्रा. दयानंद इनामदार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्वांची चळवळ (संदर्भ : गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे)	73 To 75
27.	प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सूर्यवंशी	पंडीत नेहरू /राष्ट्रवाद, लोकशाही विचार	76 To 77
28.	प्रा. ए. बी. मोहिते	महाराजा सयाजीराव गायकवाड - सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श	78 To 81
29.	प्रा. भरत पाटील प्रा.डॉ.बी.एस.जाधव	पर्यावरण संवर्धन चळवळ व्यक्तीगत संस्थात्मक वा गटात्मक	82 To 83
30.	कु. श्रध्दा तुकाराम भालेकर	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे योगदान	84 To 85

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान

प्रा. डी. एन. सोनकांबळे,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
अर्थशास्त्र विभाग.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या उद्देशाने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. देशाच्या विकासाकरीता आवश्यक असलेले मूलभूत व पायाभूत उद्योगाचा समावेश सार्वजनिक क्षेत्रात करण्यात आला. तर कमी महत्वाचे असलेल्या उद्योगाचा समावेश खाजगी क्षेत्रात करण्यात आला. अशा स्वरूपाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे नियोजन करून, नियोजनाचा मार्ग स्वीकारण्यात आला. पहिल्या योजनेत शेतीला प्राधान्य देण्यात आले. तर दुसऱ्या योजनेत उद्योगाला प्राधान्य देण्यात आले. या योजनेचा लाभ देशाच्या शाश्वत विकासाला भविष्यात होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती. पण बदलत्या काळानुसार अर्थव्यवस्थेत होणारे बदल, नैसर्गिक आपत्ती, परकीयांचे हल्ले, वाढते परकीय कर्ज व इतर काही कारणाने देशाच्या आर्थिक विकासात अनेक समस्या निर्माण झाल्या. या समस्येतून बाहेर पडण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देश हितासाठी काही महत्वाचे निर्णय घेतलेले आहेत. त्यात मक्तेदारी नियंत्रण कायदा, व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण, परकीय चलन, विनिमय नियंत्रण कायदा व इतर सामाजिक कल्याणाच्या हेतूने घेतलेले निर्णय, गरिबी हटावचा नारा, निराधार अनुदान योजना, इंदिरा आवास योजना व स्वयंरोजगार योजना इत्यादी निर्णयाने देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात महत्वाचे कार्य पूर्ण केले.

उद्दिष्टे :

१. इंदिरा गांधी यांचा राजकीय प्रवास यांचा अभ्यास करणे.
२. इंदिरा गांधींनी देशाच्या विकासाकरीता केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

बालपण :

जन्म १९ नोव्हेंबर, १९१७ रोजी इलाहाबाद येथे झाला. त्यांचे पूर्ण नांव इंदिरा जवाहरलाल नेहरू असे होते, तर आईचे नांव कमला नेहरू. आजोबा मोतीलाल नेहरू. मोतीलाल नेहरू व्यवसायाने वकील होते तसेच भारतीय काँग्रेसचे तें आघाडीचे नेते होते. इंदिराजींचे शिक्षण ऑक्सफर्ड विद्यापीठात पूर्ण झाले. युरोपमध्ये वास्तव्यादरम्यान त्यांची ओळख फिरोज गांधी सोबत झाली. ही ओळख नंतर प्रेमात बदलून अखेर दोघांचा विवाह झाला.

राजकारणात प्रवेश :

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून १९५९ मध्ये इंदिरा गांधी निवडून आल्या. जवाहरलाल नेहरू यांच्या मृत्यूनंतर लाल बहादूर शास्त्री पंतप्रधान झाले. यात त्यांनी माहिती व नभोवाणी मंत्र पद जबाबदारीने सांभाळले. जानेवारी, १९६६ मध्ये लाल बहादूर शास्त्री यांचे हृदय विकाराने निधन झाले. राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री.कामराज यांच्या नेतृत्वाने इंदिरा गांधी यांनी १९ जानेवारी, १९६६ रोजी भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान झाल्या.

कार्ये :

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे कार्य देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात उल्लेखनीय आहे. त्यांनी केलेल्या कार्याचा उल्लेख आज समाजात कौतुकास्पद आहे. निराधार अनुदान योजना, इंदिरा आवास योजना, स्वयंरोजगार योजना ह्या योजना तसेच देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता इंदिरा गांधींनी घेतलेले निर्णय म्हणजे देशाच्या जडणघडणीत महत्वाची भूमिका बजावत आहेत.

१.मक्तेदारी नियंत्रण कायदा, १९६९ : स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक कल्याणाचा संकल्प करण्यात आला. या संकल्पाचा हेतू साध्य करण्याकरीता अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक संरचनेचा अभ्यास करण्यात आला असता अर्थव्यवस्थेत देशातील काही मोजक्याच भांडवलदारांचे वर्चस्व निर्माण होत आहे. अशा प्रकारचे वर्चस्व देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता अडथळा ठरू शकतो. आर्थिक व सामाजिक लोकशाही धोक्यात येऊ शकते. यावर वेळीच उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायमूर्ती के.सी. दासगुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक केंद्रीकरणाचे प्रमाण आणि परिणाम यांचा अभ्यास करणे. तसेच त्यावर मक्तेदारी प्रतिबंधित व्यापारी पध्दतीची कारणे शोधून त्यावर उपाय सुचविणे हे काम समितीकडे सोपविले होते. अशा प्रकारच्या थोड्या उद्योगपतीकडे देशाच्या आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण झाल्याने अनेक क्षेत्रात

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

वर्चस्व गाजवितात आणि त्यांचे परिणाम इतर राजकीय, लोकशाही आणि सामजिक कल्याणाच्या मूल्यावर होतो. यावर वेळीच अंकुश ठेवणे देशहिताच्या दृष्टीने योग्य आहे. असे समजून पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मक्तेदारी विरोधी कायदा लोकसभेत संमत केला. (M.R.T.P.Act, 1969) १ जून, १९७० पासून लागू करण्यात आला. सदर कायद्यात १९७४, १९८०, १९८२, १९८४ आणि १९९१ मध्ये बदल करण्यात आला.

सदर कायद्यात – ''एक कोटीपेक्षा जास्त भांडवल गुंतवणूक असलेल्या उद्योग संस्थेचा विस्तार, एकत्रीकरण आणि विलिनीकरण आणि त्यांच्या संचालक नियुक्त्यांबाबत नियमन करण्यात आले. २० कोटीपेक्षा जास्त मालमत्ता होईल अशा उद्योगाशी संलग्न होऊ इच्छिणाऱ्या नवीन उद्योगाचे नियमन करण्यात आले. सार्वजनिक हिताला बाधक ठरतील अशा मक्तेदारी आणि प्रतिबंधित व्यापारी प्रथाचे नियंत्रण व त्यावर बंदी घालण्यात आली. तसेच वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन, वितरण व विपणन नियंत्रित ठेवून त्यांच्या किंमती अवाजवी ठेवणे, यावर कायद्याने बंदी घालण्यात आली.''

२.व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण (१९६९) : अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाकरीता व्यापारी बँकांची भूमिका महत्वाची आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात काही जमीनदार श्रीमंत लोक आणि संस्थानिकांनी देशात बँका सुरू केल्या. आपल्याच भौगोलिक क्षेत्रातील उद्योग आणि व्यापाराला चालना देणे हाच उद्देश त्यांच्या समोर होता. स्वाभाविकपणे श्रीमंत व्यापारी आणि उद्योगपतींना कर्ज पुरवठा होत होता. सामान्य नागरिक, शेतकरी, भूमिहीन, अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना कर्ज पुरवठा होत नव्हता. अशा लोकांनी त्यांच्या कर्जाची गरज, खाजगी सावकार, व्यापारी, जमीनदार याच्याकडे जावून भागवित असत. पण यांच्या कर्जाच्या अटी मात्र जाचक स्वरूपाच्या असत. अवाजवी व्याज दर असून अशा प्रकारची वित्त संरचना देशाच्या आर्थिक विकासाला अयोग्य आहे असे समजून स्वातंत्र्यानंतर व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा संकल्प १९६० च्या सुमारास करण्यात आला होता. तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी अखिल भारतीय काँग्रेसच्या समितीच्या वार्षिक अधिवेशनात, ''Stray thoughts on Bank Nationalization'' असा शोधनिबंध सादर करण्यात आला. या शोधनिबंधात बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाची ध्येय धोरणे जाहीर करण्यात आली. याचे सर्वांनी जाहीर स्वागत केले. त्यानंतर एक अध्यादेश काढून देशातील ज्या बँकांचे भाग भांडवल किमान ५० कोटी आहे, अशा १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण १९ जुलै, १९६९ रोजीच्या मध्यरात्री पासून करण्यात आले. पुढे दोन आठवड्यात संसदेत अशा प्रकारचा कायदा करून ("Banking Companies Bill") त्यास १ ऑगस्ट, १९६९ रोजी राष्ट्रपतींची संमती मिळाली. तर पुढे १५ मार्च, १९८० रोजी अशाच प्रकारच्या ६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. ज्यांचे भाग भांडवलाची मर्यादा २०० कोटी रूपये होती. अशा प्रकारे व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयकरणानंतर अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना मिळेल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली. तसेच देशातील वित्तीय संरचनेत सुसुत्रता निर्माण होऊन – एकूण बचत – गुंतवणूक – रोजगार विकासाला उत्तेजन मिळेल, लघु व मध्यम उद्योगांना चालना मिळेल, सामान्य लोक, शेतकरी, भूमिहीन, अल्प उत्पन्न असणारे लोक यांना कर्जाची सुविधा मिळेल, तर सरकारचे मौद्रिक धोरण नियंत्रित करण्यास मदत होईल. एकंदरीत अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळेल. आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीचा विकासाचा हेतू साध्य होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

३.परकीय चलन विनिमय नियंत्रण कायदा, १९७३ : स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता परकीय गुंतवणूकीचे स्वागत करण्यात आले असले तरीही त्यावर काही मर्यादा असणे आवश्यक आहे. कारण देशातील उद्योगांच्या विकासाचे महत्व लक्षात घेवून ही मर्यादा घालण्यात आली. परकीय चलन विनिमय व हस्तांतरण यांचे नियोजन करून देशाच्या विकासाला चालना देण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. या कायद्याचे ध्येय, भारतीय नागरिकांकडून मिळविलेले परकीय चलन व त्यांच्याकडून देण्यात येणारे परकीय चलन यावर कार्यक्षमपणे नजर ठेवून आर्थिक विकासाला गती कशी मिळेल या दृष्टीने परकीय चलनाचा वापर करणे.

या कायद्यात भारताच्या रिझर्व्ह बँकेला दिलेले अधिकार :

१. भारतीयांकडून होणाऱ्या निर्यातीपासून मिळविलेले परीय चलनांचा हिशोब ठेवणे.
२. भारतीयांनी मिळविलेले परकीय चलन व त्यांनी देवू केलेले परकीय चलन या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे.
३. व्यापारी बँका, प्रवासी संस्था व परकीय चलनाशी संबंधीत असणाऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे.
४. या संबंधित नियमन करून संबंधितांना कळविणे.

यासंबंधी करण्यात आलेले नियमन :

१. कोणत्याही परदेशी व्यक्तीस किंवा कंपनीस कोणत्याही प्रकारच्या व्यापाराशी किंवा औद्योगिक व्यवहाराशी संबंधी किंवा भारतीय उद्योगाचे भाग भांडवल खरेदीचा व्यवहार करायचे झाल्यास त्या परदेशी व्यक्तीस किंवा कंपनीस भारताच्या रिझर्व्ह बँकेची

अगोदर परवानगी घ्यावी लागेल.

२. सर्वसाधारणपणे परदेशीयांना किंवा भारताबाहेर कायमचे राहणाऱ्यांना एखाद्या भारतीय औद्योगिक कंपनीच्या भाग भांडवलापैकी ४०% पेक्षा जास्त भाग भांडवल खरेदी करता येणार नाही.

३. रिझर्व्ह बँकेकडून परवानगी मिळाल्यानंतरच परदेशी चलनाशी व्यवहार करता येईल.

४. रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीशिवाय कोणत्या भारतीय नागरिकांना परदेशात परकीय चलन वापरता येणार नाही.

५. भारतातून केली जाणारी निर्यात किंवा आयतीद्वारा किंमतीत खोटी वाढ दाखवून परस्पर परकीय चलन मिळवून त्यांची मालकी परदेशात स्थापन करणे बेकायदेशीर ठरविले जाईल.

६. भारतात न राहणाऱ्या भारतीयांकडून भारतात कोणतीही मालमत्ता विकत घेणे किंवा विकणे व इतर व्यवहार रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीशिवाय करता येणार नाही.

अशाप्रकारे वर नमूद करण्यात आलेल्या सर्व नियमांचे पालन करून परकीय गंगाजळीत वाढ करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला विकासाच्या हेतूने प्रोत्साहन देण्यात आले.

४.कल्याणकारी राज्य : तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देशातील आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या लोकांना आर्थिकदृष्ट्या समृध्द करण्यासाठी नवीन काही योजना चालू केल्या आहेत. त्यात निराधार अनुदान योजना, इंदिरा आवास योजना व स्वयंरोजगार रोजगार व इतर कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमातून देशातील निराधार, वृध्द व्यक्ती, अंध, अपंग, शारीरिक व मानसिक आजाराने रोगगृहस्थ व्यक्ती, विधवा व अत्याचारीत महिला, वेश्या व्यवसायातून मुक्त असलेल्या महिला, घटस्फोटीत महिला या सर्व व्यक्तिश: आर्थिक साह्य करून त्यांचे जीवन सुखी व आनंददायी करण्याच्या हेतूने १९८० मध्ये संजय गांधी निराधार अनुदान योजना चालू करण्यात आली. तर १९७९ मध्ये मागासवर्गीय समाजातील सुशिक्षित बेरोजगारांना प्रशिक्षण देवून त्यांना स्वयंरोजगार करण्यास प्रोत्साहन देण्याची योजना राबविण्यात आली. तर त्याचबरोबर अशा मागासलेल्या जातीतील दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या बेघर कुटुंबांना इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत घरकूल योजनांची सुरूवात करण्यात आली. तर पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत 'गरीबी हटाओ' नारा देण्यात देवून, समाजातील दलित व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या समाजातील सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना विभिन्न योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक साह्य करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

इतर कार्य :

त्यांच्या वर दर्शविलेल्या कार्याचा गौरव करावा तितका कमीच असून आणखीन ही त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. १९८० च्या औद्योगिक धोरणात खाजगी क्षेत्रांना दिलेले झुकते माप, १९७१ मध्ये बांग्लादेशाच्या प्रश्नावरून भारत-पाकिस्तानात झालेल्या युध्दात भारताचा झालेला विजय हा त्यांचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झालेला गौरवच आहे. त्यांनी त्यांच्या पंतप्रधान पदाच्या काळात केलेली कार्ये देशाला जागतिक स्तरावर सन्मान मिळवून देणारे होते.

निष्कर्ष :

तत्कालिन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता केलेले कार्य हे अविस्मरणीय आहे. त्यांनी केलेल्या कार्याचा गौरव म्हणून १९७२ मध्ये त्यांना भारतरत्न पुरस्कार देवून त्यांचा गौरव करण्यात आला. त्यांच्या कार्याची लोकप्रियता जगातल्या बहुतांश देशांनी मान्य केली होती, तर अमेरिकेच्या मदर पुरस्काराने व इटलीच्या इसाबेल डीइस्टे पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. तर संयुक्त राष्ट्र मुख्यालयामध्ये देखील आपल्या उपस्थितीने छाप पाडली होती. जगातल्या बहुतांश देशांचा दौरा करून आपल्या देशाकरीता काय करता येईल याविषयी घेतलेले निर्णय हे विकासाच्या दिशेने वाटचाल करणारेच ठरले हे मात्र निश्चित झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. देसाई भालेराव
२. दृष्टीआडच्या इंदिरा गांधी - डॉ. के. पी. माथुर.
३. लोकसत्ता - दिनांक १० जुलै, २००६.
४. shodhganga.inflibnet.ac.in
५. Internet-www.samanyagyan.com.
६. Internet-www.india.gov.in.

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vasantrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur M.S.

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - XXI

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259

Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE

DR . VINOD KAMBLE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	राष्ट्रउभारणीत नवमानवतावादी विचार आणि सं. कायदेभंग नाटक	1 To 2
2.	डॉ. दीपककुमार वळवी	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी स्त्री स्वातंत्र्य सेनानी : दशरीबेन	3 To 4
3.	प्रा.शिवाजी विठ्ठल सुतार	यशवंतराव चव्हाण. यांचे भाषाविषयक विचार	5 To 7
4.	प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शेतीविषय विचारांचे महत्व	8 To 10
5.	श्री. एम. वाय. पोवार	ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य	11 To 12
6.	प्रा. महादेव ज.जाधव	मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	13 To 14
7.	रेखा काशिनाथ पसाले	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारकांच्या साहित्याचे योगदान	15 To 17
8.	प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	18 To 21
9.	श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	भारतीय विकासात शिक्षणाचे योगदान	22 To 24
10.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार	25 To 27
11.	प्रा. सौ.एस.एस. पाटील	कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय योगदान	27 To 29
12.	प्रा.सौ. ऋचा ऋतुराज जांभळे	यशवंतराव चव्हाण - राष्ट्रीय विचार	30 To 31
13.	श्री. संभाजी राजाराम उबारे	कविवर्य नारायण सुर्वेंचे साहित्यातील योगदान (सुर्वेंच्या कवितेतील स्त्री रुप)	32 To 33
14.	प्रा.आशालता नारायण खोत	कुसुमाग्रंजांच्या साहित्यातील सामाजिक जाणिव	34 To 35
15.	कु. शैलजा शहाजी हिरवे	राजर्षि शाहू महाराजांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान	36 To 37
16.	प्रा.सुखदेव नारायण एकल	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे योगदान	38 To 40
17.	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान	41 To 43
18.	डॉ.वर्षा शिरीष फाटक	पुरोगामी विचारवंत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	44 To 46
19.	प्रा.सौ.अश्विनी हिरीकुडे	राष्ट्रबांधणीतील १९४२ च्या लढयाचे योगदान	47 To 48
20.	प्रा.ए.ए.घोडके	राष्ट्रनिर्माणातील शिक्षकांचे योगदान	49 To 52
21.	प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	53 To 57
22.	अमर रंगनाथ दीक्षित	ग्रंथालय विध्वंस (Library Vandalism) : ग्रंथालय विकासातील अदृष्य शत्रू	58 To 61
23.	प्रा.डॉ.आर.पी.आडाव श्री. सरदार निवृत्ती पाटील	राष्ट्र उभारणीमध्ये ग्रंथालयांचे स्थान	62 To 66
24.	प्रा. उदयकुमार. ना. लाड	सहकारी चळवळ आणि राजकारण : विकासात्मक वाटचाल	67 To 70
25.	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी	71 To 72
26.	प्रा. दयानंद इनामदार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्वांची चळवळ (संदर्भ : गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे)	73 To 75
27.	प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सूर्यवंशी	पंडीत नेहरू /राष्ट्रवाद, लोकशाही विचार	76 To 77
28.	प्रा. ए. बी. मोहिते	महाराजा सयाजीराव गायकवाड - सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श	78 To 81
29.	प्रा. भरत पाटील प्रा.डॉ.बी.एस.जाधव	पर्यावरण संवर्धन चळवळ व्यक्तीगत संस्थात्मक वा गटात्मक	82 To 83
30.	कु. श्रध्दा तुकाराम भालेकर	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे योगदान	84 To 85

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना :

भारतीया समोरील वर्तमानात जे जे मूलभूत प्रश्न आहेत ते सर्व प्रश्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पूर्वीच मांडले हे प्रश्न सर्व समाजाचे समाजाच्या उत्थापनाचे आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुध्द आपल्या कार्यातून लेखनातून विद्रोह केला. सर्व जाती-जमाती धर्म यातील शोषित पीडितांचे शोषणमुक्त जीवन उभारण्यासाठी त्यांचा हा लढा होता. कोणत्या एका जातीचे एका जमातीचे एका धर्माचे नेतृत्व त्यांना कधीच करायचे नव्हते ते ज्या शोषित, पीडित जाती-जमातीत जन्मले. त्या जाती-जमातीच्या माणसांच्या आत्मसन्मानासाठी ते लढले त्यांनी अनुभवलेल्या पीडा भविष्यात नको म्हणून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थे विरुध्द युध्द पुकारले. या युध्दात जे जे सोबत होते त्यांना सोबत घेतले जे सोबत नव्हते पण पीडित, शोषित होते त्यांच्या प्रश्नासाठीही हे युध्द होते हे आज समजून घेण्याची गरज आहे ही गरज का व कशासाठी १७ नोव्हेंबर, १९५१ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नाशिक येथील जाहीर सभेत केलेल्या भाषणात यांची उत्तरे सापडतात. ''ह्या देशात जनतेची सर्वांगीण हित करणारा असा कोणताही पक्ष पुढे आला. त्याने कोणतेही नाव धार केले तरी त्याला ज्योतिबाचे धोरण त्यांचे तत्वज्ञान आणि त्यांचे कार्यक्रम घेऊन पुढे जावे लागेल तोच एक खराखुरा लोकशाहीचा मार्ग आहे. समाजातील ८०% लोकास विद्याप्राप्ती करुन देणे आणि त्यांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरीत जखडून ठेवणे हे दिवस असता स्वराज्य - स्वराज्य म्हणून ओरडण्यात काय फायदा. स्वराज्याचा फायदा सर्वांना मिळाला पाहिजे. मागासलेल्या वर्गाचा सर्वांगीण उन्नतीचा कार्यक्रम घेऊन पुढे आल्याशिवाय कोणताही पक्ष आज जनतेचे नेतृत्व देऊ शकत नव्हता हे सुर्यप्रकाशा एवढे स्पष्ट आहे. या देशाची विषय पत्रिका होऊ शकते तेच समजून घेण्याची गरज आहे. सर्व समाजासाठी काम करावे नाहीतर हे ते जातीवादी आहेत असे मला म्हणता येईल हे विसत्रत वर्तन आज दिसत आहे. परिणामी या देशातील तमाम शोषित पिडित लोकांसाठी काम करणारे सारे महापुरुष आम्ही जातीमध्ये अडकून टाकतो आहोत.''

'का बांधून घेतो आहे प्रत्येकजन स्वत:ला
जातीच्या दावणीला ?
सुरक्षिततेच्या सांस्कृतिक अफवेवर विश्वास ठेवून.....
जयभवानी - जयशिवाजी
अल्लाहो अकबर
जयभीम बोलो'

या आरोळ्यानी विभागून टाकलंय माझ्या सुंदर मानसाना जातीतली माणसं
मायभूमीपेक्षा मोठी आणि प्यारी वाटतील तोपर्यंत खुशाल समजा माणुसकीची लढाई आम्ही हरलो आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जातीच्या, धर्माच्या, राज्याच्या सीमा नव्हत्या तर ते या देशाच्या सर्व प्रश्नांशी, सर्व चळवळीशी, सर्व आंदोलनाशी, सर्व समाजाशी एकरुप झालेले महान नेते होते. आपल्या देशाचा एकूण इतिहास आणि डॉ. आंबेडकरांचा जीवनपट त्यांच्या समकालीन झालेलया चळवळी आणि त्यांनी केलेल्या चळवळी यांचा एक अनुबंध आपल्या लक्षात येतो. या देशातील अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक समस्यांचा गुंता सोडविण्यासाठी त्यांनी दिलेले योगदान फारच महत्वाचे आहे. आजही त्यांचे कार्य, तत्वज्ञान आणि कार्यक्रम सुंदर समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक आहेत.
प्रस्तुत शोध निबंध संशोधन पध्दती पैकी दुय्यम तथ्य संकलनाचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१)भारतीय स्त्री विषयी विचार :- स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि समानतेचा पुरस्कारही त्यातून स्पष्ट होतो. स्त्रियांना सर्व हक्क मिळावेत आणि त्यासाठी स्त्रियांना आत्मभान यावे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सतत सर्घंषात्मक भुमिका घेतात. स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल. त्यावरुन एखाद्या समाजाची प्रगती मोजत असतो असे सांगून डॉ. बाबासाहेब म्हणतात स्वच्छ राहण्यास शिका, सर्व दुर्गुणापासून मुक्त रहा, तुमच्या मुलांना शिक्षण द्या, हळूहळू त्यांच्या मनात महत्वकांक्षा जागृत करा. ते थोर पुरुष होणार

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आहेत, असे त्याच्या मनात बिंबवा, त्यांच्यातील हीनगंड नाहीसा करा, लग्न करण्याची घाई करु नका, लग्न म्हणजे जबाबदार, लग्नामुळे निर्माण होणारी आर्थिक जबाबदारी पार पाडण्या इतपत आर्थिकदृष्ट्या समर्थ झाल्याशिवाय त्याच्यावर लग्न लादू नका जे लग्न करतील त्यांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की अती जास्तमुळे हे दृष्टहुल्या आहे. आपल्या लहानपणी आपणाला मिळू शकलो. त्यापेक्षा अधिक चांगली परिस्थिती आपल्या प्रत्येक मुलांला देणे हे आईवडीलांचे कर्तव्य आहे. प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रिण म्हणून त्यांच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य द्यावे. मात्र गुलामासारखे वागण्यास खंबीरपणे तिने नकार द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा.

कोणत्याही देशाच्या विकासाचे समतोल विकासाचे मापदंड स्त्रियांच्या विकासावर अवलंबून असतात म्हणूनच या देशातील कुमारी, विवाहीता, परित्यक्ता, विधवा, घटस्फोटीत स्त्रियांच्या संरक्षणाचा हक्क आणि विकासाचा हेतू ठेवून हिंदू कोड बिलाचा आग्रह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धरला होता. या बिलाचे महत्व फार मोठे आहे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी मान्य केले, मात्र बिलाला पाठिंबा देत त्यांचे कायद्यात रुपांतर होऊ शकले नाही हे वास्तव आहे.

हिंदू कोड बिलातील तरतुदी खालीलप्रमाणे :

१) वैवाहिक हक्काची भरपाई म्हणून पतीच्या संपतीमध्ये पत्नीचा हक्क मिळालेल्या स्त्रीधनावर पत्नीचा हक्क, विधवा झाल्यावर संपतीचा वारसा हक्क.

२) स्त्रीला पतीपासून घटस्फोट मागण्याचा हक्क, नवऱ्याने घटस्फो दिल्यास पोटगीची तरतूद.

३) स्त्रीला दत्तक निवडण्याचा, घेण्याचा हक्क पारंपारिक दत्तक विधान पध्दती रद्द आणि कायदेशीर तरतुदीनुसार दत्तक घेण्याची पध्दत निश्चित आपला मुलगा दत्तक देण्याचा मातेस अधिकार देण्याची तरतूद.

४) अल्पवयीन मुलाचे पालकत्व वडील ह्यात नसल्यास आईकडे जाण्याची तरतूद निसर्गदत्त पालकाने धर्मल्याग केल्यास अगर संसार त्याग केल्यास त्यांचे पालकत्व निसर्गदत्त पालकाकडेच राहील ही तरतूद.

५) दत्तकास संपतीचा अर्धाहिस्सा आणि आईस संपत्तीचा अर्धा हिस्सा मिळेल संपतीचा अर्धा हिस्सा तिच्याच ताब्यात राहून ती उपभोग होईल. दत्तक आपल्या मातेस संपतीच्या हक्कापासून वंचित करणार नाही.

६) एकपत्नी त्याची तरतूद स्त्री जीवनाला स्थैर्य.

७) वडिलांच्या मिळकतीत मुलीला हिस्सा.

८) स्त्रीला स्वत:चा वारस ठरविण्याचा अधिकार.

९) ज्यांना पारंपारिक पध्दतीचे विवाह करावयाचा आहे त्यांना मोकळीक मात्र वर्ण, जात, पोटजात या बाहेरील पध्दती विवाह केला तर तो कायदेशीर विवाह म्हणून मान्यता देणारी तरतूद.

लहान राज्य व डॉ. आंबेडकर :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२८ ते १९५६ या कालावधीत भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडतेसाठी विविध क्रांतीकारी बदल सुचविले होते. ब्रिटीश कालावधीत बाबासाहेबांनी १९२८ मध्ये सायमन कमिशन पुढे साक्ष देताना भाषावार प्रांताची भुमिका फेटाळून लावली होती त्याचबरोबर त्यांनी भिती व्यक्त केली ती म्हणजे भाषावार प्रांतामुळे स्थानिक राष्ट्रवाद प्रांतीय किंवा विभागीयवाद व स्थानिक लोकामध्ये स्वत:चे जे अस्थितत्व आहे ते जोपासण्यासाठी चढाओढ लागेल व त्यामुळे भारताच्या स्थैर्याला आणि विकासाला खिळ बसेल. बाबासाहेबांनी भाषावार प्रांत रचनेला दोन कारणासी विरोध केला.

१) विभागीय जागरुकता निर्माण होऊन राष्ट्राच्या सुरक्षेला धोका निर्माण होऊ शकतो.

२) एकाच जातीच्या लोकांकडे राज्याची सत्ता किंवा सरकारे हस्तांतरीत होऊ शकतात.असे बाबासाहेबांनी राष्ट्रहिताच्या दृष्टिकोणाचा विचार करुन विचार मांडले होते. तेच आपल्याला पुरक आहेत कारण आजही भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेचा जेव्हा आपण विचार करतो तेंव्हा प्रांतिय व भाषावादामुळे किंवा राज्या-राज्यामधील सिमाप्रश्न, पाणीवाटप व केंद्र सरकाराद्वारा दिली जाणारी आर्थिक मदत यावर विविध विरोधा भाषा भुमिका आपल्याला आढळते. आजही कांही राज्यांची सरकारे एका विशिष्ट जातीच्या गटाच्या लोकाकडेच आहे.

बाबासाहेबांनी भाषावार प्रांतीय रचनेबाबत अशी मागणी केली की भारता सामाजिक आणि राजकीय समानता निर्माण करण्यासाठी Checks & Balances ची गरज आहे. त्यांना अशी भिती वाटत होती की, नविन भाषावार प्रांतीय रचनेत प्रगत जातीचे प्राबल्य जास्त असणार आहे. व त्याच्याकडेच राज्याच्या सत्तेचे केंद्रीकरण होणार आहे त्यांनी मोठ्या राज्याची कल्पना मोडीत काढली व लहान राज्य निर्माण करण्यासाठी सूचना दिल्या त्यामुळे अल्पसंख्याक दलित आदिवासी व उच्च वर्गीय यांचे समान विभाजन होऊन राज्ये निर्माण झाले पाहिजे, ही त्यामागील त्यांची भुमिका होती बाबासाहेबांच्या प्रत्येक दिवसात भारताच्या राष्ट्राची सुरक्षितता आणि

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अखंडता ही कशी टिकवता येईल यासाठी त्यांचा प्रयत्न होता आजही दक्षिण भारत हा शैक्षणिक व सांस्कृतिक बाबतीत उत्तर भारतापेक्षा सरस आहे. त्यांचे महत्वाचे कारण शिक्षण, प्रशासकीय व राजकीयदृष्ट्या येथील राज्यांनी केलेले कार्य हे विसरता येणार नाही आजही मराठी भाषेच्या आणि प्रातांच्या अस्मितेचे राजकारण काही मंडळी करीत आहेत. परंतु जोपर्यंत सर्व भारतीय एक आहेत असा सर्व समावेशक दृष्टिकोन ठेवत नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने भारत एक संघ होणार नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारताच्या धोरण निश्चितीत उपयुक्त :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्वाचे वैशिष्टये म्हणजे त्यांनी आपल्या देशातील तत्कालीन आर्थिक प्रश्न संशोधनाच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहचविले, त्यांची चर्चा केली या शिवाय शिक्षणपूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या लिखाणातून आणि शोध निबंधातून महत्वाचे आर्थिक विचार मांडले आहेत त्यामुळेच डॉ. आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ तर होतेच त्याच बरोबर ते अंतरराष्ट्रीय किर्तीचे आर्थिक धोरणकर्तेही होते याची जाणीव असणे आजच्या परिस्थितीला गरज वाटते.

डॉ. आंबेडकरांनी अनेक आर्थिक विचार स्वातंत्रपूर्व काळात आणि स्वातंत्रोतर काळातही मांडले आहेत. भारताची सध्या आर्थिक स्थिती आणि समस्या विचारात घेता आजही डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार देशाच्या आर्थिक धोरण निश्चितीत उपयुक्त आहेत. त्यामुळेच डॉ. आंबेडकर हे आर्थिक धोरणकर्ते अर्थशास्त्रज्ञ आहेत असे म्हणणे वावगे ठरु नये. डॉ. आंबेडकरांनी दारिद्र व आर्थिक विषमता या प्रश्नांच्या सोडवणुकीस अधिक महत्व अग्रक्रम द्यावा असे सांगितले होते. आज आपण दारिद्रयाची अत्यंत संकुचित आणि अन्य व्यवहारिक संकल्पना स्विकारली आहे. तर विषमतेचा प्रश्न १९९१ नंतर गंभीर होत असतांना त्यांचे नियंत्रण करण्यासाठीचे उपाय आपण राबवत नाहीत. आपल्या देशातील भाववाढीचा प्रश्न नियंत्रीत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चलन विषयक विचार प्रामुख्याने स्थिर आणि मर्यादित अपरिर्वतनीय चलन पध्दत उपयुक्त आहे. आपण करण्याचे व्यवस्थेचा वापर विषमता नियंत्रणासाठी करु शकतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार :

डॉ. आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार देशाला आणि शेतकऱ्याला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणारे आहेत. शेतकऱ्याच्या समस्यावरील उपाय "Small Holdings in India and Their Remedies and stats and minorities" यामधून व्यक्त केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मुख्य भुमिका अशी होती की, स्वांतत्र भारतात ग्रामजीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी शासन जे जे प्रयत्न करेल त्यांचा पाया सामाजिक न्याय हाच असला पाहिजे. औद्योगिकरण व शेती यांचे अतूट नाते असले पाहिजेत. शेती मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग शेतकऱ्यांच्या शेतमंजूराच्या लाभासाठी निर्माण करणारे आवश्यक आहे. विकास कार्यक्रमातून मिळणाऱ्या लाभाची न्याय तत्वावर समान वाटणी आणि आजवर जे वंचित म्हणून जगत आहेत. अग्रहक्क देण्याची गरज त्यानी वारंवार प्रतिपादन केली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्रिटीश सरकारला परखडपणे बजावले की, भारतावरील कर्जाचा बोजा काही अंशतरी शिरावर घ्यावा आपल्या विश्लेषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात १९५८ कायद्यानुसार लाभ होईल. तो इंग्लडच्या खिशात आणि कर्जाचा डोंगर भारताच्या डोक्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे विश्लेषण त्यांच्या प्रचंड राष्ट्रीय बाण्याचे प्रतिक आहे.

अ) दामोदर नदी प्रकल्प :-

१९४४ मध्ये बंगाल सरकारने स्थापन केलेल्या दामोदर नदीपूर चौकशी कमीटी समोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारत सरकारचे मंजूर प्रतिनिधी म्हणून केलेले भाषण शेतकऱ्याला हितावह ठरते. दामोदर नदिच्या पुरामुळे हाजारो लोकांचे प्राणजात आणि लाखोरुपयांचे नुकसान होते असे दामोदर नदीला पुर येऊ नये त्या पाण्याचा उपयोग शेती, विद्युत आणि वाहतूकीसाठी करता यावा म्हणून दामोदर नदी प्रकल्पला मान्यता मिळवण्याची शिफारस केली.

ब) नद्याजोड चे प्रवर्तक :-

पाण्यामुळे आज महाराष्ट्रात दुष्काळाची परिस्थिती आहे. पाण्याच्या बाबतीत डॉ. बाबासहेब आंबेडकर गंभीर होते याचे विस्तृत वर्णन एल.टी. लवात्रे यांनी केले आहे. 'बिहारमध्ये १९४३ रोजी भिषण पुर आला सत्तर गावे नष्ट झाली ११ हजार घरे वाहून गेली. पुराने बंगाल आणि भारताचा संपर्क तुटला पुढे बंगालमध्ये दुष्काळाने २५ हजार लोक मरण पावले. तेव्हा या नदीवर धरणे बांधण्याची कल्पना डॉ. आंबेडकरांनी ती ब्रिटीशांच्या गळी उतरवली तिचे काम सुरु आहे. बिहार, ओरिया आणि बंगालला जीवदान दिले. व्हॉईसरॉयच्या मंत्री मंडळात असतांना त्यांनी नद्याजोड प्रकल्पांची कल्पना मांडली. जलवाहतूक, विजनिर्मिती, पॉवर ग्रीड या कल्पनाही त्यांनीच मांडल्या.'

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

क) खोत पध्दत कायदाकरुन नष्ट केली.:-

१७ सप्टेंबर, १९३७ रोजी बाबासाहेबांनी खोत पध्दती नष्ट करण्या संबंधीचे विधेयक मांडले. खोत हा गावचा मालक आहे त्यास ते गांव गहान टाकता येते. विकता येते. खोत कुलाची धारेकडील कुळे बनविता येतात. सरकारला खोताने कबुली दिली म्हणजे सरकारला ती नाकारता येत नाही. भात जमिनीतून होणाऱ्या उत्पन्नाचा अर्धाभाग आणि वरकस जमिनीतील पिकाचा एक तृतियांश भाग खोताने कुळाकडून वसुल करावा अशी पध्दत होती. ओसाड तसेच जंगलानी वेढलेल्या पडित बुडित जमिनी अपार श्रमकरुन आणि भांडवल खर्च करुन लागवडीस आणल्या आणि अशा प्रकारे कुळाला त्रास देऊन गावच्या गावे बसविली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोत पध्दती नष्ट करण्या संबंधीचे विधेयक आणून जमिनदाराकडून होणारी शेतकरी कुळाची पिळवणूक कमी करण्याचा प्रयत्न केला आणि खोत ही प्रवृत्ती शेतकऱ्यांच्या हिताला विरोधी असल्यामुळे त्यापासून शेतकरी कुळाचे संरक्षण व्हावे अशा स्वरुपाचे कायदे केलेत. राष्ट्रीय स्तरावर सर्वांच्या फायद्याचे काम करुन डॉ. आंबेडकरांना राष्ट्रीय एकात्मतेत भर घातली. शेतकऱ्या विषयी डॉ. बाबासाहेबांना केवढी कनवा होती हे ह्या वरुन दिसून येते.

डॉ. आंबेडकर आणि महाराष्ट्र :-

संयुक्त महाराष्ट्रराज्य समितीसाठी महाराष्ट्रातील माणसांनी अत्यंत संघटितपणे चिवट असा लढा दिला आणि संयुक्त महाराष्ट्राचे स्वप्न साकार झाले या लढ्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सर्वापेक्षा आगदी भिन्न आणि वेगळी अशी भुमिका बजावली. कॉग्रेसच्या मूळ धोरणानुसार स्वातंत्र्यपूर्व काळात भाषावार प्रात निर्मितीचे वचन देण्यात आले होते. न्या. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४८ साली भाषावार प्रांत रचनेच्या संदर्भात एक आयोग नेमण्यात आला या आयोगामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'महाराष्ट्र ॲज ए लिंग्विस्टक प्रॉव्हिन्स' या विषयावर अत्यंत अभ्यासपूर्ण आणि तुलनात्मक आकडेवारीसह निवेदन सादर के. यामध्ये मुंबई महाराष्ट्राची आहे या संबंधी अत्यंत जोरदार समर्थन केले. 'भाषावार प्रांत रचनेची मागणी मान्य केल्यास मुंबई शहर महाराष्ट्राचा अविभाज्यभाग असल्यामुळे ते महाराष्ट्रापासून अलग करु नये' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट नमूद केले.

मुंबईला महाराष्ट्रापासून तोडण्याचे ते निषेपार्ह आहे. मुंबई महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग असून भौगोलिक ऐतिहासिक व संस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्रापासून मुंबई विलग करण्याचे कोणतेही षडयंत्र खपवून घेतले जाणार नाही आणि अशी बाब न्यायाला धरुन होणार नाही. मुंबईस संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी आंदोलन पूर्वीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वरील विषयात लेखी स्वरुपात मांडले आहेत.

लोकसंख्या विषय विचार – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :- लोकसंख्या वाढत जाईल ती समस्या बनेल हे बाबासाहेबांनी खूप आधी जाणून दिले होते ते म्हणतात. 'लोकसंख्या सुख दु:खाचा ज्या आर्थिक परिस्थितीशी संबंध असतो. त्यात सुधारणा घडवून आणण्या सोबतच जन्माचे प्रमाण कमी करण्याच्या उपायाचा अवलंब करुन वाढती लोकसंख्या नियंत्रीत ठेवण्याची आपण काळजी घेतली नाही तर लोकांच्या जीवन मानात भरीव आणि कायमस्वरुपी वाढ शक्णार नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाजवीपेक्षा अधिक वाढणार नाही. ती नियंत्रणात राहील यासाठी प्रयत्न करण्याची नितांत गरज आहे. त्याशिवाय दारिद्र्याचे निर्मुलन करता येणार नाही. आणि ते जर झाले नाहीतर वाढत्या लोकसंख्येचा देशातील विविध वस्तुच्या उत्पादनाशी मेळ घालणे केवळ अशक्य होईल. लोकसंख्या वाढीमुळे वनांची तसेच कुरणांची जमीन दिवसेनदिवस कमी होत आहे. इतर देशाच्या तुलनेत आपल्या देशातील जमिनीचे प्रमाण अगोदित नगण्य आहे. त्यामुळे आपल्या देशात गुराढोरांची अवस्था दयनिय आहे. आज लोकांच्या निवासाची समस्या निर्माण झाली आहे. जोवर वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालता येत नाही तोवर शासनाचे विकासाचे प्रश्न तसेच असतील.'

भारताचे संरक्षण व परराष्ट्रीय धोरणाबाबत :- गेल्या सात दशकापासून खऱ्या अर्थाने सर्वकक्ष चर्चा केली नाही. किंबहुना चर्चा होऊ दिली नाही. त्यामुळे आजही दहशतवाद, नक्षलवाद अंतर्गत सुरक्षचे प्रश्न निर्माण झाले होते.

जुलै १९४१ मध्ये ब्रिटीश सरकारने कार्यकारी मंडळाची पुनर्रचना व सदस्याची वाढ करुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कार्यकारी मंडळात संरक्षण सल्लागार समितीत निवड केली.त्यामुळे बाबासाहेबांनी दुसऱ्या महायुध्दाच्यावेळी या समितीची जबाबदारी स्विकारुन भारताच्या संरक्षण सिध्द बाबत व लष्करी शिक्षणासोबतच व इतर महत्वाच्या बाबीमध्ये विचार राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मंडळात आपले विचार मांडले.

३ सप्टेंबर १९३९ मध्ये नाझी जर्मनीने पोलंडवर कब्जा केल्यानंतर दुसऱ्या महायुध्दाला सुरुवात झाली त्या वेळेस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताने आपल्या सुरक्षिततेसाठी व जागतिक सुरक्षतेतेबाबत नाझी जर्मनिचा विरोध करावा व त्यासाठी भारत

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE
Arts, Commerce & Science
VPM

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - **XXI**

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259

Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE

DR . VINOD KAMBLE

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

61.	प्रा.सौ.स्मिता तानाजी पाटील	राष्ट्र बांधणीसाठी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	179 To 181
62.	प्रा.नरेंद्र एन. सूर्यवंशी	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व विज निर्मिती धोरण – ऐतिहासिक राष्ट्र कार्य	182 To 183
63.	कु. वैशाली दशरथ चोरगे	विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक योगदान	184 To 188
64.	युवराज आनंदराव पाटील	माहिती साक्षरता आणि ग्रंथालय	189 To 190
65.	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे सौ. लक्ष्मी दादासो भोसले	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	191 To 198
66.	श्री.तुकाराम महादेव पाटील	महात्मा जोतिराव फुले – एक द्रष्टा शिक्षण तज्ञ	199 To 202
67.	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर	ऑलिम्पिकवीर- खाशाबा जाधव - एक दृष्टीक्षेप	203 To 205
68.	प्रा. डॉ अभिजित वणिरे	भारतीय क्रीडा क्षेत्राचे जागतिक स्तरावरील स्थान व देशाच्या उभारणीतील क्रीडा क्षेत्राचे योगदान	206 To 208
69.	कु. स्वाती सरदार पाटील	लोकमान्य टिळक व त्यांची चतुःसुत्री	209 To 212
70.	प्रा.एस. बी. देसाई	व्यवस्थापणातील आधुनिक तंत्र : सकल गुणवता व्यवस्थापण	213 To 215
71.	प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण	हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना	216 To 218
72.	प्रा. सौ. वसुंधरा उदयसिंह जाधव	राष्ट्र निर्माण में महात्मा गांधी के विचारों का योगदान	219 To 221
73.	प्रा.अजित दादू फाळके	राष्ट्र निर्माण में राष्ट्रसंत तुकडोजी का योगदान	222 To 223
74.	प्रा. श्रीमती एस.के.पाटील	प्रवासी महाकवि हरिशंकर आदेश का राष्ट्र निर्माण में योगदान	224 To 227
75.	प्रा.डॉ.सरोज पाटील	राष्ट्रनिर्माण में महात्मा गांधी की भूमिका	228 To 230
76.	प्रा. सौ. सुपर्णा संसुद्धी	राष्ट्रभक्त कवयित्री शुभद्राकुमारी चौहान	231 To 232
77.	प्रा. सौ. स्मिता वणिरे	देश के आजादी की लडाई में हिंदी साहित्यिकों का योगदान	233 To 235
78.	प्रा. शंकर दळवी	देश–विदेशों में हिंदी भाषा का योगदान	236 To 237
79.	प्रा.स्नेहलता गौतम कांबळे	आधुनिक भारत का जनक-राजाराममोहन राय	238 To 239
80.	प्रा. सुचिता संतोष भोसले	'रंगबसन्ती' नाटक में चित्रित भगतसिंह	240 To 240
81.	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान (भारत–भारती काव्यकृति के संदर्भ में)	241 To 243
82.	Dr. Neeta Vijaykumar Jokhe	Anita Desai's : Cry, the Peacock : A Psychoanalytical Study	244 To 245
83.	Dr. N.P. Khavare	Cultural Ghetto In Jhumpa Lahiri's Mrs. Sen's	246 To 248
84.	Dr. Dadasaheb Ganpati. Ghodake	Exploration of Indianness in The God of Small Things of Arundhati Roy	249 To 250
85.	Mrs.Megha Nikam	Study on Chetan Bhagat's Novels and Its Impacts on Society	251 To 254

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान
(भारत-भारती काव्यकृति के संदर्भ में)

प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, तहसील-पन्हाळा, जिला-कोल्हापुर ।

मैथिलीशरण गुप्त जी हिंदी के सबसे चर्चित कवि रहे हैं । उनका सारा साहित्य राष्ट्र के लिए समर्पित साहित्य है । अपने समय की प्रत्येक विचारधारा, संस्कृति और विभिन्न चेतनाओं का समन्वय अपने साहित्य में करने का काम गुप्त जी ने किया है । समय की आवश्यकताओं को समझकर उन्होंने अपने साहित्य का सृजन किया है । कलम की ताकत से उन्होंने युवाओं में जोश भरने का काम किया है । उनकी काव्यकृति भारत-भारती देश की स्वतंत्रता संग्राम में काफी प्रभावशाली साबित हुई । इसीके चलते महात्मा गांधी जी ने उन्हें राष्ट्रकवि घोषित किया था । राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी का योगदान सराहनीय रहा है । इस योगदान को भारत देश सदियों तक भूल नहीं सकता है ।

राष्ट्र निर्माण में राष्ट्र से जुडे हर पहलू का ध्यान रखना अत्यंत आवश्यक है । राष्ट्र निर्माण का संबंध केवल राजनीति से नहीं है । देश के विकास एवं निर्माण के लिए राजनीति के साथ-साथ शिक्षा, उद्योग, कृषी इन क्षेत्रों पर भी ध्यान देना आवश्यक है । लेकिन राष्ट्र निर्माण के लिए यह सभी क्षेत्रों के साथ देश के लोगों में एकता की भावना, देशप्रेम एवं संगठन की शक्ति का निर्माण करना भी महत्त्वपूर्ण है । यह सभी कार्य केवल साहित्य के माध्यम से ही संभव है । हम देखते हैं कि भारत विभिन्न धर्मों एवं जातियों में बटा हुआ है । आज भी धर्म एवं जाति के नामपर लोगों को भडकाया जाता है । इसी कारण आज भी कहीं न कहीं हमें थोडासा संगठन शक्ति का अभाव दिखाई देता है और यह एक राष्ट्र के विकास के लिए घातक चीज है । इसी संबंध में राष्ट्र की संकल्पना स्पष्ट करते हुए ए. ई. जिमर्न ने लिखा है - ''राष्ट्र ऐसे लोगों का समूह है जो घनिष्ठता, अभिन्नता और प्रतिष्ठा की दृष्टि से संगठित है और एक मातृभूमि से संबंधित है ।''[1] मैथिलीशरण गुप्त जी ने अपने समय में साहित्य के माध्यम से राष्ट्रप्रेम, संगठन शक्ति एवं जनजीवन मे उत्साह बढाने का काम किया है ।

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में जनमानस को जागृत करने का काम गुप्त जी ने अपने साहित्य के माध्यम से किया । गुप्त जी ने अनुभव किया की भारत की स्थिति दिन-ब-दिन बिगडती जा रही है । अंग्रेज सरकार ने भारतीय लोगों पर बहुत सारे अन्याय, अत्याचार किए । आजादी की माँग से यहाँ की जनता दूर रहे इसलिए लोगों में खुद के प्रति हीनता की भावना को जन्म देने का काम अंग्रेजों ने किया । गुप्त जी ने इस बात को समझा कि राष्ट्रभावना को लोगों में जागृत कर भारत को पराधीनता की जंजीरों से मुक्त कराया जा सकता है । उन्होंने देश के प्रति समर्पित होने की प्रेरणा देने का काम किया । देश के अतीत का गौरव-गान सुनाकर उनसे शक्ति पाकर उठ खडे होने का संदेश दिया । वे लिखते हैं -

''हम कौन थे, क्या हो गए और क्या होगे अभी
आओ विचारें आज मिलकर ये समस्याएं सभी ।''[2]

वे कहते है यही समय हैं कि हम अपनी परख करें । हमारा अतीत कितना उज्वल था यह जान लेना अब आवश्यक हो गया है । इससे हम अपने वर्तमान में सुधार ला सकते हैं । देश के लिए मर मिटने के लिए युवा-वर्ग जागृत हो सकता है । भारत की श्रेष्ठता दर्शाते हुए वे कहते हैं कि भारत ही संपूर्ण पृथ्वी लोक का गौरव है । यह वही जमीन है, जिसका विकास सभी देशों से अधिक मात्रा में हुआ है । यह ऋषि-मुनियों का देश है । यहाँ की भूमि को गुप्त जी ने पवित्र माना है । वे कहते है - भारतीय पूर्वजों की अपार कीर्ति की यशोगाथा का गुणगान केवल हम भारतीय लोग ही नहीं करते है, पूरा विश्व हमारे पूर्वजों का गुणगान करने में लगा हुआ है । भारत-भारती में वे लिखते हैं -

''उन पूर्वजों की कीर्ति का वर्णन अतीव अपार है
गाते नहीं उनके हमीं गुण गा रहा संसार है ।''[3]

भारत के पास असीम शक्ति होते हुए भी किसी पर भी भारत ने अन्याय-अत्याचार नहीं किया है । उल्टा बहुतों के ऊपर ऊपकार ही किए है । इसका फल भी भारतीयों ने समय-समय पर भोगा है । लेकिन कभी भी अपने आदर्शों को खोने नहीं दिया है । गुप्त जी ने देश की अशांतता को देश के विकास में बाधक माना है । वे कहते है हमने कभी भी युद्ध-अशांति का साथ नहीं दिया है ।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

इतना वैभवशाली परंपरावाला देश होते हुए भी विदेशी शासकों के गुलामी के कारण तहस-नहस हो चुका है । अंग्रेजों के शासनकाल में तो अंग्रेजों ने भारत को लूटने का ही काम किया । गुप्त जी कहते है इस समय में लोग पूरे विश्व में सौ वर्षों में युद्ध में मरें होंगे उससे ज्यादा हमारे देश में दस वर्षों में भूख से ही मरे होंगे । जैसे वे भारत-भारती के वर्तमान खपड में लिखते हैं -

''सब विश्व में सौ वर्ष में रण में मरे जितने हरे
जब सौगुने उनसे यहाँ दस वर्ष में भूखों मरे ।''[4]

भारत-भारती के 'व्यापार खण्ड' में गुप्तजी ने वर्तमान भारतीय व्यापार की दयनीय अवस्था का चित्रण किया है । साथ में भारतीय युवाओं में स्वाभिमान भरना चाहा है । राष्ट्र निर्माण में युवाओं की भागीदारी को गुप्त जी ने महत्त्वपूर्ण माना है । भारत में युवाओं की संख्या अन्य देशों से अधिक है । उसके उपयोग करने पर गुप्त जी ने अधिक बल दिया है । अंग्रेजों के समय से लेकर आज तक हमें विदेशी वस्तुओं ने काफी आकर्षित किया है । आज भी हम स्वदेशी वस्तुओं को घृणा की नजर से देखते हैं । हमारा ऐसा कहने के लिए कुछ भी बचा हुआ नहीं है । हम अपनी वेश-भूषा और भाषा को भूलते जा रहे हैं । गुप्त जी इसके बारे में लिखते हैं -

''केवल विदेशी वस्तु ही क्यों अब स्वदेशी है कहाँ ?
वह वेश-भूषा और भाषा, सब विदेशी है यहाँ ।''[5]

हम सारे भारतवासी अंग्रेजों की नकल करने की होड में लगे हुए हैं । गुप्त जी भारतीय मानसिकता के इस प्रकार के विघटन से अत्यंत चिंतित है । वे कहते हैं भारत माता के ऊपर प्रेम करनेवाला कोई भी वीर पुरूष इस बिगडती स्थितियों को हाथ समेटे बैठे देख नहीं सकता है । इसमें गुप्त जी ने जनजीवन में चेतना फैलाने का काम किया है । लोगों में प्रोत्साहन और नया प्राण भरने का काम किया है ।

शिक्षा को राष्ट्र के विकास का सबसे बडा माध्यम माना जाता है । लेकिन भारतीय शिक्षा व्यवस्था की दुर्दशा को देखते हुए गुप्त जी ने ऊसपर अपनी चिंता व्यक्त की है । जिस देश में शिक्षा को दान समझा जाता था, शिक्षा को सेवा का माध्यम माना जाता था, आज उसी देश में शिक्षा को पैसा कमाने का माध्यम माना जाने लगा है । अंग्रेज सरकार की सब चालों से गुप्त जी वाकिफ थे । उनका मानना था अंग्रेजों ने ऐसी प्रतिकूल शिक्षा पद्धति बनाकर हमारे देश में एक दूसरे के प्रति द्वेष फैलाने का काम किया था । भारत-भारती में इसके प्रति भी लोगों को सचेत करने का काम गुप्त जी ने किया है । गुप्त जी ने भारत-भारती में केवल भारत की दुर्दशा का वर्णन ही नहीं किया है अपितु लोगों को प्रेरणा देने का काम भी किया है । भारत-भारती के 'भविष्यत-खण्ड' के उद्बोधन शीर्षक भाग में सोई हुई जनता में नयी ऊर्जा भर कर उनको जगाने का प्रयास किया है । गुप्त जी को विश्वास है कि जनता जरूर अपनी संगठन शक्ति का परिचय कराएगी । जनता में उत्साह का संचार करने के उद्देश्य से कवि कहते हैं -

''हो आप और सभी जनों को नित्य उत्साहित करो,
उत्पन्न तुम जिसमें हुए निज देश का कुछ हित करो ।
नर जन्म पाकर लोक में कुछ काम करना चाहिये,
अपना नहीं तो पूर्वजों का नाम करना चाहिये ।''[6]

यहाँपर गुप्त जी ने अपने मानव जन्म को सार्थक बनाने का संदेश दिया है । जिस देश में हमने जन्म लिया है, उस देश के विकास के लिए सदा कर्मरत रहने का संदेश यहाँपर मिलता है ।

बदलते समय के साथ खुद में बदलाव लाने की चेतना भी गुप्त जी ने भारत-भारती के माध्यम से निर्माण करने की कोशिश की है । उस समय भारत पर अंग्रेजों का शासन था । अंग्रेज भारतीय लोगों के साथ गुलामों जैसा व्यवहार करते थे । वे भारतीयों की वैचारिक शक्ति का ही हनन करने में लगे हुए थे । साथ में भारत में बहुत सारी प्राचीन रूढी-परंपराएँ मौजूद थी । इन परंपराओं से हमारे देश के लोग बाहर नही निकलना चाहते थे । गुप्त जी ने यह बात बखूबी जान ली थी इसलिए उन्होंने भविष्यत् खण्ड में उन्होंने पुराने विचारों में बदलाव लाने का संदेश दिया है । जो गलत पुराणी रूढियाँ है उनको गुप्त जी छोडने के लिए कहते हैं । उनके अनुसार प्राचीन बातों का ही गुणगान करते हुए बैठना बहुत बुरी बात है । विज्ञान के बदलते हुए रूप को हमें स्वीकार करना ही चाहिए । वे लिखते हैं -

''सर्वत्र एक अपूर्व युग का हो रहा संचार है,
देखो, दिनोंदिन बढ रहा विज्ञान का विस्तार है ।
अब तो उठो, क्या पड रहे हो व्यर्थ सोच विचार में ?

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सुख दूर, जीना भी कठिन है प्रेम बिना संसार में ।''[7]

हर समय हमें श्रमशील रहने की सूचना भी गुप्त जी करते हैं । भारत देश को बहुत सारे शासकों ने लूटा है । यहाँपर बहुत सारे लोगों ने राज्य किया है । इन सबका गुप्त जी एक ही कारण मानते हैं, वह है भारतीयों का आलस्य । उनके अनुसार मेहनत ही एक ऐसी चीज हैं जो अपने देश का विकास करने में सबसे सहाय्यक हो सकती है । हमें हर समय सजग रहना चाहिए ।

राष्ट्र के विकास के लिए संगठन शक्ति का होना बहुत ही महत्त्वपूर्ण है । भारत में बहुत सारे जाति धर्मों के लोग रहते हैं । यहाँ की विभिन्नता ही यहाँ की विशेषता है । आज भारत में विभिन्नता में भी एकता दिखाई देती है । यहाँ की राष्ट्रीयता अहिंसात्मक है । हमारी राष्ट्रीयता में किसी भी तरह के भेदाभेद को नकारा गया है । ''श्री गुलाबराय कहते हैं - ''हमारी राष्ट्रीयता रंग-भेद, जाति-भेद, धर्म और संप्रदाय भेद पर आश्रित नहीं है । वह सत्य और अहिंसा एवं समता और स्वतंत्रता की ध्येयता पर आश्रित है । हमारी राष्ट्रीयता अनेकता में एकता लाने के लिए हैं, दूसरों को अपने से पृथक करने के लिए नहीं ।''[8] गुप्त जी के अनुसार भारत की संगठन शक्ति पूरे विश्व में चर्चित है । एक ही मातृभूमि में रहकर भेद करना वे पाप मानते हैं । मानव धर्म को उन्होंने श्रेष्ठ माना हैं । अंग्रेजों से यदि हमें दो हाथ करने है तो हमें सबको मिलकर ये काम करना है । आजादी से लेकर आज तक ऐसी बहुत सारी बुरी शक्तियाँ है जो देश में फूट डालने का काम करती है । अंग्रेजों ने तो फूट डालकर ही राज्य करने की नीति को अपनाया था । गुप्त जी जानते थे की आजादी के लिए पूरे भारत का एक होना बहुत ही जरूरी है । इसलिए भारत-भारती में भगवान का उदाहरण देते हुए कहते हैं -

''भगवान कहते है स्वयं हो भेद भावों को तजे,
है रूप मेरा ही मुझे जो सर्व भूतो में भजे ।''[9]

समग्र राष्ट्र को एकसूत्र में बाँधने के लिए राष्ट्रभाषा को महत्त्वपूर्ण माना है । भाषा ही देशवासियों के मन में एकता की चेतना निर्माण कर सकती है । जब तक एक प्रांत के लोग दूसरे प्रांत के लोगों की दशा को नहीं समझेंगे तब तक एकात्मकता का भाव जागृत होना असंभव है । इसी कारण संपूर्ण भारत जिस भाषा को समझ सके उसी भाषा को राष्ट्रभाषा का दर्जा देने पर उन्होंने जोर दिया है । आजादी के सफल आंदोलन के लिए भाषा को गुप्त जी ने महत्त्वपूर्ण माना था । उन्होंने हिंदी को राष्ट्रभाषा का दर्जा देनेपर ज्यादा जोर दिया था । कृषकों को भी राष्ट्र विकास में महत्त्वपूर्ण माना है । गुप्त जी ने किसानों की स्थिति में सुधार लाने की बात को उठाया है । हमारा देश कृषि पर आधारित देश है । लेकिन आज हमारा किसान अकाल अतिवृष्टि से त्रस्त है । देश के विकास के लिए इस स्थिति में सुधार लाने की बात को गुप्त जी ने उठाया है ।

सारांश रूप में हम कह सकते हैं कि राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी ने अपना सराहनीय योगदान दिया है । भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में जनजीवन को जागृत करने का काम गुप्त जी ने भारत-भारती इस काव्यकृति के माध्यम से किया । देश के प्रति समर्पित होने की प्रेरणा कवि ने हमें दी है । हमारे अतीत को जानकर वर्तमान में सुधार लाने का संदेश दिया गया है । देश की अशांतता को देश के विकास में बाधक माना है । राष्ट्र की प्रगति के लिए युवाओं में जोश फैलाने का काम गुप्त जी ने अपनी काव्यकृति के माध्यम से किया है । भारत के विकास के लिए जनता को अपनी पुरानी सोच से बाहर निकलने की सूचना गुप्त जी ने दी है । उनके अनुसार समय के साथ हमें बदलना ही होगा । आजादी की लडाई के लिए संगठन शक्ति, भाषा की एकता और श्रमशीलता को महत्त्वपूर्ण माना है ।

संदर्भ सूची :

1. जिमर्न आल्फ्रेड - दि प्रोस्पेक्टस् ऑफ डेमोक्रेसी एण्ड अदर एस्सेज, पृष्ठ 84
2. मैथिलीशरण गुप्त - भारत-भारती, पृष्ठ 4
3. वही, पृष्ठ 5
4. वही, पृष्ठ 87
5. वही, पृष्ठ 103
6. वही, पृष्ठ 159
7. वही, पृष्ठ 160
8. श्री गुलाबराय - राष्ट्रीयता, पृष्ठ 15
9. मैथिलीशरण गुप्त - भारत-भारती, पृष्ठ 165

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ISSN 2349-638x
Impact factor 4.574

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M. H. Shinde Mahavidyalaya, Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur. 416 206 (M.S.)

One Day Interdisciplinary National Seminar

On

Nation Builders

17th February 2018

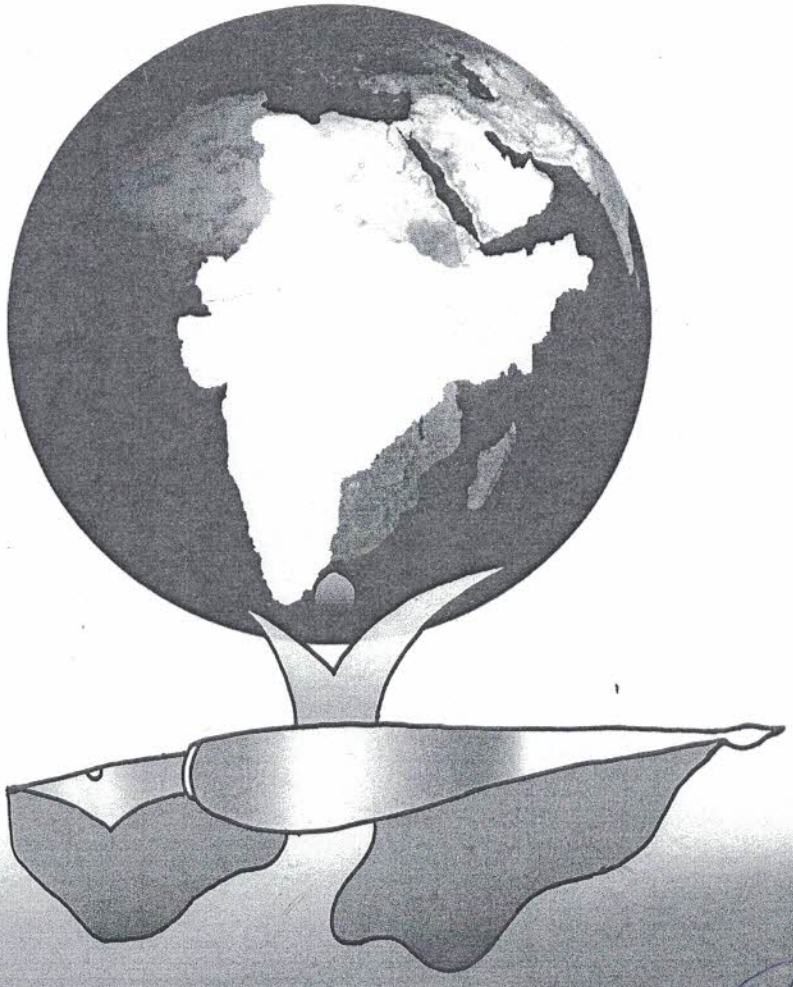

• Editor •
Prin. Dr. N. K. Shinde
Dr. Vinod Kamble

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kal
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

61.	प्रा.सौ.स्मिता तानाजी पाटील	राष्ट्र बांधणीसाठी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	179 To 181
62.	प्रा.नरेंद्र एन. सूर्यवंशी	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व विज निर्मिती धोरण – ऐतिहासिक राष्ट्र कार्य	182 To 183
63.	कु. वैशाली दशरथ चोरगे	विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक योगदान	184 To 188
64.	युवराज आनंदराव पाटील	माहिती साक्षरता आणि ग्रंथालय	189 To 190
65.	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे सौ. लक्ष्मी दादासो भोसले	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	191 To 198
66.	श्री.तुकाराम महादेव पाटील	महात्मा जोतिराव फुले – एक द्रष्टा शिक्षण तज्ञ	199 To 202
67.	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर	ऑलिम्पिकवीर- खाशाबा जाधव – एक दृष्टीक्षेप	203 To 205
68.	प्रा. डॉ अभिजित वणिरे	भारतीय कीडा क्षेत्राचे जागतिक स्तरावरील स्थान व देशाच्या उभारणीतील कीडा क्षेत्राचे योगदान	206 To 208
69.	कु. स्वाती सरदार पाटील	लोकमान्य टिळक व त्यांची चतु:सुत्री	209 To 212
70.	प्रा.एस. बी. देसाई	व्यवस्थापणातील आधुनिक तंत्र : सकल गुणवता व्यवस्थापण	213 To 215
71.	प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण	हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना	216 To 218
72.	प्रा. सौ. वसुंधरा उदयसिंह जाधव	राष्ट्र निर्माण में महात्मा गांधी के विचारों का योगदान	219 To 221
73.	प्रा.अजित दादू फाळके	राष्ट्र निर्माण में राष्ट्रसंत तुकडोजी का योगदान	222 To 223
74.	प्रा. श्रीमती एस.के.पाटील	प्रवासी महाकवि हरिशंकर आदेश का राष्ट्र निर्माण में योगदान	224 To 227
75.	प्रा.डॉ.सरोज पाटील	राष्ट्रनिर्माण में महात्मा गांधी की भूमिका	228 To 230
76.	प्रा. सौ. सुपर्णा संसुद्धी	राष्ट्रभक्त कवयित्री सुभद्राकुमारी चौहान	231 To 232
77.	प्रा. सौ. स्मिता वणिरे	देश के आजादी की लड़ाई में हिंदी साहित्यिकों का योगदान	233 To 235
78.	प्रा. शंकर दळवी	देश–विदेशों में हिंदी भाषा का योगदान	236 To 237
79.	प्रा.स्नेहलता गौतम कांबळे	आधुनिक भारत का जनक-राजाराममोहन राय	238 To 239
80.	प्रा. सुचिता संतोष भोसले	'रंगबसन्ती' नाटक में चित्रित भगतसिंह	240 To 240
81.	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान (भारत–भारती काव्यकृति के संदर्भ में)	241 To 243
82.	Dr. Neeta Vijaykumar Jokhe	Anita Desai's : Cry, the Peacock : A Psychoanalytical Study	244 To 245
83.	Dr. N.P. Khavare	Cultural Ghetto In Jhumpa Lahiri's Mrs. Sen's	246 To 248
84.	Dr. Dadasaheb Ganpati. Ghodake	Exploration of Indianness in The God of Small Things of Arundhati Roy	249 To 250
85.	Mrs.Megha Nikam	Study on Chetan Bhagat's Novels and Its Impacts on Society	251 To 254

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kolhapur
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Chief Editor:- Pramod P.Tandale I Mob. No.09922455749

Scanned with CamScanner

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ऑलिम्पिकवीर- खाशाबा जाधव - एक दृष्टीक्षेप

प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर
शारीरिक शिक्षण संचालक
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना -

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्येएक बलशाही राष्ट्र म्हणून जगामध्ये नावलौकिक मिळवून देण्यामध्ये अनेक व्यक्तिंचा समाजसुधारकांचा विचारवंतांचे, संतांचे जसे योगदान आहे. तसेच, जागतिक स्तरावर भारताला नावलौकिक मिळवून देण्यामध्ये अनेक खेळाडूचे योगदान आहे.

स्वातंत्र पूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरभारतीय मातीमध्ये अनेक खेळाडू होवून गेले ज्यांनी आंतरराष्ट्रीयस्तरावर भारताचे नाव उज्ज्वल केले आहे. त्यामध्ये ॲथलेटिक्स मध्ये नॉर्मन प्रितचर्ड, टेनिस - लिएंडर पेस वेटालिफ्टिक- करनाम मल्लेश्वरी, नेमबाज - राजवर्धन राठोड, नेमबाज - अभीनव बींद्रा, गगन नारंग, कुस्ती - सुशिलकुमार, बॅडमिंटन - सायना नेहवाल, बॉक्सिंग - विजेंदर सिंग, नेमबाज - विजयकुमार, मेरी कॉम - बॉक्सिंग, योगेश्वर दत्त - कुस्ती, बॅडमिंटन - पी.व्ही. सिंधू, कुस्ती - साक्षी मलिक.

स्वातंत्र्यानंतर पहिल्यांदाच १९५२ च्या हेलसिंकी ऑलिम्पिक मध्ये भारताला पहिले पदक जिंकून दिले व आंतरराष्ट्रीय रावर आपला भारताचा तिरंगा फटकावला. ऑलिम्पिक पदक ही एक साधना आहे. अथक परिश्रमानंतर प्रसन्न होणारी देवता आहे. असे मानणारे महाराष्ट्राचे सुपुत्र पै. खाशाबा जाधव म्हणून सदर प्रबंधामध्ये खाशाबा जाधव या प्रथम ऑलिम्पिक वीर यांच्या जीवनपटावर प्रकाश टाकून भारतीय खेळामध्ये त्यांचे असणारे योगदान मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बालपणीचा काळ-

त्र्यंबकेश्वर भूमीत अखिल महाराष्ट्र कुस्त्यांचा आखाडा सुरू होता. दुपारी कराडचा एक तरूण मल्ल फडात जोड लावण्यासाठी आखाडयातउतरला. छोटया चणीचा तो मल्ल प्रथमच आखिल महाराष्ट्र कुस्ती स्पर्धेत खेळणार होता. या मल्लाची अंगकाळी किडकिडीत, प्रथमदर्शनी तो पैलवान वाटतच नव्हता. फड भरविण्याऱ्यांनी त्याला एक रूपयाची जोड ठरवून आखाडयात फिरवले. हा प्रकार अपमानास्पद होता. एकावन्न रूपये जोडलावण्याची प्रथा असताना एक रूपयाची कुस्ती लावण्यात येणार होती. पाच मिनीटानंतर मला मल्ल मिळाला. मुंबईचा पैलवान राक्षे.कुस्ती सुरू होताच कराडच्या मल्लांने राक्षेचाएकेरी पट काढत त्याचे पहिल्याच मिनिटालासुलतानी डावाचे अप्रतिक प्रदर्शन घडवत क्षणात राक्षेची पाठ जमिनीला टेकली. अवघ्या पंधरा सेकंदांत कुस्ती चीतपट मुलतानी डाव इतक्या सफाईनेकरणारा पैलवान आम्ही आमच्या उभ्या आयुष्यात पाहिला नाही. असे सर्व बोलू लागले. हा मुलगा कुस्तीमध्ये फार पुढे जाईल. मुलांचे पाय पाळण्यात दिसतात, ही म्हण खरी ठरली होती. तो मुलगा पुढे ऑलिम्पिक विजेता ठरला होता. अवघ्या चार वर्षातच नाशिकचा आखाडा गाजविणाऱ्या कराडच्या के.डी. जाधव उर्फ खाशाबा जाधवांनी हेलसिंगकी ऑलिम्पिक स्पर्धा गाजवून सर्वाचे बोल खोटे ठरवले. त्यांना कोणतेही यश सहजासहजी मिळाले नाही.

जागतिक यशाचा संघर्षमय प्रवास- कोल्हापूर इतकेच सातारा जिल्हयातही कुस्तीचे वेड घराघरात, कराडमधील कृष्णा नदीच्या काटावरील गोळेश्वर हे छोटसे जाधवांचे गाव कुस्तीमय वातावरण असलेल्या दादा जाधवांच्या घरी खाशाबा जन्मले. बाळकृष्ण ोतीराम हिराबाईनंतर पुतळाबाईच्या पोटी खाशाबाचा जन्म १५ जानेवारी १९२५ रोजी मोडक्याझोपडीत झाला. लहानपणी त्याला सर्व आण्णा या टोपण नावाने हाका मारीत. वडील दादासाहेब उत्तम कुस्तीपटू होते. त्यांच्या बरोबर छोटा खाशाबा भावांबरोबर जोर - बैठका मारत. कुस्तीचे प्राथमिक धडे शिकत. वडीलांनी खाशाबाचा कुस्तीचा श्रीगणेशा गावातील तालमीत केला. प्रतिस्पर्धी मल्लास कसे चीतपट करायचे, मान कशी पकडायची, पट कसा काढायचा हेछोटे खाशाबा वडिलांकडून मनापासून आत्मसात करीत होते. दररोजच्या व्यायामामुळे खाशाबा चपळ बनत चालले.जोर-बैठकामुळे शरीर पिळदार झाले. भावाबरोबर कुस्ती करू लागले. खाशाबांची पहिली स्पर्धा १९३४ मधील रेठरे गावातील अवघ्या दोन मिनीटांत खाशाबांनी प्रतिस्पर्धी मल्लास चीत केले. वयाच्या अवघ्या आठव्या वर्षी खाशाबांनी कुस्ती सर्वप्रथम जिंकली. साखरेचा बदामाचा खाऊ खाशाबांना बक्षीस मिळाला.

हायस्कुलचे सोनेरी दिवस- लोकमान्य टिळक हायस्कूल मध्ये खाशाबांनी प्रवेश घेतला. गोळेश्वर गावापासून टिळक हायस्कूल पाच किलोमीटर दूर होते. सकाळी शाळेत लवकर पोहवण्यासाठी व संध्याकाळी अंधार पडण्यापूर्वी घरी येण्यासाठी खाशाबा येता-जाता धावत जायचे व यायचे. दररोज दहा किमी. धावणे व तालमीचा व्यायाम वेगळाच टिळक हायस्कूलमधील पदापर्णातच खाशाबा सर्वोत्कृष्ठ खेळाडू बनले ते प्रथम भाग घेताना नऊ स्पर्धेत पहिले आले होते. १९४० ते १९४७ पर्यत शालेय शिक्षण पूर्ण होई पर्यत कोणत्याही खेळातील पहिला क्रमांक त्यांनी सोडला नाही. पोहणे, मल्लखांब, हातोडाफेक, वेटलिफ्टिंगमध्ये ते विजेते होते. खेळाबरोबरच सांस्कृतिक कार्यक्रमात खाशाबाचा सहभाग असे. लेझीम वाजविण्यात खाशाबा सर्वोत्कृष्ट होते. चित्रकलेचेही खाशाबांना आवड होती. भारतात शालेय पातळीवरच खेळाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. १९४० च्या काळातही क्रीडाविषयक मुलभूत सुविधा नसताना

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ganised By | M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur | ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शाबांनी बासुला आसमान दाखवले. तिसऱ्या फेरीमध्ये त्यांना बाय मिळाला. २२ जुलै ला दुपारी खाशाबांची चौथी फेरी होती. जर्मनीच्या श्मीटसविरूध्द गुणाच्या फरकाने खाशाबांनी हीसुध्दा कुस्ती जिंकली.

ऐतिहासिक दिवस : २३ जुलै १९५२ हा ऐतिहासिक दिवस संघ व्यवस्थापक दिवाण प्रतापचंद यांनी खाशाबाला कुस्तीला आज सुट्टी आहे तु झोप म्हणून सांगून द ते हेलसिंकी गाव फिरायला गेले. थोडा वेळ विश्रांती घेतल्यानंतर खाशाबा कुस्त्या पाहण्यासाठी ट्रॅकसूट घालून कुस्ती सभाग्रहाकडे येवून बसले. येताना त्यांनी कीट पण आणले होते. सभागृहात येताच त्यांना ध्वनिक्षेपणावरून भारताचे खाशाबा जाधव व जपानचे इशी यांच्या लढतीची घोषणा ऐकली त्यांनी संयोजकांना विचारले कुस्ती आजच आहे का? संयोजकांनी कुस्ती आजच असल्याचे सांगीतले. केवळ दोन मिनीटांचा वेळ मागून खाशाबा तयार झाले. अंतीम फेरीतील पहिली लढत खाशाबा जपानच्या इशी कडून पराभूत झाले. लगेच दुसरी कुस्ती रशियाच्या मामेदबेकाम बरोबर. थकलेल्या अवस्थेत लगेच संयोजकांनी खाशाबांची पुढील कुस्ती लावली. त्यातही एका गुणाने रशियाचा मल्ल विजयी झाला. अंतिम टप्यात दोन्ही लढती जिंकलेला इशी सुवर्णपदकाचा मानकरी ठरला. शेवटी पंचांचा निर्णय हाच अंतिम निर्णय हे तत्व पाळून खाशाबांनी खिलाडू वृत्तीचे दर्शन घडवले. त्यांना कास्यपदक मिळाले. भारतासाठी चार कुस्त्या जिंकून लाखमोलाचे काश्यपदक खाशाबांनी मिळवले. अखेर भारतीय खेळाडूचे वैयक्तिक खेळात पदकाची बाजी मारली. भारताचा झेंडा अटकेपार नेण्यात यश मिळवले. अखेर २३ जुलै १९५२ रोजी ऑलिम्पिक पदक्कांवर भारताचे नाव कोरले. खाशाबा जाधव यांना दादासाहेब उर्फ के.सी.जाधवांनी भारताच्या क्रीडा इतिहासात नवा इतिहास घडविला.

र प्रवास : ४ जुलै १९५५ रोजी खाशाबांनी सब इन्स्पेक्टर म्हणून पोलीस खात्यात प्रवेश केला. खाशाबांनी पोलीस प्रशिक्षक केंद्रातही आपले क्रीडा नैपुण्य दाखवून साऱ्यांची वाहवा मिळविली. पण ऑलिम्पिक मध्ये सूवर्ण पदक मिळवण्याचे त्यांचे स्वप्न होते. ऑगस्ट १९५६ पासून मेलबोर्न ला सोळावे ऑलिम्पिक होणार होते. खाशाबांचा सराव पण जोमाने सुरू होता. पण नियतीचे चक्र फिरले. त्यांना गुडघेदुखीचा त्रास सुरू झाला. त्यामुळे ते निवड चाचणीस सुध्दा जावू शकले नाहीत. व त्यांचे ऑलिम्पिक सूवर्णपदक स्वप्न स्वप्नच राहिले.

१९८३ मध्ये सहाय्यक पोलीस आयुक्त म्हणून खाशाबा जाधाव सेवानिवृत्त झाले. १७८४ रूपये त्यांचा शेवटचा पगार होता. निवृत्तीनंतर खाशाबा गावी गोळेश्वरला आले व शेतोत रमले. निवृत्तीनंतर मिळालेली रक्कम व कराड बँकेतून काढलेल कर्ज यातून खाशाबांनी कार्वे फाटयाजवळ घर बांधकाम सुरू केले. पण घरामध्ये प्रवेश करण्याच्या आधीच घात झाला. १४ ऑगस्ट १९८४ च्या दुपारी रेठरे गावातून खाशाबा जात असताना नियतीचे चक्र उलटे फिरले. समोरून येणाऱ्या ट्रकने त्यांना उडवले. मेंदूतून रक्तस्त्राव होऊन खाशाबांची प्राणज्योत मावळली व एका ऑलिम्पिक विराचा शेवट झाला. देशासाठी लढणारा क्रीडा योध्दा स्वातंत्र्यदिनी परलोकाम विलीन झाला.

मरणोत्तर दखल : १४ ऑगस्ट १९८४ रोजी खाशाबांचे अकाली निधन झाले. त्यानंतरच मरणोत्तर त्यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव शासनाने, क्रीडाप्रेमीनी केला. १९९२–९३ चा शिवछत्रपती पुरस्कार विशेष बाब म्हणून मरणोत्तर खाशाबा जाधवांना घोषित झाला. ऑगस्ट २००१ मध्ये मरणोत्तर अर्जुन पुरस्कार जाहीर झाला. १९९२ पासून त्यांच्या पत्नी कुसूमताईना केंद्र शासनाने मानधन सुरू केले.

समारोप : भारताला एक राष्ट्र म्हणून उभे करण्यामध्ये अनेक व्यक्तींचे, घटकांचे अमुल्य असे योगदान आहे. आज भारत जागतिक ासत्तेच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात भारताने जागतिक पातळीवर वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. पण क्रीडा क्षेत्रामध्ये म्हणावे तितके यश भारतास प्राप्त करता आलेले नाही. त्यापाठीमागे भारत सरकारची क्रीडाक्षेत्राविषयी असलेली उदासिनता दिसते. १२५ कोटी लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात एकेका ऑलिम्पिक पदकासाठी झगडावे लागते. पण इ.स. १९५२ मध्ये कोणत्याही प्रकारची सुविधा उपलब्ध नसताना, घरची आर्थिक परिस्थिती बेताची असताना या देशाला खाशाबा जाधव यांनी पहिले ऑलिम्पिक पदक मिळवून दिले. आणि देशाची क्रीडाक्षेत्राची मान अभिमानेने उंचावली. पण याच खाशाबा जाधव यांच्या योगदानाची दखल घ्यायला पाहिजे होती. जेवढा मान सन्मान त्यांना मिळाला पाहिजे होता तेवढा तो त्यांना प्राप्त झाला नाही. त्यामुळे क्रीडाक्षेत्रातील भारताचो कामगिरी ही नेहमीच सुमार दर्जाची राहिली आहे. भारताचे हे क्रीडा क्षेत्रातील चित्र येत्या काळात जर बदलावयाचे असेल तर खेळाबरोबरच त्यांच्या देशबांधनीतील योगदानाची दखल दखल घेतली पाहिजे. आणि असे जर घडले तर भारताचा सुवर्णवेध निश्चित आहे.

संदर्भ :

१. ऑलिम्पिकवीर के.डी.जाधव : संजय दुधाने २०१२
२. भारतीय मल्लविद्या : जोशी मनोज
३. शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास भाग - १ : प्रा. श्रीपाद आ. जर्दे, अंबा प्रकाशन कोल्हापूर
४. वाटचाल ऑलिम्पिकची, डायमंड प्रकाशन ऑगस्ट २००८ : संजय दुधाने

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - XXI

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259
Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE
DR . VINOD KAMBLE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

61.	प्रा.सौ.स्मिता तानाजी पाटील	राष्ट्र बांधणीसाठी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	179 To 181
62.	प्रा.नरेंद्र एन. सूर्यवंशी	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व विज निर्मिती धोरण – ऐतिहासिक राष्ट्र कार्य	182 To 183
63.	कु. वैशाली दशरथ चोरगे	विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक योगदान	184 To 188
64.	युवराज आनंदराव पाटील	माहिती साक्षरता आणि ग्रंथालय	189 To 190
65.	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे सौ. लक्ष्मी दादासो भोसले	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	191 To 198
66.	श्री.तुकाराम महादेव पाटील	महात्मा जोतिराव फुले – एक द्रष्टा शिक्षण तज्ञ	199 To 202
67.	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर	ऑलिम्पिकवीर- खाशाबा जाधव – एक दृष्टीक्षेप	203 To 205
68.	प्रा. डॉ अभिजित वणिरे	भारतीय क्रीडा क्षेत्राचे जागतिक स्तरावरील स्थान व देशाच्या उभारणीतील क्रीडा क्षेत्राचे योगदान	206 To 208
69.	कु. स्वाती सरदार पाटील	लोकमान्य टिळक व त्यांची चतुःसुत्री	209 To 212
70.	प्रा.एस. बी. देसाई	व्यवस्थापणातील आधुनिक तंत्र : सकल गुणवता व्यवस्थापण	213 To 215
71.	प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण	हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना	216 To 218
72.	प्रा. सौ. वसुंधरा उदयसिंह जाधव	राष्ट्र निर्माण में महात्मा गांधी के विचारों का योगदान	219 To 221
73.	प्रा.अजित दादू फाळके	राष्ट्र निर्माण में राष्ट्रसंत तुकडोजी का योगदान	222 To 223
74.	प्रा. श्रीमती एस.के.पाटील	प्रवासी महाकवि हरिशंकर आदेश का राष्ट्र निर्माण में योगदान	224 To 227
75.	प्रा.डॉ.सरोज पाटील	राष्ट्रनिर्माण में महात्मा गांधी की भूमिका	228 To 230
76.	प्रा. सौ. सुपर्णा संसुद्धी	राष्ट्रभक्त कवयित्री शुभद्राकुमारी चौहान	231 To 232
77.	प्रा. सौ. सिमता वणिरे	देश के आजादी की लड़ाई में हिंदी साहित्यिकों का योगदान	233 To 235
78.	प्रा. शंकर दळवी	देश–विदेशों में हिंदी भाषा का योगदान	236 To 237
79.	प्रा.स्नेहलता गौतम कांबळे	आधुनिक भारत का जनक-राजाराममोहन राय	238 To 239
80.	प्रा. सुचिता संतोष भोसले	'रंगबसन्ती' नाटक में चित्रित भगतसिंह	240 To 240
81.	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान (भारत–भारती काव्यकृति के संदर्भ में)	241 To 243
82.	Dr. Neeta Vijaykumar Jokhe	Anita Desai's : Cry, the Peacock : A Psychoanalytical Study	244 To 245
83.	Dr. N.P. Khavare	Cultural Ghetto In Jhumpa Lahiri's Mrs. Sen's	246 To 248
84.	Dr. Dadasaheb Ganpati. Ghodake	Exploration of Indianness in The God of Small Things of Arundhati Roy	249 To 250
85.	Mrs.Megha Nikam	Study on Chetan Bhagat's Novels and Its Impacts on Society	251 To 254

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kal
(Arts, Commerce & Science)

One Day Interdisciplinary National Seminar 17th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders
Organised By | M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur | ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व विज निर्मिती धोरण – ऐतिहासिक राष्ट्र कार्य.

प्रा.नरेंद्र एन. सूर्यवंशी.
इतिहास विभाग.
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे,
ता.पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळामध्ये श्रम खात्याचे मंत्री होते. जल, विद्युत आणि सार्वजनिक बांधकाम हे त्याकाळी श्रम मंत्रालयाच्या अंतर्गत होते. भारताच्या जलसिंचन , विद्युत निर्मिती तसेच नौकायन उद्योगात मोठे योगदान बाबासाहेबांचे आहे. या योगदानावर प्रकाश टाकण्याचा याशोधनिबंधाचा उददेश आहे. याबाबतीत डॉ.सुखदेव थोरात (माजी अध्यक्ष यु.जी.सी.) यांनी मूलगामी संशोधन केलेले आहे.

भारताच्या जलसंपत्ती विषयी डॉ.आंबेडकरांचे स्वतंत्र मत होते. त्यांच्या मते अतिरिक्त प्रमाणातील पाणी योग्य पध्दतीने समुद्रापर्यंत पोहचले नाही. तर ते संक बनते. हया अतिरिक्त पाण्याचे योग्य नियोजन केले तर ते संपत्ती ठरते. महापूराच्या जलसमस्येकडे स्वतंत्र दृष्टीने पाहिल्याचे यावरून स्पष्ट होते. त्यांच्या श्रममंत्री पदाच्या काळात जलसिंचनाबाबतचे दोन बहुउद्देशिय प्रकल्प कार्यान्वीत झाले.

दामोदर खोरे प्रकल्प –डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी अभ्यासपूर्ण नियोजन केले . अतिशय वेगाने कार्यवाही करून कृति आराखडा तयार केला म्हणूनच १८ फेब्रुवारी १९४८ रोजी लोकसभेने दामोदर खोरे प्राधिकरणाच्या बिलास मंजूरी दिली आणि ७ जुलै १९४८ रोजी या प्राधिकरणाची निर्मिती झाली.

बंगाल, बिहारच्या जनतेवरील नैसर्गिक आपत्तीवर मात करण्यासाठी अमेरिकेतील टेनेसी व्हॅली ॲथॉरिटीच्या धर्तीवर दामोदर प्रकल्प खोरे डॉ.आंबेडकरांनी कार्यान्वीत केला. या योजनेविषयी ते म्हणतात. ङ्ककेवळ पूर नियंत्रणासाठी नदीवर धरणे बांधले जाऊ नयेत तर खोरे प्रकल्प निर्माण करीत असताना पूरनियंत्रण ,जलसिंचन ,विद्युत निर्मिती , नौकायन , उद्योगधंद्यासाठी पाणीपुरवठा आणि पिण्याच्या पाण्याचा साठा करणे असे अनेक उद्देश असावेतङ्ख. सर एच.सी. हर्ट, डॉ. सी.एच.भाभा यांनी या प्रकल्पाच्या उभारणीतील डॉ.आंबेडकरांच्या कार्याचा गौरव केलेला दिसून येतो.

हिराकुंड प्रकल्प –ओरिसा मधील महानदीला सतत येणारे महापूर ही ओरिसाची गंभीर समस्या होती. ८ नोव्हेंबर १९४५ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षतेखाली तेथे एक परिषद होवून हिराकूंड प्रकल्पाची आवश्यकता विशद केली. व्हाईसरॉय वेव्हेल यांना या प्रकल्पाचे महत्व पटवून दिले. १५ मार्च १९४६ रोजी गव्हर्नर लेविस यांनी हिराकुड प्रकल्पाची पायाभरणी केली. ओरिसा राज्याचे नेते एच.के. मेहताब यांनी हिराकुड प्रकल्पाचे कार्य गतिमान केल्याबद्दल डॉ.आंबेडकरांचे जाहीर आभार मानले आहेत. इ.स. १९४६ ते १९५७ या काळात हिराकुड प्रकल्पाचे काम पूर्ण करण्यात आले.

धरणग्रस्तांना नुकसान भरपाई –धरणग्रस्तांबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अतिशय जागरूक होते ते म्हणतात. धरणे निर्माण करीत असताना शेतकऱ्यांच्या जमिनीच्या मोबदल्यात जमिनीच द्याव्यात. धरणग्रस्त शेतकऱ्यांना निव्वळ नुकसानभरपाई देणे एवढीच शासनाची जबाबदारी नसून त्या धरणग्रस्त शेतकऱ्यास पक्की निवासस्थाने उदरनिर्वाहाची नविन साधने व शासकिय नोकरीमध्ये प्राधान्य देण्याची ही जबाबदारी सरकारचीच असते. आजच्या संदर्भात सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या धरणग्रस्तांनी मेघा पाटकरांच्या नेतृत्वात पाण्यात उभे राहून केलेल्या आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेबांचे या विषयीचे विवेचन अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विज निर्मिती धोरण –भारतातील केंद्र सरकारने इ.स.१९४१ मध्ये ङ्कवीज आयोग कार्यालय स्थापन केले. सन १९४२ साली डॉ. आंबेडकर यांनी श्रम विभागाचे मंत्री म्हणून पदभार स्विकारला तेव्हा श्रम विभागात ऊ खात्याचा समावेश होत होता. डॉ.आंबेडकर हे विद्युत विकासासाठीच्या धोरण समितीचे अध्यक्ष बनले. वीज उत्पादन , वी व्यवस्थापन आणि विज वितरण हया समस्यांवर डॉ. आंबेडकरांनी लक्ष्य केंद्रित केले. दि. २५ऑक्टोंबर १९४३ रोजी पहि आणि दि. २ फेब्रुवारी १९४५ रोजी दुसरी बैठक या विद्युत विकासासाठीच्या समितीच्या डॉ.आंबेडकरांनी घेतल्या. या दे बैठकीच्या कालखंडा दरम्यान त्यांनी विद्युत निर्मिती व्यवस्थापन व वितरण बाबतच्या धोरणाचा विस्तृत आराखडा तयार केल तोच आराखडा भारताच्या वीज निर्मितीला कारणीभूत ठरला. त्यातील काही महत्वाच्या तरतूदी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur
Scanned with CamScanner

विजनिर्मिती विषयक आराखडा –

१) विज ही जनउपयोगी बाब असल्यामुळे केंद्र सरकारने वीज उत्पादन व वितरण क्षेत्रात प्रत्यक्ष सहभागी व्हावे.
२) केंद्रशासनाने अखिल भारतीय स्तरावर केंद्रिय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ स्थापन करावे.
३) विज विकास योजना राज्यसरकार किंवा निमशासकीय संस्थांच्या ताब्यात द्याव्यात.
४) यामध्ये ते असमर्थ असतील तर त्या खाजगी क्षेत्रास द्यावे.
५) एखादा विद्युत प्रकल्प दोन किंवा अधिक राज्यांना विद्युत पुरवठा करीत असेल तर अशा वीज प्रकल्पाचे नियंत्रण केंद्र सरकारकडे असावे.
६) देशातील वीजनिर्मिती क्षमता वाढविण्यासाठी आवश्यक साधने उत्पादित करण्याचा केंद्र शासनाने प्रयत्न करावा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या विजनिर्मिती व विज वितरणाबाबतचा अतिशय अभ्यास पूर्ण आराखडा तयार केला होता.ह्या आराखड्यानुसार देशाचे विजविषयक धोरण राबविले जाते.

केंद्रिय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ –

डॉ. आंबेडकरांच्या आराखड्यातील तरतूदीनुसार केंद्रशासनाने दिनांक ८ नोव्हेंबर १९४४ रोजी केंद्रिय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ स्थापन केले. सहा तज्ञांचा यात समावेश केला गेला. त्या तांत्रिक मंडळामार्फत भारतीय इंजिनिअयर्सना वीज अभियांत्रिकीचे अद्ययावत ज्ञान मिळविण्याकरीता प्रशिक्षणासाठी परदेशात पाठविण्याची आग्रही मागणी डॉ.आंबेडकरांनी केली त्यानुसार इंग्रज सरकारने भारतातील चार इंजिनिअर ब्रिटनमध्ये चार इंजिनिअर अमेरिकेत , दोन इंजिनिअर कॅनडात पाठवले यावरून डॉ.आंबेडकरांचे याबाबतीतले कार्य स्पष्ट होते.

विदेशातून यंत्रसामुग्री आयात धोरण –

भारतीय इंजिनियर्सनाविदेशात प्रशिक्षणाकरीता जसे आग्रही होते तसेच आग्रही धोरण डॉ.आंबेडकरांचे वीज निर्मिती करिता आवश्यक उपकरणे विदेशातून मागवण्याबाबत होते. ब्रिटिश भारतातून जाण्याअगोदर अशी यंत्रसामुग्री भारतात आणणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे प्रयत्न यंत्रसामुग्री भारतात आणणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे प्रयत्न होते त्यानुसार त्यांनी यंत्रसामुग्री ची यादी तयार केली व केंद्र सरकारच्या वतीने भारतातील वीज निर्मिती करीता लागणाऱ्या यंत्रसामुग्रीची ऑर्डर ब्रिटनमधील संबंधित कंपन्याकडे पाठवून ते यंत्रे आरक्षित केली. वीजनिर्मितीकरीता यंत्रसामुग्री मागविण्यात विलंब हा भारताच्या हितास बाधा निर्माण करणारा होता म्हणून डॉ.आंबेडकरांनी वेळीच तातडीने कार्यवाही पूर्ण केली. इ.स.१९४३ ते १९४५ या काळातील बाबासाहेबांचे कठोर परिश्रम, जलद कृती,दूरदृष्टी ही वीज निर्मिती बाबत महत्वपूर्ण ठरतात. वीज विषयक धोरणाबाबत डॉ.आंबेडकर म्हणतात, ङ्कस्वस्त व मुबलक विजेशिवाय देशाची औद्योगिक प्रगती होऊ शकत नाही व औद्योगिक प्रगतीशिवाय लोकांची दारिद्र्यातून मुक्तता होऊ शकत नाहीङ्क देशाचे वीज निर्मिती धोरण ठरवितांना डॉ. आंबेडकरांनी देशातला सामान्यातला सामान्यमाणूस डोळ्यासमोर ठेवल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष –

इ.स.१९४२ ते १९४६ हया केवळ चार वर्षाच्या काळात केंद्रामध्ये श्रम विभागाचे मंत्री म्हणून कार्य करताना भारतातील अतिरिक्त पाण्याचे भीषण संकट दूर करण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दामोदर प्रकल्प व हिराकूड प्रकल्प राबवले. त्यामुळे अतिरिक्त पाण्याचे संपत्तीमध्ये रूपांतर करण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसून येतो. सध्याच्या संदर्भात भारतातील नदीजोड प्रकल्प यादृष्टीने बाबासाहेबांचे याबाबतीतले मूलगामी धोरण दिसून येते. याच काळात विद्युत निर्मिती आराखडा त्यांनी तयार केला. विद्युतनिर्मिती मधून औद्योगिक प्रगती व त्यातून दारिद्रय निर्मूलन असे त्यांचे लोक कल्याणकारी धोरण दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जल व विद्युत निर्मिती धोरणात ऐतिहासिक राष्ट्र निर्मितीचे त्यांचे कार्य स्पष्टपणे दिसून येते.

संदर्भ –

१) रायटींग ॲण्ड स्पिचेस ऑफ डॉ.आंबेडकर – व्हॅल्यूम –१, १९७९.
२) रायटींग ॲण्ड स्पिचेस ऑफ डॉ.आंबेडकर– व्हॅल्यूम –२, १९८२.महाराष्ट्र शासन.
३) डॉ. प्रल्हाद लुलेकर – दलितेत्तरासाठीचे बाबासाहेब.
४) डॉ. सिंगारे, डॉ.घुले – महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास , अरूणा प्रकाशन ,२००९

Scanned with CamScanner

17-18

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science
VPM

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - XXI

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259
Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE
DR . VINOD KAMBLE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	राष्ट्रउभारणीत नवमानवतावादी विचार आणि सं. कायदेभंग नाटक	1 To 2
2.	डॉ. दीपककुमार वळवी	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी स्त्री स्वातंत्र्य सेनानी : दशरीबेन	3 To 4
3.	प्रा.शिवाजी विठ्ठल सुतार	यशवंतराव चव्हाण. यांचे भाषाविषयक विचार	5 To 7
4.	प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शेतीविषय विचारांचे महत्व	8 To 10
5.	श्री. एम. वाय. पोवार	ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य	11 To 12
6.	प्रा. महादेव ज.जाधव	मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	13 To 14
7.	रेखा काशिनाथ पसाले	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारकांच्या साहित्याचे योगदान	15 To 17
8.	प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	18 To 21
9.	श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	भारतीय विकासात शिक्षणाचे योगदान	22 To 24
10.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार	25 To 27
11.	प्रा. सौ.एस.एस. पाटील	कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय योगदान	27 To 29
12.	प्रा.सौ. ऋचा ऋतुराज जांभळे	यशवंतराव चव्हाण – राष्ट्रीय विचार	30 To 31
13.	श्री. संभाजी राजाराम उबारे	कविवर्य नारायण सुर्वेचे साहित्यातील योगदान (सुर्वेंच्या कवितेतील स्त्री रुप)	32 To 33
14.	प्रा.आशालता नारायण खोत	कुसुमाग्रंजांच्या साहित्यातील सामाजिक जाणिवा	34 To 35
15.	कु. शैलजा शहाजी हिरवे	राजर्षि शाहू महाराजांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान	36 To 37
16.	प्रा.सुखदेव नारायण एकल	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे योगदान	38 To 40
17.	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान	41 To 43
18.	डॉ.वर्षा शिरीष फाटक	पुरोगामी विचारवंत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	44 To 46
19.	प्रा.सौ.अश्विनी हिरीकुडे	राष्ट्रबांधणीतील १९४२ च्या लढयाचे योगदान	47 To 48
20.	प्रा.ए.ए.घोडके	राष्टनिर्माणातील शिक्षकांचे योगदान	49 To 52
21.	प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	53 To 57
22.	अमर रंगनाथ दीक्षित	ग्रंथालय विध्वंस (Library Vandalism) : ग्रंथालय विकासातील अदृष्य शत्रू	58 To 61
23.	प्रा.डॉ.आर.पी.आडाव श्री. सरदार निवृत्ती पाटील	राष्ट्र उभारणीमध्ये ग्रंथालयांचे स्थान	62 To 66
24.	प्रा. उदयकुमार. ना. लाड	सहकारी चळवळ आणि राजकारण : विकासात्मक वाटचाल	67 To 70
25.	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी	71 To 72
26.	प्रा. दयानंद इनामदार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्वांची चळवळ (संदर्भ : गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे)	73 To 75
27.	प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सूर्यवंशी	पंडीत नेहरू /राष्ट्रवाद, लोकशाही विचार	76 To 77
28.	प्रा. ए. बी. मोहिते	महाराजा सयाजीराव गायकवाड – सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श	78 To 81
29.	प्रा. भरत पाटील प्रा.डॉ.बी.एस.जाधव	पर्यावरण संवर्धन चळवळ व्यक्तीगत संस्थात्मक वा गटात्मक	82 To 83
30.	कु. श्रध्दा तुकाराम भालेकर	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे योगदान	84 To 85

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार

प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण
(मराठी विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

जातीयता हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. ही जातीयता समुळ नष्ट व्हावी. यासाठी अनेक समाजसुधारक पुढे आले, त्यापैकीच एक यशवंतराव चव्हाण हे आहेत. त्यांना जातीपेक्षा व्यक्ती महत्वाचा वाटत असे. माणसाने माणसासारखे जगावे. असे त्यांना केवळ वाटत नव्हते, तर त्या दिशेने त्यांनी आपल्या आयुष्याची वाटचाल केलेली दिसून येते. कितीही सुशिक्षित झाले तरी ब्रिटिश नोकरशाही आपल्याला समतेची वागणूक देणार नाही. आपले अधिकार आपल्याला मिळवायचे असतील तर आपण संघटित होणे गरजेचे आहे. या उद्देशाने बंगाल, मुंबई, मद्रास या ठिकाणी राजकारणी व्यक्ती एकत्र येऊन १९८५ मध्ये काँग्रेसची स्थापना केली. एखाद्या भितींत झाड उगवावे आणि ते झाड मोठे झाले की, ती भिंत उखडावी तशा पध्दतीने जाती-वादाची मुळे महाराष्ट्र काँग्रेसचा पाया उखडू पाहत होती.

यशवंतराव चव्हाण यांनी 'सहयाद्रीचे वारे', 'युगांतर', 'ऋणानुबंध', 'भूमिका', 'कृष्णाकाठ' इत्यादी पुस्तके लिहिली. या पुस्तकातून त्यांची स्वतःची भाषणे व स्वतःच्या जीवनातील राजकारणाकडे वाटचाल का व कशासाठी केली आहे ते सांगितले. यशवंतरावं चव्हाण यांच्या वाटयाला आलेले राजकारण हे पिढयानपिढया चालत आलेले नव्हते. तसेच उमेदवारीचा आव आणत राजकारणात नेतृत्व मिळविणे हा त्यांचा पिंड नव्हता. तर त्यांच्यात असलेली जातीयता नष्ट करुन राष्ट्रीय एकात्मतेची उर्मी त्यांना राजकारणाकडे खेचून आणलेली होती. राष्ट्रीय नेतृत्वाच्या चळवळीत जातीभेदाच्या पलिकडचे राजकारण अंगी बाणलेला एकमेव व्यक्ती म्हणून १९६२ साली यशवंतराव चव्हाण यांना संरक्षण मंत्री पदासाठी दिल्लीला बोलावून घेण्यात आले. त्यावेळचे राजकारण हे इंग्रज सरकारच्या मतावर आधारित होते. या नवीन पिढीने गांधीजींच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतला. यशवंतराव चव्हाण तुरुंगात गेले. तुरुंगात गेल्यानंतर प्रेरित होऊन तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर ठिकठिकाणी फिरुन त्यांनी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. व या पक्षाचे ध्येय लोकांना समजावून सांगितले. सर्व लोक जातीयता विसरुन एकत्र आले. किंबहुना वेगवेगळया जातीपाती धर्म पंथाच्या लोकांना एकत्र बांधण्यात यशवंतराव चव्हाण यांना यश आले आणि आज यशवंतराव चव्हाण राष्ट्रबांधणीच्या चळवळीतील मेरुमणी ठरले.

राष्ट्रबांधणीच्या चळवळीत सक्रीय सहभागी असलेले व्यक्तीमत्व म्हणून नावारुपाला आलेले व्यक्तीमत्व यशवंतराव चव्हाण यांनी मराठी साहित्यात स्वतःच्या जीवनात आलेले अनुभव तसेच भाषणे व लेख यांचा संग्रह असलेली बरीचशी पुस्तके लिहिली. 'कृष्णाकाठ' हे त्यांचे आत्मचरित्र आहे. हे पुस्तक तीन खंडामध्ये सांगितले आहे. ते म्हणजे 'जडणघडण' 'वैचारिक आंदोलन' आणि 'निवड' इत्यादी.

यशवंतराव चव्हाण जे घडले त्याच्यामागे त्यांच्या आईचा फार मोठा वाटा आहे. त्यांच्या आईला शिक्षणाविषयी आस्था वाटत होती. आपल्या मुलांनी खूप शिक्षण घ्यावे. या हेतूने देवराष्ट्र सोडून कराड येथे ते स्थलांतरित झाले. देवराष्ट्र हे यशवंतराव चव्हाण यांचे आजोळ तेथेच त्यांचे सर्व बालपण गेले. गावात राहत असताना बालवयात त्यांची जडणघडण झाली ती अशी; महार, मांग, चांभार हा समाज गावापासून, समाजापासून दुर राहतो. हा दलित समाज गावकुसाबाहेर का राहतो, हा त्यांच्या मनाला पडलेला प्रश्न, त्याला जीवन हे नाव दयायचे की नाही हा प्रश्न त्यांना सतावत होता. (कृष्णाकाठ पृ.२२) हे पण काय जीवन आहे. मग माणसात आणि प्राण्यात काय फरक आहे. याच ग्रामीण भागात काही दहा-पंधरा ब्राम्हण कुटुंब होते. त्यांच्याविषयी असलेल्या आदराविषयी त्यांना पुढे पुढे झाकलेले अंतर लक्षात येऊ लागले. शिक्षण घेऊन मामलेदार होणे आणि समाजात प्रतिष्ठा मिळवणे, वाढवणे इत्यादी बाबी शिक्षणामुळे पूर्णत्वास येतात. इत्यादी जाणिवांची शिदोरी घेऊन यशवंतराव चव्हाणयांचे कुटुंब कराड येथे स्थलांतरित झाले.

कराडला आल्यानंतर देशातले सर्वच महत्वाचे राजकीय चळवळीचे प्रतिनिधी कराडमध्ये होते. या सर्व राजकीय नेत्यांच्या संपर्कामुळे त्यांच्यातील कार्यकत्यांची जडणघडण झाली. वयाच्या १३-१४ व्या वर्षी दिनकरराव जवळकर यांचे भाषण त्यांच्या ऐकण्यात आले. तसेच त्यांना असलेल्या वाचनाच्या आवडीमुळे देशाचे शत्रू कोण आहेत, याची ओळख झाली. तसेच राष्ट्र उभारणी संदर्भातील वैचारिक संघर्ष सुरु झाला. राष्ट्र उभारणीच्या चळवळीत सिंहाचा वाटा असलेले यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले.

'कृष्णाकाठ' या आत्मचरित्रातील त्यांचे लेखन पाहिल्यास त्यांच्या प्रतिमेची अनुभूती, भाषेवर असलेले प्रभुत्व तसेच लेखकगत, वाचकगत प्रयोजन पूर्ण होते. त्यांच्या मते राष्ट्रबांधणी, समाजबांधणी होण्या अगोदर व्यक्तीच्या मनाची बांधणी होणे गरजेचे आहे. व्यक्तिच्या मनाचा मानसिक विकास व्हावा. हा मानसिक विकास कशा प्रकारे करता येतो. याचेही काही उत्तम उदाहरण त्यांच्या लेखनातून वाचावयास मिळतात. त्यांच्या 'माझा विरंगुळा' या लेखातून व्यक्तिने मनाची जोपासना करण्यासाठी विरंगुळा जपणे गरजेचे आहे. विरंगुळा वेगवेगळे असू शकतात. जसे की, संगीत, वादन, वाचन वगैरे सर्व विरंगुळा सांगून वाचनाचा विरंगुळा यशवंतराव चव्हाण यांना होता, असे लक्षात येते. पुस्तकाच्या कपाटाजवळ बसून एखादे पुस्तक उलट वाचावे का सुलट वाचावे, असा बेत ते मनाशी आखत. संत रामदासांच्या वचनाप्रमाणे 'मन

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

करा रे प्रसन्न सर्व सिध्दिचे कारण' यशाच्या शिखरावर जाऊन पोचण्यासाठी प्रथम मन प्रसन्न आणि विकसित करण्याविषयी त्यांनी सांगितले आहे. विधान सभेतील त्यांची भाषणे वाचली तर खरोखरच त्यांचे मन पूर्ण विकसित होते याचा प्रत्यय येतो.

सारांश

यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्व, राजकारण आणि राष्ट्रउभारणीमध्ये त्यांचे असलेले योगदान इथे थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजातील जातीभेद मिटावा व सदृढ सुसंस्कृत राष्ट्र निर्माण व्हावे. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण व्हावी. या उद्देशाने प्रेरित होऊन त्यांनी समाजकारण, राजकारण केले. याचे पडसाद त्यांच्या साहित्य लेखनातून दिसून येते. राष्ट्राची बांधणी होण्याच्या दृष्टीने त्यांची लेखनी एक शस्त्र ठरली.

संदर्भ ग्रंथ

१) समाज प्रबोधन पत्रिक -२०१३ तील लेख 'कृष्णकाठ' आणि ऋणानुबंध- बाळकृष्ण कवठेकर
२) 'कृष्णाकाठ' -यशवंतराव चव्हाण- प्रेस्टिज पब्लिकेशन, पूणे
३) यशवंतराव चव्हाण साहित्य आणि राजकारण- भास्कर लक्ष्मण मोळे, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद
४) यशवंतराव चव्हाण व्यक्ती आणि कार्य- द.भा. भागवत ठोकळ प्रकाशन, पूणे
५) यशवंतराव चव्हाण इतिहासाचे एक पान- रामभाऊ जोशी, केसरी प्रकाशन, पूणे

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA KALE
Arts, Commerce & Science
VPM

Dnyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar
17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - XXI

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259
Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE
DR . VINOD KAMBLE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	राष्ट्रउभारणीत नवमानवतावादी विचार आणि सं. कायदेभंग नाटक	1 To 2
2.	**डॉ. दीपककुमार वळवी**	**भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी स्त्री स्वातंत्र्य सेनानी : दशरीबेन**	3 To 4
3.	प्रा.शिवाजी विठ्ठल सुतार	यशवंतराव चव्हाण. यांचे भाषाविषयक विचार	5 To 7
4.	प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शेतीविषय विचारांचे महत्व	8 To 10
5.	श्री. एम. वाय. पोवार	ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य	11 To 12
6.	प्रा. महादेव ज.जाधव	मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	13 To 14
7.	रेखा काशिनाथ पसाले	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारकांच्या साहित्याचे योगदान	15 To 17
8.	प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	18 To 21
9.	श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	भारतीय विकासात शिक्षणाचे योगदान	22 To 24
10.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार	25 To 27
11.	प्रा. सौ.एस.एस. पाटील	कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय योगदान	27 To 29
12.	प्रा.सौ. ऋचा ऋतुराज जांभळे	यशवंतराव चव्हाण - राष्ट्रीय विचार	30 To 31
13.	श्री. संभाजी राजाराम उबारे	कविवर्य नारायण सुर्वेंचे साहित्यातील योगदान (सुर्वेंच्या कवितेतील स्त्री रुप)	32 To 33
14.	प्रा.आशालता नारायण खोत	कुसुमाग्रंजांच्या साहित्यातील सामाजिक जाणिवा	34 To 35
15.	कु. शैलजा शहाजी हिरवे	राजर्षि शाहू महाराजांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान	36 To 37
16.	प्रा.सुखदेव नारायण एकल	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे योगदान	38 To 40
17.	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान	41 To 43
18.	डॉ.वर्षा शिरीष फाटक	पुरोगामी विचारवंत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	44 To 46
19.	प्रा.सौ.अश्विनी हिरीकुडे	राष्ट्रबांधणीतील १९४२ च्या लढयाचे योगदान	47 To 48
20.	प्रा.ए.ए.घोडके	राष्टनिर्माणातील शिक्षकांचे योगदान	49 To 52
21.	प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	53 To 57
22.	अमर रंगनाथ दीक्षित	ग्रंथालय विध्वंस (Library Vandalism) : ग्रंथालय विकासातील अदृष्य शत्रू	58 To 61
23.	प्रा.डॉ.आर.पी.आडाव श्री. सरदार निवृत्ती पाटील	राष्ट्र उभारणीमध्ये ग्रंथालयांचे स्थान	62 To 66
24.	प्रा. उदयकुमार. ना. लाड	सहकारी चळवळ आणि राजकारण : विकासात्मक वाटचाल	67 To 70
25.	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी	71 To 72
26.	प्रा. दयानंद इनामदार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्वांची चळवळ (संदर्भ : गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे)	73 To 75
27.	प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सूर्यवंशी	पंडीत नेहरू /राष्ट्रवाद, लोकशाही विचार	76 To 77
28.	प्रा. ए. बी. मोहिते	महाराजा सयाजीराव गायकवाड - सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श	78 To 81
29.	प्रा. भरत पाटील प्रा.डॉ.बी.एस.जाधव	पर्यावरण संवर्धन चळवळ व्यक्तीगत संस्थात्मक वा गटात्मक	82 To 83
30.	कु. श्रध्दा तुकाराम भालेकर	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे योगदान	84 To 85

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

प्रा. महादेव ज.जाधव
मराठी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना –

राष्ट्र म्हणजे भौगोलिक सीमांनी बंदिस्त केलेला एक विशिष्ठ प्रदेश असे न म्हणता राष्ट्र ही एक व्यापक अशी संकल्पना आहे. 'समान भाषा, समान संस्कृती, समान विचार यावर आधरित जगण्यांची पध्दती घेऊन एका मर्यादित भौगोलिक प्रदेशामध्ये वास्तव्यास असलेला लोक समुह म्हणजे राष्ट्र' अशी व्याख्या ठोबळमनाने करता येईल. यामध्ये राष्ट्र ही लोक समुहाची ओळख किंवा अस्मिता असते प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या राष्ट्राविषयी प्रेम, आपूलकी, निष्ठा असते. तर राष्ट्र सुध्दा प्रत्येक व्यक्तिचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी कटिबध्द असते. व्यक्ति-व्यक्ति मिळून राष्ट्र बनते तर या व्यक्ति आपल्या राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी, उध्दारासाठी, विकासासाठी जे कार्य करते त्याला राष्ट्र उभारणीचे कार्य असे म्हटले जाते. प्रत्येक राष्ट्र हे आपल्या राष्ट्रातील व्यक्तिचे जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करत असते तर प्रत्येक व्यक्ति आपले राष्ट्र उभारणीचा प्रयत्न आपआपल्या परीने करत असते. व्यक्तिचे जीवनमान उंचावण्यासाठी समाजातील अनिष्ठ प्रथा काढून टाकणे, अन्याय अत्याचाराचे उच्चाटन करणे, नवीन प्रगत विचार देणे, देश सेवेचे, निष्ठेचे धडे शिकविणे. आपल्या लोक समुहाचे इतरांपासून संरक्षण करणे तसेच त्यांना चांगले शिक्षण, आरोग्य, न्याय देण्याचे कार्य राष्ट्र करत असते. सदर कार्याला राष्ट्र उभारणीचे कार्य असे म्हणता येईल.

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. समाजातून राष्ट्राची निर्मिती होत असते. मराठी साहित्यामध्ये कविता व नाटक या वाड.मय प्रकाराने समाज बदलण्यासाठी, समाजाची प्रगती होण्यासाठी म्हणजे पर्यायाने राष्ट्र उभारणीसाठी महत्वपूर्ण साहित्याची मांडणी केलेली दिसते.

मराठी कवितेचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

मराठी कवितेचा विचार करता प्राचीन काळापासून निर्माण झालेल्या संत साहित्यांने अज्ञान, अंधश्रध्दा, परकीय आक्रमणातून संस्कृतीवर झालेले अतिक्रमण रोखण्यासाठी संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदासापासून संत गाडगेबाबा ते संत तुकडोजीपर्यंत आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून कार्य केलेचे दिमते. ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून अखिल मानव जातीचे कल्याण; तर अभंगाच्या माध्यमातून मानवाच्या जीवनामधील अन्याय, अत्याचार दूर करुन समाजाच्या उध्दारासाठी कार्य केलेचे दिसते.

संत साहित्यानंतर खऱ्या अर्थाने राष्ट्रासाठी केवळ देशभक्तीने प्रेरित होऊन काव्याची उपासना वि.दा. सावरकर यांनी केली. सावरकरांच्या मते ही स्वतंत्रता देवी म्हणजे राष्ट्राच्या नितिची, संपदेची चैतन्याची मूर्तीच होय. त्यामुळेच ते म्हणतात.

तुचसाठी मरण ते जनन ।
तुजसाठी जनन ते मरण ।

टिळक व महात्मा गांधी यांनी केलेल्या राष्ट्रीय जागृतीचे पडसाद ही मराठी कवितेवर उमटलेले दिसतात. नाशिकचे कवी गोविंद यांच्या कवितेत देशप्रेमाचे मोठे विलोभनीय दर्शन दिसते. मेळयातील पदे लिहून या स्वातंत्र्य शाहिरांनी मराठी कवितेस देशभक्तीचा अलंकार समर्पण केला. देशभक्तीने भारावलेल्या राष्ट्रवृत्तीची जोपासना करणारी कविता गोविदांच्या मुखातून स्त्रवली 'प्रभू रामरायाची प्रार्थना','श्री रामदासाची आरती', 'टिळकांची भूपाळी', 'शिवाजी', 'नरविर तानाजी यांच्या स्त्रीचा वीरोचित विलाप', 'स्वातंत्रतेचा प्राण', 'स्वातंत्र्याचा पाळणा', 'स्वातंत्र्य लक्ष्मीस्तव', 'रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले','भारत प्रशस्ती' इत्यादी कवितांनी मराठी कवितेच्या इतिहास मानाचे स्थान मिळविले.

दुर्गादास आत्माराम तिवारी यांची देशभक्तीची स्फुट कविता 'मराठयांची संग्रामगीते', 'झाशींचे संग्रामदेवता', अशा काव्यसंग्रहात एकत्रित झाली. राष्ट्रीय विषयांवर माधव केशव काटदरे उर्फ कवी माधव यांनी आपल्या 'शनिवार वाडयापुढे','तारापूरचा संग्राम','पानपतचा सूड', 'मस्तानी', 'गोकलखाँ बापू', अशा अनेक कवितांमुळे ते मान्यता पावले. मुलांना 'गोड गोष्टी' सांगून रंजविणारे पांडूरंग सदाशिव साने उर्फ साने गुरुजी हे या राष्ट्रीय परंपरेतील एक नावाजलेली कवी होत. साने गुरुजीच्या स्फुट कवितेला एक सहज उमाळा व कोवळेपणा प्राप्त झाला आहे.

आम्ही मांडू निर्भय ठाण
स्थार्याची करुणी होळी
छातीवर झेलू गोळी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

या त्यांच्या ओळी त्या काळात घरोघरी व युवकांच्या पथकांतून म्हटल्या जात असत. आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे यांच्या आनंदगीता मधील अनेक कविता राष्ट्रभक्तीने भारावलेल्या आहेत. ना.के. बेहरे यांच्या 'मोत्यांची माळ' या कविता संग्राहातील राष्ट्रीयवृत्तीच्या अनेक कविता आहेत.

या बरोबर सेनापती बापट, य. ख. कुलकर्णी, त्र्यं.व.घाटपुरे, मो.वि.जोशी, रा.बा.नाबर, गो.रा. हिंगणेकर, गं.रा. साने अशा आणखीही कवींनी या काळात राष्ट्रीयवृत्तीची कविता लिहिली. पांडूरंग दत्तात्रेय खाडिलकर, रंगनाथ विष्णू खाडिलकर, अ.ब. कोल्हटकर, ब.ग. खापर्डे, रं.वि. खानविलकर, गं.वि. गोखले, दासगणू, म.ना. नानिवडेकर, सि.ब. मुचाटे, हैदर लहरी, वि.गो. साठे, श्री.य.सोनाळीकर, सोपानदेव, न. शे. पोहनेरकर अशा अनेक शाहिरानी जुन्या पोवाडयाची परंपरा टिकवून राष्ट्रीयवृत्तीची चांगली जोपासना केलेली दिसते. आपल्याा कवितेच्या माध्यमातून राष्ट्र उभारणीसाठी वरील कवींनी मोलाचे कार्य केलेचे दिसते.

मराठी नाटकाचे राष्ट्र उभारणीसाठी योगदान –

मराठी नाटयसुष्टीनेही आपले महत्वपूर्ण योगदान राष्ट्र उभारणीकामी दिले आहे. किर्लोस्कर देवल यांच्याप्रमाणेच आपल्या थोर नाटयकृत्तीनी मराठी रंगभूमी गाजविली ती कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनी हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळीतील संघर्ष आपल्या नाटकातून मांडलेला दिसतो. अशा राष्ट्रीयवृत्तीच्या क्रियाशील लेखकाची एकूण पंधरा नाटके रंगभूमीस मिळाली. पौराणिक नाटकाची जुनीदृष्टी बदलून ती नव्या काळास अनुसरुन हेतूनिष्ठ बनविण्याचे कार्य खाडिलकरांनी केले. त्यांचे 'किचकवध' हे नाटक पौराणिक असले तरीही समकालीन कर्झनशाहिच्या संदर्भात फार मोठा प्रक्षोभ निर्माण करणारे ठरले. आपल्या नाटकातून राजकीय परिस्थितीवर भाष्य करुन देशभक्तीची प्रेरणा देण्यास खाडिलकर समर्थ ठरले. एक समर्थ नाटककार म्हणून खाडिलकरांच्या या नाटकाने कीर्ती प्राप्त करुन दिली. त्याचे हे नाटक अर्थातच त्यावेळच्या सरकारनेही जप्त ही केले.

राम गणेश गडकरी यांनी 'गर्वनिर्वाण' हे अपूर्ण नाटक लिहिले. साहित्याच्या विविध क्षेत्रांत आपला ठसा उमटविणारे एक थोर क्रांतीकारक विनायक दामोदर सावरकर यांनीही आपल्या तत्वांच्या प्रचारासाठी 'उःशाप','संन्यस्त खड्ग', 'उत्तरक्रिया' अशी नाटके लिहिली. नाटयगुणापेक्षा या नाटकातील विचारसणी,तत्वचिंतन, सामाजिक व राष्ट्रीय प्रश्नांची चर्चा यांना अधिक महत्व होते.

खाडिलकरांप्रमाणेच ज्यांनी राजकारणात रस घेऊन नाटय निर्मिती केली असे एक नाटककार म्हणजे वीर वामन जोशी हे होते. 'राक्षसी महत्वकांक्षा', 'रणदुंदुभी','धर्मसिंहासन','झोटींग पादशाही','शीलसंन्यास' यापैकी पहिली दोन विशेष गाजली.

वासुदेव रंगनाथ शिरवळकरांनी 'अस्मानी सुलतांनी अथवा पानपतचा मुकाबला' व वि.त्रिं. मोडक यांनी लिहिलेली 'रांणा भीमदेव' ही नाटके इतकी गाजली की, जोरदार भाषा, आवेशपूर्ण दणदणीत आवाज, स्वदेशाचा उत्कट अभिमान इत्यादी विशेषांमुळे अशा दणकेबाज नाटकांना राणा भीमदेवी नाटके म्हणण्याची चाल पडली.

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर यांनी ही राजकीय समस्या आपल्या नाटकातून मांडल्या. अशा प्रकारे वरील सर्व नाटककारांनी आपल्या राजकीय नाटकातून समस्या मांडत आपल्या अभिव्यक्तीव्दारे राष्ट्र उभारणीचे महत्वपूर्ण कार्य केले हे मान्य करावे लागते.

निष्कर्ष

१) राष्ट्र उभारणीसाठी मराठी साहित्याचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
२) मराठी कवितेने राष्ट्र उभारणीकामी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून महत्वाचे कार्य केलेले दिसते.
३) मराठी नाटकांनी राजकीय समस्यांचे निराकरण व राष्ट्रभक्ती निर्माण करण्यासाठी नाटक या वाड.मय प्रकाराचा अतिशय योग्य वापर केला आहे.

संदर्भ :

१) प्र.न. जोशी– मराठी वाड.मयाचा विवेचक इतिहास– अर्वाचिन काळ, स्नेहवर्धन प्रकाशन– पूणे सुधारित आवृत्ती –२००९.
२) ल.रा. नशिराबादकर– प्राचीन मराठी वाड.मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन–कोल्हापूर,दहावी आवृत्ती–२०१०
३) प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार–आधुनिक मराठी वाड.मयाचा इतिहास–कैलास औरंगापूरा, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती–२०१४
४) (संपा.)प्राचार्य रा.,तु.भगत– संत साहित्य आणि अंधश्रध्दा निर्मूलन, चैतन्य प्रकाशक, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती–२०१२

या त्यांच्या ओळी त्या काळात घरोघरी व युवकांच्या पथकांतून म्हटल्या जात असत. आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे यांच्या आनंदगीता मधील अनेक कविता राष्ट्रभक्तीने भारावलेल्या आहेत. ना.के. बेहरे यांच्या 'मोत्यांची माळ' या कविता संग्राहातील राष्ट्रीयवृत्तीच्या अनेक कविता आहेत.

या बरोबर सेनापती बापट, य. ख. कुलकर्णी, त्र्यं.य.घाटपुरे, मो.वि.जोशी, रा.बा.नाबर, गो.रा. हिंगणेकर, गं.रा. साने अशा आणखीही कवींनी या काळात राष्ट्रीयवृत्तीची कविता लिहिली. पांडूरंग दत्तात्रेय खाडिलकर, रंगनाथ विष्णू खाडिलकर, अ.ब. कोल्हटकर, ब.ग. खापर्डे, रं.वि. खानविलकर, गं.वि. गोखले, दासगणू, म.ना. नानिवडेकर, सि.ब. मुचाटे, हैदर लहरी, वि.गो. साठे, श्री.य.सोनाळीकर, सोपानदेव, न. शे. पोहनेरकर अशा अनेक शाहिरानी जुन्या पोवाडयाची परंपरा टिकवून राष्ट्रीयवृत्तीची चांगली जोपासना केलेली दिसते. आपल्याा कवितेच्या माध्यमातून राष्ट्र उभारणीसाठी वरील कवींनी मोलाचे कार्य केलेचे दिसते.

मराठी नाटकाचे राष्ट्र उभारणीसाठी योगदान –

मराठी नाटयसुष्टीनेही आपले महत्वपूर्ण योगदान राष्ट्र उभारणीकामी दिले आहे. किर्लोस्कर देवल यांच्याप्रमाणेच आपल्या थोर नाटयकृत्तीनी मराठी रंगभूमी गाजविली ती कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनी हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळीतील संघर्ष आपल्या नाटकातून मांडलेला दिसतो. अशा राष्ट्रीयवृत्तीच्या क्रियाशील लेखकाची एकूण पंधरा नाटके रंगभूमीस मिळाली. पौराणिक नाटकाची जुनीदृष्टी बदलून ती नव्या काळास अनुसरुन हेतूनिष्ठ बनविण्याचे कार्य खाडिलकरांनी केले. त्यांचे 'किचकवध' हे नाटक पौराणिक असले तरीही समकालीन कर्झनशाहिच्या संदर्भात फार मोठा प्रक्षोभ निर्माण करणारे ठरले. आपल्या नाटकातून राजकीय परिस्थितीवर भाष्य करुन देशभक्तीची प्रेरणा देण्यास खाडिलकर समर्थ ठरले. एक समर्थ नाटककार म्हणून खाडिलकरांच्या या नाटकाने कीर्ती प्राप्त करुन दिली. त्याचे हे नाटक अर्थातच त्यावेळच्या सरकारनेही जप्त ही केले.

राम गणेश गडकरी यांनी 'गर्वनिर्वाण' हे अपूर्ण नाटक लिहिले. साहित्याच्या विविध क्षेत्रांत आपला ठसा उमटविणारे एक थोर क्रांतीकारक विनायक दामोदर सावरकर यांनीही आपल्या तत्वांच्या प्रचारासाठी 'उःशाप','संन्यस्त खड्ग', 'उत्तरक्रिया' अशी नाटके लिहिली. नाटयगुणापेक्षा या नाटकातील विचारसणी,तत्वचिंतन, सामाजिक व राष्ट्रीय प्रश्नांची चर्चा यांना अधिक महत्व होते.

खाडिलकरांप्रमाणेच ज्यांनी राजकारणात रस घेऊन नाट्य निर्मिती केली असे एक नाटककार म्हणजे वीर वामन जोशी हे होते. 'राक्षसी महत्वकांक्षा', 'रणदुंदुभी','धर्मसिंहासन','झोटींग पादशाही','शीलसंन्यास' यापैकी पहिली दोन विशेष गाजली.

वासुदेव रंगनाथ शिरवळकरांनी 'अस्मानी सुलतांनी अथवा पानपतचा मुकाबला' व वि.त्रिं. मोडक यांनी लिहिलेली 'रांणा भीमदेव' ही नाटके इतकी गाजली की, जोरदार भाषा, आवेशपूर्ण दणदणीत आवाज, स्वदेशाचा उत्कट अभिमान इत्यादी विशेषांमुळे अशा दणकेबाज नाटकांना राणा भीमदेवी नाटके म्हणण्याची चाल पडली.

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर यांनी ही राजकीय समस्या आपल्या नाटकातून मांडल्या. अशा प्रकारे वरील सर्व नाटककारांनी आपल्या राजकीय नाटकातून समस्या मांडत आपल्या अभिव्यक्तीव्दारे राष्ट्र उभारणीचे महत्वपूर्ण कार्य केले हे मान्य करावे लागते.

निष्कर्ष

१) राष्ट्र उभारणीसाठी मराठी साहित्याचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
२) मराठी कवितेने राष्ट्र उभारणीकामी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून महत्वाचे कार्य केलेले दिसते.
३) मराठी नाटकांनी राजकीय समस्यांचे निराकरण व राष्ट्रभक्ती निर्माण करण्यासाठी नाटक या वाड.मय प्रकाराचा अतिशय योग्य वापर केला आहे.

संदर्भ :

१) प्र.न. जोशी- मराठी वाड.मयाचा विवेचक इतिहास- अर्वाचिन काळ, स्नेहवर्धन प्रकाशन- पूणे सुधारित आवृत्ती -२००९.
२) ल.रा. नशिराबादकर- प्राचीन मराठी वाड.मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन-कोल्हापूर,दहावी आवृत्ती-२०१०
३) प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार-आधुनिक मराठी वाड.मयाचा इतिहास-कैलास औरंगापूरा, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती-२०१४
४) (संपा.)प्राचार्य रा.,तु.भगत- संत साहित्य आणि अंधश्रध्दा निर्मूलन, चैतन्य प्रकाशक, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती-२०१२

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

10th March, 2018

Vol. VII Issue IV

Chief Editor

Ubale Amol Baban

Guest Editor

Prin. Dr. Purandhar Dhanpal Nare

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

18	शिक्षण आणि भारतीय स्त्रिया : वर्तमानकालीन स्थिती एक दृष्टीक्षेप	एस .एस .खेडेकर	77
19	हिंदी और मराठी नाटको में प्रतिबिंबित आंबेडकरवादी चेतना	डॉ भानुदास आगेडकर	81
20	नागार्जुन के काव्य मी जनवादी चेतना	डॉ भास्कर भवर	88
21	हिन्दी की स्त्री लेखिकाएँ : इतिहास की रेखाओं में	डॉ. साईनाथ विट्ठल चपले	91
22	कहानीकार कमलेश्वर : एक मूल्यांकन	डॉ .मोहन सावंत	98
23	नाटककार : जगदीशचंद्र माथुर	प्रा.रगड़े पी.आर	103
24	भूमंडलीकरण और हिंदी भाषा	प्रा .शिवाजी चवरे	109
25	हिंदी साहित्य में संत कबीर की प्रासंगिकता	विकास विधाते	112
26	हिंदी भाषा और साहित्य के संदर्भ में	संजय पाटिल	116
27	कोल्हापुर संस्थानातील छत्रपती शाहू काळातील मल्लविद्या व इतर खेळांचा अभ्यास (सन १९८४ -१९२२) - एक चौकिस्तक अभ्यास	प्रा.वाय.ए .आवळे	122
28	प्रबळ विरोधी पक्षाची गरज	प्रवीण पोवार	125
29	१६ ते २० वयोगटातील कब्बडी खेळाडूच्या शारीरिक क्षमतेच्या घटकांचा अभ्यास	विशाल पाटील	128
30	इचलकरंजी संस्थानच्या शैक्षणिक विकासामध्ये श्रीमंत ना.बा.घोरपडे यांचे योगदान	डॉ .सपकाळ रामेश्वर	131
31	सामाजिक वंचितता व समावेशान या संकल्पनांचा भारतीय संदर्भातील अभ्यास	डॉ .किशोर खिलारे	135
32	ग्रंथालयातील वाचन साहित्याचे नवे स्त्रोत :ई स्त्रोत (प्रकाशने)	नलवडे सुनंदा	139
33	भारतीय खेळाचा इतिहास व विकास	यमगेकर व्ही.एस	146
34	"फाईव्ह तिबेटीयन राईटची माहिती व फायदे "	रतन नाईकनवरे	150
35	वर्तमान शिक्षा प्रणाली : दशा और दिशा	डॉ.खंदारे चंदू	154
36	डॉ परशुराम शुक्ल के सूचनात्मक बाल साहित्य का मूल्यांकन	डॉ. एम.आर.मुडकर	156

भारतीय खेळाचा इतिहास व विकास

प्रा. यमगेकर व्ही.एस.

शारीरिक शिक्षण संचालक, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

आधुनिक युगात खेळाला जगात अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. जर आपण खेळाचा शोध घेतल्यास असे दिसून येईल की खेळाचा उगम हा मानव भूतलावर जन्माला आल्या पासून आहे. तसेच आपण शारीरिक शिक्षण व खेळ यांच्या व्याख्या अभ्यासल्यास यामध्ये हालचालींना, व्यायामांना, विविध क्रीडा प्रकारांना महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण प्रत्यक्ष मैदानावर विविध शारीरिक किया व कौशल्याद्वारे दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शारीरिक शिक्षण व खेळ होय. म्हणून प्राचीन काळापासून जगात व त्याच बरोबर भारतात खेळाचा उगम झालेला दिसून येतो.

खेळाचा इतिहास :

खेळाच्या ऐतिहासिक अभ्यासाच्या दृष्टीने भारताचे प्राचीन व अर्वाचीन असे कालखंड पडतात. प्राचीन कालखंड हा इ.स. पू. ५००० ते इ.स. ७९९ पर्यंत मोजला जातो. यामध्ये वैदिक काळ हा इ.स.पू. ५००० ते इ.स.पू. २००० पर्यत मोजमापात येतो. तसेच, महाकाव्यकाळ इ.स.पू. २००० ते इ.स.पू. ६०० पर्यत येतो. तसेच बुध्दकाळाची गणना इ.स. पू. ६०० ते इ.स.पू. ३०० पर्यंत येते.

१) वैदिक काळ :

वैदिक काळात आर्यानी बल, शक्ती, युक्ती इत्यांदीसाठी व्यायामाचा वापर केला. त्याचे महत्वाचे मुलभूत शिक्षण म्हणजे बल संवर्धन होय. त्यातून त्यांनी लाठीकाठी, भाला चालविण्याचे प्रशिक्षण मिळविले. त्यांनी आयुर्वेदिक व्यायाम पध्दतीचा वापर केला. शरीर, मन, आत्मा उत्तम स्थितीत ठेवणे आणि त्याकरिता आहार विहार यासाठी रोजची दिनचर्या यावर विशेष महत्व दिले. वैदिक काळात, मुष्टियुध्द, घोडस्वारी, शिकार करणे, दोरीवर, तारेवर, मलखांबावर कौशल्य करणे, धावणे व पोहणे, धनुर्विद्या, योगविद्या या बाबी खेळाच्या माध्यमातून केल्या जात असत.

२) महाकाव्यकाळ :

वैदिक काळापासून महाकाव्यापर्यत भारतात खूपच सुधारणा झाल्याच्या दिसून येतात. तत्कालीन समाजातील रानटीपणा जाऊन सुसंस्कृतपणा येऊ लागला. हळूहळू खेडी व छोटी-छोटी राज्ये निर्माण होऊ लागली. या काळामध्ये समाजात चढाओढ, श्रेष्ठकनिष्ठ, सामंजस्य दिसून येत होते. लोक स्वरक्षणाबरोबरच कुटुंबाचेही रक्षण करू लागले. काही हुशार लोक लोकहिताची कल्याणकारी कामे करू लागले. या काळात विद्वानांचे, पंडिताचे व ऋषीमुनींचे मागदर्शन मोलाचे मानले जात असत आणि त्यांच्या मार्गदर्शनानुसारच द्वंद्व, घोडस्वारी, धनुर्विद्या, योगविद्या या खेळाचा वापर होत होता. रामायण व महाभारत याच कालखंडात झालेले आहेत. उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास रामायण व महाभारतात जे योध्दे होते ते आपल्या खेळात निपूण होते. उदा. धनुर्विद्या, मल्लविद्या, द्वद्व युध्द इत्यादीचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल.

३) बुध्दकालीन शारीरिक शिक्षण :

या काळात शरीर व आरोग्यासाठी नियमावली तयार करण्यात आली. व्यायाम, मालिश, विश्रांती इत्यादीसाठी प्रोत्साहन

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतात खेळाला प्रोत्साहन मिळावे यासाठी विविध स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. उदा. राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धा, शालेय क्रीडा स्पर्धा, विविध संघटनांमार्फत विविध खेळाच्या स्पर्धा घेतल्या जातात. खेळाडूंना सतत प्रोत्साहन मिळावे यासाठी विविध खेळाच्या स्तरानुसार स्पोर्टस् ॲथोरिटी ऑफ इंडियामार्फत क्रीडा शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

खेळाच्या विकासासाठी शालेय स्तरापासून महाविद्यालय व विद्यापीठ स्तरापर्यंत विविध अभ्यासक्रम नेमण्यात आले. तसेच खेळाडूंचा सन्मान व्हावा, सतत प्रोत्साहन मिळावे यासाठी महाराष्ट्र व भारत सरकारने उत्तम कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूंना नोकरी या क्षेत्रात ५ टक्के आरक्षण देण्याची तरतूद केली आहे. तसेच आज खेळाचा स्तर उंचावण्यासाठी उच्च दर्जाची प्रशिक्षण केंद्रे व संशोधन केंद्रे स्थापन करून वैज्ञानिक दृष्टीकोनाच्या साहाय्याने खेळाडूंना मार्गदर्शन करून त्यांच्या गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी सरकारमार्फत प्रयत्न मोठया प्रमाणात करण्यात येत आहेत.

जुन्या ऑलम्पिक स्पर्धा :

इ.स.पू. ७७६ पासून या स्पर्धांना सुरूवात झाली. त्या जवळ जवळ इ.स. ३३० पर्यत चालल्या. या स्पर्धा दर चार वर्षानी होत असून पाच दिवस चालत. या स्पर्धामध्ये फक्त पुरूषांना प्रवेश होता म्हणजेच स्त्रीयांना प्रवेश नव्हता. खेळाडू उमेदवारांसाठी वयाची अट असून ३० वर्षापर्यत मर्यादा होती. यामध्ये खेळाडूंना १० महिने अगोदर स्पर्धेच्या ठिकाणी सरावासाठी उपस्थित राहावे लागत असे. पंचाची समितीही अस्तित्वात होती. धावणे, मुष्ठियुध्द, कुस्ती, तलवार बाजी, रथाच्या शर्यती, घोडस्वारी, धनुर्विद्या यांचा यामध्ये समावेश होता. या स्पर्धा ग्रीस देशातच होत असून झीजस देवीच्या मंदिरासमोर स्पर्धा भरविल्या जात.

नविन ऑलम्पिक स्पर्धा :

डॉ. सर कुबटीन हे या ऑलिम्पिकचे जनक असून इ.स. १८९६ (५ ते १५ एप्रिल) मध्ये यांनी पहिली आधुनिक ऑलिंम्पिक स्पर्धा अथेन्स येथे भरविली होती. त्यामध्ये १३ राष्ट्रांनी सहभाग घेतला होता. तेव्हापासून नवीन ऑलम्पिक सुध्दा दर ४ वर्षानी विविध देशात आयोजित केया जातात. ऑलिंम्पिकचे ध्येय गतिमान, उच्चतम व बलशाही हे ध्वजावर बोधचिन्ह देऊन ते साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. सत्य, शुचिता, चिकाटी, प्रामाणिकपणा, खिलाडूवृत्ती ही या ऑलम्पिकची मुलतत्वे आहेत. ऑलम्पिकचा ध्वज २ : ३ मिटर लांबी - रूंदी असलेला पांढऱ्या रंगाचा असून त्यावर ५ खंडाचे ५ रिंग असतात. या ध्वजाची सुरूवात १९९६ च्या बर्लिन ऑलम्पिक स्पर्धेपासून सुरू करण्यात आली. या स्पर्धा १५ दिवस चालतात. यामध्ये स्त्री व पुरूष सहभागी होऊ शकतात. तसेच वयाची मर्यादा नाही. जवळजवळ सर्वच क्रीडा प्रकाराचा यात समावेश आहे. विजेत्या खेळाडूंना मेडल दिले जातात.

भारताने १९२८ मध्ये पहिल्यांदा यामध्ये सहभाग घेतला. भारताने १० वेळा ऑलम्पिक स्पर्धेमध्ये सुवर्ण पदक प्राप्त केले. या व्यतिरिक्त खाशाबा जाधव यांना कुस्ती या क्रीडा प्रकारात कास्यपदक मिळाले आहे. राजवर्धन राठोड रायफल शुटींग या क्रीडा प्रकारात रौप्य पदक विजेता असून नेमबाजीत अभिनव ब्रिंदाला सुवर्ण पदक मिळाले.

आशियाई क्रीडा स्पर्धा :

४ मार्च १९५१ मध्ये पहिली आशियाई क्रीडा स्पर्धा भारतात दिल्ली येथे सुरू करण्यात आली. दर ४ वर्षांनी या स्पर्धा आशिया खंडातील विविध देशांमध्ये घेतल्या जातात. या स्पर्धाचा ध्वज पांढऱ्या रंगाचा असून त्यावर सुर्याचे चित्र व एकमेकांत गुंतलेल्या निळया रंगाची वर्तुळे असतात. त्याच्या खाली Ever Onward...! (सतत पुढे जा...!) ही अक्षरे

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Prin

ISBN: 978-81-927211[illegible]-6

SANGRUL EDUCATION SOCIETY'S

S.B.KHADE MAHAVIDYALAYA, KOPARDE,

TAL KARVEER DIST. KOLHAPUR

PROCEEDING

A ONE DAY

NATIONAL SEMINAR

ON

GOODS AND SERVICE TAX IN INDIA

TUESDAY , 20TH February, 2018

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Ka
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Edited by

Prin. Dr. D.D.Kurlapkar **Dr. B.K.Katkar** **Prof. P.B.gaikwad**
Prof. B.M.Kumbhar **Prof. S.R.Suryavanshi** **Prof. D.B.Mane**

©Editor

Sangrul Shikshan Sanstha, Sangrul's
S.B. KHADE MAHAVIDYALAYA, KOPARDE
TAL. KARVEER, DIST. KOLHAPUR 416 204.

ISBN: 978-81-927211-6-6

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval systems without permission in writing from the copyright owners.

DISCLAIMER

The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

Publisher:

PraRup Publications
Kolhapur. (Maharashtra)
Pin – 416 008

Sr. No.	Title	Author	Page No.
18	'एक राष्ट्र, एक कर' वस्तु व सेवा कर	प्रा.तटाळे पद्माकर बळीराम	120
19	जी.एस.टी. — एक राष्ट्र — एक कर — एक बाजारपेठ	प्रा. ए. बी. कांबळे	123
20	जीएसटी संकल्पना आणि सध्याचे जीएसटीचे दर	प्रा. के.पी. वाघमारे	128
21	ग्राहक आणि जीएसटी	प्रा. प्रशांत देशमुख	133
22	**वस्तू आणि सेवा कर – अप्रत्यक्ष करातील एक आमूलाग्र बदल**	डॉ. इंगवले डी. बी. डॉ. पोवार पी. के	138
23	वस्तू व सेवा कराची संकल्पना व गुणदोष	प्रा. सोनकांबळे डी.एन.	144
24	वस्तू व सेवा कर आमूलाग्र बदल व ग्राहक	प्रा. कु. नूतन दत्तात्रय राऊत	149

■■■

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ISBN: 978-81-927211-6-6
One Day National Seminar on: Goods and Service Tax in India (GST)

'एक राष्ट्र, एक कर' वस्तु व सेवा कर

प्रा.तटाळे पद्माकर बळीराम
अर्थशास्त्र वि□ग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना—

वस्तु व सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कराचा एक प्रकार आहे. वस्तु व सेवा कराच्या संद□ात विचार करता अशा प्रकारचा कर जगात सर्व प्रथम एप्रिल १९५४ मध्ये फ्रान्समध्ये लावला गेला व त्यानंतर अनुक्रमे इंग्लंड, जपान, कॅनडा, ऑस्ट्रोलिया, मलेशिया या सारख्या देशात लावला गेला. □रतात १ एप्रिल २०१६ पासून हा कर लावण्याचे प्रस्तावित केले परंतू □रतात हा कर प्रत्यक्षात १ जुलै २०१७ पासून लावला गेला.

राज्यघटनेच्या कलम २६५ नुसार सरकारांना कर गोळा करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. कर म्हणजे ''शासनाने लोक कल्याणासाठी लोकांकडून सक्तीने गोळा केलेली रक्कम म्हणजे कर होय.''

देशात सरकार आपल्या जनतेसाठी अनेक कल्याणकारी योजना राबवित असते व त्याच्या खर्चासाठी अनेक प्रकारचे कर लावून महसूल गोळा करत असते. □रतात यापैकी काही कर केंद्र सरकार काही राज्य सरकारे व काही कर स्थानिक स्वराज्य संस्था कर लावताना व त्यापासून कर महसूल गोळा करताना दिसून येतात.

□रतीय कर रचनेचा विचार करता □रतात दोन प्रकारचे कर लावले व गोळा केल्याचे दिसून येतात. त्यात एक प्रत्यक्ष कर, प्रत्यक्ष कर म्हणजे शासनाने ज्या व्यक्तीवर कर□र लावला आहे व त्याच व्यक्तीकडून कर आकारणी केली जात असेल तर अशा कराला प्रत्यक्ष कर असे म्हटले जाते. उदा. उत्पन्न कर

तर दुसरा कर म्हणजे अप्रत्यक्ष कर, अप्रत्यक्ष कर म्हणजे शासनाने ज्या व्यक्तीवर कर लावला आहे त्या व्यक्ती ऐवजी दुसऱ्याच व्यक्तीवर कर□र पडणे होय. उदा. विक्रीकर

वस्तु व सेवा कर हा देखील एक प्रकारे अप्रत्यक्ष कराचा प्रकार आहे. □रतात देखील अनेक कराला पर्याय म्हणून हा कर स्वीकारला गेला व त्याची वसूलीची प्रक्रिया चालू केली गेली.

संशोधन लेखाची उद्देश—

सदर संशोधन लेख लिहिताना खालील उद्देश समोर ठेवून लिहिला गेला आहे.

१) वस्तु व सेवा कर म्हणजे नेमके काय हे समजून घेणे.
२) वस्तु व सेवा कर दराची रचना पाहणे.
३) वस्तु व सेवा कराचे फायदे अभ्यासणे.
४) वस्तु व सेवा कराची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती—

सदर संशोधन लेख लिहिण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यात वस्तु व सेवा करावरील विविध पुस्तके, वर्तमानपत्र व इंटरनेट वरील साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

□रतात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर सुधारणा करण्यासाठी विजय केळकर यांची समिती स्थापन केली होती. या समितीने २००३ मध्ये आपला अहवाल □रत सरकारला सोपावला होता. त्या अहवालामध्ये या समितीने वस्तु व सेवा कराच्या संद□ात विस्तृतपणे माहिती दिली व □रतात अशा प्रकारचा कर लावला जावा हे सुचवले परंतु □रतात वस्तु व सेवा कराची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यघटनेत बदल करणे आवश्यक असल्याने लोकस□ा व राज्यस□ा विधेयक पास होणे गरजेचे होते. व त्यासाठी १२२ व्या घटना दुरुस्तीने हे विधेयक प्रथमत: डिसेंबर २०१४ मध्ये लोकस□ा मांडले गेले व ते मे २०१५ मध्ये संमत झाले व राज्यसभेने या विधेयकास ऑगस्ट २५०१६ मध्ये मंजूरी दिली व प्रत्यक्षात १ जुलै २०१७ पासून वस्तु व सेवा कर □रतात लावला गेला.

□रतात वस्तु व सेवा कर हा तीन स्तरावरुन आकारला जात आहे. त्यात (१) केंद्रीय वस्तु व सेवा कर (CGST)(२) राज्य वस्तु व सेवा कर (SGST) (३) आंतरराज्य वस्तु व सेवा कर (IGST)

एखाद्या राज्यातील उत्पादक आपले उत्पादन दुसऱ्या राज्यात विकत असेल तर अशा राज्याला ''ळैज आकारता येत असल्याने त्याचाच ला□ होईल उत्पादक राज्याचा नाही म्हणून प्ळैज आंतरराज्य वस्तु व सेवा कर आकारुन अशा राज्याला त्याची करातील वाटा दिला जातो.

१ जुलै २०१७ पासून वस्तु व सेवा कर लावला गेल्यामुळे राज्य व्हॅट, केंद्रीय विक्रीकर, अधि□र, उपकर, सेवा कर, करमणुक कर, केंद्रीय उत्पादन शुल्क यासारखे विविध कर हटवले गेले तर पेट्रोलियम पदार्थावरील कर, अबकारी कर, निर्यात शुल्क, टोल, सिमा शुल्क, मालमत्ता कर यासारखे कर २०१७ नंतर देखील चालू असल्याचे दिसून येतात.

वस्तु व सेवा कराचे दर –

वस्तु व सेवा कर पुढीलप्रमाणे

वस्तुवरील कर

या कराची वि□गणी ६ प्रकारे होते.

१.	० टक्के	—	शेतीवर अवलंबून असणारा माल
२.	३ टक्के	—	सोने,चांदीचे दागिने
३.	५ टक्के	—	आवश्यक खाद्यपदार्थ
४.	१२ टक्के	—	मोबाईल, ना□ैरिक औषधे, लोखंड, पोलाद
५.	१८ टक्के	—	कॅमेरा, स्टीलच्या वस्तु. औद्योगिक उत्पादने
६.	२८ टक्के	—	चैनिच्या वस्तु

सेवांवरील कर–

१.	० टक्के	—	शिक्षण, आरोग्य सेवा
२.	५ टक्के	—	वाहतूक सेवा.
३.	१२ टक्के	—	उपहार गृहे
४.	१८ टक्के	—	वित्तसेवा , टेलिफोन
५.	२८ टक्के	—	पंचतारांकित हॉटेल, ७५०० पेक्षा जास्त भाडे असणारी हॉटेल

वस्तु व सेवा हा सर्व समावेशक कर असून तो संपूर्ण देश□ र लागू झाला आहे. पूर्वी उत्पादकांना वेगळा कर तर व्यापाऱ्यांना दुसराच कर असे पण वस्तु व सेवा करात सर्वजण सामील झाले आहेत व कर आकारणीची पध्दतही सगळयांना सारखी आहे.

नोंदणी–

ज्या व्यक्तीची करपात्र उलाढाल एकस्पोर्ट, करमाफ वस्तु व सेवाचा पुरवठा या सर्व बाबी धरुन एका आर्थिक वर्षात किमान २० लाख रुपये आहे. त्या सर्वांनी जीएसटी कायद्याखाली नोंदणी करणे आवश्यक आहे. मात्र विशेष श्रेणीतील राज्यासाठी ही मर्यादा किमान १० लाख इतकी आहे. जर तुम्हाला नोंदणी रद्द करायची असल्यास ३० सप्टेंबर पर्यंत सरकारच्या ळैज पोर्टलवर जावून तुम्ही नोंदणी रद्द देखील करु शकता.

वस्तु व सेवा कराचे फायदे–

वस्तु व सेवा कर हा आताच लावला गेला असला तरी त्याचे फायदे पुढील प्रमाणे होतील.

सुटसुटीत कर पध्दत–

वस्तु व सेवा करामध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकारचे विविध कर सामील झाल्यामुळे ही कर पध्दत अधिक सुटसुटीत होण्यास एक प्रकारे मदत मिळू शकते.

ग्राहकावर कमी □र–

करावरील कर हा परिणाम वस्तु व सेवा कर प्रणालीमध्ये दुर केला जात असल्याने ग्राहकावर कराचा □र कमी होण्यास एक प्रकारे मदत झाल्याचे आढळते.

किंमती कमी होण्यास मदते–

वस्तु व सेवा करात कराचा परिणामकारक दर कमी झाल्यामुळे वस्तु व सेवाच्या किंमती होण्यास एक प्रकारे मदत झाली व त्यामुळे वस्तु व सेवांच्या किंमती कमी होण्यास मदत झाली.

महसूलात वाढ होईल–

वस्तु व सेवा कर ही प्रणाली सुटसुटीत, कराचा कमी दर, कार्यक्षम कर प्रशासन यामुळे शासनाच्या कर महसूलात वाढ होण्यास एक प्रकारे हात□र लागू शकतो.

□रतात मागील कर रचनेचा विचार करता कर चुकवेगीरी मोठया प्रमाणात होताना दिसून येते. मात्र वस्तु व सेवा करामुळे ही करचुकवेगीरीला आळा बसून कर महसुलात वाढ होण्यास एक प्रकारे मदत मिळू शकते.

थोडक्यात वस्तु व सेवा कराचा विचार करता तो इतर कराच्याप्रमाणे वेगवेगळया राज्यात वेगवेगळा कर आकारला जात नाही तर परंतु वस्तु व सेवा कर विशेष राज्य वगळता इतर सर्व राज्यात एकाच दराने हा कर आकारला जाईल व त्यामुळेच कराला 'एक राष्ट्र एक कर' असे म्हटले जाते.

संद□ :

१. GST सर्वांसाठी – सतीश शेवाळकर, राजहंस प्रकाशन पुणे.
२. आर्थिक सुधारणा व कायदे– योगेश नेतनकर, केसागर पब्लिकेशन पूणे
३. स्पर्धा परीक्षा विविध मासिके
४. विविध वर्तमानपत्रे
५. वेबसाईट वरील माहिती
६. असा आहे जीएसटी कायदा– गोविंद पटवर्धन, सकाळ पेपर्स, पूणे

■■■

Reseaxch Papex Publication

2018-19

One-Day
Interdisciplinary National Seminar

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला संक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन

श्री.महादेव ज.जाधव
सहा.प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता.पन्हाळा,
जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

मराठी साहित्य हे विपूल अशा लेखनाने समृद्ध झाले आहे. यामधील लेखन कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, निबंध इ. या वाङ्मय प्रकारामध्ये वर्गीकरण केले आहे. अशा समृद्ध वाङ्मयाची बारकाईने चिकित्सा केल्यास आपल्याला एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे, पुरुष लेखकांच्या तुलनेत स्त्रियांचे लेखन हे संख्यात्मक दृष्टीने अल्प आहेच, तर गुणवत्तात्मक विचार केल्यास ते पुरुषांपेक्षा नक्कीच सरस नाही. वाङ्मयाच्या कोणत्याही प्रकाराची चिकित्सा केली तरी आपल्याला स्त्री म्हणून समाजामध्ये असणाऱ्या मर्यादाचे प्रतिबिंब त्यांच्या लेखनात उमटलेले दिसते. याची कारणमिमांसा पहात असताना स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रिला सर्व क्षेत्रे मोकळी झाली असली तरी स्त्री-दास विमोचन संपले नाही. पिढ्यानपिढ्या स्त्रिला समाजास दुय्यम स्थान आहे. यमुळे स्त्रियांची लेखन क्षेत्रामध्ये अपेक्षित वाढ होऊ शकली नाही.

परंतु आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार हा वरील विवेचनाला अपवाद आहे. मराठीत जी आत्मचरित्र लिहिली गेली त्यातील चांगली आत्मचरित्रे स्त्रियांनीच अधिक लिहिली आहेत. म्हणूनच मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचा परामर्श होणे क्रमप्राप्त ठरेल.

उद्दिष्ट्ये

मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्र : एक चिंतन या निबंधामधून खालील उद्दिष्ट्ये पहाणे अपेक्षित आहे.

१. मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचा चिकित्सक अभ्यासक करणे व विश्लेषण करणे.
२. मराठी साहित्यातील पुरुषांनी लिहिलेल्या व स्त्रियांन लिहिलेल्या आत्मचरित्राचे वेगळेपण अधोरेखित करणे.
३. स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्राचा परामर्श अभ्यासणे व विश्लेषण करणे.

स्त्रियांचे आत्मचरित्र लेखन

पुरुषांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रापेक्षा स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रामध्ये जिव्हाळा, प्रांजळपणा, स्त्रियांची स्थिती, गृहस्थिती, दबलेल्या भावना, मनाचे आकंदन व मूल्य, राहण्याची वृत्ती इ. चित्रण दिसते. तशी स्त्रियांची आत्मचरित्रे ही पति-चरित्रेच आहेत. पेशवे काळातील 'आनंदीबाईची दिनचर्या' हे आत्मकथनपर लेखन वगळले तर अव्वल इंग्रजी कालखंडात एकाही स्त्रिने आत्मचरित्र लिहिले नाही. पहिल्या स्त्रियांनी लिहिलेले आत्मचरित्र म्हणजे रमाबाई रानडे यांचे 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' हे होय. यानंतर यशोदाबाई जोशी - 'आमचा जीवन प्रवास', आनंदीबाई कर्वे - 'माझे पुराण', लक्ष्मीबाई टिळक - 'स्मृतिचित्रे', सत्यभामाबाई सुखात्मे - 'गेले ते दिवस', पार्वतीबाई आठवले - 'माझी कहाणी', कमलाबाई देशपांडे - 'स्मरण साखळी', लीलाबाई पटवर्धन - 'आमची अकरा वर्षे', आनंदीबाई शिर्के - 'सांजवत', गंगुताई पटवर्धन - 'चाकोरी बाहेर', सुधाताई अत्रे - 'गोदातरंग', सरोजिनी सारंगपाणी - 'दुर्देवाशी दोन हात', आनंदीबाई विजापुरे - 'अजुनि चालतेचि वाट', गिरिजाबाई केळकर - 'द्रौपदीची थाळी', हंसा वाडकर - 'सांगत्ये ऐका', स्नेहप्रभा प्रधान - 'स्नेहांकिता', उषाताई डांगे - 'पण ऐकतं कोण?' शीलावती केतकर - 'हे मीच सांगायला पाहिजे का?', सुमती शहा - 'हे गीत जीवनाचे' अशी अनेक समृद्ध व शैलीदार आत्मचरित्रे स्त्रियांनी मराठी साहित्यात दिली आहेत.

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्राचा आढावा

रमाबाई रानडे यांनी आपल्या 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' या आत्मचरित्रामध्ये पतीच्या सुख-दुःखाशी, त्यांच्या श्रेयाशी पूर्णपणे समरस झालेल्या स्त्रिचे दर्शन या लेखनातून घडते. स्त्री शिक्षणातील अडचणी, मानसिक त्रास, आपल्या लग्नाची हकीकत, दुसरे लग्न असणाऱ्या रानडेच्या पत्नी म्हणून रमाबाईचा समंजसपणा, रमाबाई व माधवराव यांच्या प्रेमाचे दर्शन यातून घडते. पतीला प्रेमाने जिंकणाऱ्या व स्त्री सुख हे पती सुखातच आहे असे मानणाऱ्या रमाबाई आहेत. माधवरावाचे व्यक्तिमत्त्व, कर्तृत्व स्वभावाचे पैलू रमाबाईंनी आपल्या आत्मचरित्रातून चित्रित केले आहे.

लक्ष्मीबाई टिळक यांनी 'स्मृतिचित्रे' मधून आपल्या पतीच्या जीवनाची कहाणीच सांगितली आहे. हे कलात्मकदृष्ट्या उत्कृष्ट आत्मचरित्र बनले आहे. झाले गेले आता काय त्याचे, त्या आता गतगोष्टी याकडे लक्ष्मीबाई अलिप्त पहातात. आत्महत्या करण्याचा विचार वारंवार मनामध्ये येऊन ती केली नाही. दुःख सोसण्याची, संकटाला सामोरे जाण्याची वृत्ती त्यांच्या लेखनामागे आहे. रे.टिळकांचे मन, लक्ष्मीबाईच मत तत्कालीन जीवन त्यांची गुंतागुंत यामध्ये आहे. पत्नीने कृती करावे व डोळे झाकून पत्नीने त्याचे आचरण करावे इतका विश्वास व त्याचे चित्रण यामध्ये प्रांजळपणे येते. संसारामधील भांडणतंटा, ताण-तणाव, राग-द्वेष यांचे चित्रण या आत्मचरित्रामधून येते. तर पत्नी अभिमान, पतीचे कौतुक हा आत्मचरित्राचा महत्त्वपूर्ण भाग बनला आहे. टिळकांची आई, छळ करणारे मामंजी, भिकूताई, बालकवी, डॉ.ह्यूय, सखाराम भाऊजी इ. व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत. स्मृतिचित्रांची शैली हा एक फार महत्त्वाचा विशेष आहे. छोटी छोटी वाक्ये व प्रवाही निवेदन यामुळे हे आत्मचरित्र वाचनीय झाले आहे.

श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांनी लिहिलेले 'माझी कहाणी' हे आत्मचरित्र म्हणजे अनात बालिकाश्रमात प्रचारिका म्हणून केलेल्या कामाची हकीकत आहे. जुन्यात चांगले कायम ठेवून नव्याचा स्वीकार करणे हे कठिक काम पार्वतीबाईंनी केले. अधू नवऱ्याबरोबर वयाची वीस वर्षे होईतो संसार व नंतर वैधव्यदशेत आयुष्य कुठले ही पार्वतीबाईची कहाणी आहे. केशवपनाच्या चालीविरूद्ध असलेल्या पार्वतीबाईंनी मुंडनस्थितीत २० वर्षे घालविली. पार्वतीबाईच्या कहाणीत प्रेमविवाह नको असा विचारही मांडला आहे.

आनंदीबाई उर्फ बाया कर्वे यांचे 'माझे पुराण' हे आत्मचरित्र बायाच्या निःसंकोचपणाने आणि प्रांजळपणाने केलेल्या निवेदनामुळे चित्त वेधून घेते. आपल्या नवऱ्याच्या कर्तृत्वाची जाणीव व अहंकार ही होता. अनाथ व दरिद्री मुलांना सांभाळणे यातील व्यवहार व स्वार्थ प्रामाणिकपणे मांडला आहे. तरुणपणी आपल्याशी पापवृद्धीने कोणी कशी लगत केली हेही त्या निःसंकोचपणे सांगतात. आनंदीबाईच्या पुराणामधून नवऱ्याचे कर्तृत्व मांडले असले तरी स्वतःचे आत्मचरित्र तितक्याच ताकदीने मांडले आहे, हे त्याचे महत्त्व मान्य करावे लागते.

कमलाबाई देशपांडे यांनी आपल्या 'स्मरण साखळी' या आत्मचरित्रात आत्मसमर्थन केल्यामुळे कंटाळवाणे बनले आहे. सामाजिक योगदान देण्याऐवजी 'मी' चा अहंकार 'मी' ने केलेल्या कृतीचे तपशीलवार समर्थन वाचण्याचे नशिबी येते. शिक्षण संस्था, स्त्रियांची दुःखे, स्त्रियांची स्वप्ने इ. गोष्टीकडे तटस्थपणे पहाताच आले नाही.

लीलाबाई पटवधून यांच्या आमची अकरा वर्षे या आत्मचरित्राचे स्वरूप निराळे आहे. रमाबाई किंवा लक्ष्मीबाई यांच्याप्रमाणे लीलाबाईंनी माधवरावांच्या बरोबर जो अकरा वर्षे संसार केला व या संसारामधील अनुभव, अपुरी स्वप्ने व माधवरावांबद्दल वाटणारी भिती, आदर या आत्मचरित्रातून प्रकट होताना दिसतात.

याप्रमाणे आनंदीबाई शिर्के, गंगुताई पटवर्धन, सुधाताई अत्रे, सरोजिनी सारंगपाणी, आनंदीबाई विजापुरे, गिरिजाबाई केळकर, हंसा वाडकर, अन्नपुर्णाबाई रानडे, इंदिरा भागवत, माधवी देसाई या आत्मचरित्र लेखिकांनी आपल्या वाट्याला आलेले जीवन सांगत असताना पती स्वभव, प्रेम, आदर अधिक विस्ताराने विशद केलेला दिसतो.

निष्कर्ष

मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन या निबंधाच्या अभ्यासांती खालील निष्कर्ष मांडता येतील.

१. मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्रामधून 'स्व' बरोबर पतींचे चरित्र जास्त प्रमाणात आल्याचे दिसते.

२. स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रामध्ये संसार, नातेसंबंध, कौटुंबिक स्थितीचे वर्णन येते. परंतु पुरुषांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रामध्ये मात्र स्वकर्तृत्व, पराक्रम, शौर्य या गोष्टी येताना दिसतात.

३. स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रामधून जिव्हाळा, प्रांजळपणा, स्त्रियांची स्थिती, गृहस्थिती, दबलेल्या भावना, मनाचे आक्रंदन व मुक राहण्याची वृत्ती दिसते.

समारोप

आत्मचरित्र हा आत्मशोध असतो. 'स्व' रुपाकडे ज्याला तटस्थपणे पाहता येते तो आत्मचरित्र चांगला लिहू शकतो. या अर्थाने स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मचरित्र एखादा अपवाद वगळता अतिशय छान व वाचनीय झाली आहे. या काळातील पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रियांची आत्मचरित्र सरस आहेत, हे मान्य करावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ

१. भालचंद्र फडके – मराठी लेखिका : चिता आणि चिंतन, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे –२१ सप्टें. २०४७.

२. प्र. न. जोशी – मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास – अर्वाचित काळ – स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे – २४, एप्रिल २००९.

३. म. ना. देशपांडे – आधुनिक मरठी वाङ्मयाचा इतिहास (भाग दुसरा) – व्हिनस प्रकाशन, पुणे. जानेवारी १९५८.

४. अनिता काळे–जाधव – ग्रामीण साहित्यातील स्त्री दर्शन, निवाद प्रकाशन, पुणे–२६. जानेवारी २०१४.

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

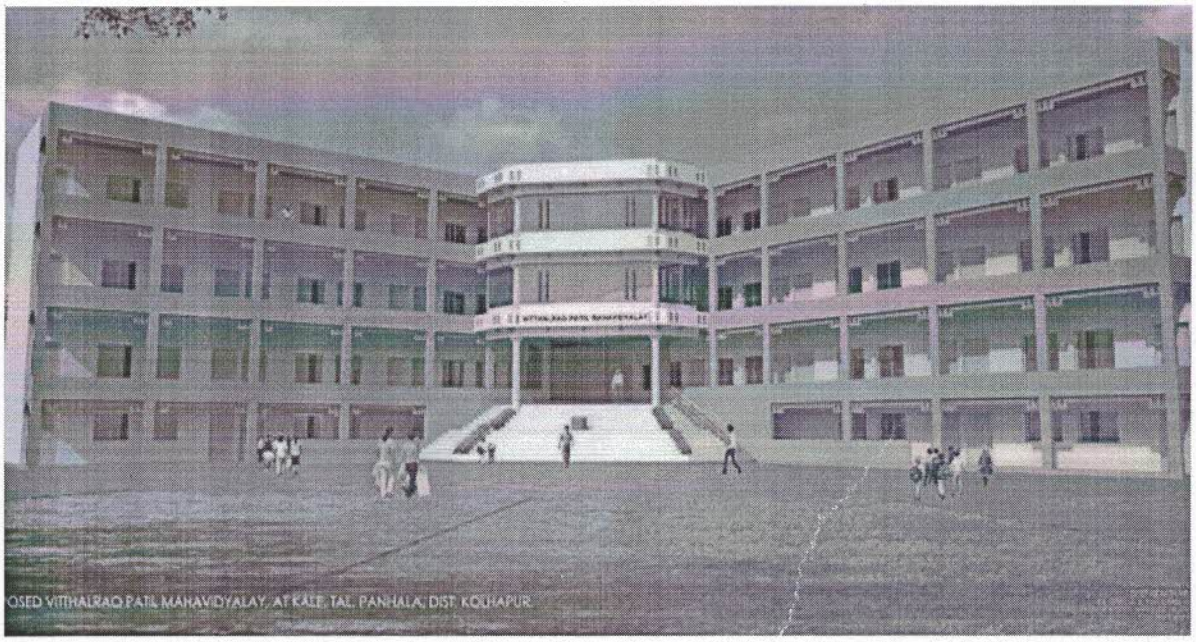

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व

प्रा. पी.बी. तटाळे
अर्थशास्त्र विभाग
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ज्याप्रमाणे कृषिक्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्थेतील लधू व कुटीर उद्योगाचे योगदान आपणांस विसरून चालणार नाही. ज्याप्रमाणे भारताचे पूर्व पंतप्रधान लाल बहाद्दूर शास्त्री यांनी "जय जवान-जय किसान " हा नारा दिला. त्याचे कारण म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील शेतकऱ्याचे स्थान. कारण आजही देशातील जवळपास ६० टक्के लोकसंख्या ही शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. परंतु आजच्या परिस्थितीचा विचार करता शेतकऱ्यांची अवस्था फारच बिकट झालेली दिसून येते. या पाठीमागच्या कारणांचा विचार करता भारतात असलेली वाढती लोकसंख्या. शेतजमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण, शेती क्षेत्राला दिला जाणारा अपुरा वित्त पुरवठा, सिंचनाच्या सोयीचा अभाव, नवनवीन तंत्रज्ञानाची कमतरता, अपुरे भाग भांडवल या कारणांमुळे शेती क्षेत्राची प्रगती होऊ शकली नाही. त्यामुळे शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वाटा हळूहळू कमी होत चालला आहे. याला पर्याय म्हणून भारतात पूर्वीपासून चालत आलेला लधू व कुटीर उद्योगाचा विकास करायला पाहिजे. तरच ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील व बेरोजगारी काही प्रमाणात कमी करण्यास मदत मिळेल.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टये

भारतीय कुटीर उद्योगातील स्त्रियांचे योगदान किंवा महत्त्व हा संशोधन लेख लिहित असताना खालील उद्दिष्ट्यो समोर ठेवून तयार करण्यात आला.

१. कुटीर उद्योग म्हणजे काय? हे पाहणे.
२. कुटीर उद्योगाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
३. कुटीर उद्योगाचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा अभ्यास करणे.
४. कुटीर उद्योगात महिलांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

वरील उद्दिष्ट समोर ठेवून सदर संशोधन लेख तयार करण्यात आला.

संशोधन पद्धती

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कुटीर उद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व हा संशोधन लेख तयार करण्यासाठी दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

कुटीर उद्योग म्हणजे नेमके काय? हे सर्वप्रथम पाहणे गरजेचे आहे. भारतात प्राचीन काळापासून या उद्योगाचे महत्त्व सर्वमान्य आहे. कुटीर उद्योग म्हणजे असा उद्योग की जो कुटुंबाच्या सदस्याच्या मदतीने पूर्णकालीन किंवा अंशकालीन व्यवसाय म्हणून चालविण्यात येणाऱ्या उद्योगाला कुटीर उद्योग म्हणतात. भारतात अशा प्रकारचे उद्योग प्रामुख्याने शेती क्षेत्राशी संबंधित आहेत.

ज्या उद्योगात ७.५ लाख रुपयापेक्षा कमी भांडवल गुंतवलेले असते. अशा उद्योगांना कुटीर उद्योग असे म्हणतात.

थोडक्यात, ज्या उद्योगाचे भागभांडवल अल्प असते व ज्यात १० पेक्षा कमी व्यक्ती काम करतात. त्या व्यवसायास कुटीर उद्योग म्हणून संबोधले जाते.

कुटीर उद्योगाची वैशिष्ट्ये

कुटीर उद्योगाच्या व्याख्येवरून कुटीर उद्योगाचे खालीलप्रमाणे वैशिष्ट्यो सांगता येतील.

१. साधारणपणे ग्रामीण भागातील लोकांना आवश्यक असणाऱ्या वस्तूचे यात उत्पादन केले जाते.
२. या उद्योगात उत्पादनाचे प्रमाण अल्प असते.
३. या उद्योगात कुटुंबातील सदस्य काम करतात.
४. यात श्रमशक्तीचा उपयोग मोठ्याा प्रमाणावर केला जातो.

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

५. गुंतवणुकीचे प्रमाण अल्प असते.

६. वाहतूक खर्चाचा अभाव.

७. उत्पादकांना स्थानिक बाजारपेठ उपलब्ध असते.

साधारणपणे वरील प्रकारचे वैशिष्ट्यो कुटीर उद्योगाचे आपणांस पहावयास मिळतात. यावरूनच भारतात ग्रामीण भागात आलुतेदारी व बलुतेदारी ही पद्धती प्रयत्नीत झालेली दिसते. तसेच या कुटीर उद्योगात वेगवेगळ्या जातीचे लोक काम करताना दिसून येतात.

कुटीर उद्योगाचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व व त्यातील महिलांचा सहभाग

भारतात कुटीर उद्योगाचा व्यवसाय फार प्राचीन काळापासून चालत होता. नंतरच्या काळात हे उद्योग ऱ्हास पावू लागले आहेत. परंतु असे जरी असले तरी या व्यवसायात स्त्रियांचे योगदान फार महत्त्वाचे आहे. भारतात आज वाढत जाणारी लोकसंख्या व वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेणाऱ्या क्षेत्राचा अभाव असल्यामुळे आपणांस कुटीर उद्योगास चालना देण्याशिवाय पर्याय नाही. त्यातल्या त्यात या उद्योगात महिलांचा सहभाग फार मोठ्याा प्रमाणात दिसून येतो.

आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी हे उद्योग सहाय्यक ठरू शकतात. कारण मोठ्याा उद्योगाच्या स्थापनेमुळे उत्पन्नाचे केंद्रीकरण एका ठिकाणी होते व आर्थिक विषमता मोठ्याा प्रमाणावर निर्माण होते. त्यामुळे भारतात मोठ्याा प्रमाणात कुटीर उद्योगाची स्थापना झाली तर महिलांना अल्प भांडवलात आपला व्यवसाय स्थापन करता येईल व रोजगाराचा प्रश्न मिटून संपत्तीचे विकेंद्रीकरण होण्यास एक प्रकारे मदत होईल.

कुटीर उद्योगात उपलब्ध साधन सामुग्रीचा वापर केला जात असल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात व दरडोई उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत मिळते. स्त्रियांचे घरकामाचे मोल राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश केला जात नाही. परंतु कुटीर उद्योगात केलेला कामाचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात गृहित धरण्यात येतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ होण्यास एक प्रकारे मदत मिळू शकते.

भारतात तसेच प्रगत देशात मोठ्याा उद्योगात यंत्राच्या साहाय्याने मोठ्याा प्रमाणात उत्पादन होत असल्याने मजूराच्या कौशल्याला वाव मिळत नाही. परंतु कुटीर उद्योगात महिला तसेच कुटुंबातील सदस्य काम करीत असल्यामुळे त्यांच्या कौशल्याला वाव मिळतो. त्यामुळे महिला आपले सर्व कौशल्य पणाला लावून काम करते व त्यामुळे अत्यंत कलापूर्ण व सुबक वस्तू तयार होतात व अशा वस्तूंना विदेशातून मोठ्याा प्रमाणावर मागणी असते. त्यामुळे देशाला विदेशी चलन मोठ्याा प्रमाणावर मिळण्यास एक प्रकारे मदत होऊ शकते.

शेती क्षेत्रावरील अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी हे कुटीर उद्योग मोलाची जबाबदारी उचलतात. आजच्या परिस्थितीत ग्रामीण भागातील तरुण लोक मोठ्याा प्रमाणात रोजगारासाठी शहराकडे स्थलांतर करू लागले आहेत. साहजिकच ग्रामीण भागात शती करण्याची जबाबदारी महिलांवर येऊन पडत आहे. तसेच धरातील बेरोजगार लोक देखील हाताला काम मिळत नसल्यामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीवरच अवलंबून आहेत. त्यामुळे लधू व कुटीर उद्योगामुळे शेतीवरील भार कमी करण्यास एक प्रकारे मदत मिळू शकते.

लधू व कुटीर उद्योगात विदेशी यंत्रसामुग्रीची आवश्यकता नसते. त्यामुळे देशातील विदेशी चलनाचा उपयोग हे यंत्रसामुग्री आयात करण्यासाठी वापरली जात नाही. त्यामुळे देशात उपलब्ध असलेल्या विदेशी चलनावर त्याचा ताण पडत नाही.

थोडक्यात, वरील विवेचनावरून कुटीर उद्योग व या कुटीर उद्योगातील महिलांचे योगदान स्पष्ट होण्यास मदत मिळू शकेल. भारतात जवळपास ४७ टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे. परंतु या स्त्रियांना रोजगाराच्या संधी अल्प प्रमाणात मिळताना दिसून येतात. त्यांना रोजगाराच्या संधी प्राप्त करून देण्यास लधू व कुटीर उद्योग मदत करू शकतात. त्यामुळे भारतात पूर्वीप्रमाणेच लधू व कुटीर उद्योगाची स्थापना झाली तर महिलांना तसेच कुटुंबातील सदस्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील व त्यातून बेरोजगाराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

संदर्भ

१. श्रीधर देशपांडे, विनायक देशपांडे, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, २००४.

२. डह्.जी.एल. झामरे, भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००८.

3- Datta R and K.P.M. Sundran, Indian Economy, S. Chand & Company, New Delhi - 2001.

४. कुटीर उद्योग विकिपीडिया.

५. विविध वर्तमानपत्रातील लेख.

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
236	डॉ.सुरेश एम.चव्हाण	ऐतिहासिक संशोधनातील आव्हाने	867 To 869
237	तानाजी माने	भारताचे परराष्ट्र धोरण(काल, आज आणि उद्या)	870 To 874
238	उदयकुमार लाड	भारतातील धर्मनिरपेक्ष व समान नागरी कायदया संदर्भाची चिकीत्सा	875 To 877
239	श्रीमती उज्वला उत्तम संकपाळ डॉ. श्रीमती रूपाली उत्तम संकपाळ	भाषा अध्यापनातील सामाजिक, राजकीय आणि वैयक्तीक वादग्रस्त मुद्दे	878 To 881
240	डॉ. वसंत भूपाल शिंदे	अलिप्ततवादी चळवळ : सातत्य, स्थित्यंतर आणि प्रस्तुतता	882 To 888
241	कमलाकर एन राक्षसे	भारतातील जात आणि राजकारण	889 To 891
242	तटाळे पद्माकर बळीरा	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	892 To 894
243	डॉ. राक्षसे सिद्धार्थ गुणाजी	सायबर दहशतवाद	895 To 897
244	डी.आर पाटील	महाराणी येसूबाइ यांचे कार्य कतत्व	898 To 899

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम

प्रा.तटाळे पद्माकर बळीराम
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारतात जागतिकीकरणाची सुरुवात विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात झाली. परंतु इतर विकसित देशात ही जागतिकीकरणाची प्रक्रिया विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून चाललेली दिसून येते. १९९० च्या दशकात भारतात आलेल्या आर्थिक आरिष्ट्यामुळे व त्याचबरोबर जागतिक बँक व आयएमएफ च्या मोठ्या दबावामुळे तत्कालीन पंतप्रधान मा.पी.व्ही. नरसिंहराव यांनी नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारावे लागले. २४ जुलै १९९१ पासून भारतात या नव्या आर्थिक धोरणाची सुरुवात झाली. तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंगानी विदेशी कर्ज, देशात असलेला परकीय चलनाचा साठा याचा विचार करून देशात नव्या आर्थिक धोरणांना सुरुवात केली. जागतिकीरण, उदारीकरण व शिथीलीकरण यांचा समावेश होता. पुर्वीच्या काळी देशातील अर्थव्यवस्था अंशतः बंदिस्त होती. ती २४ जुलै १९९१ पूर्णतः खुली करण्यात आली व त्यानंतर भारत हा देश खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात आला.

संशोधन लेख तयार करताना सर्वप्रथम जागतिकीकरण म्हणजे काय? हे आपणांस पहावे लागेल. जागतिकीकरण संदर्भात वेगवेगळ्या विचारवंतांनी वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत. त्यातील निवडक व्याख्या पुढीलप्रमाणे –

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या

''जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थलांतरणाची प्रक्रिया.''

ॲथनी गिडन्सच्या मते, ''जागतिकीकरण म्हणजे जगभरात सामाजिक संबंधाचे सधनीकरण घडून येणे होय.''

थोडक्यात, जागतिकीकरण म्हणजे देशा–देशांतर्गत व्यापार, भांडवल स्थलांतर, तंत्रज्ञान हस्तांतरण यावर असलेली बंधने दूर करून मुक्त व्यापार पद्धतीत व्यापार प्रस्थापित करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

व्यापार ही संकल्पना अगदी अलिकडील संकल्पना नसून व्यापार हा मानवाच्या विकासासोबतवच घडून आलेली संकल्पना आहे. मानवाने जसजसी प्रगती केली तसतसे व्यापार वाढीला एक प्रकारे चालना मिळत गेली. पुर्वीच्या काळी मानवाला आवश्यक असलेल्या वस्तूचे उत्पादन केले जात होते. परंतु जसजसे तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने वस्तू व सेवाचे उत्पादन केले जाऊ लागले तसतसे उत्पादन वाढ होण्यास मदत मिळाली व त्याचा परिणाम म्हणून या जादा उत्पादित झालेल्या मालास बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी या उद्देशाने वसाहतवादासारखी संकल्पना जगभरात रुजली गेली. परंतु विकसनशील देश व मागासलेल्या देशात आज विकसित देशातून येणाऱ्या वस्तू व सत्तेवर अनेक प्रकारचे बंधने लादली जावू लागली. त्यामुळे विकसित देशातील उत्पादित झालेल्या वस्तू व क्षेत्रांना बाजारपेठ मिळणे कठीण होऊ लागले. त्यामुळेच जागतिकीकरणाची संकल्पना खऱ्या अर्थाने उदयास आली.

संशोधन लेखाची उद्दिष्ट्ये

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम हा संशोधन लेख खालील उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून लिहिला गेला आहे.

१. जागतिकीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.
२. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

हा संशोधन लेख लिहित असताना प्रामुख्याने यात दुय्यम आधारसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम

जागतिकीकरणामुळे अनेक क्षेत्रावर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले; परंतु भारताच्या संदर्भात विचार करता भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

आज देश २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असतानासुद्धा भारतात आजही शेती पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यामुळे भारतीय शेतीला आजही अनेक अडचणीला तोंड द्यावे लागताना आपणांस पहावयास मिळते. त्यातच

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतात असलेली रूढी, परंपरा व पूर्वीपासून चालत आलेल्या साधनाच्या मदतीने केल्या जाणाऱ्या शेतीमुळे शेती क्षेत्राचा विकास झाला नाही.

भारतात चालत आलेल्या रुढी परंपरा यामुळे आज भारतात शेती क्षेत्राचा आकार हा लहान होत चालला आहे. त्यातच तुकडीकरण व विभाजन यामुळे भारतात प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करता येऊ शकत नाही. त्याचा परिणाम म्हणून अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ होऊ शकत नाही.

जागतिकीकरणानंतर शेती क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन वाढविता येते. परंतु भारतात शाश्वत अशा जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे या प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करता येत नाही. इस्त्राईल सारख्या अवर्षण देशात आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने शेती केली जाते. परंतु तशा प्रकारची शेती भारतात जागतिकीकरणानंतर ही केली जात असल्याचे दिसून येत नाही.

आधुनिक बी-बियाणे तसेच कमी पाण्यावर उत्पादित होणारी पिके यासारख्या नवनवीन तंत्रज्ञान जागतिकीकरणामुळे आपणांस सहजपणे उपलब्ध होते. परंतु आजचा शेतकरी नवनवीन प्रयोग न करता पारंपारिक पीक पद्धतीचा वापर करताना दिसतो. त्यामुळे तो अधिकच आर्थिक आरिष्टात सापडत चाललेला दिसतो.

आज जगातील बहुतेक देशात शेतकरी वर्ग आत्महत्या सारख्या समस्येत सापडलेला दिसतो. परंतु हे प्रमाण भारतात फार मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. याला विविध कारणे कारणीभूत असल्याचे दिसते. त्यात प्रामुख्याने वाढते व्याजदर, शेती क्षेत्राला अपुरा कर्जपुरवठा, खते-बियाणे सबसिडीचे कमी प्रमाण याचे पर्यवसन भारतीय शेतकरी हा प्रगत देशातील शेतकऱ्याशी स्पर्धा करू शकत नाही. त्यामुळे त्याचा उत्पादित मालाला जागतिक बाजारपेठ निर्माण होत नाही. त्यातून तो अधिक आर्थिक आरिष्टात सापडताना दिसतो. त्यामुळेच भारतात शेतकऱ्याच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत जाताना दिसते.

विश्व व्यापार संघटना व गॅटवर भारताने स्वाक्षरी केल्यामुळे सुरुवातीला या संस्थेच्या स्थापनेमुळे जागतिक व्यापार सुलभ व न्यायपूर्ण होऊन गरीब देशाला फायदा होईल व जगातील गरिबी, बेकारी दूर होईल असे स्वप्न दाखवण्यात आले. परंतु तसे काही झाले नाही. कारण आज गरीब व विकसनशील देशावर विकसित देशाचा प्रभाव वाढताना दिसतो. १९४७ मध्ये आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा वाटा ५०% इतका होता. तो आज केवळ १२ ते १५% इतकाच राहिला आहे. आज देशात अन्नधान्याची निर्यात वाढण्याऐवजी आयातच वाढताना दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून भारतात अन्नधान्याची उत्पादनात घट होताना दिसून येते. तर व्यापारी पिकाचे उत्पादन वाढताना दिसते. पीक रचनेतील अशा बदलाची तीव्रता आज जरी आपणांस कमी वाढत असली तरी कालांतराने यात वाढ होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे देशातील वाढीव लोकसंख्येला अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यात अनंत अडचणी समोर आहेत. लोकसंख्या वाढ व अन्नधान्य वाढ या दोन्हीतील समतोल बिघडत चालल्याने भारताची अन्नधान्य सुरक्षितता संपुष्टात येऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेला आयातीवर विसंबून रहावे लागेल.

जागतिकीकरणामुळे भारतात आज बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी शेती क्षेत्रात प्रवेश करायला सुरुवात केली आहे. यामध्ये कारगील, शिडस्, हिंदूस्थान लिव्हर, बेजो, शितल शिडस्, सॅडोज, पायोनियर यासारख्या कंपन्यांचा समावेश होतो. या कंपन्या बी-बियाणे, रासायनिक खते यांसारख्या वस्तू घेऊन बाजारात उतरल्या आहेत. त्यामुळे स्थानिक लोकांना बाजारपेठ उपलब्ध होईल की नाही हे सांगता येणार नाही. अलिकडेच अमेरिकेतील पेप्सी आणि कारगील या कंपन्यांनी गुजरात व पंजाब या राज्यात शेतीविषयक करार केले असून ते कंत्राटी शेती सुद्धा करू शकतील. त्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांसमोर अनेक अडचणी निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

थोडक्यात वरीलप्रमाणे जागतिकीकरणामुळे शेती क्षेत्रावर अनेक परिणाम झाले असले तरी भारतीय शेतीस जागतिकीकरणामुळे प्रगती करण्यास एक प्रकारे मदत मिळाली. त्यात प्रगत बी-बियाणाचा उपलब्धता, कमी पाण्यावर उत्पादित होणारे सुधारित बियाणे, उत्पादित झालेल्या मालाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ प्राप्त झाली, शेती मालाला योग्य किंमत मिळाली, रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली यांचा परिणाम म्हणून शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास एक प्रकारे मदत मिळू शकते.

संदर्भ :

१. जगन कराडे, जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन्स्, पुणे.
२. भोसले, काटे, जागतिक अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. योजना मासिक, २०१०, २०१२.
४. रुद दत्त व के.पी.एम. सुंदरम्, इंडियन इकॉनामी, एस.चांद प्रकाशन, न्यू दिल्ली.
५. विकिपिडीया.

18-19

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका

प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण
(मराठी विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

पूर्वीपासून कथा ह्या मनावर संस्कार करीत असल्याचे दिसते. आईने, आजीने सांगितलेल्या राजा राणीच्या कथा, चिऊ काऊच्या कथा, भूताखेताच्या तसेच देवदेवतांच्या कथा मौखीक परंपरेने चालत आल्याचे लोकसाहित्यातून दिसून येते. तसेच लोकसाहित्यातून तरुणांसाठी प्रेमकथा, प्रौढांसाठी वास्तववादी कथा असल्याचे आढळते. जीवनात मनोरंजन, शाश्वत सत्य, वास्तव संस्कार आणि लोकहित या सर्वांची गुंफन कथा या वाङ्मय प्रकाराला साधता आली. लोकसमूहाची मनोरंजनाची गरज भागविण्यासाठी म्हणून लोककथा, दंतकथा, परिकथा, प्राणीकथा, दैवतकथा, बोधकथा, धार्मिक कथा या लोक जीवनाच्या आवतीभोवती वावरत असल्याचे दिसून येते. लोकसमूहाच्या आवश्यकतेनुसार आणि गरजेनुसार तसेच वयोगटानुसार कथेचे स्वरूप बदलताना दिसते. या कथा विशिष्ट स्वरूपात कहाणी, गोष्ट अथवा कथा म्हणून ओळखल्या जातात. काळ आणि परिस्थिती बदलली की, कथेच्या स्वरूपात बदल झाल्याचे दिसते. जुन्यातून नवी कथा निर्माण होते आणि जुनी कथा काळाच्या ओघात मागे पडते.

उद्दिष्टे

1. मराठी कथालेखनातील स्त्रियांची भूमिका समजावून घेणे.
2. मराठी कथेच्या आधारे सामाजिक समस्यांवर प्रकाश टाकणे.

गृहीतके

1. आजही समाजात स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य नाही.
2. आजही समाजात स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक दिली जात नाही.

स्त्रियांच्या कथालेखनाचा अभ्यास करत असताना गोष्ट, लघुकथा, कथा, नवकथा, ग्रामीण कथा, दलित कथा या प्रवाहानुसार ही कथा विकसित होत गेली. 1960 नंतर कथा लेखन करणाऱ्या लेखिकांची संख्या फार मोठी आहे. या सर्वच लेखिका या शोधनिबंधात मावणे अशक्य असल्याकारणाने काही मोजक्याच लेखिका घेऊन त्यांनी त्यांच्या कथा लेखनातून आलेले सामाजिकतेचे धावते चित्रण इथे केले आहे. ते मी इथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1818 ते 1920 या काळात मुलींचा बालविवाह होत असे. या प्रथेविरूद्ध लोकहितवादी आगरकर यांनी या दुष्ट प्रवृत्तीविरोधी हल्ला केला होता. बालविवाहाचे चित्रण करणाऱ्या कथा स्त्रियांनी लिहिल्या. उमा या लेखिकेने 'आधी लग्न मग स्वयंवर' तसेच लक्ष्मीबाई कार्लेकर यांनी 'लग्न कहाणी' या कथेत बालविवाहाचे चित्रण केले आहे.

1920 ते 1960 या काळात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न निर्माण झाला होता. तेव्हा आम्हाला स्वातंत्र्य हवे आहे अशी आर्त हाक स्त्रियांच्या कथालेखनातून आलेली दिसून येते. 1960 नंतर हुंडा पद्धतीचे चित्रण करणाऱ्या कथा लिहिल्या गेल्या. त्यात प्रामुख्याने प्रतिमा इंगोले यांच्या 'लेक भुईची' या कथासंग्रहातील 'बुडतीची पावलं', 'पयस्याची मेख', 'सोन्याचा गोफ', 'परायाची लेक' इत्यादी कथा ग्रामीण भागातील हुंडा पद्धतीचे चित्रण करतात तर त्यांची 'चौकट' या कथासंग्रहातील 'पारख' ही कथा शहरी भागातील उच्चभ्रू समाजातील हुंडा पद्धती या कथालेखिकांच्या कथेतून दिसून येते.

काही कथा लेखिकांनी त्यांच्या कथेतून मातांचा प्रश्न मांडला आहे. सिझरला सामोरे जावे लागते. गर्भारपणा आणि मातांचा प्रश्न सरिता पदकी, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडूलकर, वसुधा पाटील, अनुराधा वैद्य,

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

दरवर्षी डॉक्टर होणाऱ्या महिलांची संख्या 1.25 लाख आहे. सॉफ्टवेअर व्यवसायातील महिलांची संख्या 21 टक्के तर विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रातील पदवीधर महिलांची संख्या 25 टक्के आहे.

समाजकार्य क्षेत्रात मेघा पाटकर, मृणाल गोरे, डॉ. मंदा आमटे, बानू कोयाजी, गोदावरी परूळेकर, सिंधूताई संपकाळ इ. स्त्रियांनी आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे.

साहित्याच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात योगदान आहे.

क्रीडाक्षेत्राातील बहुतेक सर्व प्रकारात महिलांनी भरीव कामगिरी केली आहे. तेजस्वीनी सावंत, राही सरनोबत, मेरी कॉम, पी. व्ही. सिंधू व भाग्यश्री साठे इ.

नकारात्मक परिणाम –

1) महिलांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष :–

जागतिकीकरणामध्ये नोकरी, कुटुंब सांभाळताना आरोग्य दुर्लक्षित होत आहे. कॉपर टी, संप्रेरके औषधे, गर्भपात इ. वापर मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर वाईट परिणाम होत आहे.

2) भारतीय संस्कृती व मूल्यांचा ऱ्हास होत चालला आहे.

3) कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण होत आहे.

विविध समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे, काही ठिकाणी समान कामाबद्दल समान वेतन असे धोरण राबवले जात नाही. महिला म्हणुन पदोन्नती, बढती, प्रशिक्षण संबंधी देखील भेदभाव केला जातो.

4) मेडियातील महिलांचे सादरीकरण :–

लोकांच्या मनोरंजनासाठी प्रसारमाध्यमे आपल्या फायदयासाठी महिलांचे असभ्यरितीने प्रदर्शन करतात. असंख्य महिला प्रसिद्धीच हव्यासापोटी अशा प्रदर्शनास प्रवृत्त होत आहेत. त्याचा समाज जीवनावर परिणाम होत आहे.

निष्कर्ष :

1) जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या राहणीमाणात सुधारणा झाली.
2) विवाह पद्धतीमध्ये अमूलाग्र बदल झाला.
3) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नात महिलांच्या वाट्याला भर पडली.
4) विविध आव्हाने पेलण्यास स्त्री सक्षम झाली आहे.
5) स्त्रिया स्वावलंबी बनू लागल्या.

संदर्भ साहित्य :

1. साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण – डॉ. भालचंद्र नेमाडे, लोकवाङमय प्रकाशन गृह, 2005
2. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य – डॉ. शरद गायकवाड, डॉ. प्रा. सुनिल शिंदे स्नेहवर्धन पुणे 'ऑक्टोबर 2009'
3. जागतिकीकरण पर्वातील स्त्रीप्रश्न : शक्त्या आणि पेच, वि.म.गितली. भागवत तांबे 2014
4. स्त्री : नाते स्वतःशी, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर 2004
5. जागतिकीकरण महिला : स्त्रीविषयक धोरण, तांबे.एस् 2008

35

One-Day
Interdisciplinary National Seminar

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

सुसॅन जेम्स यांच्या शब्दात सांगायचे झाले तर स्त्रीवाद ही अशी धारणा आहे ज्यामध्ये महिला या पुरुषांच्या तुलणेने दडपशाहीत आणि गैरसोईत जगलेल्या आहेत जे बेकायदेशीर आणि अन्यायकारक आहे. महिलांवर होण्या-या दडपशाहीचे आणि त्यांच्या गैरसोईचे अनेक प्रकार असल्यामुळे स्त्रीवादाची निश्चीत अशी एक व्याख्या करता येणे अशक्य बाब आहे. (Susan James,. 1998) Susan James characterizes feminism as follows: *Feminism is grounded on the belief that women are oppressed or disadvantaged by comparison with men, and that their oppression is in some way illegitimate or unjustified. Under the umbrella of this general characterization there are, however, many interpretations of women and their oppression, so that it is a mistake to think of feminism as a single philosophical doctrine, or as implying an agreed political program.*

प्रख्यात अमेरिकन स्त्रीवादी अभ्यासक ग्लोरिया जीन वॉटकिन्स ज्यांना लोक बेल हुक्स यानावाने ओळखतात त्यांनी स्त्रीवादाची अतिशय सोपी व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते, ' लैंगिकता, लैंगिक शोषण आणि दडपशाही च्या अंतासाठीची चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद. *"Feminism is a movement to end sexism, sexist exploitation, and oppression"* (bell hooks, 2000)

स्त्रीवाद ही उदारमतवादाच्या विस्तारीकरणाची एक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये समाजातील अर्ध्या जनसंख्येच्या नैसर्गिक हक्कांचे रक्षण व संवर्धन केल्याशिवाय ख-या अर्थाने न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही मुल्ये वास्तविकतेत उतरणार नाहीत. या अर्थाने स्त्रीवाद ही लोकशाहीशी संबधीत किंबहूना लोकशाहीच्या यशश्वीतेसाठी आवश्यक बाब ठरते.

स्त्रीवादाचे अभ्यासक स्त्रीवादाच्या अभ्यासासाठी स्त्रीवादाचे कालमाणानुसार 1960 पर्यंत पहिला प्रवाह, 1960 ते 1990 दुसरा प्रवाह आणि 1990 नंतर तिसरा प्रवाह अश्या 3 प्रवाहात वर्गिकरण करतात. तसेच स्त्रीवादाचे उदारमतवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, श्वेतवर्णिय स्त्रीवाद, बहुसांस्कृतिक स्त्रीवाद, अस्तीत्ववादी स्त्रीवाद, इकोफेमिनिझम, उत्तरआधुनिक स्त्रीवाद इ. अनेक प्रकारात वर्गीकरण करतात.

स्त्रीवाद ही युरोपियन व अमेरिकन देशांची विचारप्रणाली असली तरी प्रत्येक राष्ट्रात त्या त्या सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेप्रमाणे स्त्रीवादाचे स्वरुप भिन्न भिन्न दिसून येते. अमेरिकेतील स्त्रीवाद आणि युरोपीयन देशातील स्त्रीवाद यांच्यामध्ये भिन्नता दिसुन येते. अमेरिकेमध्ये काळा गोरा संघर्ष ही स्त्रीवादाला एक झालर दिसते. सोजोउनर ट्रुथ चे 'मी स्त्री नाही का?' (Ain't I a Woman? - 1851) हे ब्लॅक फेमिनिझमचेच प्रकट रुप आहे. तर युरोपीयन देशातील स्त्रीवाद हा मेरी वोलस्टोनक्राफट च्या 'स्त्री हक्काच्या प्रतिज्ञा' (A Vindication of Rights of Women - 1792) या प्रबंधापासून प्रामुख्याने राजकीय व आर्थिक न्यायासाठीचा दिसतो. 18, 19 व्या शतकात पाश्चात्य जगात स्त्रीवादी चळवळीने आपली मुळे चांगलीच खोलवर रुजवली होती. एका नंतर एक देशांमध्ये स्त्रीयांबाबचे सुधारणात्मक कायदे होत होते. पाश्चात्य देशातील राज्यक्रांत्यांचा परिणाम म्हणून बहुतांश चळवळी या कायदेशीर हक्क, राजकीय हक्क आणि आर्थिक हक्कांसाठीच्या होत्या. या चळवळींमधून स्त्रीवादी नेतृत्व निर्माण होत होते. स्त्रीवादी साहित्य निर्माण होत होते.

पहिल्या स्त्रीवादी विचारप्रवाहातील महाराष्ट्रीय स्त्रीवादी विचार

पाश्चात्य शिक्षणातील पहिली पिढी साधारण 1850 च्या दरम्यानची. या पिढीच्या विचारांमधून आणि प्रयत्नामुळे महाराष्ट्रात सुधारणावादी चळवळी सुरु झाल्या. स्त्री शिक्षण व स्त्रीयांच्या बाबतीतील अनिष्ट सामाजिक प्रथा परांपरांना विरोध इथपर्यंत प्रारंभीच्या काळातील स्त्रीविषयक सामाजिक सुधारणा मर्यादीत होत्या. या सामाजिक सुधारणांचा परिणाम व प्रेरणा म्हणून महाराष्ट्रात स्त्रीवादी चळवळींना सुरुवात झाली. सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, डॉ. आनंदीबाई जोशी, पं. रमाबाई, रमाबाई रानडे, यशोदाबाई भट, पार्वतीबाई ठकार, पारुबाई दास्ताने इ. स्त्रीयांनी विविध प्रश्नांना वाचा फोडलेली दिसते. (Anagol, Padma (2005). आपल्या शोधनिबंधासाठी ताराबाई शिंदे आणि डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या स्त्रीवादी विचारांवर प्रकाश टाकणार आहोत.

यामध्ये सर्वप्रथम नाव घ्यावे लागेल ते **ताराबाई शिंदे** (1850 ते 1910) यांचे. त्यांनी **'स्त्री-पुरुष तुलना'** या शिर्षकाखाली एक निबंध लिहीला. 1882 मध्ये या निबंधाच्या श्री शिवाजी प्रेस पुणे यांनी 500 प्रती छापल्या होत्या. मात्र नंतर हे पुस्तक विस्मरणात गेले. 1975 साली या पुस्तकाला नव्याने प्रसिध्दी मिळाली. या अर्थाने ताराबाई शिंदे या महाराष्ट्रातील आदय स्त्रीवादी विचारवंत ठरतात. प्रस्तावणेमध्येच त्या लिहीतात, *"ज्या परमेश्वराने ही*

2. भारतात वैद्यकीय शिक्षणाची सोय नाही का ? 3. मी एकटीने का जावे ? 4. वापस आल्यावर मी जातबाहय का होणार नाही ? 5. माझ्यासोबत दुर्देव घडले तर मी काय करेन ? 6. कोणत्याही स्त्रीने हे केले नाही तरी मी का करावे ? या प्रमुख 6 प्रश्नांना अतिशय सविस्तर उत्तरे दिली. पैकी 6 वा प्रश्न आपल्या संशोधन लेखाच्या बाबतीत अधिक महत्वपुर्ण आहे. केवळ मी स्त्री आहे आणि याआधी कोणत्याही हिंदु ब्राम्हण स्त्रीने परदेशात जावून शिक्षण घेतले नाही म्हणून केवळ मी आलेली संधी सोडावी हे त्यांच्या बुध्दीला पटणारे नव्हते.

आनंदीबाईंचा त्यांच्या अमेरिकन मित्रांसोबत, पतीसोबत, भारतातील पाहूण्यांसोबत, पंडीता रमाबाईंसोबत, श्रीमती कारपेंटरसोबत जो पत्रव्यवहार झाला आणि त्यांनी विविध विषयांवर, समस्यांवर आपली मते मांडली यातून जेमतेम 15 वर्षाच्या असल्यापासून त्यांच्या मनामध्ये किती प्रखर स्त्रीवादी विचार होते हे स्पष्ट होते. परंतू वर्तमाणात बहूतांश भारतीयांना केवळ परदेशात शिकून बनलेल्या पहिल्या भारतीय महिला डॉक्टर अशी एकमेव ओळख माहिती आहे. परंतू त्यांचा मान निश्चीतच यापेक्षाही मोठा आहे आणि तो म्हणजे एवढया कमी वयात अतिशय प्रगल्भ असे स्त्रीवादी विचार असणा-या जगातील अतिशय मोजक्या स्त्रीयांमध्ये आनंदीबाईंची गणणा करावी लागेल.

पहिल्या स्त्रीवादी विचारप्रवाहातील पाश्चात्य व महाराष्ट्रीय स्त्रीवादी विचारांची तुलणा

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी आपण महाराष्ट्रातील पहिल्या स्त्रीवादी विचारप्रवाहातील ताराबाई शिंदे आणि डॉ आनंदीबाई जोशी या दोन महिलांचे विचार प्रातिनिधीक स्वरुपात पाहिले. याआधी उल्लेख केल्या प्रमाणे पं. रमाबाई, रमाबाई रानडे, यशोदाबाई भट, पार्वतीबाई ठकार, पारुबाई दास्ताने इ. स्त्रीयांनीही आपपल्या पध्दतीने स्त्रीवादी विचार मांडण्याचे किंवा कार्य करण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत. मात्र जेव्हा आपण या महिलांना स्त्रीवादी असे म्हणतो आणि स्त्रीवाद ही संकल्पनाच मुळी पाश्चात्य आहे तेव्हा यांच्या समकालीन पाश्चात्य स्त्रीवादी लेखकांचे, विचारवंतांचे, कार्यकर्त्यांचे विचार आणि महाराष्ट्रीय स्त्रीवादी लेखकांचे, कार्यकर्त्यांचे, विचारवंतांचे विचार यात तुलणा होणे स्वाभाविक आहे.

पहिले, पाश्चात्य राष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचे नेतृत्व हे आपणास बहुतांश स्त्रीयांच्या हातात दिसते. याकाळात अनेक संघटनांच्या माध्यमातून, स्त्रीवादी साहित्य निर्मितीच्या माधमातून तेथे महिला नेतृत्व उभे राहिले होते. त्यामुळे या चळवळी पुरुषप्रधान व्यवस्थेला आव्हाण देताना दिसतात. तुलणेने भारतात प्रारंभीच्या काळी बहुतांश स्त्रीप्रश्नांना वाचा हि सुधारणावादी, उदारमतवादी पुरुषांनी फोडलेली दिसते. त्यामुळे पुरुषप्रधान व्यवस्थेला आव्हाण देण्याचे प्रमाण नगण्य होते. ताराबाई शिंदेसारखा एखादाच अपवाद पहावयास मिळतो.

दुसरे, युरोप व अमेरिकेतील स्त्रीयांची सामाजिक परिस्थीती भारतीय स्त्रीयांएवढी हालाखीची नसल्यामुळे पाश्चात्य राष्ट्रातील पहिल्या प्रवाहातील स्त्रीवादी विचार हे प्रमुख्याने राजकीय व आर्थिक हक्कांसाठीचे दिसतात. या तुलणेत भारतात आणि विषेशतः महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी विचार हे प्रमुख्याने सामाजिक स्वरुपाचे दिसतात. धर्म, समाज, जात या बंधनांमधुन मुक्त होणे ही इथल्या स्त्रीवादी विचारांमागची पहिली प्रेरणा होती. तर अमेरिकेत 'काळया पुरुषांना राजकीय अधिकार मिळतात मात्र गोऱ्या स्त्रीयांना राजकीय अधिकर का मिळत नाहीत ?' असे प्रश्न स्त्रीवादी विचारांच्या केंद्रस्थानी होते.

तिसरे, अमेरिकेप्रमाणेच अनेक युरोपीयन देशांमध्येही 1820 ते 1900 या काळात स्त्रीवादी विचारांच्या व चळवळींच्या रेटयामुळे शिक्षण, मालमत्ता, मतदान, प्रतिनिधीत्व हे हक्क मिळत गेले. या काळात तुलणेने भारतातील स्त्रीवादी विचार हे धर्मातील स्त्रीयांविषयीच्या कुप्रथा उदा. केशवपण, बालविवाह, सतीप्रथा, पुर्नविवाहास बंदी याच्या विरोधात मांडले जात होते.

चौथे, पाश्चात्य राष्ट्रातील पहिल्या प्रवाहातील स्त्रीवाद संघटनात्मक पातळीवर दिसतो. सर्वत्र मोठया प्रमाणावर स्त्री संघटना निर्माण होत होत्या आणि त्यांच्या माध्यमातून मोठया चळवळी निर्माण होत होत्या. भारतात मात्र अपवादात्मक परिस्थीतीतच स्त्रीहक्कांसाठी संघटनात्मक पातळीवर प्रयत्न झालेले दिसतात. अन्यथा बहुतांश स्त्रीवादी विचारवंतांनी, लेखकांनी व्यक्तीगत किंवा मर्यादित पातळीवरच स्त्रीहक्कासाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. चळवळ अश्या प्रकारचे स्वरुप याला आलेले क्वचितच दिसते. भारतीय पातळीवर सरलादेवी यांनी 1910 मध्ये अलाहाबाद येथे भारतीय महिला महामंडळाची स्थापना केली. महाराष्ट्राचा विचार केला तर रमाबाई रानडे यांनी स्त्रीप्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी आर्य महिला समाज, सेवा सदन इ. अनेक लहान मोठया संघटनांच्या माध्यमातून संघटनात्मक प्रयत्न केलेले दिसतात. मुंबई मध्ये त्यांनी भारत

(36)

One-Day
Interdisciplinary National Seminar

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

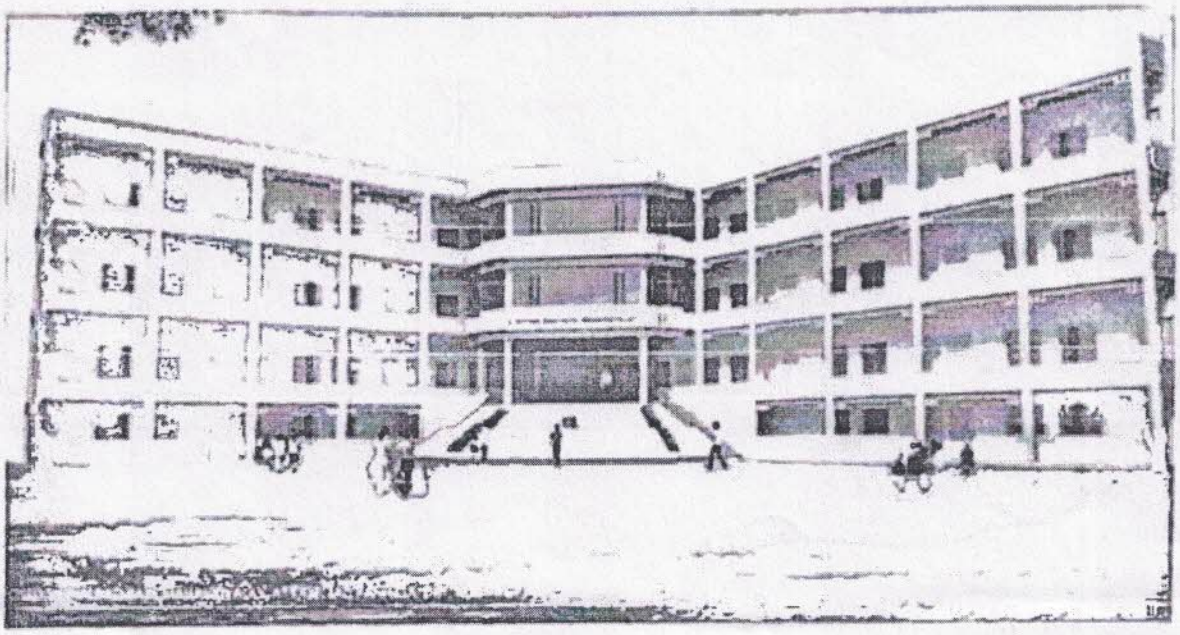

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
40.	Ram Gopal	INTRODUCTION TO 73rd AND 74th CONSTITUTIONAL AMENDMENT ACT	134 To 136
41.	Shri K. M. Desai	A STUDY OF THE PROBLEMS OF WOMEN DIRECTORS OF LIFT IRRIGATION CO-OPERATIVES SOCIETY IN KOLHAPUR DISTRICT	137 To 139
42	Ms. Socorina Fernandes	ROLE OF WOMEN IN SOCIAL SCIENCES	140 To 142
43	Dr.Archana Rajkumar Kamble (Jagatkar)	PARTICIPATION OF WASTE PICKER WOMEN IN WASTE MANAGEMENT	143 To 145
44	Dr. Varsha Sanjay Khude	E K JANAKI AMMAL: THE FIRST INDIAN GODDESS OF BOTANY	146 To 147
45	Dr.Seema Baswana	CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN NOVELISTS IN ENGLISH LITERATURE	148 To 150
46	Dr.Preeti	LABOUR FORCE PARTICIPATION OF WOMEN IN RURAL INDIA	151 To 153
47	Miss. Rupali S. Kamble	INDIAN SPORTSWOMEN PARTICIPATED IN ASIAN, COMMONWEALTH AND OLYMPIC GAMES	154 To 155
48	Dr.Mansingh S. Dabade	WOMEN ENTREPRENEURSHIP	156 To 159
49	Mr. Abhijeet Kamble	WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA	160 To 162
50	Dr Kavita Dahiya	WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA:CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	163 To 166
51	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	सूर्यबाला जी का हिंदी कहानी साहित्य में योगदान	167 To 169
52	प्रा. जेलित आनंदराव कांबळे	हिन्दी साहित्य में अलग वजूद रखनेवाली साहित्यकार मन्नू भंडारी	170 To 171
53	भागवत भगवान देवकाते	कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी के 'पॉच पांडव' उपन्यास में नारी की विविध भूमिकाएँ	172 To 174
54	श्रावण आबा कांबले	डॉ. अहिल्या मिश्र की 'मेरी इक्यावन कहानियॉ' इस कहानी संग्रह में चित्रित नारी पीडा	175 To 177
55	अंजली महेश उबाळे	कृष्णा सोबती के उपन्यासों में व्यक्त नारी समस्याएँ	178 To 181
56	डॉ. वर्षा निवृत्ती सहदेव	आज की हिन्दी कविता में स्त्री	182 To 185
57	वर्षा गजानन पाटील	डॉ. कुसुम कुमार का हिंदी नाटकों में योगदान	186 To 188
58	अनिषा	हिंदी साहित्य लेखन में स्त्रियों का योगदान	189 To 191
59	सुश्री. श्रीदेवी बबन वाघमारे	नारी जीवन की आत्मसार्थकता की तलाश (मृदुला गर्ग के 'उसके हिस्से की धूप' उपन्यास के संदर्भ में)	192 To 193
60	प्रा. डॉ. मीनाक्षी विनायक कुरणे	हिंदी कविता में पुरानी और नई स्त्री	194 To 197

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

हिन्दी साहित्य में अलग वजूद रखनेवाली साहित्यकार मन्नू भंडारी

प्रा. जेलित आनंदराव कांबळे
हिन्दी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

हिन्दी साहित्य में एक से बढकर एक साहित्यकार है, परंतु साहित्य के द्वारा समाज मे अपना अलग वजूद रखनेवाली मन्नू भंडारीने हिन्दी साहित्य मे बहुत सा योगदान दिया है । कहानी, उपन्यास के साथ–साथ नाटक साहित्य में योगदान देनेवाली मन्नू भंडारी साठोत्तरी युग की प्रमुख साहित्यकार है । उन्होंने अपने साहित्य के द्वारा दांपत्यजीवन, पारिवारिक जीवन, पति–पत्नी के बनते–बिगडते संबध, बच्चों की समस्या आदि का बडी सुक्ष्मता से चित्रण किया है ।

मन्नू भंडारी अपने परिवार की सबसे छोटी संतान होने के कारण सभी के लाड–प्यार में पली है । मन्नू भंडारी के पिता प्रगतिशील विचारक, समाजसुधारक, राष्ट्रीय आंदोलन के सक्रिय कार्यकर्ता रह चुके है। इन्ही गुणों के कारण उन्होने बेटा–बेटी में भेद न करते हुए सभी को अच्छी शिक्षा–दीक्षा दी । इसीलिए मन्नू भंडारी अच्छी शिक्षा प्राप्त कर अपनी स्वतंत्र पहचान बना सकी । उन्होंने 1959 ई. में राजेंद यादव हिन्दी के दलित साहित्यकार के साथ आंतरजातिय विवाह किया । यह कदम उस समय बहुत बडा माना जाता है । घर में सबसे बगावत करके उन्होंने प्रेम विवाह किया था । पिताजी ने उन्हे कुछ भी नही कहा लेकिन बाकी रिश्तेदारोने उनके परिवार को ताने मारकर परेशान किया था । लेकिन मन्नू भंडारी के परिवार में इस विवाह को स्विकार किया था । आंतरजातीय प्रेम विवाह उन दिनों परम्परा और समाज की दृष्टि से विद्रोह था ।

मन्नू भंडारी और उनके पति राजेंद्र यादव दोनों की साहित्य के प्रति रूचि होने के कारण उनके दाम्पत्य जीवन की शुरूआत अच्छी हो गई थी । उन्हे तीन संताने हो गयी । मगर कुछ वर्षो बाद पति–पत्नी के दाम्पत्य जीवन में दरारे निर्माण होती गई । दोनों भी दिल्ली में अलग–अलग रहने लगे थे । मन्नू भंडारी की यह भूमिका का युवावस्था में प्रेमविवाह का साहस दिखानेवाली, जीवन में पति – पत्नी के रिश्ते को प्रेम माननेवाली, जीवन के उत्तरार्ध में पति से अलग रहने का साहस दिखानेवाली एक सशक्त महिला के रूप में पाठक के सामने दिखाई देती है ।

मन्नू भंडारी ने हिन्दी साहित्य में अपनी अलग पहचान बनायी है, कहानी, उपन्यास, और नाटक साहित्य में अपना अलग–सा योगदान दिया है । उनका आपका बंटी उपन्यास हिन्दी साहित्य में एक अलग सा महत्त्व प्राप्त करता है । उसमें लेखिकाने आधुनिक युग में महानगरो मे होनेवाले परिवर्तन परंपरागत संस्कारों में जकडे समाज में आज की नारी सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक धरातल संघर्षरत दिखाई देती है। डॉ. वीरेंद्रसिंह यादव कहते है, "साहित्य के माध्यम से लेखिकाओं ने अपने फैसले, औचित्य एवं विवेकपूर्ण ढंग से खुद निर्णय लेने का सामर्थ्य रखनेवाली आत्मसजग स्त्री की छवि को उभारा एवं उकेरा है ।"

'आपका बंटी' का बंटी यह पात्र मानो हमारे इर्द–गिर्द दिखायी देनेवाला वह चरित्र है, जो पति–पत्नी के अहंभाव के कारण, या जो महिलाये खुद अर्थार्जन करती है ऐसी महिलाओं की मानसिकता के कारण, या पुरूषी स्वभाव जो महिलाओं को कम समझने का प्रयास करते है ऐसे कई कारणों से बंटी जैसे चरित्र हमारे सामने आते है । बंटी के माता–पिता शकुन और अजय दोनो भी पढे–लिखे और स्वतंत्र विचारधारा वाले है । इसलिए दोनो में भी अहंभाव है दोनो भी एक दुसरे को निचा दिखाने का प्रयास करते है । हमेशा एक दूसरे से विचारों का टकराव होता रहता है, परिणाम स्वरूप दोनों में तनाव बढता जाता है । स्थिति यहाँ तक आ जाती है कि वे एक दूसरे से टूटकर रहने लगते है । बंटी की माँ शकुन दिल्ली में एक महाविद्यालय में प्रिन्सिपल बन जाती है और अजय को छोडकर वह बंटी के साथ दिल्ली में ही रहने लगती है । शकुन अपना लडका बंटी से बेहद स्नेह करती है । लगभग सात वर्ष तक वह दोनो भी साथ–साथ रहते है । इधर अजय कलकत्ता में ही रहता है और एक दिन वह बंटी से मिलने के लिए दिल्ली आता है । वहाँ आने के बाद उसे शहर में घुमाने ले जाता है, उसे खिलौने देता है उसे अपने साथ कलकत्ता चलने के लिए कहता है । मगर बंटी है कि अपनी माँ को छोडकर नही आना चाहता । बंटी की इच्छा है कि माता–पिता दोनों भी साथ में रहे, परंतु ऐसा नही होता, कुछ दिनों बाद उनका तलाक हो जाता है, तलाक की केस लडनेवाले

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

वकिल को लगता है. शायद बंटी ही इन दो जीवों को जोड सकता है। परंतु ऐसा नही हो सकता. शकुन और अजय का विवाह विच्छेद होता है ।

अजय ज्यादा दिन अकेला नहीं रह सकता और वह मिरा से विवाह कर लेता है । इधर शकुन भी भविष्य को देखते हुए डॉ. जोशी से शादी कर लेती है । डॉ जोशी भी विधुर व्यक्ति थे. पहिले पत्नी से उन्हे दो संताने हुयी है जोत नामक पुत्र, अमी नामक पुत्री, अब उन दोनों के तीन संताने हुयी है । बंटी, जोत और अमी इन्ही बच्चो में लडाई-झगडा लगा ही रहता है । बंटी को अपने माँ के पास ही निंद आती है । अगले कमरे में जोत और अमी के साथ वह नही सोना चाहता । एक दिन शकुन और डॉ जोशी अपने बेड रूम में निरवस्त्र सोये हुए है कमरे का दरवाजा खुला होने के कारण, बंटी अचानक देखता है और उसे अपनी माँ की घृणा आती है । इससे बंटी के स्वभाव में बहुत ही बदलाव आने लगता है। शांत और तेज बुध्दी वाला लडका स्कूल में झगडे करने लगता है घर में भी अपने सौतेले भाई-बहने के साथ झगडा लडाई करता है । इससे शकुन परेशान होती है । बंटी के पापा अजय से उसे ले जाने के लिए कहती है । बंटी पापा के पास जाकर भी खुद को अधुरा महसूस करता है । वह मीरा को अपनी मम्मी के रूपे नही स्विकारता । कलकत्ता में जाकर बंटी को अपनी मम्मी की बहुत याद आती है । वह अपने पापा के पास भी नही रहना चाहता तब अजय उसे होस्टेल में भेज देते है । शकुन महाविद्यालय में प्रिंसिपल पद पर कार्यरत है डॉ जोशी के साथ दुसरी शादी करके चैन से जी रही है. "नारी व्यक्तित्व पर साहित्यकारों ने खूब प्रकाश डाला है परंतु आज भी उसे अपने व्यक्तित्व में विकसित करने के लिए खूब संघर्ष करना पडता है । आज भी वह मानवी रूप में देखी नहीं जाती । पुरूष प्रधान संस्कृति, रूढियां, परंपराये, धर्म और समाज आज भी उसके व्यक्तित्व को रौंदने में योग दे रहे है ।" परंतु नारी आज सक्षम हो गई है ।

इस प्रकार से मन्नू भंडारी ने आप का बंटी उपन्यास में महानगरो में शिक्षित परिवारों में टूटते हुए वैवाहिक संबंधो के कारण बंटी जैसे छोटे बच्चों की त्रासदी को गहन संवेदना के साथ अभिव्यक्त किया है। यह आधुनिक जीवन की एक जटीलता है जिसका समाधान इस भौतिकवादी, समाज के पास नही है । बंटी का ना माता का और ना ही पिता का प्रेम, वात्सल्य बांध सकता है । यहा प्रश्न यह नही है कि माता-पिता के संबंधों के कारण बच्चे टूट जाते है । यहाँ प्रश्न यह है कि बंटी जैसे बच्चे को सच्चा प्यार ना मिलने के कारण उसकी मानसिकता यह बनती है. कि पूरा संसार जो है वह स्वार्थ के बल चल रहा है। इसिलिए ऐसे बच्चे जीवन में क्या बनेंगे ? क्या करेंगे ? इस प्रकार के सवाल पाठक सामने उपस्थित होते है । क्योंकि इस उपन्यास की समस्या आर्थिक न होते हुए वह मानसिक समस्या है । आपका बंटी उपन्यास की समिक्षा करते हुए डॉ. मनमोहन सहगल लिखते है, "श्रीमती मन्नू भंडारी के सम्मुख बाल नायक बंटी से हटकर पति-पत्नी के अदम्य अहम् के फलस्वरूप उदित विरोध और उसका घातक परिणाम 'तलाक' विशेष उद्देश रहा प्रतित होता है । विवाह सुत्र में बध जाना निश्चय ही इस बात का प्रमाण नही है कि गृहस्थी सुखी व्यतित होगी । विशेषकर ऐसे विवाहीत युगल जहाँ उभय पक्ष आर्थिक स्वातंत्र्य का उपभोग करते है, और शिक्षित होने के नाते अस्वस्थ वाद-विवाद से भी बच नही पाते । वहाँ उनमे तीव्र अहं का होना और एक दुसरे मे सहज विरोध सलग हो जाना अप्राकृतिक नही दिख पडता ।" प्रस्तुत उपन्यास में शकुन और अजय अन्ततक एक दुसरे के अहम पर चोट करते हुए दिखायी देते है ।

इस प्रकार से मन्नू भंडारी ने इस उपन्यास के माध्यम से महानगरीय समाज में चेतना लाने का प्रयास किया है । इनका कथासाहित्य, कहानीयों के माध्यम से महिलाओं में एक नयी चेतना लाने का काम किया है । इसी प्रकार से उनके और भी उपन्यास, नाटक पाठको को एक आदर्श दिखाने का काम करते है ।

संदर्भ सूची :-

1. मन्नू भंडारी - आपका बंटी
2. मन्नू भंडारी - आपका बंटी
3. मन्नू भंडारी - आपका बंटी
4. डॉ. वीरेंद्रसिंह यादव - महिला कथाकारों के उपन्यासों में समय, समाज और संवेदना, पृष्ठ - 32
5. डॉ. जयादेवी घोरपडे, साठोत्तरी हिन्दी उपन्यासों में परिवर्तित नारी जीवन मूल्य - पृष्ठ - 22

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Department of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KUDAL
Arts, Commerce & Science
151

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
257	जेलित कांबळे	हिन्दी दलित कहानियों में व्यक्त समस्याऐ और चुनौतियाँ	952 To 954
258	डॉ. काकासाहेब गगाधर पोकळे	जात आणि अल्पसंख्याकाकरीता सविधात्मक सरक्षणे आणि सर्व समावेशी राजकारणाचा पेच	955 To 958
259	डॉ.परमेश्वर अभंगराव पाटील	सामाजिकशास्त्रे अध्यापनातील आव्हाने व शिक्षकांची भूमिका	959 To 962
260	डॉ. राजेंद्र नाडेकर	समाजाचे सत्ताकेंद्रीत अतिरेकी राजकीयीकरण भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हान	963 To 966
261	डॉ.एस.जि अन्सारी	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	967 To 969
262	डॉ. एस. व्ही. भद्रशेटे	सामाजिकरण आणि लिंगभाव	970 To 972
263	संजय बाळगोंडा खोत	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळी समोरील आव्हाने	973 To 978
264	शरद सुभाष बागडी	दहशतवाद – भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान	979 To 984
265	शितल संग्राम सालवाडगी	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा	985 To 988
266	शिवानंद भरत पाटील	महाराष्ट्रातील शारीरिक शिक्षण आणि खेळ : समकालीन समस्या आणि आव्हाने	989 To 991
267	सौ. श्रध्दा विनोद कोठावळे	धीरेंद्र मजुमदार यांच्या शैक्षणिक विचारांचे समकालीन महत्व	992 To 996
268	डॉ. सुजाता कराडे	बालकामगार : समाजशास्त्रीय दृश्टिक्षेप	997 To 1004
269	डॉ. सुजाता एस. पाटील	प्रशासनातील माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर व आव्हाने	1005 To 1007
270	प्रा. डॉ. सुनिता गित्ते	स्त्री–पुरूष जननदर असमानता कमी करण्यासाठी इतिहासाचा समकालीन अभ्यास	1008 To 1010
271	सुरेश नामदेव दाडगे	हैद्राबाद संस्थानातील मराठवाडयाचा स्वातंत्र्य संग्राम	1011 To 1015
272	डॉ. स्वप्नील मारुती बुचडे	संविधानिक मूलभूत हक्क आणि त्याच्या जोपासणेची समकालीन आव्हाने	1016 To 1023
273	आय . बी स्वार	डॉ . मौलाना अबुल कालाम आझाद याच्या दृष्टिकोनातून भारत-पाकिस्तान फाळणी	1024 To 1027
274	डॉ. तेजश्री राहूल हुंबे	पुणे जिल्हयातील इंदापूर तालुक्यातील जलयुक्त शिवार अभियानाचा चिकित्सक अभ्यास	1028 To 1033
275	सौ. यु. यु. पाटील	स्त्री भ्रुणहत्या : ज्वलंत सामाजिक समस्या	1034 To 1039
276	व्ही . व्ही . वाघमोडे	हॅकिंग - जागतिकस्तरावरील तांत्रिक दहशतवादी समस्या	1040 To 1044

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages 22nd Sept
Organizers: Department of Political Science, Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur 2018

हिन्दी दलित कहानियों में व्यक्त समस्याएँ और चुनौतियाँ

प्रा. जेलित कांबळे
हिन्दी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,ता पन्हाला जि कोल्हापूर

प्रस्तावना :–

भारत में प्राचीनकाल से जाती–प्रथा का प्रचलन रहा है क्योंकि भारतीय समाज का यही सच है । साथ–साथ अन्य देशों में भी यह जाति–प्रथा का प्रचलन दिखाई देता है । साऊथ ब्युरो कमीशन 27 जनवरी 1919 से 6 दिसंबर 1956 का यह समय दलित साहित्य का मानदंड है । यही वह समय है जो डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के कार्य कर्तृत्व से प्रभावित हुआ है । हजारो वर्षो की विषम समाज व्यवस्था, उसके आगे चलनेवाले सुधारवादी आंदोलन, कॉंग्रेस का आंदोलन भारत में आनेवाले ब्रिटीश कमिशन, गोलमेज परिषद, दूसरा महायुध्द, भारतीय स्वतंत्रता देश, विभाजन, संविधान दलितों का धर्मांतरण और इसका नेतृत्व डॉ बाबासाहब आंबेडकर आदि घटनाओं से दलित आंदोलन और साहित्य प्रभावित हुआ है । दलित साहित्य की प्रेरणा ही आंबेडकरी विचारधारा है । कई साहित्यकारों ने अपने साहित्य में यह व्यक्त किया है कि उनका साहित्य डॉ. बाबासाहब की प्रेरणा से ही है । दलित साहित्य वह साहित्य है जो दलितो ने भोगा हुआ यथार्थ है । इसमें मनोरंजन या कल्पना तत्व उतना नहीं है जो बाकी साहित्य में होता है । दलित साहित्य की सभी विधाओं में दलितों के शोषण, अन्याय–अत्याचार, विवंचना, निर्धनता, अपमान, वेदना आदि का चित्रण किया मिलता है।

प्रस्तुत शोध निबंध मे मोहनदास नैविशराय द्वारा रचित 'आवाजें' कहानी संग्रह में रचित कहानियों को प्रस्तुत करने का यह प्रयास है। 'आवाजे' यह कहानी संग्रह 1998 इ में समता प्रकाशन दिल्ली से प्रकाशित हुआ है । यह उनका पहला कहानी संग्रह है। इसमें उन्हो ने दलित वर्ग की पीडा को वाणी देने का कार्य किया है । आवाजें कहानी में मकदुरपुर गॉव का चित्रण किया है । यहाँ पर मेहतर लोगों की बस्ती है यह लोग झुग्गी–झोपडियों में रहते है । इस गॉव में ठाकूर लोगों का राज है । उनका अपना वसुल है । उनके इशारों या गॉव चलता है । यहाँ पर शिक्षा के कारण लोग सचेत हुये है । भारतीय संविधान में अधिकार सभी को दिये है, उसके अनुसार लोगों को लगता है कि यह पारंपारिक काम जो मनुष्य को अप्रतिष्ठित लगते है, वह छोडकर कुछ दुसरे काम करते है परंतु यहाँ पर गॉव की प्रथा–परंपरा रूढिवादी के कारण दलितों को उनके पुराने काम करने के लिए मजबूर किया जाता है, उनपर जोर जबरदस्ती होती है । यहां के मेहत्तर लोग गंदगी भरा काम नही करना चाहते है और इसी बात पर आडे रहते है । इससे वहाँ के ठाकूर लोगों में दलितों के प्रति क्रोध है, और वे उन पर जालसाजी रचाकर डकैती की केस डालते है, इससे पुलिस उन लोगों को पकडकर ले जाती है, आठ दिन तक जेल मे उन्हें रखा जाता है । ठाकूर का कारिंदा मेहतरनियों को धमकाने का प्रयास करता है परंतु यहाँ पर वह उनसे मार खाता है । उधर आठ दिन बंदी बनाये गये मेहतर छुट जाते है इसमें दोषी ठाकूर ही है, न्याय व्यवस्था से स्पष्ट होता है ठाकूर को सजा होती है । और मेहत्तरों के घर जलाये जाते है उन्हे डराया –धमकाया जाता है । वे नही डरते है । आज यह क्रांति हो चुकी है उन्हें संविधान अपनी रक्षा के लिए मिला हुआ है । डॉ बाबासाहब आंबेडकर यह साहित्यकारो से प्रश्न पुछते है कि, "अपने देश में वाल्टेअर का जन्म क्यो नही हो सका?" वाल्टेअर के साहित्य से क्रांती हुई । जुल्मी सत्ता उलट गई और आम आदमी शोषण से मुक्त हुआ आज भारत में भी वाल्टेअर जैसे प्रतिभा संपन्न व्यक्ति की जरूरत है । दलित, शोषित और वंचित समाज के घटको में से निर्माण होनेवाले लेखकों को यह आव्हान स्वीकार कर लेना चाहिए ।"[1] दलित, वंचित, पिडीत लोगो के वाल्टेअर डॉ. बाबासाहब ही है । उनके विचारों से ही दलित शोषित और पिडीत लोगो के जीवन मे उजाला आ गया है ।

I/C PRINCIPAL
Vithalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

प्रस्तुत कहानी उच्च वर्ग के लोगों द्वारा दलितों पर होनेवाले अत्याचार शोषण को उजागर करती है । शिक्षा के कारण दलितो मे अमुलाग्र परिवर्तन हुआ है इसलिए वे परंपरागत रूप से कर रहे काम, धंदो को नकार रहे है। उन्हे अपने अस्मिता की पहचान हुई है ।

अपना गाँव इस कहानी मे उच्च वर्णिय लोग ठाकूर और दलित चमार जाति का वर्णन किया गया है । लहना गाँव का यह कथानक है, इस गाँव मे हरिया वृध्द चमार है, उसका संपत नाम का एक बेटा है । संपत पढा–लिखा युवक है, वह शहर जाकर नौकरी करना चाहता है उसे शहर जाने के लिए पिता जी संपत ठाकूर से 500 रूपये उधार लेते है । वापीस करने के लिए ज्यादा समय लगता है । ठाकूर संपत की पत्नी को जलिल करता है । उसे गाँव मे निर्वस्त्र करके सारे गाँव मे घुमाता है । यह खबर संपत को लगती है तब वह गाँव मे आता है अपने पिताजी और लोगों से मिलता है और उन औरतों से भी मिलता है जो ठाकूर द्वारा बेइज्जत हो चुकी है । यह सब एक होकर उस ठाकूर के खिलाफ पुलिस मे शिकायत दर्ज करने संपत और गाँव के लोग जाते है, मगर ठाकूर ने पुलिस को पैसा देने के कारण पुलिस संपत और साथ मे आये लोगों को बुरी तरह पिटती है । उनके खिलाफ केस दर्ज करती है । अब दलितों को शिक्षा के साथ अपने अधिकार पाने के लिए भी संघर्ष करना पडता है । आज इस प्रस्थापित समाज में अपने अधिकार वह सामाजिक क्षेत्र में आर्थिक क्षेत्र मे और राजनैतिक क्षेत्र में विद्रोह करके प्राप्त कर लेने पड रहे है इस संबंध में डॉ. ज्ञानचंद्र गुप्ता लिखते हैं, "अधिकार हनन विद्रोह वृत्ति का कारण है, यह अधिकार हनन सामाजिक भी हो सकता है, राजनैतिक भी, आर्थिक भी हो सकता और धार्मिक भी।"[2]

इस प्रकार से मोहनदास नैमिशराय ने इस कहानी के माध्यम से यह संदेश दिया है कि सभी दलित वंचित लोगों में एकता चाहिए ।

अपना गाँव में दलित शिक्षा के कारण परंपरागत काम धंदे को नकारते है उन्हे अपनी अस्मिता की पहचान हुई है । वे भूखे–प्यासे रहने के लिए तैयार हो रहे है, लेकिन किसी भी हालत में अपनी अस्मिता को बनाये रखना चाहते है। अपना नया गाँव जहाँ उनका अपना राज हो अपनी अस्मिता हो और वे एक जगह संगठित होकर रूक जाते है वही बस जाते है । इस प्रकार से आज भी अगर लोगों को सही न्याय नही मिलता तो अपना गाँव छोडने में भी हिचक नही सकते । महिलाओं का जहाँ सम्मान न हो उनकी इज्जत पुरी गाँव में निलाम हो वहाँ वे नही रह सकते है ।

मोहनदास नैमिशरायजी की इसी संग्रह की 'हारे हुये लोग' नाम की कहानी है। इस कहानी में एक उच्च शिक्षित और उच्च पदस्थ दलित अधिकारी को प्रमोशन के कारण एक गाँव छोडके दुसरे गाँव जाना पडता है । इस अधिकारी का तबादला वहाँ पर हुआ है वह पुरे गाँव में मकान ढूँढता है पर उसे किराये पर कोई भी मकान नही देता इसका मार्मिक चित्रण इस कहानी मे किया गया है ।

इस कहानी का नायक चेतराम कुरील है । वह उच्च शिक्षित और उच्च पदस्थ अधिकारी है । वह सबसे पहले रामनारायण द्विवेदी जी का घर किराये पर मॉगने जाता है, लेकिन कहानी के नायक चेतराम जी की जाति पुछी जाती है । दलित जाति के होने के कारण उन्हे मकान नही मिलता । चेतराम कुरील का मित्र राम कृपाल अर्थात आर के है । अपने मित्र से जाति धर्म के आधार पर नगर में किराये से मकान न मिलने से नाराज होते हुए कहते है, "केवल डॉ. बाबासाहब आंबेडकर जी की जयंती मनाने से समाज मे समता प्रस्थापित नही होगी ।"[3] यहाँ पर कुरिल को पता चलता है कि डी. एन. शर्माजी का मकान किराये पर दिया जा रहा है । कुरील वहाँ जाता है शर्मा जी से बातचित करता है, परंतु शर्मा उन्हें किसी न किसी बहाने से टालते रहते है । इस प्रकार से उन्हे किराये से मकान नहीं मिलता ।

कुरील और रामकृपाल दोनो चर्चा करते है, "कि किस प्रकार से ब्राम्हण लोग अधिकारी जो है वह दलितों के प्रमोशन में बाधा डालते है । डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी के जयती समारोह मे एक नेता भाषण देते हुए कहते है, "आज देश में जाति–पांति छुआछुत समाप्त हो रही है ।"[4] तब कुरील नाराज होते हुए नेताजी के भाषण का निषेध व्यक्त करता है ।

154

निष्कर्षत: कह सकते है कि, मोहनदास नैमिशराय जी का 'आवाजें' यह कहानी संग्रह मानो उन दलितों का आवाज है जो आज भी जाति–पाति के कारण छुआछुत के कारण सवर्ण लोगो से दूर है । दलितों के कई प्रश्न ऐसे है, जो चुटकी में छूट सकते है । उन्हें सवर्ण लोग अवरोध लगाते है । सदियों से चलि आयी जाति व्यवस्था, छुआछुत की पध्दती का पर्दाफाश करना प्रस्तुत कहानियों का उद्देश है ।

संदर्भ ग्रंथ :–

1. शरणकुमार लिंबाले – दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र ।
2. डॉ. ज्ञानचंद्र गुप्त – स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास ग्रामचेतना ।
3. मोहनदास नैमिशराय – आवाजें
4. मोहनदास नैमिशराय – आवाजें

TRUE COPY

PRINCIPA
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya Kasa
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist Kolhapur (M.S.)

Scanned with CamScanner

18-19

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Principal Dr. R. K. Shanediwan

Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya,
Dasara Chowk, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

Dr. Rahul D. Mandanikar
Co-ordinator,
Head,
Dept. of Political Science
Mob.- 9881578782

Dr. Vijay J. Dethe
Asst. Co-ordinator
Asst. Prof.
Dept. of Political Science
Mob.- 9011648987

Organizing Committee

- Dr. N. S. Jadhav - Co-ordinator, IQAC
- Dr. Shivaji Patil (Satara)
- Dr. S. G. Rakshase (Kolhapur)
- Dr. Arun Chavan (Kolhapur)
- Dr. Sachin Patil (Islampur)
- Dr. Sujata Patil (Nipani)
- Dr. M. G. Dhuture (Kale)
- Mr. Shitalkumar Gaikwad (Mumbai)
- Mr. Vinod Pradhan (Murgud)
- Dr. R. G. Korabu (Kolhapur)
- Dr. Suresh Chavan (Gadhinglaj)
- Dr. Shahaji Warke (Gargoti)
- Dr. Anil Patil (Gadhinglaj)
- Dr. Anna Hardare (Gadhinglaj)
- Dr. Datta Sawant (Patan)
- Mr. K. N. Rakshase (Kale)

Local Organizing Committee

- Dr. D. K. Valvi
- Mrs. Dr. S. S. Patil
- Dr. S. V. Shikhare
- Mr. R. J. Bhosale
- Mrs. N. B. Vibhute
- Mr. K. M. Desai
- Mr. S. H. Kamble
- Dr. S. M. Buchade
- Mr. R. J. Biraje
- Mr. A. S. Vardhan
- Mr. V. H. Pundikar
- Dr. U. B. Mujumdar
- Mrs. Dr. S. S. Rathod
- Dr. D. L. Kashid-Patil
- Mr. M. V. Bhosale
- Dr. D. P. Gawade
- Mr. M. R. Vairat
- Mrs. Dr. N. D. Kashid-Patil
- Dr. P. B. Patil
- Mr. P. B. Patil
- Dr. S. D. Jadhav
- Mr. A. B. Balugade

- Political Science Alumni -

- Miss. V. V. Urunkar
- Mr. Raju Patil
- Mr. Prashant Mote
- Komal Komati
- Akshay Powar
- Ravindra Rathod
- Abhijit Patil
- Amit Chavan
- Indrajit Landage
- Shubham Chavan
- Aparana Chougule
- Vinayak Sutar
- Shivraj Patil
- Priyashila Gawade
- Girish Kamble
- Monika Thombare

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
58	डॉ. राजेखान शानेदिवाण	समकालीन संदर्भात मुस्लिमांची मराठी कादंबरी	174 To 177
59			178 To 180
60	काशिलींग रघुनाथ गावडे	शिवचरित्रातील एक मिथक 'वाघ्या' कुत्रा	181 To 184
61	डॉ. कृष्णा भवारी	आदिवासी महादेव कोळी जमातीचे समाजशास्त्र आणि भाषिक आव्हाने	185 To 186
62	माधवी सुरेंद्र पवार	कविता महाजन यांच्या 'ब्र'कांदबरीचा स्त्रीवादी दृष्टीने अभ्यास	187 To 190
63	प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे	समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्यापुढील आव्हाने	191 To 193
64	प्रा.डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार	महाराष्ट्रातील संताच्या साहित्यातून येणारा सामाजिक विचार	194 To 196
65			197 To 200
66	प्रणिता शिवाजी वंगलवार	मराठी भाषेपुढील आव्हाने	201 To 204
67	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' एक अभ्यास	205 To 208
68	डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्रे	जागतिकीकरण आणि समकालीन वाङ्मयीन प्रवाह	209 To 213
69	प्रा. राजश्री बिसुरे	सानिया यांच्या कथात्म साहिकत्यातील स्त्री जाणीवा	214 To 216
70	रेखा काशिनाथ पसाले	जागतिकीकरणाचा समकालीन मराठी कादंबरीवरील परिणाम	217 To 218
71	प्रा.		219 To 221
72	प्रा.		222 To 225
73	प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	समकालीन साहित्यिकांच्या लेखनाचा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीवर पडलेला प्रभाव	226 To 228
74	डॉ.सारीपुत्र तुपेरे	समकालीन दलित कविता	229 To 230
75			231 To 233
76	प्रा. शिवदास दगा पावरा	जागतिकीकरण आणि पावरा जमातीची संस्कृती	234 To 235
77			236 To 237
78	प्रा. डॉ. सुभाष पाटील	समकालीन मराठीतील आदिवासी साहित्य	238 To 243
79	प्रा.		244 To 245
80	प्रा. सौ. मानसी संभाजी शिरगांवकर	स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी के कथेत्तर साहित्य चिरंजीत का 'स्वर्णिम गौरव गाथा' रेडिओ नाटक का योगदान	246 To 249
81	प्रा.सौ.स्नेहलता सदाशिव पुजारी	वर्तमान पीढी में प्राचीन संस्कारक्षम साहित्य की अनभिज्ञता से निर्मित समस्या	250 To 252

प्रा.सौ.प्रेरणा एल.चव्हाण

(

प्र

१९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये विविध वाङःमय प्रवाह उदयाला आले. त्यामध्ये दलित, ग्रामीण, नागर, स्त्रीवादी, आदिवासी, तौतानिक, जनसाहित्य अशा वेगवेगळया साहित्य प्रवाहाचा जन्म झाला. स्त्रीवादी साहित्याच्या निर्मितीमागे ज्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी स्वतःचे आयुष्य वेचले त्या फुले दांपत्यांची प्रेरणा आहे. तसेच स्त्री उन्नतीसाठी झटणाऱ्या समाजसुधारकांचे ऋण या साहित्य प्रकारामागे आहे. स्त्रीवादी साहित्याच्या मुळाशी मानवतेचा मुक्ती लढा आहे. स्त्रीवादी साहित्यातही अनेक जाणिवा अभिव्यक्त होताना दिसतात.

१. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील स्त्रीजीवन अभ्यासणे.
२. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील आव्हानांचा आढावा घेणे.
३. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील समाजक्रांतीचा आढावा घेणे.

१. स्त्रीयांसाठी समाजामध्ये प्रत्यक्षात समता, स्वातंत्र्य बंधुभावाची मूल्ये अजुनही रुजले नाहीत.
२. स्त्रीयांनी समाजातील विविध आव्हान स्विकारने गरजेचे आहे.
३. आजही स्त्रीयांमध्ये कमी प्रमाणात आत्मभान आहे.

१९९० नंतर दलित कवयित्रिने मोठया प्रमाणात काव्यलेखन केले आहे. त्यात प्रज्ञा दया पवार यांच्या कविता लेखनाचा समावेश होतो. त्यांच्या कवितांचा अभ्यास मांडत असताना त्यांच्या कवितेतील वेदनांचे स्वरुप, संस्कृतीचे दर्शन,जीवन जाणिव, स्त्रीजीवन आणि समाजक्रांती या सर्वांवर इथे प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रज्ञा दया पवार यांनी त्यांच्या कवितेतून त्यांचे भावजीवन जीवनानुभव व्यक्त केले आहे. तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय या सर्व विषयाला अनुषंगुन त्यांनी त्यांचे विचार त्यांच्या कवितेमधून धीटपणे मांडले आहेत. त्यांच्या काव्यसंग्रहातून त्या मुक्तीचे धडे गिरवितात. तसेच प्राप्त परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी त्या विद्रोह करतात. त्यांच्या या विद्रोहाला संघर्षाचे स्वरुप येताना दिसते.

मराठी स्त्रीवादी साहित्यात अनेक लेखिका, कवयित्रिने लेखन केले. त्यात प्रामुख्याने पदमा गोळे, इंदिरा संत, अनुराधा पोतदार, शांता शेळके, मल्लिका अमरशेख,हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, सुरेखा भगत, मीना गजभिये, प्रतिभा राजानंद, कुंदा गायकवाड, गिपल गिमेकर, कुसुम पावडे, उल्हासिनी कांबळे आणि सरला ठमके यासारख्या कवयित्रीने त्यांच्या कवितेत समाजक्रांती विषयी विचार मांडले आहेत. त्याचप्रमाणे प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेत त्यांनी समाजक्रांती विषयीचे विचार मांडले आहेत.

प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील समाजक्रांती सांस्कृतिक,शैक्षणिक, राजकीय, कौटुंबिक या अनुषंगाने येते. त्यांच्या 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र', आरपार लखीत प्राणांतिक मी भिजवू पाहते समग्राशी डोळा किंवा अंतःस्थ उत्कट जीवघेण्या धगीवर या सर्वच कवितासंग्रहातून स्त्रीयांच्या व्यथा, वेदना आणि दुःख मांडले आहे. तसेच या दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी गिरविलेले मुक्तीचे धडे त्यांच्या सर्वच कवितेमधून दिसून येतात. एकंदरीत समाजाच्या सर्वच स्तरातील शिक्षित, अशिक्षित स्त्रियांची स्त्रीजाणिव, जीवनजाणीव यांचे चित्रण त्यांच्या कवितेतून येते.

'लव्ह इन द टाइम ऑफ खैरलांजी' ही कविता 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' या कवितासंग्रहातली कविता आहे. खैरलांजी मध्ये जे घडल त्याचे चित्रण केले आहे. कवितेचे शीर्षकात 'लव्ह' हा शब्द जरी असला तरी ती प्रेमकविता नाही. प्रेमाचे रचलेले ढोंग आहे आणि या ढोगांच्या माध्यमातून घेतलेला सूड आहे. याचे गाऱ्हाणे मांडणारी ही कविता आहे. ज्या फुले-आंबेडकरांनी स्त्री शिक्षणाची आणि हक्काविषयीची जडणघडण केली आहे. त्या फुले-आंबेडकरांना डोळयासमोर ठेवून कवयित्री स्त्रीच्या अंतरिचे दुःख मांडते आहे. त्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रश्न विचारतात.

''मोहब्बत मे नही है फर्क
जिने और मरनें का।''

TO PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जग बदलण्याच्या अटळ संघर्षात
जगण्या-मरण्यातलं अंतर
कधी पुसल जाईल भीमा?

समकालीन कवितेच्या विश्वात प्रज्ञा दया पवार यांची कविता समाजातील स्त्रियांना आव्हान करु इच्छिते. स्त्रियांनी बाई म्हणून जगण्यापेक्षा स्त्री म्हणून जगावे. सिमॉन द बोव्हा यांच्यामते ''स्त्री ही जन्मतःच बाई नसते तर तिला इथल्या समाजव्यवस्थेन बाई बनवली जाते''बाई म्हणजे काय हो! जी की, भीत्री असेल जिच्या अंगी लज्जा असेल, जी धाडसी नसेल असे स्त्रीविषयीचे सर्व परिमाण इथल्या पुरुष प्रधान सांस्कृतिने रचलेले आहे. ते सर्व स्विकारणे हे बाईचे कर्तव्य आहे. हे समाजात प्रस्थापित आहे. प्रज्ञा दया पवार यांना वाटते की, स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे, अर्थार्जन करावे आणि समाजातील विविध आव्हान स्विकारावे, आव्हान पूर्णत्वास नेण्यासाठी संघर्ष करावा.

पूर्वी स्त्रियांचे क्षेत्र चूल आणि मूलं एवढया पुरते सिमित होते. आज त्यात भर पडली, पण चुल आणि मूल यातून तिची सुटका कोणीही करु शकले नाही. घर सांभाळून नोकरी कतर असताना स्त्रियांना आलेले अनुभव अनेक लेखिकांनी आणि कवयित्रीनी त्यांच्या लेखनाव्दारे व्यक्त केले आहे. पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून नोकरी करत असताना सुध्दा समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. तिची उपेक्षा केली जाते. तेंव्हा समाजातले पुरुष या स्त्रियांना 'तू बाई आहेस' याची पुन्हा पुन्हा आठवण करुन देतात. आणि तिला हिणकस वागणूक देण्याचा प्रयत्न करीत असतात. याचे चित्रण प्रज्ञा दया पवार यांनी 'बोलून चालून नादान बाई मी' या कवितेतून केले आहे. या कवितेच्या शीर्षकातील 'बाई' हा शब्द विद्रोहाच्या स्वरुपात येतो. कितीही जुने झाले आणि त्या शब्दांना आळया लागल्या तरी दंतकथा, पुराणकथा आजही स्त्रियांच्यासाठी समाजात प्रचलित आणि जीवंत आहेत. त्यांना हवी आहे. प्रज्ञा,करुणा, समता आणि असे हजार शब्द पण त्यांना त्याचा उलगडा होत नाही. म्हणून त्या म्हणतात की,

''शेवटी नादच सोडला मी
असल्या अ-पौरुषेच भाषेचा
बोलून चालून नादान बाई मी''

'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' या कविता संग्रहातील कवितेमधून भारतीय संस्कृतीचे चित्रण आले आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांची होत असलेली गळचेपी, कुटुंबात आणि समाजात वावरत असताना त्यांना आलेले अनुभव त्या इथे रेखाटतात. शिक्षण समाजकारण, राजकारण यात स्त्रियांचे स्थान कसे आहे. ते सांगत असताना या प्रस्थापिताला त्यांनी केलेला प्रतिकार 'स्वातंत्र्याच ट्रायल घेऊन सुध्दा' या कवितेत आला आहे.

स्वातंत्र्याच ट्रायल घेऊन सुध्दा
नीट बसलीच नाहीत आयुष्य
आमच्या शरीराभोवती फिट्ट....

देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज ७१ वर्षे पूर्ण झाले, तरी स्त्रियांना आज समाजामध्ये प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य तसेच बंधुभावाची वागणूक दिली जात नाही. आणि दुसरीकडे स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वैराचार घेणाऱ्यांच्या आईच्या जीवाला घोर लागला आहे.

माप कसली देता पोरींनो?
उसवा उसवीचा गोंधळ मांडल्याशिवाय
तुम्हाला दिसायचा नाही पोत
कपडयांचा
शरीराचा
नि अवघ्या अस्तित्वाचा...

स्त्री मुक्तीची दिशा ठरवत असताना स्त्रियांची शैक्षणिक,सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रगती व्हावी. त्याप्रमाणे त्यांना स्वातंत्र्य असावे अशी त्यांची अपेक्षा आहे. आजकालच्या पोरी स्त्रीमुक्तीचा,स्त्री स्वातंत्र्याचा वेगळा अर्थ काढत आहेत. त्यांच्या आई-वडिलांना त्यांच्या वागण्याचा राहणीमानाचा घोर लागला आहे, चिंता लागली आहे. स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वैराचार न समजता स्त्रियांनी स्वातंत्र्याचा योग्य अवलंब करणे गरजेचे आहे.

समाजात मानवी मूल्य पायदळी तुडवली जावू नयेत अशी अपेक्षा महानुभाव व वारकरी संप्रदायाच्या काळापासून ते आजपर्यंत स्त्रियांनी त्यांच्या लेखनातून व्यक्त केली आहे. त्याचप्रमाणे प्रज्ञा दया पवार यांनीही त्यांच्या कवितेतून मानवी

मूल्य विविध अंगाने जपण्याविषयी सांगतात. समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण या सर्वच क्षेत्रात स्त्री आत्मनिर्भर असावी, असे मत त्यांनी व्यक्त केली आहे. 'आणखी एका बाईबद्दल' या कवितेत त्या म्हणतात.

प्रत्येकीला माहीत असायला हव
आपल्यातल्या
आणखी एका बाईबद्दल,
जी वाटू शकते
तद्दन अनोळखी

स्त्रियांना स्वतःची ओळख व्हावी. त्यांच्यात आत्मभान यावे म्हणून कवयित्री त्यांना कवितेच्या माध्यमातून उपदेश करु इच्छितात. तुमच्यामध्ये एक बाई आहे. तिला ओळखा तिचा उपयोग समाजाच्या सत्कार्यासाठी करा, असे त्या सांगतात. पण ही बाई तर दागिन्यांचा वापर रक्तमांसाचा भाग असल्यासारखे करते, प्रगतीचा मार्ग अवलंबिणाऱ्यांच्या वाटेत अडसर होऊन उभी राहते. अशा प्रकारे प्राचीन काळापासून स्त्रियाच स्त्रियांच्या प्रगतीतल्या अडसर बनल्या होत्या आणि बनतात. ती भित्री असावी, तिला लज्जा असावी याचा अवलंब बाईने का करावा? प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला स्त्रीने नकार करावा, विद्रोह करावा असे कवयित्रीला वाटते. पूर्वी स्त्रियांना मतदानाचा हक्क नव्हता. तसेच समाजातील अनेक अनिष्ट रुढी इथल्या समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना बहाल केल्या होत्या. स्त्रियांच्या हक्क व स्वातंत्र्याविषयीची जडणघडण मराठी साहित्यामध्ये ताराबाई शिंदे, डॉ. अश्विनी धोंडगे, डॉ. मंगला वरखेडे यांनी स्त्रीवाद मांडला आज भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना त्यांचे हक्क व स्वातंत्र्य मिळाले असताना सुध्दा समाजात त्याची पायमल्ली होते आहे. हे प्रज्ञा पवार यांच्या 'स्वातंत्र्य...' या कवितेतून त्यांनी मांडले आहे.

स्वातंत्र्य कसं असतं?
मला अजुनही कळूं दिलेलं नाही.

'स्वातंत्र्य' हा शब्द कसा दिसतो, कसा उमटतो, कसा लिहिला जातो, त्याचा आवाज कसा असतो, हे कवयित्रीला माहित नाही. प्रत्यक्षात स्वातंत्र्याचा उपभोग आजही स्त्रियांना घेता येत नाही. 'स्वातंत्र्य' हा भास आहे. असे कवयित्री म्हणतात. ही 'जमीन' ज्याच्यावरुन त्या चालायच्या, हे 'पाणी' ज्याच्यात कवयित्री कागदाची होडी सोडायच्या, हे आकाश ज्यात पतंग उडवला जायचा. ह्या सर्व ठिकाणी स्वातंत्र्य आहे. असे कवयित्रीला वाटत होते. पण निसर्गाने त्यांना बाईपण बहाल केले आणि त्यांच्या स्वातंत्र्यविषयीच्या व्याख्या त्यांना ज्या अपेक्षित होत्या, त्या आता नाहीत.प्रेम म्हणजे काय? स्वातंत्र्य म्हणजे काय? त्याचा उलगडा प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने बाईला होऊ दिला नाही. याचे दुःख कवयित्री त्यांच्या कवितेतून मांडतात. मी कोण आहे, मला माणसासारखी वागणूक का मिळत नाही, समाजात माझ्याविषयी विषमतावादी दृष्टीकोन बाळगला जातो. याचे दुःख कवयित्रीला वाटते 'त्रस्त होऊन गेलेय मी' या कवितेत त्या म्हणतात.

हे झाडं अस्सं
कायम उलट होऊनच
स्वप्नात येत
आणि सकाळ होताच त्याची
सरळ
सळसळ
नित्यनेमाने

स्त्रीजीवन आणि स्त्री जीवनातील जीवनजाणीव इथे त्या व्यक्त करतात. स्त्री जीवनातील वास्तवाता आणि काल्पनिकतेची पूसट रेषा या कवितेत त्या व्यक्त करतात. भारतीय राज्यघटेनेत स्त्रीयांच्या हक्क व स्वातंत्र्यविषयी तरतूद केलेली आहे. पण प्रत्यक्षात समाजात वावरत असताना स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते.हिन वागणूक दिली जाते एकंदरीत 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' तील सर्वच कविता म्हणजे स्त्रीजीवनातील जीवन जाणिवांचा लेखाजोखा आहे. त्यातील सर्वच कवितेचे शीर्षक बोलके आहेत. कविता संग्रहाचे शीर्षक सुध्दा मार्मिक आणि अर्थपूर्ण तसेच प्रतिकात्मक, प्रतिमापूर्ण आहे. कवितेची भाषा साधी, सरळ, सोपी वाचकांना समजेल अशी आहे. तसेच यातील भाषा ऱ्हदयस्पर्शी,अनुभवाचा सोस असणारी आणि बोधपूर्ण आहे. त्यांच्या मल्लदृष्ठावर भालचंद्र नेमाडे यांनी प्रज्ञा पवार यांची कविता खोलवरआणि व्यापक असल्याचे सांगितले आहे.

१९६० नंतरचे सर्व साहित्यातील प्रवाह विविध आव्हाने घेऊन पुढे आले आहेत. १९९० नंतरच्या कवितेच्या प्रवाहामध्ये प्रज्ञा पवार यांनी काव्यलेखन केले आहे. त्यांच्या कवितेतून त्यांनी स्त्रीजीवन आणि समाजातील विविध आव्हाने व्यक्त केली आहेत. तसेच त्यांच्या कवितेत क्रांतीची भाषा आहे. स्त्रियांना समता, स्वातंत्र्य, बंधुभावाची वागणूक प्रत्यक्षात मिळावी असे त्यांना वाटते. तसेच या काव्यसंग्रहात स्त्रियांनी समाजातील विविध आव्हाने स्विकारावीत असे त्यांना वाटते. शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मभान येते. म्हणून स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे, स्वावलंबी व्हावे, प्रगतीशील व्हावे अशी आर्त अपेक्षा या कवितासंग्रहाच्या माध्यमातून त्या समाजातील तमाम स्त्रियांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. पवार प्रज्ञादया –'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
२. संपादक– रंगराव बी–मराठी दलित कविता– साहित्य अकादमी, मुंबई.
३. संपादन ढेरे अरुणा–स्त्री लिखित मराठी कविता पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences

15th sept. 2018

ORGANIZER

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE

[Arts, Commerce And Science]

Tal. Panahala Dist. Kolhapur (MS)

SPECIAL ISSUE OF

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

www.aiirjournal.com

EDITORS

Prin. Ladgaonkar B.M.

Dr. Selukar S.M.

Prof. Patil N.V.

Prof. Jadhav M.J.

Prof. Kamble J.A.

I/C PRINCIPAL

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार

प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी
सहायक प्राध्यापक (इतिहास विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविदयालय कळे
ता.पन्हाळा जि.कोल्हापूर

प्रस्तावना :–

भारतीय इतिहासामध्ये स्त्री ही महत्वपूर्ण घटक मानली जाते. पुरुष प्रधान संस्कृती असणा–या या देशात स्त्री कायमच उपेक्षित आणि दुययम राहिली. प्रस्तुत शोध निबंधाचा उददेश प्राचीन भारतातील इ.स.12व्या शतकापर्यत महिलांच्या संपत्तीविषयी अधिकारांचा शोध घेणे हा आहे. या शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे

प्राचीन काळात स्त्रीयांना चल संपत्ती मानून भेट म्हणून दिले जाऊ शकत होते. पतिचा त्याच्या पत्नीवर पूर्ण अधिकार होता. ऋग्वेद किंवा महाभारताच्या काही उदाहरणावरुन स्पश्ट होते की,द्यूत खेळामध्ये स्त्रीला डावावर लावले जायचे. पतिचा त्याच्या पत्नीच्या शरीरावर पूर्ण अधिकार होता आणि तो आपल्या इच्छेनुसार तिला कोणासही भेट म्हणून देऊ शकत होता. व्यावहारिक रुपात यास निंदनीय समजले जात होते. महाभारताच्या उदाहरणामध्येच युधिष्ठिराच्या कार्याचा सभेच्या सभासदांनी प्रतिवाद केल्याचे दिसून येते. वैदिक काळामध्ये सभ्य समाजामध्ये स्त्रीयांना मानाचे स्थान होते. तसेच स्त्रीला आपल्या परिवाराच्या संपत्तीमध्ये पतिच्या समान अधिकार होते. दम्पति या शब्दावरुन हे स्पश्ट होते. इसवी सनाच्या पहिल्या आणि दुस–या शतकांतील स्मृतिकारांनी असे विधान केले आहे की, कुठल्याही परिस्थितीमध्ये स्त्री किंवा पुत्र यांना भेट किंवा विकीची वस्तु म्हणता येणार नाही.

भारतीय समाजात वैदिक काळापासून पति पत्नि दोघांनाही परिवारांच्या संपत्तीचा संयुक्त अधिकारी मानले गेले. विवाहाच्यावेळी पति प्रतिज्ञा करीत असे की आर्थिक बाबीमध्ये पत्निच्या अधिकारांचे आणि हिताची उपेक्षा करणार नाही. परंतु संयुक्त अधिकाराच्या सिध्दांताने स्त्रीयांना खूपच कमी लाभ झाला. स्त्रीला या सिध्दांताने केवळ आपल्या निर्वाहासाठी पतिपासून मोबदला प्राप्त करण्याचा अधिकार मिळाला जो पुरेसा नव्हता. प्रारंभिक व्यवस्थाकारांनी पत्निला पतिच्या विरुध्द न्यायालयात जाण्याचा अधिकार दिला नाही परंतु विज्ञानेष्वर सारख्या उत्तरकालिन शास्त्रकारांनी स्त्रीला हा अधिकार दिला. पतिने आपल्या पत्निचा त्याग केला तर किंवा तिच्या संपत्तीचे अपहरण केले तर स्त्रीला न्यायालयास शरण जाता येईल असे विज्ञानेष्वर म्हणतो. परंतु समाजात प्रत्यक्ष व्यवहारात असे होत नव्हते.पत्नि आपल्या पतिच्या संमतीशिवाय परिवाराच्या संपत्तीचा कुठलाही भाग व्यय करु शकत नव्हती. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये समाजामध्ये पतिचं स्त्रींचा पूर्ण स्वामी होता आणि तोच संपत्तीचा उपभोग घेत होता. संयुक्त अधिकाराचा सिध्दांत एक वैधानिक कल्पनामात्र होती. परिवाराच्या अचल संपत्तीमध्ये स्त्रीयांचा कोणताही स्वतंत्र अधिकार नव्हता.

स्त्रीधन –

हिंदू व्यवस्थाकारांनी स्त्रीला चल संपत्तीमध्ये पूर्ण अधिकार प्रदान केले यामध्ये बहुमुल्य वस्त्र , अलंकार, आभूषण इत्यादी वस्तूंचा समावेष होता.चल संपत्तीच्या व्याख्येमध्ये येणा–या वस्तुंना स्त्रीधन ही सामान्य संज्ञा दिली गेली. या संपत्तीवर सामान्य परिस्थितीमध्ये स्त्रीयांचे स्वामित्व होते.प्रोफेसर अलतेकर म्हणतात की, स्त्रीधन चा विकास कन्या मुल्य यामधून झाला जो राक्षस विवाहामध्ये वर वधूच्या पित्यास देत होता. कन्येच्या प्रति असलेल्या प्रेमाकरीता मातापिता तिला संपत्तीचा अंष किंवा कधी कधी संपूर्ण भाग देत होते. जेणेकरुन कन्या स्वतंत्रपणे त्या संपत्तीचा उपयोग करु षकेल. जर कन्येचा मृत्यु झाला आणि ती अपत्यहीन असेल तर अशा परिस्थितीत संपूर्ण शुल्क तिच्या पित्यास किंवा भावाला वापस दिल्या जाण्याचे विधान होते. जिथें कन्यामूल्य दिले जात नवहते तिथे विवाहाच्या वेळी कन्या काही भेट (उपहार) प्राप्त करत होती. जिची ती स्वामिनी राहत असे. वैदिक साहित्यात याकरीता ष्परिणाहयश

Scanned with CamScanner

शब्द दिसून येतो. अशाप्रकारे भेटवस्तू मध्ये बहुमुल्य वस्त्राभूशण असायचे ज्यांना स्त्री धारण करीत असे. कालांतराने वधूद्वारा विवाहानंतर ही प्राप्त वस्तूंचा समावेश स्त्रीधन संज्ञेमध्ये समाविश्ट करण्यात आला. सहसा सर्व व्यवस्थाकार स्त्रीधनावर स्त्रीचा पूर्ण अधिकार मान्य करतात.

स्मृती ग्रथामध्ये स्त्रीधनाविषयी विस्तृत माहिती प्राप्त होते. मनुने स्त्रीधनाचे सहा प्रकार सांगितले – 1. पित्याद्वारा केव्हाही दिलेल्या भेटवस्तु 2. माताद्वारा दिल्या गेलेल्या वस्तु, 3. भावाद्वारा दिल्या गेलेल्या वस्तु, 4. पतिद्वारा विवाहानंतर दिल्या गेलेल्या वस्तु, 5. इतर कोणाकडूनही विवाहावेळी दिल्या गेलेल्या वस्तु, 6. विवाहानंतर इतर कुणाद्वारे ही दिलेल्या वस्तु.

इसवी सनाच्या 7व्या शतकापासून स्त्रीधनाच्या क्षेत्रामध्ये विस्तार झालेला दिसून येतो. देवलने यामध्ये वृत्ती आभरण,शुल्क आणि लाभ याची गणना केली आहे. विज्ञानेश्वराने हे क्षेत्र आणखीन विस्तृत केले. या विस्तारामध्ये उत्तराधिकार कम, विभाजन , प्रतिग्रह आणि आधिग्रहण द्वारा प्राप्त केलेल्या संपत्तीचाही समावेष केला अशाप्रकारे स्त्रीधनाद्वारे स्त्रीयांच्या अधीन प्रत्येक प्रकारच्या संपत्तीचा समावेश केला गेला.

स्त्रीधनावरील अधिकार –

सुरुवातीच्या स्मृती लेखकांनी स्त्रीधनावर स्त्रीयांचा अधिकार मान्य केला असला तरी त्या अंतर्गत असणा–या संपत्तीच्या विकीचा अधिकार स्त्रीला दिला नाही. मनुस्मृति नुसार पतिच्या संमतीषिवाय पत्नी खाजगी संपत्तीची विकी करु शकत नाही. कालांतराने स्त्रीधनाचे दोन भाग केले गेले. 1)सौदायिक आणि 2) असौदायिक सौदायिक भागामध्ये पिता, माता आणि पतिद्वारा स्त्रीला दिले गेलेल्या वस्तुंचा समावेष केला गेला ज्यावर पत्निचा पूर्ण अधिकार होता. राहिलेली संपत्ती असौदायिक प्रकारामध्ये समाविश्ट केली गेली. ज्याचा फक्त उपयोग स्त्री करु शकत असे अशी संपत्ती तिला विकता येत नसे. स्त्रीद्वारा अचल संपत्तीच्या विकी करण्याच्या अधिकाराबाबत शास्त्रकारामध्ये एकमत दिसून येत नाही. कात्यायनाच्या मते स्त्री आपली संपत्तीची विकी करु शकते किंवा ती संपत्ती बाळगू शकते. नारदच्या विचारानुसार स्त्रीयांना स्त्रीधनामधील केवळ चल संपत्तीची विकी करण्याचा अधिकार होता. पुर्व मध्यकालीन लेखकांनी नारदच्या विचारांचे समर्थन केल्याचे दिसून येते.

हिंदू शास्त्राकार सर्वसामान्यपणे या विचारांचे होते की, स्त्रीधनाचा उपयोग स्त्रीच्या व्यतिरिक्त इतर कुठलीही व्यक्ति करु शकत नाही. साधारणत स्त्रीच्या पतिचाही यावर अधिकार नव्हता. कुटुंबाच्या संकटकाळामध्येच पति हया धनाचा वापर करु षकत होता. कात्यायन याबाबत नोंदवितो कि, कुटुंबाची परिस्थिती सुधारल्यानंतर पतिला हे स्त्रीधन परत पत्निस देणे बंधनकारक आहे. पतिचा मृत्यु झाला तर त्याच्या वारसांचे हे कर्तव्य होते. स्त्रीधन उत्तराधिकार स्वरुपात प्राप्त करण्याचा अधिकार मुलगीला दिला गेला. जर स्त्रीस कुठलेही अपत्य नसेल तर ते धन तिच्या वडिलास किंवा भावास दिले जात असे. स्त्रीधनाच्या उत्तराधिकारासाठी अविवाहित कन्याना प्राथमिकता दिली जात होती. जर मुली विवाहित असतील तर समान भाग विभागून देण्याचे विधान होते. ज्या स्त्रीया व्याभिचारिणी अपवित्र किंवा चारित्र्यहीन असल्या तर त्यांना स्त्रीधनापासून वंचित ठेवण्याचे विधान शास्त्रकारांनी केल्याचे दिसून येते. सुरुवातीस स्त्रीधनाचे क्षेत्र संकुचित होते. यामध्ये वस्त्र ,अलंकार यांचाच समावेष होता. यास उत्तराधिकारामध्ये कन्येला देण्यास विरोध दिसून येत नाही. परंतु जेव्हा स्त्रीधनाचे क्षेत्रव्यापक विस्तारले तेव्हा स्त्रीधनाचे विभाजन पुत्र आणि कन्यामध्ये समान विभागणी करण्याची व्यवस्था केली गेली. मनुस्मृतिमध्ये हयाच सिध्दांताचे प्रतिपादन केल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :–

वरील विवेचनावरुन स्पष्टपणे निष्कर्ष काढता येतो कि, प्राचीन भारतीय इतिहासात स्त्रीयांना संपत्तीविषयक अधिकार अत्यंत मर्यादित होते. स्त्रीला दुय्यम स्थान देऊन संपत्तीविषयक अधिकार व्यवस्थाकारांनी तिला दिले नाहीत.स्त्रीधन संकल्पना स्त्रीधनावरील अधिकार स्त्रीधनावरील उत्तराधिकार यात काळानुरुप पुरुष संस्कृतिला लाभ होईल असेच बदल केले गेले. प्राचीन भारतीय इतिहासातून

Scanned with CamScanner

ययुगात आणि मध्ययुगातून आधुनिक भारताताच्या इतिहासात प्रवेश करीत असताना महिला लीकरणाच्या प्रकियेमध्ये स्त्रीयांच्या संपत्तीविशयी अधिकारांमध्ये वृध्दी झाल्याचे दिसून येते.

र्भ :—

1) के.सी.श्रीवास्तव, प्राचीन भारत का इतिहास तथा संस्कृती युनाईटेड बुक प्रकाशन, दिल्ली 2015.
2) इपिग्राफिका इंडिका ,भाग 20, पृ.58
3) रामशरण शर्मा, सोशल सायन्स प्रोबिंग्स व्हॉल्यूम 6 1989,पृ.22
4) श्रेदर, प्रीहिस्टॉरिक एंटीक्विटीज ऑफ आयर्न पीपुल लंडन, 1889, पृ.391
5) ए.एल.बाशम, द वंडर दॅट वॉज इंडिया.
6) डी.डी.कोसंबी, ऐन इंट्रॉडक्शन टू द स्टडी ऑफ इंडियन हिस्ट्री,1985.
7) रोमिला थापर ,भारत का इतिहास
8) डॉ.सोमनाथ रोडे – प्राचीन भारताचा इतिहास ,
9) वशिवठ –11,84.40
10) याज्ञवल्लक्य – 11,175,2,145
11) मनुस्मृति – 9.192, 9.199
12) देवल स्मृति.

Scanned with CamScanner

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences

15th sept. 2018

ORGANIZER

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE

[Arts, Commerce And Science]

Tal. Panahala Dist. Kolhapur (MS)

SPECIAL ISSUE OF

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

www.aiirjournal.com

EDITORS

Prin. Ladgaonkar B.M.
Dr. Selukar S.M.
Prof. Patil N.V.
Prof. Jadhav M.J.
Prof. Kamble J.A.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
[Arts, Commerce & Science]
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Prin. Dr. B. M. Ladgaonkar	WOMEN CONTRIBUTION IN INDIAN ENGLISH LITERATURE	1 To 3
2.	Prin. Dr. B. M. Ladgaonkar	FEMININE SENSIBILITY IN THE SELECT POEMS OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA	4 To 6
3.	Sau. Savita Namdev Nandavadekar	WOMAN SENSIBILITY IN ANITA DESAI'S SELECTED NOVELS	7 To 9
4	Dipak Sitaram Sarnobat	THE PERSPECTIVE OF KAMALA DAS TOWARDS EXPLOITED AND CHEATED WOMEN	10 To 12
5	Pratiksha A. Bhosale Priyanka P. Mohire	INVOLVEMENT OF WOMEN SCIENTISTS IN AGRICULTURAL DEVELOPMENT	13 To 14
6.	C.Sudharani P.Revathi Dr.Kalarani Rengasamy	ANALYSIS OF WOMEN PARTICIPATION IN INDIAN AGRICULTURE	15 To 19
7.	S.Karthi Dr.M.Rajadurai Dr.Kalarani Rengasamy	CONTRIBUTION OF FEMALE LABOUR IN AGRICULTURE: A CASE STUDY OF TIRUVARUR DISTRICT OF TAMIL NADU	20 To 23
8.	Dr. Savita Vitthalrao Bhosale	CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN SPORTS: A STUDY	24 To 27
9.	Vijayakumar Jadhav	EMPOWERING WOMEN AT WORKPLACE: ISSUES AND REMEDIES	28 To 31
10	Ms. Snehal D. Bhosale	ENABLING ENVIRONMENT FOR BUSINESS AND INVESTMENT CLIMATE FOR WOMEN ENTREPRENEURS	32 To 35
11	Chhaya Bharat Sakate	WOMEN'S ORGANIZATIONS CONTRIBUTION TO WOMEN EMPOWERMENT : WITH SPECIAL REFERENCE TO PUNE DISTRICT	36 To 38
12.	Smt. Sheela B. Mohite	WOMEN SPORTS IN INDIA : A STUDY	39 To 41
13	Prof. Pranjali B. Vidyasagar	CHANGING IMAGE OF WOMEN IN THE NOVELS OF MANJUKAPUR	42 To 45
14	Dr.M.C.Sheikh	WOMEN JUDGES: THE EMERGING JUDICIAL LEADERSHIP	46 To 49
15	Mr. Ganesh K. Injekar Ms. Aparna P. Sawant Ms. Archana B. Thorat	WOMEN EMPOWERMENT IN RURAL INDIA THROUGH ENCOURAGING ENTREPRENEURSHIP WITH SPECIAL REFERENCE THROUGH MANN DESHI FOUNDATION, MHASWAD	50 To 56
16	Dr.M.B.Waghmode Prof. P.Y.Phadnis	EDUCATION OF LEGAL LAW'S FOR WOMEN EMPOWERMENT	57 To 59
17	Dr. Bharati Bhosale And Dr. Rohini Devi	PREVALENCE OF HABITS AND MORBIDITY IN THE SELECTED INSTITUTIONALIZED ELDERLY MEN AND WOMEN	60 To 63
18	Prof. Gautam Shahuraje Jadhav	CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN SPORTS	64 To 68
19	Prof. Santosh M. Shinde	URBANIZATION AND WOMEN MIGRATION: THE INDIAN CONTEXT	69 To 72

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

WOMEN CONTRIBUTION IN INDIAN ENGLISH LITERATURE

Prin. Dr. B. M. Ladgaonkar
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

Abstract:

People belonging to literature have always been an important part of the society and Indian women are not an exception. The women in India have made notable contribution to literature, and their contribution is well appreciated in all literary circles. This research paper attempts to explain selected Indian Women writers and their contribution to literature.

Introduction:

Women and literature are closely related to each other because it requires a lot of artistic creativity to be good at literature and women are too good when it comes to artistic creativity. Women writers from India are the one to add a new dimension to the English literature of India. Obviously, the current Indian English literature is due to the effort of many prolific women writers. The list can be extended. However, the significant women writers are taken into account. It includes Sarojni Naido, Nayantra Sehgal, and Rama Mehta, Mahadevi Varma, Amrita Pritam, Kamala Das, Gauri Deshpande, Arundhati Roy, Anita Desai, Kiran Desai, Shashi Deshpande, etc. These writers writing on varied issues such as oppression and violence against women, family, marriage, sexuality, gender, and generational conflicts, social problems, political crises, globalization, terrorism, immigration and many other subjects. The following writers and their contribution is focused towards Indian English Literature.

Amrita Pritam:

Amrita Pritam born in 1919 was an Indian writer and poet, who wrote in Punjai and Hindi. Poetess Amrita Pritam proved to be one of the leading voices in Indian regional poetry in the 20th century. Her Punjabi verses, which spoke of the aftermath of the India-Pakistan partition in the region of Punjab. She is most remembered for her poignant poem, *Ajj aakhaan Waris Shah Nu* (Today I invoke Waris Shah – "Ode to Waris Shah"), an elegy to the 18th-century Punjabi poet, an expression of her anguish over massacres during the partition of India. As a novelist, her most noted work was *Pinjar* (The Cage) (1950), in which she created her memorable character, Puro, an epitome of violence against women, loss of humanity and ultimate surrender to existential fate; the novel was made into an award-winning film, Pinjar in 2003.

Sarojini Naidu:

Sarojini Naidu known as the 'Nightingale of India', was an Indian independence activist and poet, born in 1879. Her poetry includes children's poems, nature poems, patriotic poems and poems of love and death. She also wrote poetry in praise of Muslim figures like Imam Hussain. Sarojini's poems eschewed flowery language and stuck to simple words and everyday Indian milieu of forests and mountains, weavers and snake-charmers to explore themes like joy and pathos, life and death.

Hark to a voice that is calling
To my heart in the voice of the wind:
My heart is weary and sad and alone,
For its dreams like the fluttering leaves have gone,
And why should I stay behind?

– An excerpt from *Autumn Song*

Nayantara Sahgal:

Born in 1972, Nayantara Sahgal is the second of the three daughters born to Jawaharlal Nehru's sister, Vijaya Lakshmi Pandit. She is an Indian writer who writes in English. She was awarded the 1986 Sahitya Akademi Award for her novel, *Rich Like Us* (1985). Her fiction presents personal conflict amid Indian political upheaval. In her fourth novel, *The Day in Shadow* (1971), for

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

example, the heroine is an educated divorcée struggling in India's male-dominated society. Novels bring out Nayantara Sahgal as a writer with feminist concerns seeking independent existence of women. She sees women as victims of conventional Indian society engaged in their quest for identity. In her last novel *Mistaken Identity* her concept of emancipation reaches its pinnacle where her female character is an out-and-out rebel.

Kamala Surayya:

Popularly known as Kamala Das, born in 1934, was an Indian English poet as well as a leading Malayalam author from Kerala. She is famous for the poems and explicit autobiography. Her open and honest treatment of female sexuality, free from any sense of guilt, infused her writing with power and she got hope after freedom, but also marked her as an iconoclast in her generation. Her poetry and writings revolved around women's issues, from sexuality to childbirth. Critics labelled her a feminist writer and the "the mother of modern English Indian poetry," but she never accepted the former. Inspired by her real-life, She wrote 'My Story' in English, and later 'Ente Katha' in Malayalam. 'My Story' expresses her emotionally fragmented family, an unfulfilling marriage, sexual yearnings, suicidal thoughts and many more.

Gauri Deshpande:

Gauri Deshpande born in 1942 was a novelist, short story writer, and poet from Maharashtra. She wrote in Marathi and English. Gauri Deshpande's poetry deals mostly with everyday life and she writes often to release the tensions which keep building in her and demand utterance, the experience being "transmitted in terms of imagery, rhythm and nuances of words". In the words of C.P. Singh her poems "show an artist in making, a struggling towards the happy blending between deep experiences and a congruent poetic form that makes a gem of art out of the raw metal of personal life". Ms. Deshpande is at her best really in short poems and "The Female of the Species" is one in which she conveys a kind of feminine feeling.

Sometimes you want to talk
about love and despair
and the ungratefulness of children
A man is no use whatever then.
You want then your mother
or your sister
or the girl with whom you went to through the school, ...

- Excerpt from *The Female of the Species*

Suzanna Arundhati Roy:

Born 1961 in Kerala Arundhati Roy is an Indian author best known for her novel *The God of Small Things* (1997), which won the Man Booker Prize for Fiction in 1997. The novel is filled with Roy's Childhood memories. Arundhati's writing has concentrated primarily on political and social issues. She has written on diverse topics such as Narmada Dam project, India's nuclear weapons and American power giant Enron's activities in India. She also served as a critic of neo-imperialism and has been linked with anti-globalization movement.

Anita Desai:

Anita Desai is an Indian novelist born in 1937. She received a Sahitya Akademi Award in 1978 for her novel *Fire on the Mountain.* Her fiction has covered themes such as women's oppression and quest for a fulfilling identity, family relationship and contrasts, the crumbling of traditions, and anti-Semitism. The suppression and oppression of Indian women were the subjects of her novels *Cry, the Peacock* (1963), and *Where Shall We Go This Summer?* (1975). *Clear Light of Day* (1980),

considered the author's most successful work, is praised for its highly evocative portrait of two sisters caught in the lassitude of Indian life.

Kiran Desai:

The daughter of Anita Desai, born in 1971, is an Indian author. *The Inheritance of Loss* was hailed by critics as a keen, richly descriptive analysis of globalization, terrorism, and immigration. When she received the Man Booker Prize for this novel in 2006, Desai became the youngest female writer to win the award.

Shashi Deshpande:

Shashi Deshpande is an award- winning Indian novelist. She was born in 1938 in Dharwd, Karnataka. She won the Sahitya Akademi Award for the novel *That Long Silence* in 1990. Both her first collection of short stories, *The Legacy* (1978), and her highly praised novel, *The Dark Holds no Terrors* (1980), signalled the arrival of an important new feminist voice in Indian fiction; through a network of familial relationships, and above all men and women, Deshpande explores contemporary India and illustrates the complex adjustments and social changes of the 1980s. Her honest treatment of sexuality, gender, and generational conflicts is evident in *Roots and Shadows* (1983); its intelligent, mature narrator, the journalist Indu, is a more independent, less tortured example of the modern urbanized Indian woman than some of Deshpande's other protagonists.

Conclusion:

The above brief survey reveals that Indian women writers have focused their concerns on women and their problems in contemporary Indian society. They have considered variety of subjects. It may be stated that their literary contribution have supported strongly in enriching Indian English Literature which is acclaimed and recognized as one of the English literature in World English Literature. Some writers have not shown the feministic perspective yet their writings indicate that their inner spirit and feelings are truly for the welfare of the whole women community. Their contribution gave a new pave to think in Indian literature.

Reference:

1. Mohanty, S. K., *Indian Women Writers in English*
2. Swami, Indu., *Voice and Vision of Women Writers in Indian English Literature*
3. Dhawan, R. K., *Indian Women Writers*
4. Wikipedia.com

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences

15th sept. 2018

ORGANIZER

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE

[Arts, Commerce And Science]

Tal. Panahala Dist. Kolhapur (MS)

SPECIAL ISSUE OF

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

www.aiirjournal.com

EDITORS

Prin. Ladgaonkar B.M.

Dr. Selukar S.M.

Prof. Patil N.V.

Prof. Jadhav M.J.

Prof. Kamble J.A.

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Prin. Dr. B. M. Ladgaonkar	WOMEN CONTRIBUTION IN INDIAN ENGLISH LITERATURE	1 To 3
2.	Prin. Dr. B. M. Ladgaonkar	FEMININE SENSIBILITY IN THE SELECT POEMS OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA	4 To 6
3.	Sau. Savita Namdev Nandavadekar	WOMAN SENSIBILITY IN ANITA DESAI'S SELECTED NOVELS	7 To 9
4	Dipak Sitaram Sarnobat	THE PERSPECTIVE OF KAMALA DAS TOWARDS EXPLOITED AND CHEATED WOMEN	10 To 12
5	Pratiksha A. Bhosale Priyanka P. Mohire	INVOLVEMENT OF WOMEN SCIENTISTS IN AGRICULTURAL DEVELOPMENT	13 To 14
6.	C.Sudharani P.Revathi Dr.Kalarani Rengasamy	ANALYSIS OF WOMEN PARTICIPATION IN INDIAN AGRICULTURE	15 To 19
7.	S.Karthi Dr.M.Rajadurai Dr.Kalarani Rengasamy	CONTRIBUTION OF FEMALE LABOUR IN AGRICULTURE: A CASE STUDY OF TIRUVARUR DISTRICT OF TAMIL NADU	20 To 23
8.	Dr. Savita Vitthalrao Bhosale	CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN SPORTS: A STUDY	24 To 27
9.	Vijayakumar Jadhav	EMPOWERING WOMEN AT WORKPLACE: ISSUES AND REMEDIES	28 To 31
10	Ms. Snehal D. Bhosale	ENABLING ENVIRONMENT FOR BUSINESS AND INVESTMENT CLIMATE FOR WOMEN ENTREPRENEURS	32 To 35
11	Chhaya Bharat Sakate	WOMEN'S ORGANIZATIONS CONTRIBUTION TO WOMEN EMPOWERMENT : WITH SPECIAL REFERENCE TO PUNE DISTRICT	36 To 38
12.	Smt. Sheela B. Mohite	WOMEN SPORTS IN INDIA : A STUDY	39 To 41
13	Prof. Pranjali B. Vidyasagar	CHANGING IMAGE OF WOMEN IN THE NOVELS OF MANJUKAPUR	42 To 45
14	Dr.M.C.Sheikh	WOMEN JUDGES: THE EMERGING JUDICIAL LEADERSHIP	46 To 49
15	Mr. Ganesh K. Injekar Ms. Aparna P. Sawant Ms. Archana B. Thorat	WOMEN EMPOWERMENT IN RURAL INDIA THROUGH ENCOURAGING ENTREPRENEURSHIP WITH SPECIAL REFERENCE THROUGH MANN DESHI FOUNDATION, MHASWAD	50 To 56
16	Dr.M.B.Waghmode Prof. P.Y.Phadnis	EDUCATION OF LEGAL LAW'S FOR WOMEN EMPOWERMENT	57 To 59
17	Dr. Bharati Bhosale And Dr. Rohini Devi	PREVALENCE OF HABITS AND MORBIDITY IN THE SELECTED INSTITUTIONALIZED ELDERLY MEN AND WOMEN	60 To 63
18	Prof. Gautam Shahuraje Jadhav	CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN SPORTS	64 To 68
19	Prof. Santosh M. Shinde	URBANIZATION AND WOMEN MIGRATION: THE INDIAN CONTEXT	69 To 72

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

FEMININE SENSIBILITY IN THE SELECT POEMS OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA

Dr. B.M. Ladgaonkar
Principal,
Vithalrao Patil Mahavidyalay,
Kale, Dist. Kolhapur.

Indian Society is considered as a patriarchal society. Male domination and gender discrimination pervade in every walks of life. Woman is considered as secondary. Traditionally, she is inferior to men, for leadership, decision-making and other important roles. She has been considered as alien-wealth, sacrifice and endurance. She has no respect in the society. She is hand worker and devoted, however, she is suppressed everywhere. Sometimes, she is humiliated exploited and sexually harassed in her career. Simone De Beauvoir states that, " A woman is not allowed to do something positive in work and in consequence win recognition as a complete person. However, respected may be she is sub-ordinate, secondary and parasitic (De Beauvoir; 1984:475). Everywhere she is oppressed and exploited by superiors. Traditionally, her role for child-nourishment and house-hold duties still carries in modern age. She is not allowed to speak or raise her voice. As a result, she had to suppress herself. For her, writing is the only tool to express her inner conflict. Kamala Das and Mamta Kalia, the true voice of Indian women, raise their voice against the pathetic condition of women in India, through their poems. They are the eminent women poets of Indian English poetry. Feminine sensibility is one of the important features of their poetry. Both have expressed their voice against male-domination in their poetry.

Kamala Das, a Kerala born poet raised her voice against the Indian patriarchal society. Her poems are mostly autobiographical and confessional. She has shared her own experience and Indian traditional attitude towards women. Mamta Kalia, the next to Kamala Das, also reveals the exploitation of women in Indian society. Both write consciously as woman. Autobiographical note, realistic expressions and confessional mode are the features of their poems. The themes like tolerance, struggle for freedom, longing for love, sufferings, marital-discord are the recurrent themes of their poems. Kamala Das, Seems to be pre-voice while Mamta Kalia appears to be pos-voice of Indian woman.

Kamala Das, the most important figure in Indian English poetry, reveals the Indian orthodox attitude towards women. She appears be rebellious and explores the problems of Indian women in their poems. The frequent denial of opportunities and own rights she grows more rebellious and strongly raises her voice against the exploitation. She is not "every man and is hardly every woman" (Sandra Gilbert, Contemp. Lit. XIX 78, 443-57). She is declined by her own family members. Her longing for equality is never understood. She thanks, as a human being, women have equal opportunities and rights. However, she is harassed and tortured by male-dominated society.

An Introduction is most celebrated poem of Kamala Das. The poem depicts the deplorable condition of herself. In it, she tries to establish her identity and the role of women. Her inner voice is explored to reveal the true nature of Indian patriarchal society. The poem begins with the innocence of an Indian girl who doesn't know 'politics' but knows the names of political leaders in India.

Irrespective of great Indian woman tradition, she searches her own identity and her role. As she grown up in the orthodox family early marriage and lack of true love make her restless and rebellious. After marriage, the inhuman treatment at the time of love making humiliates and tortures her. The immature marriage makes her life unbearable. She wished to be understood by her husband. The act of love making creates nausea in her mind and forces her to deny the women role. She starts to wear shirts, trousers and appears to be male. She is ashamed of being a woman. The family members and neighbours advise her to be fit in tradition. They ask her to live like a typical Indian woman. They say:

Dress in sarees, be girl
Be wife, they said...
Be Amy or be Kamala...
It is time to
Choose a name, a role (Tilak; 2005:143)

Their advise makes her panic and she becomes helpless. Further, she realizes that the man whom she met is every man and she is every woman who needs true love. Thus, the poem explores the pains and sufferings of every Indian woman. Her husband doesn't understand her feelings and emotions. He is every man who needs woman to fulfill his sexual desire.

The next poem, *My Grandmother House* depicts the experience of every Indian woman. For woman, mother's house is a true home where she gets affection, love and sympathy. She can enjoy her freedom there. In the poem, Kamala Das recalls the memories of her grandmother's house. In her husband's house she seems to be lonely because of absence of love. Here, she longs for love like a beggar.

Her another poem *The Sunshine Cat* speaks about her sexual experience with the husband. He doesn't care her emotions and feelings. He locks her in a room like prisons throughout the day. The only companions in the room are the rays of sunshine and books. She seems to be sexual object and no longer an object of sexual desire. She is humiliated and disappointed. *The old Playhouse* also reveals the theme of love and sex but with different manner. The love-making power of her selfish husband dominates her and she becomes crushed. He is pleased with her bodily response but never understands her will. The house seems to be 'old play' house without hopes. She has to give up her emotions, passions against male-dominance. She wants to escape from her husband's inhuman treatment. Thus, the poem is protest of womanhood against male-supremacy. *The volumes Summer in Calcutta* (1965), *The Descendents* (1967) and *The Old Playhouse and Other Poems* (1973) tell about the sub-ordinate role of a wife who lost her identity in male-dominated Indian society. In this sense, Feroza Jussawala's comment is very significant that says, "in fact, her writing is concerned almost entirely with herself: herself women, the feminine sensibility and herself as poet and artist" (Satish Kumar; 2001:299). She is a voice of suppressed Indian women under male-ego. Her poetry is "bold, ruthless honesty tearing passionately at conventional attitudes to reveal the quintessential woman within"(Naik;1980: 210). In this way, Kamala Das, the poet of feminine sensibility, reflects the pangs and sufferings of Indian women in her poetry.

Another Indian modern woman poet, Mamta Kalia, also belongs to the same category of Kamala Das. She represents new generation of poets like Gouri Deshpande and Meena Alexander who depicts women predicament and conventional attitudes of Indian society against women. Mamta Kalia, like Kamala Das, expresses her views about the exploitation and oppression of women. Her use of irony as a weapon against female oppression expresses her rebellious nature against male dominance. Her poetry often speaks about love, sex, marital life, frustration, family relationships and loss of human values in modern society. Her father's supremacy in childhood, unhappy married life and bitter professional life make her poem autobiographical. Such unhappy life makes her rebellious and aggressive against orthodox Indian attitude. She is physically and mentally tortured so that her inner voice discards prejudices in the society. Her first volume *Tribute to Papa and Other Poems* (1978) is an autobiographical poems that expresses her inner mind and conflict with the traditional attitudes to women.

The poem is conflict between modern values and traditional values. In the poem, she is torn between "two words – of tradition and modernity, freedom and bondage, domesticity and professionalism ..." (Vashisth; 2010:142-57). Her rebellion against traditional father is expressed with anger and anguish. She reacts:

Who cares for you papa?
Who cares for your clean thoughts,

clean words, clean teeth?
Who want to be angle like you?
(Tribute To Papa & Other Poems; p.9)

Here, she wants to escape from tradition and enjoy freedom. She complains that her father's moral and ethical values have restricted her modern needs. She blames him an unsuccessful man" who failed to fulfill her desires. The poem is highly ironical and condemns the imposed moral values of her father. She is frustrated the ideal values do not allow her freedom. Being rebellious, she wants to bring changes in it. She revolts against her father and threatens him with 'disowning' his father authority. Like Sylvia Plath, she expresses her anger and hates her father. In the poem '*Daddy*, Sylvia Plath seriously thinks to kill her father while Kalia thinks to disown him. She doesn't want to follow his idealism and responsibilities. In Indian society, no one tolerate any dishonor brought by girls. Hence, Kalia ends the poem with precautious note against any wrong doings. She says:

But I'll be careful
Or I know you'll at once think of suicide *(Ibid)*

She gives up her desires and emotions for the sake of her father.

In the next poem, Kalia depicts the sufferings of women in married life. According to her, marriage is limitation, obligation that restricts the life. She continues, marriage is adjustment and always devoid of true love and emotions. She regrets about the marriage that :

I am a great fool
To think that marriage is bliss
Was it last month or last year
That we exchanged a kiss (Ibid; 8)

It seems that like Kamala Das, Kalia is longing for true love and mutual understanding. She realizes that marriage is not a pleasure, or 'bliss' it is an ugly experience. The another poem *They Made Love* also speaks about the same experience. She regards that the marital love is meaningless as there is no attachment between the husband and wife. She describes :

They made love and ate sandwiches
And looked at each other's face...
Two empty can (Ibid; 16)

It tells about the mechanical act of love. The disaffection and cruelty in married life is one of the important aspects of Kalia's poems. As Kamala Das speaks about the cruelty and hunger of husband so also Mamta Kalia. In the poem, I'm *Not Afraid of a Naked Truth,* she says :

I'm not afraid of a naked truth...
In fact I am very much afraid of
a naked man (Ibid;9)

Thus, Mamta Kalia fears of a man who doesn't care for his wife's desires. She revels hidden truth behind the bedroom where she experiences artificial love between husband and wife. She also speaks about the disillusionment and dilemma of a professional woman in her other poems. She thinks women are faithful and submissive, they are not dependent and passive. She must be understood. At the childhood, he gets true love but doesn't enjoy her life. She has to suffer continuously.

Both Kamala Das and Mamta Kalia are expressed feminine sensibility in their poems under male dominated society. In their poems faithful picture of women along with harsh realities are expressed. Both seems to be rebellious and revolt against the tradition.

References:

1. Gilbert, Sandra, *My Name is Darkness, The Poetry of Self Definition* Contemp. Lit. XIX78, 443-577.
2. De Beauvior, Simone. *The Second Sex.* Trans. H.M. Parshlay. New York Penguin Books. 1984.
3. Kalia, Mamta. *Tribute of Papa and Other Poems.* Calcutta: Calcutta Writers Workshop, 1970.
4. Naik, M.K. *A History of Indian English Literature*, New Delhi. Sahitya Akademi, 1982.
5. Satish Kumar. *A Survey of Indian English Poetry,* New Delhi, Rama Brothers. 2005.
6. Vashishth, Mrs Reetu. "Mamta Kalia : A Strong Individualistic Poetess of Modern India." *Spark Journal – International Online e-journal* Vol.2, Issue-4, August 2010//www.sprkjournal.com//

मध्ययुगीन भारतातील महान राज्यकर्ती : राणी रुद्रमा देवी

प्रा. संदिप भैरू जाधव
विठ्ठलराव पाटील महाविध्यालय,
कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

गोषवारा :-

प्रामुख्याने भूतकाळाचा इतिहास हा बऱ्याचवेळा पुरुषी दृष्टीकोनातून पहिला जातो. सामान्यतः सर्व ऐतिहासिक लिखाणामध्ये स्त्रियांना गौण स्थानावर ठेवलेले दिसून येते. कारण स्त्री ही परावलंबी असते म्हणून तिच्याकडे पहिले गेले. त्यामुळे पुरुषांच्या कार्याला उजाळा दिला जातो व स्त्रियांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रियांच्या प्रशासकीय क्षमता इतिहासाच्या पानावर सामान्यपणे नसतात. पण थोडसे आपण इतिहासाकडे बारकाईने पाहिल्यास आपल्या लक्ष्यात येते कि, कित्तूरची राणी चेन्नम्मा, गोंडवानाची राणी दुर्गावती, काकतीय राणी रुद्रमादेवी, महाराष्ट्रातील ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, रझिया सुलताना, चांदबीबी यासारख्या अनेक स्त्री सत्ताधीशांनी अत्यंत कठीण परिस्थितीतही आपल्या कार्याचा ठसा इतिहासाच्या पानापानावर उमठविला आहे. यापैकीच एक वारंगळच्या काकतीय राज्याची राणी रुद्रमादेवीच्या कार्यावर आपण प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रकाश टाकणार आहोत. राणी रुद्रमादेवी दक्षिणेतील काकतीय राजवंशातील प्रमुख शासकांमधील एक होती, जिने अत्यंत बिकट परिस्थितीत काकतीय राज्याचे प्राणपणाने रक्षण करून काकतीय राज्याला वैभवशाली दिवस आणले.

प्रस्तावना:-

अनेक शतकापासून आपण भारतातील महान पुरुष योद्ध्यांच्या विजयाच्या गाथा वाचत असतो. त्यामध्ये ते उत्कृष्ठ तलवारबाजी होते, घोडेबाजीमध्ये तरबेज होते आणि असेच काही. पण यामध्ये काही स्त्रियादेखील होत्या. आपण इतिहाकडे बारकाईने पाहिल्यास आपल्या लक्षात येते कि,अनेक स्त्री भारतीय सत्ताधीशांनी कठीण परिस्थितीतही आपल्या कार्याचा ठसा भारतीय इतिहासामध्ये उठविला. यामध्ये कित्तूरची राणी चेन्नम्मा, गोंडवानाची राणी दुर्गावती, महाराष्ट्रातील ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, रझिया सुलताना, चांदबीबी, काकतीय राज्याची राणी रुद्रमा देवी या सर्व स्त्रिया लढाई लढल्या, त्यांनी सैन्यांचे नेतृत्व केले आणि महान सत्ताधीश बनल्या.

मध्ययुगीन भारतीय इतिहासामध्ये ज्या काही स्त्री सत्ताधीश वारसाहक्काने सिंहासनावर आल्या, त्यापैकी सध्याच्या आंध्र प्रदेश व तेलंगणाच्या भागातील काकतीय या स्वतंत्र सार्वभौम राज्याची राणी रुद्रमादेवी ही एक होती. जिने इ. स. १२६२ ते इ.स. १२८९ या काळात राज्य केले. दक्षिण भारतातील मध्ययुगीन इतिहासातील ती एकमेव यशस्वी राज्यकर्ती होती. शेजारील आक्रमक राज्यांचे हल्ले परतावून लावून तिने काकतीय राज्याचे रक्षण केले. काकतीय राज्याच्या अंतर्गत धोरणात धोरणात्मक बदल करून काकतीय राज्याला एक समृद्ध परंपरा दिली. त्यामुळे दक्षिण भारतीय लोकांनी तिच्या स्मृती जपून ठेवलेल्या दिसून येतात.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

उद्दिष्टे:-

१. एक स्त्री राज्यकर्ती म्हणून राणी रुद्रमादेवीचा अभ्यास करणे.

२. राणी रुद्रमादेवीच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

३. राणी रुद्रमादेवीच्या इतिहासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

Methodology संशोधन पद्धती :-

या शोधनिबंधामध्ये ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे. त्यामध्ये पुस्तके, वर्तमानपत्रे संशोधन पत्रिका, लेख, मासिके यांचा साधन म्हणून वापर केला आहे.

सध्याच्या तेलंगाना व आंध्रप्रदेशावर राज्य करणाऱ्या वारंगळचा काकतीय राजवंश हा दक्षिण भारतातील एक महत्वाचा राजवंश असून त्याने भारतीय इतिहास व संस्कृतीला आकार दिला. काकतीय साम्राज्याची पायाभरणी गोदावरी व कृष्णा नदीच्या परिसरात आठव्या, नवव्या शतकात झाली. आरगळू Argallu आताचे नाव वारंगळ ही त्याची राजधानी होती.[१]

१३ व्या शतकातील वारंगळचा काकतीय राज्याचा सम्राट गणपतीदेव यास रुद्रम्बा म्हणजे रुद्रमादेवी व जनपमादेवी या दोन मुली होत्या. राजा गणपतीदेवाला मुलगा नसल्यामुळे त्याने आपली मुलगी रुद्रम्बाचा औपचारिकपणे मुलगा म्हणून प्राचीन काळापासून चालत आलेला पुत्रिका समारंभ केला व तिचे रुद्रदेव असे पुरुषवचणी नाव ठेवले. प्रत्येक राजकुमाराला जसे राजनिती, युद्धकला व प्रशासकीय नितीचे शिक्षण दिले जाते तसेच शिक्षण रुद्रमादेवीलाही लहानपणीच दिले गेले होते. रुद्रमादेवीचा विवाह पूर्वीय चालुक्यवंशीय निदडवेलू Nidadavolu या राजवंशातील वीरभद्र या राजकुमाराशी झाला होता.[२] हा विवाह भविष्यातील राजकीय दृष्टीकोनातून राजा गणपतीदेवाने घडवून आणला होता. वीरभद्रने विवाहानंतर रुद्रम्मादेवीच्या प्रशासनात भाग घेतल्याचा उल्लेख कोठेही मिळत नाही.या दाम्पत्याला दोन मुली झाल्या.

राजा गणपती देवाने त्याच्या उत्तरार्धात काकतीय राज्याचा विख्यात प्रधानमंत्री शिवदेव याचा सल्ला घेऊन वारसदार म्हणून रुद्रमादेवीचे नामांकन केले. जेव्हा रुद्रमादेवी १४ वर्षाची होती तेव्हा ती वडिलांचा वारसदार म्हणून काम पाहू लागली. पहिल्या दोन तीन वर्षामध्ये रुद्रमादेवीने वडिलांच्याबरोबर संयुक्तपणे राज्यकारभार केला. जेव्हा दक्षिणेतील पांड्य राजा जातवर्मा सुंदर पांड्य याने काकतीय राज्यावर आक्रमण केले आणि काकतीय राज्याचा त्यांच्या सहयोगी राज्यासह नेल्लोरजवळील मुत्तुकुर Muttukur च्या रणक्षेत्रात अपमानकारक पराभव केला.[३] काकतीय राजा गणपती देव शेवटी हे आक्रमण परतावून लावण्यात यशस्वी झाला असला तरी त्याने आपला काही प्रदेश व प्रतिष्ठा गमावली. त्यामुळे त्याचे जहागीरदारांवरचे वर्चस्व कमी झाले आणि वरिष्ठ अधिकारी (Nobels) डळमळीत झाले . त्यामुळे काकतीय राज्यात गोंधळ व अराजकता माजली. या

सर्व परिस्थितीमुळे राजा गणपतीदेव सक्रिय राजकारणातून निवृत्त झाला. त्यामुळे खरी सत्ता ही रुद्रमादेवीच्या हातात आली. त्यामुळे तिने प्रशासनात आपले लक्ष देण्यास सुरुवात केली.

राणी रुद्रमादेवी

वडील गणपतीदेव व पती वीरभद्र यांचा अल्पावधीतच मृत्यू झाल्याने रुद्रमादेवीला याचा मोठा धक्का बसला आणि या दु:खातून सावरणे तिला अशक्य बनले. ती पूर्णपणे उध्वस्त झाली आणि यातून तिने मरण्याचे ठरवले. परंतु राज्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी (Nobels) व मंत्र्यांनी राज्याची देखभाल घेण्याबाबत तिचे मन वळवून तिला तिचा निर्णय बदलावयास भाग पाडले. शेवटी राणी रुद्रमादेवीने इ. स. १२६९ ला राज्याभिषेक केला.[४]

एका स्त्रीने राजा म्हणून राजगादीवर बसणे आणि राज्यकारभार चालवणे हे काही वरिष्ठ अधिकारी व तिच्या जवळच्या नातलगांना सहन न होणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे हरिहरा देव (Harihara Deva) व मुरारी देव (Murari Deva) या तिच्या चुलतभावानी काही अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने एक स्त्री राज्यकर्ती म्हणून रुद्रमादेवीविरोधी बंड केले. पण रुद्रमादेवीने अतिशय चाणाक्षपणे जगनीदेव (Jaganideva) व गोना गणा रेड्डी (Gona Ganna Reddy) यासारख्या कार्यक्षम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने हे बंड मोडून काढले.[५]

राजा गणपती देवाने कलिंगच्या राज्याचा पराभव केला होता. काकतीय राज्यात निर्माण झालेल्या अंतर्गत परिस्थितीचा फायदा घेऊन आपल्या पराभवाचा बदला घेण्यासाठी व गेलेला प्रदेश परत मिळवण्यासाठी कलिंग राजा नरसिंहम पहिला (Narasimha-I) याने गोदावरी मुखाजवळील त्रिभुज प्रदेशात सर्वशक्तीनिशी हल्ला केला व तो प्रदेश जिंकून घेतला. पण काही काळानंतर नरसिंहम पहिला याचा पुत्र व उत्तराधिकारी कलिंग राजा वीरभानूदेव पहिला (Vira Bhanudeva-I) व त्याचा साथीदार अर्जुनदेव यांचा पराभव पोती नायक (Poti Nayak) व प्रोली नायक (Proli Nayak) या रुद्रमादेवीच्या सेनापतींनी केला.[६] अशाप्रकारे आंध्र किनारपट्टीवर काकतीय राज्याची सत्ता पुनर्प्रस्थापित झाली.

राणी रुद्रमादेवीच्या काळात काकतीय राज्याला सर्वात मोठा धोका देवगिरीच्या यादावांकडून निर्माण झाला. एक स्त्री राज्यकर्ती म्हणून काकतीय राज्यामध्ये जी अंतर्गत अशांतता निर्माण झाली होती. त्या परिस्थितीचा फायदा घेण्यासाठी देवगिरीच्या यादवांचा राजा महादेव याने काकतीय राज्याची राजधानी वारंगळवरआक्रमण केले. पण राणी रुद्रमादेवीने सर्वशक्तीनिशी राजा महादेवाचा पराभव करून त्याचा पाठलाग केला.[७] राणीने यादवांच्या राज्यात प्रवेश केला आणि प्रचंड खंडणी घेऊन शांततेचा तह केला. खंडणीतून मिळालेली संपत्ती राणीने उदारपणे सर्व सैनिकांमध्ये त्यांच्या कल्याणासाठी वितरीत केली.

दक्षिणेतील नेल्लोर (Nellore) राज्यावर पांड्यानी वर्चस्व प्रस्थापित केले. पण कायस्थ नायक जनीगदेवने नेल्लोर राज्याची पांड्याच्या वर्चस्वातून मुक्तता केली. जनीगदेव व त्रिपुरारीदेव यांनी रुद्रमादेवीचे अधिकारी (Vasals) म्हणून प्रामाणिकपणे सेवा केली. पण त्यांच्यानंतर कायस्थ प्रमुख झालेला त्यांचा लहान भाऊ अंबादास (Ambadas) व राणी रुद्रमादेवीचे संबंध इ.स. १२७२ पासून दुरावले. अंबादास महत्वाकांक्षी व शक्तिशाली होता. त्याने आपल्या कुटुंबाचे भाग्य उजळवले आणि स्वत:चे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. त्यासाठी त्याने त्याच्या ३२ वर्षाच्या काळात शेजारील राज्यांशी सतत युद्धे करून शेजारील भूप्रदेश कायस्थ राज्याला जोडला.[८] मजबूत, व्यापक व स्वतंत्र कायस्थ राज्याची स्थापना दक्षिण भागात झाल्याने काकतीय राज्याच्या प्रभावाला धक्का बसला.

यावेळेपर्यंत राणी रुद्रमादेवीचा नातू प्रतापरुद्र हा प्रशासकीय जबाबदारी घेण्याइतपत मोठा झाला होता. तो पराक्रमी व युद्धनितीमध्ये विलक्षण असामान्य होता. त्याने तीन आघाड्यांवरून अंबादेववर हल्ला करण्याचे नियोजन केले. त्यापैकी पहिल्या आघाडीचे नेतृत्व वृद्ध राणी रुद्रमादेवी व सरदार मल्लिकार्जुनकडे होते. वृद्ध अवस्थेतही ती काकतीय सेनेला आदेश देत होती, नेतृत्व करत होती, लढत होती. अलीकडे चंदूपटला (Chandupatla) या ठिकाणी सापडलेल्या शिलालेखावरून मल्लिकार्जुन नायकाबरोबरच या युद्धामध्ये इ.स.१२८९ ला रुद्रमादेवी मृत्यू पावली. तर काही साधनांवरून समजते कि, राणी रुद्रमादेवी इ.स.१८९५ पर्यंत जिवंत होती.[९]

राणी रुद्रमादेवीने वारंगळ किल्याचे बांधकाम पूर्ण केले आणि तिने अनेक किल्ले ताब्यात घेतले. त्याचबरोबर सिंचनासाठी तेलंगानामध्ये तलावप्रणाली निर्माण केली. त्याशिवाय जनतेसाठी औषधपाण्याची सोयही केली. धार्मिक मुल्यांवर तिची नितांत श्रध्दा होती. ती अनेक देवींची उपासना करीत होती.[१०]

तिने कला व संगीत यांचा फारसा विकास केला नसला तरी तिने पेरिनी शिव तांडवम (Perini Shiv Tandavam) या नृत्यकलेचा विकास सैनिकांना प्रशिक्षित करून त्यांना युद्धासाठी सज्ज करण्यासाठी केला.[११]

रुद्रमादेवीने काकतीय राज्याच्या राजकीय धोरणात महत्वपूर्ण बदल करून खानदानी, अभिजात नसलेल्या अनेक योद्ध्यांना आपल्या सेवेत भरती केले आणि त्यांच्या

आर्थिक सहाय्यासाठी बक्षीस म्हणून काही जमिनींचा महसूल लावून दिला.[१२] हेच धोरण पुढे प्रतापरुद्र याने काकतीय राज्याचा विस्तार करण्यासाठी तसेच चालू ठेवले. तसेच नंतरच्या काळात प्रसिद्ध विजयनगरच्या सम्राटांनी हेच धोरण स्विकारले.

सारांश :-

प्राचीन काळापासून भारतातील राजकीय पद्धतीत राजघराण्यांमध्ये पुरुषांनाच राजगादीचा वारसदार म्हणून पसंती दिली जात असे आणि स्त्रिया या राजगादीच्या वारसदार म्हणून समर्थ नाहीत, किबहुना त्यांना दुर्लक्षित केले जात असे. कारण राजगादीवर जर पुरुष असेल तर तो समर्थपणे राज्यकारभार पाहू शकतो अशी एक परंपरागत विचारसरणी होती. राणी रुद्रमादेवीने या विचारसरणीला छेद देऊन एक विधवा स्त्री देखिल सक्षम व समर्थपणे राज्यकारभार पाहू शकते ही समृद्ध परंपरा मध्ययुगीन समाजाला दिली.

राणी रुद्रमादेवी ही भारतीय इतिहासातील काही प्रभावी साम्राज्ञीपैकी एक होती. तिच्या गौरवपूर्ण वैभवाच्या स्मृती लोकांनी आजही जपून ठेवल्या आहेत. राणीने कर्तव्य बजावत असताना आपले लिंगभेद कधीही आड येऊ दिले नाही. ती पुरुषी वेश परिधान करून राजगादीवर बसत असे. स्वत: घोड्यावर बसून, हातात तलवार घेऊन शत्रूपासून राज्याचे संरक्षण करीत असे. आपल्या पराकाष्टाच्या प्रयत्नांनी राज्याला उन्नत करीत होती. दक्षिण भारतीय देवगिरीचे यादव, द्वारसमुद्रचे होयसळ, वारंगळचे काकतीय, मदुरेचे पांड्य, कलिंग या राज्यांमध्ये आपापसात चालणाऱ्या सततच्या संघर्षापासून रुद्रमादेवीने आपल्या राज्याचे रक्षण केले. या सततच्या युद्धामुळे काकतीय राज्यामध्ये सतत अशांतता असतानाही तिच्या काळात लोक समाधानी व आनंदी होते. मार्को पोलो या व्हेनिसच्या प्रवाशाने या काळात वारंगळला भेट दिली होती. त्यानेही राणी रुद्रमादेवीच्या प्रशासकीय कौशल्याबद्दल गौरोद्गार काढले आहेत.

संदर्भग्रंथसूची :-

१. *Talbot, Cynthia (2001). Precolonial India in Practice: Society, Region, and Identity in Medieval Andhra. Oxford University Press. p. 273.* ISBN 978-0-19513-661-6.
२. उपरोक्त,पान नं. २७३.
३. R. S. Chaurasia, History of Medieval India, Atlantic Publishers and Distributers, New Delhi,2002.p.61
४. *Smith, Bonnie G. (2008). The Oxford Encyclopedia of Women in World History. 1. Oxford University Press, USA. p. 612.* ISBN 978-0-19514-890-9.
५. उपरोक्त,पान नं.६१० .
६. उपरोक्त,पान नं. ६१२.
७. *Ramusack, Barbara N.; Sievers, Sharon L. (1999). Women in Asia: Restoring Women to History. Indiana University Press. p. 37.* ISBN 978-0-25321-267-2.
८. उपरोक्त,पान नं. ३७.
९. *Talbot, Cynthia p.274.*
१०. Kunte B. G., Guishan-I-Ibrahimi, Maharashtra Rajya Sahitya manbal Mumbai,May,1964,p.636
११. उपरोक्त,पान नं. ६३७.
१२. *Talbot, Cynthia p.274.*

ISBN : 978-81-933230-5-2

समाजसुधारणा चळवळींचे साहित्य आणि इतिहास लेखनाला योगदान

प्रा.सर्जेराव सदाशिव जाधव

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्र.
1	धर्माचा वैदिक वाङ्मयातील उगम आणि विकास : एक आकलन	प्रा. दिनेश पाटील, राहुल वनवे	1
2	फुले कृत 'शिवाजीचा पोवाडा' : एक ऐतिहासिक सामाजिक विश्लेषण	प्रा. दिनेश पाटील, अनिल वकटे	12
3	प्रबोधनकार ठाकरे कृत 'दगलबाज शिवाजी' : एक नवा अन्वयार्थ	प्रा. दिनेश पाटील, पवन साठे	24
4	'समाजसुधारकांचे साहित्याला योगदान' 'परखड समाजसुधारक : संत तुकारामांचे मराठी साहित्यातील योगदान'	प्रा. डॉ. संजय दशरथ पाटील	37
5	स्त्री–पुरूष तुलना : ताराबाई शिंदे च्या विचारातील स्त्रीवाद	प्रा. नरेंद्र एन. सूर्यवंशी	43
6	शैक्षणिक सुधारणेच्या चळवळीचे 'तृतीयरत्न' व 'स्थानिक स्वराज्य' नाटकांवरील पडसाद	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	49
7	सत्यशोधक चळवळ आणि सत्यशोधकी जलसे यांचा सहसंबंध	डॉ. आनंद शामराव बल्लाळ	59
8	सावित्रीबाई फुले यांच्या 'काव्यफुले' या काव्यातील आधुनिक जाणिवा : एक स्त्रीवादी आकलन	प्रा. दिनेश पाटील, प्रियांका पाटील	74
9	रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या साहित्यातून प्रतिबिंबीत होणारे समाजप्रबोधन	प्रा.सर्जेराव सदाशिव जाधव	86
10	समाजसुधारक चळवळीस महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे योगदान	कु. भाग्यश्री माधवराव पाटील	93

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned with CamScanner

प्रकाशक :
प्राचार्य डॉ.सौ. सुरेखा बाळासाहेब शहापुरे
यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय,
वारणानगर, ता. पन्हाळा
जिल्हा कोल्हापूर (महाराष्ट्र) ४१६ ११३
संपर्क: ०२३२८-२२४०४१,२२२८२०
वेबसाईट: www.ycwm.ac.in
ई-मेल: ycwarana@yahoo.co.in

लेखक : प्रा.सर्जेराव सदाशिव जाधव
मराठी विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय,
वारणानगर, ता. पन्हाळा
जिल्हा कोल्हापूर (महाराष्ट्र) ४१६ ११३
संपर्क: भ्रमणध्वनी - ८९७५७५६९००
ई-मेल : sjadhav.3034@gmail.com

ISBN: 978-81-933230-5-2

प्रथम आवृत्ती: २०१७

Printed By,
Shreekant Computers and Publishers,
Opp. Khare Mangal Karyalaya,
Shivaji University Road, Kolhapur Mob. 9890499466

संपादक मंडळ: प्रा.डॉ.मंजुश्री पवार, प्रा.बी.के. वानोळे
प्रा.यु.जी.जांभोरे, डॉ. संदिप जाधव

मूल्य : २५०/- रुपये

सदरच्या ग्रंथामध्ये प्रकाशित झालेल्या चळवळी, चळवळींचे साहित्य, समाजसुधारकांचे व संशोधकांचे विचार, कल्पना, संदर्भ आणि संशोधना बाबतीतील संपूर्ण जबाबदारी संशोधकांची आहे. या ग्रंथातील मांडलेल्या विचारांशी लेखक, प्रकाशक, संपादक मंडळ, संस्था, महाविद्यालय हे सहमत असतीलच असे नाही.

"समाजसुधारणा चळवळींचे साहित्य आणि इतिहास लेखनाला योगदान"

("Contribution of Social Reform Movement in Maharashtra from Literature and History Writing")

By: Prof. Sarjerao Sadashiv Jadhav

Scanned with CamScanner

स्त्री-पुरूष तुलना : ताराबाई शिंदे च्या विचारातील स्त्रीवाद

प्रा. नरेंद्र एन. सूर्यवंशी (इतिहास विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता. पन्हाळा, जि.कोल्हापूर

इ.स. १८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे यानी स्त्री-पुरूष तुलना नावाचे ३७ पानांचे पुस्तक लिहिले. तत्कालिन स्त्रीयांचा दर्जा साठी इंग्रजांच्या सुधारणा यातून विचार संघर्षातुन त्यांच्या विचारांची परिपक्व बैठक दिसून येते. समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती, सक्तीचे वैधव्य, बालविवाह इ. प्रश्नांविषयी ताराबाईनी अत्यंत परखडपणे आपले विचार मांडल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत शोधनिबंध ताराबाई शिंदेच्या विचारातील स्त्रीवादावर प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने लिहला गेला आहे. यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे.

बुलढाण्यातील बापूजी हरी शिंदे यांची मुलगी ताराबाई. मराठा जातीतला जन्म. ताराबाईंच्या लिखाणात इंग्रजी, मराठी, संस्कृत भाषांची त्यांना असलेली जाण दिसून येते. स्त्री-पुरूष तुलना या निबंधाची सुरवातच ''तरी मी निरंतर म-हाटमोळयाचे अटकेतील गृहबंदी शाळेतील मतिहिन अबला असून हा माझा मजकूर अगदी म-हाटशाई जाडी भरडी व अतिशय कडक भाषा असते, पण रोज पुरूषांचे साहस, धाडस व दगाबाजीची तिला नवी भयंकर उदाहरणे दिसून येत असतानाही तिकडे कोणीच लक्ष न देता स्त्रियांवरच सर्व दोषांची गोणी लादतात, हे पाहून स्त्री जात्या भिमाने माझे मन अगदी खळबळून तळमळून गेले त्यामुळे मला निर्भिड होवून तसेच खबडीत लिहिल्या वाचून राहवेना.... माझ्या नजरेने मला जसे दिसले, तसेच, येथे मी माझे उद्गार लिहिले आहेत.''[१] आपल्या समाज व्यवस्थेत असणा-या पुरूषी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur
Scanned with CamScanner

वर्चस्वाशी स्त्री गुलामींचा संबंध जोडला गेला आहे अशी स्वरूपाची मांडणी ताराबाई करतात.

ताराबाईंच्या निबंधाचे कौतुक म. फुल्यांनी सत्सार च्या दुस-या अंकात केल्याचे दिसून येते.[२] स्त्री दास्याचा प्रश्न नेमकेपणाने ताराबाईंनी स्त्री-पुरूष तुलना या आपल्या पुस्तकात प्रत्यक्ष अनुभवावरून मांडल्याचे दिसून येते. त्यांच्या सडेतोड शब्दांमध्ये पुरूषांना जाब विचारण्याची ताकद आहे.

सर्वच जातीतील स्त्रियांच्या वाईट अवस्थेविषयी ताराबाईंनी मुलभुत प्रश्न उपस्थित केले. स्त्रीदास्याचे मूळ पुरूषी वर्चस्वामध्ये आहे याची जाणीव त्या करून देतात. आपल्या पुस्तकाच्या प्रस्तावणेत त्या म्हणतात की, हा लहानसा निबंध मी माझे सर्व देश भगिनींचा अभिमान धरून रचला आहे. यात अमुकच जाती किंवा कुळ याकडे माझे मुळीच लक्ष नाही. ही स्त्री पुरूषांची तुलना आहे. इंग्रजांच्या भौतिक सुधारणांमुळे राहणीमानातील बदलावरही त्यांनी सुक्ष्म लक्ष दिले आहे. "सांप्रत पहिली सुदशा जावून आपल्या देशास आवदसा येवू लागला."[३]

स्त्रियांवरील वाढत्या अत्याचारामुळे व त्या संदर्भात वृत्तपत्रांमध्ये येणा-या बातम्यामुळे त्या दुःखी होतात. १८८१ मध्ये विजयालक्ष्मी नामक विधवेवर चाललेला खटला व तिला न्याय निवाडयातून झालेली फाशीची शिक्षा यातून प्रक्षोभक शब्दात स्त्रियांची कैफियत ताराबाईंनी मांडली. स्त्रीयांच्या शोषणाविरूध्द पुरूषांना खडसावणारी त्यांची भाषा म्हणजे भारतातील स्त्री वादाचा पहिला अविष्कार होता.[४] स्त्री पुरूष दोघांनाही वर्तणूक एकमेकांना समान असावी हे सांगताना "जर बायकोला नवराच देव तर नव-याला वागणूक देखील देवाप्रमाणेच पाहिजे"[५] असे त्या स्पष्टपणे मांडतात. दैनंदिन पातळीवर स्त्रीयांचे जीवन श्रमधिष्ठित आहे याची जाणीव लिंग भेदात्मक पातळीवर स्त्रियांच्या अदृश्य श्रमांना प्रतिष्ठा देण्याचा प्रयत्न ताराबाई करतात.

Scanned with CamScanner

ताराबाईंचा स्त्री शक्तीवर विश्वास होता की तिच्याशिवाय पुरूषांचे पूर्णत्व अशक्य आहे. ''प्रत्यक्ष रामचंद्रजी हे देखील पत्नीविरहित अगस्तीने दर्शन घेतले नाही, कारण प्रत्यक्ष शक्तीच जेंव्हा रावणाने नेली तेंव्हा ते रामराजे हाय हाय करीत असे वल्लभे, हे जनक तनये, गुण सरिते, सीते सीते करीत दीन वाणे भिकारी होवून अरण्यात फिरू लागले. अशी स्त्रीयांची विजयीपणाची शक्ती आहे.''[६] अशा शब्दांत रामाचे उदाहरण देवून स्त्रीशक्तीचे महत्व ताराबाई स्पष्ट करतात. ''या स्त्री जातीत सावित्री तरी आपले पतीचा प्राण परत आणण्या करिता यम दरबारात जावून आली पण पुरूषांमध्ये केाणीतरी आपले बायकोचे प्राणाकरिता यमराजाचे दरबारात तर नाहीच पण उगीच त्या दरबारोचे वाटेवर तरी गेलेला कोठे ऐकण्यात आला आहे काय? पत्नी निधनानंतर पती यमाकडे तिचे जीवन परत आणण्यास कमी करत नाहीत. असा तुम्हाला कोणत्या शहाण्या देवाने दाखला दिला तो दाखवा बरे! जशी स्त्री तसेच पुरूष तुमच्यामध्ये मोठे अलौकीक गुण केाणते? तुम्हीच कोण असे शूर म्हणून देवांनी तुम्हाला इतकी मोकळीक दिली?''[७] पुरूषसत्ताक समाज विरोधात वसाहतीक महाराष्ट्रीयन समाजात मराठा जातीतील एका स्त्रीने प्रथमच स्त्रियांचा प्रश्न आग्रहपूर्वक सप्रमाण मांडलेला दिसून येतो. स्त्री - पुरूष दोघांबद्दल देवानेही सवता सुभा ठेवून स्त्रियांना गौण स्थान दिल्याने समाजाचे ही फावले असा त्यांचा युक्तीवाद आहे. अत्यंत परखडपणे ताराबाईंनी आपल्या विचारांची मांडणी केलेली दिसून येते.

'ना-याने केले पण केशाला प्रायःश्चित' या म्हणी प्रमाणे पतीच्या मृत्यूनंतर समाज स्त्रीयांना दुःख देतो परंतु त्यात तिचा कांहीच दोष नसतो हे ताराबाई स्पष्ट करतात. तत्कालीन महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांचे कार्य, इंग्रजांच्या आगमनापूर्वीची परिस्थिती, ब्रिटीश कालीन परिस्थिती सुधारणा याकडे ताराबाई बारीकपणे पाहतात. त्यातूनच स्त्री संदर्भातील पारंपारिक भुमिकांचे उदात्तीकरण करणा-या आदर्शांना धक्का देण्याच्या परिवर्तनशील

Scanned with CamScanner

स्त्री संवेदनांचा प्रभाव ताराबाईंवर पडला. म्हणूनच इंग्रज सत्ता साम्राज्यवादी व अन्यायी असली तरी स्त्री सुधारणांचा विचार करता ब्रिटीशांचे राज्य चिरकाल टिकण्याची प्रार्थना त्या करतात. पुनर्विवाह झालेल्या स्त्रिया सरकारला सदिच्छाच देतील हा विचार त्या मांडतात.

ताराबाईंचे विचार वस्तुनिष्ठ होते. "लग्न नावाच्या व्यवहारात शेवटी बाईच्या वाटयाला बटकीपण येते, निमुटपणे सोसणे येते, राबणे येते आणि सत्ताहिनता येते" याची परखड मांडणी १३४ वर्षापूर्वी ताराबाई महाराष्ट्रात करतात हे उल्लेखनीय आहे. विवाह प्रसंगी पालक आपल्या मुलीच्या भवितव्याचा गांभीर्याने विचार करीत नाहीत ही वस्तुस्थिती ताराबाईंनी स्पष्टपणे मांडले.

स्त्रीयांचया कुठल्याही भावनेचा, मताचा विचार केला जात नाही. असे स्पष्ट मत ताराबाई मांडतात. "कसायाच्या हाती गायप्रमाणे कोणी आपल्या मुली करतात. त्या अपेष्टा येथे लिहिल्या तर एक गाडाभर कागद पुरणार नाहीत. तेंव्हा अशा कारणामुळे जर स्त्रिया निघुन गेल्या तर तो दोष कोणाचा? त्या बापाचा का लेकीचा?" हा प्रश्न ताराबाई समाजाला विचारतात. गरीब बाप कसलाही विचार न करता आपल्या मुलीचा विवाह कोणत्याही वराबरोबर लावून देतो त्यामुळे मुलींच्या आयुष्याचे हाल होतात हे आजचे चित्रही ताराबाई सांगतात. आजच्या २१ व्या शतकातील वास्तव ताराबाई चित्रित करतात. ताराबाईंचे वाचन बहुआयामी होते. मंजु घोष, मुक्तामाला, मनोरमा नाटक या साहित्यावर त्यांनी समीक्षा केली. "श्रृंगार, विनोद, शोक हे तीन गुण असल्याचून रस भरत नाही हे खरे पण ग्रंथ कर्त्यांनी आपण जे काही लिहितो हे घडण्यासारखे किंवा पूर्वी कधी काळी असे घडून आले होते किंवा नाही याचा आधी विचार करून मग पुढे ग्रंथ रचावा"[८] अशी सूचना त्या व्यक्त करतात. बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेमुळे विधवांची समस्या गंभीर असल्याचेही त्या स्पष्टपणे मांडतात.

Scanned with CamScanner

निष्कर्ष :

तत्कालीन सामाजिक पार्श्वभूमीवर ताराबाई शिंदे यांचे लेखन, स्त्रीवादी होते हे स्पष्ट होते. पुरूषी डाव उघड करणे, पुरूषी मानसिकतेने डागाळलेली स्त्रीप्रतिमा स्वच्छ करणे, स्त्रीदास्यात्वाचे समर्थन करणा-या पुरूषावर कडवा पवित्रा घेणे अशी स्त्रीवादी विचारांची निर्मिती इ.स. १८८२ मध्ये ताराबाईंनी केली. स्त्री पुरूष संबंध स्पष्ट करताना पुराण वाड.मयातील प्रतिमांचे सहाय्य घेणे ही भारतीय स्त्रीवादी समीक्षेला मैलाचा दगड ठरते. स्त्री-पुरूष तुलना या निबंधाच्या माध्यमातून भक्ती चळवळी नंतर वसाहत काळात पहिल्यांदाच पितृसत्ताक समाजात स्त्रीवादी विचारांची मांडणी पुरुषांना उद्देशून केलेली दिसून येते. ब्रिटीशांच्या सुधारणा, प्रस्तापित समाज यातून स्त्रीवादी आकलन विस्तारल्याने जाणवते. स्त्रियांवर लादलेली प्रत्येक भूमिका उलगडण्याचा प्रयत्न ताराबाईंनी केला. त्यांच्या विचारांत स्त्री हक्कासाठीचा केलेला आग्रह दिसून येतो. ताराबाई शिंदेच्या लिखाणातून प्रामुख्याने खालील गोष्टी जाणवतात.

१)स्त्री व पुरूष यांच्या धारणा अधोरेखित करणे व या पातळीवरून पुरूषांकडून स्त्रियांचे होणारे शोषण रोखणे.

२)स्त्रिया - स्त्रियांमधील संबंध आणि त्याऐवजी वर्णजातीभेद विसरून एकत्र येणे.

३)शोषणाधिष्ठित समाज व्यवस्थेवर हल्ले करणे.

ताराबाई शिंदे यांनी आपल्या विचारातून भारतीय पुराणांतील पुरूष केंद्रीत स्त्रियांचे दुय्यम स्थान नाकारले. विधवेने भ्रुणहत्या करणे, तिच्यावर खटला चालवून तिला फाशीची शिक्षा होणे या पारंपारिक समाजिक नितिमत्तेने ताराबाईंच्या स्त्रीत्वाची जागृती केल्याचे स्पष्ट होते. एका नव्या दृष्टिकोनातून परंपरा तपासण्याची प्रेरणा ताराबाईंना मिळाली. त्यातूनच अत्यंत कठोर भाषेत त्यांनी स्त्रियांची कैफियत मांडली. पुरूषांच्या दांडगाईने स्त्रीयांचे

Scanned with CamScanner

शोषण कसे केले याचा त्यांनी सविस्तर समाचार घेतला. ताराबाई ह्या पहिल्याच स्त्रीवादी समीक्षक ठरतात. ताराबाईचे विचार आजही स्त्रीयांना उपयुक्त ठरतात. स्त्रीयांवरील अत्याचार आजही आहेत. कायद्यांच्या माध्यमातून स्त्रींच्या अन्यायावर मात करण्यास न्यायव्यवस्था आजही कमी पडताना दिसून येते.

संदर्भ :

१)संपा. मालशे स.ग. - स्त्री पुरूष - स्त्री पुरूष तुलना (ताराबाई शिंदेकृत प्रथम प्रकाशन १८८२) दि. आ. १९७५ प्रस्तावणेवरून

२)कीर धनंजय, मालशे स.ग. फडके य.दि. - म. फुले समग्र वाड.मय म.रा.सा.आणि सं.मंडळ, मुंबई, ६ वी आवृत्ती नोव्हें. २००६, पृष्ठ. २८७

३)मालशे स.ग. - स्त्री पुरूष तुलना - प्रास्ताविक

४)नाईक शोभा - भारतीय संदर्भातून स्त्री वाद, स्त्रीवाद समीक्षा आणि उपयोजन, लोकवाड.मय गृह, आवृत्ती १ ली जून २००७, मुंबई पृ.७५-७६

५)रघुवंशी रमेश - स्त्री-पुरूष तुलना (संपा.), रघवंशी प्रकाशन, पुणे, पृ.२

६)उपरोक्त . पृ.०७

७)उपरोक्त . पृ.०८

८)उपरोक्त . पृ.१७

Scanned with CamScanner

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences

15th sept. 2018

ORGANIZER

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE

[Arts, Commerce And Science]

Tal. Panahala Dist. Kolhapur (MS)

SPECIAL ISSUE OF

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

www.aiirjournal.com

EDITORS

Prin. Ladgaonkar B.M.

Dr. Selukar S.M.

Prof. Patil N.V.

Prof. Jadhav M.J.

Prof. Kamble J.A.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातुन महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान

प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर
शारीरिक शिक्षण संचालक
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे
शारीरिक शिक्षण संचालक
कला, वाणिज्य व विज्ञान
महा. गडहिंग्लज

उषाची ओळख :

ऑलिम्पिक खेळ स्पर्धेची सुरवात इ.स. 1896 मध्ये ग्रीस या देशात झाली. परंतू हॉकी या खेळाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही सांघिक किंवा वैयक्तिक धावण्याच्या खेळ प्रकारात भारत देशासाठी एकाही खेळाडूने सुवर्ण पदक जिंकून दिलेले नव्हते. खाशाबा जाधव या महाराष्ट्रीयन मल्लाने कुस्ती या खेळ स्पर्धेत इ.स. 1952 मध्ये एक कास्यपदक जिंकून दिले होते. त्यानंतर कित्येक वर्षे या स्पर्धेमध्ये भारताने आपले खाते उघडले नव्हते.

केरळ राज्यांतील उदयोन्मुख पद्मशाली सुवर्णकन्या तथा वायूकन्या पी.टी.उषा (पिलावुल्लाकंडी येक्केपेरांबिल उषा) धावण्याच्या शर्यतीमध्ये खेळण्या–बागडण्याच्या इवल्याशा कोमल वयापासून प्रशंसनिय, उल्लेखनिय व अतुलनीय कामगीरी करीत होती. शालेय, राज्य व राष्ट्रीय स्पर्धेतील उषाची कामगीरी व कौशल्य पाहूण ऑलिम्पिक स्पर्धेत धावण्याच्या क्रीडा प्रकारात ही वायूकन्या भारताला भविष्यात सुवर्णपदक निश्चितच जिंकून देईल व भारताचे नाव जगात गाजवेल असा विश्वास भारतीयांना वाटत होता. उषाने धावण्याच्या क्रीडा प्रकारात केलेल्या प्रगतीमुळे भारतीयांच्या आशा पल्लवीत केल्या. पी.टी. उषा ही भारताच्या सर्व श्रेष्ठ महिला व पुरूष धावपट्टू खेळाडू पैकी एक आहे. या क्रीडा प्रकारात उषाने आपले एक उच्च दर्जाचे वेगळे स्थान प्रस्तापीत केले आहे. ऑलिम्पिक खेळ स्पर्धेतील धावण्याच्या अडथळा शर्यतीत अंतिम आठ धावपट्टूमध्ये निवड होणारी ती पहिली भारतीय महिला.

इ.स. 1985 मध्ये लॉस एंजेलिस येथे संपन्न झालेल्या ऑलिम्पिक क्रीडा स्पर्धेत 400 मी. धावण्याच्या अडथळा शर्यतीत 0.01 सेकंदाच्या फरकाने पिछाडीवर राहिल्यामुळे कास्यपदकापासून उषा वंचित राहिली. ऑलिम्पिक क्रीडा स्पर्धेतील तिची हि सर्वात्कृष्ट कामगीरी हि कामगीरी पाहून भारत सरकारने तिला अर्जुन पुरस्कार त्याचबरोबर पदमश्री ही उपाधी बहाल केली.

जन्म व शिक्षण :

पी.टी.उषाचा जन्म 27 जून 1964 रोजी केरळ या राज्यातील पय्योली या गावापासून 18 किलोमीटर अंतरावर असलेल्या कुटटाली या लहानशा खेडेगावी एका गरीब कुटूंबात आला. उषाचा जन्म झाला तेव्हा तिचे आजोबा एका कवितेचे वाचन करीत होते. त्या कवितेमध्ये उषा नावाचे एक चरित्रात्मक पात्र होते. या पात्राच्या नावावरून तीचे नाव उषा ठेवले. पटटोली येथील त्रिकोचूर (शाळेत तीचे प्रारंभिक शिक्षण झाले. घरची आर्थिक परिस्थिती गरिबीची असल्यामुळे तिने आपले शिक्षण शासकीय शिष्यवृत्ती मिळवून पूर्ण केले. राज्य शासनाने सुरू केलेल्या उच्च माध्यमिक खेळ शाळेत आपल्या वर्गात प्रवेश घेतला व 1980 ला ती एस.एस.सी. परीक्षा उत्तीर्ण झाली. त्यानंतर तिने उच्च माध्यमिक शिक्षण पालघाट येथील महाविद्यालयात प्रवेश घेतला तिथे तीला ओ.एम.नाबियार यांनी प्रशिक्षण दिले.

उषातील प्रतिभेचा उदय :

1974 मध्ये वयाच्या दहाव्या वर्षी चौथ्या वर्गात शिकत असताना धावण्याच्या स्पर्धेत तिने 100 मी. शर्यतीत दुसरा कमांकपटकवला व धावपट्टू जीवनाचा श्रीगणेशा केला. 1976 मध्ये सातव्या वर्गात शिकत असताना तीने जिल्हा उपविजेत्या महिला धावपट्टू खेळाडूस हरवून सुवर्णपदक पटकावले. सन 1977 मध्ये कोट्टायम (केरळ) येथे संपन्नझालेल्या केरळ राज्यस्तरीय खेळ स्पर्धामध्ये उषाने राष्ट्रीय विक्रम स्थापन करून ती एक राज्यस्तरीय उदयान्मुख धावपट्टू म्हणून नावारूपाला आली.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

मानसन्मान व पुरस्कार :

उषाने आंतराष्ट्रीय स्पर्धेमध्ये 102 पदके, राष्ट्रीय स्पर्धेत 600 पेक्षा जास्त पदके जिंकून तिने अनेक विक्रमी पदके जिंकली. या कामगिरीची दखल घेऊन भारतीय ऑलिम्पिक संघटनेने तिला वीसाव्या शतकातील सर्वोत्कृष्ठ किताब/पुरस्कार हा बहाल केला. केरळ सरकारने तिला आधुनिक साई सुविधायुक्त एक प्रशस्त घर दिले. रेल्वे विभागाणे तिला क्रिडाधिकारी ही पदवी दिली. तिला मिळालेल्या पुरस्काराचे वितरण खालीलप्रमाणे :–

1) 1983 भारत सरकारने अर्जुन पुरस्कार बहाल केला.
2) 1984 पद्मश्री भारत सरकारने देवून गौरवण्यात आले.
3) 1984 व 1986 मध्ये आशियातील सर्वोत्त खेळाडु म्हणून विश्व ट्रॉफी देवून तिचा सन्मान केला.
4) 1985 आशियातील सर्वोत्त महिला खेळाडू म्हणून गौरवण्यात आले.
5) कन्नूर विद्यापीठाने उषाला मालद डॉ. पदवी देवून तिला गौरवण्यात आले.

उषाची क्रीडा अकादमी :-

पी. टी. उषा खेळ जिवणातून 1990 मध्ये कायमचा संन्यास घेतला.व त्यानंतर तीने पी. टी. उषा स्कूल ऑफ.ॲथेलेस्टिक ॲकडमी नामक क्रिडा संस्था आपल्या गावी स्थापन केली. देशातून झालेल्या प्राप्त सन्मातूल परतफेड म्हणून ही नवीन प्रतिभावंत युवक युवतींना प्रशिक्षण देवून आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेसाठी तयारी करण्यासाठी तिने ही अकादमी स्थापन केली. तीचे एक स्वप्न होते की, या अकादमीतुन प्रशिक्षित झालेल्या प्रशिक्षणार्थीने ऑलिम्पिक स्पर्धेत एखाद पदक जिंकुन आणावं कोझिकोड या गावी अकादमी स्थापन केली. देशातील आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उल्लेखनीय कामगिरी करणारे खेळाडु जेव्हा संन्यास घेतात तेव्हा त्यांचा अनुभव सुध्दा त्यांच्या सोबतच संपुष्टात येतो. त्यांच्या अनुभवाचा लाभ, भावी प्रतिभवंत खेळाडुंना होत नाही. ही अति दुःखाची गोष्ट आहे. ही भारताची शोकांतीका आहे.

सारांश :-

पी. टी. उषा ही एक भारताच्या सर्व श्रेष्ठ महिला धावपटू पैकी एक आहे. तीने आंतरराष्ट्रीय व जागतिक स्पर्धेत सुमारे 35 पदके जिंकली आहे. भारतीय महिला क्रीडा विश्वामध्ये ती एक आदर्श आहे. तीच्या प्रेरणेतुन अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय खेळाडू भारतामध्ये तयार झाले. उषाने सुरू केलेल्या पी. टी. उषा स्कूल ऑफ ॲथेलेस्टिक ॲकडमी मधून अनेक प्रमिभावंत युवक – युवतींना प्रशिक्षण मिळून ते आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेसाठी तयार झाले आहेत.

क्रीडा संचालकांनी व क्रीडा मंत्र्यांनी सकारात्मक पाऊल उचलून क्रीडा संस्थांना व खेळाडुंना योग्य अनूदान व सोयी – सुविधा पुरविल्यास देशामध्ये अनेक आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कामगीरी करणारे खेळाडू तयार होतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1) वायुकन्या उषा -- प्रा. विजय यंगलवार
2) भारतीय खेळाडू – अंजली खळदकर

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

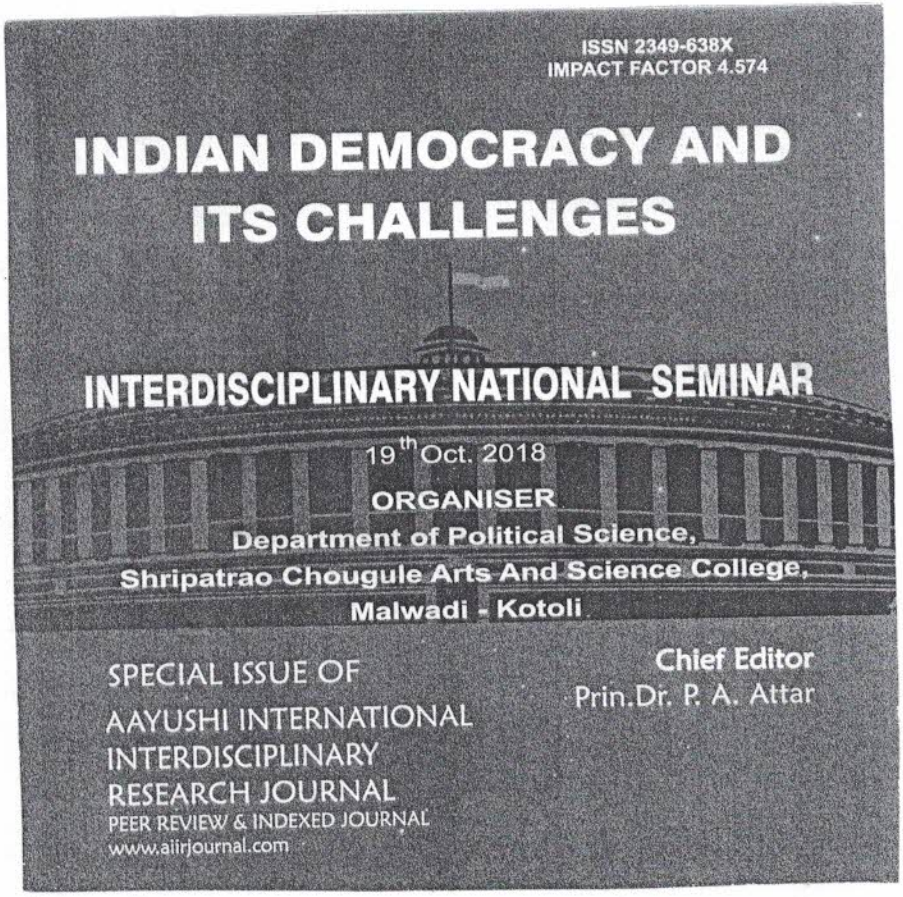

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Dnyanganga Shikshan Prasarak Mandal, Matwadi

SHRIPATRAO CHOUGULE ARTS AND SCIENCE COLLEGE

Matwadi - Kotoli, Tal. - Panhala, Dist. Kolhapur (MH)

Re-accredited by NAAC with Grade 'B' Affiliated to Shivaji University Kolhapur

www. shripatraocollege.com

CERTIFICATE

This is to certify that Shri./ Smt./Dr./Prof. प्रा. यमगेकर व्ही. एस of विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे has participated in the One Day National Seminar on **"INDIAN DEMOCRACY AND ITS CHALLENGES"** organized on 19 th October. 2018. He/She has presented a paper entitled खेळ व खेळाडुंच्याविकासात शासनाचे प्रयत्न आणि योगदान

Shri. D. B. Inamdar
Co-ordinator

Smt. M. V. Patil
Co-coordinator

Dr. B. N. Ravan
Coordinator (IQA

Professor P. A. Attar
Principal

सत्यप्रत/TRUE COPY
दि ४/२/२०१८
नांव/Name विक्रम बळवंत पाटील जिल्हा/Dist.कोल्हापूर.
कार्यकारी अधिकारी/Special Executive Officer
पावती क्र.2018/35/594665252979/S
वैधता/Validity :- 07/06/2018 to 06/06/2023

Shivraj Press / 9823321832

92.	सचिन टी . धुर्वे	भारतात महिला सक्षमीकरण	364 To 366
93.	प्रिया गणपत पोवार	स्त्री शिक्षण राज्य शासनाची भूमिका	367 To 369
94.	कु . चंद्रकला बसाप्पा शिलेदार	स्त्री विकासाची वाटचाल	370 To 373
95.	मोहन गणपती हजारे	दहशतवाद ः भारतीय लोकशाहीसमोरील एक आव्हान	374 To 380
96.	प्रा. सुनिता शरद इंगळे	भारतातील लोकशाही प्रक्रिया आणि राजकारण	381 To 382
97.	धनराज रावसाहेब बिक्कड	शाश्वत विकास व आव्हाने	383 To 387
98.	प्रा. डी.एन महाडिक कु. सोनाली सुहास सुतार कु. दिपक सुरज शंकर	भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा अभ्यास	388 To 394
99.	नामदेव आप्पा नांदवडेकर	अंधश्रध्दा : भारतीय लोकशाहीसमोरील मोठे आव्हान	395 To 398
100.	आनंद वांदेकर	भारतीय लोकशाही व महिला सक्षमीकरण	399 To 401
101.	संभाजी राजाराम उबारे	भारतीय लोकशाही व त्यासमोरीलआव्हाने	402 To 403
102.	आर.डी. पाटील	स्त्री सक्षमीकरण–संरक्षण	404 To 409
103.	देविदास व्ही. भोसले	सोशल मिडिया द्वेष पसरविण्याचे नवीन साधन आणि त्याचा अंतर्गत सुरक्षितेवरती होणारा परिणाम	410 To 416
104.	मोनालिसा अ खानोरकर	स्त्रीयांना निसर्गतः मिळालेला मानवाधिकार	417 To 419
105.	प्रा ज्योती उद्धवराव मामडगे	मानव अधिकार व स्त्री	420 To 422
106.	श्रीमती एस . एस . पाटील	भारतीय लोकशाहीमधील स्त्री शिक्षणाची भूमिका	423 To 425
107.	नम्रता अर्जुन इंगवले	भारताच्या विकासासाठी स्त्री सक्षमीकरणाची गरज	426 To 430
108.	सहा . प्रा . रूपाली सुनिल पाटील	शाश्वत विकास आणि आव्हाने	431 To 435
109.	कु. राजाक्का बाळू चौगले	भारतीय लोकशाहीचे स्थित्यंतरे	436 To 437
110.	व्ही. एस्. यमगेकर	खेळ व खेळाडुंच्याविकासात शासनाचेप्रयत्नआणियोगदान	438 To 439
111.	संयोगिता दिलीप सोरटे	भारतीय लोकशाही व आर्थिक धोरण	440 To 442
112.	सौ.सुषमा विलासराव जाधव	महिला सबलीकरण : सहकारी चळवळ	443 To 446
113.	प्रभूदास आनंदाराव खाबडे	लोकशाही समोरील लोकशाही मार्गाने येणा–या फॅसिझमचे आव्हाने	447 To 449
114.	प्रा. शरद विठ्ठल पाटील	लोकशाही समोरील आव्हान – जातियता	450 To 454
115.	प्रा.संतोष निवृत्ती कांबळे	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हान– भ्रष्टाचार	455 To 456
116.	शितल चंद्रकांत पाटील	भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमीकरण	457 To 459
117.	सचिन श्रीरंग चव्हाण	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान : अंतर्गत सुरक्षा	460 To 463
118.	उदय बालासो शिंदे	तुकारामांच्या अभंगवाणीतील काव्यसौंदर्य. तत्कालीन लोकशाही मुल्य	464 To 467
119.	रोहिणी रामचंद्र शेवाळे	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	468 To 470
120.	गजानन विठ्ठल बोधले	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	471 To 474
121.	डॉ. करीम नबी मुल्ला	निवडणूकीतील गुन्हेगारी व संपत्तीचा वाढता प्रभाव: लोकशाही समोरील आव्हान	475 To 477
122.	डॉ . हसीन गुलाब वलांडकर	मानव विकास निर्देशांक व भारत	478 To 480

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

खेळ व खेळाडुंच्या विकासात शासनाचे प्रयत्न आणि योगदान

प्रा. व्ही. एस्.यमगेकर
शारिरिक शिक्षण संचालक
विठ्ठलराव पाटील महा. कळे
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

क्रीडा शारिरिक शिक्षण खेळाडू व युवक कल्याण विषयक उपक्रमांसाठी जागृती निर्माण व्हावी व महाराष्ट्र राज्यात क्रीडा संस्कृतीचा वारसा जपावा व त्याचे संवर्धन व्हावे यासाठी 1970 मध्ये क्रीडा व युवक सेवा या स्वतंत्र संचालनाची स्थापना करण्याचे धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला. त्याचे मुख्यालय पुणे येथे असून, मुंबई, नाशिक, पुणे, कोल्हापूर, औरंगाबाद, लातूर, नागपूर व अमरावती या आठ विभागाच्या ठिकाणी विभागीय कार्यालये असून राज्यातील 35 जिल्हामध्ये जिल्हा क्रीडा अधिकारी कार्यालये व 31 जिल्हातील तालुक्यामध्ये तालुका क्रीडा अधिकारी कार्यालये अशी संचालनाची रचना आहे.

क्रीडा संस्कृतीचे संवर्धन प्रचार व प्रसार जोपासना करण्यासाठी पोषक वातावरण आवश्यक आहे हे जाणून महाराष्ट्र शासनाचे स्वतंत्र असे क्रीडा धोरण असून स्वतंत्र क्रीडा धोरण असणारे हे देशातील पहिले राज्य आहे.

क्रीडा धोरणानुसार क्रीडा क्षेत्र विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजना :-

अ) क्रीडाविषयक पायाभूत सुविधांची निर्मीती

1) क्रीडांगणाचे आरक्षण
2) क्रीडा साहित्य अनुदान
3) राज्यातील क्रीडा सुविधांचे सर्वेक्षण
4) तालीम कुस्ती केंद्रांचा विकास
5) विभाग, जिल्हा व तालूका क्रीडा संकुल बांधकाम
6) आमदार स्थानिक विकास निधीतून क्रीडाविषयक उपक्रमासाठी आर्थिक सहाय्य
7) क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य करणे.

ब) आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावे खेळाडू घडविणे आणि अत्याधुनिक प्रशिक्षणाकरीता आर्थिक सहाय्य पुरवणे

1) क्रीडा प्रबोधिनी :– राज्यामध्ये जस्तीत जास्त आंतरराष्ट्रीय खेळाडू तयार व्हावेत. यासाठी क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन करूण 8 ते 14 वयोगटातील मुला – मुलींचे क्रीडा नैपुण्य चाचण्यांचे आयोजन करून पात्र मुलांना विशेष प्रशिक्षण व निवास व्यवस्था संपूर्ण शासण्याच्या खर्चातुन दिली जाते.
2) क्रीडा अकादमी स्थापना केली आहे.
3) आदिवासी क्रीडा स्पर्धा आयोजन केले जाते.
4) राज्यस्तरावर क्रीडा शिबीरांचे आयोजन करण्यात येते.
5) तालूका, जिल्हा व राज्य क्रीडा प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करणे.

क) खेळाडुंना प्रोत्साहन व सवलती

1) राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय खेळाडुंसाठी विशेष गुण सवलत योजना आखणे.
2) जिल्हास्तरीय क्रीडा स्पर्धेमध्ये प्राविण्य मिळवणाऱ्या शाळांना प्रोत्साहनात्मक अनुदान देणे.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

3) क्रीडा शिक्षकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी पुरस्कार देणे.
4) वयोवृध्द खेळाडुंना मानधन देणे.
5) क्रीडा पुरस्कार दिले जातात.
6) आमदार निवासाचा वापर लाभ देणे.

ड) क्रीडा वातावरण निर्मीती

1) स्पोर्टस् नर्सरीची स्थापना केलेली आहे.
2) क्रीडा वाङमय निर्मिती केली.
3) क्रीडा वस्तु संग्रहालय निर्मिती केली आहे.
4) क्रीडा अभियान राबिवण्यात येते.
5) क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.
6) क्रीडा संघ, खेळाडू दत्तक योजना आखण्यात येते.

इ) क्रीडा महोत्सवाचे आयोजन

1) क्रीडा स्पर्धा घेण्यासाठी आर्थिक तरतुद करण्यात येते.
2) शालेय क्रीडा स्पर्धेसाठी सहकार्य करण्यात येते.
3) क्रीडा दिन, क्रीडा सप्ताह घेण्यासाठी विशेष सहकार्य केले जाते.

ई) क्रीडा विकासाचे कार्य करणाऱ्या संस्थांना प्रोत्साहन

1) प्रशिक्षण शिबीरे, आयोजन करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देण्यात येते.
2) खेळांच्या राज्य संघटनांना प्रोत्साहन अनूदान देण्यात येते.

अशा प्रकारे क्रीडा संस्कृती राज्यात वाढावी, शारिरिक शिक्षण व खेळ वृध्दींगत व्हावेत यासाठी शासनाकडुन विविध योजना तयार करून राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे खेळाडू घडविणे व खेळ संस्कृती रूजविण्यासाठी शासन प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :-

1) क्रीडा क्षेत्राच्या संदर्भात महाराष्ट्र शासन उत्साही असल्याचे दिसून येते.
2) आंतरराष्ट्रीय खेळाडू घडविण्याचा मानस महाराष्ट्र शासनाचा दिसून येतो.
3) दर्जेदार खेळाडू तयार करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य तरतुदी दिसून येतात.
4) राज्याचे नावलौकिक करणारे खेळाडू संस्था, व्यक्ती व मार्गदर्शक यांचा गौरव प्रोत्साहनपर बक्षीसे आघाडीवर असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :-

1) महाराष्ट्र क्रीडा विभाग अहवाल
2) मराठी विश्वकोश खंड 07
3) शारीरिक शिक्षण विकास व नियोजन – मा. रा. गोगटे
4) शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास – प्रा. श्रीपाद जर्दे

(48) 270

21 वीं शती का हिंदी साहित्य : नव विमर्श

संपादक

डॉ. एस. वाय. होनगेकर

डॉ. आरिफ़ महात

सह संपादक

विश्वनाथ सुतार

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

ए. बी. एस. पब्लिकेशन

वाराणसी-221 007

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

प्रकाशक
ए.बी.एस. पब्लिकेशन
आशापुर, सारनाथ
वाराणसी-221 007 (उ० प्र०)
मो०: 09450540654, 09415447276

ISBN : 978-93-86077-64-6

© संपादकाधीन

प्रथम संस्करण : 2018

मूल्य : 950.00 (नौ सौ पचास रुपये मात्र)

शब्द-संयोजन : विष्णु ग्राफिक्स

मुद्रक : पूजा प्रिण्टर्स
बसंत विहार, नौबस्ता

IKKISAVI SHATI KA HINDI SAHITYA : NAV VIMARSH
By Ed. Dr. S. Y. Hongekar, Dr. Arif Mahat
Co. Ed.Dr. Vishvanath Sutar
Price : Rs. Nine Hundred [illegible]y Only

समर्पण

शिक्षण महर्षि डॉ. बापूजी साळुंखे जी
और
संस्था माता श्रीमती सुशीलादेवी साळुंखे जी
को समर्पित....

21. भारतीय किसानों की समस्याएँ 181–184
शेख उसमान सत्तारमिया

22. फाँस और किसान 185–189
सुरेश यादव

23. विवेकी राय के उपन्यास और किसान विमर्श 190–195
शिंगाडे सचिन सदाशिव

24. "21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में नव विमर्श विविध आयाम" 196–200
डॉ. प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर

3. वृद्ध विमर्श

1. डॉ. नीरजा माधव की कहानियों में चित्रित बुजुर्ग पात्र 201–202
प्रा. अनिल प्रभाकर कांबळे

2. 21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में 'वृद्ध विमर्श' 203–205
डॉ. रमेश लक्ष्मण गोवंडे

3. इंटरनेट पर प्रकाशित हिंदी कविताओं में चित्रित वृद्ध विमर्श" 206–210
प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील

4. कलिया की मौत' कविता में वृद्ध विमर्श 211–214
श्री. सचिन कांबळे

5. अधुनातन हिंदी कथा साहित्य में वृद्ध विमर्श 215–217
डॉ. सिद्राम खोत

6. बुजुर्गों के जीवन का दस्तावेज समय सरगम 218–221
डॉ. वैशाली शिंदे

7. बुढ़ापा : मानव मूल्यों का अकाल 222–225
डॉ. सुप्रिया पी.

8. वृद्ध विमर्श 226–230
डॉ0 सुशीला

9. केलिडोस्कोप : एक यथार्थ 231–234
सारिका राजाराम कांबळे

10. भूमंडलीकरण में वृद्धों का जीवन विमर्श 235–240
प्रा. संपतराव सदाशिव जाधव

11. 21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में नव विमर्गप्र विविध आयाम" 241–249
प्रा. संजय नारायण पाटील

12. हिंदी कथा साहित्य में वृद्ध विमर्श 250–253
प्रा. एम. आर. मुंडकर

13. वृद्ध विमर्श एवं उषा प्रियंवदा की कहानी 'वापसी' 254–259
प्रा. शैलजा पांडुरंग टिळे

14. 21 वी सदी के हिंदी साहित्य मे नव विमर्श : विविध आयाम–वृद्ध विमर्श 260–263
सुनिता रा. हुन्नरगी

15. 21 वी सदी के हिंदी साहीत्य में वृद्ध विमर्श 264–270
तेजस्विनी जनार्दन शितोळे

16. 'दौड़' उपन्यास में चित्रित वृद्ध विमर्श 271–274
प्रा. श्री. बिचुकले एस. एस.

17. 21 वीं सदी के हिंदी कहानी साहित्य में वृद्ध विमर्श 275–278
डॉ. अशोक मरळे

18. 'गिलिगडु'–एक सार्थक पहल 279–283
प्रा. अजयकुमार कृष्णा कांबळे

19. 21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में–वृद्ध विमर्श 284–286
प्रो. श्रीमती पी. व्ही. गाडवी

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

273

3

इंटरनेट पर प्रकाशित हिंदी कविताओं में चित्रित वृद्ध विमर्श

इक्कीसवी सदी में मनुष्य को बहुत सारी समस्याओं का सामना करना पड रहा है । इनमें वृद्धों की तेजी से बढती जनसंख्या प्रमुख समस्या के रुप में हमारे सामने आ रही है । प्रत्येक मनुष्य को जन्म लेने के पश्चात बाल्यावस्था, किशोरावस्था, युवावस्था और वृद्धावस्था से गुजरना पडता है । अंतिम वृद्धावस्था तक आते–आते मनुष्य की शारीरिक क्रियाएँ शिथिल होने लगती है । इसी वजह से इसका परिणाम शारीरिक एवं मानसिक स्वास्थ्य पर पडने लगता है। धीरे–धीरे वृद्ध एकाकीपन के शिकार होने लगते हैं । आज संयुक्त परिवार बिखरकर एकल परिवार के रुप में परिवर्तित होने लगे हैं। इस सारी प्रक्रिया में वृद्ध माता – पिता के भावनाओं को समझने के लिए किसी के भी पास समय नहीं है। इन चीजों को देखते हुए आज का मनुष्य वृद्धावस्था की कल्पना से दुःखी होने लगा है। इंटरनेट पर बहुत सारा हिंदी साहित्य प्रकाशित हो रहा है। इसमें दलित, नारी, अदिवासी आदि विमर्शों के उपर बहुत सारी चर्चा हो रही है। साथ में बुजुर्गों की समस्याओं को लेकर भी कुछ रचनाएँ प्रकाशित हो रही है। जिसको हमें नजरअंदाज नहीं करना चाहिए ।

वृद्धों की समस्याओं को लेकर इक्कीसवी सदी की हिंदी कविता सजग होती दिखाई दे रही है। बहुत सारी कविताएँ आज वृद्ध विमर्श संबंधी इंटरनेट पर प्रकाशित हो रही है। हर एक माता – पिता का सपना होता है कि हमारे बच्चे बडे होकर समाज में इज्जत प्राप्त करें, खुद के पैरों पर खडे होकर नाम कमाएँ। इसके साथ उनकी इच्छा होती है कि हमारे बच्चे हमारी वृद्धावस्था में हमारी देखभाल करें । जीवनभर जो भी कमाया है वह सारा बच्चों के हवाले कर देते हैं । बाल्यावस्था में माता – पिता बच्चों का विशेष ध्यान रखते हैं। युवावस्था में उनके सारे सपनों को पूरा करने का प्रयास कर देते हैं। कुछ लोग तो खुद के सपनों की तरफ भी ध्यान नहीं देते हैं । लेकिन वही बच्चे बडे होकर अपनी माता – पिता की इज्जत नही करते हैं । कवि कुमारेंद्र जी अपनी वृद्धावस्था इस कविता में कहते हैं –

"कल तलक जो थाम कर चले थे
उँगली हमारी,
आज वो ही उँगली दिखा रहे हैं।"[1]

इस तरह जिस माता – पिता ने अपने बच्चों को पाल – पोसकर बढा किया । वही बच्चे माता – पिता को वृद्धावस्था में आँखे दिखाने लगते हैं। कई बार तो पीटने में भी हिचकिचाते नहीं है । वृद्ध माता – पिता के अस्तित्व को ही नकारा जाता है । इसी कारण वृद्धों के जीने का वजूद ही खत्म हो जाता है। बहुत सारे घरों में वृद्ध लोग एक कोने में हर समय पडे रहते हैं। जिस तरह घर की बेकार वस्तु को एक कोने में रखा जाता है। उसका कोई महत्त्व नहीं होता है। उसी तरह वृद्धों को एक बेकार वस्तु समझा जाता है।

मनुष्य समूह से रहनेवाला प्राणी है। वह ज्यादा देर तक अकेला नहीं रह सकता है। एकाकीपन उसे कमजोर बना देता है । बढती उम्र के कारण वृद्ध लोगों से युवावर्ग दूर होने लगता है। बुजुर्गों को केवल पिछली यादों के सहारे ही जीवन जीना पडता है। वे अपना अनुभव अपने बच्चों में बाँटना चाहते हैं। लेकिन बच्चों के पास इसके लिए फुरसत नहीं है । आज की हिंदी कविता में बुजुर्गों के एकाकीपन के उपर कविताएँ लिखी जाने लगी है । महेश्वरी कणेरी अपनी 'हमारे बुजुर्ग' इस कविता में कहती हैं –

"बहुत कुछ कहने का मन करता है
पर सुनने वाला कोई नहीं
नितांत अकेला खालीपन लिये
सफर बोझील सा लगता है।"[2]

इस तरह बूढे लोगों की एकाकीपन की समस्या को यहाँ चित्रित किया गया है। हम थोडा ध्यान देकर देखे तो रास्ते पर हो या पार्क में हो वृद्ध व्यक्ति अपने दुःखों को एक दुसरे को बताकर मन हलका करने लगते दिखाई देते हैं । साथ में बुजुर्ग लोग अपना ज्यादा समय धार्मिक स्थलों पर बीताने की कोशिश करने लगते हैं। किसी तरह से जीवन के इस अंतिम पडाव में एकाकीपन से निराश होने से बचना चाहते हैं। 'आधुनिक' इस कविता में कवि संजय वर्मा लिखते हैं–

"बुजुर्गों का आशिर्वाद/सलाह/अनुभव पर लगा जंग
भाग–दौड भरी दुनिया में उनके पास बैठने का समय कहाँ।
गुमसुम से बैठे पार्क में और अकेले जाते धार्मिक स्थान
अब क्यों क्या जिंदगी आधुनिक हो गई।"[3]

हम जैसे – जैसे आधुनिक होते चले गए वैसे – वैसे हम अपनी जिम्मेदारियों को भूलने लगे है। वृद्धों के प्रति संवेदना शून्य होते चले जा रहे हैं परिवार के अंतर्गत बुजुर्गों के मान – सन्मान की बुरी तरह से हानी हो

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

रही है। साथ ही समाज में भी इनके साथ कुछ लोग बुरा व्यवहार कर रहे हैं। किसी वृद्ध व्यक्ति को देखते ही लोगों में सेवा भाव जागृत न होकर उनके प्रति घृणा व्यक्त करने लगे हैं। कई वृद्ध व्यक्तियों की आए दिन मौत उन्हें सही मद्द न मिलने के कारण हुई है। मद्द की बात तो दूर कई लोग वृद्ध व्यक्तियों के साथ कुछ समय के लिए बातचीत करना समय की बरबादी मानते हैं। पारिवारिक झगडों के चलते कई बार बच्चे अपने माता – पिता को वृद्धाश्रम में रख लेते हैं। कई बार तो उन्हें ऐसे ही भटकने के लिए छोड देते हैं। इस चकाचौंध भरी दुनिया में वृद्ध व्यक्ति कचरे के समान समझे जाने लगे हैं। उनके द्वारा कई बार मद्द माँगने पर भी उन्हे मदद नहीं मिलती है। 'वह वृद्ध' इस कविता में अन्नपूर्णा बाजपेयी जी ने एक वृद्ध की पानी को तरसकर कैसे मौत हो गई, इसका वर्णन बहुत ही दिल दहलाने वाला किया है। वह लिखती हैं –

"कुछ छांव ढूँढता
आ बैठा किसी घर के दरवाजे पर
गृह स्वामी का कर्कश स्वर –
हट ! ए बुढे !!
दरवाजे पर क्यों ?"[4]

मनुष्य वृद्धावस्था के कारण बहुत सी चीजें भूलने लगता है। इस स्थिति में उनके हाथ से कुछ गलतियाँ हो जाती है। लेकिन जवान लोग वृद्ध व्यक्तियों के उपर अपना रोब दिखाने लगते हैं। परिवारों में वृद्धों की छाया होना बच्चों का बढा सौभाग्य सूचक होता है। यह दर्द वे ही समझ सकते हैं जिनके मॉ – बाप समय से पहले गुजर चुके होते हैं। जिन माता – पिताओं ने बच्चों को आत्मनिर्भर बनाया बच्चों का पालन – पोषन किया, प्रशिक्षण एवं शिक्षा की व्यवस्था की, उन्हें सुरक्षा कवच प्रदान किया मार्गदर्शन किया, कदम–कदम पर सहाय्यता के लिए चट्टान की तरह खडे रहे। उनके प्रति बच्चों के मन में कृतज्ञता पैदा न होना मनुष्यता के लक्षण नहीं समझे जाऐंगे। लेकिन ऐसे लोगों को एक बात समझनी चाहिए की आप जैसा बीज बोएंगे वैसा ही फल पाएंगे। आज जो युवा है वे कल एक ना एक दिन बुढे हो ही जाएंगे। समय की गति बहुत ही तेज है। यह बात सब लोगों के दिमाग में होनी चाहिए। 'हमारे बुजुर्ग' इस कविता में महेश्वरी कनेरी कहती है –

"बुढापा ! एक बोझ है...
परिवार के लिए,
एक अवरोधक
इस प्रगतिशील समाज के लिए
सोचो ! सोचो जरा

मनन करो
कुछ विचारो क्योंकि
कल हमें भी उसी चौखट से गुजरना है"[5]

बुजुर्गों का सन्मान करना और उनकी सेवा करना हमारे भारतीय समाज की एक समृद्ध परंपरा रही है । वृद्धावस्था में माता – पिता की सेवा करना ईश्वर की सेवा करने के समान माना गया है। आज की रंगीन दुनिया में वृद्धों को भार समझा जाने लगा है। वृद्धों के लिए भरण – पोषन करना उपकार समझा जाने लगा है। जो माँ–बाप चलने फिरने की हालत में हैं उनको भी अपने साथ कोई रखना नहीं चाहता है। सबको आजाद जीवन जीना है। बच्चों को लेकिन कभी यह मत भूलना चाहिए की आज उन्हें जो पहचान मिली है, वह अपने वृद्ध माँ – बाप के अच्छे कर्मों का ही फल है। जब भी बच्चों के उपर कोई बडा संकट आ जाता है तो हमारी हिम्मत और हौसला बढाने का काम हमारे बुजुर्ग माता–पिता ही करते हैं। जीवनभर उन्होंने जो भी अनुभव प्राप्त किए हैं, वह बच्चों में बाँटकर उनका जीवन सरल बनानें का काम हमारे बुजुर्ग ही करते हैं। हर समय हमारे सर पर काँपते हाथ रखकर रास्ते से पत्थर हटाने का काम करते हैं। निशा माथुर जी ने अपनी 'एक दुआ हमारे बुजुर्ग' इस कविता में लिखती हैं –

"चढता दरिया बनकर और उफान के
गर पाना चाहे मंजिल कोई
देकर मशविरा तहजीब का एक तजुर्बा बन जाते है बुजुर्ग।"[6]

ऐसी बहुत सारी कविताओ में आज बुर्जुगों का महत्त्व दर्शाया जा रहा है। वृद्ध माता–पिता के बिना हमारी जिंदगी को अधूरा माना है।

सारांश रुप में हम कह सकते है की इक्कीसवी सदी की हिंदी कविता में वृद्ध विमर्श पर चर्चा जोर पकडने लगी है। इन कविताओं के माध्यम से बुजुर्गों के समस्याओं को समाज के सामने रखने का प्रयास किया गया है। बच्चों का माता – पिता के प्रति जो कर्तव्य है उसके प्रति उन्हें सजग किया गया है। बच्चे बडे होकर वृद्ध माता – पिता की कैसे अवहेलना करते हैं, कैसे उन्हें एक बेकार की वस्तु के रुप में देखा जाता है इसका चित्रण बहुत ही मार्मिक रुप में किया गया है। जो मॉ – बाप परिवार को बांधकर रखने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाते है और वही परिवार उन्हें कैसे समय–समय पर अपमानित करता रहता है इस दर्दनाक स्थिति को आज की कविता जबान देने का काम करती है। साथ ही युवाओं को सोच में बदलाव लाने का इशारा भी देती है। आज तुम अपने वृद्ध माता – पिता का मान–सन्मान नहीं करते हो तो आगे जाकर तुम्हें भी बुढापे में इज्जत की जिंदगी प्राप्त नहीं होगी। इस तरह इंटरनेट पर प्रकाशित हिंदी कविताओं में वृद्ध विमर्श पर चर्चा जोर पकडती जा रही है।

"संदर्भ सूची"

1. kavita-sangrah.blogspot.in/2009/03/blog-post_08.html
2. kaneriabhivainjana.blogspot.in/2012/08/blog-post_19.html
3. hindi.webdunia.com/hindi-poems/poem-116060800034-1.html
4. www.openbooksonline.com/profiles/blogs/5170231:BlogPost:547844
5. kaneriabhivainjana.blogspot.in/2012/08/blog-post_19.html
6. hindi.webdunia.com/hindi-poems/poem-115082500076_1.html

प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
तहसील – पन्हाळा, जिला – कोल्हापुर
मोबाईल – 9049959282

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

कलिया की मं

जयप्रकाश कर्दम ए
पहलूओं को उन्होने अपने सा
दलित साहित्यकार के रूप मे
करते हुयें उन्होने समाज के
कविता संग्रह मे उन्होने दलि
समस्याओ पर ही प्रकाश डा
जाते है और आपने बूढे मॉ ब
वास्तव चित्रण कर्दन जीने
आवस्था,वृद्ध अवस्था, यह
व्यक्ति सबका प्रिय होतो है
अपनी जिम्मेदारी का अहसा
काम करता है । खून पसीना
लेकिन वृद्ध अवस्था में जादा
को अपनेपन की आवश्यक
जाता है। यह समस्या समा
समाजमे वृद्धाश्रम बडी संख
कर्दम जी ने अपनी कविता

माता पिता बुढापे
युवक पाश्चात्य विचारधारा
पढाई कर के अपने माता
नोकरी के लिए, घर से बाह
है। शहर के माहौल मे रह
जिम्मेदारी को भूल ही जा
जाना ही छोड देता है। घ
जाने असमर्थ होने के वजह
देहलाना वाला सच जयप्रक

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
40.	Ram Gopal	INTRODUCTION TO 73rd AND 74th CONSTITUTIONAL AMENDMENT ACT	134 To 136
41.	Shri K. M. Desai	A STUDY OF THE PROBLEMS OF WOMEN DIRECTORS OF LIFT IRRIGATION CO-OPERATIVES SOCIETY IN KOLHAPUR DISTRICT	137 To 139
42	Ms. Socorina Fernandes	ROLE OF WOMEN IN SOCIAL SCIENCES	140 To 142
43	Dr.Archana Rajkumar Kamble (Jagatkar)	PARTICIPATION OF WASTE PICKER WOMEN IN WASTE MANAGEMENT	143 To 145
44	Dr. Varsha Sanjay Khude	E K JANAKI AMMAL: THE FIRST INDIAN GODDESS OF BOTANY	146 To 147
45	Dr.Seema Baswana	CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN NOVELISTS IN ENGLISH LITERATURE	148 To 150
46	Dr.Preeti	LABOUR FORCE PARTICIPATION OF WOMEN IN RURAL INDIA	151 To 153
47	Miss. Rupali S. Kamble	INDIAN SPORTSWOMEN PARTICIPATED IN ASIAN, COMMONWEALTH AND OLYMPIC GAMES	154 To 155
48	Dr.Mansingh S. Dabade	WOMEN ENTREPRENEURSHIP	156 To 159
49	Mr. Abhijeet Kamble	WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA	160 To 162
50	Dr Kavita Dahiya	WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA:CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	163 To 166
51	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	सूर्यबाला जी का हिंदी कहानी साहित्य में योगदान	167 To 169
52	प्रा. जेलित आनंदराव कांबळे	हिन्दी साहित्य में अलग वजूद रखनेवाली साहित्यकार मन्नू भंडारी	170 To 171
53	भागवत भगवान देवकाते	कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी के 'पाँच पांडव' उपन्यास में नारी की विविध भूमिकाएँ	172 To 174
54	श्रावण आबा कांबले	डॉ. अहिल्या मिश्र की 'मेरी इक्यावन कहानियाँ' इस कहानी संग्रह में चित्रित नारी पीडा	175 To 177
55	अंजली महेश उबाळे	कृष्णा सोबती के उपन्यासों में व्यक्त नारी समस्याएँ	178 To 181
56	डॉ. वर्षा निवृत्ती सहदेव	आज की हिन्दी कविता में स्त्री	182 To 185
57	वर्षा गजानन पाटील	डॉ. कुसुम कुमार का हिंदी नाटकों में योगदान	186 To 188
58	अनिषा	हिंदी साहित्य लेखन में स्त्रियों का योगदान	189 To 191
59	सुश्री. श्रीदेवी बबन वाघमारे	नारी जीवन की आत्मसार्थकता की तलाश (मृदुला गर्ग के 'उसके हिस्से की धूप' उपन्यास के संदर्भ में)	192 To 193
60	प्रा. डॉ. मीनाक्षी विनायक कुरणे	हिंदी कविता में पुरानी और नई स्त्री	194 To 197

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Interdisciplinary National Seminar on Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences
Organizer:- Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,Kale | 15th Sept. 2018

सूर्यबाला जी का हिंदी कहानी साहित्य में योगदान

प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे,
तहसील–पन्हाळा, जिला–कोल्हापुर

बीसवी शताब्दी के बाद महिलाओं ने तेजी से हर क्षेत्र में अपना वर्चस्व स्थापित किया है। आज नारी पुराने रीतिरिवाज, परंपराओं और सामाजिक बंधनों को तोडकर पुरूषों के कंधों से कंधा मिलाकर काम कर रही है। राजनीति, शिक्षा, साहित्य, समाज आदि सभी क्षेत्रों में अपनी अलग छाप छोड रही है। हिंदी साहित्य के अंतर्गत पुरूष लेखकों के साथ–साथ महिला लेखिकाएँ भी अपनी कलम की ताकत दिखा रही है। महिला साहित्यकारों में मन्नू भंडारी, उषा प्रियवंदा, मालती जोशी, कृष्णा सोबती, सूर्यबाला आदि साहित्यकारों का नाम प्रमुख रूप से लिया जा सकता है। इन सबमें कथा साहित्य के क्षेत्र में सूर्यबाला जी ने अपना एक अलग स्थान निर्माण किया है।

साहित्य की लगभग सभी विधाओं में सूर्यबाला जी ने अपनी लेखनी चलायी है। लेकिन कहानी विधा उनकी प्रमुख विधा रही है। इनके साहित्य का प्रमुख केंद्र नारी जीवन रहा है। इन्होंने अपने साहित्य के द्वारा नारी की मानसिकता और उसके संघर्ष को वाणी देने का काम किया है। साथ में अन्य सभी सामाजिक विषयों पर भी कहानियाँ लिखी है। सूर्यबाला जी के कुल मिलाकर दस कहानी संग्रह प्रकाशित हो चुके हैं। जिसमें दिशाहीन मैं, थाली भर चाँद, मुँडेर पर आदि चर्चित कहानी संग्रह है। सूर्यबाला जी के कहानियों के संदर्भ में डॉ. माधुरी छेडा जी कहती है – "सूर्यबाला जी के पास उनका समृद्ध कथा शिल्प है। जिसके तहत हम कहानियों को पढते और महसूसते ही नहीं बल्कि देखते भी है। उनकी कहानियाँ न तो नारीवाद का परचम लहराती है, न किसी विचारधारा अथवा विमर्श के खूँटे से बांधती है। लेबलों की सीमाओं से बाहर उन्होने संवेदना के क्षेत्र में आने वाले हर विषय को अपनी कहानियों का कथ्य बनाया है।"

हिंदी कथा साहित्य की चर्चित कहानीकार सूर्यबाला जी का प्रथम कहानी संग्रह 'दिशाहीन मैं' यह है। इस कहानी संग्रह में सूर्यबाला जी ने सामाजिक सोच, संघर्ष और चिंतित मनुष्य आदि का बडा सशक्त वर्णन किया है। इस कहानी संग्रह की मेरा विद्रोह इस कहानी में मध्यवर्ग की परिस्थितियों का दुखद वर्णन मिलता है। इस कहानी के पिता की आर्थिक हालत देखकर रोना आता है। किस तरह वह अपने बेटे को पढाने के लिए संघर्ष करता है इसका चित्रण मिलता है। बेटे की हर जरूरते पूरी न करने के कारण बेटे के मन में पिता के प्रति विद्रोह उत्पन्न हो जाता है। हालाँकि बेटे में कहानी के अंत में परिवर्तन दिखाया है। वह अपने पिता के सामने सिगरेट पिने की कोशिश करता है – "जाने क्या मन में आया कि दुकानवाले से एक सिगरेट खरीद लेता हूँ – कनखियों पर ठहरी उनकी कुपित नजरों के सामने एक भरपूर कश लेकर छोड देता हूँ ..... जानता हूँ घर पहुँचकर खूब गरजेंगे–दहाडेंगे। दहाडे ..... मेरे मन का विद्रोह तृप्त होगा।"[1] इस प्रकार इस कहानी में बच्चों की मानसिकता पर प्रकाश डाला है। 'कतार बंद स्वीकृतियाँ' इस कहानी में सूर्यबाला जी ने संवेदनशील नारी का चित्रण किया है। एन्सी अपने स्कूल के सिंधु नामक लडकी की ओर आकर्षित होती है। जब वह बिमार रहती है तो एन्सी उदास रहने लगती है। बाद में वह आदिवासी गरीब बच्चों की सेवा करने के लिए भी जाती है। इसमें लेखिका ने नारी की मानवीय संवेदना, त्याग, समर्पण आदि भावनाओं को हमारे सामने रखा है।

'गुजरती हदे' सूर्यबाला जी की चर्चित कहानी है। प्रस्तुत कहानी के द्वारा विदेश में रहनेवाले भारतीय व्यक्तियों के दुखों का चित्रण मिलता है। हमारे देश में हर कोई विदेश जाने के लिए उत्सुक रहता है। लेकिन भारतीय संस्कृति में पलनेवाला भारतीय व्यक्ति विदेश जाकर तकलीफ में पड जाता है। कहानी का नायक अमरिका जाकर एलिस से शादी करता है। इससे पारिवारिक तनाव भी बढता है। नायक के उपर भारतीय संस्कारों का पगडा दिखाई देता है। उसका मन परिवर्तन होने लगता है। जैसे वह सोचता है – "लेकिन बहुत जल्द ही लगने लगता है की एलिस का आकाश बहुत ऊँचा है, बहुत रंगीन और वहाँ तक पहुँचने की कोशिश में निरंतर अयोग्य असहाय–सा होता चला जा रहा था।"[2] तलाक के बाद वह अपने स्वदेश लौटता है। लेकिन अपने परिवार में भी वह ज्यादा दिन नहीं रहता है। परिवार को उसी हालत में छोडकर वह फिर से अमरिका जाता है। इस कहानी में भारतीयों के विदेशी प्रेम पर ऊँगली उठायी है। सोच में बदलाव का संदेश दिया है।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

आज हम देखते है कि बेरोजगारी की समस्या दिनोंदिन बढती जा रही है। हर कोई आज नौकरी कमाने के उद्देश्य से भागदौड कर रहा है। इसमें कभी कभी मध्यवर्गीय परिवारवाले युवाओं को उपेक्षाओं से गुजरना पडता है। सूर्यबाला जी ने 'कंगाल' कहानी के माध्यम से इस बात को हमारे सामने रखा है। इस कहानी का नायक विनय है। मेहनत से एम.ए. करने के बाद भी विनय बेरोजगार है। इसी वजह से घरवालें भी उसका मजाक उडाते हैं। स्पर्धा परीक्षाएँ देते देते उसे आर्थिक समस्याओं का भी सामना करना पडता है। यह कहानी पढे–लिखे बेरोजगार युवकों की मानसिक स्थितियों का वर्णन करती हुई दिखाई देती है। कहानीकार का यह उद्देश्य है कि परिवार, समाज ऐसे युवकों को आधार देने का काम करें, उनका हौसला बढाए न कि उनका मजाक उडाए ।

सूर्यबाला जी की 'दिशाहीन' कहानी लम्बी कहानी के दायरे में आती है। इस कहानी में मध्यमवर्गीय परिवार की कमजोर आर्थिक स्थिति और एक होशियार बच्चे की घबराहट का चित्रण मिलता है। इस कहानी का नायक बडा बुद्धिमान बालक है। वह होशियार भी है। जब वह गाँव की पढाई पूरी करके शहर में कॉलेज में प्रवेश लेने के लिए जाता है, तब उसे वहाँपर डोनेशन के चलते अच्छे कॉलेज में प्रवेश नहीं मिलता है। एक नये इन्टर कॉलेज में प्रवेश मिलता है। कॉलेज की शिक्षा पद्धति, हँसी मजाक, हंगामा आदि के चलते उसके मन में डर पैदा होता है। वह हर समय बैचेन रहने लगता है। उसका आत्मविश्वास ढलने लगता है। वह पढाई ठीक तरह से कर नहीं पाता है। वह सोचता है – "लेकिन धीरे–धीरे मुझे लगने लगा कि मैं डूबने से बचने के लिए जिस किनारे पर आने लगा हूँ, वह तो दलदल है। मैं जितना ही हाथ–पैर फटकार रहा हूँ और नीचे धँसता जा रहा हूँ ।"[3] इस तरह हम देख सकते है कि किस तरह बच्चे दिशाहीन हो जाते हैं। इस बिगडे माहौल से बचने के लिए मजबूती से काम लेना पडता है। यहाँपर कई बच्चे खुद पढाई करके दूसरों को कैसे सताते हैं, उनकी पढाई में बाधा उत्पन्न करते है इसका वर्णन देखने को मिलता है। इससे कहानीकार ने मनुष्य के बढते स्वार्थी वृत्ती की ओर हमारा ध्यान खींचा है।

'थाली भर चाँद' यह भी सूर्यबाला जी का चर्चित कहानी संग्रह है। इस संग्रह में 16 कहानियाँ संग्रहीत है। इस कहानी संग्रह की कहानियाँ पारिवारिक, नारी से संबंधित, बूढों की समस्याएँ आदि विषयों से संबंधित है। इस कहानी संग्रह के संबंध में सुमति अय्यर ने कहाँ है – "ये कहानियाँ संबंधों के खोखलेपन, दफ्तरी डिमोशन, प्रमोशन की उठापठक, कस्बई, जद्दोजहद में शहर की संवेदन–शून्यता, घर–आंगन से लेकर दफ्तरतक के माहौल का रेशा–रेशा उधेडती है।"[4] इस संग्रह की 'रहमदिल' कहानी के माध्यम से मनुष्य की संवेदनश्यूनता पर प्रकाश डाला है। जैसे–जैसे हम आधुनिक बनते जा रहे हैं, वैसे–वैसे हमारा स्वार्थीपन बढ रहा है। इसमें रहमत और सकीना नामक पति–पत्नी है। जो मेहनत करके अपनी बेटी की शादी के लिए पैसा जमा करते हैं। लेकिन रेल सफर के समय रेल का टी.सी. उन दोनों को लूट लेता है। रेल्वे पुलिस भी उनको लूट लेती है। निराधारों पर आए दिन ऐसे बहुत सारे अन्याय–अत्याचार की खबरें हम सुनते हैं। मनुष्य आज जानवर बनने की कगार पर बैठा हुआ है। मानवीयता का आज सत्यानाश होने लगा है। इसका वर्णन इस कहानी में मिलता है।

आजकल रिश्ते–नाते, पारिवारिक संबंध खोखले बन चुके है। मनुष्य केवल पैसों के पिछे भाग रहा हैं। झूठी शान के लिए तिलमिला रहा है। इस कहानी का पिता अपने पुत्र की भावनाओं की अपेक्षा बॉस की प्रतिष्ठा को महत्त्व देता है। बेटे के जन्मदिवस के अवसर पर पिता बॉस के आने की राह देखता है। बॉस समय पर नहीं आता है, इससे बच्चा भी नाराज हो जाता है। बॉस के आने के बाद बच्चा बबलू उनके पास जाने से मना करता है। इससे पिता और भी चिढ जाता है और बबलू को मारते हैं। इस कहानी के माध्यम से सूर्यबाला जी ने आज के कृत्रिम सभ्यता की पोल खोल दी है। 'पराजित' नामक कहानी में वर्तमान समय में मनुष्य की बदलती सोच की ओर हमारा ध्यान खींचा है। आदमी अपने प्रमोशन या तरक्की के लिए किसी भी हद तक जाने के लिए तैयार है। इस कहानी का नायक बसंत अपने प्रमोशन के लिए बीवी का सहारा लेना चाहता है। इससे परिवार में तनाव का माहौल बनता है। 'पडाव' जैसी कहानी में सूर्यबाला जी ने नयी पीढी की मानसिकता एवं बुजुर्गों के दुःखों का चित्रण किया है। इस कहानी में परिवार से अलग रहनेवाले बुजुर्गों के दुखों की दास्तान हमें दिखाई देती है।

सूर्यबाला जी ने नारी मन को अभिव्यक्त करनेवाली कहानियाँ भी लिखी है। 'झील' नामक कहानी उसके अंतर्गत आती है। नारी के अकेलेपन की पीडा को यह कहानी अभिव्यक्त करती है। इस कहानी का नायक जब रिटायर्ड हो जाता है, तब वह घर में खुद को अकेला पाता है। लेकिन वह यह समझ नहीं पाता है कि यह दुख तो अपनी पत्नी कितने सालों भोग रही है। सूर्यबाला जी इस कहानी के माध्यम से हमें यह बताना चाहती हैं कि नारी को भी मन, भावनाएँ होती है, उसे भी हमें

310

जानने की कोशिश करनी चाहिए । 'खोह' नामक कहानी में पुरूषों की मानसिकता का पर्दाफाश किया है। इस कहानी के जयंत की पत्नी कैन्सर की बिमारी से त्रस्त होती है। लेकिन फिर भी काम की व्यस्तता में से जयंत अपनी बीवी के लिए समय नहीं निकालता है। एक दिन उसकी मृत्यु भी हो जाती है। इस संबंध में जे.जे. का कथन है – "उसके लिए बाजार से सबसे महंगी साडी मंगवायी थी। ..... जो नहीं जानते थे, एक दूसरे को पूछने लगे कि कोई नेता मरा है या फिल्मस्टार।"[5] पत्नी के मरने का जरा सा भी दुख जयंत को नहीं है। यहाँपर मनुष्य के स्वार्थी स्वभाव पर चिंता व्यक्त की है। आधुनिक समाज में मनुष्य की भावनाश्यूनता पर प्रकाश डाला गया है।

सारांश रूप में हम कह सकते है कि सूर्यबाला जी ने हिंदी कहानी साहित्य में बहुत बडा योगदान दिया है। उन्होंने अपनी कहानियों के माध्यम से नए विषयों को हमारे सामने रखा है। इनकी कहानियाँ पढने के बाद पाठक सोचने के लिए मजबूर हो जाता है। कहानियों के पात्र, सभी घटनाएँ, अपने आसपास के ही लगते हैं। कभी–कभी पाठक को कहानी के पात्र का दर्द खुद का दर्द लगता है। इतनी ताकत उनकी कहानियों में देखने को मिलती है। सूर्यबाला जी ने नारी के मन की अभिव्यक्ति, उसके अकेलेपन, उसकी कुंठित इच्छाओं को कहानियों के माध्यम से व्यक्त किया है। मध्यमवर्गीय परिवार की विभिन्न आर्थिक समस्याओं को बहुत सारी कहानियों का प्रमुख विषय बनाया है। युवाओं की बेरोजगारी की समस्या, परिवार द्वारा होनेवाली उपेक्षा, उनकी मानसिकता आदि विषयों पर सूर्यबाला जी ने लेखनी चलायी है। साथ में बुजुर्गों की समस्याएँ, मनुष्य की स्वार्थी वृत्ति, भारतियों का विदेशी प्रेम आदि विषय भी गंभीरता से चित्रित किए हैं। पुराने घिसे–पिटे विषयों को छोडकर नए गंभीर विषयों को कहानी के माध्यम से वर्णित किया गया है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. मेरा विद्रोह – सूर्यबाला, पृष्ठ 7
2. गुजरती हदे – सूर्यबाला, पृष्ठ 22
3. दिशाहीन – सूर्यबाला, पृष्ठ 112
4. थाली भर चाँद – समीक्षिका सुमति अय्यर 'प्रकर' – अगस्त 1988
5. खोह – सूर्यबाला, पृष्ठ 15

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE
ARTS, COMMERCE & SCIENCE

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences

15th sept. 2018

ORGANIZER

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE

[Arts, Commerce And Science]

Tal. Panahala Dist. Kolhapur (MS)

SPECIAL ISSUE OF
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
www.aiirjournal.com

EDITORS
Prin. Ladgaonkar B.M.
Dr. Selukar S.M.
Prof. Patil N.V.
Prof. Jadhav M.J.
Prof. Kamble J.A.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जासंदर्भात कमालीचा विरोधाभास आढळतो. एका बाजुला स्त्रियांचे धर्माधिष्ठित गौरविकरण (काल्पनिक) व दुसऱ्या बाजूला समाजात प्रत्यक्षात दुय्यम स्थान, शोषण असा हा विरोधाभास आहे. एका बाजूला स्त्री प्रतिष्ठा हा समाजाच्या श्रेष्ठत्वाचा निकष व दुसऱ्या बाजूला सामाजिक स्तरीकरणामध्ये शेवटचे स्थान असा हा विरोधाभास आहे.

भारतीय समाज मुख्यतः पुरुषप्रधान राहिला आहे. अर्थात, केरळमधील नायर, मंगळूरमधील शेट्टी, बंगाली काही भटक्या जमातीमध्ये स्त्री प्रधानतेचे प्रमाण दिसते. परंतु सर्वसामान्यपणे विचार करता भाटतो समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. तद्वतच अनेक रुढी परंपरा यामुळे स्त्रियांवर अन्याय शोषण, न्याय अधिकार यावर आधारित चळवळी व संघटना उभ्या राहिल्या.

भारतीय चळवळीचे तीन टप्पे करता येतात. पहिला टप्पा 1830–1915, दुसरा टप्पा 1915 ते 1940, तिसरा टप्पा 1947 पासून पुढे.

पहिल्या टप्प्यामध्ये मुख्यतः काही पुरोगामी पुरुषांच्या पुढाकारामुळे महत्त्वाचे बदल घडताना दिसतात. यामध्ये सतीबंदी कायदा (1829), विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर मान्यता 1856 स्त्रीभ्रूण हत्या प्रतिबंधक कायदा (1870) अंतर जमाती विवाहास मान्यता 1872 समती वयामध्ये वाढ, 1891 यांचा समावेश होतो. या संदर्भात विश्वरचंद्रा विधासागर, वीरेशलिंग पंतुलू, पंडित रमाबाई, राजा राममोहन रॉय, धोंडो केशव कर्वे, सुष्णलक्ष्मी, जोतिबा, सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य महत्त्वाचे ठरते.

दुसऱ्या टप्प्यामध्ये भारतीय महिला परिषद, भारत स्त्री महामंडळ, विमेन्स इंडियन असोसिएशन (WIR) नॅशनल कौन्सिल ऑफ विमेन फॉर इंडिया विमेन्स कॉन्फरन्स AIWC या संघटनांचा उदय होतो. या संघटित चळवळीद्वारे प्रांतामध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार 1921 बालविवाह प्रतिबंधक कायदा 1929 स्त्रियांना मर्यादित प्रमाणात मालमत्तेचा हक्क 1937 यासारखे महत्त्वपूर्ण बदल झाले.

उद्दिष्टये

संबंधित संशोधन पेपर सामाजिक संशोधनातील दुय्यम सामुग्रीच्या आधारे तयार करण्यात आला आहे.

1. स्त्री चळवळीच्या उदयाचा आढावा घेणे.
2. स्त्री चळवळीच्या आयामाचा आढावा घेणे.
3. स्त्री चळवळीचे नवे यश व मर्यादा यांचा अभ्यास करणे.
4. स्त्री चळवळीची पुढील आव्हाने जाणून घेणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चळवळीचे पुन्हा तीन टप्पे करता येतात.

1947 ते 1970 या दशकापर्यंत राष्ट्रबांधणीच्या कार्याला प्राधान्य दिले गेले. अर्थात संविधानात अंतर्भूत मूलभूत हक्क व राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे यामध्ये स्त्रियांचे हक्क व अधिकार यांचा योग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न केला गेला. पण या तरतुदीच्या अंमलबजावणीत अपयशामुळे 1970 च्या दशकात स्त्री चळवळीचा स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दुसरा टप्पा सुरू झाला.

असमान वेतन, स्त्रियांचे अकुशल कामगारात वर्गीकरण, विना मोबदला श्रम, सामजिक संस्थामधील जात, धर्म, कुटुंब इ. सत्तेच्या संरचनेतील पुरुषी वर्चस्व या समस्यावर भर होता. स्वातंत्र्योत्तर

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

कालखंडातील 21 व्या शतकातील टप्प्यामध्ये स्त्री चळवळ स्त्री–पुरुष समानतेच्या पलिकडे जाऊन स्त्रियांची वैयक्तिक जीवन ठरवण्याची सत्ता व त्यांचे सबलीकरण यांसारख्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकते.

भारतामध्ये स्त्री चळवळीचा एक प्रवाह वरील आढाव्यावरून स्पष्ट होतो. आजही अनेक गंभीर स्त्री समस्या भारतीय समाजासमोर उभ्या आहेत. रुढी परंपराचा पगडा, प्रत्येक धर्मातील खाजगी जीवन नियंत्रित करणारे धार्मिक कायदे, विवाहित स्त्री–पुरुष प्रमाण, समाज नागरी कायद्याचा अभाव, कौटुंबिक हिस्सा, हुंडाबळी, बलात्काराच्या घटना, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रश्न यांसारख्या समस्यांना स्त्री समाजाला आजही तोंड द्यावे लागते. या समस्याचे आकलन व त्यावरील उपाय याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

1975 साल हे संबंध जगभरच एका नव्या क्रांतीचे वातावरण निर्माण करवून गेले. या काळापर्यंत फ्रान्स, जर्मनी, व्हिएतनाम, लॅटिन अमेरिका, अमेरिकेतील ब्लॅक पँथर आंदोलन, चीनमधील नवजनवादी क्रांती अशा अनेक चळवळींतून समाजव्यवस्थेत बदल होत होते. स्त्रियांचे प्रश्न हे तर विश्वव्यापी आहेत हे लक्षात आल्यावर संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1975 हे महिला वर्ष म्हणून घोषित केले आणि 8 मार्च हा महिला दिवस म्हणून घोषित झाला, त्यालाही वस्त्रोद्योगातील गिरणी कामगार स्त्रियांनी केलेल्या चळवळीचा संदर्भ होता. स्त्रियांचे प्रश्न यानिमित्ताने पृष्ठस्तरावर येऊ लागले आणि संबंध जगातच ते इतके जटिल होते की, पुढची दहा वर्षे महिला दशक म्हणून घोषित करण्यात आली. दुर्देवाने या घटनेला तीस वर्षे झाल्यावरही स्त्रियांच्या कित्येक समस्या अजून सुटलेल्या नाहीत.

स्त्री चळवळींचे नवे आयाम

देशाला लागलेले आणीबाणीचे ग्रहण 1977 मध्ये सुटले आणि देशभर स्त्रियांच्या चळवळी पुन्हा एकदा नव्याने जोर धरू लागल्या. अनेक स्त्री चळवळींचा मोठा सहभाग होता. स्त्री समस्या वर्गसापेक्ष असूनही प्रॉयोरिटी झीन मध्ये टाकण्यात आली. जशा ट्रेड युनियन, शेतकरी समिती इ. शाखा उदयाला आल्या. त्याचप्रमाणे स्वतंत्र, स्वायत्त, बिगरसरकारी संस्था स्त्रियांच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी मोठ्या प्रमाणात स्थापन झाल्या. परदेशातून अनुदाने मिळू लागली. 1977 मधील महिला दक्षता समितीला सरकारी जनता दलाचा पाठिंबा होता आणि त्याला प्रमिला दंडवते यांचेकडे स्त्रीचे नेतृत्व होते, त्यामुळे स्त्रियांचा आवाज संसदेपर्यंत पोचू शकला आणि काही कायदेविषयक सुधारणा दृष्टिपथात आल्या.

याच सुमारास बिहारमधल्या बोधगया जिल्ह्यात जयप्रकाश नारायणांच्या विचारसरणीने प्रभावित झालेल्या छात्र युवा संघर्ष समितीच्या महिला शाखांनी मंदिरातील महंताच्या सावकारी पाशात असलेल्या कित्येक जमिनी भूमिहिनांना परत मिळवून दिल्या. 1980 मध्ये त्यांनी 'औरत' नावाचं एक पोस्टर प्रसिद्ध केले. त्यात म्हटले होते की, समाज बदलेल तेव्हा व्यक्ती बदलेल आणि जेव्हा व्यकती बदलेल तेव्हा समाज बदलेल. त्यासाठी पुरुष–पुरुष, पुरुष–स्त्री आणि स्त्री–स्त्री यांच्यातलं नातं बदलावं लागेल. याच काळात पुरुषांच्या वर्चस्वाचे मुद्दे चर्चेत आले, तेव्हा बोधगयामध्ये एक स्त्री शिबीर आयोजित करण्यात आले. त्यात पुरुषांबरोबर जमिनीच्या मालकी हक्कात स्त्रियांचेही नाव लावले जावे, अशी जोरदार मागणी करण्यात आली. तथापि ही संघटना फक्त स्त्रियांचीच नसल्याने स्त्रियांच्या मागण्यांचा फारसा प्रभाव पडू शकला नाही.

राजकीय पक्षांशी संबंधित स्त्री शाखेच्या कार्यकर्तृत्वाला नेहमीच मर्यादा पडत गेल्या आणि त्या त्या राजकीय पक्षांच्या धोरणाबाहेर जाऊन काम करणेही अशक्य झाले. सत्तरच्या दशकातील उत्तरार्धात दिल्लीमध्ये 'समता' किंवा 'स्त्री संघर्ष' या नावाने एकत्र आलेल्या गटांत कोणतीही स्त्री राजकीय पक्षाची असणार नाही याची कळजी घेण्यात आली.

दिल्लीतील मानुशी गट करत असलेले 'ओम स्वाहा' हे पथनाट्य आणि महाराष्ट्रात ज्योती म्हापसेकरांनी लिहिलेल्या 'मुलगी झाली हो' या पथनाट्याचे रस्त्यावर प्रयोग करून सामान्य स्त्री–पुरुषांपर्यंत स्त्रियांवरचे अन्याय, हुंड्यासाठी होणारे छळ, स्त्रियांना जिवंत जाळण्याच्या घटना इत्यादी प्रश्नांची झळ सर्वदूर पोचवली. अश्लील पोस्टर्सबद्दलची निदर्शने, जाहिरातीतील स्त्री शरीराचे

प्रदर्शने, नाटक–सिनेमांमधील अश्लील दृष्ये आणि भाषा यांच्याबद्दल मोर्चे काढून स्त्री संघटनांनी स्त्रियांच्या अवमूल्यनाकडे समाजाचे लक्ष वेधले.

विद्यापीठांमधून स्त्रीविषयक अभ्यासक्रम व स्त्री अभ्यास केंद्रे सूरू झाली. संशोधनाच्या स्तरावर स्त्री प्रश्न आल्यामुळे स्थूल आणि सूक्ष्म या दोन्ही पातळ्यांवर तळागाळातल्या स्त्रीच्या जगण्यापासून उच्चस्तरीय स्त्रीच्या जीवनशैलीबद्दल अनेक वास्तवे उजेडात येऊ लागली आणि सर्वच स्तरावरील स्त्रियांच्या शोषणाचा विविध सामाजिक शास्त्रांच्या संदर्भात अभ्यास सुरू झाला. पितृप्रधानता, लिंगभाव यासंबंधी मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र यांच्या दृष्टिकोनातून नवीन संशोधनाला चालना मिळाली. स्त्री चळवळींच्या पायावरच स्त्रीवादी साहित्याची इमारत उभी राहिली आणि मराठी साहित्यात तिने एक नवा प्रयोग आणला. विवाहातील दुय्यम भूमिका, समाजाची दुटप्पी नीती, पुरुषसत्ताकाची अरेरावी, स्त्रियांचे दडपलेपण, लैंगिक शोषण इत्यादी अनेक प्रश्नांवर धीट भाष्य करणाऱ्या कविता, कथा, कादंबऱ्या यांनी स्त्री जीवनाचे वास्तव जगासमोर उघड केले.

स्त्री चळवळींची व्याप्ती आणि जरुरीही दिवसेंदिवस वाढत आहे. हुंडाबळी, हिंसाचार, बलात्कार, एकतर्फी प्रेमातून हत्या, गर्भलिंग परीक्षा, स्त्री–भ्रूण हत्या, स्त्रियांचे विकृत चित्रीकरण, कौटुंबिक अत्याचार, स्त्रियांचा व्यापार आणि विक्री, परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रश्न, अंधश्रद्धेने दिले जाणारे कुमारिकांचे बळी, बालिकांचे लैंगिक शोषण, स्त्री प्रश्नांची ही मालिका संपता संपत नाही. गेली 30–35 वर्षे स्त्रियांच्या चळवळी यातील एकके प्रश्न घेऊन लढू लागल्या.

स्त्री चळवळींचे यश अन् मर्यादा

स्त्री संघटनांच्या खऱ्या अर्थाने कृतिशील चळवळीची 1975 ते 2000 ही 25 वर्षे होती. स्त्रियांचे प्रश्न अगणित आणि स्त्री चळवळींची शक्ती मर्यादित आणि आपल्याला भौगोलिक क्षेत्रातल्या प्रश्नांची बांधिलकी जास्त मानणारी. त्यामुळे काळी विधायक कार्यक्रम हाती घेऊन स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी पावले उचचलेली दिसून येतात. स्त्री मुक्ती संघटनेने 'स्त्री मुक्तीची ललकारी' हे चळवळीतल्या प्रबोधनात्मक आणि मनोरंजनात्मक सोप्या चालीवरच्या गाण्याचे पुस्तक तयार केले. ते इतके लोकप्रिय झाले की त्याच्या पन्नास हजार प्रती खपल्या.

महिला मंडळे, कारखाने, शेतमजूर स्त्रिया यांच्यासमोर कलापथकाचे कार्यक्रम करताना सुरुवातीला जोशपूर्ण म्हटल्या जाणाऱ्या या गाण्याने एकोप्याची भावना निर्माण होई आणि उत्साहपूर्ण वातावरणात पुढचे कार्यक्रम सादर होत. 'मुलगी झाली हो' हे असेच पथनाट्या आणि प्रभावीपणे त्यातून दिसणारी स्त्री जीवनाची विदारक शोकांतिका यामुळे इतके परिणामकारक ठरले की त्याची 1200 हून अधिक प्रयोग झाले. नऊ भाषेत त्याचे रुपांतर होऊन ते इतर राज्यांमध्ये पोचले. आंतरराष्ट्रीयच महिला अधिवेशनातही ते सादर करण्यात आले. 1986 मध्ये याच स्त्री मुक्ती संघटनेने 'प्रेरक ललकारी' हे मुखपत्र सुरु केले. स्त्रियांचे आरोग्य, शिक्षण, दारिद्रय, बेकारी, हिंसा, कुटुंबनियोजन, स्त्रीविषयक कायदे आणि पर्यावरण हे विषय त्यात प्रामुख्याने चर्चिले जात. दृश्य माध्यमे ही लिखित माध्यमांपेक्षा अधिक परिणामकारक असतात. त्यामुळे मासिक पाळी, गरोदरपणा, बाळंतपण यांची शास्त्रशुद्ध माहिती देण्यासाठी 'कहाणी नहाणीची', 'कहाणी नऊ महिन्यांची', 'कहानी जन्माची' असे स्लाइड शो तयार करण्यात येऊन ते स्त्रियांपर्यंत पोचवले गेले. याच काळात पुण्यातून 'बायजा' मासिक निघत होते. ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे प्रश्न आणि त्यासाठी चालणारे विविध उपक्रम यावर या मासिकाचा विशेष भर होता. 'मिळून साऱ्या जणी' हे मासिकही स्त्री प्रश्नांनाच वाहिलेले असून गेली चौदा वर्षे स्त्री–पुरुष संवादावर विशेष भर देऊन ते अव्याहतपणे चालू आहे. 1983 मध्ये 'सहेली' या दिल्लीतील स्त्री संस्थेने भारतातील स्त्री प्रतिनिधींची एक कार्यशाळा घेतली. स्त्रियांच्या जीवनात सकारात्मकता आणणे, स्त्रियांची एकजूट घनिष्ठ करणे, विविध प्रांतातील स्त्रियांमध्ये संवाद प्रस्थापित करणे,

2000 पूर्वीच्या स्त्री चळवळींपुढे अनेक आव्हाने होती आणि आपापल्या मर्यादित कुवतीत त्यांनी त्यातून वाढ काढलीही. विशेषतः रात्री, अपरात्री घरातून बाहेर काढल्या गेलेल्या, शोषित, अत्याचारग्रस्त, घटस्फोटित स्त्रियांसाठी तात्पुरती निवारा केंद्रे, मोफत वकिली सल्ला, समुपदेशन, आर्थिक–मानसिक

आधार, रोजगाराची व्यवस्था यासाठी स्त्री मुक्ती संघटना, नारी समता मंच, भारतीय स्त्री शक्ती जागरण, स्त्री आधार केंद्र इत्यादी अनेक संस्थांनी अशी तात्पुरती निवारा केंद्रे काढली. पुढील काळात चोवीस तास सल्ला देणारी हेल्पलाइन सुरू झाली. महिला दक्षता समितीने मुंबई, दिल्ली, बंगळरू, हैदराबाद इथे शासनमान्य कुटुंब सल्ला केंद्रे सुरू केली. कायदेविषयक सल्ला देणारी केंद्रे उघडली. दिल्ली, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश इथे आप्तकालीन निवारे उभे केले. मुंबईत 3 हजार प्रकरणात केंद्रामार्फत वैद्यकीय, मानसोपचार, पोलीसांशी संवाद इत्यादी मदत देण्यात आली. स्त्रियांशी संबंधित कायद्यातील त्रुटी दूर होण्यासाठी कायदाविषयक अभ्याससत्रे भरवण्यात आली, तर पुण्याच्या समजावादी महिला सभेने शासनाच्या सहकार्याने जन–केंद्रे (कम्युनिटी सेंटर्स), आरोग्य केंद्रे, साक्षरता केंद्रे सुरू केली. समाजवाद, कायदे, आरोग्य, शिक्षण या विषयांवर 16 पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. फिलिप्स इंडियाच्या सहकार्याने लाकडी खेळणी करणे, वायर वाइंडिंग, ड्रिलिंग करणे अशी कौशल्ये शिकवून अर्थार्जनाची सोय करण्यात आली. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांसाठी पाळणाघराची जरुती होती, अनेक स्त्री संस्थांनी त्या काळात अशी पाळणाघरे सुरू केली.

स्त्री–पुरुष समानता, विवाह संस्था, जोडीदाराची निवड, लैंगिक शिक्षण इत्यादी स्त्रीविषयक मुद्दे घेऊन महाविद्यालयीन मुलामुलींची शिबीरे आयोजित केली. कुमारवयीन मुलामुलींची जिज्ञासा, मूल्यशिक्षण, किशोरवयीन मुलींना वयात येताना मार्गदर्शन यासाठी स्त्री मुक्ती संघटनेने जिज्ञासा प्रकल्प हाती घेतला. पालिकेच्या शाळेतील 2000 मुलींना मार्गदर्शन केले. शाळांमधून पालकांसाठी समुपदेशन केंद्रे काढण्यात आली. मुलींच्या शिक्षणात येणाऱ्या अडचणी, सोयींचा अभाव, आर्थिक दुर्बलता, गैरसोयी, असुरक्षितता याकडे महिला आघाडीने विशेष लक्ष केले दिले. जीवनावश्यक वस्तू विजेचे वाढते दर यावर नियंत्रण असावे, स्वस्त धान्य दुकानातील भ्रष्टाचाराला आळा घालावा. पिण्याचे पाणी सहज उपलब्ध व्हावे, प्रसारमाध्यमातील अंधश्रद्धा व धार्मिक कट्टरतावाद थांबवावा, लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी तोडली जावी, असंघटित क्षेत्रातील स्त्रियांनी एकत्र येऊन आपल्या मागण्या मांडाव्यात. त्यांनाही बोनस व बाळंतपणाची हक्काची रजा मिळावी इत्यादी मागण्या स्त्री मुक्ती आंदोलन संपर्क समितीने वारंवार करून त्यांचा पाठपुरावा केला. घरकाम करणाऱ्या कामकरी स्त्रियांन पुण्यात उत्स्फुर्त संप केला व त्यातून मोलकरीण संघटना तयार झाली. लाल निशाण पक्षातील स्त्री कार्यकर्त्यांनी त्यांना सतत पाठिंबा दिला. अंगणवाडी योजनेमुळे एक लाखांवर स्त्रियांना रोजगार मिळाला. अंगणवाडी स्त्रियांची एकजूट चांगली असून आपल्या मागण्यांसाठी त्या वारंवार मोर्चे काढतात. धरणे धरतात. परिचारिका संघटनाही वेळोवेळी आपल्या मागण्यांसाठी जागरुक राहून एकजुटीने काम करत आहेत. कचरा वेचक स्त्रियांची संघटना बांधणे, त्यांना परवाना मिळवून देणे, भंगार मालाला योग्य भाव मिळवून देणे, ओला–सुका कचरा वेगळा करण्याचे शिक्षण, ओल्या कचऱ्याचे खत बनवणे, त्यांच्या मुलांसाठी खेळवाडी चालवणे, मुलींना शिकायला प्रवृत्त करणे इत्यादी कामे जशी स्त्री मुक्ती संघटनेतर्फे चालतात तशीच निरंतर शिक्षण योजनेमार्फत एस. एन.डी. विद्यापीठातही चालतात. याशिवाय नर्मदा बचाव आंदोलन, अंधश्रद्धा निर्मुलन, पर्यावरण रक्षण, लोकविज्ञान चळवळ, अण्वस्त्र विरोधी मोहीम यातही स्त्री चळवळींचा सहभाग राहिला.

स्त्री चळवळींचा अस्त

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या तीन दशकांत अशा अनेक स्त्री चळवळी अस्तित्वात आल्या. स्त्रियांवरच्या अन्याय निवारणाच्या कामी या चळवळींनी बहुमोल कार्य केले. स्त्रियांवरचे प्रश्न पृष्ठभागावर आणणे, सरकारचे त्याकडे लक्ष वेधणे, दबाव गट निर्माण करणे, कायद्यात विधायक बदल घडवून आणण्याजोगी परिस्थिती निर्माण करणे आणि मुख्य म्हणजे स्त्री सुद्धा माणूस आहे आणि पुरुषांइतकाच समाजाचा एक जबाबदार सदस्य आहे याची जाणीव स्त्री–पुरुषांच्या मनात करून देण्याचे महत्त्वाचे काम स्त्री चळवळींनी केले. पण गेल्या 10 ते 15 वर्षात स्त्री चळवळींचा हळूहळू ऱ्हास होत गेला, त्या प्रभावहीन झाल्या आणि काही प्रमाणात संपल्याही असे दृश्य आहे. त्यांची जागा राजकीय पक्षांच्या महिला आघाड्या, बिगरशासकीय संस्था, परदेशी फंडिंगवर प्रोजेक्ट घेऊन तेवढ्यापुरते काम करणाऱ्या संस्था,

बचत गट चालवणाऱ्या संस्था इत्यादींनी घेतली आहे. स्वायत्त स्त्री संघटना आणि हे नवे गट यांच्या मूलभूत दृष्टिकोनातच फरक आहे. समाजकार्य या विषयाची पदवी घेऊन या कार्यक्षेत्रात उतरलेल्या स्त्री–पुरुषांची बांधीलकी निरपेक्ष समाजसेवेची नसते. समाजकार्य हा त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा भाग असला तरी त्यांना त्यातून पगार मिळतो. प्रोजेक्टवर फंडिंग मिळाल्यानंतर त्या प्रोजेक्टपुरती बांधीलकी मर्यादित होते. संस्था व काम चालू ठेवण्यासाठी समाजातील धर्मादाय संस्था, शासन व परकीय मदत यावर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे स्त्री प्रश्नांची आता एक चाकोरी तयार झाली असून तुकड्याा तुकड्याने त्या त्या प्रश्नांचा विचार होतो. समग्र स्त्री वर्गाच्या उत्थापनाचा विचार त्यात अनुस्यूत नसतो.

पूर्वीच्या स्त्री चळवळींमध्ये एक उत्स्फुर्तता होती. घरदार सांभाळून समाजकार्याची हौस असलेल्या स्त्रियां, स्त्रियांवरच्या अन्यायाने व्यथित होणाऱ्या स्त्रिया, इतर अन्यायग्रस्त स्त्रियांच्या प्रति आपली भगिनीभावाने बांधीलकी मानणाऱ्या स्त्रिया, आपला वेळ आणि प्रसंगी पैसाही देऊ शकणाऱ्या स्त्रिया अशा विविध मनोवृत्तीच्या स्त्रिया एकत्र येऊन असे गट निर्माण झाले. हे वैविध्य ही त्यांची शक्ती होती, तशीच मर्यादाही होती. जेथे अशा गटांना खंबीर नेतृत्व लाभले ते गट टिकले व त्यांनी काही ठोस विधायक कामेही केली. या गटांची कार्यशैली अनौपचारिक होती. त्यामध्ये औपचारिक पदव्यवस्था वा गटशिस्तीचा अभाव होता. तसेच कोणाचेच गटावर खास नियंत्रण व मार्गदर्शन नव्हते. नवनवीन कार्यकर्त्यांना जोडून घेणे, आपले संख्याबळ वाढवणे, नवनवीन कार्यक्षेत्रे धुंडाळणे ही वृत्ती नव्हती. त्यामुळे हे गट त्यांच्या त्यांच्या कार्यकर्त्यांपुरते व कामापुरते मर्यादित राहिले. गटामध्ये वैचारिक भांडणे, एखाद्या प्रश्नासंबंधी मतभेद, कार्यपद्धतीबद्दल विकल्प यामुळे गट फुटत गेले, त्यांची शकती क्षीण होत गेली. काही काळापुरते भरघोस कार्य आणि मग संपुष्टात येणे सुरू झाले. या गटांमधून लोकशाही पद्धत अभिप्रेत असली तरी त्यांच्यावर काहीजणींचे वैयक्तिक प्राबल्य व अधिकार केंद्रितता आली व नेत्या म्हणून त्यांना अधिक प्रसिद्धी मिळाली. काही कार्यकर्त्यांनी यामुळे निराश होऊन गटाला रामराम ठोकला.

सारांश

भारतात स्त्री चळवळींचा मुख्य प्रवाह समाजवादी स्त्रीवादी राहिला आहे. वैचारिक जवळीकतेमुळे मार्क्सवादाशी त्याची जवळीक आहे. जनवादी महिला संघटना, भारतीय स्त्री शक्ती जागरण वगैरे काही संस्था मर्यादित कार्यक्षेत्रात अजूनही कार्य करत आहेत. पण विसाव्या शतकाची शेवटची दोन दशके ज्या अर्थाने स्त्री संघटनांनी गाजवली, तो करिश्मा आता राहिलेला नाही. काळाच्या ओघात पुढील भविष्यात कदाचित स्त्री संस्था पुन्हा मूळ धरतीलही, पण आता वर्तमानात तरी त्यांचे अधिष्ठान संपत गेले आहे.

संदर्भ सूची

1. स्त्री चळवळ : नवे परिमाण हवे – लता प्रतिमा मधुकर आंदोलन विशेषांक 1998.
2. महाराष्ट्रातील स्त्री मुक्ती चळवळीचा मागोवा – महिला दिन विशेषांक, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती फेब्रुवारी 2007.
3. समर्थ महिला समर्थभारत – योजना अंक 3 ऑक्टो. 2008.
4. स्त्री सबलीकरण समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या – चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. भारतातील सामाजिक चळवळी – डायमंड प्रकाशन, घनश्याम .....
6. महिला दिन विशेषांक – प्रबोशन प्रकाशन ज्योती, फेब्रुवारी 2008.
7. सक्षम महिला – प्रगत महाराष्ट्र – लोकराज्य मार्च 2010

2018-19

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
161	डॉ. संभाजीराव आनंदा मोरे	पंडिता रमाबाई स्त्री स्वातंत्र्याचा अविष्कार	563 To 565
162	प्रा. डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण	थोर समाजसेविका सिंधुताई सपकाळ यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान	566 To 568
163	प्रा. संदिप भैरू जाधव	मध्ययुगीन भारतातील महान राज्यकर्ती : राणी रुद्रमा देवी	569 To 573

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Ka
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

मध्ययुगीन भारतातील महान राज्यकर्ती : राणी रुद्रमा देवी

प्रा. संदिप भैरू जाधव
विठ्ठलराव पाटील महाविध्यालय,
कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

गोषवारा :-

प्रामुख्याने भूतकाळाचा इतिहास हा बऱ्याचवेळा पुरुषी दृष्टीकोनातून पहिला जातो. सामान्यतः सर्व ऐतिहासिक लिखाणामध्ये स्त्रियांना गौण स्थानावर ठेवलेले दिसून येते. कारण स्त्री ही परावलंबी असते म्हणून तिच्याकडे पहिले गेले. त्यामुळे पुरुषांच्या कार्याला उजाळा दिला जातो व स्त्रियांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रियांच्या प्रशासकीय क्षमता इतिहासाच्या पानावर सामान्यपणे नसतात. पण थोडसे आपण इतिहासाकडे बारकाईने पाहिल्यास आपल्या लक्ष्यात येते कि, कित्तूरची राणी चेन्नम्मा, गोंडवानाची राणी दुर्गावती, काकतीय राणी रुद्रमादेवी, महाराष्ट्रातील ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, रझिया सुलताना, चांदबीबी यासारख्या अनेक स्त्री सत्ताधीशांनी अत्यंत कठीण परिस्थितीतही आपल्या कार्याचा ठसा इतिहासाच्या पानापानावर उमठविला आहे. यापैकीच एक वारंगळच्या काकतीय राज्याची राणी रुद्रमादेवीच्या कार्यावर आपण प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रकाश टाकणार आहोत. राणी रुद्रमादेवी दक्षिणेतील काकतीय राजवंशातील प्रमुख शासकांमधील एक होती, जिने अत्यंत बिकट परिस्थितीत काकतीय राज्याचे प्राणपणाने रक्षण करून काकतीय राज्याला वैभवशाली दिवस आणले.

प्रस्तावना:-

अनेक शतकापासून आपण भारतातील महान पुरुष योद्ध्यांच्या विजयाच्या गाथा वाचत असतो. त्यामध्ये ते उत्कृष्ठ तलवारबाजी होते, घोडेबाजीमध्ये तरबेज होते आणि असेच काही. पण यामध्ये काही स्त्रियादेखील होत्या. आपण इतिहाकडे बारकाईने पाहिल्यास आपल्या लक्षात येते कि,अनेक स्त्री भारतीय सत्ताधीशांनी कठीण परिस्थितीतही आपल्या कार्याचा ठसा भारतीय इतिहासामध्ये उठविला. यामध्ये कित्तूरची राणी चेन्नम्मा, गोंडवानाची राणी दुर्गावती, महाराष्ट्रातील ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, रझिया सुलताना, चांदबीबी, काकतीय राज्याची राणी रुद्रमा देवी या सर्व स्त्रिया लढाई लढल्या, त्यांनी सैन्यांचे नेतृत्व केले आणि महान सत्ताधीश बनल्या.

मध्ययुगीन भारतीय इतिहासामध्ये ज्या काही स्त्री सत्ताधीश वारसाहक्काने सिंहासनावर आल्या, त्यापैकी सध्याच्या आंध्र प्रदेश व तेलंगणाच्या भागातील काकतीय या स्वतंत्र सार्वभौम राज्याची राणी रुद्रमादेवी ही एक होती. जिने इ. स. १२६२ ते इ.स. १२८९ या काळात राज्य केले. दक्षिण भारतातील मध्ययुगीन इतिहासातील ती एकमेव यशस्वी राज्यकर्ती होती. शेजारील आक्रमक राज्यांचे हल्ले परतावून लावून तिने काकतीय राज्याचे रक्षण केले. काकतीय राज्याच्या अंतर्गत धोरणात धोरणात्मक बदल करून काकतीय राज्याला एक समृद्ध परंपरा दिली. त्यामुळे दक्षिण भारतीय लोकांनी तिच्या स्मृती जपून ठेवलेल्या दिसून येतात.

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

उद्दिष्टे:-

१. एक स्त्री राज्यकर्ती म्हणून राणी रुद्रमादेवीचा अभ्यास करणे.

२. राणी रुद्रमादेवीच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

३. राणी रुद्रमादेवीच्या इतिहासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

Methodology संशोधन पद्धती :-

या शोधनिबंधामध्ये ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे. त्यामध्ये पुस्तके, वर्तमानपत्रे संशोधन पत्रिका, लेख, मासिके यांचा साधन म्हणून वापर केला आहे.

सध्याच्या तेलंगाना व आंध्रप्रदेशावर राज्य करणाऱ्या वारंगळचा काकतीय राजवंश हा दक्षिण भारतातील एक महत्वाचा राजवंश असून त्याने भारतीय इतिहास व संस्कृतीला आकार दिला. काकतीय साम्राज्याची पायाभरणी गोदावरी व कृष्णा नदीच्या परिसरात आठव्या, नवव्या शतकात झाली. आरगळू Argallu आताचे नाव वारंगळ ही त्याची राजधानी होती.[१]

१३ व्या शतकातील वारंगळचा काकतीय राज्याचा सम्राट गणपतीदेव यास रुद्रम्बा म्हणजे रुद्रमादेवी व जनपमादेवी या दोन मुली होत्या. राजा गणपतीदेवाला मुलगा नसल्यामुळे त्याने आपली मुलगी रुद्रम्बाचा औपचारिकपणे मुलगा म्हणून प्राचीन काळापासून चालत आलेला पुत्रिका समारंभ केला व तिचे रुद्रदेव असे पुरुषवचणी नाव ठेवले. प्रत्येक राजकुमाराला जसे राजनिती, युद्धकला व प्रशासकीय नितीचे शिक्षण दिले जाते तसेच शिक्षण रुद्रमादेवीलाही लहानपणीच दिले गेले होते. रुद्रमादेवीचा विवाह पूर्वीय चालुक्यवंशीय निदडवेलू Nidadavolu या राजवंशातील वीरभद्र या राजकुमाराशी झाला होता.[२] हा विवाह भविष्यातील राजकीय दृष्टीकोनातून राजा गणपतीदेवाने घडवून आणला होता. वीरभद्रने विवाहानंतर रुद्रम्मादेवीच्या प्रशासनात भाग घेतल्याचा उल्लेख कोठेही मिळत नाही.या दाम्पत्याला दोन मुली झाल्या.

राजा गणपती देवाने त्याच्या उत्तरार्धात काकतीय राज्याचा विख्यात प्रधानमंत्री शिवदेव याचा सल्ला घेऊन वारसदार म्हणून रुद्रमादेवीचे नामांकन केले. जेव्हा रुद्रमादेवी १४ वर्षाची होती तेव्हा ती वडिलांचा वारसदार म्हणून काम पाहू लागली. पहिल्या दोन तीन वर्षामध्ये रुद्रमादेवीने वडिलांच्याबरोबर संयुक्तपणे राज्यकारभार केला. जेव्हा दक्षिणेतील पांड्य राजा जातवर्मा सुंदर पांड्य याने काकतीय राज्यावर आक्रमण केले आणि काकतीय राज्याचा त्यांच्या सहयोगी राज्यासह नेल्लोरजवळील मुत्तुकुर Muttukur च्या रणक्षेत्रात अपमानकारक पराभव केला.[३] काकतीय राजा गणपती देव शेवटी हे आक्रमण परतावून लावण्यात यशस्वी झाला असला तरी त्याने आपला काही प्रदेश व प्रतिष्ठा गमावली. त्यामुळे त्याचे जहागीरदारांवरचे वर्चस्व कमी झाले आणि वरिष्ठ अधिकारी (Nobels) डळमळीत झाले . त्यामुळे काकतीय राज्यात गोंधळ व अराजकता माजली. या

सर्व परिस्थितीमुळे राजा गणपतीदेव सक्रिय राजकारणातून निवृत्त झाला. त्यामुळे खरी सत्ता ही रुद्रमादेवीच्या हातात आली. त्यामुळे तिने प्रशासनात आपले लक्ष देण्यास सुरुवात केली.

राणी रुद्रमादेवी

वडील गणपतीदेव व पती वीरभद्र यांचा अल्पावधीतच मृत्यू झाल्याने रुद्रमादेवीला याचा मोठा धक्का बसला आणि या दु:खातून सावरणे तिला अशक्य बनले. ती पूर्णपणे उध्वस्त झाली आणि यातून तिने मरण्याचे ठरवले. परंतु राज्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी (Nobels) व मंत्र्यांनी राज्याची देखभाल घेण्याबाबत तिचे मन वळवून तिला तिचा निर्णय बदलावयास भाग पाडले. शेवटी राणी रुद्रमादेवीने इ. स. १२६९ ला राज्याभिषेक केला.[४]

एका स्त्रीने राजा म्हणून राजगादीवर बसणे आणि राज्यकारभार चालवणे हे काही वरिष्ठ अधिकारी व तिच्या जवळच्या नातलगांना सहन न होणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे हरिहरा देव (Harihara Deva) व मुरारी देव (Murari Deva) या तिच्या चुलतभावानी काही अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने एक स्त्री राज्यकर्ती म्हणून रुद्रमादेवीविरोधी बंड केले. पण रुद्रमादेवीने अतिशय चाणाक्षपणे जगनीदेव (Jaganideva) व गोना गणा रेड्डी (Gona Ganna Reddy) यासारख्या कार्यक्षम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने हे बंड मोडून काढले.[५]

राजा गणपती देवाने कलिंगच्या राज्याचा पराभव केला होता. काकतीय राज्यात निर्माण झालेल्या अंतर्गत परिस्थितीचा फायदा घेऊन आपल्या पराभवाचा बदला घेण्यासाठी व गेलेला प्रदेश परत मिळवण्यासाठी कलिंग राजा नरसिंहम पहिला (Narasimha-I) याने गोदावरी मुखाजवळील त्रिभुज प्रदेशात सर्वशक्तीनिशी हल्ला केला व तो प्रदेश जिंकून घेतला. पण काही काळानंतर नरसिंहम पहिला याचा पुत्र व उत्तराधिकारी कलिंग राजा वीरभानूदेव पहिला (Vira Bhanudeva-I) व त्याचा साथीदार अर्जुनदेव यांचा पराभव पोती नायक (Poti Nayak) व प्रोली नायक (Proli Nayak) या रुद्रमादेवीच्या सेनापतींनी केला.[६] अशाप्रकारे आंध्र किनारपट्टीवर काकतीय राज्याची सत्ता पुनर्प्रस्थापित झाली.

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Department of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
277	विजय मारोती मगरे ज्ञानेश्वर आत्माराम कोळूके	भारतीय लोकप्रशासन आणि समस्या	1045 To 1047
278	विनायक यशवंत वनमोरे	भारतातील कापड उद्योगाची वाटचाल आणि समस्या	1048 To 1051
279	डॉ.सचिन महादेव पाटील	भारतातील वाढती असहिष्णुता	1052 To 1057
280	वैशाली तातोबा चौगुले	बहादूर थापा आणि इतर कविता – एक आकलन	1058 To 1064
281	मोनालिसा अरुण खानोरकर	अर्थशास्त्राच्या तत्त्वज्ञानाचे सामाजिक महत्व	1065 To 1066
282	मारोती बालाजी जाधव	World Cat - वर्ल्ड कॅट एक आदर्श ग्रंथालय संकल्पना	1067 To 1069
283	डॉ. संजय गव्हाणे	सद्यःस्थितीत भारतीय संसदीय लोकशाही व्यवस्थेसमोरील आव्हाने	1070 To 1074
284	डॉ. वंदना अरूण सातपुते	लोकप्रशासनावर माहिती तंत्रज्ञानाचा पडलेला प्रभाव व परिणाम	1075 To 1076
285	डॉ. व्ही. एच. मटकर	भारतीय लोकशाही प्रकिया आणि राजकारण	1077 To 1080
286	अभय विष्णू मनसरे	नांदेड व यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पीकाच्या उत्पादनाचा तुलणात्मक अभ्यास	1081 To 1083
287	डॉ. दत्ताजी हुलप्पा मेहत्रे	नक्षलवादी चळवळीचे बदलते स्वरुप	1084 To 1086
288	दुर्गाप्रसाद विश्वासराव बोरकर	लोकशाही शासन व्यवस्थेसमोर आंदोलने एक आव्हाण	1087 To 1088
289	प्रा. बालाजी गणपतराव भंडारे	समकालीन जगण्याचा तळ शोधणारी व भीषण वास्तवाचे भान देणारी कविता :' माझ्या वर्तमानाची नोंद '	1089 To 1093
290	प्रा.डी.एस. सोनकांबळे	भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या	1094 To 1096
291	प्रा.डॉ. कृष्णा भवारी	आदिवासी महादेव कोळी जमातीचे समाजशास्त्र आणि भाषिक आव्हाने	1097 To 1099
292	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	स्त्री–भ्रूण हत्या : एक सामाजिक समस्या	1100 To 1105
293	प्र.निर्मल तुकाराम बाघव	शिक्षणामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाची भूमिका	1106 To 1111
294	प्रा.राजदेव हरी पाटील	समकालीन साहित्यप्रवाह	1112 To 1115
295	डॉ.सोनेर प्रभाकर कावडे	भारतीय राज्यघटना निर्मितीमधील स्त्रीयांची भूमिका	1116 To 1119
296	सविताबाई चंद्रकांत रामगिरवार	सुशासनाची गुरुकिल्ली : ई–प्रशासन	1120 To 1125
297	डॉ. सुनंदा विकास पाटील	ग्रंथालया समोरील बहुपैलू आव्हाने	1126 To 1130
298	डॉ. नेवलिनी बी. मुडेवर	पर्यटन क्षेत्र : आर्थिक विकास व आव्हाने (विशेष संदर्भ – भारत)	1131 To 1136

I/C PRINCIPAL
Vithalrao Patil Mahavidyalaya Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

स्त्री-भ्रूण हत्या : एक सामाजिक समस्या

प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता.पन्हाळा,
जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून स्त्रिला अगदी दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. कुठल्याही गोष्टीत तिने ढवळाढवळ केलेली पुरुष वर्गाला चालत नाही. स्त्रीने फक्त चूल आणि मूल सांभाळावी अशी सक्ती असते. आता आपणाला हे चित्र बदलतयं असे वाटत असले तरी तो भ्रम आहे. कारण स्त्री कितीही शिकली तरी तिच्या वडिलांना मुलाच्या बापाला हुंडा हा द्यावाच लागतो. आणि हेच कारण की काय म्हणून या मुलीला जन्म देण्याआधीच मारले जाते. सोनोग्राफीद्वारे मुलगा की मुलगीचे निदान केले जाते. मुलगा असेल तर ठीक नाहीतर मुलगी असेल तर तिचा गर्भ तिथेच खुडला जातो.

ज्या लोकांचा या पद्धतीला विरोध असतो. त्याच्यावर जेव्हा ही वेळ येते. तेव्हा त्यांना सुद्धा मुलीचा जन्म नकोसा असतो. पण हे कुणीही उघडपणे सांगत नाही. याला एखादा अपवाद असतो नाही असे नाही पण मुलगी म्हणजे परक्याचे धन हीच गोष्ट अजून कुणाच्या मनातून जात नाही. तिला लहानाचे मोठे करायचं, शिकवायचं, व्यवस्थित पालन पोषण करायचे आणि एकं दिवस परक्या घरी विवाह करून द्यायचा. त्यात आपण ही जमेची बाजू धरली तर त्या निष्पाप बाळाला हे जग बघण्या आधिच त्याचा अंकूर खोडून टाकायचा हा कुठला न्याय आहे.

आपण जेव्हा सकाळी पेपर उघडतो तेव्हा कुठे ना कुठे तरी आपणाला कुठल्यातरी डॉक्टरांना सोनोग्राफीचा बेकायदेशीर वापर करून गर्भलिंग निदान केल्याची बातमी वाचण्यास मिळते आणि पोलीसांनी त्यांना अटक केली हे वाचून बऱ्याच जणांचे पित्त खवळत असलेही हा जो काय भयंकर प्रकार चालला आहे त्यांचा खूप मोठा परिणाम आपल्याला भोगावा लागणार आहे. निसर्गाच्या विरूद्ध जर काही घडत असेल तर निसर्ग त्याचा परिणाम दाखवल्याशिवाय राहणार नाही आणि आपणाला माहितही असेल की चालू वर्षी पुरुषांच्या मागे स्त्रियांचे प्रमाण १४४ असे आहे. या प्रमाणात अशीच तफावत होत राहिली तर आपणाला कुठल्या परिणामाला तोंड द्यावे लागेल? हा विचार करणे अतिशय अपरिहार्य आहे.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोध निबंध हा सामाजिक संशोधनातील दुर्य्यम तथ्यांच्या आधारित आहे.

१. स्त्री-भ्रूण हत्येच्या कारणांचा आढावा घेणे.
२. स्त्री-भ्रूण हत्येच्या परिणामांचा आढावा घेणे.
३. स्त्री-भ्रूण हत्या कमी करण्यासाठी उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

भारतातील लिंग गुणोत्तरातील बदल हा गेली अनेक दशके लोकसंख्यातज्ञ, सामाजिक शास्त्रज्ञ व आरोग्य विशेष तज्ञामध्ये चर्चेचा विषय बनला आहे. अलिकडेच त्यांची व्याप्ती चार भिंती आडच्या बौद्धिक चर्चेकडून या विषयासंबंधी जनजागृती साधण्याच्या दिशेने वाटचाल करू लागली आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देखील उखअ व णछत्रझअ सारख्या पूर्णतया भिन्न संस्थांनी वेगवेगळ्या कारणासाठी लक्षावधी भारतीय लढ्याच्या जन्मापूर्वी किंवा जन्मानंतर केल्या जाणाऱ्या निःशब्द संहाराबदल व परिणामी भारताच्या विषम गुणोत्तराबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे. सामाजिक, आर्थिक निर्देशांकांशी पडताळून पाहणारे जुने सिद्धांत व मापदंड आता कालबाह्य ठरले आहे. तरी देखील दुसरीकडे, लिंगभेदात्मक गर्भपातासारख्या सामाजिक घडामोडीची संभाव्य कारणमीमांसाही अस्पष्ट आहे. या लोकसंख्यात्मक आपत्तीच्या महाकाय

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

व्याप्तीबद्दल जरी बहुसंख्य जनता अनभिज्ञ असली तरी समाजातील संवेदनशील व सचेतन घटक या समस्यांचा वेध घेण्यास व त्यावर उपाय शोधण्यास उत्सुक आहेत.

एका विशिष्ट प्रदेशात पुरुषांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होण्याने त्या प्रदेशाच्या लिंग गुणोत्तरावर परिणाम हा होणारच. खालील तक्त्यात लिंग गुणोत्तर दर्शविणारे तक्ता आहे.

निवडक देशाचे लिंग गुणोत्तर

अ.नं.	देश	लिंग गुणोत्तर
१)	कतार	८३५
२)	कुवैत	६५८
३)	युएई	६९९
४)	भारत	९४३
५)	चीन	९४३
६)	बांग्लादेश	९५२

वरील तक्त्यामध्ये काही निवडक देशांचे लिंग गुणोत्तर दिले आहे. या तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, आखातीय देशातील कमी लिंग गुणोत्तर हे मुख्यत्वे त्या देशात पुरुषांच्या स्थलांतरामुळे आहे तर भूतपूर्व रशियन प्रजासत्ताकमधील अत्याधिक लिंग गुणोत्तर हे मुख्यत्वे त्या प्रदेशाबाहेर होणाऱ्या पुरुषांच्या स्थलांतराशी निगडीत आहे. मात्र चीन व दक्षिण आशियातील कमी लिंग गुणोत्तर हे ह्या समाजातील पुरुष वर्चस्वामुळे स्त्रियांच्या जन्मदरात होणारी घट व त्यांच्या मृत्यूदरात होणाऱ्या वाढीशी संबंधित आहे. परंतु स्थलांतरासारख्या कारणाच्या अभावी, सतत घटणाऱ्या लिंग गुणोत्तरास संबंधित समाजात स्त्रियांना जगण्याच्या संधी कमी असतात. या निष्कर्षाप्रत आपण सुचवू शकतो.

जन्माच्यावेळी लिंग गुणोत्तर हे अधिक उपयुक्त मापक आहे. सामान्यतः प्रत्येक हजार पुरुषामागे जन्मणाऱ्या स्त्रियांची संख्या ही ९३४-९५३ असणे स्वाभाविक मानले जाते. त्यामुळे कुठल्याही सांख्यिकीदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण लोकसंख्येत या प्रमाणापासून विचलन आढळल्यास ती तज्ञ व घोटर्णहत्यासाठी धोक्याचा इशारा ठरतो. किंबहुना याच निकषाच्या दक्षिण कोरियातील स्त्री रोग तज्ञांनी देशात मोठ्या प्रमाणात लिंग भेदात्मक गर्भपात होत असल्याचे आढळले. भारतात मात्र अजूनही अनेक ठिकाणी गरोदरपण व अर्भकाच्या सुश्रुषेला संख्यात्मक पाठबळ नसल्यामुळे जन्म नोंदणी पद्धतीमध्ये बऱ्याच त्रुटी राहतात. परिणामी जेथे १०% जन्म नोंदणी होते अशा मुंबई सारख्या महापालिका वा सुक्ष्म अभ्यासाखालील काही विभाग वगळल्यास जन्मावेळचे लिंग गुणोत्तर हे देखील लिंग भेदात्मक गर्भपात व त्यांचा लोकसंख्यात्मक संतुलनावर होणारा परिणाम जोखण्यासाठी उपयुक्त साधन नाही या पाईक भूमीवर.

सामाजिक संदर्भ जाणून घेणे आवश्यक ठरते. खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक मूल्याव्यवस्था, परंपरा, रुढी, श्रद्धा व त्यांना शतकानुशतके पाठबळ पुरवणारे धर्माचरण यांच्या संदर्भ चौकटीतच संपूर्ण भारतात व त्यांच्या विशिष्ट प्रदेशात होणारे लिंग गुणोत्तरातील व बाल लिंग गुणोत्तरातील बदल नीट उकलता येतील. त्यामुळे देशात सती, स्त्री अर्भक हत्या, वधुना जाळणे, स्त्री-भ्रूण हत्या ते गर्भधारणापूर्व लिंगनिवड यासारख्या स्त्री निःपाताच्या विविध पद्धती एकत्र नांदताना आढळल्यातर संशोधकांनी त्यांचे आश्चर्य वाटून घेऊ नये. यात जात, वर्ग, सत्तीबरोबर पितृसत्ताकतेची दिन हजारो घटातून व्यक्त होत असते.

भारतातील दक्षिणेकडील राज्यामधील लिंग गुणोत्तर हे उत्तरेतील राज्यापेक्षा नेहमीच अधिक राहिले आहे. यासाठी त्यांनी उत्तरेतील वाढीव स्त्री मृत्यूदरास जबाबदार धरले. वृद्धापकाहात मूलाच्या आधाराचे आर्थिक मूल्य तर दुसरीकडे हुंडा पद्धतीमुळे मुलगी ही कुटुंबावर भार असते या समजुतीची भारतामध्ये पुत्र प्राप्तीसाठी हव्यास बळावला. १९८१ च्या

[illegible] लिंग गुणोत्तराविषयीच्या गंभीर चर्चेस प्रारंभ झाला. वाढता माता मृत्यूदर, मुलीच्या [illegible] स्त्री अर्भक हत्या व जनगणनेतील पुरुषी पूर्वग्रह यांना लोकसंख्येतील स्त्रियांच्या घटतया [illegible] वैद्यकीय सेवा व पोषण याबाबत स्त्रियांप्रती उत्तरेत केला जाणारा भेदभाव तसेच उत्तर [illegible] स्त्रीच्या तफावतीमुळे या विभागाच्या लिंग गुणोत्तरात फरक आढळून येतो.

[illegible] बिहार, राजस्थान व उत्तरप्रदेश या राज्यासाठी इखचअठण हा आद्याक्षरी शब्द रूढीपूा [illegible] लोकसंख्या या राज्यात असून लोकसंख्या वाढीतील त्यांचे योगदान ४२% आहे व भारतातील [illegible] या कारणास्तव त्यांनी त्यांना इखचअठण म्हणून संबोधले. या राज्यातील सामाजिक दुर्दशेमुळे [illegible] मग तो प्रजनन दर असो वा साक्षरतेचे प्रमाण त्याच बरोबर माता मृत्यू दर असोत, त्याचा [illegible]

प्रसुतिपूर्व गर्भलिंग चाचणी

१९७५ मध्ये नवी दिल्लीतील ऑल इंडिया इन्स्टिट्युट ऑफ मेडिकल सायन्सेस मध्ये गर्भजल परीक्षेसारख्या प्रसुतिपूर्व गर्भलिंग चाचणी सुतोवाच होतो ना होतो तोच त्या'पद्धतीचा लिंग निर्धारणासाठी व नंतर स्त्री-भ्रूण हत्येसाठी गैरवापर सुरू झाला. १९७८ मध्ये मिळाली केंद्र सरकारने त्यावर्षी अधिसूचनेद्वारे सरकारी आस्थापनात या चाचणीच्या गैरवापरावर बंदी आणली व परिणाम तिचा खाजगी वैद्यकीय क्षेत्रावर फैलाव झाला. मुंबई, दिल्ली, पंजाब व गुजरातमध्ये झपाट्याने लिंग निर्धारणेचा धंदा फोफावला व तेथून तो पश्चिम व उत्तर भारतातील इतर प्रदेशात पसरला. या प्रदेशात पुत्र प्राप्तीबद्दल हव्यास व स्त्री अर्भकाकडे दुर्लक्ष करण्याचा हव्यास असल्यामुळे लिंग गुणोत्तर घसरू लागले.

२००१ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार दोन चांगल्या बाबी हाती आल्या. एक प्रजनन स्तराव झालेली घट व दोन सार्वकि लिंग गुणोत्तरात ९२७ ते ९३३ अशी नोंदविण्यात आली. परंतु या आकडेवारीत अस्वस्थ करणारी अन्य माहितीही होती. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्याबाबत उत्तर व दक्षिणेधमील वाढती दरी व बाललिंग गुणोत्तराची ९४५ वरून ९२७ वर झालेली घसरण ह्या त्यातील काही ठळक बाबी होत्या. २००१ मध्ये इतके निम्न बाललिंग गुणोत्तर असलेले १४ जिल्हे निघाले. ८००-८४९ या दरम्यान बाललिंग गुणोत्तर असलेल्या जिल्ह्याची संख्या १ वरून ३१ वर पोहोचली. १००० हून अधिक बाललिंग गुणोत्तर असलेल्या जिल्ह्याची संख्या २१ वरून ५ वर रोडावली.

स्त्री हत्येच्या विविध पद्धती

जनगणना २००१ मधील बाल लिंग गुणोत्तरातील मोठी घट ही स्त्री निर्दलनाच्या विविध पद्धतीमध्ये घडून आली आहे. हे वेगळे सांगावयास नको. त्यातही स्त्री अर्भक हत्या जी काही जिल्ह्यातील ठराविक जातीमध्येच प्रचलित आहे आणि दुर्लक्ष आणि भेदभावपूर्ण वागणुकीमुळे मुख्यत्वे इखचअठण राज्यातील निम्न समाज स्तरात घडणारे बालिकेचे / मुलीचे मृत्यू यापेक्षा लिंग भेदात्मक गर्भपात हे स्त्री हत्येचे अधिक विकसित स्वरूप आहे. तांत्रिकदृष्ट्या सुक्ष्म, कुशल, तत्काळ व अधिक गोपनीय आहे. समाजात प्रतिष्ठीत समजल्या जाणाऱ्या उच्चभ्रू व मध्यमवर्गात त्याचा वापक प्रमाणात अवलंब होतो. संस्कृतीकरणाच्या कचाट्यात सापडलेले समाजातील इतर मोठे स्तर त्यांचे अनुकरण करतात. सुदैवाने स्त्री हत्येचे घातक हत्यार म्हणून ओळखले जाणारे गर्भधारणापूर्व लिंग निवड हे तंत्र व्यावसायिकदृष्ट्या नफेखोर ठरण्यासाठी अजुनही पूर्णपणे विकसित व्हायचे आहे. तरीही गेल्या तीन दशकातील लिंगचिकित्सा तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने झालेला विस्तार पाहता गर्भधारणापूर्व लिंग निवड तंत्र, प्राथमिक स्वरूपात का असेना, जेव्हा जेव्हा उपलब्ध होईल तेव्हा अधिकच भारतीय समाज स्तरावरत्यास अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळेल याची खात्री बाळगता येते.

स्त्री हत्याऱ्यांचा नवा प्रोफाईल

स्त्री साक्षरतेतील वाढीबरोबरच स्त्री भ्रूण हत्येचे प्रमाणनही वाढले आहे. मुंबई विषयी अशाच एका अभ्यासाच्या प्राथमिक निकालानुसार गर्भपात केलेल्या स्त्रियांच्या नमुन्यापैकी १०% स्त्रियांनी स्त्री गर्भ काढून टाकण्यासाठी गर्भपात

केल्याचे कळविले याहूनही सुन्न करणारी माहिती अशी की, वरील ४% स्त्रियांनी जर मुल जन्मले असेल तर त्यांनी ते ठार केले असते असे सांगितले.

CMAI अभ्यासामध्ये दिल्लीतील इस्पितळात नोंदवलेले जन्मावेळचे गुणोत्तर (SRB)

स्थिती

SRB	सर्वसाधारण	८६.९
SRB	दुसऱ्या अपत्यासाठी पहिला मुलगा असल्यास	९६.९
SRB	दुसऱ्या अपत्यासाठी पहिली मुलगी असल्यास	५४.२
SRB	तिसऱ्या अपत्यासाठी पहिले दोन मुलगे असल्यास	८९.४
SRB	तिसऱ्या अपत्यासाठी पहिला मुलगा मुलगी असल्यास	५५.८
SRB	तिसऱ्या अपत्यासाठी पहिल्या दोन मुली असल्यास	३२.९

बाल लिंग गुणोत्तर वेगाने ढासळल्यास १९९० च्या दशकात सुरुवात झाली. भारताने जागतिकीकरण स्वीकारण्याचा काळही हाच होता.हां केवळ योगायोग नव्हे. गेल्या दोन दशकात भारतातील मेध्यम वर्गाला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील आपली ताकद व नेतृत्व क्षमता गवसली. यापुढील काळात याच वर्गातील सक्षम स्त्रिया कुटुंबाच्या किंवा बाजारपेठेच्या प्रभावामुळे अपत्याचे लिंग निवडण्याच्या हक्काची मागणी अधिकाधिक प्रमाणावर करतील व ही मागंणी स्त्री मुक्तीच्या आवरणाखाली केली जाईल, याची दाट शक्यता आहे.

गर्भपाताविषयीच्या जागतिक स्त्रीमुक्तवादी विमर्शात आजवर अनुच्चारित राहिलेल्या प्रश्नाला भिडण्याचा दुर्मिळ प्रयत्न जगभराच्या स्त्रीवादी चळवळीच्या केंद्रभागी असलेल्या गर्भपाताविषयी स्त्रियांचा हक्क व बालिकेचा जगण्याचा हक्क (जो ही एक महत्त्वाचा सामाजिक स्त्री वादी विषय आहे) यामध्ये समन्वय साधण्यात आहे असे पामेला फिलिपोज सुचवितात. दुसरीकडे व्यक्तिगत स्वायत्तता या निवडीच्या हक्कावरील भर हा सामुहिक, सामुदायिक व राष्ट्रीय स्तरावरील निर्णय प्रक्रिया प्रभावित करण्याच्या उद्दिष्टापेक्षा महत्त्वाचा आहे. असा प्रश्न विना मुजूमदार उपस्थित करतात.. किंबहुना आपण उपस्थित केलेल्या प्रश्नाला असे ठाम उत्तर देत म्हणतात, समतेच्या लढ्यात व्यक्तीच्या लैंगिक व प्रजनन स्वातंत्र्यावर भर देतात व पाश्चिमात्य आणि तिसऱ्या जगातील स्त्रीवादाच्या विविध प्रणालीमधील मूलभूत फरक आहे. तिसऱ्या जगातील स्त्रियांना याची जाणीव आहे की, व्यक्तिगत लढून खूप काही साध्य होणार नाही. वैयक्तिक निषेध नोंदवून प्रबळ व्यवस्था बदलत नसतात.

लिंग भेदात्मक मानसिकतेचे निदान

लिंगभेदात्मक गर्भपाताच्या प्रार्दूभावासाठी हुंडा, स्त्री अर्भक हत्येची परंपरा इ. अनेक कारणे पुढे केली जातात. परंतु माझ्याच ते या विषयाची कोणतीही परिकल्पना (Hypothesis) खालील दोन तपशिलामध्ये स्पष्टीकरण देण्यास समर्थ असावयास हवी.

१) काही ठराविक भौगोलिक पट्ट्यात (उदा. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारत, दक्षिण कोरिया व चीन यांमधील काही भाग) एका विशिष्ट कालखंडात ही प्रथा प्रचलित असते.
२) प्रदेशावर व समुदायानुसार तिच्या पद्धतीत फरक व सातत्य असते.

या संदर्भात मी १९९२ मध्ये लिंगभेदात्मक गर्भपाताच्या स्पष्टीकरणार्थ DELTA ही अद्याक्षरी परिकल्पना मांडली.

१) स्त्रियांना निःपात करण्यापर्यंत समाजामध्ये स्त्रियाप्रती भेदभावपूर्ण वागणूक.
२) अशा निपाताला नैतिक अधिष्ठान.
३) अशा लिंगभेदात्मक निर्दलनाला पोषक फायदे.
४) बऱ्यापैकी मोठ्या लोकसंख्येला संबंधित तंत्रज्ञानाची उपलब्धता.
५) लहान कुटुंबाचा दंडक.

असे सर्व घटक एका विशिष्ट समयी ठराविक जनसमुदायावर प्रभाव टाकत असतील तर त्या समुहामध्ये लिंग केंद्रीत गर्भपाताचे प्राबल्य आढळून येते.

परिणाम

२००९ च्या जनगणना झाल्यानंतर लिंग गुणोत्तराची चर्चाही निःपातामुळे त्याचे मूल्य वाढेल या मागणी-पुरवठा गृहीतावर घेतलेल्या युक्तिवादापासून पूर्णतः मुक्त आहे. तरीही लिंग गुणोत्तरातील वाढता असमतोल व त्याच्या समाजाच्या खास करून स्त्रियांच्या वर्तमानावर व भविष्यावर होणारा परिणाम या बद्दलचे गांभीर्य सार्वजनिक सद्सद् विवेक बुद्धीला अजुनही शिरपायचे आहे. आज आपल्यात असे दिसते की, विविध कारणामुळे अनेकांना याविषयी चिंता वाटत आहे. काहींना सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या देशामधील वाढत्या हिंसाचाराचे प्रमाण व त्यांचा जागतिक शांततेवर होणारा परिणाम याबद्दल जिज्ञासा आहे.

लिंग गुणोत्तर वाढत्या असमतोलामुळे बलात्कार, बळजबरीने लग्न लावणे व बहुपत्नीत्व या रुपात स्त्रिया विरुद्धच्या हिंसेमध्ये व आत्याचारात वाढ होत राहीलच. चीनमध्ये गुन्हेगार टोळ्या स्त्रियांचे अपहरण करून त्यांना लग्नेच्छूक पुरुषांना विकतात असे सांगितले जाते.

भारतात काही प्रदेशामध्ये स्थितीही तितकीच बिकट आहे. हरियाणामधील रोहटकमध्ये वधुंचा तुटवडा असल्याचे जगजाहीर आहेच तर गुजरातमध्ये साटेलोटे विवाह पद्धतीचे पुनरुज्जीवन झाले आहे. अशा लग्न पद्धतीमध्ये एखाद्या पुरुषाचे एखाद्या मुलीशी लग्न तेव्हाच लावले जाते जेव्हा परतफेड म्हणून त्या पुरुषाचे बहिणीचे वधूच्या भावाशी लग्न लावण्यास तयारी दर्शविली जाते. अशा प्रकारचे साटे लोटे विवाह स्त्रियांसाठी तुरुंग बनतात. गुजरातमध्ये खास करून तेथील धनाढ्य पटेल समूहामध्ये वधुची कमतरता असल्यामुळे राज्याच्या आदिवासी भागातून वधू विकत घेतल्या जातात. अशाप्रकारे हरियाणातील काही कुटुंबे वधुच्या 'शॉपिंग' साठी पश्चिम बंगल व ओरिसा सारख्या राज्याकडे वळले आहेत.

उपाययोजना

लिंग गुणोत्तरासंबंधीच्या समस्या सोडवताना व ती खालावण्यापासून रोखताना आपण काही गैर समजुतीपासून सावध राहणे आवश्यक आहे. तांत्रिक व व्यवस्थापकीय उपायापासून या समस्येवर मात करता येईल. ही राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील निर्णयकर्ते व विश्लेषकांना खोलवर रुजलेली धारणा फोल असल्याचे पटवून देणे हे धोरणात्मक स्तरावरील सर्वात मोठे आवाहन आहे. विशिष्ट भागातील प्रत्येक गर्भार स्त्रीवर लक्ष ठेवणे, चढझ कायदा १९७१ 'गर्भनिरोधकांचा फोलपणा' ही गर्भपात करून घेण्यासाठी उल्लेखलेली तरतूद वगळल्याने अनावश्यक गर्भ धारणेपासून स्त्रियांची सुटका करणारा शेवटचा मार्गही बंद होईल.

वरील समस्यांवर कायमस्वरूपी उपाय काढण्यासाठी खालील गोष्टी उपयोगी पडू शकतात.

१) शासनाने समतेचा हक्क उचलून धरावयास हवा.

२) नागरी समाजाचे पाठबळही या दृष्टीने आवश्यक आहे. कारण त्याविना कोणताही कायदा व धोरण आपले हेतू साध्य करू शकणार नाही.

३) सध्याबद्दल वैद्यकीय समुदायाने या प्रवृत्तीच्या विरोधात एक मुखाने आवाज उठवावयास हवा व या गैर व्यवहारात सामील असलेल्यांना बचाव करणे थांबवावे. त्याचबरोबर सरकारने कुटुंब नियोजनाअंतर्गत निर्धारित केलेल्या दोन मुलांचा दंडक हा लिंग गुणातील समतोल राखण्यास मारक ठरला आहे. सरकारने त्यावरील भर कमी करून कुटुंबा अंतर्गत लिंग भावनात्मक समतेचा आग्रह धरला पाहिजे.

४) अस्तित्वात कायद्यामधील काही त्रुटी वगळल्यास हा कायदा समाजास बोळ काढलेल्या लिंग भेदात्मक अपप्रवृत्तीवर काही अंकुश ठरू शकतो.

५) लिंग गुणोत्तराविरोधी मागील मोहिम व धोरणामध्ये पुरुषांना स्थान नव्हते व ही त्यांच्यातील महत्त्वाची उणीव होती. मुलीच्या निपाताच्या मुद्दाही स्त्रियांचा प्रश्न नसून तो समाजाच प्रश्नच आहे हे बिंबवणे गरजेचे आहे.

...क्ष व भेदभावातून होणारी बालिकांची हत्या रोखणे ही त्या समस्या निवारणाची दुसरी बाजू आहे. हा मुद्दा बहुसंख्य भारतीय स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या निकृष्ट जीवनमानाशी संबंधित आहे.

संदर्भ सूची

१. अगरवाल – बीना (१९९४) 'ए फील्ड ऑफ वन्स ओम' जेंडर अॅन्ड लॅन्ड राईटस् इन साऊथ एशिया, ओ.यु.पी. दिल्ली.
२. अग्निहोत्री एस. बी. (२०००) सेक्स रेशिओ पॅटर्नस इन दी इंडियन पॉप्युलेशन ए फ्रेश एक्सप्लोरेशन, सेज, नवी दिल्ली.
३. बोझ, आशिश (२००१) विदाऊट माय डॉटर – दि लिंग फील्डस् ऑफ दी माईंड, दि टाईम्स ऑफ इंडिया – एप्रिल – २५
४. फिलिपोज – पामेला (२००६) दि अनआस्कड ..... इनदी फिटिसाइड डिबेट – दी इंडियन एक्सप्रेस एप्रिल – ०५.
५. डिसूझा जे. बी. (१९८८) 'शूड देअर बीए चाईस' दी टाईम्स ऑफ इंडिया, जानेवारी – १०
६. जोमेफ जे व उधऊअ (२००६) रिफ्लेक्शन ऑन दि कॅपेन अगेन्स्ट सेक्स सिलेक्शन अॅन्ड एक्स्टलोरिंग फेज फारवर्ड णछत्रझअ भारत.

TRUE COPY
For PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Department of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
277	विजय मारोती मगरे ज्ञानेश्वर आत्माराम कोठूळे	भारतीय लोकप्रशासन आणि समस्या	1045 To 1047
278	विनायक यशवंत वनमोरे	भारतातील कापड उद्योगाची वाटचाल आणि समस्या	1048 To 1051
279	डॉ.सचिन महादेव पाटील	भारतातील वाढती असहिष्णुता	1052 To 1057
280	वैशाली तातोबा चौगुले	बहादूर थापा आणि इतर कविता – एक आकलन	1058 To 1064
281	मोनालिसा अरुण खानोरकर	अर्थशास्त्राच्या तत्त्वज्ञानाचे सामाजिक महत्व	1065 To 1066
282	मारोती बालाजी जाधव	World Cat - वर्ल्ड कॅट एक आदर्श ग्रंथालय संकल्पना	1067 To 1069
283	डॉ. संजय गव्हाणे	सद्यःस्थितीत भारतीय संसदीय लोकशाही व्यवस्थेसमोरील आव्हाने	1070 To 1074
284	डॉ. वंदना अरूण सातपुते	लोकप्रशासनावर माहिती तंत्रज्ञानाचा पडलेला प्रभाव व परिणाम	1075 To 1076
285	डॉ. व्ही. एच. भटकर	भारतीय लोकशाही प्रकिया आणि राजकारण	1077 To 1080
286	अभय विष्णू मनसरे	नांदेड व यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पीकाच्या उत्पादनाचा तुलणात्मक अभ्यास	1081 To 1083
287	डॉ. दत्ताजी हुलप्पा मेहत्रे	नक्षलवादी चळवळीचे बदलते स्वरुप	1084 To 1086
288	दुर्गाप्रसाद विश्वासराव बोरकर	लोकशाही शासन व्यवस्थेसमोर आंदोलने एक आव्हाण	1087 To 1088
289	प्रा. बालाजी गणपतराव भंडारे	समकालीन जगण्याचा तळ शोधणारी व भीषण वास्तवाचे भान देणारी कविता :' माझ्या वर्तमानाची नोंद '	1089 To 1093
290	प्रा.डी.एन. सोनकांबळे	भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या	1094 To 1096
291	प्रा.डॉ. कृष्णा भवारी	आदिवासी महादेव कोळी जमातीचे समाजशास्त्र आणि भाषिक आव्हाने	1097 To 1099
292	प्रा.डॉ.मधुकर धुतुरे	स्त्री-भ्रूण हत्या : एक सामाजिक समस्या	1100 To 1105
293	प्रा.नितीन तुकाराम जाधव	शिक्षणामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाची भूमिका	1106 To 1111
294	प्रा.रावसाहेब हरी पाटील	समकालीन साहित्यप्रवाह	1112 To 1115
295	डॉ.संतोष प्रभाकर कावडे	भारतीय राज्यघटना निर्मितीमधील स्त्रीयांची भूमिका	1116 To 1119
296	शशिकांत चंद्रकांत रामगिरवार	सुशासनाची गुरुकिल्ली : ई-प्रशासन	1120 To 1125
297	सौ. सुनंदा विकास पाटील	ग्रंथालया समोरील बहुपैलू आव्हाने	1126 To 1130
298	डॉ. तेजस्विनी बी. मुडेकर	पर्यटन क्षेत्र : आर्थिक विकास व आव्हाने (विशेष संदर्भ - भारत)	1131 To 1136

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Ke
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या

प्रा. डी.एन. सोनकांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता.पन्हाळा,
जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. असे म्हटले जाते त्यास अनुसरुन भारतीय शेतीचा शाश्वत विकास करण्यासाठी १९५१ पासून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सर्वात महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. परंतु नंतरच्या नियोजनाच्या काळात मोठे उद्योग, लघू उद्योग, सेवा क्षेत्र, व्यापार व निर्यात क्षेत्र इत्यादी क्षेत्राचा विकास करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. हे आपणास दिसून येत आहे. म्हणूनच आज शेती क्षेत्राचा विकास आपणास हवा इतका झालेला नाही. आजच्या जागतिक स्पर्धेत शेती क्षेत्राचा विकास विकसित देशाच्या तुलनेत कमी झालेला आहे. म्हणूनच भारतीय शेतीची उत्पादकता जगाच्या तुलनेत अतिशय कमी असल्याने भारतीय शेतकऱ्यांना शेती करणे परवडत नाही. म्हणून ही उत्पादकता वाढविण्यासाठी आपणास सर्व स्थरावर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. पहिल्या हरितक्रांतीचे लाभ देशातील काही मोजक्याच शेकऱ्यांनी घेतलेला आहे. आजही देशातील अल्पभूधारक सीमांत शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, निरक्षर-कुटीर उद्योजक इत्यादी घटकांना या क्रांतीचा काहीही लाभ मिळालेला नाही. यासाठी २००४ मध्ये डॉ.एस.एम. स्वामिनाथन यांनी दूसऱ्या हरितक्रांतीची हक्क दिलेली आहे. भूसुधारणा,जल व्यवस्थापन, पीक विमा, पत पुरवठयात सुधारणा, बाजार विषयक सुधारणा, व शेत मजूर इत्यादी क्षेत्रात सुधारणा करुन शेतीचा विकास करणे आज आवश्यक झाले आहे.

उद्दिष्टे

१) शेतकऱ्यांच्या समस्या निर्माण होणाऱ्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२) शेतकऱ्यांच्या समस्या विविध घटकांच्या माध्यमातून कशा प्रकारे निर्माण होतात याचा अभ्यास करणे.

संकल्पना

भारतीय शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी आवश्यक असणारे पहिले महत्वाचे घटक म्हणजे सुपीक जमीन आवश्यक आहे. तर दुसरे महत्वाचे घटक म्हणजे पाणी हया दोन घटकाचे समायोजन करण्यासाठी आवश्यक असणारे तिसरे महत्वाचे घटक म्हणजे 'मनुष्यबळ' होय. हया तीन घटकांच्या समायोजनेतून शेती करणे आजच्या परिस्थित शेतकऱ्यांना शक्य नाही. आजच्या जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत भारतीय शेतीची एकूण उत्पादकता पाहिल्यास विकसित देशाच्या तुलनेत अतिशय कमी आहे. ही उत्पादकता वाढविण्यासाठी आवश्यक असणारे घटक शेतीची औजारे, रासायनिक खते, सुधारित वाण व कीटकनाशके इत्यादी घटक खरेदीसाठी आपल्या सर्वांच्या परिचयाचा असणारा सर्वात महत्वाचा चौथा घटक म्हणजे 'पैसा' होय. पैशाशिवाय शेती करणे आज तरी शक्य नाही शेतकऱ्यांचा शेवटचा अति महत्वाचा पाचवा घटक म्हणजे 'कृषी बाजार पेठ' होय. उत्पादित शेती मालांना संरक्षित बाजारपेठ मिळवून देणे महत्वाचे आहे. कारण शेतीत उत्पादित झालेल्या कच्या मालाला बाजारपेठेत योग्य किंमत मिळवून देऊनशेतकऱ्यांचे हित जास्तीत जास्त कसे साध्य करता येईल. यातून शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी कशा प्रकारे प्रोत्सहान मिळेल याकरीता आपण सर्वांनी सर्व स्थरावर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

वर दर्शविलेले सर्व घटक शेतकऱ्यांना वेळेत उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. पण आपल्या देशातील बहुतांश शेतकऱ्यांना सर्व घटक वेळेत उपलब्ध होतीलच असे नाही. यामुळे त्यांच्या समोर शेती करण्यासाठी काही समस्या निर्माण होताना आपणास दिसून येतात.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

शेतकऱ्यांच्या समस्या

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती हा एक अतिशय महत्वाचा घटक आहे. कारण शेतीच्या विकासावर इतर क्षेत्राचा विकास अवलंबून आहे. म्हणूनच देशातील शेतकरी आनंदीत असेल तर इतर क्षेत्राचा विकास घडून येईल हे तितकेच सत्य आहे.

1) हवामानः शेती करण्यासाठी देशात शेतीला अनुकूल असे हवामान आवश्यक असते पण आपल्या देशातील शेती ही नैॅऋत्य मोसमी पावसावर अवलंबून असल्याने ती बेभरवशाची बनली आहे. कधी देशात अतिपावसाने ओला दुष्काळाला सामोरे जावे लागते तर कधी कमी पावसामूळे कोरडा दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. अशा प्रकारची नैसर्गिक आपत्ती देशात कधी उदभवते हे नक्की काही सांगता येत नाही. म्हणून भारतीय शेतीचे उत्पन्न हे शाश्वत नसून ते निसर्गाच्या कृपेवर अवलंबून आहे. अशा प्रकारची समस्या देशात दर वर्षी कोणत्या तरी भागात उद्भवत असतात. अशा प्रकारच्या समस्यांना शेतकऱ्यांना नेहमीच सामोरे जावे लागते.

2) जमीन : जमीन ही निसर्गाच्या सजीव सृष्टीला मिळालेली एक वरधान आहे. कारण देशातील अनेक प्रकारच्या सजीवसृष्टीला अन्न पुरवण्याचे काम जमीनीकडून केले जाते. पण देशातील जमीनीची रचना भौगोलिक दृष्टया विभागनुसार भिन्न आहे काही विभागात सुपीक तर काही विभागात नापीक तसेच काही विभागात नापीक जमीन आहे. यामूळे संपूर्ण देशातील शेतकऱ्यांचा विचार केल्यास देशात कमी सुपीक व नापीक शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. अशा प्रकारच्या शेतीत अपेक्षेप्रमाणे उत्पन्न मिळत नाही. त्यांचे उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाणे जास्त असते यामूळे शेतकऱ्यांच्या समस्या वाढत जातात.

3) वन्यप्राणी : आज आपल्या देशात वन्य प्राण्यांचे संरक्षणात्मक कायदयाची कडक अंमलबजावणी होत असल्याने वन्य प्राण्यांची संख्या वाढत आहे. त्याचा परिणाम म्हणून शेती क्षेत्रात आलेल्या पिकाचे नुकसान अशा प्रकारच्या वन्य पशुपक्षापासून होत आहे. जसे रानगाई, रानडूक्कर, गवा, हत्ती, हरिण, मोर व टोळधाड इत्यादी प्रकारच्या पशूपक्षापासून शेतकऱ्यांना होत असलेल्या शेतीच्या नुकसानीचे मोजमाप करणे शक्य नसते म्हणून अशा प्रकारच्या वन्यप्राण्यापासून ही शेतकऱ्यांच्या समस्या वाढत आहेत.

4) जमीन सुधारणा कायदाः जमीन सुधारणा कायदा स्वातंत्र्योत्तर काळात तयार करण्यात आला आहे. या कायदयाची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार देशातील घटक राज्यांना देण्यात आलेला आहे. या कायदया अंतर्गत कमाल जमीनधारण कायदा व किमान जमीन धारण कायदा अशा प्रकारचे दोन कायदे या कायद्याअंतर्गत असल्याने, देशातील प्रत्येक घटक राज्यात हा कायदा भिन्न स्वरुपाचा आहे. म्हणजे प्रत्येक राज्यात कमाल आणि किमान जमीन धारणा भिन्न आहे. यामूळे देशात आज आपणास बहुतांश लोक अल्पभूधारक, भूमिहिन दिसून येतात तर काही बोटावर मोजण्या इतपत जमीनदार असून यांचे वर्चस्व इतर शेतकऱ्यांवर असते. अशा परिस्थितीत देशात शेतकऱ्यांच्या समस्या वाढत असल्याचे आढळते.

5) जलसिंचन : स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती क्षेत्राचा विकास करुन विकासाची गंगा शेतकऱ्यांच्या दरात नेण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्याचे कार्य नियोजनाच्या पहिल्या योजनेपासून सुरु आहे. पण जलसिंचन सुविधा ही जमीनीची नैसर्गिक भौगोलिक रचना व नैॅऋत्य मोसमी पाऊस यावर अवलंबून आहे. यामूळे ज्या भागात ही परिस्थिती आहे अशा भागात जलसिंचन सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे. पण यासाठी मनाची तयारी, आर्थिक पाठबळ,लोकांचा प्रतिसाद आवश्यक असतो अशा प्रकारच्या सर्व घटना एकाचवेळी घडणे अशक्य असल्याने जलसिंचन सुविधा पूर्णपणे राबवण्यात अनेक अडथळे येत आहेत. आज देशातील काही घटक राज्याचा अपवाद वगळल्यास देशातील बहुतांश भागातील शेर्तीना बारामाही पाणी पुरवठा होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना नैॅऋत्य मोसमी पावसावरच अवलंबून राहावे लागते. यामूळे शेतकऱ्यांच्या समस्या देशात वाढत आहेत.

6) पतपुरवठाः देशात नियोजनाच्या काळात शेती क्षेत्राला सुरळीत पत पुरवठा होईल या दृष्टिने मोठया प्रमाणात विविध क्षेत्राच्या माध्यमातून प्रयत्न करण्यात आले आहे. यासाठी देशातील विविध प्रकारच्या वित्त संस्था जसे नाबार्ड,

2/8

शिखर बँक, राष्ट्रीय बँका व विभिन्न खाजगी वित्त संस्था इत्यादी वित्त संस्थांनी शेतकऱ्यांना नियमित पत पुरवठयाची सुविधा उपलब्ध करुन दिली आहे. यात दिर्घ, मध्यम व अल्प मुदतीची कर्ज सुविधा पुरविण्यात आली पण या पत पुरवठयाच्या सुविधेत असलेली दिरंगाई, भ्रष्ट प्रशासकीय वर्ग, समन्वयाचा अभाव, प्रादेशिक असमतोल, पैशाचा दुरूपयोग, वाढती थकबाकी व खाजगी वित्त संस्थाचे वाढते वर्चस्व इत्यादी कारणाने देशातील शेतकऱ्यांच्या समस्येत भर पडत आहे हे आपणास दिसून येत आहे.

7) आधार किंमतः नियोजनाच्या काळात देशातील शेकऱ्यांना शेतमाल विक्री व्यवस्था करण्यासाठी नियंत्रित बाजाराची स्थापना करण्यात आली. आज देशात नियंत्रीत बाजाराची संस्था वाढत जाऊनसात हजारापेक्षा जास्त झाली आहे. तसेच सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून सहकारी विपणन संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. या विपणन संस्थाकडून शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या किंमती जाहिर केल्या जातात. वर्तमानपत्रे,रेडिओ, दूरदर्शन इत्यादी माध्यमाच्या साहयाने शेतमाल किंमतीविषयी शेतकऱ्यांना जागृत केले जाते पण देशातील शेतकरी सहकारी बँका, खाजगी सावकार, जमिनदार व इतर खाजगी वित्तीय संस्था यांच्या कर्ज सापळयात अडकल्याने त्यांना शेतमाल गावातच आठवडी बाजारात येईल त्या किंमतीला विकावे लागत आहे. यातून शेत मालाची खाजगी दलाल, हमाल यांच्याकडून मोठया प्रमाणात शेत मालाची लूट केली जाते.

8) नवीन आर्थिक धोरणः देशाने १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करण्यात आला आहे या नवीन आर्थिक धोरणाचा भाग म्हणूनशिथिलीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण यांचा स्वीकार करण्यात आला तर डंकेल प्रस्वाच्या शिफारशीनुसार शेती क्षेत्राला देण्यात येणाऱ्या अनुदानावर मर्यादा आल्या आहेत. नवीन आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणून शेतीच्या विकासासाठी आवश्यक असणारी औजारे, रासायनिक खते, संकरित बियाणे, कीटकनाशके, शेतमजूरांचे वाढते दर, वीजेचे बील, यांच्या किंमती सातत्याने वाढत आहेत. यामूळे शेतीचा उत्पादन खर्च उत्पन्नाच्या तुलनेत अधिक होत आहे. यामूळे शेतकऱ्यांना उत्पन्न आणि खर्च यांचे संतुलन होत नसल्याने खाजगी सावकाराकडून कर्ज काढावे लागत आहे. कर्ज फेडीसाठी शेती विकण्याची/ गहाण ठेवण्याची वेळ त्यांच्यावर आली आहे.

निष्कर्षः

शेतीच्या एकूण उत्पादकतेत वाढ होवून शेतीचा सर्वांगीण विकास व्हावा व शेती क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या नवीन समस्येबाबत सर्व स्थरावर चर्चा घडवून त्या समस्येचे निवारण करण्यासाठी आपणास काय उपाय करता येतील याविषयी आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रात संशोधन करुन शेतकऱ्यांचे हीत शेती मालाविषयी सर्व माहिती, शेती करण्याचे मार्गदर्शन गावपातळीवर करुन त्यांना प्रोत्सहान द्यावे तसेच शेत मालाच्या किंमती, शेतमाल साठवणे, सहकार शेती, शेतीचे विभाजन, माती परिक्षण, रासायनिक खते, नवीन वाण, शेत मजूरांची समस्या, विजेचा वापर, ठिंबक व तुषार सिंचन, नियंत्रित बाजार, हमीभाव व खाजगी सावकार इत्यादी सुविधेबाबत जागृत करून त्यांना वेळेत ही सेवा पुरविल्यास शेतीचा विकास होवून शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी होण्यास निश्चितपणे मदत होईल अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भ ग्रंथः

१) भारतीय अर्थव्यवस्था- प्रा.डॉ राजेंद्र रसाळ
२) भारतीय अर्थव्यवस्था- रंजन कोळंबे
३) समाज प्रबोधन पत्रिका-जुलै-डिसेंबर २००५
४) योजना जुलै २००८
५) खपींशीपशीं -हींि;.रज़रीहरारार.लेा.

TRUE COPY

PRINCIPAL
Shivajirao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

TRUE COPY

PRINCIPAL
Shivajirao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

on

Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences

15th sept. 2018

ORGANIZER

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, KALE

[Arts, Commerce And Science]

Tal. Panahala Dist. Kolhapur (MS)

SPECIAL ISSUE OF
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
www.aiirjournal.com

EDITORS
Prin. Ladgaonkar B.M.
Dr. Selukar S.M.
Prof. Patil N.V.
Prof. Jadhav M.J.
Prof. Kamble J.A.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

One-Day
Interdisciplinary National Seminar
on
Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

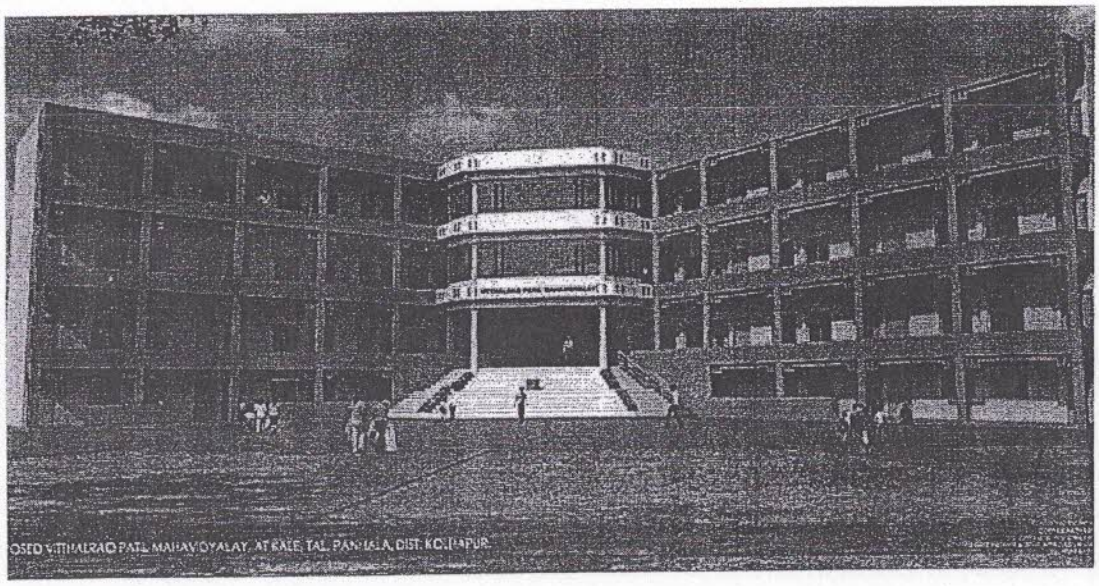

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organizer
Prof. N. N. Suryawanshi

Co-ordinator
Prof. M. J. Jadhav

Convener
Prof. K. N. Rakshase

Principal
Dr. Balasaheb Ladgaonkar

Organizing Committee

• Prof. M. J. Jadhav	Co-ordinator
• Prof. K. N. Rakshase	Convener
• Prof. N. N. Suryanwanshi	Organizer
• Prof. P. B. Tatale	Treasurer
• Prof. N. V. Patil	Member
• Prof. K. B. Patre	Member
• Prof. V. S. Yamagekar	Member
• Prof. J. A . Kamble	Member
• Prof. V. R. Patil	Member
• Prof. P. A. Bhosale	Member

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
एम.एससी., पीएच.डी.
प्र-कुलगुरू
Prof. (Dr.) D. T. Shirke
M.Sc., Ph.D.
Pro-Vice-Chancellor

NAAC 'A' Grade
शिवाजी विद्यापीठ,
विद्यानगर, कोल्हापूर - ४१६ ००४.
SHIVAJI UNIVERSITY,
Vidyanagar, Kolhapur - 416 004.

दूरध्वनी : कार्यालय - (०२३१) २६०९०५०
Tel. : Office - (0231) 2609070
E-mail : pvcoffice@unishivaji.ac.in
: dtshirke@gmail.com
Web : www.unishivaji.ac.in

MESSAGE

I am happy to know that Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale (Arts, Commerce & Science) Tal- Panhala, Dist- Kolhapur is organizing a one day Interdisciplinary National Seminar on "Role of Women in Literature, Humanities, Commerce & Sciences" on 15th September, 2018.

I am sure that various aspects of Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences and other related issues will be presented and discussed during the National Seminar. It is worth appreciating that all the selected papers will be published in the Souvenir. I am sure that the deliberations and discussions in the National Seminar will be beneficial to the participants.

I wish the National Seminar a grand success.

Date: 1st Sept, 2018

(Prof.(Dr.) D. T. Shirke)
Pro-Vice-Chancellor

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	अनिल मोहनराव चव्हाण	मधु कांकरिया का उपन्यास 'सेज पर संस्कृत' में नारी संघर्ष	198 To 199
62	प्रा.सुनिल खोत	भीष्म साहनी का 'माधवी' नाटक : स्त्री जीवन की कहानी	200 To 201
63	डॉ. प्रदीप लाड	आधुनिक हिंदी कविता में नारी की भूमिका (रेवा टिबरेवाल की कविता बुद्ध होना आसान है। के संदर्भ में)	202 To 204
64	डॉ. विनोद प्रभाकर चन्नाळ	अलका सरावगी का उपन्यास 'शेष कादम्बरी' में चित्रित नारी	205 To 206
65	प्रा. डॉ.प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	हिंदी आत्मकथा साहित्य में महिला लेखिकाओं की भूमिका	207 To 211
66	श्री. नामदेव आप्पा नांदवडेकर	स्त्री शिक्षण व समाज विकास	214 To 215
67	प्रा. पी.बी. तटाळे	भारतीय कुटीरउद्योगातील स्त्रियांचे महत्त्व	216 To 217
68	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर प्रा. सुरेश गणपतराव धुरे	वायूकन्या पी.टी.उषा - क्रीडा क्षेत्रातील योगदान	218 To 220
69	डॉ. शार्दुल सेलूकर	स्त्रीवादी चळवळीचा महाराष्ट्रातील प्रथम अविष्कार (१८६० ते १९२०)	221 To 225
70	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	226 To 228
71	प्रा.नरेंद्र एन.सुर्यवंशी	प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये स्त्रीयांचे संपत्तीविषयी अधिकार	229 To 231
72	डॉ. प्रमिला सुभाष भोसले	जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवर झालेला परिणाम - एक आढावा	232 To 234
73	प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	सामाजिकता आणि कथालेखिकांची भूमिका	235 To 236
74	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान	237 To 240
75	प्रा. डॉ. मधुकर धुतुरे	भारतातील स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	241 To 245
76	श्री.महादेव ज.जाधव	मराठी साहित्यातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक चिंतन	246 To 248
77	प्रा.सरला गोपाळ तांबे	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण	249 To 252
78	श्री डी. एन. महाडिक	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास	253 To 257
79	प्रा. डॉ.एकनाथ आळवेकर	१९९० नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री	258 To 259
80	प्रा.श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	भवभूतीच्या नाटकांतील स्त्रीभूमिका: एक अभ्यास	260 To 264
81	कु. नम्रता देविदास ढाळे	भारतीय चित्रपट सृष्टीतील अभिनेत्री म्हणून स्मिता पाटील यांचे योगदान	265 To 268
82	प्रा. डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	महिला सक्षमीकरणातील बचतगटाची भूमिका	269 T 272

दारिद्रय निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान

प्रा. डी. एन. सोनकांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास करावा अशा स्वरूपाचे कोणतेही नियोजन तत्कालीन प्रशासन व्यवस्थेने स्वीकारले नव्हते; पण स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण शाश्वत विकास व्हावा हा उद्देश समोर ठेवून 1951 पासून नियोजनाचा मार्ग स्वीकारण्यात आला. आजपर्यंतच्या नियोजनाच्या काळात देशातील शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास झालेला दिसून येतो. पण देशात स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण व शहरी भागात असलेल्या दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करता आले नाही. नियोजनाच्या काळात देशात दारिद्रय निर्मुलनाकरिता शासनाकडून विविध प्रकारच्या योजना गाव पातळीवर राबविल्या आहेत. एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, ट्रायसेम योजना, महिला आणि बाल विकास कार्यक्रम, दशलक्ष विहीर योजना, इंदिरा आवास योजना, अंत्योदय योजना, विशेष घटक योजना इत्यादी योजनांची अंमलबजावणी करून अर्थव्यवस्थेतील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न केला. आज जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत देशात दारिद्रयाच्या समस्येची तीव्रता जास्तच जाणवत आहे. अशा प्रकारच्या दारिद्रयाची समस्या भारतातच नव्हे तर जगातील बहुतांश देशात दिसून येते. म्हणून जगात सर्वप्रथम दारिद्रयाचा अभ्यास बांग्लादेशातील चितगांव विद्यापीठातील प्रा.मोहमंद युनूस यांनी केला. त्यांनी दारिद्रय निर्मुलनासाठी 'स्वयंसहाय्यता बचत गटाची' संकल्पना मांडली. या गटाचे साहाय्याने दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करता येते, हे त्यांनी जगाला दाखवून दिले.

उद्दिष्ट्ये

1. महिला बचत गटाची व्याख्या व संकल्पाचा अभ्यास करणे.
2. देशातील दारिद्रयाच्या मोजमापाचा अभ्यास करणे.
3. दारिद्रय निर्मूलनासाठी शासनाने अवलंबलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.
4. देशातील महिला बचत गटाच्या प्रगतीचा अभ्यास करणे.

गृहितके–

1. शहरी आणि ग्रामीण भागातील दारिद्रय महिला बचत गटाच्या माध्यमातून कमी करता येते.
2. स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून दारिद्रय कमी करता येतो.

व्याख्या

1. "एकाच ध्येयाने प्रेरित होऊन 10 ते 20 महिलांच्या संघटनातून निश्चित मूल्याच्या व आर्थिक साहाय्याच्या हेतूने एकत्रित आलेल्या गटाला स्वयंसहाय्यता बचत गट असे म्हणतात."
2. ज्या समूहात 10 ते 20 महिलांची निवड करून नियमित बचतीतून एकमेकांच्या गरजा, अडचणी सोडविण्यासाठी व जीवनमूल्य उंचावण्यासाठी कर्ज स्वरूपात अर्थसहाय्य केले जाते, व्यवसाय उभारला जातो, सर्वानुमते निर्ण घेऊन संघटन शक्ती वाढविली जाते, परस्पर सहकार्य, सहभाग, नेतृत्त्व व विचारांची देवाण घेवाण सातत्यपूर्ण व प्रयत्नशील सदस्यांच्या समूहाल स्वयंसहाय्यता बचत गट असे म्हणतात.
3. एकाच वाडी–वस्तीवरील एकाच आर्थिक, सामाजिक स्तरामधील समविचारी समान गरजा असणाऱ्या 10 ते 20 महिलांच्या संघटनेस स्वयंसहाय्यता बचत गट असे म्हणतात.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

संकल्पना

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची संकल्पना सर्वप्रथम बांग्लादेशातील चितगांव विद्यापीठात कार्यरत असलेले प्रा.मोहमंद युनूस ह्यांनी त्यांच्या संशोधन विषयात मांडली. त्यांच्या संशोधनात भूमिहीन, बेरोजगार व दारिद्रयाने ग्रासलेल्या अशा निराशमय जीवन जगणाऱ्या महिलांचा सर्व्हे करून, त्यांच्यात असलेल्या कमतरतेच्या अभ्यास केला. त्यांच्या अहवालात दारिद्रयाने ग्रासलेल्या लोकांना भांडवलाच्या अभावाने स्वयंरोजगार उभारता येत नाही, असा त्यांनी निष्कर्ष काढला.

दारिद्रयाच्या समस्येतून त्यांना बाहेर येण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटाची गरज आहे. या गटाच्या आर्थिक साहाय्याने व्यवसायांची उभारणी करून दारिद्रय कमी करता येते. इतकेच नव्हे तर त्यांनी अशा प्रकारचे प्रयोग करून बहुतांश कुटुंबाचे दारिद्रय कमी केल्याचे पुरावे त्यांनी सिद्ध केले आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक साहाय्याने स्वयंरोजगाराची उभारणी करून रोजगार निर्मिती केली. रोजगारातून उत्पन्नात वाढ, उत्पन्न वाढीतून दारिद्रयात घट करता येते, हे त्यांनी जगाला दाखवून दिले.

स्पष्टीकरण

दारिद्रय निर्मुलनाचे स्पष्टीकरण करत असताना सर्वप्रथम दारिद्रयाचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे. दारिद्रय म्हणजे ज्या व्यक्तिला किंवा कुटुंबाला त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील मूलभूत गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्य) यांची पूर्तता करण्यास असमर्थ असतो. अशा व्यक्तीस दरिद्री असे समजावे. दारिद्रयाचे दोन प्रकार आहेत. एक निरपेक्ष आणि दुसरे सापेक्ष दारिद्रय. आपल्या देशात सर्वाधिक ग्रामीण भागात निरपेक्ष दारिद्रयाचे प्रमाण दिसून येते तर शहरी भागात दोन्ही प्रकारचे दारिद्रय दिसून येते. भारतात दारिद्रय वाढीची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. त्यात वेगाने वाढत जाणारी लोकसंख्या, अंधश्रद्धा, पारंपारिक शिक्षण पद्धत, पारंपारिक शेती, मंद गतीने वाढणारी गुंतवणूक व इतर कारणामुळे देशात दारिद्रय प्रमाण वाढत असलेले दिसून येते. दारिद्रय निर्मुलनाचा लेखाजोखा मांडण्यापूर्वी सर्वप्रथम दारिद्रयाचे मापन करणे आवश्यक आहे.

दारिद्रयाचे मोजमाप 2014 अहवाल

वर्षे	ग्रामीण	शहरी	एकूण
1993–94	50%	31.8%	45.3%
2004–05	42%	25.7%	37.2%
2009–10	33.8%	20.9%	29.8%
2011–12	25.7%	13.7%	21.9%

Source : Planning Commission of India 2014

वरील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे दारिद्रयाचे प्रमाण आज सुद्धा ग्रामीण भागात 25.7 लोक निरपेक्ष दारिद्रयाचे जीवन जगत आहेत. तर शहरी भागात 13.7 लोक दारिद्रयाचे जीवन जगत आहेत. तर एकूण 21.9 लोक 2011–12 मध्ये दारिद्रयाचे जीवन जगत आहेत. 1993–94 ते 2011–12 जवळपास 20 वर्षाच्या काळात दारिद्रयाच्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते.

दारिद्रय निर्मुलन

देशातील ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार सातत्याने विविध योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न करत असलेले आपणांस दिसून येते. त्यापैकी महिला बचत गट ही संकल्पना दारिद्रय निर्मुलनात प्रभावी ठरलेली दिसून येते. हे आपणांस बचत गटाच्या 1990 पासून करत असलेल्या कार्यावरून दिसून येते. 1987 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या सहकार्याने व नाबार्डच्या पुढाकाराने कर्नाटकातील म्हैसूर रिसेटलमेंट ॲन्ड डेव्हलपमेंट एजन्सी या स्वयंसेवी संस्थेने पत

व्यवस्थापन गट निर्माण केले. हे पत व्यवस्थापन गट आजच्या बचत गटासारखे होते. म्हणून हे पत व्यवस्थापन स्वयंसहाय्यता बचत गट चळवळीत महत्त्वाची मानली जाते. याच धर्तीवर 1992 मध्ये नाबार्डने देशातील 500 महिला बचत गटांना बँकेशी जोडण्याचा प्रकल्प सुरू केला. एवढेच नसून 1998 ते 2008 या दहा वर्षाच्या काळात 10 लाख बचत गटांना बँकेशी जोडण्याचा संकल्प केला होता. तर भारतीय रिझर्व्ह बँकेने 1993 मध्ये महिला बचत गटाचे अस्तित्व मान्य करून अशा प्रकारचे बचत गट बँकेत खाते उघडू शकतात. अशा प्रकारचे निर्णय घेण्यात आला. यामुळे बचत गटाना स्वतःचे अस्तित्व निर्माण झाले तर 1996 पासून अशा प्रकारच्या बचत गटांना बँकिंग संलग्नता मान्य करून कर्जाच्या क्षेत्रात समावेश करण्यात आला.

स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना

ही योजना डिसेंबर 1997 पासून कार्यान्वित करण्यात आली आहे. ही योजना शहरी भागातील बेरोजगार अर्ध बेरोजगार व तसेच महिला बचत गटातील महिलांना स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहित करते. या योजनेतील खऱ्या लाभार्थीची निवड शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत घरोघरी जावून केली जाते. या योजनेकडून केंद्र व राज्य सरकारकडून 75 : 25 या प्रमाणात वित्त पुरवठा केला जातो. या योजने अंतर्गत महिला बचत गटांना व्यवसाय उभारणीसाठी कर्जाची तरतूद केली जाते. किराणा दुकान, ब्युटी पार्लर, भोजनालय, रेडीमेड कापड दुकान, फिरते उपहारगृह, मिरची कांडप, पिठाची गिरणी, बांगड्याचे दुकान, फोटोग्राफी इत्यादी व्यवसाय उभारणीकरिता महिलांना बचत गटाच्या माध्यमातून स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहन दिले जाते.

स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना

ही योजना देशात एप्रिल 1999 ला सुरू करण्यात आली. या योजनेत एकूण सहा योजनांचा समावेश करण्यात आला आहे. एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, ट्रायसेम योजना, ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रिया व मुलांचा विकास, दशलक्ष विहीर योजना, ग्रामीण कारागिरांना सुधारित औजरांचा पुरवठा इतर योजनांचा समावेश करून ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखाली असलेल्या व्यक्तिंना किंवा कुटुंबाला स्वयंरोजगार उभारणी करिता प्रोत्साहित करणे हा उद्देश समोर ठेवून योजना चालू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय, किराणा दुकान, फिरते कापड दुकान, कुक्कुट पालन, वराह पालन, बंदिस्त शेळी पालन, मच्छी पालन, मिरची कांडप, पिठाची गिरणी इत्यादी व्यवसायांना मिळणारे अनुदान प्रकल्पांच्या 30 दिले जाते किंवा 75000 रुपये दिले जाते. जर त्यांचे बचत गट दारिद्रय रेषेखालील महिलांचा असेल आणि एस.सी. किंवा एस.टी. प्रवर्गातील असेल तर प्रकल्पांच्या 50 अनुदान किंवा 1.25 लाख अनुदान दिले जाते. या योजनांना वित्तपुरवठा केंद्र आणि राज्य शासनाकडून 75:25 या प्रमाणात केला जातो. या योजनांचा लाभ सर्वाधिक महिला बचत गटांनी घेऊन स्वतःचा विकास केलेला आहे.

महिला बचत गटाच्या प्रगतीचा अहवाल 2016

वर्षे	म.ब.संख्या लाखात	म.ब.केलेली बचत कोटीत रु.	बँकानी म.ब. दिलेली कर्जे कोटी रु.
2006–07	41.61	3512.71	12366.49
2007–08	50.10	3785.39	16999.91
2008–09	61.21	5545.62	22679.84
2009–10	69.53	6198.71	28038.28
2010 –11	74.62	7016.30	31221.17
2011–12	79.60	6571.41	36340.00
2012–13	73.18	8217.25	39375.30

2013–14	74.30	9897.42	42927.52
2014–15	76.97	11059.84	51545.46
2015–16	79.03	13691.39	57119.23
2016–17	85.77	16114.23	61581.30

Source- No board publication status of micro finance in India

वर दर्शविलेल्या कोष्टकात महिला बचत गटाची प्रगती 2006–07 ते 2016–17 काळात सातत्याने वाढत गेली आहे. महिला बचत गटाची संख्या व त्या गटाकडून केलेली बचत ही वाढत गेलेली आहे. तसेच देशातील विशेष म्हणजे राष्ट्रीय व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँक, सहकारी बँका इत्यादी बँकांनी बचत गटांना मोठया प्रमाणात कर्जाची सवलत दिली आहे. अशा प्रकारच्या कर्ज सुविधा सातत्याने वाढत गेले आहे. वर नमूद वित्तसंस्थांनी महिलांना स्वयंरोजगार उभारणीस मदत झाली. यातून त्यांना रोजगार प्राप्त झाला व परिणामतः त्यांचे दारिद्रय कमी होण्यास मदत झाली आहे.

1993–94 मध्ये देशात एकूण दारिद्रयाचे प्रमाण 45.3 होते तर 2011–12 मध्ये देशातील एकूण दारिद्रय 21.9 इतके झाले. यावरून आपणांस देशात दारिद्रय कमी होत असल्याचे आपणांस दिसून येते.

निष्कर्ष:–

देशात दारिद्रय निर्मूलनासाठी 1980 च्या दशकापासून सुरूवात झालेली आहे. 1980 ते 1990 या दशकात दारिद्रय निर्मूलनाला फारसे यश आलेले नाही. पण 1990 नंतर जेव्हा देशात महिला बचत गटाला नाबार्ड आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने कायदेशीर मान्यता दिली. तेथून त्यांचा विकास झाला व बचत गटाला बँकेत खाते उघडण्यास तसेच कर्जे देण्यास परवानगी दिली. याचा लाभ शासनाच्या विविध योजनाच्या माध्यमातून गरीब व दारिद्रयात निराशमय जीवन जगणाऱ्या लोकांना मोठया प्रमाणात घेता आला. यातून त्यांना रोजगाराच्या संधी प्राप्त झाल्या आणि त्यांचे दारिद्रय कमी होण्यास एक प्रकारे मदत झाली. त्याचा परिणाम म्हणून महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनात विकास होऊन महिलांचे नवीन नेतृत्त्व निर्माण होण्यास महिला बचत गटाची मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ-

1. भारतीय अर्थव्यवस्था – श्री. रंजन कोळंबे
2. भारतीय अर्थव्यवस्था– डॉ. देसाई भालेराव
3. अल्प बचत नियोजन– श्री. मुल्लाणी एम.यू.
4. योजना– डिसेंबर 2007
5. योजना एप्रिल 2007
6. Planning commission Report 2014
7. Status of micro finance Report 2016

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist Kolhapur M.S.

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist Kolhapur M.S.

55 56 19-20-(1) 272

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 8 No - 1 Issue - 22 Jan. 2020 ISSN- 2347-9639

37Years

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(Peer Reviewed Journal)

IIJIF Impact Factor 2.283

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका २०१९

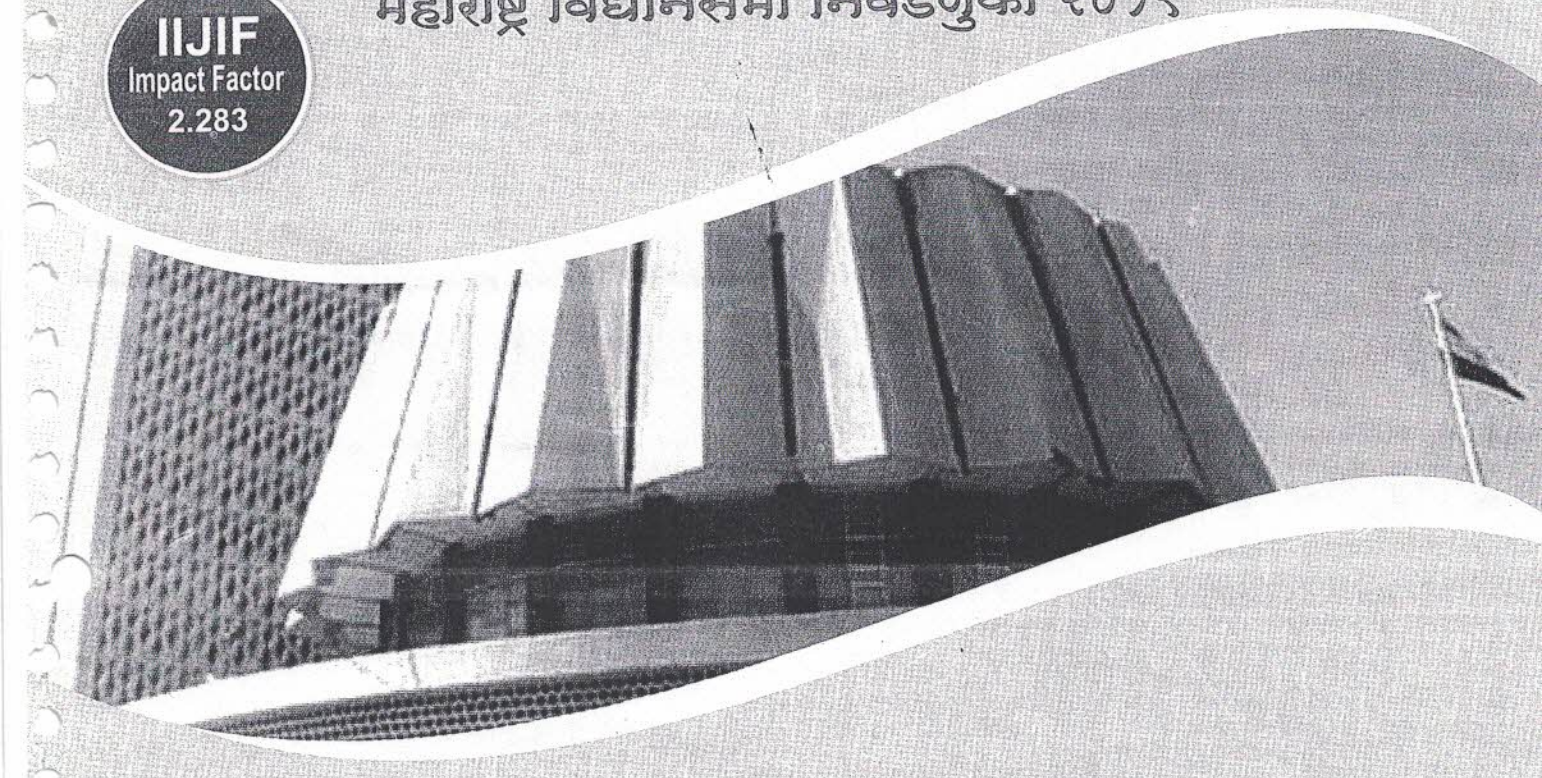

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मुख्य संपादक – प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे

संपादक – डॉ. प्रमोद पवार । डॉ. मनोहर पाटील

डॉ. बाळ कांबळे । डॉ. विलास आवारी । डॉ.विठ्ठल दहिफळे

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kal.
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

37 Year's
Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)
Vol. - 8, No - 1 Issue - 22 January. 2020 ISSN- 2347-9639

♦ Peer Reviwed Committee ♦

Prin. Dr. P. D. Deore (Chief Editor)
11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, **Nashik-13** Mob : **9423980457**

♦ Editor / President ♦
Prin. Dr. Pramod Pawar
Email- pramodpawar1761@gmail.com
Mob:**9423582073**

♦ Editor / Secretary ♦
Prin. Dr. Manohar Patil
Email-manoharpatil123@gmail.com
Mob:**9422287053**

♦ **Dr. Bal Kamble** (Karjat - Pune) ♦ **Dr. Vilas Awari** (Kopargaon)
♦ **Dr. Vitthal Dahifale** (Nanded)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Liaqat Khan (Mumbai)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Urmila Chavhan (Meeraj)
Dr. Manik Sonawane (Pune)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Pramod Shambharkar (Chandrapur)
Dr. Meera Phad (Nanded)
Mr. Dattatray Wabale (Pune)
Mr. Mahesh Birhade (Raigad)
Dr. Hanumant Phatak (Baramati-Pune)
Dr. Prashant Vighe (Paratwada-Amrawati)
Dr. Kusum More (Latur)
Dr. Prakash Pawar (Kolhapur)
Dr. Ravindra Bhanage (Kolhapur)
Dr. Chaitra Redkar (Mumbai)
Dr. Prashant Amrutkar (Aurangabad)
Dr. Sunil Shinde (Parbhani)
Dr. Jyotsna Sonkhaskar (Nashik)
Dr. Nandaji Satpute (Gadchiroli)
Dr. Vinod Gaikwad (Shegaon)
Dr. Sandeep Kale (Selu-Vardha)
Dr. Ram Jadhav (Nanded)
Dr. Vakil T. Shaikh (Koradi-Nagpur)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sachin Patil (Sangali)

♦ BOS Chairman ♦

Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Bharti Patil (Kolhapur)
Dr. Dilipsing Nikumbha (Jalgaon)
Dr. Vilas Aaghav (Nanded)
Dr. Shidram Salwade (Solapur)
Dr. Bal Kambale (Pune)
Dr. Navnath Aaghav (Aurangabad)
Dr. Rajendra Muttamvar (Gadchiroli)
Dr. Sham Sirsath (Aurangabad)
Dr. Subhash Gawai (Amaravati)

♦ Hon'ble Guest Editors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. B. Chandrashekhar (Hydrabad)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Ketan Govekar (Panji-Goa)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)
Dr. Baldev Agja (Gujrat)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Dr. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Mr. Ganesh Chavhan (Muktainagar)
Dr. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Dr. Sanjay Patil (Chopada)
Mr. Anil Salunke (Shahada)

♦ Managing Editor ♦
Mr. Yuvraj Mali

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985
Visit Us : vicharmanthanjournal.org **E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com**

* अनुक्रमणिका *

- संपादकीय ०३
  – प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे
- लोकसभा निवडणूक – २०१९ – परामर्श ०९
  – प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे
- चव्हाण–पवार आणि मोदी–फडणवीस चौकटीमधील अंतराय..... १५
  – डॉ. प्रकाश पवार
- गांधींच्या राज्यमीमांसेबाबत आचार्य जावडेकरांचे आकलन..... २१
  – डॉ.विठ्ठल दहिफळे
- 'बॅरिस्टर' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर..... २५
  – डॉ. संजय आहिरे
- १७ व्या लोकसभा निवडणुकीच्या प्रचारातील प्रमुख मुद्दे : एक विश्लेषण..... २७
  – डॉ. शार्दुल सेलुकर
- भारतीय लोकशाही : विशेष संदर्भ एनजीओज्ची भूमिका ३३
  – अशोक रामसिंग वसावे
- महात्मा गांधी यांच्या राज्यविषयक विचारांची मीमांसा ३७
  – कमलाकर एन.राक्षसे
- नात्या–गोत्याचे, 'कुटुंब कबिल्या'चे सरकार एनसीपी शिवसेना कांग्रेस महाराष्ट्र विकास आघाडी ३९
  – डॉ. प्रदीप पंजाबराव दंदे
- इतिवृत्त ४२

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, V
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

महात्मा गांधी यांच्या राज्यविषयक विचारांची मीमांसा

– कमलाकर एन.राक्षसे,
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना –

मानवप्राणी आपल्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी विविध संस्था निर्माण करू शकला. काही संस्था निसर्गतः निर्माण झालेल्या आहेत; परंतु मानवाने काही संस्था जाणीवपूर्वकच निर्माण केलेल्या आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणून मनुष्यांनी 'राज्य' नावाची संस्था निर्माण केली आहे. जीवनाची उच्च ध्येय गाठायची असतील तर राज्यसंस्था ही अनिवार्य असते. समाजाचा पुढचा टप्पा म्हणजे राज्य होय. मनुष्य आणि समाजाला शांततामय जीवन जगायचे असेल तर राज्याची अपरिहार्यता आहेच.

राज्याबद्दल अनेक विचारवंतांनी, शास्त्रज्ञांनी आपले दृष्टीकोन सांगितले आहेत. या दृष्टीकोनांमध्ये मतभिन्नता आढळून येते. काही तत्त्वज्ञांनी राज्याला शक्तीचे द्योतक मानला आहे तर काहींनी राज्याला आपत्ती असेही म्हटले आहे. या उलट काहींनी राज्य ही व्यक्तींची कल्याण करणारी संघटना आहे. तरी काहींनी राज्य ही वर्गीय संघटना आहे. या विविध मतमतांतरांचा अभ्यास केल्यानंतर भारतामध्ये काही विचारवंत होवून गेले. त्यांचा राज्यविषयक दृष्टीकोन काय होता? यामध्ये म. गांधी यांनी जो राज्यविषयक दृष्टीकोन/विचार मांडलेला आहे, त्याची मीमांसा प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये मांडलेली आहे.

भारतात आधुनिक काळात अनेक विचारवंत निर्माण झाले. त्यांनी कोणताही समुच्चीत राजकीय सिद्धांत मांडला नाही. त्याचप्रमाणे म.गांधीजीने सुद्धा कोणतीही समुच्चीत राजकीय तत्त्वज्ञान मांडले नाही. परंतु गांधीजी हे तात्त्विक अराज्यवादी होते. त्यांनी 'राज्य' ही एक आपत्ती आहे असे म्हटलेले होते. म. गांधी हे कार्लमार्क्स प्रमाणे 'राज्याचे विरून जाणे' या संकल्पनेच्या जवळजवळ जाताना दिसतात. ते असे म्हणतात की, व्यक्तीमध्ये नीतिमत्तेचा विकास झाला की राज्याची गरज भासणार नाही. म्हणजेच राज्याची सत्ता अनावश्यक होईल. कारण सत्ता वगैरे हिंसेचे प्रतिक आहे. म्हणून ज्या वेळेस समाजात आदर्शवाद निर्माण झाला की, राज्याची प्रासंगिकता नाहीशी होईल.

म. गांधीचा हा विचार कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात बसत नसला तरी त्यांचे विचार आंजही तग धरून आहेत. त्यांचे विचार तांत्रिकदृष्ट्या पलिकडचे आहेत. महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार अध्यात्मिकेशी प्रेरीत होते. अनेक राजकीय विचारवंतानी धर्म आणि राजकारण याची फारकत घेणे महत्त्वाचे आहे. त्याची प्रासंगिकता विशद केली आहे. त्यात मॅकियाव्हॅलाचे नाव अग्रगण्य आहे; परंतु गांधींसारखे विचारवंत धर्म आणि राजकारण याचे पृथ:करण होऊच शकत नाही. ते म्हणतात की, धर्म माणसाला नैतिकता शिकवतो. नैतिकता वृद्धींगत झाली की, 'राज्य' या संकल्पनेची गरज भासणार नाही. धर्मापासून राजकारण वेगळे केले तर ते एक 'मृत्युजाल' बनेल. म्हणून राजकारणात धर्म प्रविष्ठ करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

महात्मा गांधी पुढे जावून म्हणतात की, राजकारण आणि धर्म यांचा अतूट संबंध आहे. मला धर्मविरहित राजकारण कदापीही आवडणार नाही. राज्य हे धर्मातीत असावे. परंतु राज्याला पायाभूत अशा नीतितत्त्वांची शिकवण मात्र राज्यांनी द्यावी असे गांधीजींचे मत होते. सर्वांचे अधिकत्तम सुख हे राज्याचे ध्येय असायला हवे. पोलीस हा लोकांचा/समाजाचा संरक्षक व सुधारक असायला पाहिजे. राज्याने पोलीस यंत्रणेचा कमीत कमी वापर करावा. राज्याने कमीत कमी राज्य करावे. असे म्हटले जाते की, 'राज्याचा कमीत कमी हस्तक्षेप म्हणजे सुशासन' अर्थातच हे विचार गांधीचे आजही प्रासंगिक वाटतात. काही विचारवंतांनी असे म्हटले आहे की, 'राज्य' ही दमनकारी संस्था आहे. तिने सामाजिक जीवनात जादा हस्तक्षेप करू नये. महात्मा गांधी म्हणतात की, राज्याची नीतिमत्ता वाढली की, राज्याचा हस्तक्षेप हळूहळू कमी होईल. व्यक्ती समाजाचे नियंत्रण स्व-इच्छेने करू लागल्याने सत्तेचे महत्त्व आपोआपच कमी घेऊन राज्याचा हस्तक्षेप कमी होईल. म्हणजेच राज्याची उपयोगिता कमी होत जाईल. राजकारण हे दीनदलित यांचे जीवन सुंदर करण्याचे एक माध्यम आहे. तसेच मानवीय गुणांचा विकास आणि स्वातंत्र्य, बंधुत्व,

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

(58) (59)

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA

ISBN: 978-81-927211-6-6

SANGRUL EDUCATION SOCIETY'S

S.B.KHADE MAHAVIDYALAYA, KOPARDE,

TAL.PARNER DIST.AHMEDNAGAR

PROCEEDING

OF A ONE DAY

NATIONAL SEMINAR

ON

GOODS AND SERVICE TAX IN INDIA

TUESDAY , 20TH February, 2018

Edited by

Prin. Dr. D.D.Kurlapkar
Prof. B.M.Kumbhar
Dr. B.K.Katkar
Prof. S.R.Suryavanshi
Prof. P.B.gaikwad
Prof. D.B.Mane

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

123

©Editor

Sangrul Shikshan Sanstha, Sangrul's
S.B. KHADE MAHAVIDYALAYA, KOPARDE
TAL. KARVEER, DIST. KOLHAPUR 416 204.

ISBN: **978-81-927211-6-6**

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval systems without permission in writing from the copyright owners.

DISCLAIMER

The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

Publisher:

PraRup Publications
Kolhapur. (Maharashtra)
Pin – 416 008

CONTENTS

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1.	Goods And Service Tax: A Study	Dr. A.M. Gurav Shri Santosh Arjunwade	17
2.	Goods And Services Tax (GST) In India: A Brief Review	Dr. Vijay Pawar	24
3.	Goods And Services Tax (GST) In India: Challenges & Opportunities.	Dadasaheb B. Mane	32
4.	GST & Its Impact On Consumer	Prashant Phadnis	37
5.	Basic Concepts And Features Of Good And Service Tax In India	V. M. Suryavanshi	42
6.	Goods And Service Tax Return	Chandrabhga Galugade	50
7.	The Role Of GST In Eradication Of Poverty In India	S. F. Bothikar	56
8.	Study Of State-Wise Taxpayers On Goods And Service Tax Network (GSTN) In India	Mr. R. D. Barsing Mr. V. M. Kurane Mr. S. R. Nabi	61
9.	Implication Of Goods And Service Tax On Indian Economy	Mr. Ramchandra K. Wakarekar	69
10.	Challenges In GST	Dr. Vijay A. Mane	74
11.	Impact Of GST On Agricultural Sector	Dr. M. G. Sadamate	78
12.	Impact Of GST On Indian Economy	Mr. Ananda S. Bachate	82
13.	Adavantages Of Goods And Service Tax (GST) In India	Dr. Sachin A. Kamble	89
14.	Goods And Service Tax And Its Impact On Indian Economy	B. M. Kumbhar	92
15.	Goods And Service Tax In India : Opportunities And Challenges	Dr. Mrs. Varsha Maindargi,	99
16.	"Goods And Service Tax In India (GST): Conceptual Overview"	Dr. Goral Sonappa Dajiba	104
17	A Review of SGST Provisions and Performance	Dr.Udaykumar R.Shinde	113

ISBN: 978-81-927211-6-6
One Day National Seminar on: Goods and Service Tax in India (GST)

Sr. No.	Title	Author	Page No.
18	'एक राष्ट्र, एक कर' वस्तु व सेवा कर	प्रा.तटाळे पद्माकर बळीराम	120
19	जी.एस.टी. – एक राष्ट्र – एक कर – एक बाजारपेठ	प्रा. ए. बी. कांबळे	123
20	जीएसटी संकल्पना आणि सध्याचे जीएसटीचे दर	प्रा. के.पी. वाघमारे	128
21	ग्राहक आणि जीएसटी	प्रा. प्रशांत देशमुख	133
22	**वस्तू आणि सेवा कर – अप्रत्यक्ष करातील एक आमूलाग्र बदल**	डॉ. इंगवले डी. बी. डॉ. पोवार पी. के	138
23	वस्तू व सेवा कराची संकल्पना व गुणदोष	प्रा. सोनकांबळे डी.एन.	144
24	वस्तू व सेवा कर आमूलाग्र बदल व ग्राहक	प्रा. कु. नूतन दत्तात्रय राऊत	149

■■■

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ISBN: 978-81-927211-6-6
One Day National Seminar on: Goods and Service Tax in India (GST)

वस्तू व सेवा कराची संकल्पना व गुणदोष

प्रा. सोनकांबळे डी.एन.
अर्थशास्त्र विभाग.
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर काळातील तीन देशकानंतर सार्वजनिक क्षेत्रांना आलेले अपयश लक्षात घेऊन नियंत्रीत भांडवशाहीचे स्वागत करण्यात आले. तर १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणात शिथीलकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण यांचा स्वीकार करण्यात आला. परकीय गुंतवणुकीचे स्वागत करूनच निर्यातक्षम उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात आले. या सर्व परिस्थितीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचा सुक्ष्म अभ्यास केल्यानंतर, आपणास असे लक्षात आले आहे की, भारतीय बाजार पेठेत परकीय वस्तूंची मागणी प्रभाव वाढत आहे. अशा प्रकारच्या परिस्थिती वेळीच बंधन घालून भारतीय उद्योगांना संरक्षण देणे आवश्यक आहे. म्हणून देशातील प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर संरचनेचा अभ्यास करण्यासाठी २००३ मध्ये डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापना करण्यात आली. या समितीने देशातील अप्रत्यक्ष कर संरचनेत बदलाची शिफारस केली. म्हणजेच देशातील विविध घटकराज्य व केंद्रशासीत प्रदेशात अस्तित्वात असलेले अप्रत्यक्ष कराच्या दरातील भिन्नता ही देशाअंतर्गत उद्योगांच्या विकासाला अयोग्य आहे. म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासाकरीता किंवा जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत यशस्वीपणे आर्थिक विकासाचा दर वाढत ठेवायचे असेल तर 'एक देश, एक कर, एक बाजारपेठ' अशा स्वरूपांची करसंरचना स्वीकारणे आवश्यक आहे. ती म्हणजे वस्तू व सेवा कर होय. अशा प्रकारची शिफारस केळकर समितीने केली आहे.

उद्दिष्टे :—

१. वस्तू व सेवा कराची संकल्पना समजावून घेणे.
२. वस्तू व सेवा कराची वैशिष्टये समजावून घेणे.
३. वसतू व सेवा कराच्या गुणदोषाचा अभ्यास करणे.

व्याख्या :—

१. ''या कर संरचनेत केन्द्र आणि राज्य सरकार यांच्याकडून आकारण्यात आलेल्या अप्रत्यक्ष कराला पर्याय कर म्हणून जो एकच कर आकारला जातो. त्यास वस्तू व सेवा कर असे म्हणतात.''
२. नियंत्रीत भांडवलशाहीच्या बाजारपेठेत वस्तू आणि सेवा यांची विक्री नियंत्रीत ठेवण्याच्या उद्देशाने आकारण्यात आलेला एकच अप्रत्यक्ष कर म्हणजे 'वस्तू व सेवा' कर होय.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

संकल्पना :—

देशातील केन्द्र व राज्य सरकार यांच्याकडून देशात उत्पादित होणाऱ्या वस्तू व सेवा यावर जो एकच कर आकारला जातो त्यास वस्तू व सेवा कर असे म्हणतात. ३० जून पुर्वी देशात केन्द्र सरकारकडून आकारले जाणारे कर केन्द्रीय उत्पादित कर, केन्द्रीय विक्री कर, सेवा कर व इतर अप्रत्यक्ष कर. तर राज्य सरकारकडून आकारले जाणारे कर — मूल्यवर्धित कर. करमणूक कर जकात कर व इतर अप्रत्यक्ष कर. केन्द्र व राज्य सरकार यांच्या अप्रत्यक्ष कराला पर्याय कर म्हणून एकच कर आकारला जातो. या कराच्या दराची विभागणी सहा प्रकारे आहेत. तर काही वस्तूवर हा कर आकारला जात नाही.

वस्तूवरील वस्तू व सेवाकर :—

०: — शेतीत उत्पादित होणारी पिके — अन्नधान्य, डाळी, ताजी भाजी, पाले भाजी

३: — सोने, चांदी, या धातूपासून तयार करण्यात आलेली दागीने.

५: — आवश्यक खाद्यपदार्थ, औषधे, चहा, कॉफी, शितगृहात साठवलेला भाजीपाला

१२: —मोबाईल, लोखंड व पोलाद पाण्यासाठी लागणारे पंप, आयुर्वेदिक औषधे

१८: —कॅमेरा स्टीलच्या वस्तू, औद्योगिक उत्पादने

२८: — चैनीच्या वस्तू, मोटार, फ्रिज, वातानुकूलीत यंत्रणा

याशिवाय काही वस्तू या करातून मुक्त आहेत. तर काही वस्तू दर १४: उपकर आकारला जात आहे. चैनीच्या आणि वातानुलीत वस्तूवर उपकर आहे.

सेवाक्षेत्रातील वस्तू व सेवा कर :

०: — शिक्षण आणि आरोग्य या दोन सेवा

५: — वाहतूक सेवा, रेल्वे व सागरी वाहतूक

१२: — उपहार गृहे

१८: — वित्त सेवा टेलीकॉम

२८: —पंचतारांकित हॉटेल, जास्त भाडे असलेले हॉटेल ७५०० रू. पेक्षा जास्त भाडे

याशिवाय प्रवाशी वाहतूकीवर आकारण्यात येत असलेले कराचे दर वेगवेगळे आहेत.

समजा एखाद्या वस्तूवर :

३० जून २०१७ पूर्वी आकरण्यात येत असलेले कर	उत्पादन खर्च / मूल्य	१ जुलै २०१७ पासून आकारण्यात येत असलेले वस्तू व सेवा कर	
वस्तूचा उत्पादन खर्च	५०००	केन्द्र व राज्य सरकार यांचे कर	५०००
केन्द्रीय उत्पादन कर १०:	५००	१०: . १०: त्र	१०००
एकूण मूल्य	५५००		
राज्याचा विक्रीकर १०:	५५०		
एकूण किंमत	६०५०	एकूण किंमत	६०००

ISBN: 978-81-927211-6-6
One Day National Seminar on: Goods and Service Tax in India (GST)

३० जून पूर्वी देशातील कर पध्दतीत करावर कर आकारला जात असे. तर १ जुलै २०१७ पासून करावर कर आकारण्याची पध्दत बंद झाली आहे.

वस्तू व सेवा कर आकारण्याची पध्दत :—

CGST केन्द्रीय वस्तू व सेवाकर SGST राज्य वस्तू व सेवा कर हे कर वस्तू व सेवेची विक्री करत असताना एकाचेवेळेस ग्राहकाकडून वसूल केला जातो. IGST — आंतरराज्य वस्तू व सेवा कर हा केन्द्र सरकारकडून आकारण्यात येतो. हा कर वस्तू व सेवेच्या उत्पादित राज्यांना मिळत नाही. तर उपभोग घेतलेल्या राज्यांना मिळतो.

वस्तु व सेवा कराची संकल्पना ही देशात एक देश एक कर आणि एक बाजारपेठ म्हणून ओळखली जात आहे.

वैशिष्ट :—

१. वस्तू व सेवा कर पूर्णत: पुरवठा व विनिमय या संकल्पनेवर आधारित आहे.
२. वस्तू व सेवा कर संरचना स्वीकारल्यामुळे केन्द्र सरकारकडून राज्यांना वार्षिक १४: वृध्दीदर गृहीत धरून पहिलली ५ वर्षे नुकसान भरपाई मिळणार आहे.
३. वस्तू व सेवा कर पूर्णत: वस्तू आणि सेवेच्या मूल्यावर अवलंबून आहे.
४. वस्तू व सेवा कराचीर चना पुरोगामी व बृहस्तरीय आहे. महत्त्वाच्या आवश्यक वस्तू व सेवा या करातून मुक्त आहेत.
५. या कर व्यवस्थेत कर चुकवेगिरी करणाऱ्यांची यादी आपोआप तयार होणार आहे.

वस्तू व सेवा कराचे गुण :—

१. केन्द्र व राज्य सरकार यांचे सर्व अप्रत्यक्ष कर यात समाविष्ट होत असल्याने ही कर संरचना अधिक पारदर्शक व सुटसुटीत होणार आहे.
२. या कर पध्दतीत केन्द्र व राज्य सरकारचे विविध अप्रत्यक्ष कर हे करावर कर आकारले जाणार नाहीत.
३. या कर संरचनेत ग्राहकावर पडणारा अप्रत्यक्ष कराचा भार कमी होवून आर्थिक विकासाला चालणार मिळणार आहे.
४. संपूर्ण देशात कराचे दर समान असल्याने ग्राहकांना आता सर्व उपभोग्य वस्तू व सेवा एकाच किंमतीत मिळतील.
५. देशातील सर्व वस्तू व सेवांची विक्री नियंत्रणात ठेवून भाववाढीवर नियंत्रण ठेवणे शक्य होईल.
६. वस्तू व सेवा यांची वितरण व्यवस्थेची नोंदणी अद्यावत किंवा अचूक ठेवणे आवश्यक असल्याने कर चुकवेगिरी होणार नाही.
७. केन्द्र व राज्य सरकारच्या महसूलात वाढ होण्याची शक्यता आहे. कारण कर प्रशासन व्यवस्था, अधिक पारदर्शक असल्याने कार्यक्षमपणे कार्य करेल.
८. संपूर्ण देशात एकच कर असल्याने वस्तू व सेवांच्या किंमती समान होतील. परिणाम: वाहतूक खर्चात घट होईल.
९. परकीय गुंतवणूक आकर्षित होवून रोजगार वाढीला चालना मिळेल.

१०. निर्यात उद्योगांना प्रोत्साहन मिळेल. परकीय गंगाजळीत वाढहोवून आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारतीय रूपयांचे मूल्य वाढेल.

११.देशातील आर्थिक विषमता कमी होवून, आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

वस्तू व सेवा कराचे दोष :–

१. वस्तू व सेवा कराची नाव नोंदणीची मर्यादा २० लाख रू. आहे. तर इशाण्य पूर्व भारतातील राज्यांची मर्यादा १० लाख रू. आहे. याचा अर्थ देशातील ज्या व्यापाऱ्यांची महत्तम वार्षिक उलाढाल २० लाख रू व १० लाख रू. यापेक्षा मी असेल त्यांना या करातून सूट दिल्याने केन्द्र व राज्याचा बराच महसूल बुडणार आहे.

२. वस्तू व सेवा कराच्या वसूलीकरीता आधुनिक माहिती तंत्रज्ञान व संगणक व्यवस्था अद्यावत ठेवणे आवश्यक असल्याने काही राज्यांना अशा प्रकारचा खर्च करणे अशक्य आहे.

३. ज्या राज्यात औद्योगिक क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक झालेली आहे. अशा राज्यांचा बराच महसूल बुडणार आहे. कारण आंतरराज्य व्यापारातील वस्तू व सेवा या वरील कर हा उपभोग घेतलेल्या राज्यांना मिळणार आहे.

४. पेट्रोल, डिझेल, अल्कोहोल व तंबाखू इत्यादी वस्तूवर हा कर आकारला जात नाही. त्यामुळे अशा वस्तूवरील मूल्यात भिननता दिसून येते.

५. सेवा करातील वाढीतुळे वाहतूक व हॉटेलची सेवा महागण्याची शक्यता आहे.

६. या कर संरचनेत केन्द्र व राज्य सरकारची बरीच अप्रत्यख कर रद्द झाल्याने अपेक्षीत महसूल गोळा होणे अशक्य आहे. परिणामत: शासनाची महसूली तूट वाढत जाण्याची शक्यता आहे.

७. या कर संरचनेत महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू, कर्नाटक व पश्चिम बंगाल व इतर प्रगतशील राज्यांचा बराच महसूल कमी होण्याची शक्यता आहे.

८. याकर संरचनेत कर भरण्याची जबाबदारी व्यापारी वर्गावर टाकण्यात आली आहे. व्यापाऱ्यांनी कर परतावा वेळेत नाही भरल्यास त्यांना त्यांचा करपरतावा मिळणार नाही.

९. ज्या व्यापाऱ्यांची वार्षिक उलाढाल २० लाख रू. पेक्षा कमी आहे अशा व्यापाऱ्यांनी नाव नोंदणी नाही केल्यास कर परतावा मिळणार नाही.

१०. एकाच व्यापाऱ्यांनी इतर विविध राज्यात वस्तू व सेवांची विक्री करत असेल तर प्रत्येक राज्यात वेळेत स्वतंत्र नांव नोंदणी करणे आवश्यक आहे. नाही केल्यास त्यांना परतावा मिळणार नाही.

वस्तू व सेवा कराची आव्हाने :–

१. ज्या व्यापाऱ्यांनी नांव नोंदणी केलेली नाही. अशा आर्थिक संस्थाशी व्यवहार करताना आदान करपूर्तीचा प्रश्न.

ISBN: 978-81-927211-6-6
One Day National Seminar on: Goods and Service Tax in India (GST)

२. एकाच व्यापाऱ्याचे देशातील इतर विविध राज्यात स्वतंत्र कार्यालय असतील तर स्वतंत्र करपत्रे भरावे लागतील.

३. वस्तू व सेवा कराची संरचना अशी आहे की, प्रत्येक व्यापाऱ्यांना स्वत:हून नांव नोंदणी करावी लागते अन्यथा पुढील कर परतावा मिळण्याचा प्रश्न.

४. प्रत्येक करपात्र व्यापाऱ्यास एकाच वर्षात बऱ्याच वेळा कर परतावे भरावे लागतील अन्यथा कर परतावा मिळणे अशक्य आहे.

निष्कर्ष :—

देशातील वस्तू व सेवा कराची संरचना अतिशय फायदेशीर आहे. कारण या कर पध्दतीत केन्द्र व राज्य सरकारची बरीच अप्रत्यक्ष रद्द करून एक कर, एक देश, एक बाजारपेठ अशी रचना करण्यात आली आहे. त्यामुळे देशातील उपभोग गुंतवणुक रोजगार व निर्यात उद्योगांना प्रोत्साहन मिळेल. तसेच देशातील नियंत्रित भांडवलशाहीचा विकास होवून आर्थिक विकासाला चालना मिळेल अशी अपेक्षा आहे. या कर पध्दतीमुळे एकंदरीत देशातील बेरोजगारी, दारिद्रय आणि आर्थिक विषमता कमी होवून आर्थिक संसाधना पर्याप्त वापर होवून औद्योगिकीकरणाचा प्रादेशिक असमतोल कमी होण्यास मदत होईल. तसेच देशातील सर्वांगिण व शाश्वत विकासाला चालना मिळेल. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विकासाचा संकल्प लवकरच पूर्ण होण्यास मदत होईल ही अपेक्षा.

संदर्भ ग्रंथ

१. आर्थिक सुधारणा व कायदे — के सागर
२. GST सर्वांसाठी — सतीश शेवाळकर
३. सार्वजनिक अर्थशास्त्र — डॉ. जे. एफ.प ाटील
4- Public Finance - Dr. S.K. Sinh.
5- Internet

■■■

TRUE COPY

PRINCIPAL
Annasaheb Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Parbhani, Dist Kolhapur (M.S.)

TRUE COPY

PRINCIPAL
Annasaheb Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Parbhani, Dist Kolhapur (M.S.)

57
2018-19 02
249

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
236	डॉ.सुरेश एम.चव्हाण	ऐतिहासिक संशोधनातील आव्हाने	867 To 869
237	तानाजी माने	भारताचे परराष्ट्र धोरण(काल, आज आणि उद्या)	870 To 874
238	उदयकुमार लाड	भारतातील धर्मनिरपेक्ष व समान नागरी कायदया संदर्भाची चिकीत्सा	875 To 877
239	श्रीमती उज्वला उत्तम संकपाळ डॉ. श्रीमती रूपाली उत्तम संकपाळ	भाषा अध्यापनातील सामाजिक, राजकीय आणि वैयक्तीक वादग्रस्त मुद्दे	878 To 881
240	डॉ. वसंत भूपाल शिंदे	अलिप्ततवादी चळवळ : सातत्य, स्थित्यंतर आणि प्रस्तुतता	882 To 888
241	कमलाकर एन राक्षसे	भारतातील जात आणि राजकारण	889 To 891
242	तटाळे पद्माकर बळीरा	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	892 To 894
243	डॉ. राक्षसे सिद्धार्थ गुणाजी	सायबर दहशतवाद	895 To 897
244	डी.आर पाटील	महाराणी येसूबाइ यांचे कार्य कत्तव	898 To 899

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

भारतातील जात आणि राजकारण

प्रा. कमलाकर एन राक्षसे
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

भारतीय प्रजासत्ताकापुढे पूर्वीपासून आजपर्यंत ज्या ज्या समस्या आ वासून उभ्या आहेत त्यामध्ये जातीवाद ही एक मुलभूत समस्या आहे तिचे निर्मुलन उच्चाटन करणे गरजेचे वाटते कारण त्याच्या शिवाय भारतीय लोकशाही यशस्वी होणार नाही. भारतातील अनेक प्रबोधनकारांनी विचारवंतांनी आपआपल्या दृष्टीकोनातून जातीचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला परंतू त्याला काही शंभर टक्के यश आले नाही आज आपण २१ व्या शतकात जगत आहोत जग अधुनिकतेकडून उत्तर अधुनिकतेकडे धावत्या घोड्या सारखे जात असताना भारतात मात्र लोकशाहीला राजकारणाला जातीयतेचा कर्करोग झालेला दिसून येतो. भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून आपण जगभर दवंडी देत फिरतो परंतू भारतीय लोकशाही पुढील जातीयतेची समस्या मात्र अजून कायम असलेली दिसते.

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकांनी उपरोक्त प्रश्नाची उकल करण्याचा थोडक्यात प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी माहिती संकलनासाठी द्वितीय माहिती स्त्रोताचा वापर केलेला आहे.

कोणत्याही देशाकडून त्या देशातील चांगल्या गोष्टीचे सादरीकरण जागतिक स्तरावर केले जाते परंतू देशा अंतर्गत असणाऱ्या समस्यांना विशेष करुन सामाजिक प्रश्न आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर मांडण्याचा प्रयत्न केला जात नाही.

एच. ड्रमंड यांनी महत्वपूर्ण ओळी सांगितल्या आहेत.

"जो विवेक करीत नाही तो धर्मांध होय,
जो विवेक करु शकत नाही तो मुर्ख होय,
जो विवेक करण्याचे धैर्य दाखवीत नाही तो गुलाम होय."

"महात्मा गांधी असे म्हणत की अस्पृश्यता हा हिन्दू धर्मावरील लागलेला कलंक आहे." हा कलंक कसा पुसून काढायचा याबद्दल म. गांधीजींची दृष्टी स्वतंत्र आहे ती डॉ. आंबेडकरांच्या तंत्रापेक्षा वेगळी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या 'जाती संस्थेचे उच्चाटन' या पुस्तकात त्यांनी जाती संस्थेच्या उच्चाटना संबंधी अतिशय मौलिक व व्यवहार्य अशा पध्दतीचे विवेचन केले आहे.

ते असे म्हणतात की आज देखील जातीभेदाचे पुरस्कर्ते असावेत हा दैवदुर्विलास नव्हे काय ? देशात जातीभेदाचे समर्थन नाना तऱ्हेने केले जातात जातीभेद हे श्रमविभाजनाचे दुसरे नांव आहे असे सांगतात. आणि सर्व सुधारलेल्या समाजाचे श्रमविभाजन हे जर प्रमुख लक्षण आहे तर जातीभेदात काही विपरीत नाही असे सांगण्यात येते याला उत्तर देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, जाती व्यवस्था ही निखळ श्रम विभागणी नाही, ती श्रमिकांची विभागणी आहे. जाती व्यवस्था तर ती एक उतरंड (कळशीरलहू) आहे.

I/C PRINCIPAL
Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

जाती भेदाकडे दुसऱ्या दृष्टीकोनातून पाहिल्यास जन्मजात लादलेल्या धंद्याची पध्दती, ही संपूर्ण भारतीय समाजास घातक आहे.

भारतीय समाजात अगदी पुरातन काळापासून, जातीचे मूळ व अस्पृश्यता या अगदी खोलवर रुजल्या आहेत. त्याचे पुरावे अनेक पुस्तकात सापडतात ते आता ही उपलब्ध आहेत. आर्याचे भारतात आगमन त्यांच्या इथल्या लोकांशी आलेला संबंध व त्यातूनच स्वत:चे श्रेष्ठत्व सिध्द करुन इतरांना हिन समजणे म्हणजे इथच उच्च – निच्च, श्रेष्ठ – कनिष्ठ याचा पाया घातला गेला.

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचा मुळ कारणावर प्रबंध लिहिला त्यांचे (अस्पृश्य) हे पुस्तक अतिशय महत्वपूर्ण आहे त्यांनी हिंन्दु आणि अस्पृश्य यांच्यात फरक केलेला आहे.

भारतामध्ये विविध धर्मामध्ये कमी अधिक प्रमाणात जात संस्था आपल्याला दिसून येते धर्मातील एक जात दुसऱ्या जातीला शत्रू मानीत आली आहे. अर्थातच आपपसात स्पर्धा, संघर्ष, कलह, विरोध करीत असतात.

सद्यस्थितीत सामाजिक आणि धार्मिक स्वरुप बदलताना दिसते. पूर्वीसारखी भयंकर जातीयता दिसून येत नाही. परंतू तिचे तंत्र बदलले आपल्याला दिसून येते. आज विविध जाती धर्मांमध्ये रोटी–बेटी व्यवहार होताना दिसतो परंतू या जातीयता संपुष्टात आली म्हणणे म्हणजे जास्तच घाई केल्या सारखे होईल. आपल्या देशातील सामाजिक व राजकीय यांना जातीयतेला अनुकूल परिस्थिती निर्माण करताना दिसतात.

सद्यस्थितीत तर भारतीय राजकीय रंगमंचावर जातीला अत्यंत महत्व दिलं जात आहे. जाती व्यवस्था ही भारतीय लोकशाहीवरील फार मोठे गडांतर आहे असे म्हटले ते वावगे ठरु नये.

प्रा. रजनी कोठारी यांनी आपल्या 'उर्रीश ळप खपवळरप झेश्रळींळली' या पुस्तकात चांगल्या पध्दतीने विवेचन केले आहे. त्या असे म्हणतात की, ''भारतीय राजकारणात जात ही अशी खिडकी आहे की त्या खिडकीतून राजकारणात प्रवेश करता येतो.''

तसेच अनिल भट्ट यांच्या अभ्यासातून असे पुढे आहे की, ''बडी संख्या मे उच्च, मध्यम और निम्न जाती के व्यक्ती राजनैतिक दलों के प्रबल परिचायक (डीपस खवशपींळषळशी) थे यह कहा जा सकता है की जाती राजनैतिक दलो की पहचान या तादात्म्य को प्रभावित करणेवाले कारंको में से प्रमुख है ।''

भारतीय स्वातंत्र्य लढा एकंदरीत जातीय आधारावरच वाढत गेला त्याचे नेतृत्व दीर्घकाळ उच्च जातीय नेत्यांच्याच हाती राहिल्यामुळे निम्न जातीयांच्या हित संबंधाबद्दल अनास्थाच नव्हे तर काहीसा आकसही या चळवळीत टिकून राहिला.

स्वातंत्र्य चळवळीत सुधारणावादी, राष्ट्रवादी, प्रागतिक, मवाळ–जहाल असे वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झाले. तरी कोणत्याही उपरोक्त प्रवाहाला जाती व्यवस्था यांना समाजात असलेली अधिमान्यता नेस्तनाभूत करता आली नाही असे विवेचन भा. ल. भोळे यांनी आपल्या पुस्तकात केले आहे. ते खरे वाटायला वाव आहे.

स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या नेतृत्वापासून वरचढ जातीच्या राजकारणाला सुरुवात झाली आणि अर्ध्याअधिक दशकापर्यंत उच्च जातीचे भारतीय राजकारणात प्राबल्य राहिले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भाषावार प्रांतपुर्नरचनेची मागणी पुढे आली. त्याचे कारण उच्च जातीच्या लोकांना त्या-त्या राज्यात आपला राजकीय प्रभाव टिकवून ठेवायचा होता. या हेतूने भाषावार प्रांतपुर्नरचनेची मागणी उच्च जातीच्या लोकांनी केली होती. अशी टिका डॉ. आंबेडकर यांनी केली होती.

सद्या भारतीय राजकारणात जातीयवादी आणि संप्रदायवाद आणखीन जोर धरु पहात आहे. औद्योगिकरण आणि शहरीकरण यामुळे जातीयतेचे साखळदंड तुटून पडत असतांना राजकारणात जातीचा वापर केल्यामुळे पुनश्च एकदा जातीयवाद जिवंत होत आहे. यामुळे भारतीय लोकशाहीला धोका निर्माण झाला आहे. हा विचार रजनी कोठारी खोडून काढण्याचा प्रयत्न करतात. त्या म्हणतात की, वास्तविक जात आणि राजकारण यांच्या मिश्रणाने एक वेगळेच परिणाम दिसून येतात. त्या म्हणतात की, जातीचे राजकीयकरण होते परिणामी संघर्ष कलह मिटतो. (It if not Politics that gets caste ridden, it is caste that gets politicization) विविध जातीने / संप्रदायाने राजकारणात सहभाग नोंदवल्यामुळे राष्ट्रीय भावनांचा उदय होतो आणि त्यांची जवळीकता वाढते आणि राजकीय एकिकरण होते.

उपरोक्त विवेचन पाहिल्यानंतर प्रा. रजनी कोठारी यांनी भारतीय राजकारणातील टोकाचा संघर्ष हिंसा यांचा उल्लेख केलेला नाही. भारतात जातीय संर्घष अनेक काळापासून सुरु आहे. सरकारने एखादा सामाजिक निर्णय घेतला असेल तर तो निर्णय सर्व जातींना भारतात उपयुक्त ठरत नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे भारतात एक जात दुसऱ्या जातीला शत्रू मानत असते. भल्याही त्या एका धर्मातील का असेना अगदी अलिकडे भारतात आरक्षणाच्या मागण्यांसाठी विविध जाती समुहाने लोकशाही मार्गाने मोर्चे काढले. ते मोर्चे विशिष्ट जातीचे होते. या मोर्चांना सर्वच जातीचे समर्थन मिळू शकले नाही. ही वास्तविकता आहे. म्हणून रजनी कोठारी यांचे विवेचन काही अंशी खरे असले तरी पूर्णपणे बरोबर आहे असे म्हणता येणार नाही.

भारतातील जाती व्यवस्था आणि समकालीन राजकारण द्वंद्वात्मक व आंतरक्रियात्मक आहे. सांराशरुपाने आपल्याला या संशोधनाच्या माध्यमातून असे सांगता येईल की, भारतातील जाती व्यवस्था प्राचीन आहे. भारतीय लोकशाही पुढे तिने मोठे आव्हान उभे केले आहे. भारतीय राजकारणात बराच काळ उच्च जातीच्या लोकांनी नेतृत्व केले आहे. जातीमुळे जातभावना प्रभावित होवून जातीवर आधारीत विविध राजकीय पक्ष, दबाव गट निर्माण झाले. परिणामी राजकीय अस्थिरता वाढली. भारतीय राजकारणात जात आणि राजकारण असे समीकरण बनत चालले आहे.

म्हणून जातीच्या उच्चटनाची जबाबदारी शासनाने घ्यावी असे या ठिकाणी नमूद करावेसे वाटते.

संदर्भ सूची :

१) भा. ल. भोळे - भारतीय गणराज्याच्या शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
२) डॉ. बी. एल्. फडीया - राजनिती विज्ञान, साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा.
३) डॉ. बी. आर. आंबेडकर - जाती संस्थेचे उच्चाटन, (अनुवाद - वसंत मुन) नाग नालंदा प्रकाशन, सांगली.
४) डॉ. बी. आर. आंबेडकर - शुद्रपूर्वी कोण होते (अनुवाद - चांगदेव खैरमोडे).
५) एस. एम. मायकेल - अधुनिक भारतातील दलित (अनुवाद - विद्या भालके), डायमंड प्रकाशन, नवी दिल्ली.

19-20 02
282
VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science

SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Editor
Prof. (Dr.) Ravindra Bhanage
Head of Department,
Political Science, Shivaji University,Kolhapur

Navjyot Kavala

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal
(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

21	भारतीय संघराज्याचे बदलते स्वरूप	प्रा. संजय ए. मराठे	84-87
22	'भारताच्या संसदिय राजकारणात नव–सामाजिक चळवळींचे अस्तित्व, वाटचाल व आव्हाने'	प्रा.राजेंद्र दिलीप आगवाने,	88-91
23	राजकीय पक्षांची आघाडयांच्या संदर्भात जुळणी आणि पूनर्जुळणी	प्रा. द्वारकाप्रसाद वि. वायाळ	92-95
24	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची आघाडीची जुळणी आणि पुर्नजूळणी	प्रा. डॉ. विलास आघाव	96-100
25	'संसदिय निवडणूक प्रक्रियेतील महिलांचा राजकीय सहभाग व त्यापुढील अडथळे'	प्रा.डॉ. संजय अंकुश काळे	101-105
26	नागरिकत्व सुधारणा कायदा आणि सामाजिक व राजकीय अस्थिरता	डॉ अजय बापूसाहेब पाटील	106-107
27	भारतीय संघराज्याची पुनर्रचना आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या	डॉ. पी. यु. नेरपगार	108-112
28	महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्ष व राज्यपालांचा 'स्व' विवेक	डॉ. प्रदीप पंजाबराव दंदे	113-114
29	भारतीय संघराज्याची पुनर्रचना आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या	प्रा. भुषण अहिरराव	115-119
30	सोशल मिडीया : भारतातील लोकशाही व्यवस्थेपुढील एक आव्हान	प्रा. अरूण पेंटावार	120-124
31	'महिलांच्या मानवी हक्कांचे रक्षण आणि राज्यसंस्थेच्या भूमिकेपुढील मर्यादा'	प्रा.एस.एस.कावळे प्रा.डॉ.व्ही.डी.कापडी	125-128
32	वर्तमान भारतातील उत्तम शासन कारभारा समोरील आव्हाने	डॉ. खंडेराव ज्ञानदेव खळदकर	129-135
33	सुधारित नागरिकत्व कायदा २०१९–वाद, विवाद	प्रा. डॉ. अर्जुन येरगे	136-138
34	नागरिकत्व सुधारणा काल आणि आज: एक आढावा	मनिषा मधुकर कुरणे,	139-141
35	समाजमाध्यमे आणि लोकशाही राजकारण	प्रा. डॉ. विठ्ठल दहिफळे	142-148
36	नागरीकत्व सुधारणा विधेयक २०१९:एक चिकीत्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. एस.के.खडसे प्राजक्ता राजेंद्र बाबर	149-152
37	भारतीय संघराज्याचा अविष्कार	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	153-155
38	भारत आणि निवडणूक (Psephology) विश्लेषण शास्त्र	प्रा.डॉ. राक्षसे सिद्धार्थ गुणाजी	156-161
39	महाराष्ट्रात माहितीचा अधिकार अधिनियम, 2005 ची अंमलबजावणी (कालखंड 2005 ते 2015)	प्रा.राजीव मधुकर पवार प्रा.डॉ.दत्तात्रय एम.टेकाडे	162-164
40	भारतीय संघराज्याची पुनर्रचना समकालीन समस्या	प्रा. विलासराव लवटे	165-168
41	भारतीय राजकारणातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांचे बदलते समीकरणे विशेष संदर्भ : हरियाना व महाराष्ट्र	प्रा.डॉ.व्ही.एच.टकर	169-172
42	भारतीय राज्यघटना : दलित हक्कांची चिकित्सा	सिद्धार्थ केरबा मुंगे सुमित भूजंगराव वाघमारे	173-175

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

'भारतीय संघराज्याचा अविष्कार'

प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे
राज्यशास्त्र विभाग, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
Email-ID : kamlakar7662@gmail.com मो.नं. ९९२१२९९८९२

प्रस्तावना :—आधुनिक काळात जगात वेगवेगळया राजकीय व्यवस्था निर्माण झाल्या आहेत त्याचे वर्गीकरण आपण संसदीय आणि अध्यक्षीय शासनपध्दती, संघराज्यात्मक आणि एकात्मक शासन या प्रकारे करु शकतो ज्या देशात एक भाषा, एक धर्म, संस्कृती आणि भौगोलिक एकता असते अशा देशात शक्यतो संघराज्यात्मक शासनाऐवजी एकात्म शासन व्यवस्था निर्माण केली जाते आणि ज्या देशात विविधता आढळून येते त्या देशात संघराज्यात्मक शासन व्यवस्था निर्माण केली जाते. भारत, अमेरिका, रशिया या देशांनी ही व्यवस्था स्विकारली आहे.

जगामध्ये ज्या ज्या ठिकाणी संघराज्य निर्माण झालेले आहे ते दोन प्रवृत्ती मधून निर्माण झाले आहेत अर्थातच संघराज्य निर्मितीच्या दोन प्रवृत्ती आपल्या आढळून येतात. त्यापैकी पहिली प्रवृत्ती आहे केंद्राकर्षी या प्रवृत्तीमध्ये राज्ये समान हित संबंधाच्या व संरक्षणाच्या आवश्यकतेमुळे एकत्र येतात व संघराज्य स्थापित करतात अमेरिकन संघराज्य, स्वित्झरर्लंड संघराज्य या प्रवृत्तीतील उदाहरणे म्हणून आपल्याला सांगता येतील संघराज्य प्रकाराची दुसरी प्रवृत्ती केंद्रोत्सारी संघराज्य या प्रवृत्तीमध्ये /प्रकारामध्ये विकेंद्रीकरण दिसून येते या संघराज्यात मुळ देश सोडून इतर सार्वभौम राज्य सामील होत नसतात विकेंद्रीकरणाच्या भूमिकेतून घटकराज्याची निर्मिती केली जाते. त्यांना काही अधिकार बहाल केले जातात. भारत व कॅनडा हे देश या प्रवृत्तीचे उदाहरणे म्हणून सांगता येतील.

सदर संशोधन लेखामध्ये भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचा आढावा घेवून भारतीय राजकीय व्यवस्थेत संघराज्य कशा पध्दतीने सिध्दांत आणि व्यवहारामध्ये राहिले आहे याचा अभ्यास करुन निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

सदर संशोधनाची उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१) संघराज्य संकल्पना समजून घेणे. २) भारतीय संघराज्य समजून घेणे
३) भारतीय संघराज्य सिध्दांत आणि व्यवहार समजून घेणे.
४) भारतीय संघराज्याची व्यवहार्यता समजून घेणे.

विषय विवेचन

भारतीय संघराज्याचे स्वरुप :भारतीय संघराज्य केंद्रोत्सारी पध्दतीतून निर्मित झाले आहे देशाचे ऐक्य; भारताचा मोठा विस्तार, प्रादेशिक विविधता, अनेक भाषा यामुळे प्रदेशांना स्वायत्ता देवून केंद्राने अधिकचे आणि महत्वपूर्ण अधिकार घेवून तसेच उरलेले अधिकार सुध्दा केंद्राकडेच ठेवून केंद्रसरकार अधिक बलशाली बनवले गेले अशी घटनात्मक तरतूद आहे. जगातल्या संघराज्यातील केंद्राला अधिकचे अधिकार देण्याकडे कल वाढल्याचे दिसून येते भारतातून पाकिस्तानची निर्मिती झाली होती हे ऐतिहासिक सत्य घटनाकारांच डोळयासमोर होते म्हणून संघराज्यातून घटकराज्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार भारतीय राज्यघटनेने दिला नाही त्यामुळे भारतात संघराज्य शासन पध्दती जरी स्विकारली असली तरी सामर्थ्यशाली केंद्र ही भूमिका भारतीय घटनाकारांनी स्विकारली आहे आणि संकटकाळात तर एकात्म शासन व्यवस्था व्यवहार्य ठरते म्हणून त्याचीही व्यवस्था भारतीय संघराज्यात अंतर्भुत आहे म्हणून भारतीय संघराज्य जगातल्या इतर संघराज्यापेक्षा वेगळे दिसून येते साधर्म्य शोधायचे झाले तर कॅनडाशी साधर्म्य आपल्या दिसून येते.?

संघराज्याची काही तत्वे असतात.

१) लिखीत राज्यघटना २) दुहेरी शासन व्यवस्था
३) सत्ता विभाजन ४) न्यायालयीन स्वातंत्र्य

भारताची भौगोलिक विस्तीर्णता, संस्कृती, धर्म, भाषिक अनेकदा यामुळे भारताने संघराज्यात्मक व्यवस्थेचा अंगिकार केला आहे. भारताच्या 'संविधानात Federation' हा

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

शब्द कुठेही वापरला नाही तर 'राज्याचा संघ' (Union of States) सर शब्दाचा वापर करण्यात आला आहे. भारताच्या संघराज्याबद्दल अनेक विचारवंतानी आपले भाष्ये केले आहे. कारण की भारतीय संघराज्य अतिशय वैशिष्टयेपूर्ण आहे भारतीय राज्यघटना आवश्यकतेनुसार परिदृढ व कधी — कधी लवचिक बनत असते शांततेच्या काळात संघवाद उपयोगी बनतो परंतु अराजकता निर्माण होते तेव्हा मात्र भारतीय संघराज्य एककेंद्री बनते म्हणूनच भारतीय संविधान निर्माणकर्त्यांनी आपल्या देशासाठी आगळेवेगळ संघराज्य बहाल केले आहे.भारतीय संघराज्य हे संघराज्य या संकल्पनेत बसत असले तरी हे संघराज्य एककेंद्री वाटते या संदर्भात पाटसकर असे म्हणतात त्यांच्या अंतरंगात मात्र बदल केलेला आहे. म्हणून ते संघात्मक आहे परंत त्याचा आत्मा मात्र एककेंद्री आहे. डॉ.सी.डी. देशमुख सदरच्या व्यक्तींनी तर भारतीय संघराज्य संघात्मक नाही आणि एकात्मकही नाही असे म्हटलेले होते. काही अभ्यासक भारतीय संघराज्याला अर्ध संघराज्य सुध्दा म्हणतात. भारतीय संघराज्य कोणत्याही देशाची नकल नसून ते स्वयंभू आहे डी.डी.बसु सारखे विचारवंत/अभ्यासक म्हणतात की,

'भारतीय संघराज्य हे 'Sui-generis' (म्हणजे स्वत: सारखेच आहे) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानसभेत चर्चा करताना म्हणाले होते की, ''भारतीय संविधान व्दिदल शासन निर्माण करते त्यामुळे ते संघराज्यात्मक आहे.'

अलिकडच्या काळात म्हणजेच १९९४ साली एस.आर.बोम्माई खटल्यात भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने भारताचे संविधान संघात्मकच आहे असे नमूद केले होते. काही टिकाकार अमेरिकन संघराज्याचे प्रतिमान डोळयासमोर ठेवून टीका करताना दिसतात.

भारतीय संघराज्य हे एककेंद्री आहे अधिकार वाटणीत केंद्राला झुकते माप दिले असले तसेच ते अर्ध संघराज्य आहे अशी वेगवेगळी मतमतांतरे असली तरी भारतीय संघराज्य हे संघराज्य आहे भले त्याचे प्रतिमान वेगळे असेल परंतु भारत हे संघराज्य देशी आहे घटनाकारांच्या मस्तिष्कामधून ते बाहेर आलेले आहे भारतीय संघराज्याचा प्रवास पहात असताना देशात काही काळ केंद्र आणि राज्याचे संबंध सोहार्दपूर्ण राहिलेले आहेत त्याचे कारण देशात एकाच राजकीय पक्षाचे सरकारे बरीच वर्षे राहिले होती तसेच केंद्रात सुध्दा याचा परिपाक म्हणून घटक सरकारे व संघसरकार यांच्यात तणाव कधी होत नव्हता जे नेते राज्यात काम करत होते त्यांचे वरिष्ठ नेते केंद्रात सत्ताधारी असायचे परिणामी केंद्रीय नेतृत्वाविषयी प्रादेशिक नेते काहीच बोलायचे नाही म्हणजेच घटक सरकारे ही मूग गिळूनच होती त्याची कारणे केंद्रीय नेतृत्वाकडूनच राज्याचा मुख्यमंत्री कोणाला करायचे हे ठरवले जायचे. स्वातंत्र्यानंतर कॉग्रेस पक्ष हा तर बरीच वर्षे सत्तेवर राहिला प्रो. रजनी कोठारी यांनी भारतीय राजकीय व्यवस्थेला 'कॉगेस व्यवस्था' म्हणून संबोधले होते अधीच जवळ तीन दशके कॉग्रेस पक्ष सत्तेवर राहिल्यामुळे केंद्रीकरणाची ही प्रक्रिया गतीने वाढत गेली. १९६७ नंतर केंद्र — राज्य संबंध/संघराज्य व्यवस्थेमध्ये व्यवहारिकदृष्टया बदल झाल्याचे दिसून येते संघराज्य घटकात घटक राज्यांच्या स्वायत्तेच्या विचाराला चालना मिळाली १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीनंतर भारतीय राजकरणाला एक वेगळे वळण प्राप्त झाले अनेक घटक राज्यात वेगवेगळया राजकीय पक्षाची/आघाडयांची सरकारे निर्माण झाली होती हे सरकारे कॉग्रेस विरोधी पक्षाची सरकारे होती. या सरकारांबद्दल केंद्र सरकारने भेदभाव केला असा आरोप करण्यात आला. 'कॉग्रेस विरोधाचे भांडवल निवडणुकांपूर्वी करुन एकत्र आलेल्या पक्षांनी ऐक्य टिकविण्यासाठी 'केंद्र विरोधाचा' आधार नंतर घेतलेला दिसतो. (भोळे भा.ल. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण पृष्ठ क्रं. १५८)

१९९० च्या दशकानंतर देशात आघाडयांच्या राजकारणाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली परिणामी भारताच्या संघ चौकटीला जास्तच तडे गेल्याचे दिसून येते काही राज्यांनी तर स्वायत्तेच्या मुद्दयावर राजकारण केले समृध्द असलेली राज्य सुध्दा — स्वायतता मागू लागले मार्क्सवादी साम्यवादी पक्षाने तर संघराज्यातून फुटून निघण्याचा अधिकारच मागितला (अशा प्रसंगी केंद्र बलशाली असणे गरजेचे वाटते)आघाडी सरकारच्या युगामुळे प्रादेशिक स्तरावर असणारे राजकीय पक्ष केंद्र सरकारला सत्कार बनविण्यासाठी सहकार्य करीत

असल्यामुळे केंद्र राज्याच्या सरकारचे लाड पुरवित होते यातून भारतात या काळात 'सौदेबाजीचे' संघराज्य निर्माण झाले होते.

भारतीय संघराज्याचा प्रवास तीन ते चार कालखंडात विभागाला तर वेगवेगळे प्रतिमान पहावयास मिळतात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जवळ — जवळ तीस वर्ष कॉग्रेस पक्षाचे प्राबल्य देशात होते परिणामी या कालखंडात सहकारी संघराज्य होते. १९६७ नंतर देशात जनता पक्षाचे सरकार आले म्हणजेच १९६७ ते ७१ कालखंडात संघर्षमय त्यानंतर आघाडी सरकारच्या युगात/कालखंडात सौदेबाजीचे/संघराज्य निर्माण झाले. नरेंद्र मोदींच्या कालखंडात संघर्षमय संघराज्य निर्माण झाले आहे अलिकडच्या काही घटना बघितल्यानंतर हे दिसून येते यामध्ये केंद्रीय गुन्हे अन्वेशन विभाग, ईडी, केंद्रीय दक्षता आयोग या सारख्या केंद्रीय चौकशी संस्थांचा गैरवापर होत असल्याचा आरोप करण्यात येतो.

सारांशरुपाने भारतीय संघराज्य सिध्दांत आणि व्यवहार याचा संशोधनात्मक अभ्यास केल्यानंतर काही निष्कर्ष मांडता येतात.

निष्कर्ष

१) व्यवहारिक दृष्टीकोनातून भारतीय संघराज्याचे वेगवेगळे प्रतिमान तयार झालेले दिसून येतात.

२) भारतीय संघराज्याची तुलना इतर संघराज्याशी होवू शकत नाही कारण घटनाकारांनी भारतीय परिस्थितीचा अभ्यास करुन तयार केले आहे.

३) भारताच्या संघराज्य चौकटीला सरकारच्या धोरणामुळे धक्के अनेकदा पोहचले आहेत.

४) भारतीय संघराज्याचा आर्थिक दृष्टीकोनातून विचार केल्यास घटक राज्ये ही केंद्रावर अवलंबून आहेत महत्वाची विषय केंद्राकडे असल्याने घटकराज्याची अवस्था महानगरपालिकेसारखी होऊन बसली आहे.

५) राजकीय दृष्टीकोनातून विचार केल्यास सामर्थ्यशाली केंद्र सरकारची आवश्यकता वाटते. संघराज्यातून फुटून निघण्याचा अधिकार घटकराज्यांना कादापीही देता येणार नाही.

६) केंद्र व राज्य संबंधाच्या बाबतीत सरकारीया आयोग, राजमन्नार समिती नेमण्यात आली होती परंतु त्याचा उपयोग झाल्या नसल्याचे दिसून येते.

७) देशातील घटकराज्यांना राज्यसभेत समान प्रतिनिधीत्व दयायला हवे.

८) कलम ३५६ च्या गैरवापराबाबत विचार करुन त्या संदर्भात ठोस पाऊली उचलून — गैरवापर टाळण्यात यावा.

एकंदरीतच भारतीय संघराज्याचे भवितव्य केंद्र आणि घटकराज्याच्या वर्तनावर आवलंबून आहे. देशात सर्वत्र प्रादेशिक अस्मितांच्या जाणिवा प्रगल्भ होताना दिसून येतात केंद्राने त्याचा योग्य प्रकारे अभ्यास करुन संघराज्य संकल्पनेला अधिक उजेडात आणण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे.

केंद्राने एखादा कायदा / निर्णय घेत असताना जास्तीत—जास्त घटक राज्यांची सहमती कशी मिळेल याकडे लक्ष दयायला हवे.

संदर्भसूची :—

१) दिवाण मोहन, देवधर जयंत, दिवाण विवेक, भारतातील राज्याचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

२) भोले भा.लं. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.

३) भारत का संविधान — एक परिचय

४) काश्यप सुभाष (संपा) युनियन — स्टेट रिलेशन्स इन इंडिया.

५) घांगरेकर चि.गं., तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर.

59 60

Shri Prince Shivaji Maratha Boarding House's

THE NEW COLLEGE, KOLHAPUR

25th Annual Session of Shivaji University Rajyashastra Parishad

organized by

Department of Political Science,

The New College, Kolhapur

CONFERENCE PROCEEDING

Two Days National Seminar

on

'INDIAN POLITICS IN 21ST CENTURY'

Jointly Organized by

The New College, Kolhapur and
Nehru Study Centre, Shivaji University, Kolhapur

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

ISSN 2277-8063

March 2019

Special Issue

Navjyot

नवज्योत

Internationai Interdisciplinary Research Journal
[Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce &Management]

विशेषांक

२१ व्या शतकातील भारतीय राजकारण

- Published by-

HOUSA Publication, Kolhapur

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vasantrao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

भारत — पाकिस्तान संघर्षाचे बदलते स्वरुप : कारगील, पीर पंजाल व बालाकोट

डॉ. शार्दुल सेलूकर, राज्यशास्त्र विभाग, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे.

.....

"You can do a lot with diplomacy but of course you can do a lot more with diplomacy backed up with firmness and force.... Prime minister, ladies and gentlemen, sound defence is sound foreign policy". [Kofi Annan - The UN secretary-general]

प्रस्तावना

फाळणीनंतर स्वतंत्र झालेल्या भारत आणि पाकिस्तानचे संबंध परस्पर संशय, तणाव, संघर्ष, युध्द इ मुळे प्रभावित झालेले दिसतात. मुळातच पाकिस्तान म्हणजे *'not India'* या भावनेमुळे किमान तेथिल राजकारणी आणि सैन्य यामध्ये भारताविषयी शंका आणि व्देशाची भावना असने क्रमप्राप्त होते. फाळणीचे अनुभव, स्विकारलेली शासन पध्दती, धार्मिकता विरुध्द धर्मनिरपेक्षता नव्याने निर्माण होणारे वाद आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील परस्पर विरोधी भुमिका यामुळे भारत — पाकिस्तान संबंध गेली ७ दशके सलोख्याचे नव्हते असेच म्हणावे लागेल. संपत्तीच्या हस्तांतरणाचा आणि मोबदल्याचा प्रश्न, संस्थानांच्या विलीणीकरणाचा प्रश्न, नदयांच्या पाणीवाटपाचा प्रश्न टप्प्या टप्प्याने सोडवण्यात यश आले मात्र सीमावाद व काश्मिर प्रश्न सोडवण्यात आलेल्या अपयशामुळे दोन्ही देशांचे संबंध कायम प्रभावित राहिले.

भारत पाकिस्तान यांच्या दरम्यान १९४८, १९६५, १९७१ असे तीन पारंपारीक व मोठे युध्द झाले आहेत. या तीन्ही युध्दात पाकिस्तानचा पराभव झाला. १९७१ मध्ये तर पंतप्रधान इंदिरा गांधींच्या मुत्सददी धोरणामूळे भारताला तिहेरी यश मिळाले, एक म्हणजे पाकिस्तानची फाळणी, दुसरे म्हणजे युध्दात आपण पाकिस्तानला पराभूत करुन त्यांचे मोठया प्रमाणावर सैन्य जेरबंद केले आणि पाकिस्तानला शिमला करार करावयास भाग पाडले आणि तिसरे म्हणजे याहया खानची लष्करी सत्ता नष्ट करुन जुल्फिकार अली भुटटोंचे लोकशाही शासन प्रस्तापित झाले. यामुळे पाकिस्तान काश्मिर सह सर्व समस्यांची सोडवणुक व्दिपक्षीय चर्चेने करण्यास बाध्य झाला. सलग ३ पारंपारीक युध्दामध्ये आपण भारताला पराभूत करु शकलो नाही हे ओळखून पाकिस्तानने १९८० नंतर भारतासोबत दहशतवादाच्या रुपाने नव्या युध्दाचा पुरस्कार केला. (bleed India through a thousand cuts – Policy) त्यानुसार प्रथम पंजाब व नंतर काश्मिर मध्ये पाकिस्तानने दहशतवाद पसरवला. पंजाबमधील दहशतवाद मोडीत काढण्यात इंदिरा गांधींना यश आले मात्र काश्मिर आजही एक धगधगते रण बनले आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये आपण यानंतरच्या बदललेल्या युध्दनीतीचा व भारताच्या बदललेल्या प्रतिक्रयांचा आढावा घेणार आहोत.

कारगील

१९८० च्या नंतर अमेरिका — पाकिस्तान — चीन हा त्रिकोण आकार घेत होता. भारतासाठी ही चिंता वाढवणारी बाब होती. यावर प्रतिक्रीया म्हणून वाजपेयी सरकारला १९९८ मध्ये अणुस्फोट घडवून आणावे लागले. प्रतिक्रीया म्हणून पाकिस्ताननेही अणुचाचन्या केल्या. मात्र अण्वस्त्र संपन्नतेनंतर युध्दाच्या विस्ताराबाबत कायमच भारताला जागतीक दबावाला सामोरे जावे लागले आहे. याचाच फायदा घेत पाकिस्तानने भारताविरुध्द असंख्य वेळा पारंपारिक युध्द पुकारलेले दिसते, मात्र केवळ तिव्र शब्दात निषेधाशिवाय भारत काहीच करु शकला नव्हता. हा पाकिस्तानचा एक प्रकारचा अनैतिक विजयच म्हणावा लागेल.

एकिकडे अणुचाचणीने भारताला अण्वस्त्र सज्ज देशांच्या पंक्तीला नेवून बसवले परंतू त्याच बरोबर पाच दशके एक विवेकी सत्ता म्हणून भारताने मिळवलेला जगातला दर्जा भारताला अण्वस्त्रांच्या प्रथम वापराबाबतचा हक्क नाकारत होता. त्यामुळेच भारत

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

५. भारताची संरक्षण सिध्दता अश्या प्रसंगामध्ये भविष्यात चीन सारख्या शत्रुसोबत कमी पडू शकते हे संरक्षण मंत्र्यांना प्रकर्शाने जाणवत होते.
६. कारगील मध्ये दहशतवादयांच्या आडून पाक सैन्याने घुरखोरी केली हे उघड झाले. यापुढे दहशतवादयांसोबत घुसखोरीत पाकिस्तान सैन्य असणार नाही याची काळजी पाकने घेतली.

पीर पंजाल (सर्जीकल स्ट्राईक १)

कारगील युध्दानंतर पाकिस्तानमध्ये मुशर्रफ यांनी शरीफ यांचे लोकशाही शासन संपवून पुन्हा एकदा लष्करी अमल सुरु केला तर दुसरीकडे अमेरिकेने भारताचे महत्व ओळखुन अणुचाचण्यानंतर लादलेले निर्बंध माघारी घेण्यास सुरुवात केली. वाजपेयी शासनानंतर २००४ मध्ये मनमोहन शासन सत्तेमध्ये आले. ते दहा वर्षे सत्तेत होते. २०१४ साली जवळपास ३ दशकानंतर मोदी शासनाच्या रुपाने एक पुर्ण बहूमताचे शासन सत्तेत आले. एन डी ए च्या घोषणापत्रात जरी दहशतवादास चोख प्रतिउत्तर देण्याची भाषा असली (Election Manifesto 2014: Ek Bharat Shreshta Bharat) तरी अंबुश:मणिपुर — २०१५, गुरुदासपुर — २०१५, पठाणकोट नगरोटा व उरी — २०१६, सुक्मा व अमरनाथ — २०१७, पडगमपोरा — २०१८ आणि पुलवामा — २०१९ हे गेल्या पाच वर्षातील मोठे दहशतवादी हल्ले आहेत.

१८ सप्टेबर २०१६ रोजी जैश ए महोंम्म या दहशतवादी संघटनेच्या ४ दहशतवादयांनी भारताच्या उरी या लष्करी तळावर हल्ला केला. यात भारताचे १८ जवान शहीद झाले तर २० जखमी झाले. एका पाठोपाठ लष्करी तळावर होणारे हल्ले हे जवानांचे मनोधैर्य खच्चीकरण करणारे होते. भारताने या हल्ल्यानंतर नेहमीप्रमाणे सर्व साक्षी पुरावे जगजाहिर केले मात्र एवढे करुन आता भागणार नाही याची जाणीव नेतृत्व व सेना दोघांनाही होती. ले. जनरल हुडा यांच्या नेतृत्वामध्ये एक वर्षापुर्वीच मॅनमार येथे अश्याच प्रकारे भारतीय सैन्यतळावरील दहशतवादी हल्ल्याला प्रतिउत्तर म्हणून एक सर्जीकल स्ट्राईक करण्यात आली होती. विशेष म्हणजे याबाबतची माहिती पहिल्यांदाच भारतीय सैन्याने प्रेस कॉन्फरन्स करुन जगाला दिली. गुप्तचर यंत्रणेकडून भारतावरील संभाव्य दहशतवादी हल्ल्याची सूचना मिळाली. यानुसार २९ सप्टेबर २०१६ रोजी पहाटेच्या आंधारात पाक व्याप्त काश्मिरमध्ये जवळपास १०० कि.मी. च्या सीमेवर पीर पंजाल भागात विविध ठिकाणी जवळपास चार तास ही लष्करी कार्यवाही करुन दहशतवादी लॉच पॅड उध्वस्त करण्यात यश मिळवले. विशेष म्हणजे यादरम्यान सीमापार केलेल्या एकाही सैनिकाला कोणतीही इजा न होता ही कार्यवाही पार पाडण्यात सैन्याला यश आले. याच वेळेला ही कार्यवाही संपली असली तरी यावरील कोणत्याही प्रतिक्रीयेला भारतीय सैन्य तयार आहे हे लष्करी अधिकारी सांगायला विसरले नाहीत. या हल्ल्याने भारताने भारतावरील दहशतवादी हल्यापाठीमागचा खर्च (Cost of Terrirism)वाढवण्यात यश मिळवले. (Chadha Vivek and Others. 2016. Pg. 1-12)

सर्जीकल स्ट्राईक १ मधिल काही महत्वपूर्ण बाबी पुढील प्रमाणे—

१. दहशतवादी हल्ला होण्यापुर्वीच भारताने संरक्षणात्मक खबरदारी म्हणूंन पहिल्यांदाच सीमेपार एवढया मोठया प्रमाणात अशी कार्यवाही केली होती.
२. या कार्यवाहीचे व्हीडीओ रेकॉर्डिंग करण्यात आले होते, जे वॉर रुममध्ये बसून पंतप्रधान, सैन्याचे जेष्ट अधिकारी, राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार व इतर महत्वाच्या वक्ती घटनाक्रम घडत असताना पहात होत्या. कालांतराने सैन्याने हे रेकॉर्डिंग सार्वजनिक केले.
३. ही कार्यवाही दहशतवादांच्या लॉच पॅडस वर केल्याचे खुद्द सैन्याने जगाला सांगीतले.
४. १५० सैनिकांपैकी एकाही सैनिकाला मोठी इजा/दुखापत झाली नाही.

काश्मिरमध्ये सैन्याच्या ताब्यात अडकला. यावेळी प्रधानमंत्री देशातील भाषनामधून तर परराष्ट्रमंत्री रशिया, चीन व इस्लामिक राष्ट्रांच्या दौऱ्यातून भारतासाठी समर्थन मिळवण्यात यशश्वी होत होत्या. कुख्यात दहशतवादी अझहर मसूद याला आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी घोषीत करुन त्याच्या जैश ए महोम्मद या संघटनेवर बंदी घालावी असा प्रस्ताव फ्रांस, इंग्लंड व अमेरिकेने सुरक्षा परिषदेसमोर आणला, रशियाने समर्थन दिले तर चीन प्रारंभी विरोध दर्शवत होत मात्र नंतर तो शांत झाला.

पाकिस्तानने वैमानिकाला सोडवण्याच्या मोबदल्यात चर्चेला बसण्याची अट प्रारंभी समोर ठेवली, मात्र भारताकडून प्रतिसाद मिळाला नाही. उलट लवकरात लवकर वैमानिकाला जिन्हेवा कराराच्या अंतर्गत भारताच्या ताब्यात दिले नाही तर पाकिस्तानने भारताविरुध्द युध्द पुकारले आहे, असा अर्थ होतो व मग भारत आपल्या वैमानिकाला कश्या पध्दतीने सोडवायचे हे चांगले जानतो, असे वक्तव्य परराष्ट्रखात्यामार्फत करण्यात आले. पाकिस्तानचे पंतप्रधान इम्रान खान यांनी दुसऱ्याच दिवशी आपण वैमानिकाला सोडत आहोत असे त्यांच्या संसदेत जाहिर केले. पडदया आड तनावशैथिल्याचे महाशक्तींचे प्रयत्न सुरु होते. भारतालाही निवडणुकांच्या तोंडावर संघर्ष नको होता. आठवडयाभरामध्ये परिस्थीती निवळली, पाकिस्तानने आंतरराष्ट्रीय दबावापुढे नमते घेत जैश च्या नेत्यांना नजरबंद केले.

सर्जीकल स्ट्राईक २ मधिल काही महत्वपूर्ण बाबी पुढील प्रमाणे—

१. पाकिस्तानच्या भूमिवर केलेली ही पहिलीच कार्यवाही होती.
२. हा हल्ला लॉच पॅडवरील नेहमीप्रमाणे केलेला हल्ला नव्हता तर तो दुरवर केलेला प्रशिक्षण स्थळावरील हल्ला होता.
३. भारतावर हल्ला करणारे पाकिस्तानमध्ये कोठेही सुरक्षीत नाहीत हा निरोप यशश्वीरीत्या पोहंचला होता.
४. मृतांच्या आकडेवारीबाबत संभ्रम निर्माण केला जात असला तरी, वायुदलाच्या प्रवक्त्याच्या म्हणण्याप्रमाने आम्ही टार्गेट हिट करायला गेलो होतो, किती मेले हे पहायला नाही, व आम्ही ८० टक्के टार्गेट हिट केलेले आहेत.
५. यावेळी भारताने हल्ल्याची बातमी दिली नाही तर ती पाकिस्तानने दिली. याप्रसंगी त्यांची वार्ताहार परिषदेतील विधाने हस्यास्पद होती.
६. यापुढे दहशतवादी हल्ला झाला तर यापेक्षा मोठी कार्यवाही करण्याचा दबाव सैन्यावर येणार आहे, सैन्यानेही तशी कार्यवाही करण्याचे संकेत दिले आहेत.
७. घटनाक्रमाच्या उत्तरार्धात भारताच्या कुशल राजनयाचा प्रत्यय आला.

सारांश

प्रस्तुत लेखात आपण कारगील, उरी व पुलवामा हल्ल्याच्या वेळी भारताच्या प्रतिक्रियेचा आढावा घेतला. तिन्ही घटनांच्या वेळी भारतीय नेतृत्वासमोरील परिस्थीती, मर्यादा आणि पर्याय यामध्ये भिन्नता होती. कारगील प्रसंगावेळी भौगोलिक अडचणी, वाजपेयी सारखे मवाळ परंतू मुत्सददी नेतृत्व, नुकत्याच दोन्ही राष्ट्रांनी केलेल्या अणुचाचण्या व त्यानंतरची बंधने याला अनुसरुन भारताला निर्णय घ्यावे लागले. तेव्हाचे संरक्षण मंत्री जसवंत सिंग कोणत्याही परिस्थीतीत सीमारेषा ओलांडायची नाही या मतावर ठाम होते. तुलनेने पुढील दोन्ही प्रसंग हे भारतीय नेतृत्वाच्या विचारातील बदल दर्शवनारे होते. मोदी दोन्ही प्रसंगी सैन्याच्या मागे ठामपणे उभे होते. संसदेवरील हल्ला असेल किंवा मुंबईवरील हल्ला असेल सैन्य दोन्ही वेळा कोणत्याही पातळीवर लढून दोषींना शिक्षा देण्याच्या मनस्थीतीत होते. मात्र तेव्हाच्या नेतृत्वाने आम्हाला संमती दिली नाही असे निवृत्त सैन्यअधिकारी उघड उघड वाहिण्यावर सांगत आहेत. याउलट मोदी भाषणांमधून सैन्याला पुर्ण स्वातंत्र्य आहे असे म्हणत आहेत.

(60) Prof. Dr. selukar S.M

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 7 No - 2 Issue - 20 August. 2019 ISSN- 2347-9639

37 Years

VICHAR MANTHAN

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Loksabha 2019

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

लोकसभा २०१९

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक - डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. बाळ कांबळे
डॉ. मनोहर पाटील | प्रा. डॉ. विलास आवारी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned by CamScanner

37 Year's
Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)
Vol. - 7 , No - 2 Issue - 20 August. 2019 ISSN- 2347-9639

♦ Peer Reviwed Committee ♦
Prin. Dr. P. D. Deore (Chief Editor)
11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13 Mob : 9423980457

♦ Editor / President ♦
Prin. Dr. Pramod Pawar
Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:9423582073

♦ Editor / Secretary ♦
Prin. Dr. Manohar Patil
Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:9422287053

♦ Dr. Bal Kamble (Karjat - Pune) ♦ Dr. Vilas Awari (Kopargaon) ♦ Dr. Vitthal Dahifale (Nanded)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Liaqat Khan (Mumbai)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Prof. Urmila Chavhan (Meeraj)
Dr. Manik Sonawane (Pune)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Pramod Shambharkar (Chandrapur)
Dr. Meera Phad (Nanded)
Dr. Vakil T. Shaikh (Koradi-Nagpur)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sachin Patil (Sangali)
Dr. Kusum More (Latur)
Dr. Prakash Pawar (Kolhapur)
Dr. Ravindra Bhanage (Kolhapur)
Dr. Ram Jadhav (Nanded)
Dr. Chaitra Redkar (Mumbai)
Dr. Prashant Amrutkar (Aurangabad)
Dr. Sunil Shinde (Parbhani)
Dr. Jyotsna Sonkhaskar (Nashik)
Dr. Nandaji Satpute (Gadchiroli)
Dr. Vinod Gaikwad (Shegaon)
Dr. Sandeep Kale (Selu-Vardha)
Mr. Dattatray Wabale (Pune)
Mr. Mahesh Birhade (Raigad)
Dr. Hanumant Phatak (Baramati-Pune)
Dr. Prashant Vighe (Paratwada-Amrawati)

♦ BOS Chairmen ♦

Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Bharti Patil (Kholapur)
Dr. Dilipsing Nikumbha (Jalgaon)
Dr. Vilas Aaghav (Nanded)
Dr. Bal Kambale (Pune)
Dr. Navnath Aaghav (Aurangabad)
Dr. Rajendra Muttamvar (Gadchiroli)
Prof. Dr. Sham Sirsath (Aurangabad)

♦ Hon'ble Guest Editors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. B. Chandrashekhar (Hydrabad)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Ketan Govekar (Panji-Goa)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Dr. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Dr. Sanjay Patil (Chopada)
Asst. Prof. Ganesh Chavhan (Muktainagar)
Dr. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Asst. Prof. Jawed Tadavi (Aadgaon)

♦ Managing Editor ♦
Mr. Yuvraj Mali

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985
Visit Us : www.mpspa.com E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Scanned by CamScanner

* अनुक्रमणिका *

संपादकीय ३
- 00000

- सतराव्या लोकसभा निवडणुकीतील महिलांचे प्रतिनिधीत्व ५
  - वैशाली प्रकाश पवार
- २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीचे विश्लेषण ८
  - प्रा. डॉ. महेंद्र पाटील
- भारतातील निवडणूक प्रक्रिया : लोकशाहीचे दर्शन ११
  - श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळ
  - डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
- सतराव्या लोकसभा निवडणुकीचा जनादेश १३
  - वैशाली प्रकाश पवार
- १७ व्या लोकसभेतील स्त्री प्रतीनिधीत्व १७
  - सहा. प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील
- एक राष्ट्र – एक निवडणुक : एक विश्लेषण २१
  - डॉ. शार्दुल सेलुकर
- 'आमच ठरलय' एक देश, एक निवडणूक, एक नेता, एकच पक्ष २५
  - प्रा. डॉ. प्रदीप पंजाबराव दंदे
- लोकसभा निवडणूक २०१९ विश्लेषण २९
  - कामिनी प्रफुल्ल पाटील
  - प्रा. डॉ. मनिषा अनिल कचवे
- लोकसभा निवडणूक २०१९ विश्लेषण ३०
  - श्रीमती सीमा भास्कर सैंदाणे
- स्थानिक संस्थांची कामगिरी : लोकशाही आणि सामाजिक न्याय ३३
  - प्रकाश पवार
- भारत : एकपक्षीय राजवटीच्या दिशेने ४४
  - प्रा. प्रदीप दंदे
- २१ व्या शतकात महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता ४७
  - प्रा. डॉ. रमेश शेवाळे
- समकालीन काळात महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता ५०
  - डॉ. मनिषा यादव
- समकालीन युगात महात्मा गांधींचे ग्रामीण, विकासातील विचार : एक दृष्टीक्षेप ५४
  - डॉ. व्ही. एच. भटकर
- वर्तमान सदी की चुनौतियों के समाधान के लिए गाँधी जी के विचार ५६
  - डॉ. व्हि. आर. कोडापे

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned by CamScanner

एक राष्ट्र – एक निवडणुक : एक विश्लेषण

– डॉ. शार्दुल सेलुकर
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
(संलग्नीत - शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर)

प्रस्तावना

२१ व्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच भारतामध्ये एक राष्ट्र-एक निवडणुक हे धोरण राबवता येईल का? याची चाचपणी सुरु आहे. जनमताचा कानोसा घेणे सुरु आहे. भारत सरकारच्या विधी आयोगाने एकत्रीत निवडणुकांवर एक समुदा २०१८ मध्ये प्रकाशीत केला आहे. त्यानुसार 'एकत्रीत निवडणुका म्हणजे एकाच वेळी निर्वाचन आयोग ठरवेल त्या टप्प्यांप्रमाणे केवळ लोकसभेच्या आणि राज्य विधानसभांच्या ागांसाठीच्या एकाच मतदारसंघातील निवडणुका एकाच दिवशी घेणे.' गेल्या दोन दशकात या धोरणाच्या बाजूने आणि विरोधात बरीच चर्चा, वादविवाद झाले आहेत. राष्टीय पक्ष आणि प्रादेशिक पक्षांनी आपली बाजू स्पष्ट केली आहे. कायदेतज्ञांनी याबाबतच्या शक्याशक्यतांवर भाष्य केले आहे. तसेच, राजकीय विश्लेषकांनी होणाऱ्या नफा नुकसानीबाबत उहापोह केला आहे. २०१९ नंतर आलेल्या भाजपा प्रणित केंद्रसरकारने पुन्हा एकदा हा मुद्दा चर्चेत आणला आहे. विशेषत: पंतप्रधान नरेंद्र मोदी याबाबत आग्रही दिसतात. तसे पूर्वी अटल बिहारी वाजपेयी देखील आग्रही होते. मात्र बहुमताअभावी त्यांना हा विषय पुढे नेता आला नाही. मात्र २०१९ मध्ये परिस्थिती बदलली आहे. भारतीय जनता पक्षाला लोकसभेत पूर्ण बहूमत तर एन.डी.ए ला ३५० जागा मिळालेल्या आहेत. राज्यसभेत नुकतेच कामचलाऊ बहुमत प्राप्त झाले आहे. सध्या भाजपा १० राज्यांमध्ये पूर्ण बहुमतात आहे, २ राज्यांमध्ये मोठा पक्ष आहे तर ५ राज्यांमध्ये भाजपाच्या पाठिंब्यावर राज्यसरकार एनडीएचे घटकपक्ष चालवत आहेत. म्हणजे १७ घटकराज्यात भाजपा व एन डी ए ची सरकारे आहेत. त्यामुळे संसदेत फ्लोअर मॅनेजमेंट करून आपण हे धोरण प्रत्यक्षात आणू शकतो असा विश्वास भाजपा नेतृत्वाला असू शकतो. यामुळे या चर्चेचे गांभीर्य व महत्त्व वाढले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आपण एक राष्ट्र-एक निवडणुक या धोरणाची पार्श्वभूमि, धोरणाचे फायदे, तोटे तसेच धोरण राबवण्यासाठीच्या अडचणी यांचा उहापोह करणार आहोत.

एक राष्ट-एक निवडणूक : जागतिक स्थिती

जगात बहुतांश राष्टांनी प्रतिनिधीक शासनपद्धती स्विकारलेली आहे. लोकप्रतिनिधी निवडीच्या प्रक्रियेला निवडणूक म्हणतात. निवडणुकांच्या अनेक पद्धती आहेत. प्रत्येक देश स्वत:च्या सोईने निवडणुकांची पद्धती स्वीकारतो. जगातील १९५ देशांमध्ये जशी क्षेत्रफळाच्या बाबतीत विषमता आहे तशीच ती शासनपद्धतींच्या बाबतीतही आहे. यामध्ये प्रामुख्याने एकात्म शासन व्यवस्था आणि संघराज्य शासन व्यवस्था असे दोन प्रकार पाडता येतील. क्षेत्रफळाने लहान असलेल्या किंवा सांस्कृतिक एकात्मता असणाऱ्या देशांनी एकात्म शासनव्यवस्था स्वीकारली तर बहुतांश खंडप्राय देशांनी शासन कारभाराच्या सोईसाठी संघराज्य पद्धतीचा अवलंब केला आहे. (चीन याला अपवाद आहे. क्षेत्रफळ जगात तिसरा व लोकसंख्येने जगात पहिला असतानाही चीनने एकत्म शासनव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे.) सध्या जगात साधारणात: २८ देशांनी संघराज्य व्यवस्था तर १६० पेक्षा अधिक देशांनी एकात्म शासन व्यवस्था स्वीकारलेली आहे.

संघराज्यात केंद्रशासन व राज्यशासनाच्या निर्मितीसाठी स्वतंत्र निवडणुका होत असतात. अमेरिका, रशिया, ऑस्ट्रेलिया, भारत अशा खंडप्राय संघराज्यांमध्ये घटकराज्यांच्या व केंद्रशासनाच्या निवडणुका एकाच वेळेला घेणे अशक्यप्राय असते. जगातील १९५ देशांपैकी द. A{ 8 6 जर्मनी[२], आणि बेल्जीयम[३] हे तीन संघराज्य आहेत तेही आकाराने व लोकसंख्येने फार मोठे नाहीत. इंग्लंड, स्वीडन यासारख्या एकात्म शासनव्यवस्थांनी आपापल्या अनुरूप अशी एकत्रीत निवडणुकीची प्रक्रिया स्वीकारलेली आहे. परंतु जगामध्ये क्षेत्रफळाने लहान असलेल्या परंतु एकत्रीत निवडणुकीचा स्वीकार न करणाऱ्या देशांची संख्या अधिक आहे. अशा परिस्थितीत भारतामध्ये लोकसभेच्या व विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी घेण्याचा विचार समोर आल्यानंतर धोरणनिर्धारकांच्या हेतूवर शंका उपस्थित करणे क्रमप्राप्त आहे. या सर्व शंकांचे योग्य निरसन झाले नाही तर धोरणाचे कायद्यात रुपांतरीत होण्यात आणि त्याच्या अंमलबजावणीत अडचणी येवू शकतात.

भारतासाठी 'एक राष्ट्र-एक निवडणुक' धोरणाचे फायदे

कोणतेही धोरण स्वीकारण्याआधी त्याचे फायदे आणि तोटे याचा ताळेबंद तयार करणे गरजेचे असते. त्याशिवाय त्या धोरणाची उपयोगीता लक्षात येऊ शकत नाही. तसेच या धोरणातील संभाव्य अडचणी किंवा धोके लक्षात घेऊन धोरण ठरवणे अधिक सोपे जाते.

एक राष्ट्र - एक निवडणूक या धोरणाचे समर्थक या धोरणाचे पुढील फायदे मांडतात.

१) सेंटर फॉर मिडीया स्टडीज यांच्या एका सर्वेनुसार कर्नाटक विधानसभेच्या २०१८ च्या निवडणुकीचा खर्च ९५०० ते १०५०० कोटी एवढा होता. याच संस्थेच्या एन. भास्करराव यांच्या अंदाजप्रमाणे २०१९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकांचा खर्च अंदाजे ५५००० ते ६०००० कोटी एवढा झाला आहे.[५] प्रति मतदार हा खर्च ७०० रु. एवढा होता. प्रत्येक मतदारसंघात १०० कोटी पेक्षा अधिक खर्च केला गेला. अनेक मतदारसंघात निवडणुक आयोगाने घालून दिलेल्या ७० लाखाच्या मर्यादेच्या ४० ते ५० पट अधिक म्हणजे जवळजवळ ४० कोटी इतका खर्च काही उमेदवारांनी केला आहे.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur
Scanned by CamScanner

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर निवडणुकांवरील खर्च कमी होईल असा समर्थकांचा विश्वास आहे.

२) सततच्या निवडणुकांमुळे लागणाऱ्या आचारसंहितांमुळे विकासकामात अडथळा निर्माण होतो. मोठमोठे प्रकल्प रखडतात आणि विलंबामुळे प्रकल्पाची किंमतही वाढते. नागरीकांच्या सोईपेक्षा आचारसंहितेला महत्त्व प्राप्त होते. सर्व प्रशासकीय यंत्रणा निवडणुक कामात गुंतल्यामुळे ही लोकसेवेवर परिणाम होतो. याचा त्रास अंतिमत: जनतेलाच होतो.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर विकास कामांना सातत्य व गती प्राप्त होईल.

३) गेल्या चार-पाच दशकापासून निवडणुक आयोग हा सतत निवडणुक कार्यात गुंतलेला दिसतो, विशेषत: कोणत्याही मोठ्या कर्मचारी वर्गाशिवाय. यामुळे निवडणुक आयोगाबरोबरच उर्वरीत शासकीय व निमशासकीय यंत्रणेवर ताण पडतो. सतत चालणाऱ्या निवडणुका संरक्षण यंत्रणेवर फार मोठा ताण टाकतात.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर प्रशासकीय यंत्रणा आणि सुरक्षा यंत्रणेवरील सततचा ताण कमी होईल.

४) निवडणुकांमुळे शासनाचा कल मतदारांना आकर्षित करण्यासाठीच्या धोरणांकडे जास्त असतो. याचा ताण अर्थव्यवस्थेवर पडतो. निवडणुक काळात मोठमोठी आश्वासने दिली जातात. याची थोडीफारतरी पुर्तता शासनाला निवडून आल्यावर करावी लागते. तसेच निवडणुका जाहिर होण्याआधीच सरकार मतदारांना प्रलोभीत करण्यासाठी आकर्षक योजना जाहीर करते, त्यावर खर्चही सुरू करते. हा खर्च शासनाच्या तिजोरीतूनच होणार असतो.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर राजकीय पक्षांना निवडणुकांच्या राजकारणापेक्षा विकासकामावर लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी वेळ मिळेल.

५) वारंवार निवडणुकांचा खर्च प्रत्यक्षातील असो वा कागदोपत्री असो न झेपणारा आहे. निवडणून आलेला उमेदवार येणाऱ्या काळात प्रचारासाठी खर्च झालेला त्याचा पैसा कोणत्या न कोणत्या माध्यमातून परत मिळवण्याचा व पुढील निवडणुकीसाठी भांडवल जमवण्याचा प्रयत्न करतो. यातून भ्रष्टाचाराला चालना मिळते.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर निवडणुकांवरील खर्चच कमी होईल त्यामुळे भ्रष्टाचार व काळापैसा याला आळा बसेल.

६) शासनाला वेळोवेळी आर्थिक सुधारणा कराव्या लागतात. ज्यामुळे आपला आर्थिक विकास योग्य गतीने होईल यासाठी प्रसंगी आर्थिक सुधारणांबाबतचे कठोर निर्णय शासनाला घ्यावे लागतात. हे निर्णय अनेक वेळेला जनतेला प्रथमदर्शनी न आवडणारे असतात, ज्याचा परिणाम मतदानावर होऊ शकतो. वारंवार निवडणुकांमुळे असे निर्णय घेणे अडचणीचे ठरते परिणामी आवश्यकता असतानाही अशा धोरणांबाबत टाळाटाळ होण्याची शक्यता अधिक असते. ज्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास मंदावतो.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर शासनाला कठोर निर्णय घेणे सोपे जाईल, ज्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होणार नाही.

वरील काही मुद्दे एक राष्ट्र - एक निवडणुकीच्या समर्थनार्थ भारतासंदर्भात मांडले जातात. पैकी बहुतांश बाबी अवास्तव नाहीत, हे सत्य आहे. तरीही एकत्रीत निवडणुकांना काही राजकीय पक्ष, सामाजिक कार्यकर्ते, समाजकार्य करणाऱ्या संस्था, पत्रकार इ. चा विरोध आहे. त्यांच्या भूमिकेवरही आपण प्रकाश टाकला पाहिजे.

भारतासाठी एक राष्ट्र - एक निवडणुक धोरणाचे संभाव्य तोटे

भारतामध्ये एकत्रीत निवडणुकांना विरोध करणारे साधारणपणे पुढील मुद्यांच्या आधारे आपली बाजू मांडताना दिसत आहेत.

१) लोकसभेच्या, राज्यविधिमंडळाच्या आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांचे मुद्दे वेगवेगळे असायला हवेत, कारण प्रत्येक सभागृहाचे कार्यक्षेत्र भिन्न आहे. तेव्हा प्रचाराचे मुद्देही त्यापद्धतीनेच असायला हवेत. परंतु सर्वसाधारणपणे जेव्हा लोकसभेच्या सर्वसाधारण निवडणुका होत असतात अशा प्रसंगी सोबत होणाऱ्या घटकराज्यांच्या विधानसभांमध्ये देखील प्रचारामध्ये राष्ट्रीय पातळीवरीलच मुद्यांचा विचार होताना दिसतो.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर निवडणुक प्रचारात प्रादेशिक तसेच स्थानिक मुद्यांना कमी महत्त्व मिळेल यामुळे सहाजीकच प्रादेशिक प्रश्नांवर निर्माण झालेल्या प्रादेशिक पक्षांना कठिण दिवस येतील.

२) २०१९ च्या निवडणुकीच्या वेळी ७ फेऱ्यांमध्ये मतदान झाले. मतदानाच्या दिवशीपासूनच मतदानयंत्राच्या सुरक्षेचा प्रश्नन गंभीर बनला होता. यामुळे निवडणुक प्रक्रियेतील विश्वासहर्ता कमी होते व अफवांचे पीक येते. मतदान आणि निवडणुकांचा निकाल यामधील वेह जेवढा कमी असेल तेवढी निकालाबाबत विश्वाहर्ता जास्त असते याउलट होणारा विलंब अनेक शंकानुशंकांना जन्म देतो. पराजीत पक्षाला आपल्या पराभवामागे सत्ताधारी पक्षाचे कटकारस्थानाची शंका न येता त्यांनी पराभव मान्य करून सकारात्मक विरोधी पक्षाची भूमिका निभावण्याची ग्वाही देणे ही बाब सुदृढ लोकशाहीसाठी आवश्यक असते.

एकाच वेळी लोकसभांच्या आणि सर्व किंवा काही घटकराज्यांच्या निवडणुकांची मतमोजणी करावयाची व निकाल घोषीत करावयाचे ही वेळ खाणारी बाब बनेल.

३) निर्वाचन आयोगाला स्वत:चा असा मोठा कर्मचारी वर्ग नाही. भौतिक सुविधांचे पाठबळ नाही तसेच आवश्यक असणाऱ्या मतदान यंत्रांची संख्याही पुरेशी नाही. प्रशासकीय, शायकीय आणि निमशासकीय सेवकांचा वापर करून निवडणुक आयोग आपले कार्य पूर्ण पाडत असतो.

Scanned by CamScanner

याबरोबरच निवडणुक आयोग निवडणुकीच्या वेळी शासकीय किंवा खाजगी संस्थांच्या जागा मतदानकेंद्राआठी वापरते. शासनाच्या किंवा खाजगी गाड्यांचा वापर वाहतुकीसाठी केला जातो. थोडक्यात मतदानासाठी आयोगाला तात्पुरत्या स्वरूपात सर्व यंत्रणा उभी करावी लागते.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर भौतिक सुविधा, मान संसाधन व तंत्रज्ञान सामग्रीचा प्रश्न निर्माण होईल.

४) भारतीय संविधानामध्ये केंद्र शासन, राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांची निर्मिती, कामकाज व बरखास्ती याबाबत स्वतंत्र कलमांद्वारे तरतूदी केलेल्या आहेत. आता आपणास लोकसभा व राज्यातील विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी घ्यावयाच्या असतील तर अनेक संवैधानिक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागेल. अनेक अस्तीत्वात असलेल्या राज्यविधीमंडळांचा कालावधी वाढवावा किंवा कमी करावा लागेल. तसेच यानंतरच्या सर्व सभागृहांचा कालावधी पाच वर्षासाठी निश्चित करावा लागेल. वास्तविक या सर्व बाबींचा उहापोह संविधान सभेमध्ये झालेला आहे व यांच्या अव्यवहार्यतेमुळेच वर्तमान व्यवस्था स्वीकारली आहे.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर अनेक संवैधानिक अडचणी निर्माण होतील.

५) भारत हे एक वेगळे संघराज्य आहे. राष्ट्रनिर्मात्यांना व संविधान निर्मात्यांना भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेची पुर्ण कल्पना होती. याची बलस्थाने आणि संभाव्यं अडचणी यांची जाणीव होती. भारत हा भौगोलिक दृष्ट्या एक देश आहे. पाश्चात्त्य कल्पनेनुसार राजकीयदृष्ट्या एक राज्य आहे. मात्र सांस्कृतिकदृष्ट्या एक राष्ट्र होऊ शकत नाही. भारतात अनेक राष्ट्र असल्यामुळे अखंड राष्टनिर्मितीचे प्रयत्न भारतात फारसे यशस्वी झाले नाहीत. हिंदी भाषेला दाक्षिणात्य राज्यांकडून झालेला आणि होत असलेला विरोध सर्वश्रुत आहे.

एकत्रीत निवडणुका घेतल्यानंतर गेल्या ७-८ दशकामध्ये निर्माण झालेला संघराज्याचा समतोल ढासळेल.

पुढील दिशा

या धोरणाची जमेची बाजू पाहिली असता काही बाबतीत समर्थकांचा आशावाद स्पष्ट दिसतो जो वास्तवात उतरणे सध्यातरी कठीण वाटते. जसे या धोरणामुळे राजकीय पक्षांचा खर्च कमी झाल्यामुळे भ्रष्टाचार व काळापैसा यावर आळा बसेल असे मत मांडणे म्हणजे निव्वळ आदर्शवाद आहे. याउलट कदाचीत लोकसभा उमेदवार आणि विधानसभांचे उमेदवार मिळून निवडणुकीत पैसा खर्च करतील आणि निवडून आल्यानंतर मिळून भ्रष्टाचाराच्या माध्यमातून तो पैसा वसूल करतील. तसेच विकास कामांना योग्य दिशा आणि सातत्य प्राप्त होईल हेही आपण ठामपणे म्हणू शकत नाही. राजकीय पक्ष लोकसभेच्या निवडणुकानंतर येणाऱ्या विधानसभांच्या निवडणुकासाठी तरी आश्वासन पुर्ततेचा प्रयत्न करतील. परंतु एकाच वेळेस लोकसभेच्या आणि विधानसभांच्या निवडणुका घेतल्या तर ते पुढील पाच वर्ष मतदारसंघात फिरकणारही नाही.

एकत्रीत निवडणुकांचे तोटे पाहिले असता काही बाबतीत प्रथमदर्शनी मनात काही भीती निर्माण होणे साहजिक आहे. प्रादेशिक पक्षांना हे धोरण कठीण जाणारे आहे. एकाच वेळेला दोन मतदान घेणे हे संसाधन आणि तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने आव्हान असणार आहे. अनेक संवैधानिक अडचणी निर्माण होणार आहेत. मात्र काही बाबतीत विनाकरण बाऊ केला जात आहे हेही समजण्याजोगे आहे.

१) राष्टीय निवडणुकांमध्येही प्रादेशिक मुद्यांना उचलून मतदारांना भ्रमित करणाऱ्या पक्षांना निश्चितच यामुळे तोटा होणार आहे. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे आपण मतदारांच्या विवेकावर प्रश्नचिन्ह उपस्थीत करत आहोत. आपला मतदार हा ७-८ दशकाच्या लोकशाहीने प्रगल्भ झालेला मतदार आहे. त्याला त्याच्या भविष्यासाठी काय आवश्यक आहे हे समजते. त्यावर आधारीतच तो मतदान करत असतो. प्रादेशिक पक्षांनी राष्टीय-आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांवर आपली भुमिका का बनवू नये. यावर आधारीत मतदान मागावे मतदार राजा सुज्ञ आहे तो योग्य तो निर्णय घेतो. बीजू जनता दल २०१४ व २०१९ दोन्ही निवडणुका लोकसभेसाठी आणि विधानसभेसाठी भाजपाच्या विरोधात लढला आणि दोनही निवडणुकांमध्ये एकत्रीत निवडणुका होऊनही राज्यात बहुमताने निवडून आला. २०१९ मध्ये मात्र ओरीसाच्या मतदारांनी २१ पैकी ८ जागांवर भाजपाचे उमेदवार निवडून दिले. त्याच वेळी विधानसभेसाठी मात्र १४६ पैकी ११२ उमेदवार बीजू जनता दलाचे निवडून देत प्रगल्भतेचे उदाहरण दिले. आंध्रप्रदेशमध्येही जगमोहन रेड्डी यांचे यश या भूमिकेला छेद देते की राष्टीय मुद्यांमुळे प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व धोक्यात येईल. प्रादेशिक अस्मितांचे भांडवल करणाऱ्या पक्षांना मात्र आपल्या भूमिकांच्या नव्याने विचार करावा लागले.

२) निवडणुक निकालांना विलंब लागेल हे विधान म्हणजे हास्यास्पद आहे. अवघ्या काही तासांमध्ये लोकसभेचे निकाल लागतात. फार फार तर काही तास आणखी वाट पहावी लागेल एवढेच. मात्र हा विलंब एक दोन दिवसांपेक्षा जास्तीचा नसेल हे निश्चित. दुसरी बाब आहे ती मतदान यंत्राच्या सुरक्षीततेची, २०१९ च्या निवडणुकीत अनेक ठिकाणी जिल्हाधिकाऱ्यांनी स्वत: सुरक्षेची खात्री दिली होती. एकत्र निवडणुका घेतल्या तर सुरक्षीततेसाठी आणि विश्वासहर्ता राखण्यासाठी सर्वसंमत अशी यंत्रणा उभी करावी लागेल.

३) तंत्रज्ञान आणि साधन सामग्रीच्या प्रश्नावर माजी निवडणुक अधिकारी एस. वा. कुरेशी यांचे मत अतिशय बोलके आहे, त्यांच्या मते, "From EC point of view this is the easiest thing to happen. The voter is the

Scanned by CamScanner

same,polling stations are same and the security needed is the same... Once the voter enters the polling station whether he voted for one election or two or three, it is the same thing...."

४) या धोरणामुळे काही संवैधानिक अडचणी निर्माण होणार आहेत हे उघड सत्य आहे. मात्र यावर भारताचे कायदे मंत्रालय काम करीत आहे. २०१८ साली जो मसूदा कायदे मंत्रालयाने प्रसिद्ध केलेला आहे त्यामध्ये वर्तमान राज्यघटनेतील कोणकोणत्या कलमात काय काय सुधारणा कराव्या लागतील हे अतिशय सविस्तर रित्या दिलेले आहे. याउपर वर्तमान विधानसभांचे काय करायचे याबाबतही अनेक पर्याय दिलेले आहेत. कोणताही एक सर्वमान्य पर्याय निवडला जाऊ शकतो. बहुतांश राज्यात भाजपाचीच सरकारे असल्याकारणाने त्यांचा या धोरणाला विरोध होणार नाही मात्र विरोधी पक्षांची सरकारे ज्या राज्यांमध्ये आहेत त्यांनी याबाबत सकारात्मक विचार करणे आवश्यक आहे.

सारांश

भारतासारख्या खंडप्राय देशात एक राष्ट्र एक निवडणुक धोरणातील जमेची बाजू आणि तोट्याची बाजू अशा दोन्ही बाजूंनी विचार केला असता लोकशाहीच्या विकासातील एक प्रयोग या दृष्टीने घटनात्मक दृष्ट्या एक राष्ट्र एक निवडणूक हे धोरण मर्यादीत कालावधीच्या संवैधानिक अटीवर स्वीकारण्यास काहीही हरकत नाही. निर्धारीत वेळेत जर धोरणाची नकारात्मक फलीत आली तर हे धोरण बदलण्याची तरतूद याच घटनादुरुस्तीत केली पाहिजे. म्हणजे ज्यांना या धोरणाच्या यशश्वीतेवर शंका आहे त्यांना लोकशाहीच्या आणि संघीय व्यवस्थेच्या रक्षणाची हमी मिळेल. भारतासाठी जमेची बाजू म्हणजे भारतामध्ये पहिल्या चार निवडणुका म्हणजे १९५२, १९५७, १९६१ आणि १९६७ सालच्या निवडणुका राज्यविधिमंडळ आणि लोकसभेसाठी एकत्रीतच घेण्यात आल्या होत्या. तेव्हा यापुढेही प्रायोगिक तत्त्वावर हे धोरण राबविण्यास हरकत नाही.

•••

End Notes:

* Meening is derived from the Draft Report on Simultaneous Elections - by Law Commission of Government of India, Published on 30.08.2018 (Chap I, Pg.1)

Refrences

1. An Introduction to the electrol system of The Republic of South Agrica and The Electrol Court by Justice JBZ Shongwl First Plenary Assembly of the Global Network on electoral Justice (httpL//www.justice.gov.za/sca/docs/201711-ElectoralJustice-Shongwe.pdf)
2. Federal Elections Act Version as promulgated on 23 July 1993 (Federal Law Gazette I pp. 1288, 1594), last amended by Article 2 of the Act of 10 Joly 2018 (Federal Law Gazette I p. 1116):Section 4 & 5 Pg. No. 6 (https://bundeswahlleiter.de/en/dam/jcr/4ff317cl-041f-4ba7-bbbf-1e5dc45097b3/bundeswahlgesetz_engl.pdf) derived on 1.6.2019
3. Office for democratic Institutions and Human Rights KINGDOM OF BELGIUM FEDERAL ELECTIONS 10 June 2007. warsaw 21 May 2007 (retrived from https://www.osce.org/odihr/elections/belgium/25333?download=true on 1.6.2019)
4. http://ekcenter.fdrindia.org/sites/default/files/articles/One%20Nationa%20E2%8%93%200ne%20Election%20%E2%80%93%20%20%20Suraaj%20%E2%80%93%20The%20Way%20Forward.pdf
5. 2019 Election Most Expensiv: CMS Report Relase Dtd. 31.05.2019 (retrived from https://www.cmsindia.org/sites/default/files/2019-05/Presss-Release31-may-2019.pdf on 15.6.2019)

Scanned by CamScanner

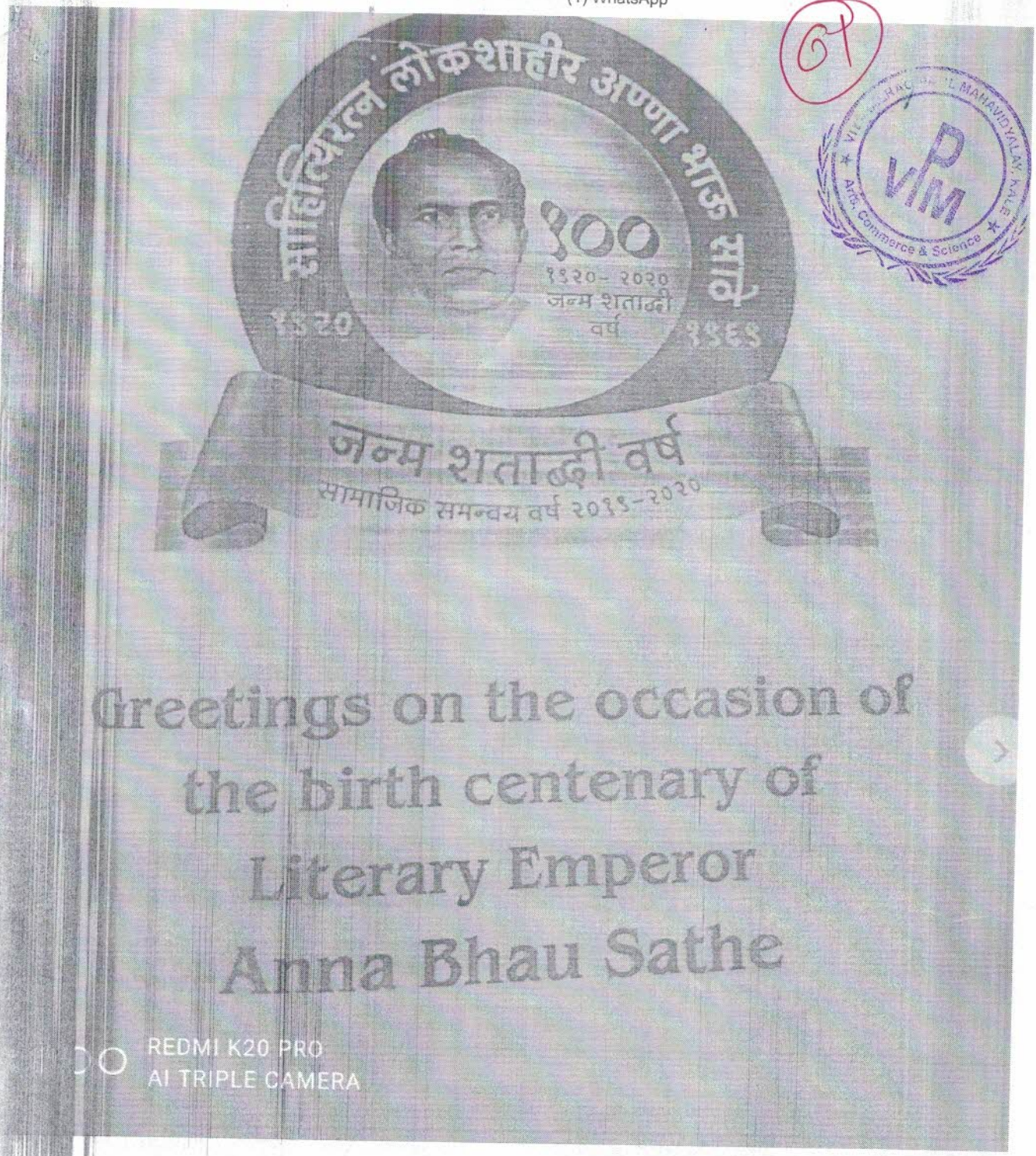

(67)

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science
VPM

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor
Dr. Taderao D. B.
Dr. Satish Kamat

© **All rights reserved**

First Edition
01st June 2020

Published By
Shivani Publication,
Hadpsar, Pune
Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting
Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize
Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

26	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री व्यक्तिरेखा डॉ. हर्षानंद पंजाबराव खोब्रागडे	152
27	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान प्रा. अरुण आलेवार	156
28	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मार्क्सवाद डॉ. श्याम पूंडलिकराव पाटील	163
29	संघर्ष – अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्य उगमातील विशेष पैलू प्रा. कामराज आर. रामटेके	166
30	अण्णा भाऊ साठे उपेक्षेतांच्या जीवनाचे वास्तव चित्र करणारे पहिले साहित्यीक डॉ. आचोले. पी. बी.	173
31	संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान प्रा. संध्या एम. पाटील	177
32	अण्णा भाऊ साठे यांचे ऐतिहासिक पोवाडे प्रा. रुपाली धोंडू माने	180
33	कथाकार अण्णा भाऊ साठे प्रा. प्रमोद दत्तात्रय शेटे	187
34	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान कु. प्रणाली पाटील	191
35	मराठी साहित्यातील युगप्रवर्तक अण्णा भाऊ साठे प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण	194
36	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील नायिका प्रा. ईश्वर ढोले	197
37	साहित्यरत्न, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरीविश्व डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	208
38	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत योगदान परदेशी भगवान ईश्वरलाल	216
39	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक योगदान डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी	219
40	अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य विश्व : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन डॉ. प्रकाश पवार	222

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

35

मराठी साहित्यातील युगप्रवर्तक अण्णा भाऊ साठे

प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण

विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे, जि. कोल्हापूर

अण्णा भाऊ साठे यांनी मराठी साहित्य क्षेत्रात विपुल अशी कामगिरी केली आहे. त्यांनी १४ कथासंग्रह लिहिले. तर ३५ कादंबऱ्या, १ शाहिरी कविता, १० पोवाडे आणि सात मूळ कादंबरीवर आधारित चित्रपट केली. असे एकूण ६७ पुस्तके त्यांच्या नावावर आज प्रकाशित आहेत. त्यांच्या फकीरा, चित्रा, वारणेचा वाघ या कादंबऱ्या खूप गाजल्या. तसेच त्यांच्या कादंबऱ्या हिंदी, पंजाबी, कन्नड, रशियन, पोलीश या भाषेत भाषांतरित झाल्या. मराठी साहित्य क्षेत्रात वि. स. खांडेकर यांच्या नंतर अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य मोठ्या प्रमाणात परभाषेत भाषांतरित झाल्याचे आढळून येते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी अण्णाभाऊ व त्यांचे कुटुंब वाटेगाव वरून मुंबईला पायी प्रवास करतात. मुंबईला कॉम्रेड पक्षात सहभागी होऊन संयुक्त राष्ट्रसंघासाठी रस्त्यावर येऊन मोर्चेत सक्रियपणे सहभागी होतात. साहित्य लेखनात आपला ठसा उमटवितात आणि रशियाला विमानाने जातात. त्यांच्या साहित्य लेखनाने अण्णा भाऊ साठे केवळ भारतातच नव्हे; तर परदेशातही प्रसिद्ध आणि लोकप्रिय झाले.

प्रा. विजयकुमार जोखे यांच्या 'अण्णा भाऊ साठे चरित्र आणि कार्य' या पुस्तकात अण्णा भाऊ साठे म्हणतात, जो कलावंत जनतेची कदर करतो, त्याचीच कदर जनता करते, हे मी शिकून नंतर लेखन करीत असतो.[१] अर्थात त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यातील नायक आंधळे, पांगळे, लुळे, फिरस्ते, भिकारी, कागद व चिंध्या गोळा करणारे, दारू पिणारे, पाव-मिसळ खाणारे आहेत. तर नायिका सुंदर, रेखीव आणि बांधेसूद आहेत. समाजाच्या तळाशी असणारे श्रमिक, दीन, दलित वर्ग यांची कदर अण्णा भाऊ साठे यांनी त्यांच्या लेखनातून केली आहे. त्यांचे असे म्हणणे आहे की, साहित्य कोणतीही असो दलित असो की ललित त्यात केलेल्या लेखनात माणूस हा केंद्रबिंदू असावा. व याच जनतेने अण्णा भाऊ साठे यांचे लेखन डोक्यावर घेऊन मोठ्या आनंदाने मिरविले. हां हां म्हणता अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाची कदर भारतातच नव्हे, तर भारताबाहेरही केली गेली व त्यांच्या लेखनाचा ठसा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जाऊन उमटविण्यास त्यांना यश आले आहे. त्यांची ही साहित्य लेखनाची वाटचाल समाजातील नवोदित लेखकांना प्रेरणादायी ठरणारी आहे. असे म्हटले जाते की, आज मीडियाच्या युगात वाचन संस्कृती मागे पडत चालली आहे. पुस्तकाला वाचक मिळत नाही म्हणून लेखन संस्कृती टिकून

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

ठेवण्यासाठी आज अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य वाचकांना आणि लेखकांना प्रेरणादायी आहे असे म्हटल्यास खोटे ठरणार नाही.

अण्णा भाऊ साठे यांनी दलित हा शब्द जातीवाचक स्वरूपात वापरला नाही तर दलित म्हणजे दीन-दलित गरीब, भुके, कंगाल, श्रमिक या अर्थाने त्यांनी दलित हा शब्द वापरला आहे. त्यांची 'फकीरा' ही कादंबरी त्यांचे मामा श्री फकिरा राणोजी मांग यांच्या जीवनावर आधारित आहे. या कादंबरीतील विष्णुपंत कुलकर्णी दलितांना सल्ला देतात 'काहीही करा पण जगा' या सल्ल्यावर आधारीत फकीरा ब्रिटिशांची धान्याची गोदामे आणि त्यांच्या साथीदारांची खजिने लुटतात. आणि दलित, गरीब आणि गरजू लोकांमध्ये यांचे वाटप करतात. फकिराच्या या कृत्यामुळे ब्रिटिश सरकारच्या अधिपत्यात असलेला पोलीस अधिकारी फकिराला अटक करण्याचा प्रयत्न करतो. पण फकीरा फरारी होतो.[२] या कादंबरीतील फकिराची असलेली बंडखोर वृत्ती, आर्थिक समतेची भावना दिसून येते. तसेच समाजातील गरीब, श्रमिक वर्ग पोटासाठी चोऱ्यामाऱ्या करतो पण फकीरा केवळ स्वतःसाठी चोरी करत नाही. तर श्रमिक, गरीब समूहासाठी चोरी करतो. असा हा फकीरा हा बालपणापासूनच साम्यवादी विचारसरणीचा आहे. अण्णा भाऊ साठे यांची फकीरा ही कादंबरी ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त वि. स. खांडेकर यांच्या 'ययाती' कादंबरी इतकीच गाजली व त्यांच्या या कादंबरीस महाराष्ट्र शासनाचा इ. स. १९६१ मध्ये पुरस्कार मिळाला. तरीही आज अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य दुर्लक्षित न राहता या पुस्तकांचे वाचन, मनन, चिंतन होणे गरजेचे आहे असे वाटते. अण्णा भाऊ साठे यांचे म्हणणे असे आहे की कोणतेही साहित्य असो दलित असो की ललित त्यात केलेल्या लेखनात माणूस हा केंद्रबिंदू असावा.[३]

ज्या साहित्यात माणूस हा केंद्रबिंदू असतो असेच साहित्य श्रेष्ठतेच्या पातळीवर जाऊन पोहोचते. साहित्यामध्ये माणूस व त्या भोवती असलेले अनुभव असल्यास असे साहित्य जीवनवादी साहित्य म्हणून गणल्या जाते. १९२० मध्ये कलावाद की जीवनवाद यावर मोठे वादळ उठले होते. कलेसाठी कला हा विचार मागे पडत गेला आणि जीवनासाठी कला असणारे साहित्य लेखक वि. स. खांडेकर यांनी ज्याप्रमाणे त्यांच्या साहित्यातून जीवनव्यापी प्रपंचाचे लाव्हाप्रवाह शिल्पांकित केले. त्याचप्रमाणे अण्णा भाऊ साठे यांनी त्यांच्या साहित्यातून माणूस हा केंद्रबिंदू ठेवून माणसाचे वास्तव जीवन, त्याच्या जगण्याच्या तऱ्हा, त्याचे मन, भावना, अश्रू, विचार, त्यांचे अंतर्बाह्य संघर्ष, संस्कृती, प्रकृती, विकृती, पश्चाताप, आशा-निराशा या साऱ्या परखड कठोर मूलगामी दर्शन घडविले आहे. अण्णाभाऊंचे साहित्य हे पुरुषांचा स्वाभिमान स्त्रीचे चारित्र्य आणि देशाचे स्वातंत्र्य याचं रक्षण करण्याच्या हेतूने लिहिलेले गेले आहे. तसेच जीवनात जगण्यासाठी संघर्ष करणारी माणसे, त्यांचे उफाळत्या सत्यातील स्वप्न, त्यांचे जनतेवर व देशावर असलेले प्रेम, विश्वास इत्यादीचे चित्रण त्यांच्या साहित्यातून डोकावून जाते.

Impact Factor - 6.293

ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

07 March - 2020

Special Issue No.71

Significance Of Fairs And Festivals In Human Life

Chief Editor

Pramod P. Tandale

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of The Paper	Page No.
112	प्रा. सौ. लक्ष्मी विष्णु भंडार	विज्ञान, कृषी जीवन व ग्रामीण विकास	377
113	श्री. डी.के. डाके	सिंधुदुर्ग जिल्हयाची सांस्कृतिक परंपरा – एक अभ्यास	380
114	महादेव ज. जाधव	होळी व मोहरम या सणांमधील श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा	382
115	सौ.सविता नामदेव नांदवडेकर	हिंदू धर्मातील सण व उत्सव यातील स्त्रियांचे स्थान	386
116	श्रीमती स्मिता रावसाहेब पुजारी	भारतीय सण-उत्सवातील रोजगारसंधी	390
117	डॉ.सर्जेराव पांडुरंग चव्हाण	कोल्हापूर शहरातील माध्यमिक शाळेमधील इ.10 वी च्या विद्यार्थ्यांना सण व उत्सवांचे धार्मिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक महत्व विकसन करून त्यांच्या अध्ययनावर होणारी परिणामकारकता अभ्यासणे.	395
118	डॉ.सविता अशोक व्हटकर	गौरीच्या गाण्यातील संस्कृती	398
119	डॉ. अपर्णा कुचेकर	हिंदी आदिवासी केंद्रित उपन्यासों में चित्रित पर्व, उत्सव तथा त्यौहार	401
120	प्रा. डॉ. मोहन सावंत	प्रेमचंदके 'गोदान' उपन्यास में कृषक संस्कृति	404
121	वर्षा लिंबराज कांबळे	त्यौहारों के बदलते आयाम	406
122	डॉ. महेंद्रकुमार आ. जाधव	राजपूतों के त्यौंहार और उत्सवों का समाजशास्त्रीय अध्ययन	410
123	डॉ. अे. जी. मगदूम	भारतीय सण - उत्सव आणि कृषी व्यवसाय	416
124	प्रा.डॉ.एकनाथ बाबुराव आळवेकर	'चैत' कादंबरीतील सण उत्सवाचे चित्रण	421
125	प्रा. वसंत बजरंग भागवत	माहिती जतन व संवर्धनातील ग्रंथालयांची भूमिका	423
126	डॉ. नयना श्रीकृष्ण गायकवाड	सण उत्सव व संस्कृतीचे जतन	426
127	श्री गणेश दादू गायकवाड	आजचे सण, समाज आणि पर्यावरण	429
128	प्रा.हसीना अत्तार	उत्सव का साहित्य में प्रतिबिंब	432
129	प्रा. श्रीदेवी बबन वाघमारे	भारतीय त्यौहारों का मौसम और खानपान से संबंध	435
130	डॉ. कविता अजीतसिंह सुल्हयान	कुंभ मेला- एक धार्मिक महापर्व	437
131	डा. वर्षा गायकवाड	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यासों में मेले और त्योहार	440

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

होळी व मोहरम या सणांमधील श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा

श्री. महादेव ज. जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे,

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृतीमध्ये सणांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. फार प्राचीन काळापासून आपल्या परंपरेमध्ये सण उत्सव साजरे केले जातात. ज्या काळात कुठलेही मनोरंजनाची साधने उपलब्ध नव्हती त्या काळात मनोरंजनासाठी सण, तसेच लोकसहभागासाठी सण-उत्सव, याचबरोबर धर्मपरंपरा म्हणून सण उत्सव साजरी करण्यामागची उद्दिष्टे होती पण आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये पूर्वीची दोन उद्दिष्टे राहिली नसताना आपला धर्मपरंपरा म्हणून आपण सण उत्सव साजरे करताना दिसतो. भारतामध्ये हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शिख, जैन, बौध्द, पारशी इत्यादी धर्माचे सण, उत्सव साजरे होताना दिसतात. यामध्ये हिंदू धर्मामध्ये - नागपंचमी, नारळीपौर्णिमा, गोकुळ अष्टमी, नवरात्र उत्सव, हरतालिका, बैलपोळा, मंगळागौर, गुढी पाडवा, महाशिवरात्री, मकर संक्रांत, अक्षय तृतीया, दिवाळी, होळी, गणेश उत्सव, मुस्लिम धर्मामध्ये मोहरम, रमजान ईद, ईद-ए-मिलाद, शिख धर्मामध्ये - गुरूनानक जयंती - जैन धर्मामध्ये महावीर जयंती, बौध्द धर्मामध्ये - बुध्द पौर्णिमा, फारशी धर्मामध्ये - फरवर्दिन, ख्रिश्चन धर्मामध्ये- नाताळ हे सण उत्सव साजरे केले जातात. या सर्व सणांचे स्वरूप पहाताना आपल्या लक्षात येते की, यामधील बहुतेक सण ज्या काळात निर्माण झाले तेच संदर्भ घेवून आजही संपन्न होतात. ते आजच्या काळाला संदर्भहिन किंवा असंगत वाटतात. बहुतेक सणांच्या मागे श्रध्दा हा महत्वपूर्ण घटक असलेला दिसतो. पण कालसापेक्ष या श्रध्दांचे अंधश्रध्देमध्ये परिवर्तन झालेले दिसते. अशा सणांमधील तथ्य शोधण्यासाठी म्हणजेच श्रध्दा व अंधश्रध्दा यांचा शोध घेणे ही एक महत्वाची गरज होवून बसली आहे. या निबंधाच्या निमित्ताने हिंदू धर्मातील होळी व मुस्लिम धर्मातील मोहरम या दोन सणांमधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा शोधणे हा उद्देश आहे. यामध्ये श्रध्दा अंधश्रध्दा यांची संकल्पना स्पष्ट करून होळी व मोहरमचे स्वरुप समजावून घेणे व यामधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा शोधणे हे या निबंधाचे टप्पे आहेत.

शोधनिबंध विषयाचे निवडीमागील भूमिका -

एकूणच सण उत्सव यामधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा या संदर्भातील अभ्यास अल्पस्वरूपाचा आहे. त्यातही होळी व मोहरम यांच्या श्रध्दा व अंधश्रध्दा अशा स्वरूपाचा विशेष अभ्यास झालेला दिसत नाही. म्हणून या शोध निबंधातून या सणाविषयी नवीन माहिती उपलब्ध होईल असे वाटते.

शोधनिबंधाची व्याप्ती व मर्यादा -

प्रस्तूत शोधनिबंधाचे शिर्षक हे "होळी आणि मोहरम" या सणांमधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा असे आहेत. यामळे हिंदू धर्मातील एक प्रातनिधिक एक सण म्हणून होळी व मुस्लिम धर्मातील मोहरम. या दोन सणांमधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा शोधणे ही व्याप्ती आहे.

या अभ्यासामध्ये फक्त दोन सणांमधील श्रध्दा व अंधश्रध्दा पहाणे एवढीच विषयाची मर्यादा आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे -

१. होळी व मोहरम या सणांचे स्वरूप समाजवून घेणे.
२. होळी व मोहरम या सणांमधील श्रध्दांचा परामर्श घेणे.
३. होळी व मोहरम या सणांमधील अंधश्रध्देची चिकित्सा करणे.

गृहितके -

१. होळी व मोहरम या सणांमधून अनेक श्रध्दा प्रकट झालेली दिसतात.
२. या सणांमधून अघोरी अशा अंधश्रध्दा निर्माण झालेल्या दिसतात.

विषय विवेचन -

श्रध्दा म्हणजे काय ?

श्रध्दा हा शब्दव्यवहारात अनेक अर्थाने वापरला जातो. उदा. माझी आई - वडिलांवर, बाबांवर, महाराजांच्यावर, कुलदैवतांवर, धर्मावर, चमत्कारावर, सिध्दीवर, मंत्रसामर्थ्यावर श्रध्दा आहे. तसेच या देशाच्या घटनेवर, समतेच्या विचारावर श्रध्दा आहे. श्रध्दा हा शब्द विश्वास, निष्टा, डोळस या अर्थाने वापरला जातो. डॉ. नरेंद्र दाभोळकर श्रध्देविषयी म्हणतात की, "उपलब्ध वस्तूस्थितीला ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या सहाय्याने प्रश्न विचारल्यानंतर जी टिकते तिला विश्वास किंवा श्रध्दा म्हणतात."

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

श्रध्देच्या तीन कसोट्या आहेत.

१. सत्याची.
२. अहिंसेची.
३. कृतिशिलता.
४. मुल्यविवेक उन्नतीची.

या चार कसोट्यांवर श्रध्दा तपासून घेवू शकतो.

अंधश्रध्दा म्हणजे काय ?

डॉ. नरेंद्र दाभोळकर यांनी उपलब्ध वस्तूस्थितीला ज्ञानाच्या आणि अनुभवाच्या सहाय्याने प्रश्न विचारल्यानंतर जी टिकते तिला श्रध्दा म्हणतात व जी टिकत नाही ती अंधश्रध्दा असे म्हटले आहे. उदा. डॉक्टरांवर श्रध्दा असते पण बरेच वेळा जावूनसुध्दा गुण येत नाही तरी त्याच डॉक्टरकडे मला गुण येतो म्हणून वारंवार जाणे म्हणजे एकप्रकारची अंधश्रध्दाच होय.

अंधश्रध्दा खालीलप्रकारच्या असतात.

१. अज्ञानावर आधारीत अंधश्रध्दा - उदा. देवीचा रोग याविषयीची अंधश्रध्दा.
२. अमानुष अंधश्रध्दा - उदा. देवदासी प्रथा याविषयीची अंधश्रध्दा.
३. स्पृश्य आणि अस्पृश्य ही अंधश्रध्दा - उदा. स्पर्शबंदी, रोटीबंदी, बेटीबंदी याविषयीची अंधश्रध्दा.

अंधश्रध्देचा आधार घेणे व आहारी जाणे यामध्ये फरक आहे. उदा . गंभीर स्वरूपाचे आजारात घरातील व्यक्ती रूग्ण बनली पण डॉक्टर उपाय सुरू आहेत. पण रूग्ण बरा होणेबद्दल डॉक्टर निःशंकता नाही. डॉक्टरचे सर्व उपाय चालू ठेवतो. परंतू त्याचबरोबर देवाचा अंगारा लावतो. बाबांचे पाणी देतो. मांत्रिकाचा ताईत लावत असू अशा गोष्टीयोग्य नाहीत पण ही गोष्ट समजून घेण्यासारखी आहे. येथे अंधश्रध्देचा आधार घेतलेला दिसतो. पण यामुळे रस्ता ओलांडताना, साहेबांच्या खोलीत जाताना, कपाळाला अंगारा लावणेयाचा अर्थ तुम्ही अंधश्रध्देच्या आहारी गेला आहात.

होळी सणांचे स्वरूप -

हिंदू लोकांमध्ये होळी हा सण साजरा केला जातो. संस्कृत भाषेत याला होलिका किंवा फाल्गुनोत्सव असे नांव आहे. प्राकृतात याला होळी किंवा शिमगा म्हणतात. होळी नाव अग्निप्रदिप्त करीतात त्या कर्मावरून पडले आहे. होळीचे मुख्य कार्य असे की, गोवऱ्या जळयाची रास करून आग लावतात. होळी बहुदा घराचा दरवाजासमोर किंवा चव्हाट्यावर करण्याची चाल आहे. ज्या घरात जो वडिल (मोठा) असतो तो होळी पेटवतो. आळीतील लोक एकत्र येवून होळी पेटवतात. गावातील पाटील हा गावातील होळी पेटवतो. होळी पेटवणे, कमांग, देवतेस होळी देणे, हे काम गावातील पाटलांचे असल्यामुळे पाटीलकीवर दावा सांगून तंटे निर्माण होतात. कर्नाटक प्रांतात होळीस बकरे दिले जाते तर दक्षिण प्रांतात पोळी, पैसा, खोबरे वाहतात. पोळी व पैसा परत घेत नाहीत पण खोबरे मात्र तात्काळ काढून घेतात व प्रसाद म्हणून ग्रहण करतात. जेणेकरून दुःख, पिडा नाहीशी व्हावी. होळीची राख कपाळी लावतात. कोणी आजारी असल्यास त्याच्या प्रकृतीस आराम मिळावा म्हणून त्याच्याही कपाळी लावतात. त्यानंतर लोक शंखध्वनी करणे, बोंबलने, बिभिस्त बोलणे, शिव्या देणे हे करीत असतात. होळी दरवर्षी फाल्गुन शुध्द पौर्णिमेस असते. काही प्रदेशामध्ये होळी एक दिवस तर काही प्रदेशामध्ये होळी शुध्द पौर्णिमेपासून वद्य पंचमी पर्यंत सहा दिवस साजरी करतात. ज्या दिवशी होळी पेटवतात तो होळीचा दिवस त्याच्या पुढचे चार दिवस (सध्या एक दिवस) धुलवडीचा दिवस, शेवटी रंगपंचमीचा असतो. होळीच्या पूर्वी एक महिना एरंडाचे झाडउपटून होळीच्या जागी रोवतात. जेणेकरून पुढे होळी येणार याची सूचना करतात. होळीच्या पहिल्या दिवशी होळी पेटवतात. दुसऱ्या दिवशी माती, राख यामध्ये लोक खेळतात. एकमेकांवरती टाकून आपली वस्त्रे व शरीर कीळस येण्याजोगे मळवितात. व चार दिवस चालून पाचव्या दिवशी रंग खेळतात.

होळीचे मुळ पद्मपुरानात लिहिले आहे की, श्रीकृष्ण व धर्मराज यांचा संवाद झाला की, होळी का साजरी करतात. तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणतात की कृतयुगाच्या ठायी धुंडा नामक राक्षसी होती. ती बालकांस व लोकांस पिडा करीत तेव्हा त्या लोकांनी सुर्यकुलोत्पन्न, राजा राज्य करीत असतात त्यास कळविले नंतर त्या राजाने आपला कुळगुरू वशिष्ट ऋषी या प्रत प्रश्न केला की, ही राक्षसी कोणत्या युक्तीने नाश पावेल ? तेव्हा वशिष्ट म्हणाले की, राजा, पुर्वी मळीन नामे एक राक्षसी होती तिची ही कन्या आहे. तिने तपश्चर्या व दृढभक्तीने शिवाची आराधना केली तेव्हा सदाशिव प्रसन्न होवून वर माग म्हटले असता तिने मागितले की, मला मृत्यू नसावा त्या काही शिवानी वर दिला की, तुजला कोणी रात्री व दिवसा मारू शकणार नाही. आणि शस्त्रेही तुझा घात करण्यास असमर्थ होणार नाही. परंतू लहान बालके तुझा वध करतील तेव्हापासून मुलास शत्रू मानून ती पिडा करू लागली. तिचा वध करण्यास वशिष्टांनी युक्ती योजिली की, फाल्गुन शुध्द पौर्णिमेच्या दिवशी एक मोठी होळी करून तिच्यामध्ये या राक्षीसीची एक प्रतिमा टाकावी आणि जळकी लाकडे हातात घेवून मोठा ध्वनी करावा आणि बिभस्त भाषांनी तिची निंदा करून मुलांनी तिचा पाठलाग करावा म्हणजे ती व्याकूळ होवून प्राण त्यागील मग वशिष्टांच्या

युक्तिप्रमाणे त्यांनी केले तेव्हा ती पिडा टळली. कृष्ण म्हणतात की, होळी तेव्हापासून प्रचारात पडली आणि त्याप्रमाणे वर्षास केले असता सुख प्राप्त होते असे होळीचे मुळ स्वरूप सांगितले जाते.

होळी व श्रध्दा -

श्रध्देच्या व्याख्येप्रमाणे सणाला ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या आधारे प्रश्न विचारला की, होळी का साजरी करावी. तर उत्तर मिळते की, पूर्वी घडलेल्या कथेची स्मृती म्हणून ती साजरी करावी. ही झाली श्रध्दा पण आपल्या जीवनात अमंगल काही घडू नये यासाठी हा होळीचा सण साजरा केला जातो. हा झाला अंधश्रध्देचा आधार होय.

होळी व अंधश्रध्दा - ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या आधारे प्रश्न विचारल्यानंतर जी टिकत नाही ती अंधश्रध्दा -

१. मोठमोठ्याने बोंबलणे, शंखध्वनी करणे, किंचाळणे ही अंधश्रध्दा आहे.
२. आजही मळीन कपडे घालणे ही सुध्दा अंधश्रध्दाच आहे.
३. अर्वाच्च भाषेत शिव्या देणे, बिभित्स भाषेत बोलणे ही अंधश्रध्दाच आहे.
४. अंगावर माती शेंदूर, हेंदर, रेंदा, शेण उडविणे ही अंधश्रध्दाच आहे.
५. धुळवडीदिवशी बोकड कापणे, एरंडाचे झाड जाळणे, शेणी चोरी करून शेणी जाळणे यातून इतरांचे शोषण करणे, ही अंधश्रध्दाच आहे.
६. होळीच्या राखेने रूग्ण बरा होतो म्हणून कोणतेही उपाय न करता, कपाळाला राख लावणे ही अंधश्रध्दाच होय.

मोहरमचे स्वरूप -

मोहरम हा सण मोहरम महिन्याच्या पहिल्या दिवशी सुरू होतो व दहा दिवस चालतो. या दिवशी पंजा बसविला जातो. म्हणजे ती प्रतिकात्मक प्रतिकृती असते त्यानंतर नऊ दिवस तेथे नमाज पठण केले जाते. नवव्या रात्री "कत्तल रात्र" असते. त्या दिवशी वेगवेगळे खेळ केले जातात. यामध्ये निखऱ्यावरून चालणे, अंगावर रक्त काढणे असे प्रकार केले जातात. त्यानंतर दहाव्या दिवशी तावुत विसर्जन केले जाते. दफनविधी होतो.

मोहरम सण साजरा करण्यामागील कथ कोणती किंवा तो का साजरा केला जातो याविषयी अख्यायिका आहे की, महंमद पैगंबर याचे नातू (मुलगीचा मुलगा) इमाम हुसेन ही इस्लाम (चांगले विचारांचा) प्रसार करत होते. त्यावेळेस समाजामध्ये वाईट विचारांचा प्रसार करणारे लोक होते. त्यांचा कामधंदा बुडाले कारण इस्लामचा प्रसार होण्याअगोदर त्यांना ह्या जनतेतून ते मिळत होते. पण इमाम हुसेन यांनी इस्लामचा प्रसार केला व अल्ला (ईश्वर) एकच आहे. अशी ईश्वरी शक्ती कोणत्याही वस्तुमध्ये किंवा व्यक्तिमध्ये नाही असे इस्लामने शिकविले अशा विचारांच्या विरूध्द लोकांनी काही लोकांना खुदा (ईश्वर) माना असे म्हणत होते. लोकांना मुर्ख बनवत होते तेव्हा अशा प्रगत विचारांमुळे यांचा फसवेगिरीचा व्यवसाय बुडाला. हे वाईट विचारांचे लोक राहत होते त्या ठिकाणाला करबला म्हणतात. येथील लोकांना वाईट लोकांनी उत्तेजीत केले व तेथील लोकांनी इमाम हुसेनला अनेकदा पत्रे लिहिली. तुम्ही या व आमचे भले करा. पत्र वाचल्यानंतर इमाम हुसेन यांनी करबला येथे जाण्याचे ठरविले. चांगले विचार करणाऱ्या लोकांनी तिथे जावू नये कारण तेथील लोक धोकेबाज आहेत असा सल्ला दिला. पण त्यांनी सांगितले की, जर मला पत्र आले असेल तर मला गेले पाहिजे, म्हणून ते आपली बहिण, पत्नी, मुले, भाचे असे एकूण ७२ जण करवलाच्या दिशेने गेले. तिथे पोहचताच तेथील बादशाह होता त्याने रस्त्यामध्येच त्यांना अडविले. तेव्हा त्यांना समजले की, धोका करून आम्हांस बोलावले आहे. त्यानंतर त्यांना "हातो पे बैथ करे" (शरणागती पत्करने) असा निरोप (शर्थ) यजिद यांनी ठेविला. शरणागती पत्कारा अन्यथा युध्द करा अशा परिस्थितीमध्ये युध्दाची कोणतीच तयारी नव्हती तरीही शरणागती पत्करणे म्हणजे दारू पिणे, मुली नाचवणे, वाईट कामे करणे असे होते म्हणून त्यांनी हातोपे बैध करण्यास नकार दिला. यजिद ने त्यांच्यावर पहारा लावून त्यांचे पिण्याचे पाणी रोखले. यामुळे सहा महिने वय असणाऱ्या मुलग्यासाठी (अली अजगर) पाणी मागण्यासाठी गेले असता, तेथील एकाने तीर लावला व अजगरचा गळा चिरून इमाम हुसेनच्या जवळून गेला. असे करून एक एक करून इमाम हुसेन यांचे सगळे साथी मारले गेले. दहा दिवसात ती करवला येथील इमाम हुसेनची सर्व वस्ती उजाडली गेली व दहाव्या दिवशी इमाम हुसेन शहिद झाले. त्यावेळी त्यांचा छळ करून मारीले नमाज ही पठण करून नाही दिले. त्यांचे डोके धडापासून वेगळे केले गेले.

या करवला या ठिकाणी धोक्याचे वाईट विचारांच्या लोकांनी चांगले विचारांच्या लोकांना मारले पण चांगले विचार झुकत नसतात असा आदर्श निर्माण केला.

मोहरम व श्रध्दा - इमाम हुसेन यांच्या चांगल्या (इस्लाम) विचारांचा प्रसार करताना धोक्याने झालेला अमानुष छळ व मृत्यू हा अमानवी होता. हे कृत्य अतिशय निंदनीय आहे म्हणून त्याचा विरोध करणे व इमाम हुसेन व त्यांचे कुटूंबियांच्या स्मृती जिवंत ठेवण्यासाठी मोहरम साजरा करणे ही श्रध्दा मान्य करण्यासारखी आहे.

मोहरम व अंधश्रध्दा -

१. इस्लाम धर्मामध्ये मुर्तीपुजा मान्य नसताना तेथे प्रतिकात्मक मुर्ती तयार करणे व त्याची पुजा करणे ही अंधश्रध्दाच आहे.
२. इमाम हुसेनला यातना देवून मारले म्हणून शिया पंथीय लोक निखाऱ्यावरून चालणे, अंगावरून रक्त काढणे ही अमानवीय कृत्य अंधश्रध्दाच आहे.
३. पीर नाचवताना अंगात येणे, प्राण्यांची सोंगे घेणे ही सुध्दा अंधश्रध्दाच आहे.

निष्कर्ष -

१. मानसांच्या जीवनात अमंगल कार्य घडू नये म्हणून होळीचा सण साजरा करणे ही श्रध्दा असली तरी ती अंधश्रध्देचा आधार घेताना दिसतो.
२. होळी सणामध्ये बोंबलणे, शंख ध्वनी करणे, किंचाळणे, अर्वाच्च भाषेत शिव्या देणे, बिभत्स भाषेत बोलणे या अंधश्रध्दा आहेत व त्या दूर करून सुध्दा चांगला सण साजरा करता येवू शकतो.
३. अंगावर माती, शेंदूर, हेंदर, रेंदा, शेण हे उडविणे तसेच बोकड कापणे, शेणी जाळणे, रूग्ण बरा होण्यासाठी कपाळावर राख लावणे याही अंधश्रध्दा दूर होणे आवश्यक आहे.
४. मोहरम हा सण करबला येथील लढाईमध्ये मारले गेलेले इमाम हुसेन व कुटूंबिया यांच्या स्मृती जिवंत ठेवण्यासाठी केला जातो. ही श्रध्दा मान्य करण्यासारखी आहे.
५. इमाम हुसेन यांना यातना देवून मारले म्हणून निखाऱ्यावरून चालणे, अंगावर रक्त काढणे ही अमानुष अंधश्रध्दा आहे.ती दूर होणे अत्यंत गरजेचे आहे.
६. पीर नाचवताना प्राण्यांची सोंगे घेणे, अंगात येणे ही अंधश्रध्दा आहे. तीही दूर होणे आवश्यक आहे.
७. होळी व मोहरम या सणांमधील अंधश्रध्दा दूर केलेस ते सण लोकांना आनंद देवून वर्षानुवर्षे पुढे चालू राहतील अन्यथा काळाच्या ओघात हे सण नामशेष होतील.

संदर्भग्रंथ -

१. डॉ. नरेंद्र दाभोळकर - श्रध्दा व अंधश्रध्दा
२. ज्ञानोदय १८५२ अंक ऑगस्ट
३. डॉ. तारा भवाळकर - ऋग्वेदी व आर्यांच्या सणांचा प्राचीण इतिहास
४. माधुरी भिडे - सणांच्या गोष्टी
५. इंटरनेट - **https://youtu.be/QL4spo-EZQ**

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Research Paper Publication

2019-20

Impact Factor 5.707

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VI ISSUE-XI Nov 2019

Address
· Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

16	Dr.Raghunath S. Raut	The Effect Of Shirodhara With Balaashwagandhadi Tail In The Treatment Of Anxiety Neurosis	56 To 58
17	Prof. V. M. Deshmukh	The Dehumanizing Effect Of Jim Crow Laws On Richard Wright In Black Boy	59 To 61
18	डॉ. बी. आर. बोडके	ऑचलिक उपन्यासों में चित्रित आदिवासियों की समस्याएँ	62 To 64
19	डॉ. मा. ना. गायकवाड	कमलेश्वर के उपन्यास और आर्थिक विपन्नता (डाक बंगला के संदर्भ में)	65 To 67
20	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	मोहन राकेश की कहानियों में चित्रित दांपत्य जीवन की विकृतियाँ	68 To 71
21	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	खंजन नयन के बहाने सूरदास	72 To 78
22	डॉ.गोविंद गुंडप्पा शिवशेट्टे	व्यवस्था से टकराती स्त्री की आत्मकथा – कस्तूरी कुण्डल बसै	79 To 82
23	अजय सिहाग	श्रीगंगानगर व हनुमानगढ़ जिले का भूमि उपयोग व शस्य प्रबन्धन	83 To 91
24	**भाग्यश्री श्याम राठोड**	**इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील सर्जनशीलता संवर्धन कार्यक्रमाचे विकसन हे का अभ्यास**	92 To 96
25	**डॉक्टर विष्णू भागवत नरहरे**	**सुमंगला प्रभाकरराव खेकाळे आणि महाराष्ट्र परिषद**	97 To 98
26	***प्रा. बी.एस. केंद्रे***	***भटक्या - विमुक्तजमातीतील वंजारी समाज- एक अभ्यास***	99 To 100
27	श्री धम्मदास भीमराव निचळ डॉ.डी. एच . चौधरी	औरंगाबाद जिल्यात पर्जन्य वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास	101 To 106
28	डॉ.लहू दिगंबर वाघमारे	हाल्या हाल्या दु धू दे मधील ग्रामीण जीवन	107 To 109
29	*श्रीमती प्रतिभा भीमराव गायकवाड*	*जागतिकीकरणात ग्रंथालयाचे महत्त्व*	110 To 111
30	अनुजा रामानंद पाटील	शहरीकरणाचे ग्रामीण जीवनावरील परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास	112 To 114
31	प्रा. किरण प्र. चिकाटे	प्राचीन वैदिक काळातील शैक्षणिक विचार	115 To 117

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

VOL- VI ISSUE-XI NOVEMBER 2019 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 5.707 ISSN 2349-638x

मोहन राकेश की कहानियों में चित्रित दांपत्य जीवन की विकृतियाँ

प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे,
तहसील-पन्हाळा, जिला-कोल्हापुर

मोहन राकेश जी ने अपनी रचनाओं के माध्यम से हिंदी साहित्य को समृध्द करने में योगदान दिया है। बदलते मानवीय मूल्यों का पर्दाफाश इन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से किया है। उनकी समस्त रचनाएँ पाठक को सोचने के लिए मजबूर करती है। मोहन राकेश जी ने हिंदी कथा साहित्य को परंपरागत रूढियों से आजाद कर एक नई सोच विकसित करने का प्रयास किया है। इसीके चलते नई कहानी आंदोलन में राकेश जी का नाम अग्रिम पंक्ति में आता है। अपनी कहानियों के माध्यम से बिगडते मानवीय संबंधों की भयावहता को चित्रित किया है। नगरीय जीवन इनकी कहानियों का मूल केंद्र ही रहा है। इनकी ज्यादातर कहानियाँ मध्यवर्गीय पारिवारिक समस्याओं का चित्रण करनेवाली है।

राकेश जी ने अपनी रचनाओं के माध्यम से युगीन समस्याओं का पर्दाफाश किया है। साथ में सामाजिक बिखराव और मनुष्य की मानसिक परेशानियों को एक सशक्त स्वर देने का काम भी किया है। आज मनुष्य नैतिक मूल्यों को तिलांजली देकर अपने स्वार्थ के लिए कुछ भी करने को तैयार है। आधुनिक युग में मानवीयता, नैतिकता दर बदर ठोकरें खाती दिखाई दे रही है। पैसों का प्रभाव मनुष्य जीवन को तहस नहस कर रहा है। इन विपरीत स्थितियों को राकेश जी ने अपनी कहानियों के माध्यम से रेखांकित किया है। वे अपने बदलते परिवेश के प्रति जागरूक दिखाई देते हैं। डॉ. धनंजय वर्मा इस संबंध में लिखते हैं – "इनकी कहानियों में युग के सामाजिक यथार्थ और वस्तु सत्य के संदर्भ में जीवन की बहुत तल्ख प्रतिक्रिया बदलते हुए विश्वासों को गति देती चेतना और एक संक्रमणशील दृष्टि मिलती है, लेकिन मूल्यों की इस संक्रांति में भी विघटन और ध्वंश की गति और टूटते ढहते विश्वासों की कगारों पर भी एक आंतरिक मानवीय आस्था और निष्ठा एवं दृष्टि का संकेत भी उनकी कहानियों में मिलता है।"[1] इससे हमें यह समझ में आता है कि मोहन राकेश की कहानियाँ मानवीय क्रिया और प्रतिक्रियाओं को प्रकट करनेवाली है।

प्राचीन समय से भारत में विवाह को एक पवित्र बंधन मानने की परंपरा रही है। लेकिन आधुनिक समय में इसकी मान्यताओं और विश्वासों के संदर्भ बदल चुके हैं। लोगों को आज विवाह एक बोझ महसूस होने लगा हैं। कोई भी परिवार पति–पत्नी के मजबूत रिश्ते से जुडा रहता है। इसे हम एक सफल दांपत्य जीवन भी कह सकते हैं। लेकिन आज इन संबंधों में ऊबाउपन दिखाई देने लगा है। पती और पत्नी अपने वैवाहिक जीवन को अलग–अलग रूप में देखने लगे हैं। पति–पत्नी के बदलते भूमिकाओं के कारण दांपत्य जीवन में अलगाव की स्थिति पैदा हो चुकी है। मोहन राकेशजी के अनुसार "विवाह नाम की संस्था अनेक दबावों के कारण टूट रही है। इसमें बडे कारण पति–पत्नी के बीच उभरता वैमनस्य और आर्थिक स्वतंत्रता की मांग, विषम संतुलन और पारस्पारिक असामंजस्य ही रहा है, जो विवाह के इन दो यूनिटों को एक दूसरे से अलग कर रहा है।"[2] पति–पत्नी के बीच बनते–बिगडते हालातों को राकेश जी ने अपने कहानियों के माध्यम से चित्रित किया है।

आज मनुष्य जैसे–जैसे आधुनिक होता चला जा रहा है, वैसे–वैसे उसके अंदर की अहं भावना जागृत हो रही है। इसी अहं के चलते कितने दांपत्य जीवन टूटकर बिखर रहे हैं। पति–पत्नी के बीच एक तनाव का माहौल बना हुआ है। 'एक और जिंदगी' पति–पत्नी के बीच के अहंभाव को चित्रित करनेवाली राकेशजी की कहानी है। इस कहानी का नायक प्रकाश है जो लडकी बीना के साथ विवाह करता है। लेकिन यह प्रेम का बंधन धीरे–धीरे टूटने लगता है। दोनों पति–पत्नी शिक्षित है साथ में नाकरी भी करते है, जिसके कारण दोनों में अहंभाव जागृत हो जाता

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

है। विवाह के कुछ दिनों के बाद दोनों एक दूसरे से अलग रहने लगते हैं। दोनों भी खुद के अस्तित्व को तलाशने में लगे रहते हैं। बच्चे के पहले जन्मदिन पर भी दोनों के संबंध लडखडाने लगते है। दोनों भी अपने अहं और जिद के कारण समझौता नहीं कर पाते है। खुद प्रकाश दुसरी शादी करने के बारे में सोचने लगता है। वह अपने बच्चे को लेकर भी भावुक नहीं होता है। प्रकाश सोचता है कि, "मन में इतना ही सोच लेना होगा कि इस बच्चे के साथ कोई दुर्घटना हो गई थी।"[3] वह निर्मला के साथ दूसरा विवाह करता है। लेकिन वह संबंध भी लंबे समय तक टिक नहीं पाते हैं। झूठे अहंम् को अपनाकर प्रकाश, बीना और निर्मला तीनों जिंदगी को गलत पटरी पर ढकेल देते है। 'गुंझल' कहानी के पति–पत्नी चंदन और कुंतल के संबंध भी कुछ इसी टाइप के है। देखने में तो दोनों एक साथ रहते है लेकिन दोनों में एकवाक्यता थोडी भी नहीं है। कुंतल अपने पति चंदन से अपना अस्तित्व अलग खोजने में लगी हुई है। चंदन के साथ रहकर वह अपने इच्छाओं को दबा रही है ऐसा उसे महसूस होने लगता ह। वह सोचती है – "क्या उसने कभी सोचा था कि उसे जीवन में अपने ही अंदर के संघर्ष से इस तरह पिसना पडेगा ? कहाँ युनिवर्सिटी के वे दिन, जीने का वह उत्साह और मन की बडी–बडी आकांक्षाएँ, और कहाँ आज की यह घिसटती छटपटाती जिंदगी।"[4] शादी के बाद भी कुंतल स्वतंत्र जीवन जीना चाहती है। किसी के बंधन में रहना उसे स्वीकार नहीं है। अहंवादी भावना और अस्तित्व रक्षा के चलते दांपत्य जीवन किस तरह जटिल होता चला जा रहा है, यह हमें यहाँपर पता चलता है।

समय आज तेजी से बदल रहा है। विभिन्न स्थितियों के चलते मनुष्य की आकांक्षाओं में परिवर्तन होने लगा है। आज हर कोई पैसा, पद और प्रतिष्ठा प्राप्त करने में लगे हुए हैं। जिसके चलते पति–पत्नी दोनों भी खुद को व्यस्त रखने लगे हैं। 'फौलाद का आकाश' कहानी इसी सोच को लेकर राकेश जी ने लिखी है। इस कहानी में रवि और मीरा एक दसरे को चाहते हैं। बाद में दोनों विवाह कर लेते हैं। लेकिन विवाह के उपरांत रवि के स्वभाव में बदलाव आने लगता है। वह केवल व्यवसाय के बारे में सोचने लगता है। मीरा ने विवाह के पहले जो सपनों की दुनिया बनायी थी, वह अब धीरे–धीरे बिखरने लगती है। रवि धीरे–धीरे अपनी व्यस्तताओं के कारण मीरा से भावनिक रूप में दूर होने लगता है। मीरा को इस संबंध में लगता हैं – "जब रवि बोलता है तो उसकी बातों में शब्द कम और आंकडे ज्यादा होते। आंकडे, आंकडे, आंकडे ! क्या बिना आंकडों के रवि कोई बात सोच ही नहीं सकता था ? मीरा को लगता था कि उससे प्यार करते वक्त भी वह मन ही मन चुंबनों की गिनती करता रहता होगा।"[5] रवि केवल स्वार्थी और पक्का व्यावसायिक बन चुका है। मीरा को वह केवल एक वस्तु के रूप में देख रहा है। उसमें भावनात्मकता के लिए कोई स्थान नहीं है। रवि अपने कैरियर को बचाने के लिए अपनी पत्नी की इज्जत भी दांव पर लगा देता है। इसमें उसे शर्म महसूस नहीं होती है। 'आखिरी सामान' इस कहानी में भी मि. भंडारी अपनी आवश्यकताओं को पूर्ण करने के लिए अपनी पत्नी को उच्चाधिकारी की वासना का शिकार बनाना चाहता है। लेकिन इससे मिसेज भंडारी बच जाती है। दोनों में फिर दिनों दिन दूरिया बढती रहती है। यहाँपर अति महत्वाकांक्षाओं के चलते दांपत्य जीवन किस तरह प्रभावित हो रहा है उसका विवेचन राकेश जी के कहानियों में मिलता है।

पारिवारिक जीवन सुखमय होने के लिए पति–पत्नी के स्वभाव में साम्यता होनी चाहिए। थोडा बहुत वैचारिक अंतर हो सकता है लेकिन सामंजस्य बनाए रखना बहुत जरूरी होता है । आज कल हम देखते है कि प्रत्येक स्त्री–पुरूष अपने–अपने उद्देश्यों के रास्ते पर चलते है। जब ऐसे स्त्री–पुरूष विवाह के बंधन में बंध जाते है तो दांपत्य जीवन में विकृतियाँ आने लगती है। 'सुहागिने' इस कहानी में पति सुशील पत्नी मनोरमा से घर खर्च में सहायत्ता चाहता है। पत्नी भी यदि कमाकर लाती है तो उसे लगता है कि घर खर्चे का थोडा उसका बोझ हलका हो जाएगा। लेकिन पत्नी मनोरमा इस बात से सहमत नहीं है। वह केवल गृहस्थी और बच्चों को संभालना चाहती है। किंतु सुशील एक व्यावहारिक इन्सान है, वह मनोरमा की इच्छाओं की अवेहलना करता है। मनोरमा अपने अंदर एक बच्चे को महसूस करती है। "कल्पना में अपने को एक छोटे बच्चे को अपने में लिए हुए देखती और पुलकित हो उठती। उसे आश्चर्य होता कि क्या सचमुच एक हिलती डुलती काया उसके शरीर से

जन्म ले सकती है। कितनी ही बार वह सुशील से कहती थी कि वह इस आश्चर्य को अपने अंदर अनुभव करके देखना चाहती है मगर सुशील इसके हक में नहीं था। वह नहीं चाहता था कि अभी कुछ साल वे एक बच्चे को घर में आने दे। उससे एक तो उसका फिगर खराब होने का डर या फिर उसकी नौकरी का भी सवाल था।"[6] इससे हमें यह पता चलता है कि किस तरह मनुष्य केवल भौतिकवादी बनता चला जा रहा है। जिसके चलते वह अपने रिश्ते–नातों को भी भूलने लगा है।

'खाली' नामक कहानी में भी राकेश जी ने दांपत्य संबंधों में आयी रिक्तता का मुख्य कारण पति–पत्नी के स्वभाव भिन्नता को माना है। इस कहानी में जुगल और तोषी एक दांपत्य है। जुगल का स्वभाव थोडा चिडचिडा और शक करनेवाला है। तोषी इस स्वभाव के कारण परेशान बनी हुई है। जुगल ने सभी से अपना नाता तोड दिया है। "जुगल को उसके मायके के लोगों से चिढ थी, अपने घर के लोगों से चिढ थी, पास पडोस के लोगों से चिढ थी, हर आने–जाने वाले से चिढ थी। कभी–कभी तो लगता था कि उस आदमी को सिवाय अपने हर एक से चिढ है, बल्कि अपने आप से भी चिढ है।"[7] तोषी सबसे मिल जुलकर रहना चाहती है। जुगल की संदेह वृत्ति से वह तंग आ चुकी है। तोषी के पहने कपडों पर भी जुगल हर समय टिप्पणी करता रहता है। दोनों हर समय एक दूसरे को हराने में लगे हुए है। प्रेम और यौन संबंधों का प्रभाव भी दांपत्य जीवन में दरारे उत्पन्न करता है। संबंधों की संतुष्टी न होने से पति–पत्नी में दूरियाँ उत्पन्न होने लगती है। कभी कभार तो दांपत्य जीवन केवल शारीरिक संबंधों तक ही सीमित रहता है। 'फौलाद का आकाश' इस कहानी में मीरा और रवि के बीच का प्रेम केवल शरीर तक ही सीमित है। वह कभी भी मन से जुड नहीं पाते हैं। मीरा रवि के शारीरिक भूख को समझती है। "उसके हाथ मीरा के शरीर की गोलाइयों के मसलने लगते हैं। और मंजिल दर मंजिल शारीरिक निकटता की हदें पार होती जाती है। आखिर जब पसीना–पसीना होकर वह अलग हो जाता है तब मीरा को लगता है जैसे अब भी लिखते–लिखते हाथ थक जाने से उसने हाथ हटा दिया है।"[8]

दांपत्य जीवन में किसी अन्य व्यक्ति का प्रवेश हो जाने से भी समस्याएँ उत्पन्न हो सकती है। जैसे 'क्वार्टर' नामक कहानी में शंकर और राधा के बीच तनाव उत्पन्न होने का मुख्य कारण मिसेज शर्मा और मिसेज लल्ला है। शंकर का झुकाव मिसेज शर्मा की ओर है। वह हर समय मिसेज शर्मा को निहारता रहता है। यह बात राधा को बुरी लगती है। जिससे इन दोनों का पारिवारिक जीवन समस्याओं से घिरा रहता है। हर पल संदेह वत्ति बनी रहती है। मरूस्थल, ग्लास टैंक, सुहागिनें तथा गुंझल इन कहानियों में भी राकेश जी ने इसी बात को उठाया है। आज पति–पत्नी का रिश्ता संदेह की दिवारों से घिरा हुआ है। साथ में अतिरिक्त काम–वासना से दांपत्य जीवन में किसी तिसरे व्यक्ति का प्रवेश हो रहा है। जो दांपत्य जीवन को तहस–नहस करने लगा है। इसीके साथ नारी की आर्थिक स्वतंत्रता, पारिवारिक बोझ तथा अकेलेपन के कारण भी दांपत्य जीवन में दरारें उत्पन्न होने लगी है।

सारांश रूप में हम कह सकते है कि राकेश जी ने अपनी कहानियों में दांपत्य जीवन में आनेवाली समस्याओं को रेखांकित किया है। साथ में इन समस्याओं के पिछे के कारणों को भी पाठकों के सामने प्रस्तुत किया है। आधुनिक समय में रिश्ते नातों से ज्यादा खुद के स्वार्थ को महत्त्वपूर्ण स्थान दिया जा रहा है। पति–पत्नी के वैवाहिक संबंधों में तणावपूर्ण माहौल बना हुआ है। दोनों भी खुद के अस्तित्व की रक्षा के पिछे भागते नजर आ रहे हैं। परिवार से भी महत्त्वपूर्ण पैसे को माना जाने लगा है। तरक्की के लिए खुद के घर की इज्जत भी निलाम की जा रही है। वैवाहिक जीवन केवल औपचारिक बना हुआ है। पति–पत्नी के मानसिक और भावनिक संबंधों की जगह शारीरिक संबंधों ने ली है। इसके चलते दांपत्य जीवन तणावपूर्ण बना हुआ है। इन बनते–बिगडते पति–पत्नी के रिश्ते नातों का लेखा–जोखा राकेश जी ने अपनी कहानियों के माध्यम से प्रस्तुत किया है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. सं. देवीशकर अवस्थी – नयी कहानी संदर्भ और प्रकृति, राजकमल प्रकाशन, प्रथम संस्करण, 1973, पृष्ठ 191

2. डॉ. रघुवीर सिन्हा–हिंदी कहानी साहित्य का समाजशास्त्रीय अध्ययन, अक्षर प्रकाशन, नयी दिल्ली, 1977, पृष्ठ 62
3. मोहन राकेश – मोहन राकेश की संपूर्ण कहानियाँ, एक और जिदगी, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1994, पृष्ठ 279
4. मोहन राकेश – मोहन राकेश की संपूर्ण कहानियाँ, गुंझल, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1994, पृष्ठ 386
5. मोहन राकेश – मोहन राकेश की संपूर्ण कहानियाँ, फौलाद का आकाश, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1994, पृष्ठ 116
6. मोहन राकेश – मोहन राकेश की संपूर्ण कहानियाँ, सुहागिनें, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1994, पृष्ठ 154
7. मोहन राकेश – मोहन राकेश की संपूर्ण कहानियाँ, खाली, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1994, पृष्ठ 30
8. मोहन राकेश – मोहन राकेश की संपूर्ण कहानियाँ, फौलाद का आकाश, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली, 1994, पृष्ठ 114

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2020 Special Issue – 236 (B)

Introspection, Prognosis and Strategy for Global Water Resources

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Guest Editor :
Dr. Devidas S. Gejage
I/C Principal,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya,
Malshiras, Solapur, Dist. Solapur

Executive Editors :
Mr. Santosh P. Mane
IQAC Cordinator
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya,
Malshiras, Solapur, Dist. Solapur

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Close

50	23 February, 2020	Science College, Chopda	Special Issue 238 - प्रसार माध्यम आणि समाज	View Partial

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya, Malshiras, Solapur, Dist. Solapur (Special Issue 236 B – Introspection, Prognosis And Strategy For Global Water Resources (Conference Date 07 January 2020))

4/274

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 236 [B] : Introspection, Prognosis and Strategy for Global Water Resources
Peer Reviewed-Referred Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Problems and Prospects Related to Micro Irrigation for Water use Efficiency	Dr.Bapu Raut	05
2	Population Projections in Drought Prone Area of Sangli District (Maharashtra): A Geographical Study	Mr. R. R. Salunkhe, Prof. (Dr.) S. B. Gaikwad	11
3	Slum Environment and its Impact on Human Health in Pimpri Chinchwad Urban Area	Dr. S.A. Nimabrgi	15
4	The Environmental Audit and its Implementation in Industries: A Case Study of Shri Vitthal Sahakri Karkhana Venunagar, Pandharpur	Dr. B.T. Nikam, Dr. V. B. Bandgar	21
5	Soil Fertility Status and Soil Quality in Kolhapur District	Dr.Anubhuti Ghodake	27
6	Spatio Temporal Analysis of Primary Milk Cooperative Societies in Pune Division	Mr. Popat Shende , Dr. Ashish Jadhav , Dr. Subhash Kothawale	35
7	A Study of Public Health Centre Distribution in Kolhapur District. (Maharashtra State)	Dr. B.R. Phule, Mr. P.U.Ughade	40
8	Agriculture and Irrigation Facilities in Sangli District	Shri. G.M Kotagonde, Shri. P.Y sawaisarje	47
9	Educational Scenario of Religious Mmnority Pupils in Satara District: A Geographical Perspective	Dr. K.N.Sontakke, Dr. D.G. Gatade	51
10	District Wise Distribution of Minor Irrigation Schemes in Marathwada Region	Dr. M. T. Musande, Prof. R. U. Chochande	56
11	Study of Hierarchy of Rural Service Centres in Satara District, of Maharashtra	Dr. B.S. Naiknaware, Dr. V. L. Jawan	62
12	Socio-Economic Profile of Health Beneficiaries of Primary Health Centers in Sangli District	Mr. B.B.Mali, Prof. Dr. S.C.Adavitot	69
13	Study of Crop Combination in Malshiras Tahsil Based on Raffiullah's Method	Santosh Mane, Dr. D. C. Kamble, Dr. S. K. Pawar, Krishna Patre	75
14	A Case Study of Watershed Development in Sangola Tahsil In Maharashtra	Mr. Suresh Raybhan	80
15	Phone Radiation On Harmful: A Special Reference To Solapur City (Maharashtra State)	Dr. T. N. Lokhande, Dr.S.M.Mulani, Mr.Amol S.Shinde	84
16	Sex Ratio Fluctuation in Solapur District (1961-2011)	Dr. S.N.GUJAR	89
17	Dimensioning the Impact of Irrigation on Sugarcane Cultivation in Solapur District: A Geographical Analysis	Sule Bharat Maruti	94
18	Role of Irrigation in Parbhani District - A Geographical Study (Ms)	Dr. H. A Gandhale	101
19	Water Resources and Agriculture Development in Satara District (Maharashtra)	Dr. Shrikant Ghadge	107
20	Water Management: Present Situation and Upcoming Challenges	Mr. Sunil Gavit	112
21	Rainfall Variability in Marathwada Region Through PCI	Mr. Kishor Shinde, Dr. Parag A. Khadke	117
22	Examination of Land use Land Cover Change of ZONE .No.1 of Solapur City	Dr.D.S.Narayankar, Dr.M.D.Sangepag	123
23	Impacts of Climate Change in Maharashtra	Dr. Sominath Khade	127
24	Growth of Medical Waste in Sangli –Miraj –Kupwad Municipal Corporation	Mr. R. S. Kadam, Dr. S. S. Kothavale	131

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Close

50 | 23 February, 2020 | Science College, Chopda | Special Issue 238 - प्रसार माध्यम आणि समाज | View

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 236 : Introspetion Prognosis and Strategy for Global Water Resoures
Peer Reviewed-Referred Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

Study of Crop Combination in Malshiras Tahsil Based on Raffiullah's Method

Santosh P. Mane
Asst. Prof. & Head, Dept. of Geography Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya Malshiras.**

Dr. D. C. Kamble
Associate Professor & Head, Dept.of Geography, DKASC College, Ichalkaranji.

Dr. S. K. Pawar
Professor, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur.

Krishna B. Patre
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya Kale
Email- manesantoshgeography@gmail.com

Abstract

The agricultural land under different crops in Malshiras tahsil is not only having close relation with physio-climatic conditions but also socio-economic and infrastructural facilities are also important for the agricultural practices. In Malshiras tahsil rainfall is very inadequate and scanty because location of the tahsil is drought prone area. Therefore, irrigation is a significant determinant influenced on the agricultural practices and changing pattern. So, in this chapter is an attempt to make to understand the variations of agricultural practices due the unequal availability of irrigation facilities in the study area

Keywords: - Average Productivity Index, Agricultural Productivity, Agricultural Regions,

Introduction

Agricultural land use is dependent on appropriate climatic (rainfall, temperature, moisture, etc.), water resources, physical physiographical factors or elements (slope, altitude, soil and terrain) ,organizational factors or , technology and socio-economic. Agriculture is the basis of the Indian economy mainly due to three reasons. Firstly, since the beginning of the decade of the 1950s, this percentage has increased from 55% to 20%, Agriculture is the biggest contributor to the country's national income. Secondly, more than half the workforce in India is engaged in the field of agriculture.Third, growth of other sectors and overall economy depends on performance of agriculture to a considerable extent. Agriculture is the prime and one most the important activity for the survival of the mankind and his animals.

Database And Methodology

The study of agricultural practices in Malshiras tahsil is conducted with help of both the primary and secondary data. Since this agricultural data is of dynamic nature, it is gathered from various sources such as District Socio-economic abstract of Solapurdistrict, District Annual Reports, Tahsildar Office (Revenue department), District Agriculture department, Zilla Parishad Solapur, Department of Agricultural Pune, etc. Along with this some databases which are generated by other scholars are also utilized in this study.

Methods of Crop Combination

Crop combination can be calculated based on Rafiullah's crop combination method. Maximum Positive Deviation Method by Rafiullah

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Considering the weakness of Weaver's method Rafiullah, developed a new deviation method in his work entitled A New Approach to the Functional Classification of Towns. The technique revised by Rafiullah is expressed as:

$$d = \sqrt{\frac{\Sigma D^2 p - D^2 n}{N^2}}$$

Where, d is the positive deviation, D_p is the positive difference and D_n is the negative difference from the medium value of the theoretical curve value of the combination, and N is the number of crops in the combination.

Since, it is the relative rank of the value of deviation which is needed, the under root sign may be ignored to save laborious calculations and the formula may be used in the following form

$$d = \frac{\Sigma D^2 p - D^2 n}{N^2}$$

Study Area

A brief study of the regional character is attempted in this chapter which is useful for understanding the basis for distributional pattern of population numbers and its density. Malshiras tehsil lies to north-west of Solapur district

Malshiras is one of the 11 blocks of Solapur district and it extends approximately between latitudes 17° 36' North and 18° 2' north and between longitudes 74° 41' east and 76° 18' east. The block is on the western side of the district. Malshiras tahsil is situated on the west fringe of Solapur district and lies entirely in Nira basins.

The tahsil is bounded on the north by Indapur tahsil (Pune district) on the north-east Madha tahsil, on east by Pandharpur tahsil, on south by Sangola, on west by Man tahsil (Satara district) and north-west side Phaltan (Satara district). In the west part of Malshiras taluka Mahadeo hilly range pass north to south for a few kilometres and Sulski (715m) is height pick in Malshiras tahsil and few scattered hills in Malshiras tahsil. The tahsil in general has flat or undulating Nira terrain.

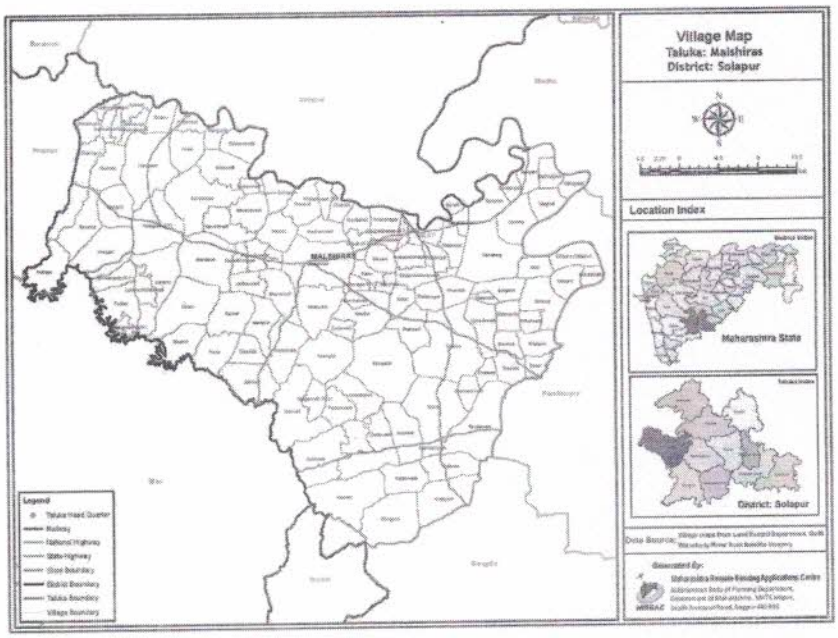

Analysis of Crop Combination

Jowar, bajra, maize, groundnut, sugarcane, and wheat are the major crops cultivated in all the circles of Malshiras tahsil. But out of them jowar crop is dominated all over the circles in Malshiras tahsil. It is observed that the some changes are occurred in the study area during the period of investigation. The analysis of year 2015, monoculture crop combination found in the Malshiras tahsil i.e. jowar.The nine circles viz. Malshiras, Islampur, Velapur, Akluj, Lawang, Piliv, Sadashivnagar, Natepute and Dhaigaoncircles are having monoculture crop combination. Out of these circles except Akluj circle crop combination of jowar and Akluj circle having a sugarcane crop combination. Mahalungcircles having two crop combination viz. SJ (Sugarcane-Jowar). The resultant of cropping pattern was plotted in figure 4.4 of contiguous crop combination.

Table 1

Malshiras Tahsil: Circle Wise Crop Combination by Raffiullah's Method, 2015.

Sr. No.	Name of Circle	Monoculture	2 crop Combination	3 crop Combination	Crop Combination Index
1	Malshiras	121.22	30.87		J
2	Islampur	121.22	24.97		J
3	Velapur	413.72	5.43		J
4	Akluj	295.84	0.50		S
5	Lawang	324.00	6.00		J
6	Mahalung	4.00	142.12	138.39	SJ
7	Piliv	97.81	43.61		J
8	Sadashivnagar	121.00	37.91		J
9	Natepute	138.06	23.14		J
10	Dhaigaon	372.49	-5.87		J
	Malshiras tahsil	**374.33**	**6.01**		**J**

Source: Land Record office Malshiras Tahsil 2015

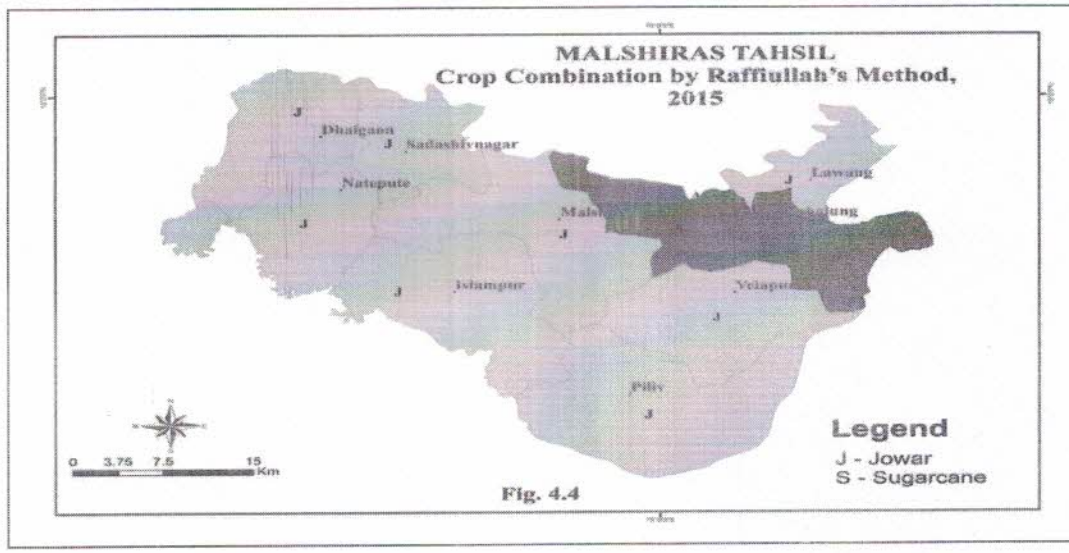

Fig. 4.4

Source: Land Record office Malshiras Tahsil. 2015

The analysis of crop combination based on Raffiullah's method, while nine circles such as Malshiras, Islampur, Velapur, Akluj, Lawang, Sadashivnagar, Piliv, Natepute and Dhaigaon are having monoculture combination, Mahalung 3 crop Combination. There are different factors which act as significant determinant influencing on the choice of the crops in the Malshiras tahsil. It has been observed that wherever the irrigation facility is available along with deep black fertile soil that area is practicing the water consuming crops i.e. sugarcane. On the contrary, the areas having low irrigation facilities, low rainfall, shallow soil, etc. are growing crops like jowar, bajra and pulses. This kind of crop combination is observed in the circles of Malshiras tahsil.

Conclusion

unscientific farming system, illegal chemical spreading, lack of machines to produce, illegal seeds, unavailability of raw materials for agricultural purposes, and increasing prices of fuel, Irrigation is an important determinant influenced on the agricultural productivity. Major area of the Malshiras Tahsil use, HYD, fertilizers, innovative techniques, tract used cultivation and availability of irrigation facilities by wells tube, well, river, and canal are the important for the higher the agricultural productivity in Malshiras tahsil.

References:

1. Mane S. P, Shinde A. S., (2014) "A Study Changing Pattern of Rain Water Harvesting Management An Ancient To Modern Age In India- Geographical Analysis" Review of Research Vol. 3/Issue. 10, ISSN: 2249-894X.
2. Dr. Hajare R. V., Shinde A. S. and Mane S. P. (2014) "A Geographical Analysis of Problem Associated With Low Nutrition Level in Solapur District Maharashtra, (India)". Journal of Golden Research Thoughts, Volume IV, Sept. 2014, ISSN 2231-5063, DOI Prefix 10.9780/2215063, Journal with Impact Factor 2.2052. Pp-1-6.
3. Dr. Londe C. B, Mane S. P. (2015) " Environmental Distributional Analysis of Indian Forestry" Manas Publication and Distribution Jaipur, ISBN 978-93-83231-31-7.Pp.26-29
4. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018) "Irrigation Pattern In Malshiras Tahsil Of Solapur District: A Geographical Analysis." Review of Research ISSN2249-894X, impact factor: 5.2331(UIF), Volume, Issue-9 Pp-74-77.
5. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018), "Agriculture Productivity in Malshiras: A Geographical Analysis," Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 4.574, Volume 2, Issue-9 Pp-658-662.
6. Santosh P mane and Somnath B. Gaikwad (2019) "Agriculture Productivity Calculate Based on MG Kendall's Method in Malshiras Tahsil." Research Journey, ISSN: 2348-7143 impact factor: 3.261 (SJIF),, Issue-114, Pp-145-151.
7. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018) "A Study of Irrigation Intensity of Different Sources in Malshiras Tahsil." Research Journey, Research Journey, ISSN: 2348-7143 Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013) Special Issue 144, Pp-28-36.
8. Somnath B Gaikwad, Santosh P Mane & Dashrath K Banduke (2019) "Crop Combination Calculate on Weaver's Method in Malshiras Tahsil." Research Journey, ISSN: 2348-7143, Impact Factor- (SJIF) 6.261, Special Issue 144 (A) Pp-145-151

9. Dr. A. M Kamble, A. P. Waghmode & S. P. Mane (2019) "A Study of Socio-Economic Status And its Impact on Wrestling Player's Performance in Solapur University (MS) India" Review of Research, ISSN: 2249-894X, Pp-1-8.
10. Dr. Banduke D. K. & Santosh P. Mane (2019) "Rice Productivity in Satara District: A Geographical Analysis." Research Journey Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013) Special Issue 144, Pp-159-165.
11. Mane Santosh P. (2018) "Impact of Irrigation on Agriculture in Malshiras Tahsil of Solapur District (Ms): A Geographical Analysis" unpublished M.Phil. Dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.

VITTHALRAO P VPM

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON

SIGNIFICANCE OF CO-CURRICULAR, EXTRA CURRICULAR AND EXTENSION ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION

21st December 2019

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Organized by
Tararani Vidyapeeth's
KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR
NAAC – A Grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

EDITOR
Major Varsha Sathe

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of The Paper	Page No.
17	Prof. Mrs. Varsha Vivekánand Maindargi	Impact of Extra-curricular Activities on the Academic Performance of College Students	62
18	Dr. Neeta S. Dhumal	Importance of Co-Curricular Activities in Teaching English	66
19	Dr Asmita Prajakt Patil	Skill Development Through Extra-Curricular Activities With Special Reference To Legal Education	68
20	Dr. A. N. Basugade	Importance and Statistical Analysis of Impact on Personality Traits of Co-curricular Activities	70
21	Prof. V. S. Yamagekar	Personality Development and Sports	74
22	Dr.Bhagyashree Shirish Puntambekar	Role of National Service Scheme (N.S.S.) in National Integration	76
23	Mrs. Gautami Vasant Kamble	Co- Curricular Activity In Higher Education	79
24	Shri. Anil Balaso Balugade	Social Maturity Of National Service Scheme (NSS) Volunteers In Relation To Gender	82
25	Dr.Sujata J.Patil	NCC: An Extracurricular Activity Serving The Best Opportunities In Future	85
26	Dr. P L. Harale	Role of NSS in Imparting Education through Community service	88
27	Lt. Dr. Abasaheb Jadhav	Roll Of NCC In Social And National Building India	90
28	Dr. Mrs. S. S. Kadam	Role of NCC and Its Importance	93
29	Shri. Ravindra Namdev Dhale	Role of NSS towards Student in Higher Education	96
30	Ms. Susmita S. Durgule	The Role of Sports in Extracurricular activities	99
31	Mrs. Jasmeen Sameer Mujawar	Sports and Personality Development	102
32	Mr.Suraj Yadav	Contemplation Of Influential Co-Curricular Activities With Its Significance In Hospitality Management Higher Education Studies	105
33	Prof. Sachin Chavan	The Role of Yoga and Meditation in Physical and Mental Well Being	107
34	श्रीमती एम एच पाटील डॉ. तेजस्विनी मुडेकर	राष्ट्रीय सेवा योजनेचे उच्च शिक्षणातील स्थान	109

Personality Development and Sports

Prof. V. S. Yamagekar
Director of Physical Education
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale,
Tal.-Panhala, Dist.-Kolhapur.

Abstract

Sports are one of the important elements of Child's Personality Development, Sports helps an individual much more than in the physical aspects alone. It builds character, teachers and develops strategic thinking, analytical thinking, leadership skill, goal settling and risk taking, just to name a few. It is a medium that provides the child an opportunity for fullest self expression freedom and pleasure. It is also creative activities.

Personality development is the development at the organized pattern of behaviors and attitudes that makes person distinctive. It is helpful in developing habit of sharing co-operation maxing up with others, being assertive and leadership quality.

Introduction

Human bodies are made for motion modern sports has its roots deeply embedded in the history of western society. In classical Greek society the body developed though vigorous and graceful physical movement was the epitome of beauty the importance of physical excellence is readily evident in the culture of the period the more beautiful the body the better the man or women in Pantheistic terms. The from 'personality' is derived from the Latin word 'Persona' which was the name given to the mask's the actor's and character's the portrayed.

Sports Development Sporting attitude spirit, positive attitude towards life and its straggles, shaping one's personality and character.

We are all well aware at the fact that participating in sports, physical activity develops the five component of fitness, namely : strength, speed, skill, stamina and flexibility.

Effect of Sports in Personality Development

1) Sports is exercise physical activity with fan.
2) Sports is exercise physical activity with an objective and definite aim.
3) Sports is exercise physical activity with a purpose to over come adversities and win.
4) Playing sports helps release pressure and tension in a healthy and controlled way.
5) Sports improved sleep pattern and levels at anxiety.
6) Sports develop motor skills and mind body connection.
7) Sports staves off depression.
8) Sports reduce the risk of many physical diseases.

Sports Develop following Components in Personality.

Sports help students study Better improve concentration, problem slaving memory, sports teaches one to develop the following.

1) **Team Sprite :** Working towards a common goal as a member of a team selflessly, personal interests notwithstanding.
2) **Leadership Skills** - Lead different people from all walks of life towards a common goal objective, A good leader is one who lead other on the leadership.
3) **Fair Play** - Though winning is important, losing is not disgrace. Being generous and graceful in victory as well as defeat. Have respect for the vanquished.
4) **Never give up** - Sports teachers to never give up 'success is just round the hand' being persistent, nothing is impossible you never know how close you are to success when you give up.
5) **Great Laveller** - Sports is a great laveller you lose 1 day only to bounce back the neat No loss is permanent. Even a loss teaches you how not to do something, or how it could be done better. No set back is permanent, never should one lose hope.
6) **Focus** - Sports teaches you focus on the present. Past is irrelevant and future, who knows.
7) **Strength and abilities** - Sports teaches you to focus on your strengths and abilities, not on your opponents strengths and capabilities.
8) **Process and Result** - Sports teaches you that the process is more important than the result it. If the process is right, success will soon ensure.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

9) **Planning** - Sports teaches you to plan ahead see through the consequences at your act you need to quickly assess the situation adjact, adopt and act accordingly. Being flexible and not carry a fixed mindset.
10) **Observation & Analyses** - Sports important your observatory power and analytical skill.

Conclusion –

1) Educational Institutes must provide opportunities for practicing right living and learning all the sports skill and habits necessary in way at life.
2) Sports teaches should be competent in guiding at every sports held which is oriented for developing personality of the students.
3) Sports teachers should motivate in different ways so that the students prow and improve their personality.
4) Sport are helping to hailed communities and are contributing to a positive personality development. Sports are able to increase physical efficiency, mental alertness and the development of Certain qualities like perseverance, team spirit, leadership, obedience to rules, moderation in victory and balance in defect. All this qualities are helpful for developing personality at sportsmen.

Reference –

1) Rakesh Ghildiyal - Role of sports in the Personality Development.
2) Choudhari, Raysma - Sports and Personality Development.
3) Dey, Chondana - Role of Sports for whole some Personality Development.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता™

Rayat Shikshan Sanstha's

Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

One Day National Interdisciplinary Conference

On

Recent Trends and Issues in Languages, Social Sciences and Commerce

Saturday, 4th January, 2020

Organized by

Department of English, Hindi, Marathi, Economics, History, Commerce and IQAC

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

23	डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	गावगाड्याचा बदलता अवकाश	124
24	डॉ. आर. डी. कांबळे,	समकालीन साहित्य आणि चारचौघी नाटकातील स्त्री प्रतिमा	132
25	प्रा. रेखा काशिनाथ पसाले.	समकालीन मराठी साहित्य आणि मराठी चित्रपट	135
26	डॉ. प्रियांका शंकर कुंभार	मराठी साहित्य आणि समकालीन अनुवादाचे स्वरुप	138
27	रोहिणी गजानन रेळेकर	प्रेषित : मानव आणि परग्रहवासीयांच्यातील भावबंध	145
28	डॉ. विजय विष्णू लोंढे	हिंदी दलित कहानी साहित्य की सीमाएँ	151
29	डॉ.पंडित बन्ने	सूचना प्रौद्योगिकी और इंटरनेट : जनसंचार का सशक्त माध्यम	157
30	डॉ. कल्पना किरण पाटोळे	'एक जमीन अपनी' : नारी जीवन की संघर्षगाथा	159
31	डॉ. सिद्राम कृष्णा खोत	हिंदीकाव्य के शलाकाव्यक्तित्व: नागार्जुन	164
32	प्रा.नितीन हिंदुराव कुंभार	आज के युग में जनसंचार माध्यमों का योगदान (हिंदी भाषा के परिप्रेक्ष्य में)	167
33	डॉ. श्रीकांत पाटील	'झुनिया' उपन्यासमें मजदूर विमर्श	171
34	डॉ.अजयकुमार कृष्णा कांबळे	आत्मसन्मान के लिए जूझती नारियाँ : एक परिदृष्य	173
35	डॉ. सिद्राम कृष्णा खोत	ममता कालिया के उपन्यासो में नारी	176
36	प्रा.भिमाशंकर गायकवाड	हिंदी पत्रकारीता का विकास	178
37	प्रा.अभिजीत कबीर शेवडे	छलित चेतना एवं दलित साहित्य की अवधारणा	181
38	डॉ. स्नेहल श्रीकांत गर्जेपाटील	दोहरा अभिशाप' पर स्त्री विमर्शमूलक वैचारिक मंथन	185
39	डॉ.मालोजी अर्जुन जगताप	दलित समाज के प्रतिसवर्णों की मानसिकता का यथार्थ अंकन :आगे रास्ता बंद है	188
40	प्रा. नीता पोपट साठे	"डॉ. सुरेश शुक्ल 'चन्द्र' के भूमि की ओर' नाटक में चित्रित सामाजिक संवेदना	191
41	डॉ. सिद्राम कृष्णा खोत	स्त्री मन की अभिव्यक्ति : एक कहानी यह भी	193
42	प्रा.संगीता विष्णु भोसले	'कस्तूरी कुंडल बसै'आत्मकथा में नारी संवेदना	195
43	कविता दत्तु चव्हाण	हिंदी नाट्य साहित्य में नारी का चित्रण	200
44	शहिदा नजीर अत्तार	घुमंतू समाज : कल और आज	204
45	प्रा. स्मिता अभिजित वणिरे	''हिंदी साहित्य और सामाजिक संवेदना''	207
46	प्रा. रामहरि काकडे	हिंदी नाटकों मेंस्त्री विमर्श	209
47	प्रा.एल.एस. सिताफुले	ग्रामीण विकासात मत्स्य व्यवसायाची भूमिका:विशेष संदभ 'रत्नागिरी जिल्हा''	214
48	Dr.S. P. Bansode	Demonetization and Cashless Economy	219
49	Prof. B. A. Tarhal	A Study of Impact of E-Commerce on Indian Economy	222
50	Dr. Barale Santosh I.	Inclusive Education in India: A Critique	228
51	Dr. Bhoge D.B.	"Problems and Prospects of Agriculture Labour in India"	231
52	डॉ. ए. एस. नलवडे	आर्थिक विकास एक पर्यावरणीय समस्या आणि उपाययोजना	236
53	प्रसाद पांडुरंग दावणे,	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सक्षमीकरणामध्ये सेवाक्षेत्राचे योगदान	240
54	प्रा.तटाळे पदमाकर बळीराम	ग्रामीण विकासात सहकारी प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	245

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ग्रामीण विकासात सहकारी प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका

प्रा.तटाळे पदमाकर बळीराम
अर्थशास्त्र वि ाग प्रमुख, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर. बा. ९४०३१४१०९९

==========

प्रस्तावना

ारताला स्वातंत्र्य जरी १९४७ मध्ये मिळाले असले तरी सहकाराची सुरुवात ारतात स्वातंत्र्यापूर्वीच झालेली दिसून येते. ारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे जर खऱ्या अर्थाने ग्रामीण ागात सहकार रुजला तर सहकाराचे यशस्वी ठरू शकतो. ग्रामीण विकासात सहकारी प्रक्रिया उद्योगाची ूमिका पाहताना सर्वप्रथम सहकार म्हणजे काय हे पहावे लागेल.

सहकाराची सुरुवात इंग्लंड या देशात झाली. सहकार या शब्दाला व्यापक अर्थ आहे. मानवाच्या उपजत वृत्तीशी मनोधारणेशी सहकार संबंधित आहे. १७६० पासून इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीची प्रक्रिया सुरू झाली. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी इंग्लंडचा मुख्य ार शेतीवर आणि गृहोद्योगावर होता; पण औद्योगिक क्रांतीने इंग्लंडच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत उत्पादन पद्धतीत बदल घडवून आणले. आर्थिक विषमता वाढीला लागली. उत्पादन, व्यापार, वाहतूक यांच्यात प्रचंड प्रमाणावर वाढ होवून संपत्ती प्रचंड प्रमाणात निर्माण होवू लागली; पण त्याचबरोबर कारखान्यातून हजारो कामगारांची पिळवणूक होत होती. या पिळवणुकीत कामगार गरीब व श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत चालले. त्यामुळे ंडवलशाहीच्या दोषातून मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला जावू लागला. यातूनच रॉबर्ट ओवेन यांनी सहकारी चळवळ ही कल्पना पुढे आणली व रॉश्डेल येथील २८ गरीब विणकर कामगारांनी १८४४ साली सहकारी तत्त्वाआधारे ग्राहक सहकारी ंडाराची स्थापना केली व ही सहकारी संस्था सहकाराच्या ऐतिहासिक प्रारं ातील मोलाचा दगड म्हणून ओळखली जाते.

शोध निबंधाची उद्दिष्टये

१ण सहकाराची चळवळ ऐतिहासिक पार्श्व ूमी अभ्यासणे.
२ण सहकार म्हणजे काय हे अभ्यासणे.
३ण सहकारी प्रक्रिया उद्योग म्हणजे काय हे पाहणे.
४ण ग्रामीण विकासात सहकारी प्रक्रिया उद्योगाची ूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे संशोधन करताना संशोधन पद्धती ही द्वितीय संशोधन पद्धती म्हणून वापरण्यात आली आहे. त्यासाठी मासिके, वृत्तमानपत्रे, विविध संद ं ग्रंथ यांचा आधार घेतला आहे.

सहकार चळवळीचा उदय कसा झाला याचा ऊहापोह आपण प्रस्तावनेमध्ये केलाच आहे. यापुढे सहकार म्हणजे काय? हे पाहणे अगत्याचे आहे. त्यासाठी सहकाराच्या व्याख्या पाहणे गरजेचे आहे.

बोगार्डस्

''समाजाची निर्मिती ही सहकार प्रक्रियेला परिणाम आहे तर मुंग्या, मधमाशा, गांधील माशा व सिंह इ. प्राण्यांचे जीवन हे नैसर्गिक व उत्स्फुर्त सहकाराचे उत्तम उदाहरण ठरते.''

ए.ई.इमर्सन

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

स्थितीत शेतकऱ्याकडे विक्रीसाठी माल नसतो. तथापि सहकारी प्रक्रिया संस्था शेतमालावर प्रक्रिया करून तो माल साठवून ठेवू शकतात. त्यामुळे शेतमालाच्या किंमतीत स्थैर्य निर्माण होते. किंमत स्थैर्यामुळे आर्थिक व्यवहार वाढून ग्रामीण विकासाला उत्तेजन मिळते.

शेतकऱ्याच्या सौदा शक्तीत वाढ

शेतकऱ्याकडून उत्पादित होणारा कृषीमाल हा नाशवंत असल्यामुळे शेतकऱ्याला उत्पादित झाल्याबरोबर बाजारपेठेत विक्रीसाठी आणावा लागतो. त्यामुळे त्याला योग्य किंमत मिळेल काय? हे सांगता येत नाही. परंतु या शेतमालावर प्रक्रिया केल्यास तो माल योग्यवेळी बाजारपेठेत शेतकरी विक्रीसाठी साठवणूक करून पाठवू शकतो. त्यामुळे त्यास योग्य किंमत मिळू शकते. मालाची साठवणूक केल्यामुळे शेतीमालावर शेतकऱ्याचे काहीसे नियंत्रण निर्माण होवू शकते.

औद्योगिक विक्रेंद्रीकरण

औद्योगिक विकेंद्रीकरणासाठी सहकारी प्रक्रिया उद्योग हे महत्त्वाच ठरू शकतात. कारण हे सहकारी प्रक्रिया उद्योग हे शेतमाल पुरविणाऱ्या खेड्यात निघाल्याने औद्योगिक विक्रेंद्रीकरणाला मदत होते. त्यामुषळे मागासलेल्या ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाला मदत होते.

रोजगार निर्मिती मदत

रोजगार निर्मितीत सहकारी प्रक्रिया उद्योगाचे महत्त्व अन्यनसाधारण असे आहे. शेती व्यवसाय व हंगामी स्वरूपाचा असल्यामुळे स्थानिक लोकांना केवळ या हंगामापुरताच रोजगार उपलब्ध होतो. त्यामुळे ग्रामीण ागात बेरोजगारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर आपणास दिसून येते. हे बेरोजगारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी जर या ठिकाणी शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाले तर स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होतील व बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होण्यास एक प्रकारे मदत मिळेल.

व्यापाऱ्याकडून होणाऱ्या शोषणाला आळा

शेतकऱ्याची प्रामुख्याने फसवणूक शेती व्यापाऱ्याकडून होताना दिसून येते. शेतमाल कमी किंमतीत खरेदी करणे, वजनमापात फसवणूक, विविध वर्गणींच्या नावाखाली काही रक्कम काढून घेणे यासारखे गैर प्रकार व्यापारी करू शकतात. सहकारी प्रक्रिया संस्थामुळे खाजगी व्यापाऱ्यांच्या अशा गैरव्यवहाराला प्रतिबंध बसतो व शेतकऱ्याचा फायदा होण्यास मदत मिळते.

ांडवलाच्या उ ारणीस मदत

वैयक्तिक शेतकऱ्यांची व लहान शेतकऱ्यांची पत कमी असल्यामुळे त्यांना ांडवल उ ारणीस अनंत अडचणी निर्माण होवू शकतात. परंतु सहकारी तत्त्वावर एखादा उद्योग स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला गेला तर ांडवल उ ारणीस मदत मिळेल. बँकादेखील या उद्योगास ांडवल उ ारणीस मदत करू शकते. त्यामुळे या उद्योगाची उ ारणी करण्यास सहाय्य मिळू शकते.

बचतीस प्रोत्साहन

शेतकऱ्याच्या बचत प्रवृत्तीचा विचार करता शेतकऱ्याची बचत प्रवृत्ती ही फारच मर्यादित असल्याचे दिसून येते. कारण त्याच्याकडे असणाऱ्या मर्यादित उत्पन्नातून बचत करण्यास काहीच उरत नाही. त्यामुळे बचतीची प्रेरणा मिळत नाही. परंतु सहकारी प्रक्रिया उद्योगामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढण्यास मदत मिळाली तर त्याला वाढणाऱ्या उत्पन्नातून काही रक्कत बचत करू शकतो व त्यातून त्याला बचतीची प्रेरणा मिळू शकते.

सारांश

जर आपणांस ग्रामीण ागाचा विकास करायचा असेल तर सहकारी तत्त्वावरील प्रक्रिया उद्योगाची उ ारणी झाली तर एकंदरच ारतातील ग्रामीण ागाचे चित्र बदलण्यास वेळ लागणार नाही.

Impact Factor 6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VII ISSUE-III Mar. 2020

Address
· Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
30	पूनम रानी	मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में उर्मिला की विरह वेदना	127 To 129
31	डॉ. अनिल उत्तम मोरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	130 To 133
32	डॉ. पद्मा मोहनराव जाधव	महाराजा सयाजीराव गायकवाड	134 To 136
33	पिरजादे सद्दामसो हजरतसो	कोरोग्रस्त जागतीक आर्थव्यसस्था	137 To 140
34	डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे	आंबेडकरी विचाराला वाहिलेले काव्यपुष्प "क्रांतिपर्व"	141 To 147
35	डॉ. सुभाष कदम	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान व चळवळींचा मराठी साहित्यावरील परिणाम	148 To 150
36	डॉ. अनिल उत्तम मोरे	शिक्षणाची दिशा आणि दशा – एक चिंतन	151 To 154
37	प्रा.डॉ. किशन सुनेवार	वैदिक साहित्यातून प्रतित होणारे सरस्वती नदीचे ऐतिहासिक महत्व	155 To 159
38	डॉ. विभा देशपांडे	ग्राम सक्षमीकरण कार्यात बचत गट व सहकारी संस्थाची भूमिका	160 To 163
39	डॉ. कैलास सर्जेराव मोटे	भारतातील सामाजव्यवस्था व मानवी हक्क / मानवाधिकार : एक दृष्टीक्षेप	164 To 168
40	डॉ. पद्मा मोहनराव जाधव	प्रभावी अध्यापनासाठी प्रशिक्षणार्थ्यांद्वारे शिक्षक मूल्यमापनाची उपयुक्तता	169 To 174
41	प्रा. डॉ. डी. डी. माने प्रा. पद्माकर बळीराम तटाळे	स्थानिक स्वराज्य संस्था उदय व विकास	175 To 178
42	प्रा.परमेश्वर माणिकराव वाकडे	सामाजिक और आर्थिक दृष्टि से किन्नर समुदाय	179 To 181
43	प्रा.परमेश्वर माणिकराव वाकडे	हालातों से जूझता किसान	182 To 184
44	प्रा. जनार्दन भाऊ वारघडे	मोखाडा तालुक्याच्या आदिवासी विकासासंदर्भात कृषि योजनांचे योगदान	185 To 187

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

VOL- VII ISSUE- III MARCH 2020 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 6.293 ISSN 2349-638x

स्थानिक स्वराज्य संस्था उदय व विकास

प्रा. डॉ. डी. डी. माने
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

प्रा. पद्माकर बळीराम तटाळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता. पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अभ्यास करण्यापूर्वी सर्व प्रथम स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे काय? हे पाहणे गरजेचे आहे. देशाला 1947 रोजी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशात लोकशाहीच्या माध्यमातून राज्यकारभार सुरू झाला. यात केंद्रस्तरावर केंद्रसरकार व राज्यस्तरावर राज्यसरकारे काम पाहू लागली. परंतु सत्तेचे केंद्रीकरण हे विशिष्ठ ठिकाणीच होवू लागले. त्यामुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेची गरज भासली. भारतात इंग्रजांच्या काळापासूनच या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत असल्याचे दिसून येते. 1687 मध्ये मद्रास शहरासाठी नगरनिगमची स्थापना झाली. पुढे 1793 मध्ये मुंबई व कलकत्ता या दोन महानगरपालिका स्थापन झाल्या. 1842 साली पं. बंगाल राज्यात स्थानिक शासन संस्थांविषयी कायदा संमत करण्यात आला. संपूर्ण भारत देशात स्थानिक शासनाची स्थापना करणे सुलभ जावे म्हणून 1850 साली नगरपालिका कायदा संमत करण्यात आला.

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा पाया लॉर्ड रिपन यांनी घातला. पुढे 1905 मध्ये लॉर्ड हाऊस आयोगाने स्थानिक शासनासंबंधी अनेक चांगल्या शिफारशी केल्या तर 1916 साली लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांनी स्थानिक शासनात लोकांचा राजकीय सहभाग वाढावा आणि त्यांना राजकीय शिक्षण मिळावे या उद्देशाने एक प्रस्ताव मांडला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर बळवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार देशातील विविध घटकराज्यांनी पंचायत राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार केला. वसंतराव नाईक समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र शासनाने त्रिस्तरीय पंचायत राज्यव्यवस्था स्थापन केली. इ.स.1954 हे वर्ष देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासातील एक महत्वाचे वर्ष म्हणून पाहिले जाते. 2 ऑक्टोबर 1959 रोजी पंचायत राज्य पध्दतीचे उद्घाटन प्रथम राजस्थानमध्ये केले व त्यानंतर ही चळवळ संपूर्ण देशभर पसरली गेली.

संशोधन लेखाचे उद्देश

स्थानिक स्वराज्य संस्था उदय व विकास हा संशोधन लेख लिहिण्या पाठीमागील उद्देश पुढीलप्रमाणे –

1. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अर्थ समजून घेणे.
2. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे कार्य समजून घेणे.

गृहीतके

सदर संशोधन लेख खालील गृहितकांवर आधारित आहे.

1. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमुळे लोकशाहीस बळकटी मिळाली.
2. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरणास मदत मिळाली.

संशोधन पध्दती

स्थानिक स्वराज्य संस्था उदय व विकास हा संशोधन लेख लिहित असताना प्रामुख्याने दुय्यम आधार सामुग्रीवर आधारित आहे. यात प्रामुख्याने विविध पुस्तके तसेच दैनंदिन वर्तमानपत्र व मासिके यांचा आधार घेण्यात आला.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अर्थ

स्थानिक स्वराज्य संस्थेस जगातील वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. अमेरिकन स्थानिक स्वराज्य संस्थेस म्युनिसिपल प्रशासन असे म्हणतात तर फ्रान्समध्ये स्थानिक प्रशासन असे म्हणतात तर भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा स्थानिक शासन असे म्हणतात.

भारतीय स्थानिक शासन व स्थानिक स्वशासन यात भेद करताना प्रसिध्द भारतीय प्रशासकीय विचारवंत डॉ. बी. एन. सिन्हा म्हणतात, "स्थानिक शासनामध्ये जिल्हा प्रशासनाचा समावेश होतो तर स्थानिक स्वशासनात महानगरपालिका, नगरपरिषद यांचा समावेश होतो." भारतीय राज्यघटनेत मात्र स्थानिक शासन असा शब्द प्रयोग केलेला दिसतो.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या व्याख्या

1. **इनसाइक्लोपीडीया ऑफ ब्रिटानिका**
   स्थानिक स्वशासन म्हणजे पूर्व राज्य ऐवजी अंतर्गतदृष्टया प्रबंधित आणि लहान क्षेत्रात निर्णय घेणारी व त्यास कार्यान्वित करणारी सत्ता होय.
2. **एल. गोल्डिंग**
   स्थानिक स्वशासन म्हणजे असे शासन की, एखाद्या क्षेत्रातील लोक आपल्याशी निगडीत असलेल्या विषयाच्या स्वतंत्र प्रबंध करीत असतात.
3. **डॉ. आशीर्वादम**
   स्थानिक शासन केंद्र सरकार किंवा संघ राज्यात राज्य सरकारच्या कायद्याद्वारे निर्मित एक अशा प्रकारची संस्था आह की, जी शहर किंवा खेड्यासारख्या एका क्षेत्रातील जनतेद्वारे निवडलेली प्रतिनिधी असतात आणि जे आपल्या अधिकार क्षेत्राच्या मर्यादेत प्रदत अधिकाराचा उपयोग जनकल्याणासाठी करीत असतात.

थोडक्यात वरीलप्रमाणे विविध विचारवंतांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या व्याख्या केल्या आहत.

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा उदय व विकास

भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात राज्याच्या धोरणासंबंधी मार्गदर्शक तत्वे देण्यात आलेली आहेत. 73 व 74 व्या घटना दुरूस्तीपुर्वी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक दर्जा प्राप्त झालेला नव्हता. 1993 साली 73 वो 74 वी घटना दुरूस्ती झाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने या संस्थांना वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला व यामुळे पंचायत राज्य प्रशासन व नागरी प्रशासन यामध्ये अनेक महत्वपूर्ण बदल घडून आले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका, ग्रामसभा, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, प्रतिनिधीत्व, आरक्षण, कार्यकाळ, वित्त आयोग, कर आकारणी व वसुलीचे अधिकार या बाबतीत अनेक नव्या तरतुदी करण्यात आल्या.

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे प्रामुख्याने दोन विभागात विभाजन करण्यात आले. त्यात ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था हे विभाग आहेत.

1. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था

महाराष्ट्रात ग्रामीण स्वराज्य संस्था या तीन विभागात विभागल्या आहेत. त्यात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांचा समावेश होतो.

ग्रामपंचायत – 28813
पंचायत समिती – 355
जिल्हा परिषद – 34

महाराष्ट्रात सध्या 28813 इतक्या ग्रामपंचायती तसेच 355 पंचायत समिती व 34 जिल्हा परिषदा या ग्रामीण स्वराज्य संस्था म्हणून काम करताना दिसून येतात.

2. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

नागरी स्वराज्य संस्था नगरपरिषद, महानगरपालिका, कटकमंडळे या मार्फत काम करताना दिसतात. सध्या महाराष्ट्रात पुढोलप्रमाणे या संस्था असल्याचे दिसते.

नगरपरिषद – 233
महानगरपालिका – 27
कटकमंडळे – 8

सध्या महाराष्ट्रात 233 नगरपरिषदा नगरामध्ये काम करताना दिसतात. त्याची वर्गवार संख्या पुढीलप्रमाणे –

अ. क.	नगरपरिषदा	वर्ग	सभासद संख्या	लोकसंख्या
1.	17	अ	38 ते 65	1 ते 5 लाख
2.	73	ब	23 ते 38	40 हजार ते 1 लाख
3.	143	क	17 ते 23	25 हजार ते 40 हजार

महाराष्ट्रात सध्या 233 नगरपरिषदा अस्तित्वात असून या नगरपरिषदेची वर्गवारी ही साधारणपणे त्या नगरात वास्तव्यास असणाऱ्या लोकसंख्यानुसार केली जाते व त्यानुसार नगरपरिषदेच्या नगरसेवकांची संख्या देखील ठरवली जाते. महाराष्ट्रात सध्या अ वर्ग नगरपरिषदा 17 असल्याचे दिसून येते तर ब वर्ग 73 नगरपरिषदा कार्यरत असून त्या आपले काम योग्य पध्दतीने करताना दिसून येते. क वर्ग असणाऱ्या 143 नगरपरिषदा असून या नगरपरिषदेची निर्मिती ही प्रामुख्याने ज्या नगराची लोकसंख्या ही 25 हजार झाली आहे, अशा नगरांना महाराष्ट्र शासन नगरपालिकेत रूपांतरण करत असते.

महानगरपालिका

अ.क.	वर्ग	लोकसंख्या	सदस्य संख्या
1.	अ	12 लाख ते 24 लाख	115 ते 145
2.	ब	6 लाख ते 12 लाख	85 ते 115
3.	क	3 लाख ते 6 लाख	65 ते 85

सध्या महाराष्ट्रात 27 महानगरपालिका असून त्याची वर्गवारी अनुक्रमे अ–वर्ग 4, ब–वर्ग 4, क–वर्ग 4 व ड–वर्ग 15 अशा पध्दतीने आहे. महानगरपालिका क्षेत्रातही महानगरपालिकेतील सदस्य संख्या ही प्रामुख्याने लोकसंख्येनुसार ठरत असते. जर महानगरपालिकेच्या क्षेत्रात 24 लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या झाल्यास अशा महानगरपालिकेत जास्तीत जास्त 221 इतकी सदस्य संख्या असू शकते.

कटकमंडळे

महाराष्ट्रात सध्या 8 कटकमंडळे कार्यरत असून यात देहू, खडकी, पुणे कॅम्प, भिंगारी, दोळाली, औरंगाबाद, कामठी, सातारा येथे कार्यरत असल्याचे दिसते. कटकमंडळाचे तीन प्रकार पडतात. त्यात –

प्रथम श्रेणी – ज्या नागरी क्षेत्राची लोकसंख्या 50 हजार पेक्षा जास्त.

द्वितीय श्रेणी – ज्या नागरी क्षेत्राची लोकसंख्या 10000 ते 50000

तृतीय श्रेणी – ज्या नागरी क्षेत्राची लोकसंख्या 2500 ते 10000

थोडक्यात, वरीलप्रमाणे नागरी क्षेत्रात स्थानिक स्वराज्य संस्था काम करताना आपणांस दिसून येतात. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या स्थापनेमागील मुख्य उद्देश आपल्या प्रभागातील लोकांत सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे हाच आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे महत्व

आधुनिक युगात समाजवादी विचारसरणी आणि कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेला मान्यता मिळाल्यामुळे राज्याच्या कार्यक्षेत्रात अतिशय वाढ झाली आहे. परिणामतः सर्व कार्ये केंद्रिय किंवा राज्य सरकारला करणे अशक्य झाले. केंद्र आणि राज्य सरकारला संपूर्ण राष्ट्र, राज्य यांचा विचार करावयाचा असल्यामुळे स्थानिक प्रश्नाकडे लक्ष देण्यास त्यांना वेळ नसतो. तसेच प्रत्येक ठिकाणच्या प्रशासकीय धोरणाचा अवलंब करणे अव्यवहार्य ठरते. प्रत्येक ठिकाणच्या समस्या सोडविण्यासाठी वेगवेगळया संघटनांची आवश्यकता असलेने केंद्र किंवा राज्य सरकारला शक्य नसते. याशिवाय जनतेचे सहकार्य हा महत्वाचा भाग असतो. जनतेला जर शासनात भाग घेता आला तरच तिला सरकारच्या कार्याबद्दल आत्मीयता वाटते. यातूनच लोकशाहीची कल्पना कार्यान्वित होत असते. त्यामुळे लोकांत नागरिकत्वाची भावना

वाढीस लागून परस्पर सहकार्याची भावना वाढीस लागते.

स्थानिक स्वराज्य संस्था या खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा आधार समजल्या जातात. कारण उच्च स्तरावरील लोकशाहीचे यश हे स्थानिक स्तरावरील लोकशाहीच्या मजबुतीवर अवलंबून आहे.

स्थानिक समस्याचे निराकरण करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आवश्यकता आहे. कारण जोपर्यंत स्थानिक परिस्थिती आणि वातावरण याचे अचूक ज्ञान होत नाही तोपर्यंत स्थानिक समस्या सोडविता येत नाहीत. कारण बाहेरील व्यक्तीपेक्षा स्थानिक व्यक्तीला स्थानिक समस्याचे स्वरूप गुंतागुंत आणि कारणे याबाबतचे ज्ञान अधिक असते. म्हणून स्थानिक विकासासाठी कोणते कार्य करणे आवश्यक आहे किंवा कोणते कार्य करणे आवश्यक नाही हे ठरविण्यासाठी स्थानिक परिस्थिती व वातावरण यांचे सखोल ज्ञान असावे लागते.

कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेमुळे केंद्र व राज्य सरकारच्या कार्यक्षेत्रात वाढ झाल्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारे कार्य करण्यात असमर्थ ठरू लागली. त्यामुळे त्याच्यावरील कार्याचा भार कमी करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेची आवश्यकता भासू लागली व या स्थानिक स्वराज्य संस्थेमुळे केंद्र सरकार व राज्य सरकारला आपआपल्या विषय सूचोतील कार्ये कायक्षमपणे पार पाडण्यास मदत मिळाली.

लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था सहाय्यक ठरतात. या संस्थांचा विकास होण्याअगोदर या संस्थांचा सर्व भार केंद्र व राज्य सरकारवरच होता. लोकशाही सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचवायची असेल तर राजकीय व प्रशासकीय अधिकाराचे विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक असते. म्हणूनच स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे साधन म्हणून कार्य करताना दिसतात.

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीचे प्रशिक्षण केंद्र म्हणून कार्य करताना दिसून येतात. या संस्था नागरिकात राजकीय शिक्षण व राजकोय जागृती निर्माण करतात. त्यामुळे या संस्था जणू लोकांना लोकशाही प्रशिक्षण देण्याचे काम करतात. भारतात अनेक राजकीय नेत्यांनी आपल्या राजकीय जीवनाची सुरुवात स्थानिक स्वराज्य संस्थेपासूनच केल्याची दिसून येते.

थोडक्यात, स्थानिक स्वराज्य संस्थेमुळे केंद्र सरकार व राज्य सरकारवरील कामाचा ताण कमी करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थ या काम करतात असे म्हटले जाते.

संदर्भ :–

1. गोविंद यमलवाड – स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.
2. बी. बी. पाटील – महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
3. महाराष्ट्र शासन – ग्रामपंचायत अधिनियम 1958.
4. महाराष्ट्र शासन – महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम 1961.
5. सुनिल दाते, रमेश एखळीकर – भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, विद्या प्रकाशन, नांदेड.

(68) (69)

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 8 No - 1 Issue - 22 Jan. 2020 ISSN- 2347-9639

37Years

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

IIJIF Impact Factor 2.283

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका २०१९

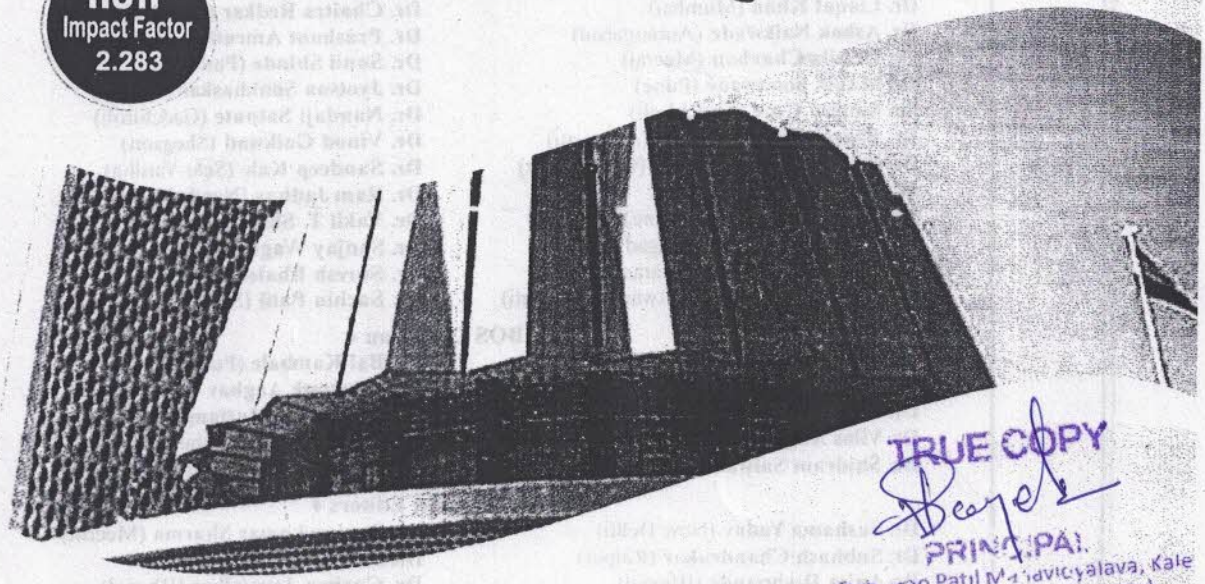

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मुख्य संपादक – प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक – डॉ. प्रमोद पवार । डॉ. मनोहर पाटील
डॉ. बाळ कांबळे । डॉ. विलास आवारी । डॉ.विठ्ठल दहिफळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Dist. Kolhapur

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science)
Dist. Kolhapur (M.S.)

* अनुक्रमणिका *

- संपादकीय ०३
  - प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे
- लोकसभा निवडणूक – २०१९ – परामर्श ०९
  - प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे
- चव्हाण–पवार आणि मोदी–फडणवीस चौकटीमधील अंतराय..... १५
  - डॉ. प्रकाश पवार
- गांधींच्या राज्यमीमांसेबाबत आचार्य जावडेकरांचे आकलन..... २१
  - डॉ.विठ्ठल दहिफळे
- 'बॅरिस्टर' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर..... २५
  - डॉ. संजय आहिरे
- १७ व्या लोकसभा निवडणुकीच्या प्रचारातील प्रमुख मुद्दे : एक विश्लेषण..... २७
  - डॉ. शार्दुल सेलुकर
- भारतीय लोकशाही : विशेष संदर्भ एनजीओज्ची भूमिका ३३
  - अशोक रामसिंग वसावे
- महात्मा गांधी यांच्या राज्यविषयक विचारांची मीमांसा ३७
  - कमलाकर एन.राक्षसे
- नात्या–गोत्याचे, 'कुटुंब कबिल्या'चे सरकार एनसीपी शिवसेना कांग्रेस महाराष्ट्र विकास आघाडी ३९
  - डॉ. प्रदीप पंजाबराव दंदे
- इतिवृत्त ४२

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vithalrao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vithalrao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

केला. पंतप्रधान मोदींच्या २०१४ च्या निवडणुक प्रचारातील मुद्याचाच वापर त्यांच्या विरूद्ध प्रचारासाठी करण्यासाठी न्युज चॅनल, सोशल मिडीया, प्रिंट मिडीया, जनसभा अशा सर्वमाध्यमांचा काँग्रेसने कुशलतेने वापर केला असे म्हणावे लागेल. भाषणादरम्यान मोदींचे सर्व विदेशी धन आणि काळा पैसा शासनाच्या ताब्यात आला तर १.५ लाख प्रत्येकाच्या खिशात येतील या वाक्याचा प्रचारासाठी अतिशय सोईस्करपणे उपयोग काँग्रेसने करून घेतला.

२०१५ पासूनच देशात असहिष्णुता वाढत आहे हे काँग्रेससह सर्व विरोधी पक्षांनी प्रसंगानुरूप वारंवार जनतेसमोर आणन्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. मोदी शासन आल्यापासून देशात हिंदु आक्रमक होत आहे, अल्पसंख्यांकांच्या अधिकारावर आक्रमण होत आहे. सामाजिक जीवणात हिंदुंच्या चालीरीती, प्रथा परंपरांचे पालन करणे बंधनकारक होत आहे. खानपानावर बंधने येत आहेत. हा सर्व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा कार्यक्रम आहे जो मोदी शासन राबवत आहे, अशी टिका वारंवार होताना दिसली. आवार्ड वापसी मोहिम असेल, रोहीत वेमुल्ला प्रकरण असेल, गोरक्षकांचा कायदा हातात घेण्याचा प्रकार असेल, मुजफ्फराबादसारख्या धार्मिक दंगली असतील, समाज सुधारकांच्या हत्त्या असतील, कन्हैय्या कुमार प्रकरण असेल, साहित्य व चित्रपट जगतातील मान्यवरांनी व्यक्त केलेल्या चिंता असतील किंवा सत्ताधारी पक्षाचे किंवा त्यांच्या समर्थकांचे बेताल वक्तव्ये असतील यामुळे विरोधकांच्या टिकेला बळ मिळत होते.

बेरोजगारीच्या मुद्यावर राहूल गांधी अधिक आक्रमक दिसले. प्रतिवर्षी दोन कोटी नोकऱ्यांचे आश्वासन कोठे गेले. उलट नोटबंदीनंतर हजारो लाखो हातांचे काम गेल्याचा प्रचारही विरोधकांनी केला. आर्थिक आघाडीवर नोटबंदीचा निर्णय आणि चुकीच्या पध्दतीने जी. एस. टी.ची अंमलबजावणी हे मोदी शासनाचे दोन मोठे अपयश असल्याचे वारंवर राहूल गांधी भाषणांमधून सांगताना दिसले. याबरोबरच ह्या शासनाचे आर्थिक धोरण लहान व्यापाऱ्यांसाठी अतिशय धोकादायक असून निरव मोदी, मेहूल चौकसी, विजय मल्या अशा भ्रष्ट मोठ्या व्यापाऱ्यांना हे शासन पाठीशी घालत आहे हे देखिल त्यांनी वारंवार भाषणात मांडले. मोदी मोठ्या करबुडव्यांचे लक्षावधी कोटी रूपयांचे लोन माफ (राईट ऑफ) करत आहेत असा आरोप करताना अभिषेक मनु सिंघवी दिसले.[५]

राहूल गांधी प्रचारसभांमध्ये व संसदेमध्ये राफेल घोटाळयाबाबत अधिक आक्रमक दिसले. राफेल लढाऊ विमान खरेदी प्रकरणामध्ये पंतप्रधान मोदींच्या संमतीनेच विमानाची किंमत वाढवून घेतली असल्याचा त्यांनी वारंवार आरोप केला. हा आरोप करताना ते अतिशय आत्मविश्वासाने आरोप करताना दिसले. यालाच पुढे त्यांनी चौकीदार चोर आहे या घोषणेची जोड दिली. सभांमध्ये त्यांनी चौकीदार चोर है या वाक्याचा अणगिणत वेळेला वापर केला.

मोदी शासन भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील विविध संस्थांच्या अधिकारांचे खच्चीकरण करत असून नियोजन आयोग, वित्त आयोग, निर्वाचन आयोग, न्यायव्यवस्था, संसद, मंत्रीमंडळ अशा सर्व संस्थांचे अस्तीत्व मोदी शासनामध्ये धोक्यात आले आहे, असा प्रचारही काँग्रेस व सर्व विरोधकांनी वारंवार केलेला दिसतो. नियोजन आयोग संपुष्टात आणून निती आयोगाची निर्मीती, जेष्ट न्यायाधिंशांचे बंड, मोदी-शहा यांची कार्यपद्धती यामुळे विरोधकांच्या विचारांना अधिकच बळ मिळत होते. एके काळचे भाजपाचे केंद्रीय मंत्री यशवंत सिंन्हा यांच्याच आरोपामुळे भाजपा अडचणीत आला होता.[६] मोदी शासन सी.बी.आय., आय.बी. व इ.डी. या संस्थांचा वापर विरोधकांना दाबण्यासाठी करत आहे असाही आरोप प्रचारादरम्यान होताना दिसला. रॉबर्ट वाड्रा प्रकरण, मायावर्तींचा पुतळा भ्रष्टाचार, प. बंगालमधिल चिटफंड घोटाळा हे प्रकरणही या दरम्यानच प्रगतीपथावर असल्याने विरोधकांच्या आरोपात अधिक विश्वासहर्ता जाणवत होती.

मोदी शासन हे एक जुमलेबाज सरकार आहे अच्छे दिन, सबका साथ सबका विकास, मेक इन इंडिया ही केवळ भाजपाची जूमलेबाजी आहे वास्तवात यातील काहीच प्रत्यक्षात दिसत नाही अशी टिकाही विरोधकांनी आणि विशेषत: राहूल गांधींनी वारंवार केली.

या निवडणुकीतील काँग्रेसच्या प्रचाराचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे धर्मनिरपेक्षतेला बगल देवून आपली प्रतिमा हिंदू विरोधी नाही हे दाखवण्यासाठी अवलंबलेले सॉफ्ट हिंदुत्वाचे धोरण. कर्नाटक निवडणुकांमध्ये राहूल गांधींना याच धोरणामुळे झूकते माप मिळाल्याचे दिसते. लिंगायत समाजाची केलेली मनधरणी काँग्रेसला फायद्याची ठरली. हीच नीती काँग्रेसने सार्वत्रिक निवडणुकीत अंगीकारलेली दिसते. राहूल गांधींसह सर्वच मोठे नेते मंदीरासह सर्व

TRUE COPY
PRINCIPAL
Annarao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Parhala, Dist Kolhapur (M.S.)

आकडेवारी काय आहे हे ते सभांमध्ये जीव तोडून सांगताना दिसले. भाजप आणि मित्रपक्षाचा उमेदवार कोणीही असो आपण त्याला केलेले मतदान थेट माझ्यासाठी असेल असे ते वारंवार सांगत होते.

२०१८ मध्ये पाच पैकी तीन राज्यांमध्ये निवडणुका हारल्यानंतर आणि मोदी हटाव - लोकशाही बचाव ही घोषणा देत सर्व विरोधी पक्ष एकत्र आल्यानंतर भाजपला २०१९ च्या निवडणुकीत तारले ते राष्ट्रवाद - नेशन फस्ट या मुद्याने. निवडणुका तोंडावर असताना १४ फेब्रुवारी २०१९ रोजी जम्मु काश्मिरमधील पुलवामा येथे भारतीय लष्करी वाहनांवर झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यानंतर भारताने पाकिस्थानच्या हद्दीमध्ये बालाकोट येथे २४ फेब्रुवारी २०१९ रोजी पहाटे ३.३० वाजता केलेले हवाई हल्ले म्हणजे १३० कोटी भारतीयांच्या मनातील बाब म्हणावयास हरकत नाही. यापुर्वीही २०१६ मध्ये उरी येथिल दहशतवादी हल्ल्याचा बदला म्हणून भारतीय सेनेच्या १५० जवानांनी प्रथमच पाकव्याप्त काश्मिर मध्ये पीर पंजाल भागात एकाच वेळेला अनेक ठिकाणावर सर्जीकल स्ट्राईक केली होती. खुद्द सेनेनेच ही माहिती पत्रकार परिषद घेवून जगाला दिली. २०१६ मधिल सर्जिकल स्ट्राईक आणि नंतरचा बालाकोट एअर स्ट्राईक या दोन्ही बाबी नेतृत्व कणखर आहे अशी जनतेमध्ये प्रतिमा तयार करण्यासाठी पुरेशा होत्या. मोदी संसदेत आणि प्रचार सभेतही, ये नया भारत है, ये घर में घुसेगा भी और मारेगा भी हे विधान ठासून सांगत होते. त्यांच्या या प्रतिमेचा फायदा निश्चितच २०१९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये झाला.

मोदींनी वारंवार भारत - एक जागतिक सत्ता केंद्र बनला आहे हे भारतीयांना पटवून देण्याचे काम केले. दहशतवादाला प्रतिउत्तर असेल, हवाई दलाचा जवान अभिनंदनची घरवापसी असेल, जागतिक पातळीवरील भारताला वाढलेला सन्मान असेल, जागतिक नेत्यांसोबतचे मोदींचे वैयक्तीक संबंध असतील, ११ व्या स्थानापासून ६ व्या स्थानावर पोहंचलेली भारताची अर्थव्यवस्था असेल, भारताची संरक्षण सिध्दता असेल, A-SAT (Anti-Salellite Defence System) ची यशस्वी चाचणी असेल, मोदींनी प्रचारादरम्यान प्रत्येक यशाचा वापर मत मागण्यासाठी केला.

चित्रपट हे मोदी शासनाच्या प्रचाराचे एक प्रभावी माध्यम बनले होते. ११ जानेवारी २०१९ रोजी म्हणजे निवडणुकांच्या दोन तीन महिनेपुर्वी दोन चित्रपट प्रदर्शीत झाले. एक म्हणजे URI: The Surgical Strike आणि दुसरा The Accidental Prime Minister. उरी - द सर्जीकल स्ट्राईक या चित्रपटाने प्रसिद्धीच्या आणि व्यवसायाच्या सर्व सीमा ओलांडल्या. दिग्दर्शक, अभिनेते सर्व नवीन असतानाही चित्रपट यशस्वी झाला. याचा फायदा २०१९ च्या सर्वसाधारण निवडणुकीत भाजपला झाला. हाऊ इज द जोश हे वाक्य भारत भर ऐकायला येत होते. या चित्रपटात मोदींची प्रतिमा कशी उजळेल याची दक्षता घेतलेली दिसते. तर दुसरीकडे मनमोहन सिंगवर आधारीत त्यांचे सल्लागार श्री संजय बारू यांच्या The Accidental Prime Minister या पुस्तकावर आधारीत आणि याच शीर्षकाचा अनुपम खेर यांची प्रमुख भुमिका असलेला चित्रपट प्रदर्शित झाला. या चित्रपटात मनमोहन सिंग एक चांगली परंतू गांधी घराण्यासमोर हतबल अशी व्यक्ती म्हणून समोर आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. चित्रपटातील काही प्रसंगामध्ये तर सोनिया गांधी आणि राहूल गांधी यांना खलनायकाप्रमाणे दाखवण्यातं आले. याचाही परिणाम भाजपसाठी चांगलाच झाला.

२०१४ साली मोदींचा ब्रँड एक विकासपुरूष म्हणून लोकांसमोर आणला होता. मात्र मोदींनी दाखवलेली विकासाची स्वप्ने २०१९ पर्यंत ५० टक्के देखील पुर्ण झाली नाहीत. मात्र ६० साल आणि ६० महिने या २०१४ च्या प्रचारातील मुद्यामुळे मोदी शासनाला विरोधकांच्या विकास कहाँ है अशा प्रकारच्या प्रश्नांना २०१९ मध्ये उत्तर देणे कठीण होत होते. तेव्हा भाजपच्या थिंक टँकने काम रुके ना, देश झुके ना अश्या प्रकारच्या घोषवाक्यांनी विकासाला राष्ट्रभक्तीची जोड देत विरोधकांच्या प्रश्नांना वेगळी दिशा दिली.

हिंदुत्व हा भाजपचा एक छुपा अजेंडा राहिला आहे. राम मंदीर विवाद सलोख्याने सोडवण्यासाठी ऐन निवडणुकांच्या तोंडावर मध्यस्थीसाठी एक त्रिसदस्यीय समीती गठीत करून त्यामध्ये श्री श्री रवीशंकर यांचा समावेश केल्यामुळे हिंदू पक्षाच्या आशा पल्लवीत झाल्या. प. बंगालच्या मध्ये जय श्री राम चा नारा हा भाजपसाठी खुप उपयोगी पडलेला दिसतो. नरेंद्र मोदींनी वाराणसीमधील घाटावर केलेली शंकराची पुजा असेल, नमामी गंगे प्रकल्प असेल किंवा साध्वी प्रज्ञा सिंह यांच्या सह अनेक कट्टर हिंदुत्ववादी उमेदवारांना उभे करणे असेल, भाजपने आपला

TRUE COPY
PRINCIPAL
Annasaheb Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

सारांश –

२०१९ ची सार्वत्रिक निवडणुक ही अनेक अर्थाने नाविन्यपुर्ण होती. या निवडणुकीतील झालेला खर्च हा आत्तापर्यंतचा सर्वाधिक खर्च समजला जातो. संसदीय शासनामध्ये असतानाही मोदी जेव्हा, आपका वोट सीधा मुझे मिलेगा, असे म्हणत होते तेव्हा आपण अध्यक्षीय निवडणुकीचा अनुभव घेत आहोत असे वाटत होते. या निवडणुकीमध्ये Narration Shifting चे प्रमाण सर्वाधिक दिसले. केलेल्या विकासकामांबरोबरच हिंदुत्व आणि राष्ट्रवाद या मुद्यांचाही मोदींना आधार घ्यावा लागला. प्रथमच निवडणुकीच्या प्रचारामध्ये सैन्यशक्तीला आणि संरक्षण सिद्धतेला ओढले गेले. सारांश, विजयासाठी भाजप ने साम, दाम, दंड, भेद या सर्व नीतींचा वापर करत आपणही काँग्रेसप्रमाणे निवडणुका जिंकण्याचे तंत्र हस्तगत केले आहे हे दाखवून दिले. सर्वात महत्वाचे म्हणजे २०१४ पासूनच भाजप २०१९ च्या निवडणुकांच्या तयारीला लागलेले दिसले. अतिशय शिस्तबध्द रितीने निम्म्यापेक्षा अधिक राज्यांमध्ये आपली सरकारे स्थापन केली. ठरावीक काळानंतर लोकांना आवडतील असे निर्णय घेत राहिल्यामुळे भाजपा २०१४ पासूनच Election Mode मध्ये होते तर विरोध त्या तुलनेत आपापल्या हितसंबंधांचे एकत्रीतपणे व्यवस्थापन करण्यात अयशस्वी ठरल्यामुळे भाजप चा विजय निश्चीत झाला असे म्हटले तर चुकीचे ठरणार नाही.

संदर्भ –

1. Election Commission of India : Press Note - No ECI/PN/23/2019 dated 10th March 2019
2. Election Commission of India : Political Parties and Election Symbols 2019. Published on eci.gov.in on 5th April 2019. Retrived from (https://eci.gov.in/files/file/10381-political-parties-and-election-symbols)
3. Election Commission of India : Press Note - No. ECI/PN/53/2019. Dated 12th May 2019
4. https://manifesto.inc.in/pdf/english.pdf
5. https://www.thehindu.com/news/national/narendra-modi-government-wrote-off-55-lakh-crore-loans-of-cronies-congress/article26831442.ece
6. https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/constitutional-institutions-decimated-under-modi-regime-yashwant-sinha/articleshow/68190774.cms?from=mdr
7. https://www.bjp.org/en/manifesto2019
8. http://library.bjp.org/jspui/pdf/final-4-year-presentation-english.pdf
9. https://www.bjp.org/en/speeches

•••

■ उत्कृष्ट संशोधन पेपर पुरस्कार ■

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद ही गेल्या ३६ वर्षापासून विषयासंबंधी शैक्षणिक कार्य करीत आहे. परिषदेमार्फत दरवर्षी एक वार्षिक अधिवेशन, विद्यापीठनिहाय विभागीय चर्चासत्रे आयोजित केली जातात. तसेच राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विषयाच्या आणि मानव्य विद्याशाखेतील समावेश होणाऱ्या सर्व विषय प्राध्यापक, अध्यापक, संशोधक विद्यार्थी इ. च्या विशिष्ट विषयावर संशोधन लेखन केलेल्या पेपर्सना 'विचारमंथन' रिसर्च जर्नलमध्ये स्थान दिले जाते.

या संशोधक लेख, प्राध्यापकांसाठी महत्त्वाची व आनंदाची बाब म्हणजे २०१९ पासून इस्लामपूर येथील राज्यशास्त्राचे सेवानिवृत्त प्राध्यापक व सुप्रसिद्ध लेखक श्री. बी.बी. पाटील (इस्लामपूर) यांनी जून २०१८ बारामती येथे झालेल्या परिषदेच्या कार्यकारिणी बैठकीत व सर्वसाधारण सभेत १ लाख रुपयाचा देणगी चेक परिषदेचे अध्यक्ष प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे यांच्याकडे सुपूर्द केला. या देणगीद्वारे 'विचारमंथन' रिसर्च जर्नलमधील दोन उत्कृष्ट पेपर्सना प्रत्येकी ४,००० रुपयेचे दोन पारितोषिक व सन्मान प्रमाणपत्र देण्याचे ठरविण्यात आले.

त्यानुसार महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरील सर्व अभ्यासकांना व प्राध्यापकांना लाभ होणार आहे व 'विचारमंथन' रिसर्च जर्नलला अधिक चालना मिळेल.

TRUE COPY
PRINCIPAL
Annasaheb Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Parhala, Dist Kolhapur (M.S.

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
Arts, Commerce & Science
VPM

69

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-3 Issue-5

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

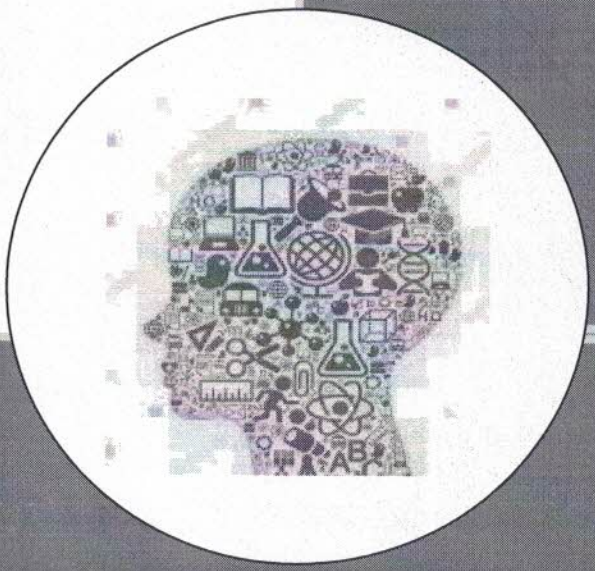

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

40	स्त्री सबलीकरणासाठी इंदोर संस्थानने केलेले विवाहविषयक कायदे - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे**	162-165
41	जागतिक महामंदी आणि भारतीय शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा(१९२९-१९३९): एक ऐतिहासिक अभ्यास **प्रा. संदिप भैरू जाधव**	166-169
42	इ.स. 1761 चा पानिपत रणसंग्राम व मल्हारराव होळकर **डॉ.माने ए. एस.**	170-171
43	इंचगिरी सांप्रदाय मधील श्री. स्वामी समर्थ रत्नाकर महाराज यांचे योगदान **प्रा. रावसाहेब तुळशिराम गडहिरे**	172-174
44	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामाच्या जनजागृतीमध्ये कर्मयोगी गोविंदभाई श्रॉफ यांचे योगदान **प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे**	175-176
45	वैदिक साहित्यातून दिसून येणारे पाण्याचे महत्व आणि संरक्षण **मुळीक वसुदेव प्रभू**	177-181
46	हाशिए का समाज शिक्षा व्यवस्था और हिंदी उपन्यास **डॉ.मालोजी अर्जुन जगताप**	182-184
47	"मराठ्यांच्या उत्तर भारताच्या राजकारणामध्ये होळकर घराण्याने दिलेले योगदान अभ्यासणे" **डॉ. महेशकुमार अरुण घाडगे**	185-188
48	पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी कातकरी समाज व संस्कृती **प्रा. संपत ब्रम्हांडे**	189-192
49	सोलापूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीचे नेतृत्व : एक अभ्यास **ऐवळे अमोल विश्वनाथ**	193-195
50	आंबेडकरोत्तर कालखंडातील दलित पँथरचे योगदान : एक दृष्टीक्षेप **प्रा.महादेव श्रावण गायकवाड**	196-199
51	प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीचा सिद्धांत आणि त्याचे उत्तरदायित्व : एक अभ्यास **डॉ .हणमंत बाळकृष्ण नागणे**	200-204
52	प्रत्यक्ष लोकशाहीची आधुनिक राजकीय व्यवस्था : ग्रामसभा **श्री जोतिराम विलास माने**	205-207
53	हरित क्रांती: सोलापूर जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून **डॉ.महेश तानाजी घाडगे**	208-213
54	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निवारणामधील योगदान **सौ.अर्चना महादेव भोसले· प्रा. डाॅ. साळूंखे यू.ए.**	214-215
55	ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटनाचे महत्त्व **डॉ. युवराज सुरवसे**	216-220
56	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ **प्रा.डॉ.राजू लोखंडे**	221-225
57	द्राक्ष वाण संशोधक कृषीभूषण दत्तात्रय नानासाहेब काळे- एक अभ्यास **प्रा. प्रकाश संभाजी जमदाडे. डॉ.संजय सदाशिव गायकवाड**	226-228
58	मराठ्यांच्या इतिहासाचा मूक साक्षीदार मंगळवेढ्याचा भुईकोट किल्ला **प्रा. डॉ. अनिल भीमराव कुंभार**	229-231
59	सबाल्टर्न स्टडीजचे इतिहास लेखनातील योगधान **प्रा.डॉ.बाळासाहेब नानासाहेब देवकात**	232-234
60	भूमिगत चळवळीतील उषा मेहता यांचे योगदान **प्रा.मोरे बजरंग वामन, डॉ. निकम आर.डी.**	235-236

Impact Factor - 6.293

ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

JANUARY – 2020

Executive Editor

Dr. S. M. Maner
Principal
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,
Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Prof. G.V.Baviskar
Head, Dept. of History

Dr. B.W.Gund
Head, Dept. of Pol. Sci.

Prof. B.J.Kukde
Head, Dept. of Sociology

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M.S.) India

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

जागतिक महामंदीच्या काळातील महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ : एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. मंदिप भैरू जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता पन्हाळा, जि कोल्हापूर.

प्रस्तावना:

आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक व्यक्तींनी संघटित प्रयत्न करणे म्हणजे सहकार होय. सहकार या संज्ञेचा शब्दश अर्थ एकमेकाना मदत करणे किंवा सर्वांच्या हितासाठी एकत्रितपणे काम करणे असा होतो.सहकारिता हे असे एक विशाल जनआंदोलन आहे ज्यामध्ये आपल्या सदस्यांचा विकास तथा कल्याणाकरिता झटण्याची भावना निर्माण होते या दृष्टीकोनातून पाहता वैदिक काळापासून भारतीय समाजात सहकाराचा अवलंब केला जात होता असे दिसून येते औपचारिकरपणे सहकार कायदा समत होण्यापूर्वी भारतात बऱ्याच भागात प्रत्यक्ष व्यवहारात सहकाराची सकल्पना व सहकाराचे कार्य चालू असलेले दिसून येते

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपमध्ये जी औद्योगिक क्रांती झाली तिच्या परिणामातून सहकाराचा आधुनिक अर्थाने जन्म झाला खऱ्या अर्थाने आधुनिक पद्धतीच्या सहकारी चळवळीचा प्रारभ हा इग्लडमधील रॉचडेल या गावातून झाला असे मानले जातेआणि तिचून जगभरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सहकार चळवळ फोफावली.

भारतातील सहकारी चळवळी:

भारतातील सहकारी चळवळीचा उदय हा एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी भारतामध्ये निर्माण झालेल्या जनतेच्या दु:ख आणि उद्रेक याच्यावर मात करण्यासाठी झाला.भारमसाट व ताठरपणे जमिन महसुलाची वसुली अनिश्चित व अनियमित पावसाचे प्रमाण, त्यामुळे वारवार पडणारा दुष्काळ याच्या एकत्रित परिणामामुळे जर उत्पादन झाले नाही तर शेतकऱ्याला आपल्या उपजीविकेसाठी, जमीन महसूल भरण्यासाठी सावकाराचे दरवाजे ठोठावावे लागत असत.ज्याचे व्याजदर गगनाएवढे प्रचड असत शिवाय पिक आले कि ते स्वस्त भावात विकावे लागे आधीच दारिद्र्य शेतकऱ्याच्या पाचवीला पूजलेले त्यातून अवर्षण, अतिवृष्टी व दुष्काळपडले म्हणजे शेतकऱ्याच्या दु:खाला पारावर राहत नसेअशा परिस्थितीमुळे शेतकरी हा कर्जबाजारीपणाच्या विळख्यात सापडत असत.

भारतात सहकारी तत्वावर जो प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न प्रथम करण्यात आला तो म्हणजे ग्रामीण कर्जपुरवठा व कर्जनिवारण हा होय. सहकारी पद्धतीने हा कर्ज पुरवठ्याचा प्रश्न सोडवून भारतात सहकारी चळवळ सुरु करण्यास बधी हेन्री स्टॉर्कसर रेमंड वेस्ट फेड्रिक निकोल्सन, एच डुपरनेक्स यासारख्या तज्ञानी सुचविले विविध तज्ञाच्या व आयोगांच्या शिफारशीच्या आधारे व्हॉईसरॉय लॉर्ड कर्झन याने सन १९०३ ला सर एडवर्ड लॉ याच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमून तिच्याकडे या देशात सहकारी संस्था स्थापन करण्याविषयीचा कायदा कशा स्वरूपाचा असावा याबद्दल शिफारशी करण्याचे काम सोपविले पुढे याच शिफारशीच्या अनुरोधाने सहकारी पतपेढ्याचा कायदा१९०४ साली भारतात लागू करण्यात आला या देशातील सहकार कायद्याच्या आरभाची वरील पार्श्वभूमी लक्षात घेतल्यावर हे दिसून येईल कि सहकार चळवळीची या देशातील मुहूर्तमेढ शासकीय पुढाकाराने रोवली गेली होती. दुसऱ्या शब्दात सागावयाचेम्हणजे जनतेच्या इच्छाशक्तीतून ही चळवळ या देशात उगम पावली नाही तर तिचे बीज शासकीय पुढाकारात होते.या देशातील सहकारी चळवळीचे हे वैशिष्ट्य आहे.

१९०४ चा सहकारी कायदा:-

भारतामध्ये पहिला सहकारी पतसंस्थांचा कायदा २५ मार्च १९०४ रोजी पास झाला. या कायद्याने भारतात सहकार चळवळीची खऱ्या अर्थाने मुहूर्तमेढ रोवली गेली.सावकारांच्या पाशातून शेतकऱ्याची मुक्तता करावी आणि शेतकऱ्यांना योग्य व्याजदराने कर्जपुरवठा करावा त्याचबरोबर स्वावलंबन, काटकसर, बचत याच्या सवयी लोकाना लागाव्यात अशी प्रमुख उद्दिष्टये त्यामागे होती. या कायद्याच्या प्रस्तावनेत म्हटले होते कि, शेतकरी, कारागीर आणि इतर गरीब व्यक्तींना बचत, आत्मनिर्भरता व सहकार्याची भावना शिकवून दारिद्र्यातून सपन्नतेकडे नेण्याचा प्रयत्न केला जाईल'

हा कायदा पास झाल्यानतर सर्वसाधारणपणे १९०४ पासून १९१२ पर्यंत संपूर्ण भारतात ८१७७ सहकारी संस्था नोंदविल्या गेल्या, त्यात साधारणपणे ४.३ लाख सभासद होते आणि त्यातील खेळते भाडवल साधारणपणे ३ कोटी ३५ लाखापर्यंत होते. हा कायदा प्रामुख्याने शेती विषयक सस्थाच्या बद्दलचा होता'पुढे १९१२ मध्ये भारत सरकारने १९०४ च्या कायद्यातील उणीवा दूर करून १९१२ चा सहकारी सोसायट्यांचा कायदा केलाया कायद्याने सहकार चळवळीला नवचैतन्य प्राप्त झाले.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur
Scanned by CamScanner
Scanned with CamScanner

असावे हे तत्व सर्वत्र स्विकारले गेलेले असले तरी मुंबई प्रांतात अशा अवघ्या तीन सोसायट्यांच्या बाबतीत सन१९३४ पूर्वी ते काटेकोरपणे अंमलात आणले गेले होते आणि १९३४ नंतर १९४४ पर्यंत त्याची एकाही सोसायटीच्या बाबतीत अमलबजावणी करण्यात आलेली नव्हती. याउलट संयुक्त दायित्वाची कडक अमलबजावणी केली जात असल्यामुळे सहकारी चळवळच लोकांना अप्रिय झाली होती. असे १९३९ साली वऱ्हाडातील सहकारी चळवळीबद्दल चौकशी करणाऱ्या समितीला आढळले.'' विशेषत. मराठवाड्यातील शेतकरी इतका कर्जबाजारी झाला होता कि, १९२२ ते १९३७ या काळात लागवडीच्या जमिनीपैकी दहा टक्क्याहून अधिक जमिन सावकारांच्या घशात गेली होती. हैद्राबाद संस्थानात सहकारी चळवळीचा प्रसार झालेला नसल्यामुळे कर्जबाजारी शेतकऱ्याला काबुली सावकारांचे सारखे पाय धरावे लागत असत त्यांचे भांडवल दुप्पटीने वाढत असल्याचे आणि कर्ज म्हणून दिलेल्या छोट्या रक्कमावरही ते ७५ ते १५०% व्याज अक्रिय असल्याचे भरुचांना आढळले.'' मध्यप्रांत-वऱ्हाडातील सहकारी सोसायट्यांचे बहुसंख्य सभासद हे तर वहिवाटीचा हक्क असलेली कुळे होतीतेथे सन १९४०-४१ मध्ये कुळ कायद्यात दुरुस्ती झाल्यानंतर सहकारी सोसायट्याकडून कर्ज घेतल्यास त्याची थकबाकी देण्यासाठी जमिन विकण्याचे किंवा गहाण टाकण्याचेहक्क कुळांना मिळाले आणि त्यानंतर सहकारी चळवळीला चालना मिळाली सन १९३८ मध्ये वऱ्हाडातील शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करणाऱ्या जवळजवळ ४६% प्राथमिक (Primary) सहकारी सोसायट्या दिवाळखोर असल्याचे आढळले होते. इतकी त्यांची अवस्था दयनीय झाली होती.

सन १९३९ च्या सप्टेंबरच्या सुरुवातीस दुसरे महायुद्द सुरु झाल्यानंतर परिस्थिती बदलू लागलीयुद्धजन्य परिस्थितीमुळे सहकारी चळवळीत विविधता येऊ लागली. तोपर्यंत सहकारी चळवळीचे स्वरूप फारच एकांगी होते. एवढेच नव्हे तर जागतिक मंदीमुळे तिची कोंडी झाली होती असे दिसते[१४]

सारांश

जागतिक महामंदीची सुरुवात सन १९२९ मध्ये अमेरिकेत झाली असली तरी या काळात जगभरातील संपूर्ण देश बाजारपेठेने एकमेकांशी जोडले गेले होते त्यामुळे अमेरिकेत सुरुवात झालेली मंदी संपूर्ण जगभरामध्ये पसरलीभारत या काळामध्ये जागतिक बाजारपेठेचा एक भाग असल्याने मंदीचे पडसाद भारतातही उमटले. या जागतिक महामंदीमुळे भारतातील पर्यायाने महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीस मोठा धक्का बसला आणि सहकारी चळवळीची वाढ खुंटली गेली. या जागतिक महामंदीमुळे शेतकी उत्पादनाच्या किमती प्रचंड प्रमाणात कमी झाल्या. शेतमालाच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी सहकारी सोसायट्यांकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे शेतकऱ्यांना अवघड झाले याउलट दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी, सरकारी शेतसारा भरण्यासाठी आणि पूर्वीच्या कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठी नवीन कर्जाची मागणी शेतकऱ्यांकडून वाढू लागली परिणामी थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत गेले. सन १९२७-२८ मध्ये अवघी २०% असणाऱ्या थकबाकीचे प्रमाण सन १९३१-३२ मध्ये ४०% पर्यंत वाढले.

थकबाकीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे सहकारी संस्थांचे कामकाज थंडावत चालले कर्जाची परतफेड अतिशय कठीण झाल्याने, कर्जे थकीत गेल्याने सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता गोठली गेली वाढत जाणारी थकबाकी व गोठत चाललेली सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता यामुळे देशातील बहुतांशी भागातील सहकारी सोसायट्यांनी आपला व्यवसाय बंद केला आणि कामकाज थांबविले. महामंदीमुळे फक्त शेतामालाच्याच किंमती घसरल्या नाहीत तर शेतमालाच्या किंमती घसरल्यामुळे शेतजमिनीच्या किंमतीही वेगाने घसरल्या. त्यामुळे सहकारी सोसायट्यांना सक्तीची कर्ज वसुली करणे अशक्य बनले.त्यामुळे अनेक सहकारी सोसायट्या बंद पडल्या

संदर्भसूची-

१. बिपनचंद्र, अमलेश त्रिपाठी, बरून डे, स्वातंत्र्याचा लढा, नशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली,२०१३, पान नं.१२-१३.

२. अवघडे भगवान(संपा), शतकोत्तर सहकार, भारतातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थाचे योगदान सहकारी लोकायन सहकारी प्रकाशन संस्था मर्या,. सातारा, मे. २००४, पान नं. ११.

३. पलांडे पंडित कृषी सहकार नवा दृष्टीकोन हवा, फाले कु.ल. व फाले किशोर (डॉ)(संपा)सहकार चळवळ १९०४-२००४, शतक लेखसंग्रह, उपरोक्त, पान नं. ८२.

४. चौधरी व्ही. के., १०० वर्षातील सहकार कायद्याचे स्वरूप व शतकोत्तर अपेक्षित बदल, अवघडे भगवान (सपा), शतकोत्तर सहकार, उपरोक्त, पान नं. ६४.

५. चौगुले व्ही. टी., व पठाण के. जी., सहकाराची मुलतत्वे,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,१९७९, पान नं. ०३.

६. कर्वे चिंतामण गणेश, जोगळेकर सदाशिव आत्माराम, जोशी यशवंत(संपा), महाराष्ट्र परिचय-संयुक्त महाराष्ट्राचा ज्ञानकोश प्रसाद प्रकाशन पुणे,१९५४, पान नं. ६४६.

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

भागविण्यासाठी, सरकारी शेतसारा भरण्यासाठी आणि पूर्वीच्या कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठी नवीन कर्जाची मागणी शेतकऱ्यांकडून वाढू लागली परिणामी थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत गेले सन १९२७-२८ मध्ये अवघी २०% असणाऱ्या थकबाकीचे प्रमाण सन १९३१-३२ मध्ये ६०% पर्यंत वाढले

शेतमालाच्या घसरलेल्या किमती व शेतकऱ्यांची खालावत चाललेली आर्थिक स्थिती यामुळे आर्थिक अस्थिरता निर्माण झाली यामुळे सहकारी सोसायट्यांना धोक्याचे अस्तित्व जाणवू लागले थकबाकीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे सहकारी संस्थांचे कामकाज थंडावत चालले कर्जाची परतफेड अतिशय कठीण झाल्याने, कर्जे थकीत गेल्याने सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता गोठली गेली वाढत जाणारी थकबाकी व गोठत चाललेली सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता यामुळे देशातील बहुतांशी भागातील सहकारी सोसायट्यांनी आपला व्यवसाय बंद केला आणि कामकाज थांबविल्यामुळे फक्त शेतमालाच्याच किमती घसरल्या नाहीत तर शेतमालाच्या किमती घसरल्यामुळे शेतजमिनींच्या किमतीही वेगाने घसरल्या त्यामुळे सहकारी सोसायट्यांना मंजूर कर्जे वसुली करणे अशक्य बनले कारण मंजूर कर्जे वसुली करावयाचे ठरविल्यास ती जमीन लिलावात काढणे गरजेचे होते आणि जमीन लिलावात काढल्यास शेतजमिनींच्या उतरलेल्या किमतीमुळे ती शेतजमिन फायदेशीर विकणे अशक्य झाले शिवाय ती शेतजमिन घेण्यास कोणी तयार नव्हते.[9]

सन १९२९ मध्ये ऑल इंडिया कोऑपरेटीव्ह कन्फरन्सची All India Cooperative Conference स्थापना करण्यात आली. या काळातील एक महत्वाची अधोरेखित करण्याजोगी घटना म्हणजे सन १९३५ ला झालेली रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (Reserve Bank of India) ची झालेली स्थापना आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या Agricultural Credit Department या विभागाची निर्मिती करून त्या विभागाकडे शेतीस पतपुरवठा करण्यामध्ये येणाऱ्या वेगवेगळ्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली त्यामुळे सहकारी चळवळीचा विकास होण्यास मदत झाली.सन १९३७ मध्येरिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने बहुउद्देशीय सहकारी सोसायट्यांच्या आयोजनाच्या महत्वावर भर देऊन शेतकऱ्यांच्या संपूर्ण जीवनाशी त्यास अंतर्भूत केले

दरम्यान सन १९३९ ला दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर त्याचा प्रभाव सहकारी चळवळीवर पडलाभारतातील सहकारी चळवळीने पुन्हा प्रगतीकडे झेप घेतली दुसऱ्या महायुद्धाच्या प्रारंभाबरोबर अन्नधान्याच्या किंमती वाढल्या त्यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढले शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढल्याने जुने कर्ज फेडण्यास त्यांनी सुरुवात केली परिणामी थकबाकीची रक्कम सन १९३८-३९ मध्ये १४.०५ कोटी रुपये होती. ती सन १९४५-४६ मध्ये ८.४२ कोटी रुपयापर्यंत खाली आली."[10]

जागतिक महामंदीचा फटका महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीलाही बसल्याशिवाय राहिला नाही सन १९२९ मध्ये आलेल्या जागतिक महामंदीपूर्वीच म्हणजे१९२२-२३ पासूनच औद्योगिक क्षेत्रातील काही भागामध्येमोठ्या प्रमाणावर आर्थिक मंदी खोलवर रुजत होती मे.१९३० नंतर बहुतांशी शेतमालाच्या किमती सरासरी४० ते ५० टक्क्यांनी उतरल्या. सर्वसामान्यपणे महाराष्ट्रातील सहकारी सोसायट्यांवर याचा परिणाम झालेला होता सन १९२९-३० ते सन १९३६-३७ या काळात बॉम्बे प्रेसिडेन्सीमधील शेतकी पतसंस्थामध्ये ४३१७ वरून ३७१८ पर्यंत घट झाली. तर सभासद संख्या २६२५६९ वरून १९८२०३ पर्यंत खाली आली.मुंबई प्रांतातील सहकारी सोसायट्यांची संख्या सन१९३१-३२ मध्ये ५८९६ होती. त्यामध्ये घट झाल्यामुळे सन १९३७-३८ या आर्थिक वर्षात ५०९३ सहकारी सोसायट्या असल्याचे आढळले. ही संख्या घटत गेली ती मुख्यत: शेतीशी संबंधित सहकारी सोसायट्यांची संख्या कमी झाल्यामुळे या काळात थकबाकीचे प्रमाण जसे खूपच वाढले तसेच वादग्रस्त प्रकरण लवादाकडे सोपविण्याचे काही सोसायट्यांनी दिवाळे काढण्याचे तसेच सहकारी सोसायट्यांच्या आर्थिक व्यवहारातील भ्रष्टाचाराचे प्रमाणही बरेच वाढले. सदस्यांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाऊ रक्कमेवरील व्याजाचे दरही दोन ते सहा टक्क्यांनी कमी करणे सोसायट्यांना भाग पडले सन १९३३ च्या जूनच्या प्रारंभी आयोजित करण्यात आलेल्या एका गोलमेज परिषदेत सहकार क्षेत्रातील समस्या बद्दल चर्चा करून उपाय सुचविण्यात आले. ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणास आळा घालण्यासाठी दहा भूतारण बँका स्थापन करण्यात आल्या होत्या त्यांची शिखर संस्था म्हणून ७ डिसेंबर १९३५ रोजी मुंबई प्रांतिक भूतारण बँकेची स्थापना करण्यात आली सन १९३५ साली स्थापन झालेल्या रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (Reserve Bank of India) ने शेतीविषयक पतपुरवठा करण्याबद्दल तज्ञामार्फत सल्ला देण्याचे काम पत्करले." सन १९३६ व १९३७ साली कर्जाची कमाल मर्यादा, थकबाकीची वसुली वगैरेबाबत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने शिफारशी केल्या आणि त्यांच्या अनुशंगाने काँग्रेस मंत्रिमंडळातील मोरारजी देसाई व अण्णासाहेब लठ्ठे या मंत्र्यांनी सहकारखात्याची व ग्रामीण विकासाची मागड घातली

मुंबई प्रांताच्या तुलनेने मध्यप्रांतबेराडात तसेच हैद्राबाद संस्थानात सहकारी चळवळ फारच बाल्यावस्थेत होती कृषिविषयक पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी सोसायट्यांचे दायित्व संयुक्त आणि अमर्याद(Joint and Unlimited Liability)

Scanned by CamScanner
Scanned with CamScanner

असावे हे तत्व सर्वत्र स्विकारले गेलेले असले तरी मुंबई प्रांतात अशा अवघड्या वीन सोसायट्यांच्या बाबतीत सन१९३४ पूर्वी ते काटेकोरपणे अंमलात आणले गेले होते आणि १९३४ नंतर १९४४ पर्यंत त्याची एकाही सोसायटीच्या बाबतीत अमलबजावणी करण्यात आलेली नव्हती. याउलट संयुक्त दायित्वाची कडक अमलबजावणी केली जात असल्यामुळे सहकारी चळवळच लोकांना अप्रिय झाली होती. असे १९३९ साली वऱ्हाडातील सहकारी चळवळीबद्दल चौकशी करणाऱ्या समितीला आढळले.'' विशेषत: मराठवाड्यातील शेतकरी इतका कर्जबाजारी झाला होता कि, १९२२ ते १९३७ या काळात लागवडीच्या जमिनीपैकी दहा टक्क्याहून अधिक जमिन सावकारांच्या घशात गेली होती. हैद्राबाद संस्थानात सहकारी चळवळीचा प्रसार झालेला नसल्यामुळे कर्जबाजारी शेतकऱ्याला काबुली सावकारांचे सारखे पाय धरावे लागत असत त्यांचे भांडवल दुप्पटीने वाढत असल्याचे आणि कर्ज म्हणून दिलेल्या छोट्या रक्कमावरही ते ७५ ते १५०% व्याज अक्रिय असल्याचे भरुचांना आढळले.'' मध्यप्रांत-वऱ्हाडातील सहकारी सोसायट्यांचे बहुसंख्य सभासद हे तर वहिवाटीचा हक्क असलेली कुळे होतीतेथे सन १९४०-४१ मध्ये कुळ कायद्यात दुरुस्ती झाल्यानंतर सहकारी सोसायट्याकडून कर्ज घेतल्यास त्याची थकबाकी देण्यासाठी जमिन विकण्याचे किंवा गहाण टाकण्याचेहक्क कुळांना मिळाले आणि त्यानंतर सहकारी चळवळीला चालना मिळाली सन १९३८ मध्ये वऱ्हाडातील शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करणाऱ्या जवळजवळ ४६% प्राथमिक (Primary) सहकारी सोसायट्या दिवाळखोर असल्याचे आढळले होते. इतकी त्यांची अवस्था दयनीय झाली होती.

सन १९३९ च्या सप्टेंबरच्या सुरुवातीस दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्यानंतर परिस्थिती बदलू लागलीयुद्धजन्य परिस्थितीमुळे सहकारी चळवळीत विविधता येऊ लागली. तोपर्यंत सहकारी चळवळीचे स्वरूप फारच एकांगी होते. एवढेच नव्हे तर जागतिक मंदीमुळे तिची कोंडी झाली होती असे दिसते[१४]

सारांश:

जागतिक महामंदीची सुरुवात सन १९२९ मध्ये अमेरिकेत झाली असली तरी या काळात जगभरातील संपूर्ण देश बाजारपेठेने एकमेकांशी जोडले गेले होते त्यामुळे अमेरिकेत सुरुवात झालेली मंदी संपूर्ण जगभरामध्ये पसरलीभारत या काळामध्ये जागतिक बाजारपेठेचा एक भाग असल्याने मंदीचे पडसाद भारतातही उमटले. या जागतिक महामंदीमुळे भारतातील पर्यायाने महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीस मोठा धक्का बसला आणि सहकारी चळवळीची वाढ खुंटली गेली. या जागतिक महामंदीमुळे शेतकी उत्पादनाच्या किमती प्रचंड प्रमाणात कमी झाल्या शेतमालाच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी सहकारी सोसायट्यांकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे शेतकऱ्यांना अवघड झाले याउलट दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी, सरकारी शेतसारा भरण्यासाठी आणि पूर्वीच्या कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठी नवीन कर्जाची मागणी शेतकऱ्यांकडून वाढू लागली परिणामी थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत गेले. सन १९२७-२८ मध्ये अवघी २०% असणाऱ्या थकबाकीचे प्रमाण सन १९३१-३२ मध्ये ४०% पर्यंत वाढले.

थकबाकीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे सहकारी संस्थांचे कामकाज थंडावत चालले कर्जाची परतफेड अतिशय कठीण झाल्याने, कर्जे थकीत गेल्याने सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता गोठली गेली वाढत जाणारी थकबाकी व गोठत चाललेली सहकारी सोसायट्यांची मालमत्ता यामुळे देशातील बहुतांशी भागातील सहकारी सोसायट्यांनी आपला व्यवसाय बंद केला आणि कामकाज थांबविले. महामंदीमुळे फक्त शेतामालाच्याच किंमती घसरल्या नाहीत तर शेतमालाच्या किंमती घसरल्यामुळे शेतजमिनीच्या किंमतीही वेगाने घसरल्या. त्यामुळे सहकारी सोसायट्यांना सक्तीची कर्ज वसुली करणे अशक्य बनले.त्यामुळे अनेक सहकारी सोसायट्या बंद पडल्या

संदर्भसूची-

१. बिपनचंद्र, अमलेश त्रिपाठी, बरून डे, स्वातंत्र्याचा लढा, नशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली,२०१३, पान नं.१२-१३.

२. अवघडे भगवान(संपा), शतकोत्तर सहकार, भारतातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांचे योगदान सहकारी लोकायन सहकारी प्रकाशन संस्था मर्या., सातारा, मे. २००४, पान नं. ११.

३. पलांडे पंडित कृषी सहकार नवा दृष्टीकोन हवा, फाले कु.ल. व फाले किशोर (डॉ)(संपा)सहकार चळवळ १९०४-२००४, शतक लेखसंग्रह, उपरोक्त, पान नं. ८२.

४. चौधरी व्ही. के., १०० वर्षांतील सहकार कायद्याचे स्वरूप व शतकोत्तर अपेक्षित बदल, अवघडे भगवान (सपा), शतकोत्तर सहकार, उपरोक्त, पान नं. ६४.

५. चौगुले व्ही टी., व पठाण के. जी., सहकाराची मुलतत्वे,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,१९७९, पान नं. ०३.

६. कर्वे चिंतामण गणेश, जोगळेकर सदाशिव आत्माराम, जोशी यशवंत(संपा), महाराष्ट्र परिचय-संयुक्त महाराष्ट्राचा ज्ञानकोश प्रसाद प्रकाशन पुणे,१९५४, पान नं. ६४६.

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

Date of Publication:
11 Jan. 2020

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 6.021 iijif FACTOR

Cosmos
IMPACT FACTOR
5.234

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Index

01) Exploring Communal Crisis In Mahesh Dattani's Final Solutions
Dr. Sanjay S. Shivsharan, Mangalwedha ||18

02) Financial Inclusion In India - A Review
Prof.Samadhan Vishnu Bhagare, Mangalwedha ||20

03) संत तुकारामांच्या अभंगातील चिरंतन सामाजिक सत्य
डॉ. रवींद्र वैजनाथराव बेम्बरे, देगलूर ||25

04) संत तुकारामांच्या अभंगातील समाजदर्शन
लक्ष्मी जाधव, मिरज ||29

05) बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडवणारा भाकरीची शपथ कथा संग्रह
डॉ. संजय पाटोळे, रत्नागिरी ||33

06) दलित कवितेतील समाजदर्शन
प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण, कोल्हापूर ||37

07) आदिवासी समाज संस्कृती आणि साहित्य
प्रा.डॉ. राजेश धनजकर, परभणी ||39

08) भाषा, साहित्य, समाज आणि संस्कृती : एक चिंतन
प्रा.डॉ. डी. आर. गाकयवाड, सोलापूर ||43

09) संत साहित्याचे सामाजिक संदर्भ
डॉ. सुवर्णा गुंड--चव्हाण, वडाळा ||46

10) औरंगाबाद येथील अंजिठा वेरुळ लेण्यांचा एक सांस्कृतिक, भौगोलिक अभ्यास
डॉ. राजेश भिमराव गावकरे, मंगळवेढा ||49

11) संत साहित्याचे सामाजिक संदर्भ
डॉ. नवनाथ दणाणे, बार्शी ||53

12) २००० नंतरची ग्रामिण कविता : विशेष संदर्भ ऐश्वर्य पाटेकर लिखीत भुईशास्त्र
प्रा.श्री. कृष्णा काशिराम कोटकर, वरूडचकपान ||67

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

06

दलित कवितेतील समाजदर्शन

प्रा. प्रेरणा एल. चव्हाण
मराठी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

१९६० नंतर मराठी साहित्यात विविध साहित्यप्रवाह उदयाला आले. त्यात ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी इत्यादी साहित्य प्रवाहाचा उल्लेख करता येईल. १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. याच कालावधीत महाराष्ट्रात विविध क्रांतीकारी निर्णय घेण्यात आले. मराठी साहित्य प्रवाहामध्ये विविध साहित्य प्रवाह अस्तित्वात येण्याचा कालखंडही हाच आहे. दलित साहित्य प्रवाह व स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह इ.स. १९६० ला जरी निर्माण झाले असले तरी याची पाळेमुळे प्राचीन मराठी वाग्मयात दिसून येतात. संत सोयराबाई, संत जनाबाई यांनी अभंग रचनेच्या माध्यमातून तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण करत स्त्रिया व क्षुद्र यांच्या वाट्याला आलेले दुःख व्यक्त केले आहे. तर संत चोखामेळांनी ''जोहार मायबाप जोहार मी तुमच्या महारचा महार'' असे म्हणून 'महार' जातीची संकल्पना व्यक्त केली आहे. पण त्या काळात स्त्री व क्षुद्रांच्या केवळ वेदना व्यक्त केल्या गेल्या. त्यासाठीचा केलेला बंड तथा विद्रोह त्यातून दिसून येत नाही. व्यक्तीमध्ये बंड करण्याची ताकद शिक्षणाने येते. शिक्षणाचा महामंत्र देणारा महामेरू डॉ. आंबेडकर यांनी दलित बांधवांना 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा मंत्र दिला आणि दलित साहित्यात वेदनेबरोबरच विद्रोह येऊ लागला. दलित लेखकांच्या व कवींच्या पावलावर पाऊल ठेवून दलित स्त्रियांनाही दलित साहित्याच्या क्षेत्रात कथा, कादंबरी तसेच कवितालेखन केले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, सुरेखा भगत, माया वासनिक, इंदू किरण अत्राम, उल्हासिनी पवळे, संध्या रंगारी, प्रणा व्यवहारे इत्यादींचा उल्लेख करता येईल.

१९६० पासून ते आजतागायत दलित l kfgR k w डोकावणारे समाजदर्शन विविध स्वरूपाचे असले तरी त्याच्या अंतरीची धगधग सारखीच आहे. प्रल्हाद चेंदवणकर 'धोटभर पाण्यासाठी' या कवितेतून म्हणतात,

''धोटभर पाण्यासाठी
हंडाभर रक्तच
दान मागणारा हा देश
कसा म्हणू मी माझा''[१]

'धोटभर पाण्यासाठी' डॉ. आंबेडकरांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला आणि अस्पृश्यांना पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून दिले. हे सर्व जातीयतेवर आधारित होते. त्या काळात स्पृश्य, अस्पृश्य असा भेद होता. जातीय कलह माजला होता. श्रेष्ठ, कनिष्ठ तथा उच्च निचतेचे स्तोत्र माजले होते. समाजाला एकत्र आणण्यासाठी, भेदाभेद नष्ट करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी 'चवदार तळ्याचा' तसेच 'काळाराम मंदिर प्रवेश' सत्याग्रह घडवून आणला व माणसाला माणसासारखे जगण्याचे वरदान मिळाले. आज स्पृश्य अस्पृश्यता जरी नसली तरी समाजातील व्यक्तींच्या मनामध्ये जातीभेदाने केलेले घर अजूनही तसेच कायम आहे. दया पवार यांनी 'तुम्ही प्रकाशाचे पुंजके व्हा' या कवितेत असे सांगितले आहे की,

''गावकुसाबाहेर उपेक्षित वस्ती
राहुट्यचे दोर ताणले आहेत
धमनी धमनीत असंतोषाचे लोट
संतापाने कधीच तटतटत आहेत''[२]

आजही ग्रामीण भागात दलित वस्ती गावाच्या वेशीवरच आहे. गावकुसाबाहेर राहण्याविषयीची चीड, असंतोष दया पवार यांनी इथे व्यक्त केला आहे. तर यातून बाहेर पडण्याची तगमग युवराज सोनटक्के यांच्या 'हाक'[३] या कवितेतून व्यक्त होते. कवी गावकुसाच्या परिघाबर आहे. अर्थात तो गावात येऊ पाहतो आहे, राहू पाहतो आहे. गावाच्या वेशीवरचे दुःख सहन न झाल्यामुळे कवी युवराज सोनटक्के इथे विद्रोहाची भाषा व्यक्त करतात. विद्रोहाचा जन्म वेदनेतून होतो, हे या कवितेतून दिसून येते. दलित कवीप्रमाणे दलित कवयित्रींनी दलित जीवन जाणिवेचे चित्रण त्यांच्या कवितेतून केले आहे. प्रस्तुत कवितेतून हिरा बनसोडे म्हणतात,

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

"अभयारण्यी भीक लोकांत राजपाच्या
हेच अभद्र भूतकालात
या वेदनेच्या वर्तमानाचा सुरुवा लिवा
जरू जाऊ दो ही दास्याच्या परंपराही
लाचार अशातिक मने"

'निर्वाद' या कवितेतून कवयित्रीची 'निर्वाद' या संपूर्ण संस्कृतीविरोधी आहे ज्या संस्कृतीने आम्हाला एवढेच समजले अशी संस्कृती आम्हाला नको आहे. ज्या संस्कृतीत अपमान आहे, या व्यतिरिक्त दुसरे काही नाही अशा संस्कृतीचा अभद्र भूतकाळाने अवघिवीचे मन हेलावून जाते. वर्तमानकाळ हा धुसर, अस्पष्ट असला तर त्यात सत्यतेचे स्वच्छ प्रतिबिंब आहे, असे कवयित्री इथे व्यक्त करते. ज्योती लाजेवार 'तू कधी दिसली नाहीस' या कवितेतून म्हणतात,

"तू कधी दिसली नाहीस
गल्लाकोच्या जरीकाठी हरकली लुगडवत
पुतळ्याची साल महूयात, पोळ पाटल्या हातात
रखराच्या काहण्याही पाहिल्या नाही तुझ्या पायात"

सवर्ण स्त्रीच्या तुलनेत दलित स्त्रीच्या वाटवला आलेले दारिद्र्य, हिणकस जीवनचित्रण ज्योती लाजेवार यांनी या कवितेत चित्रित केले आहे. दोन वेळच्या जेवणाची व्यवस्था न होऊ शकणारी दलित स्त्री उंची वस्त्र व दागदागिने कधीच वापरू शकत नाही. याचे दुःख कवयित्रीला इथे होते. डॉ.आंबेडकरांनी दलित बांधवांना भीक मागून खाण्यापेक्षा 'स्वकष्टाने मिळविलेले अन्न खा' असा सल्ला दिला होता. हा सल्ला शिरोधार्य मानून आज दलित स्त्रिया कष्ट करून स्वाभिमानाने जगू पाहत आहेत. असे वाटते. यातूनच दलितांचा स्वाभिमान जागृत झाला. डॉ.आंबेडकर दलितांना असेही म्हणायचे की, 'एक रुपया भाकरीवर खर्च करा व एक रुपया शिक्षणावर.' म्हणून आज शिक्षण घेण्याच्या कामात झाडाच पहिल्या क्रमांकावर आहेत तर बौद्ध दुसऱ्या क्रमांकावर आहेत. कष्ट, मेहनत, जिद्द, चिकाटी इत्यादी बाबी शिक्षणाने साध्य करता येतात. याचा प्रत्यय आंबेडकरी बांधवांना आला आहे, असे दिसते. पूर्वी हा समाज मेलेल्या ढोराचे मांसही सोलत व ते ढोर भूमीस्पर्शाने अन्न बनत असे. निशा शब्दांचे प्रस्तुत कवितेत म्हणतात,

"उघड्यावर लोकांना मारलेले खाताना पाहिले ही चव
ढोर खा, गुरं खा, मरलेले खा म्हणे मेल्यास शिवत"

सर्व त्यागलेल्या क्षुद्रता गुलामीचे जीवन जगावे

लागत असे. मनुस्मृतीने स्त्री व क्षुद्रांना जगण्याचा हक्क नाकारला होता. डॉ.आंबेडकरांची माणसा-माणसातला भेदभाव संपुष्टात आणण्यासाठी 'मनुस्मृती' हा ग्रंथच संपुष्टात आणला. तसेच स्त्री व क्षुद्र यांना त्यांच्या गुलामीची जाणीव करून दिली.

स्त्रियांच्या न्याय व हक्कासाठी हिंदू कोड बिलाची रचना केली. स्त्रियांचे न्याय व हक्क यांना कायद्याची बैठक प्राप्त झाली. आज स्त्रिया व दलित बांधव यांच्या राहणीमानात बदल झाला आहे. खान-पान, विचारसरणी यातही बदल झालेला आहे. पण जाती आजही लोकांच्या मनामध्ये घर करून आहेत. तसेच स्त्रियांविषयीची तुच्छतेची भावना अस्तित्वात आहे. म्हणून तर आज समाजात आंतरजातीय विवाह केलेले जोडपे त्यांच्याच कुटुंबियांकडून मारले जातात किंवा हैदराबादमध्ये प्रियकराचा अत्याचार करून बळी घेतला जातो. हे माणसा-माणसातील भेदाभेद नष्ट न झाल्याचे द्योतक आहे. समाजातील पुरुषांचा स्त्रियाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे आहे.

आज स्त्रिया शिक्षण घेऊन नोकरी करत आहेत. पण त्यांच्याविषयीची चीड, अवहेलना तशीच टिकून आहे. समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण यात स्त्रियांचा सहभाग प्रत्यक्षात आहे का, असेल तर किती प्रमाणात आहे, नसेल तर का नाही, याचाही शोध घेणे गरजेचे आहे. यामागे स्त्रियांना त्यांच्या 'स्व' त्वाची जाणीव नसल्याचे दिसून येते. स्त्रीने स्वतःचा शोध घेणे गरजेचे आहे. उल्हासिनी काबळे प्रस्तुत कवितेत म्हणतात,

"जग हे ज्वालामुखी आहे
स्त्री ही उफाळता रस आहे"

स्त्रिया जर आत्मजागृत झाल्या, तर त्यांना सन्मान त्यांच्यापासून कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. स्त्रियांच्या ठायी असलेले आत्मबळ विकसित करण्यासाठी समाजातील पुरुषांची तितकीच जबाबदारी आहे. पिता, पती आणि मुलगा यांच्या अधिपत्याखाली वावरत असताना स्त्रिचा सन्मान शुळीस मिळणार नाही. याची दखल घेतली तर स्त्रीमध्ये असलेले 'स्व' त्व जागे होऊ शकते. समाजातील विविध क्षेत्रात स्त्रिया ज्या ठिकाणी काम करतात, त्या ठिकाणी स्त्रियांच्या मनात सुरक्षिततेची भावना निर्माण होणे गरजेचे आहे. ही सुरक्षिततेची भावना निर्माण होण्यासाठी समाजातील पुरुषांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे आहे.

Impact Factor 6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VII ISSUE-IV Apr. 2020

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr. Karad Prakash Desai	Alienation in the Girls From Overseas	1 To 3
2	Dr. Appayya V. Melavanki	Causes and Prospects of Physically Handicapped	4 To 9
3	Amit Kumar Samantaray	Perception of Mathematics Teacher Towards Using Math-Kit at Secondary Level	10 To 15
4	Dr. Govind Krushna Dhoke , Prof. Dr. Karuna S. Ratnaparkhi	Clinical Study to Evaluate The Efficacy of Dhatryadi Kwath In The Management of Pittaj Mutrakruchhra In Children	16 To 19
5	Aabasaheb Shivajirao Sawant	Unemployment Affects on Social Mental Health	20 To 21
6	Aabasaheb Shivajirao Sawant	Types of Unemployment and Its Effect	22 To 23
7	Sunil. E. Birajdar	A Critical Study of Globalisation	24 To 25
8	Sunil. E. Birajdar , Dr. V. D. Hattekar	A Study Offactors That Have Enabled Globalisation	26 To 27
9	Mr.Chandrakant A. Naik	Frequency of Injuries In Volleyball Players Among Teenagers	28 To 29
10	D. B. Wankhade	A Journey of Racism to Reformation With Special Reference to Just Above My Head of James Baldwin	30 To 33
11	Dr. Sana Abdul Raheman Shaikh , Dr.Reshma Shah	Study The Effect of Shatavari Ksheerpak in Patients of Pulmonary Tuberculosis	34 To 36
12	Dr. Gurveer Saini , Dr. S.C. Sarvi	Efficacy of Kapikacchu Churna in Kshinashukra W.S.R. To Oligozoospermia	37 To 40
13	Dr. Sangita A. Deshmukh	Comparative Effect of Yoga and Lezium Exercises on Selected Personality Variables of School Girls	41 To 43
14	Dr. Aradhana G. Vaidya	The Politics of Caste, Class and Gender in the God of Small Things on the Backdrop of Ammu- Velutha Relationship	44 To 46
15	Dr. Priya Narendra Kurkure	Study of Educational Aspiration of Eleven Standard Students	47 To 51
16	Narendra Narsing Suryawanshi	Spiritual Unity of India- Bhakti Movement From South to North India	52 To 54
17	Pramod B.Deshmukh	Spatio-Temporal Change of Livestock in Jalna District: A Geographical Study	55 To 56

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya Vasgade
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VII ISSUE- IV APRIL 2020 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 6.293 ISSN 2349-638x

Spiritual Unity of India- Bhakti Movement From South to North India

Asst.Prof. Narendra Narsing Suryawanshi
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, kale,
Tal.Panhala,Dist. Kolhapur

The spiritualunity in India was manifested in the form of revolution of religious ideology from North to South in form of Vedic, Brahminical, Jain and Buddhist traditions. From the 5th Century the spiritual movement in the form of Bhakti was propagated from South to North India. The term Bhakti is a derivation from the Sanskrit word Bhakti meant divide share or distribute. The notion of Bhakti can be traced to post Vedic Upanishadic literature, as the idea of Bhakti is related to Purusharatha namely Moksha. Svetasastra Upnishad mentions Bhakti in reference to devotion to a personal God.

In Panini's Astadhyayi (5thCentury B.C.) , the word Bhakti used to mean a thing to be liked or loved. The Pancuratra Sanhitas also refers to devotion to Lord as the highest form of attain liberation. The Bhagvata purana describes the nine mode of Bhakti namely Sravana, Samarana, Padasevana, Archna,Dasya, Sakhya, Kirtana, Bandana, Atmnivedana. Sandilya sutra considers Bhakti the superme LOVE for one personal God, while Narada sutras consider it as intensric LOVE for the supreme. Sandilya refers to Bhakti in the following manner honouring him, or honouring every thing that made to remember him, aversion to all that are not associated with singing the glory of him and that he is imminent in all things. Narda describes as LOVE for attributes and greatness of God. for his beauty, worship, recollection, LOVE for him as a servant, a friend, a parent and a beloved wife LOVE of self consecration to him, to absorb in him and the pang of separation from him.

The blossoming of Bhakti began in South India with the rise of a group called Alwars 6th – 9th century. There were twelve Alwar poets Nammalwar, Madhur kavi, Periya, Aantal(Andal), Paigaiyer, Pudatta,
Tirumalsiar, Tiruppam, Tundaradipuri, Tirumanglai, Kulsekhar and among them one was Brahmin, Periyalwar and one women Andal. The early alwars Pudattalwar, Peyalwar and Poygailwar were probably present around 7th century A.D. They started composing the Nalayara Divyaprabandhams in Tamil. This work was inspiration behind the conduct and shape of the southern vaishnism.

The Alwar poets however never reacted against the Vedas and Puranas rather their movement was a reaction against Buddhism and Jainism. They emphasized on chanting the name of God and their concept of Bhakti gained momentum among the common people who was tired of excessive rites and rituals. The song of the Alwar poets reflects that the soul does not find rest until it finds God. The Alwars represented the spiritually and divinity in their Faith. Along with the Alwars, there also emerged a group of Saiva Bhaktas Naynaras. The Naynaras reacted against Buddhism, Jainism and even Vaishnism. They preached Bhakti to Lord Shiva as all omnipotent and omnipresent. The Naynaras to preach their devotion composed a number of literatures like Tevaram, Periyapuranam and Saiva Siddhanta sastras.

The main emphasis of their devotion was greatness of God and feeling if submission, self-abnegation and self surrender to God.

Acharayas followed the Alwars. They preached the teaching and concept of Alwars. They translated the work of Alwars into Sanskrit and preached it among the common people. They were Nathamuni (824-924 A.D.). Yamunacharya (11th cen.) Ramanuja (1027-1137 A.D.) and Srivaishnavism.The Acharyas introduced a new concept of taking the path of Bhakti with the help of a preacher. The Acharyas developed the Alwars doctrine of Prapatti. They based their teaching in both Sanskrit and Tamil scriptures. They attempted to include the Vedic and Upnishadic teachings in the Prabandhams of Alwar. They include Janna and Karma along with devotion in preaching in Bhakti.

Shankaracharya's Advita developed probabl in 7th century. He preached the supremacy

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur
Scanned with CamScanner

165

Vedanta. He emphasized on attaining salvation through Gyan I.e. knowledge. His Bhakti was a reaction against Buddhism. He established the supremacy of the Hindus by establishing monasteries on the four directions. In the east, Govardhan in Puri, Sarada in West, Jyotish near Badrikashram in North and Sringeri on the Tungrabhdra in the South. He organized his disciples in ten orders to propagate his Faith. They are Aranya, Vana, Saraswati, Bharti, Puritirtha, A drama, Giri, Parvata and Sagara.

Nathumani (Ranganathmuni) of the first quarter of ninth century is considered as the founder of the Ramanuja school. Yamunacharya was influenced by the work of the Alwars. He tried to establish the authority of the Pancuratra literature the canon of the Srivaishnava sect. Yamunacharya started the philosophy of Visistadvaita which Ramanuja preached his Mahapurusanirnya upholds the supremacy of Vishnu.

The medieval Bhakti Movement starts with Ramanuja. Ramanuja preached the Visishtadvaita doctrine initiated by Yamunacharya. Ramanuja born in 1017 A.D. composed the philosophical words of Yamunacharya and gave it and solid base. Ramanuja's philosophy was against Shankaracharya's philosophy of advaitavad (monoism) and Maya (illuism) . Ramanuja's philosophy believed in the superme being is one and therefor, preserver and destroyer of the universe. His doctrine believed that one could attain Salvation through the path if Bhakti. He was liberal in his outlook towards the caste system that the Shudras and the out caste could also attain Salvation with the help of a guru (teacher). Ramanuja was a devotee of Narayana and his consort Lakshmi. The vedantic philosophy was included, in the Sri-Bhasyn of Ramanuja. The elements of Bhakti becomes the loftiest and the most important factor in the means of deliverance in the philosophy of Ramanuja.

Madvacharya (1199-1278 A.D.) flourished in 13th century. The Bhagvata Purana influenced his philosophy, which was distinct dualism. He rejected the philosophy of Sankaracharyas qualified monoism and Ramanuja's Vishistadaivtata. His Bhakti Movement made room for general vaishnism. He composed thirty seven treaties on his doctrine, which includes Bhasya of the Vedanta sutras, Bhagvata-tatparya nimya and commentaries on ten Upnishadas. In the philosophy of Mashvacharya, there is adoration of Krishna by Bhakti.

In Karnataka, the Haridasa saints propagated the Bhakti Movement. They could reject the social and caste distinctions and included all sections of people in their movement. The earliest Dasa Bhakti poets were Sripadarja, Purandaradasa and Kanakdasa. Kanakdasa was of low BIRTH and considered Bhakti as the superme. The greatest gift of the Karnataki Bhakti movement was the development of the Karnataka Classical music. Purandaradasa is considered as the father of it.

The dasa saints expressed their LOVE towards God Krishna through music and dance. The dasa saints did not worship Radha. Sripadraja composed Bhramargeet, Benugeet and Gopigeet. Jagnnath dasa composed Harikathamritsar. Tipamma dasa and Madhavdasa made the vaishnav music popular in their vernacular language.

The Bhakti movement in Maharashtra was taken up by Varkari saint. The mysticsm of Marathi Bhakti began with Dnyaneshwar. Namdev, a tailor who rejected the caste system and worship of idol. He insisted on chanting the name of Govinda. Eknath a Brahmin by BIRTH also rejected the caste system. His Haripatha, a collection of twenty six abhangas reflected monism and mystic experience. Tukaram, the shudra shopkeeper wrote abhangas. The hymns of Tukaram had great significance in the Maratha country. They played a great role in spreading the Bhakti movement. Namdev, Tukaram were great Bhakti philosophers, who did not formulate any philosophy. There LOVE towards God was sincere devotion to him. The Bhakti poets of Maharashtra rejected the caste system and beloved in devotion to God as the main medium to attain spiritual bliss of almighty. The Bhakti movement of Maharashtra brought in a revolution. There were sprout of Bhakti literature in vernacular language. It developed the nationalism in Maharashtra.

Another two Bhakti poets who based their teachings on Bhagvata purana was Vishnu seaming (14th century) and Sridhar seaming (15th century). Vishnuswami brought in the element of Radha to his teachings. He wrote commentaries on the Vedanta sutra, the Bhagvata Gita and Bhagvata purana. He believed in dualist philosophy. Sridharswami was the preacher of Gobindanatha or Govardhara in Puri. His

Principal

Scanned with CamScanner

work Bhagvata, is influenced by the Sankaracharyas philosophy of Advaitavad . Sankaradeva was also greatly influenced by the writings of Sridharswami. The Charitaputis mention that Sankaradeva after hearing the Bhagvata purana having the tikka of Sridharswami by Jagdish Mishra attained the complete knowledge of Bhagvata Bhakti and he started preaching his Bhakti doctrine.

In 14th century, the Bhakti movement received a new energy with the coming of Ramananda. He was fifth in apostolic succession to Ramanuja. He in his early years believed in the Vishistadaivtata philosophy of Ramanuja. But later, he developed his own teachings. He could not reject the caste system but made a strong move by including the shudra and women as his disciples. Ramananda moved to North India and started his new school. However, he did not rule the supremacy of the Brahmanas but he included the lower caste and shudra in his movement and gave them an equal footage. Ramananda used vernacular medium Hindi propagate his Faith.

He had twelve disciples including a Jat name Dhanna, a barber named Sena, a cobbler Raidasa or Ravidasa and Kabir and two women Padmavati and Sursari and Anantamanda, Pipa, Bhavananda, Sikhs, Sursara, Narahari, Ramananda. His main philosophy was devotion to God and brotherhood among all people. The preaching of his philosophy gave a boost to the Bhakti movement. Ramananda's reform was a radical reform. He allowed the people of lower caste to dine together with the Brahmanas maintained that the farmer have to be the devotee of Vishnu. Ramananda is regarded as the main propagate of the Bhakti philosophy popularly known as the Bhakti movement of India.

The tradition of Bhakti movement originated in South India and moved to North India as stated in Padmapurana, were in Bhakti was manifested as individual and says, " I was born in Tamildesa, grow up in Karnataka, middle aged in Maharashtra region and became old in North India."

Ramananda described in following manner ' Bhakti Dravida Upaji , Laya Ramananda, Pragat Kiya Kabira Ne Saptadvip Naukhanda (Bhakti was born in Dravida, Ramananda brought Bhakti from the Dravida land and Karvir made it popular in rest of India).

References:

1. Radhakrishnan S.(1923). Indian Philosophy, 1993(6th impression),Oxford university press, New Delhi,P.558.
2. Lal B.K.(1973),Contemporary Indian Philosophy, Motilal Banarsidas, New Delhi, P.33
3. Murthy H.V.S.,(1973). Vaisnarism of Sankaradeva and Ramanuja (A Comparative Study), Indological publishers, Delhi, P.9
4. Schelling A (ed.), (2011) The Oxford Anthology of Bhakti Literature, Oxford Press, P.xxii.
5. Neighbours M (ed.),(1982),Bhakti Ratnakara of Sankaradeva and History of the concept of Bhakti, Punjab University, Patiyala, P.6
6. Srivastava A.L.(1971),Medieval Indian Culture, Printsman, Agra,P.45
7. His walk K.D.(2001),Bhartiya Patabhumit Sankari Sahitya Arun Sattriya Sangit, Banalata,Guwahati,P.1
8. Mazumder A.K.- Bhakti Renaissance, Bhartiya Vidya Bhavan, Calcutta,P.23
9. Hawley J.and Juergerisymeyer M.(2004), Songs of the Saints of India, Oxford University Press, New Delhi,P.4

Principal

Scanned with CamScanner

Research Paper Publication

2020-21

Quarterly

ISSN 2582-5429 (online)

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April-June 2020 Vol.02 ISSUE. I (C)

हिंदी साहित्य में विविध विमर्श

Guest Editor

Dr.Mangala Sabadra
Principal
Smt.Padambai Kapurchandji Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal

Executive Editor

Dr. J.V.Dhanvij
Vice-Principal
Smt.Padambai Kapurchandji
Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal

Dr. Shilpa Patil
Vice-Principal
Smt.Padambai Kapurchandji
Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal

Associate Editor

Mr. Nilesh S. Guruchal
Smt.Padambai Kapurchandji
Kotecha Mahila Mahavidyalaya,
Bhusawal

Dr. Vijay E. Sonje
D. N. College,Faizpur
Tal.Yawal
Dist.Jalgaon

Chief Editor : **Dr. Girish S. Koli** , AMRJ, Yawal
For Details Visit To – www.aimrj.com

Akshara Publication

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ISSN 2582-5429(online)

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (C)

www.aimrj.com हिंदी साहित्य में विविध विमर्श Email ID. aimrj18@gmail.com

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श	ओमप्रकाश	3-7
02	दलित नारी विमर्श : एक दृष्टिकोण	डॉ. सुरेश कानडे	8-11
03	इस्लाम और दलित व दलित मुसलमान	डॉ॰ इबरार खान	12-17
04	इक्कीसवी सदी की कविताओं में दलित विमर्श	प्रो.डॉ.मुरलीधर अच्युतराव लहाडे	18-20
05	'आल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी जीवन	प्रा.डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार-निकम	21-24
06	हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श	वसुंधरा देसाई	25-29
07	निर्मला पुतुल की कविताओं में आदिवासी स्त्री विमर्श	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	30-36
08	मणिका की कहानी में स्वछंद नारी	डॉ.घोडके अरविंद अंबादास	37-39
09	'धार' उपन्यास आदिवासी पीड़ा का दस्तावेज	प्रा.डॉ.भारती बी.वळवी	40-46
10	दलित साहित्य में स्त्री विमर्श	डॉ.सुधीर गणेशराव वाघ	47-49
11	हृषिकेश सुलाभ के नाटक में आदिवासी विमर्श	डॉ.अशोक शामराव मराठे	50-54
12	'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य में चित्रित नारी चेतन	प्रा.नितिन विठ्ठल पाटिल	55-59
13	'दंडकारण्य' कविता : आदिवासी अस्मिताबोध	प्रा.सुपर्णा संसुद्धी	60-61
14	'पाँचवाँ स्तंभ' उपन्यास में चित्रित नारी विमर्श	डॉ.संजयकुमार शर्मा, डॉ.दिनानाथ मुरलीधर पाटील	62-65
15	कबूतरा जनजाति की त्रासदी : 'अल्मा कबूतरी'	प्रा.पोटकुले हिरा तुकाराम	66-68
16	किन्नरों की आपबीती लक्ष्मी की जबानी- ('मै लक्ष्मी...मै हिजडा'आत्मकथा के विशेष संदर्भ में)	प्रा.सौ.कविता संदीप तळेकर	69-73
17	स्त्री विमर्श का भारतीय संदर्भ एवं निर्मल वर्मा की कहानी माया दर्पण	डॉ.प्रीति सुरेंद्रकुमार सोनी	72-80
18	'विजन' उपन्यास के स्त्री पात्रों का मानसिक अंतर्द्वंद्व	डॉ.संगीता सूर्यकांत चित्रकोटी	81-84
19	साहित्य एवं नारी विमर्श	संगीता राव	85-87
20	समकालीन हिंदी कहानी में दलित चेतना	प्रा.रज्जाक शेख	88-90
21	दलित साहित्य की अवधारणा	प्रा.पाटोले अनीता किसन	91-93
22	स्त्री चेतना का उपन्यास – 'मुझे चाँद चाहिए'	प्रा.डॉ.पूनम त्रिवेदी	93-96

©Copyright 2020 AMRJ . All Rights Reserved

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Ka
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ISSN 2582-5429(online)

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (C)

www.aimrj.com हिंदी साहित्य में विविध विमर्श Email ID. aimrj18@gmail.com

'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य में चित्रित नारी चेतना

प्रा. नितिन विट्ठल पाटिल

विट्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कले

मोबाइल-9049959282 ई-मेल- nitinpatil9282@gmail.com

सदियों से नारी के ऊपर अन्याय अत्याचार होते आए हैं। नारी को केवल एक वस्तु के रूप में देखा गया है। उसके अस्तित्व को नकार कर नारी को उसके अधिकारों से वंचित रखा गया है। हमारा भारतीय समाज पुरुष सत्तात्मक समाज है,नारी के लिए कोई भी जगह नहीं है। नारी को केवल एक काम करने की मशीन के रूप में देखा जाता है। उसके विचारों को थोड़ी सी भी अहमियत नहीं दी जाती है। उसकी भावनाओं को पैरों तले रौंदा जाता है। आधुनिक हिंदी साहित्य के अंतर्गत नारी विमर्श को लेकर बहुत सारी रचनाएं लिखी जा चुकी है। इन रचनाओं के अंतर्गत नारी के अधिकारों को लेकर सजगता निर्माण की जा रही है। रूढ़ी और परंपराओं में जकड़ी नारी को मुक्त करने की कोशिश इन रचनाओं के माध्यम से हो रहा है। ममता कालिया जी ने 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य लिखकर नारी संबंधी विविध प्रश्नों को वाणी देने का काम बखूबी किया है। ममता कालिया जी ने हिंदी साहित्य की विभिन्न विधाओं में अपनी लेखनी चलाई है। ममता कालिया जी नारी चेतना को अपने साहित्य के माध्यम से जागृत रखने वाली एक सशक्त साहित्यकार के रूप में जानी जाती है। उनकी सारी रचनाएं अनुभवों से प्रेरित दिखाई देती है।

ममता कालिया जी अपनी रचनाओं के माध्यम से केवल नारी जीवन की समस्याओं को चित्रित ही नहीं करती है तो नारी को संघर्षरत रहने का संदेश भी देती है। ममता जी इस संदर्भ में खुद ही लिखती है- "नारी की स्थिति मेरी कल्पना में ऐसी होनी चाहिए कि उसका वैचारिक विकास हो, उसे वाचा मिले, वाणी मिले, उसे अपने विचारों को, अपने विद्रोह को दबाना ना पड़े। नारी की यह स्थिति आधुनिक काल में हो।"[1] ममता कालिया जी ने इन स्थितियों को 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य के माध्यम से चित्रित किया है। यह खंडकाव्य नारी संघर्ष का बहुत बड़ा दस्तावेज माना जा सकता है। इस खंडकाव्य का उद्देश्य केवल पाठकों के सामने रामकथा प्रस्तुत करना नहीं है। रामकथा का आधार लेकर ममता कालिया जी ने आज की नारी को संघर्षरत रहने का संदेश दिया है। साथ में सीता के चरित्र के द्वारा नारी जीवन संबंधी प्रश्नों को पाठकों के सामने रखने का प्रयास किया गया है। परंपरा से पीड़ित होती आयी नारी के मन में क्रांति की ज्वाला भड़काने का काम प्रस्तुत खंडकाव्य करता है। सीता के चरित्र के माध्यम से आधुनिक नारी के स्वाभिमान को उद्वेलित करने का काम ममता कालिया जी ने किया है।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

©Copyright 2020 AMRJ. All Rights Reserved

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (C)

www.aimrj.com हिंदी साहित्य में विविध विमर्श Email ID. aimrj18@gmail.com

'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य में सीता के जीवन से जुड़े विविध प्रश्नों के माध्यम से ममता कालिया जी ने वर्तमान नारी जीवन से जुड़े प्रश्नों को हमारे सामने रखने का प्रयास किया है। आज हम देखते हैं कि समाज के अंतर्गत नारी चरित्र को लेकर बहुत सारी शंकाए उत्पन्न की जाती है। हर समय उसके चरित्र के ऊपर कीचड़ उछाले जाते हैं। सीता ने अपनी पवित्रता के कारण असुरों के अहम को जीत लिया था। किंतु अयोध्या नगरी में लौटने के बाद सीता के चरित्र को लेकर लोगों में चर्चा चलने लगी। इन्हीं चर्चा के चलते राम के मन में भी सीता के प्रति संदेह उत्पन्न होने लगा। इसी संदेह के चलते सीता को अग्नि परीक्षा भी देनी पड़ी। लेकिन इस घटना के चलते सीता को बहुत दुख हुआ। वह दुखी अंतःकरण से कहती है-

"लोकापवाद का भय था
या निज की वह कमजोरी
जो विकट परीक्षा ले ली
उस मिलन -घड़ी में मेरी।"[2]

यहां पर सीता ने अपने पति राम को यह सवाल किया है कि लोगों की चर्चाओं के चलते आपने मेरी परीक्षा ले ली या आपके ही मन में मेरे चरित्र को लेकर संशय उठा हुआ था। आज हम देखते हैं कि आज के युग में भी नारी को उसके पति और समाज के संशय वृत्ति का सामना करना पड़ता है। उसको कितने सारी परेशानियों का सामना करना पड़ता है। बाद में जन निंदा के चलते पति राम सीता को त्याग देते हैं। सीता का त्याग करते समय वह सीता के बारे में जरा भी नहीं सोचते हैं। निर्णय लेते समय अपनी पत्नी सीता के साथ इसके बारे में चर्चा तक नहीं करते हैं। सीता इस बात को लेकर मन में सोचते हुए कहती है-

" बांटी जाती पत्नी से
हर एक चीज है आधी;
तुमने अपने निर्णय की
आशंका भी न प्रकट की ।"[3]

इसी तरह आज परिवार के अंतर्गत कोई भी निर्णय हो उसमें नारी के विचारों को थोड़ी सी भी अहमीयत नहीं होती है। यहांपर ममता कालिया जी ने सीता के माध्यम से आज के नारी के मन में उठने वाले सवालों को चित्रित करने की कोशिश की है।

ममता कालिया जी ने 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य के अंतर्गत अप्रत्यक्ष रूप में बच्चों के पालन पोषण की जिम्मेदारियों को लेकर कुछ प्रश्न उपस्थित किए हैं। सीता वाल्मीकि के आश्रम में दो बच्चों को जन्म देती है। वहां से उन बच्चों के ऊपर संस्कार करने की सारी जिम्मेदारी सीता अपने कंधों पर उठा लेती है। अपने मां का दायित्व वह पूरी तरह से निभाती है। लेकिन पति राम एक आदर्श राजा होने के बाद भी अपने पिता होने के कर्तव्य को भूल जाते हैं। आधुनिक समाज में भी बच्चों को संस्कार देने उनका पालन पोषण करने की सारी जिम्मेदारियों का सारा बोझ एक

©Copyright 2020 AMRJ. All Rights Reserved

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (C)

www.aimrj.com हिंदी साहित्य में विविध विमर्श Email ID. aimrj18@gmail.com

माँ को ही उठाना पड़ता है। लेकीन इसका श्रेय उसे कभी नहीं मिलता है। सीता अपने पति राम के साथ अपना कर्तव्य मानकर वनवास चली जाती है।वहां पर रावण सीता को लंका उठा ले जाता है। वहां से ही सीता के पति वियोग की कहानी शुरू होती है। जब राम सीता को अयोध्या में वापस लाते हैं तो सीता की तरफ संदेह की दृष्टि से देखा जाता है। राम भी पत्नी के बिना वन में बहुत दिनों तक रहे थे, तो यहां पर यह प्रश्न उपस्थित हो जाता है कि केवल सीता को ही क्यों चरित्र की अग्निपरीक्षा देनी पड़ती है। पति राम की परीक्षा क्यों नहीं ली जाती है, उनको संदेह की नजर से क्यों नहीं देखा जाता है। इस संबंध में 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य में सीता के माध्यम से सवाल उठाए गए हैं। जैसे-

"अपवित्र सिर्फ नारी ही
होती है क्या जीवन में
क्या पुरुष पान कर आता
पावनता का घुट्टी में !"[4]

आधुनिक युग के संदर्भ में यदि देखा जाए तो आज अपवित्र होने की बातें केवल नारी पर ही थोप दी जाती है।पुरुष के संदर्भ में इस बात को लागू नहीं किया जाता है। क्योंकि हमारी मानसिकता उस तरह से बनी हुई है। ममता कालिया जी ने इस गंदी मानसिकता को इस खंडकाव्य के माध्यम से फटकारा है। सीता के माध्यम से आज के नारी के मन में उठने वाले प्रश्नों को समाज के सामने रखा है। उस युग में सीता ने अपने ऊपर होने वाले अन्याय अत्याचार को चुपचाप सहन कर लिया था। किंतु आज की नारी अपने ऊपर होने वाले अन्याय को सहन नहीं करेगी। वह उसका प्रतिकार जरूर करेगी। युगों -युगों से चलते आ रहे गलत धारणाओं का ममता जी ने प्रखर रूप में विरोध किया है। साथ में नारी को जागृत होने का संदेश भी दिया है।

कोई भी पति अपनी पत्नी को जब चाहे छोड़ देगा, जब चाहे अपना लेगा इस घटिया पद्धति को ममता जी ने नकारा है। वैसे देखा जाए तो आज इन परिस्थितियों में काफी बदलाव आ चुका है। नारी शिक्षित होकर गलत रीति-रिवाजों का प्रखर विरोध कर रही है। नारी अत्याचार को लेकर विविध कानून भी बनाए गए हैं। किंतु फिर भी लोगों के मानसिकता में आज भी पूरी तरह से बदलाव नहीं हुआ है। आज भी हमारे समाज व्यवस्था नारी को दोयम दर्जा का स्थान देती है। इन्हीं बातों को 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य के माध्यम से ममता कालिया जी ने चित्रित करने का काम किया है। अश्वमेध यज्ञ के समय राम अपनी पत्नी सीता को अपनाने का निर्णय लेते हैं। वह निर्णय भी राम सीता के प्रति प्रेम है इसलिए नहीं लेते हैं तो अपना महत्वाकांक्षी यज्ञ पूरा करने के उद्देश्य से लेते हैं। यहांपर इस बात को प्रस्तुत कर ममता कालिया जी ने पुरषी स्वार्थी वृत्ति का पर्दाफाश करने की कोशिश की हुई है। सदियों से ही नारी को प्रेम के बदले

©Copyright 2020 AMRJ. All Rights Reserved

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (C)

www.aimrj.com हिंदी साहित्य में विविध विमर्श Email ID. aimrj18@gmail.com

में घृणा ही मिली हुई है। बार-बार नारी को अपने पति के प्रति एकनिष्ठ होने का सबूत देना पड़ता है। जैसे सीता इस खंडकाव्य के अंतर्गत अपने निष्कलंकीत होने के बारे में कहती है-

"मेरा मन मणि सा उज्जवल
तन मेरा कलुष -रहित है।
मेरे चेतन, अवचेतन
में रामनाम अंकित है।"[5]

इसी तरह आज भी समाज के अंतर्गत बहुत सारे परिवारों में नारी को अपने निष्कलंकीत होने का सबूत देना पड़ता है। लेकिन कोई भी समय हो पुरुषों को कभी भी अपने निष्कलंकीत होने का प्रमाण नहीं देना पड़ता है। पुरुषों के आचरण पर कोई भी सवाल नहीं उठाता है। यदि कोई गलत आचरण करने वाला पुरुष होता भी है तो वह तो पुरुष है कह कर बात को छोड़ दिया जाता है। लेकिन इन गलत रीति-रिवाजों परंपराओं का विरोध करती हुई आज की नारी दिखाई देती हैं।

'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य मैं सीता को एक संघर्षशील नारी के रूप में दिखाया गया है। अश्वमेध यज्ञ के समय में जब सीता को फिर से अपने चरित्रता को साबित करने के लिए परीक्षा देने की बात उठाई जाती है, तब सीता इस बात का विरोध करती हुई दिखाई गई है। वह इस बात को विराम लगा देना चाहती है। सीता प्रश्न पूछती है कि आप तो एक आदर्श राजा है, लेकिन क्या एक आदर्श राजा का कर्तव्य अपने पुत्रों को संभालना नहीं है। प्रजापालन के साथ अपनों का ख्याल रखना नहीं है। यदि अपनों से ज्यादा आपको अपना धर्म प्यारा लगता है, तो आप इसका पालन करो मैं अब अपने धरती माँ के पास चली जाती हूँ। अपनी माँ के पास चले जाने के बाद वहां पर अपमानित तो होना नहीं पड़ेगा। संशय के जहरीले बाणों से घायल होने से बच तो जाऊंगी।वहां पर मेरा अपमान करनेवाला तो कोई नहीं होगा। सीता दुखी स्वर में कहती है -

"मैं जन्मी थी पृथ्वी से
पृथ्वी में जाती हूँ अब
लो हुई काल- गति पूरी
लव कुश का भार गहो अब"[6]

इस तरह 'कितने प्रश्न करूँ' खंडकाव्य के पृथ्वी प्रवेश इस प्रसंग में ममता कालिया जी ने सीता के चरित्र के माध्यम से नारी के विद्रोही स्वरूप को चित्रित किया है। साथ में सीता के स्वाभिमान को जागृत होते हुए यहांपर दिखाया गया है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि 'कितने प्रश्न करूँ' इस खंडकाव्य के माध्यम से सदियों से नारी पर हो रहे अत्याचारों को समाज के सामने रखने की कोशिश ममता कालिया जी ने की है। इस खंडकाव्य के अंतर्गत सीता ने जो भी प्रश्न उठाए हैं ,वह सब आज के नारी के मन में उठने

©Copyright 2020 AMRJ. All Rights Reserved

ISSN 2582-5429(online)

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2020 VOL.02 | ISSUE. I (C)

www.aimrj.com हिंदी साहित्य में विविध विमर्श Email ID. aimrj18@gmail.com

वाले प्रश्न है। आज हम देखते हैं कि नारी को केवल एक उपभोग की वस्तु के रूप में देखा जाता है। उसके अस्तित्व को नकारा जाता है। मनुष्य ने आज विज्ञान के अंतर्गत बहुत सारी तरक्की कर ली है ,किंतु नारी की स्थिति समाज में वैसे की वैसे ही है। नारी के चरित्र को लेकर बहुत सारे सवाल उठाए जाते हैं। उसे हर बार संशय की दृष्टि से देखा जाता है। अपने परिवार के अंतर्गत भी उसे हर बार अपमानित होना पड़ता है। इन्ही बातों का प्रस्तुत खंडकाव्य में सीता के चरित्र को माध्यम बनाकर ममता कालिया जी ने प्रखर रूप में विरोध किया है। साथ में आज की नारी इन अत्याचारों को कदापि सहन नहीं करेंगी यह भी संदेश ममता जी ने दिया है। इसी कारण हम यह खंडकाव्य नारी चेतना का सबसे बड़ा दस्तावेज मान सकते हैं।

संदर्भ सूची :

1. ममता कालिया व्यक्तित्व एवं कृतित्व, डॉफैमीदा. बिजापुरे, पृ.15
2. कितने प्रश्न करूँ(खंडकाव्य), ममता कालिया, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2016, पृ. 28
3. वही, पृ. 34
4. वही, पृ. 54
5. वही, पृ. 60
6. वही, पृ. 63

©Copyright 2020 AMRJ. All Rights Reserved

Impact Factor 6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VII ISSUE-VI JUNE 2020

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

13	Dr. Raghunath S. Raut	Ayurvedic Management of Sandhigata Vata (Osteo Arthritis) - A Case Study	52 To 55
14	Dr. Ravindra B. Ghaywate	A clinical study of Panchaprasrutik Basti in Sandhigata Vata	56 To 61
15	Dr. Raghunath S. Raut	The Management of Vishada (Depression) by Shirobasti with Baladhatrayadi Tailam	62 To 65
16	हिमाँशु शर्मा	जयशंकर प्रसाद जी के नाटकों में अभिव्यक्त कर्मवाद और नियति	66 To 68
17	डॉ. सरिता नागोराव गाडेगावकर	अस्पृश्यतेसंदर्भात महात्मा फुले यांचे विचार	69 To 71
18	प्रा.डॉ.श्रीमती सुजाता चंद्रकांत पंडित	जागतिक पर्यावरण दिन – जैवविविधता महत्व	72 To 74
19	बाजीराव भागवत इंगोले डॉ. महेशचंद शर्मा	चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्हयातील जिल्हा, राज्य, विद्यापीठ व राष्ट्रीय स्तरावरील स्पर्धामध्ये सहभागी होणाऱ्या खेळाडूंच्या क्रीडाविषयक आर्थिक समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास	75 To 81
20	अविनाश विठ्ठलराव खरात डॉ. महेशचंद शर्मा	ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या चिंता, आक्रमकता व उपलब्धी अभिप्रेरणाचा तुलनात्मक अभ्यास	82 To 88
21	सय्यद युनुस परवेज सय्यद युसुफ डॉ. सुनिता पाटील	नांदेड शहरातील उर्दू माध्यमाच्या शाळांतील माध्यमिक स्तरावरील मुस्लिम मुलींना शिक्षणात येणा–या समस्यांचा – चिकित्सक अभ्यास	89 To 92
22	प्राचार्य डॉ. राम बोरगांवकर	धृपद : संकल्पना आणि स्वरुप	93 To 95
23	प्रा. नितिन विट्ठल पाटिल	'भ्रष्टाचार के सैनिक' व्यंग्य संकलन में चित्रित राजनीतिक व्यंग्य	96 To 98
24	डॉ. कैलास सर्जेराव मोटे	उस्मानाबाद जिल्हयातील बाल भिक्षेकरी : एक सामाजिक समस्या व उपाय	99 To 105

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

'भ्रष्टाचार के सैनिक' व्यंग्य संकलन में चित्रित राजनीतिक व्यंग्य

प्रा. नितिन विट्ठल पाटिल
विट्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कले

आधुनिक मानव जीवन पर राजनीतिक परिस्थितियों का काफी गहरा प्रभाव दिखाई दे रहा है। भारतीय राजनीतिक माहौल की गंदगी से आम आदमी परेशान हो चुका है। आजाद भारत को लेकर लोगों ने जो सपने संजोए थे, वे सब धीरे-धीरे धाराशाही होने लगे हैं।राजनीति को एक करियर के रूप में देखा जाने लगा है। स्वार्थी राजनीति के चलते देश की अवस्था दिन-ब-दिन बिगड़ती चली जा रही है। हमारे देश सेवक जनता को दोनों हाथों से लूटने का काम कर रहे हैं। देशसेवा के बदले पारिवारिक सेवा को नेता लोग महत्व दे रहे हैं। देशसेवा केवल भाषणबाजी तक सीमित रह चुकी है। नेता लोग सफेदपोश में काले धंधे करने में माहिर हो चुके हैं। सत्ता प्राप्ति के लिए हमारे नेता वर्ग नैतिक मूल्यों का हनन करते हुए दिखाई दे रहे हैं। हमारी राजनीति केवल चुनावी राजनीति तक सीमित रह चुकी है। हमारे नेता लोकतंत्र का गलत ढंग से इस्तेमाल कर रहे हैं। हिंदी व्यंग्य साहित्य के अंतर्गत भारतीय राजनीति को लेकर बहुत सारे व्यंग्य लिखे जा चुके हैं। आज के आधुनिक व्यंग्य साहित्य में राजनीतिक विकृतियों का पर्दाफाश करने में प्रेम जनमेजय जी का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। इन्होंने अपने व्यंग्य साहित्य के माध्यम से राजनीतिक चालबाजीयों की धज्जियां उड़ाई है।

'भ्रष्टाचार के सैनिक' यह व्यंग्य रचना प्रेम जनमेजय जी द्वारा लिखी हुई है । इस व्यंग्य रचना के अंतर्गत प्रेम जनमेजय जी ने राजनीतिक विसंगतियों पर व्यंग्य के अत्यंत कठोर प्रहार किए हैं। अपने राजनीतिक व्यंग्यों के माध्यम से भारतीय जनता के चेतना को जागृत करने का काम जनमेजय जी ने किया है। इनके व्यंग्य पाठक को सोचने के लिए मजबूर कर देते हैं। हमारे देशसेवक कहे जानेवाले नेता अपने स्वार्थ पूर्ति के लिए राजनीति का इस्तेमाल करते हैं। राजनीति के सहारे धन बटोरना इनका एकमात्र उद्देश्य रहा है। भ्रष्टाचार के सहारे ही नेतावर्ग राजनीति में अपना अलग स्थान प्राप्त कर लेता है।आज राजनीति में आने से पहले भ्रष्टाचार को खत्म करने की बातें करते हैं, लेकिन वही नेता चुनाव जीतने के बाद भ्रष्टाचार को गले लगाकर अलग-अलग ऊंचाइयों को छूने की कोशिश करते हैं । राजनीति में जो जितना भ्रष्ट और नैतिकता विहीन है उसको ही सबसे ज्यादा अवसर प्राप्त होते हैं। इस संबंध में व्यंग्य करते हुए प्रेम जनमेजय जी लिखते हैं-" भारत की आन है प्रजातंत्र, भारत की शान है उसके योद्धा। धन्य है वह सैनिक जो भ्रष्टाचार के द्वारा, भ्रष्टाचार के और भ्रष्टाचार के लिए हैं। धन्य हैं वे जिन्हें देख कपड़े पहनने वाले को शर्म आती है। हम उनके जज्बे और नंगई के साहस को सलाम करते हैं"[1]इस तरह राजनीति में भ्रष्टाचार को अपना नैतिक अधिकार समझा जाने लगा है। इस विकृत मानसिकता के चलते हमारे नेताओं ने पूरे देश को बर्बाद करके रख दिया है। राजनीति को अपनाते ही हमारे नेता लोग देश को लूटने पाटने की कला को अपने आप विकसित कर लेते हैं।इस कला के कारण ही हमारे नेता राजनीति में अपना दबदबा कायम रखते हैं।इस तरह इस व्यंग्य रचना में राजनीतिक भ्रष्टाचार की पोल खोलने का काम जनमेजय जी ने किया है।

राजनीति का वास्तविक लक्ष्य आम आदमी का विकास करके देश को मजबूत बनाना है।किंतु आज हमारे नेतागण खुद का विकास करके देश को अंदर से खोखला करने का काम कर रहे हैं। वास्तव में हमारे प्रजातंत्रीय व्यवस्था के अनुसार नेतावर्ग देश के सेवक होते हैं, किंतु आज हम देखते हैं कि सेवक ही आज देश के मालिक बन बैठे हैं। इन विपरीत परिस्थितियों के ऊपर प्रेम जनमेजय जी नेअत्यंत मार्मिक रूप में व्यंग्य करते हुए लिखा है-" आजकल उलटबांसी ही चलती है, कबीर जी। स्वामी बनाने वाला एक दिन का वोटर, सेवक है और पाँच वर्ष की सेवा के लिए नियुक्त किया गया सेवक स्वामी है।"[2] जनता को केवल स्वामी होने का भ्रम पैदा किया जाता है, वास्तविक स्थिति कुछ अलग ही है। आए दिन हमारी भारतीय राजनीति स्वार्थ के दलदल में फंसती चली जा रही है। राजनीति से

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)

नीति शब्द का कोई संबंध नहीं रहा है। भारत के नेता लालची वृत्ति को अपनाकर अपना स्वार्थ साधने में लगे हुए हैं। इस घटिया और संकुचित मानसिकता के कारण आम आदमी दर-दर की ठोकरें खा रहा है। इन विसंगत स्थितियों के ऊपर जनमेजय जी ने व्यंग्य के अत्यंत तीखे प्रहार किए हैं। नेताओं के स्वार्थी वृत्ति का पर्दाफाश करते हुए जनमेजय जी ने लिखा है-" सुनो जनमेजय! तुम तो जानते ही हो कि कुत्तों का मानव जीवन में कितना महत्व है। जैसे खान पान का वैभव लक्ष्मी माता की कृपा के बिना नहीं आता वैसे ही सत्ता का सुख इनके बिना नहीं आ पाता है। एक हड्डी की प्रतीक्षा में यह आपकी रक्षा करते हैं, मनोरंजन करते हैं और हुश कहने पर, बिना सोचे समझे किसी को भी फाड़ सकते हैं।"[3] इस तरह अपने व्यंग्य कुशलता के माध्यम से जनमेजय जी ने लोककल्याण की आड़ में हमारे जनसेवक किस तरह अपने स्वार्थों को पूरा करते हैं, इसकी तरफ जनता का ध्यान खींचने का काम किया है। भारत के नेता रक्षक से भक्षक बने हुए हैं। अपने पैसों के लालच के चलते पूरे देश को हजम करने में नेतावर्ग जुटे हुए हैं। स्वतंत्रता प्राप्ति के पहले के हमारे देशसेवकों ने देश को आजाद करने के लिए अपनी जान की बाजी लगायी। कभी भी उन्होंने देश प्रेम के आड़ में स्वार्थ पूर्ति का काम नहीं किया। लेकिन आज के नेता हमारे सामने स्वार्थ के चिकने पुतले बनकर खड़े हुए हैं। इस संबंध में भेरूंलाल गर्ग जी ने भी भारतीय नेताओं के ऊपर निशाना साधते हुए लिखा है-" देश की स्वतंत्रता के साथ जिन नेताओं के हाथों देश की बागडोर सौंपी गई, वे स्वयं अपने दायित्व से हट गए। अब तक सच्चरित्र साधु, आदर्शवादी और लोकनेता कहकर जिनकी पूजा कर रहे थे, वे दुराचारी, स्वार्थलोलुप और घूसखोर बन गए। चारों तरफ जातिवाद, कालाबाजारी, बेईमानी और स्वार्थपरता का साम्राज्य फैल गया। आशावादी भारतीय समाज का भ्रम टूटा, अपने ही से हम पराए हो गए।"[4]

हमारे देश में चुनाव को अत्यंत महत्वपूर्ण रूप में देखा जाता है। हमारे लोकतांत्रिक व्यवस्था के अनुसार हमें अपना नेता चुनने का पूर्ण रूप से अधिकार दिया गया है। किंतु यह अधिकार केवल दिखावा और छलमात्र है, वास्तविक परिस्थितियाँ कुछ अलग ही है। आज भी कुछ लोग इस चुनाव प्रक्रिया को आदर्शवादी दृष्टि से देखते हैं। चुनावी प्रक्रिया के माध्यम से बहुत सारी राजनीतिक पार्टियाँ अपना उल्लू साध्य करते हुए दिखाई देती है। हमारे देश का आम आदमी असहाय जिंदगी बीता रहा है। केवल चुनाव के वक्त राजनीतिक पार्टियाँ आम आदमी की तरक्की के संबंध में बड़े जोर शोर के साथ बातें करते हैं। चुनावी माहौल में झोपड़ियों में कीचड़नुमा जिंदगी जीनेवाले गरीब लोगों के साथ हमारे नेता प्यार भरा व्यवहार दिखाते हैं। इस संबंध में प्रेम जनमेजय जी "मेढकों का आकाश" इस व्यंग्य निबंध में व्यंग्य के कठोर प्रहार करते हुए लिखते हैं- "चुनाव का वसंत हो तो पिछड़ा गांव हो या पिछड़े जन, गुलो गुलजार हो जाते हैं। और वसंत के जाते ही गरीबी का पतझड़ छा जाता है।"[5] इस तरह राजनीति में जनता का हित केवल दिखावा मात्र है। केवल सत्ता का सुख भोगना ही इनका एकमात्र उद्देश्य है। चुनाव के समय ही हमारे राजनेताओं को देशभक्ति की याद आती है। चुनाव के समय बहुत सारे भ्रम लोगों में पैदा किए जाते हैं। हमारी निरीह जनता भी नेताओं के इस जाल में फंस जाती है। चुनाव के वक्त हमारे देश में हर नेता आश्वासनों की गठरी लेकर घूमता हुआ नजर आता है। इन परिस्थितियों के लिए जनमेजय जी ने नेताओं के साथ जनता को भी दोषी माना है। जैसे 'मन पंछी उड़ी उड़ी जाये' इस व्यंग्य निबंध में जनता की गलतियों को सामने रखते हुए जनमेजय जी ने लिखा है-"चुनाव में भी कितनी प्यारी प्यारी ममतामयी, शहदीली पुकार सुनाई पड़ती है,इसमें लूटकर भी आप होश में नहीं आते और पुनः लूटने को तैयार हो जाते हैं।"[6] साथ में लोगों में भ्रम पैदा करने के लिए बहुत सारे चुनावी तिकड़मबाजीयों का उपयोग किया जाता है। इसमें जाति और धर्म के आधार पर लोगों को भड़काया जाता है। हमारे देश में बहुत सारी राजनीतिक पार्टियाँ जाति और धर्म के आधार पर बनी हुई है। जिसके चलते हमारे नेतागण लोगों की प्राथमिक आवश्यकताओं को दरकिनार करके उनके विश्वास के साथ खेलने का काम कर रहे हैं। पार्टियों का टिकट भी पैसों के बलपर ही प्राप्त किया जा रहा है। हाई कमांड के साथ मिलीभगत करके ही पार्टी का टिकट प्राप्त किया जाता है। इस पर व्यंग्य करते हुए प्रेम जनमेजय जी लिखते हैं- "चुनाव जीतने के लिए किसी पार्टी का टिकट चाहिए होता है। टिकट हाई कमांड देता है। वह किसी ऐरे गैरे नत्थू खैरे को टिकट नहीं देता है। हाई कमांड तन मन और धन अर्पित करने वाले भक्त को टिकट देता है। हाई कमांड के हाथ में तराजू होता है जिसमें वह भक्तों के तन मन और धन को तौलता है।"[7] इस गंदी मानसिकता के चलते देश के राजनीतिक पार्टियों ने पूरे देश की व्यवस्था को तहस-नहस करके रखा है।

प्रजातंत्र के अंतर्गत सब के अधिकारों को अहमियत दी जाती है। लेकिन हमारे देश में नेता लोग प्रजातंत्र का इस्तेमाल गलत रूप में करते हुए दिखाई दे

रहे हैं। आज प्रजातंत्र पूंजीवादी लोगों के इशारे पर चल रहा है। आम आदमी के अधिकार कागदी दस्तावेजों में सीमट चुके हैं। लोगों का शासन हमें केवल चुनावी माहौल में ही नजर आता है।प्रजातंत्र में हमारे जनसेवकों का आचरण नियमों के विरुद्ध दिखाई देने लगा है। कोई आम इंसान इन परिस्थितियों को बदलने के लिए यदि कोशिश करता है तो उसकी आवाज विविध तरकीबों से बंद कर दी जाती है। इस बात को लेकर अत्यंत कठोर शब्दों में व्यंग्य करते हुए जनमेजय जी ' चिंकारा होने की आजादी' इस व्यंग्य निबंध में लिखते हैं-" सब जानते हैं कि हमारे देश में प्रजातंत्र है। सब जानते हैं कि प्रजातंत्र में सभी को मुँह खोलने का अधिकार है। पर बहुत कम जानते होंगे कि खुले मुँहों को बंद करने का सर्वाधिकार कुछ लोगों के पास सुरक्षित है। आप किसी भी चैनल में बहस सुन ले, अखबार पढ़ ले पता चल जाएगा कि आप चारों ओर से मुँह बंद करने वालों से घिरे हुए हैं। प्रजातंत्र में आप मुँह खोलने को स्वतंत्र हैं तो आपका मुँह बंद करने वाले भी स्वतंत्र है।"[8] इस तरह हम देखते हैं कि हमारे देश में प्रजातंत्र एक हंसी मजाक का विषय बन चुका है। प्रजातंत्र की जगह वास्तव में अप्रत्यक्ष रूप में शासन तंत्र ही चल रहा है। जिसमें हमारे नेतावर्ग जनता को लूटने के लिए हर समय प्रयासरत रहते हैं। ऐसे नेताओं पर करारा व्यंग्य करते हुए जनमेजय जी लिखते हैं-" प्रजातंत्र में हर मच्छर रक्तपिपासु होता है। साले रक्त तो पीते हैं हमारी बोटी भी खाते हैं। पर प्यारे कुछ भी कहो, नाम बड़ा मस्त है- चिकनगुनिया। लगता है साली कुछ खाती- पीती बीमारी है।"[9] यहां पर रचनाकार ने प्रजातंत्र में दिन-ब-दिन बढ़ते विकृतियों का पर्दाफाश करने की कोशिश की है। इसके साथ ही व्यंग्यकार ने सरकारे केवल सत्ता के लिए होते हैं, यह बात जनता के सामने प्रस्तुत करने की कोशिश की है। आज सत्ता का गलत प्रयोग करके जनता के विविध अधिकारों को छीना जा रहा है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि प्रेम जनमेजय जी ने भ्रष्टाचार के सैनिक व्यंग्य रचना में राजनीतिक दुरावस्था को अपने व्यंग्य बाणों का निशाना बनाया है। उनके व्यंग्य सामान्य जनता को सोचने के लिए मजबूर कर देते हैं। जनमेजय जी राजनीतिक क्षेत्र में फैले दुर्बलताओं, कमजोरियों को व्यंग्य के माध्यम से दूर करना चाहते हैं।आम जनता के जीवन को बेहतर रूप में देखना चाहते हैं। नेताओं के भ्रष्टाचार और घोटालों के कारनामों के कारण देश अंदर से किस तरह खोखला बनता जा रहा है इस ओर हमारा ध्यान खींचने का काम में व्यंग्यकार ने किया है। राजनीतिक क्षेत्र में व्याप्त विसंगतियों के लिए जनता के अशिक्षा को भी जिम्मेदार माना है। रचनाकार ने व्यंग्य के सहारे पाठकों के सामने केवल समस्याओं का पहाड़ नहीं खड़ा किया है, तो अप्रत्यक्ष रूप में उन समस्याओं के निराकरण करने के उपाय भी बताए हैं। इस रचना के माध्यम से जनमेजय जी ने जनता के विचारों को एक अलग मोड देने की कोशिश की है।

संदर्भ ग्रंथ-

1) प्रेम जनमेजय,भ्रष्टाचार के सैनिक, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण 2017, पृष्ठ 22
2) वही, पृष्ठ 51
3) वही, पृष्ठ 69
4) भेरूंलाल गर्ग, स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी में सामाजिक परिवर्तन,चित्रलेखा प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण 1983
5) वही, पृष्ठ 65
6) वही, पृष्ठ 52
7) वही, पृष्ठ 78
8) वही, पृष्ठ 23
9) वही, पृष्ठ 141

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor
Dr. Taderao D. B.
Dr. Satish Kamat

3/226

© All rights reserved

First Edition
01st June 2020

Published By
Shivani Publication,
Hadpsar, Pune
Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting
Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize
Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

12	**Review of Annabhau Sathe's Literary Work** Prof. Sawant Dakshata Sanjay	77
13	**A Great Versatile Writer Anna Bhau Sathe** Dr. Madhavi Pawar	80
14	**Anna Bhau Sathe's Contribution in 'Labor Movement and Samyukt Maharashtra Movement'** Mr. Vikki P. Wankhede Prof. Dharamveer F. Chauhan	84
15	**Anna Bhau Sathe – A Great Reat Writer With Social Orientation** Miss. Vishakha Ganesh Mankame	91
16	**Anna Bhau Sathe Lok Nayak of the United Maharashtra Movement** Dr. Taderao D. B.	98
17	डा. बाबासाहेब आम्बेडकर की वैचारिक विरासत अन्ना भाऊ साठे डा. संतोष रघुनाथराव रायबोले	106
18	अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में सामाजिकता डा. प्रदीप शिंदे	111
19	चित्रा उपन्यास में स्त्री पात्र प्रा. जेलित कांबळे	118
20	अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में आम्बेडकरी प्रेरणा डा. शिवाजी नागोबा भदरगे	122
21	अन्ना भाऊ साठे के उपन्यासों में यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति डा. गजाला वसीम अब्दुल बशीर शेख	128
22	उपेक्षितों के नायक अन्ना भाऊ साठे : व्यक्तित्व एवं कृतित्व डा. प्रशांत नारायण ढेपे	132
23	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतीतत्व डॉ. अमर कांबळे	136
24	मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे डॉ. मनिषा रा. सामंत	142
25	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची कामगिरी – एक दृष्टीक्षेप डॉ. रमेश धनराज जाधव	147

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

19

चित्रा उपन्यास में स्त्री पात्र

प्रा. जेलित कांबळे

विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना :

अन्नाभाऊ साठे लिखित उपन्यास चित्रा। यह स्त्री प्रधान उपन्यास है। अन्ना भाऊ साठे यह लेखक के रूप में उस युग में एक सशक्त लेखक है। उन्हें शाहिर भी कहा जाता था। उन्होंने बहुत से उपन्यास, कहानी, नाटक, शायरी आदि का लेखन किया है। उनका लेखन कभी ग्रामीण चित्रण तो कभी शहरी भी दिखाई देता है। अन्ना भाऊ ने उपन्यासों का लेखन सन १९४८ के आसपास करने का प्रयास किया है। उपन्यास लेखन का आरंभ ही ऐसा है, प्रथम उन्होंने वारणेच्या खोर्यात उपन्यास से शुरुआत की थी उनके उपन्यास में कथावस्तु देखने के बाद पता चलता है, कि उसमें सांगली, सातारा, कोल्हापुर तथा मुंबई आदि का चित्रण मिलता है।

चित्रा उपन्यास में नायिका चित्रा सातवें गांव में अपने बूढ़े सास-ससुर और पति के साथ रहती है। उसका पति १५ दिन से परेशान है क्योंकि उसके कान में गोम जाने से उसको बहुत तकलीफ हो रही है। और गोम कान से बाहर नहीं आती और इसी तकलीफ के कारण उसकी मृत्यु हो जाती है। उस युग में ना अस्पताल है ना कोई डॉक्टर और ऐसे हालात में चित्रा के पति की मृत्यु हो जाती है। चित्रा अब अपने मामा के साथ मायके पारगांव में आती है। उसका मामा उसकी देखभाल करना चाहता है और चित्रा अपने मां के साथ झोपड़े में पार गांव में रहने लगते हैं। चित्रा की मां सखुबाई अपने पति का देहावसान होने के कारण पारगांव में अपने भाई के पास जिसका नाम कृष्णा है। उसके सहारे से रहना चाहती है। जब वहां पारगांव में आती है, तब उसकी बड़ी बेटी सोना है और पेट में एक बच्चा है, वही चित्रा है। चित्रा का जन्म होने के बाद सोना और चित्रा जब बड़ी-बन जाती है। उसी गांव में वहां रहती है। मामा के सहारे रहना चाहते हैं। चित्रा की मां सखुबाई को लगता है कि उसके भाई के सहारे वहां पारगांव में ही रहेगी कृष्णा भी अपनी बहन की पहले कुछ वर्ष तक देखभाल करता रहा,परंतु उसकी दो बीवियां और बहुत से बच्चे होने के कारण वहां अपनी बहन सखुबाई और उनकी बेटियों की देखभाल नहीं कर सकता। और उन्हें अपने घर के सामने एक झोपड़ा बनवा कर उसमें रहने को कहता है। उसी में वह और उसकी दो बेटियां रहती है। बेटियां जैसी जैसी बड़ी हो जाती है। वह अपने बलबूते पर काम धाम कर के अपने मां का ख्याल रखती है।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

सोना और चित्रा जब बड़ी हो जाती है। तब दोनों भी अपनी मां की मदद करती है। अपनी इज्जत बचाती हुई वह बड़ी बन जाती है, सोना का ब्याह उसका मामा कृष्णा एक ऐसे आदमी के साथ करता है, जो व्यक्ति कुष्ठरोगी तो है उसकी नाक झड़ जाती है, हाथ और पांव की उंगलियां कम हो रही है।, वह पारगांव में जब आता है, तो सीधे जाकर गांव की पंचायत और मुखिया से मिलता है और कहता है, मी हाय रोगी मला हाड्यावरन झालाय माझ नाक सडून चाललय, माझं पाय आदू हायती, म्या म्हणलं माझ्या गरीबीला, मला शोवेल अशी बायको असावी कृष्णा ने मला फसवून देखनी बायको माझा गळ्यात बांधली तवा माझ मनं हाय की ही इस्त्यावानी बायको माझ्याजोगी न्हायं. माझ्या नाकाची घान सुटलिया तवा माझा सपसेल राजीनामा घ्या मला लगीन पूर. इस प्रकार से सोना का विवाह विच्छेद होता है और फिर से सोना चित्रा और उसकी मां रहने लगती है। इस प्रकार से कुछ वर्ष बीत जाते हैं और कृष्णा चित्रा और सोना का मामा एक दिन मुंबई चला जाता है। वहां से आता है तो सोना के लिए रिस्ता लाता है, उसे मुंबई में शादी के लिए लेकर चला जाता है गांव में आकर कहता है कि सोना की शादी हो गई है। वह बहुत अच्छे घर में है। कुछ दिनों बाद लोग देखते हैं कृष्णा के पास बहुत पैसा आ रहा है। वह खेती-बाड़ी करने लगा है। घर में सब मजे से रहते हैं कुछ दिन बीत जाने पर सोना अपनी मां से मिलने के लिए आती है, तब उसकी खातिरदारी सब मामा ही करता है। यह सब देखने के बाद सोना जब अपनी मां से मिलती है तब वह पूछती है कि मामा ने तुझे पैसे नहीं दिए तब सोना को भी पता चलता है, कि मामा मां को कुछ भी नहीं देता है सोना जब मुंबई वापस चली जाती है, तो जाते समय भी मामा और उसके घर वाले उसकी बिदाई करते हैं।

कुछ दिन बाद सोना के जैसा ही चित्रा का होता है। चित्रा जिस व्यक्ति के साथ ब्याही जाती है, उसकी अकाल मौत हो जाती है, और चित्रा विधवा होती है। ऐसे में मामा के दिमाग में आता है क्यों ना सोना के जैसा इसे भी मुंबई जाकर बेचा जाए। वह अपने बहन के साथ बात करता है। और कहता है चित्रा का भी मैं अच्छा करने वाला हूं। मुंबई में उसके लिए रिश्ता देख रहा हूं सखूबाई को बड़ा अच्छा लगता है। कि मेरा भाई हमारा कितना ध्यान रखता है।

कुछ दिन बाद कृष्णा चित्रा को लेकर मुंबई चला जाता है, उसके सभी मंसूबों पर पानी फिर जाता है। सोना चित्रा को धोखे में नहीं रखना चाहती उसकी जो अवस्था हुई है। वह उसकी होने नहीं देती चित्रा को वह अपनी समस्या बताती है। वह कहती है, कि मामा ने मुझे यहां बेचा है मुझे वेश्या बना दिया है। लेकिन चित्रा तू मेरे जैसी मत बनना तू शादी करके घर बसा ले। किसी के भी साथ तू शादी कर। चित्रा सोना को बताती है, आई मनाली चित्रा लगन करून आनंदात रहा. जीवाच्या मोलान अब्रू जप, सोना कहती है हो, म्हणून तू आपली अब्रू जीवाचा मोलान जप. माझ काय आता? पिचकलेल कांकन आहे

मी माझा नाद गेला आहे, माझी अब्रू गेली आहे. फक्त तूच आई म्हणं लक्ष्यात ठेवून आपली अब्रू जप मला ही आईन असच सांगीतल होत पन मला ईथ कोनी ही धनी नव्हता, मी फसलें, भ्याले, तू मात्र भिऊ नको, मी तुला आधार आहे. चांगला वाइट नवरा करून मानसा सारख जीणं जग. मुंबईत प्रत्येक पाऊल जपून टाक. इस प्रकार से सोना चित्रा को समझाती है। कांतिलाल अच्छा आदमी लगता है। वहां रोज चित्रा को बड़े इज्जत के साथ अपनी गाड़ी में बिठा कर मुंबई घुमाता है। चित्रा को कांतिलाल अच्छा लगता है कांतिलाल को भी चित्रा अच्छी लगने लगती है। पर उसकी समस्या बड़ी भयानक लगती है वह कहता है, तू खरच सुंदर आहेस, तुझ तारूण्य मुसमुसत आहे, तू आता कुठे तारूण्याच्या अंगणात पाऊल टाकले आहेस तू बरोबर आसलीस म्हणजे माझे मन सागरा सारख भरून डूलू लागत आणी वह बीच में ही रुक जाता है। सिगरेट सुलगाता है और कहता है, माझ्या जवळ सर्व काही आहे. पण एकच नाही वह फिर से उसे कहता है, मी तुला सुंदर बंगला घेऊन देतो, सुंदर कपड़े देतो, जे जे तुला हव ते तुझ्या चरणी हजर करतो. तुला हवे तेवढे नौकर मिळतील. हौस मौज कर पण पण. फिर से वहां रुक जाता है। चित्रा को लगता है कि यह शायद मुझे रखैल बनाना चाहता है। उसे कांतिलाल का गुस्सा आता है। लेकिन जब वह कहता है, कि मी आहे पण मी तुझ्या. मला... पुरुषत्व नाही. वह लाचार की तरह उसके पैरों पर झुक जाता है, उसकी आंखें भर आती है, और हाथ थरथराने लगते हैं चित्रा उसे कहती हैं, मग तुम्ही लग्न का करता? वह कहता है फक्त तुझ्या सारखी सुंदर तरुण स्त्री संगं असावी म्हणून और वह रोने लगता है, वह कहती है का? कशाला? कांतिलाल कहता है माझ वैगुण्य दडविण्यासाठी लोकानी मी पुरुष नाही अस म्हणू नये म्हणून यह बात जब चित्रा के ध्यान में आती है। तब वह समझती है कि यह आदमी आज तक मेरे साथ ईतना अच्छा बर्ताव क्यों कर रहा था। यह भी जानवर है। लेकिन इसे नाखून और दांत नहीं है, इसलिए आज तक यह मुझे अच्छा लगता रहा लेकिन यह भी इन लोगों जैसा ही है, जैसे लोग सोना के पास आते हैं, ऊसी प्रकार से यह मुझे मुझसे शादी करना चाहता है, और रोज एक नए आदमी को मेरे पास लाना चाहता है। सब पुरुष जाति एक समान होती है लालची।

प्रस्तुत उपन्यास में विधवा समस्या, नारी समस्या, विवाह समस्या, अकेली नारे की समस्या, बेघर होने की समस्या, अर्थाभाव की समस्या, वेश्या नारी की समस्या आदि समस्याओं के कारण स्त्री को वेश्या बनना पड़ता है, इसका जीता जागता उदाहरण चित्रा यह उपन्यास है। चित्रा बहुत जल्द ही दुनियादारी समझ जाती है, इसलिए वह इस शहर में तानु काकू का सहारा लेती है, और जया की पत्नी बन जाती है एक नारी जो नरक में जाते जाते बच जाती है। इस प्रकार से अन्ना भाऊ साठे जी ने इस उपन्यास में कई समस्याओं को दिखाने का प्रयास किया है।

संदर्भ ग्रंथ :

१. साहित्य संस्कृति आणि जागतिकीकरण - डॉ.भालचंद्र नेमाड़े
२. स्त्री पुरुष समानता - ताराबाई शिंदे
३. साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में नारी परिकल्पना - डॉ. विनय मोहन त्रिपाठी
४. स्त्री नाते स्वतःशी, आकांक्षा प्रकाशन, नागपुर
५. गेल्या अर्ध शतकातील मराठी कादंबरी, विलास खोले

122/226

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed refered Research Journal - ISSN No. 2319-6025)]

(विद्यापीठ अनुदान अयोग नवी दिल्ली, मान्यता अ.क्र. ६४१७५)

सद्गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (रुसा)

वर्षे नववे : अंक एकवीस - बावीस

जानेवारी - फेब्रुवारी - मार्च - एप्रिल - मे - जून २०२०

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील विविध संप्रदाय

संपादक

डॉ. शिवकुमार सोनाळकर

अतिथी संपादक

डॉ. मोहन राजमाने,

प्राचार्य, स.गा.म. कॉलेज, कराड

डॉ. रेश्मा दिवेकर प्रा. डॉ. रमेश पोळ

कार्यकारी संपादक

डॉ. नीला जोशी

संपादक मंडळ

डॉ. नंदकुमार मोरे, डॉ. गोमटेश्वर पाटील, डॉ. तातोबा बदामे, डॉ. दिनेश बाघुंबरे

सल्लागार समिती

डॉ. राजन गवस, डॉ. प्रकाश कुंभार, डॉ. डी. ए. देसाई, डॉ. अनिल गवळी

प्रकाशक

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

अनुराज, ७/ब, सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१५०११

मुद्रक

श्रीधर मुद्रणालय, कराड

३३८, सोमवार पेठ, कराड ४१५११०

मोबा. ९८९०४९८४९७

मूल्य : ३००/-

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. शिवकुमार सोनाळकर यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी श्रीधर मुद्रणालय, कराड येथे छापून अनुराज, ७/ब, सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१५०११ येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मताशी संपादक, प्रकाशक, सल्लागार व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

ISSN No. 2319-6025

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

* महानुभाव तत्त्वज्ञानाची कालसापेक्षता
डॉ. सागर लटके ७०
* महानुभाव संप्रदाय : आचार धर्म
डॉ.सिंधू आवळे ७६
* महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान
डॉ. कोमल कुंदप ७८
* महानुभावीय आचारधर्माची तत्कालीन गरज
प्रा. मोहन चव्हाण ८२
* महानुभाव तत्त्वज्ञान आणि चक्रधर वचनामृत : सौंदर्यात्मक विचार
प्रा.गुंडोपंत पाटील ८५
* महानुभाव साहित्य : मध्ययुगीन मराठीचा मानदंड
डॉ.गवराम पोटे ९०
* महानुभाव संप्रदायाचा आचारधर्म
डॉ. नंदिनी काळे ९३
* चक्रधरांची समता : मनुष्यत्त्वाचा गौरव करणारी
डॉ.प्रशांत गायकवाड ९७
* महानुभाव पंथ व श्री चक्रधर स्वामींचे तत्त्वज्ञान
जयश्री बाबर १०१
* श्री चक्रधर स्वामी यांचा उपदेश आणि राष्ट्रीय एकात्मता
प्रा.प्रेरणा चव्हाण १०४
* चरित्रकार म्हाइंभट्ट व चरित्रकार संत नामदेव : तुलनात्मक अभ्यास
डॉ. सुवर्णा पाटील १०७
* महानुभाव संप्रदायातील महदंबेची भूमिका
डॉ.विनोद राठोड १११
* आद्य मराठी कवयित्री महदंबाः व्यक्ती व साहित्य कृती
डॉ.शकुंतला पिसाळ ११५
* मध्ययुगीन भक्ती साहित्य : भक्ती साहित्यातील महादाईसाचे योगदान
डॉ. सौ. नंदिनी रणखांबे, प्रा. नेताजी सूर्यवंशी ११८
* वारकरी संप्रदायाचे स्वरुप
डॉ. हणमंत पोळ १२१
* भागवत धर्मः एक समाजप्रबोधनपर विचारधारा
डॉ. मानसी लाटकर, १२५
* वारकरी संप्रदायःस्वरुप आणि तत्त्वज्ञान
जयश्री शिंदे-गायकवाड १३०
* वारकरी संप्रदायाचा जनसामान्यावरील प्रभाव
डॉ.प्रकाश हुलेनवर १३३
* वारकरी संप्रदायाचा आचारधर्म
डॉ. प्राजक्ता निकम १३६

ISSN No. 2319-6025

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur.

श्री चक्रधर स्वामी यांचा उपदेश आणि राष्ट्रीय एकात्मता

प्रा.प्रेरणा चव्हाण
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

श्री चक्रधर स्वामी यांचा जन्म बाराव्या शतकात गुजरातमधील भडोच येथे शके ११४२ मध्ये भाद्रपद महिन्याच्या शुक्ल पक्षाच्या रविवारी झाला. त्यांचे जन्मनाव हरपाळदेव असे होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव विशाळदेव, आईचे नाव म्हाळइसा असे होते. त्यांचे वडील विशाळदेव हे भडोचचा राजा मल्लदेव यांचे प्रधान होते. त्यांनी त्यांच्या मुलाचे अगदी लाडात लालन पालन करून लहानाचे मोठे केले. मोठे झाल्यानंतर त्यांचा विवाह कमळाईसा नामक मुलीशी करून देण्यात आला. पुढे त्यांना आजारी लोकांची सेवा करण्याचा छंद लागला. स्वतःचा पैसा खर्च करून समाजातील आजारी लोकांची ते सेवा करू लागले. लोकांच्या सेवेसाठी वापरलेला पैसा कर्जाने घेतलेला असायचा. एवढे कर्ज त्यांना फेडता आले नाही. त्यांच्या वडिलांनी त्यांच्या माघारी त्यांचे कर्ज फेडले. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात औदासिन्य आले. आजारी लोकांची सेवा करता करता अचानक मृत पावलेले चक्रधर, स्मशानभूमीत त्यांचे प्रेत ठेवले असता श्रीकृष्णाने त्यांच्या शरीरात प्रवेश केला व ते जिवंत झाले, अशी आख्यायिका आहे. हे जिवंत झालेले चक्रधर स्वामींनी शके ११४२ मध्ये अवतार धारण केले. तेव्हा ते चांगदेव म्हणून ओळखले जाऊ लागले. आजारी लोकांची सेवा करताना वडिलांनी त्यांचे कर्ज फेडले हे त्यांना आवडले नाही. म्हणून लौकिक प्रपंचातून त्यांचे मन उडाले. गृहत्याग करून लोकसेवा करण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला. रामटेक येथे रामाच्या दर्शनास जाण्याच्या निमित्ताने चांगदेवप्रभूंनी घर सोडण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या मनातील विचार त्यांनी त्यांच्या वडिलांना बोलून दाखविला; पण त्यावेळी महाराष्ट्रातील यादव व भडोच राज्य यांच्यात कलह होता. त्यामुळे त्यांचे वडील त्यांना जाण्यास परवानगी देऊ शकत नव्हते; पण चांगदेवांनी त्यांच्या वडिलांचे मन वळविले व जाण्यास परवानगी मिळविली. विशाळदेवांनी आपल्या मुलाला देव दर्शनाला जावयाचे आहे म्हणून घोडेस्वार व सेवक दिले. जेणेकरून त्यांचे संरक्षण होईल. हरपाळदेवांना हा सारा लवाजमा नको होता. त्यांना सर्व संग परित्याग करून गृहत्याग करायचा होता. त्यामुळे वाटेतून थोडे थोडे सैनिक त्यांनी परत पाठविले व आपल्या वडिलांना खुशाली कळविण्यास सांगितले. अमरावती जिल्ह्यातील देऊळवाडा येथे काजळेश्वराच्या मंदिरातून ते त्यांचे सैनिक निद्रावस्थेत असताना त्यांना सोडून निघून गेले. भ्रमण करीत असताना ऋद्धिपूर येथे त्यांना श्री गोविंदप्रभू दिसले. गुरु श्री गोविंदप्रभू यांनी हरपाळदेवांना चक्रधर हे नाव दिले. इत्यादी श्री चक्रधर स्वामी यांच्या जीवनातील प्रारंभिक जीवनचित्रण 'लीळा चरित्रा' तील एकांक मध्ये आहे.

श्री गोविंदप्रभूपासून शक्ती स्वीकार केल्यानंतर हरपाळदेवाचे रुपांतर श्री चक्रधर असे झाले. पुढे ते त्याच नावाने प्रसिद्ध झाले. श्री चक्रधर स्वामी यांच्या अवतार स्वीकाराविषयी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

महानुभाव संप्रदायात वेगवेगळी मतमतांतरे जरी असली तरी त्यांचे विचार व तत्त्वज्ञान समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव व राष्ट्रीय एकात्मता या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. श्री चक्रधर स्वामी यांच्या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टिकोनाचा अवलंब पुढील काळात अनेक संत, पंत, महात्मे यांनी केला आहे. त्यांचे उपदेश आजच्या पिढीला सुद्धा प्रेरणादायी आहेत. धर्म, पंथ, जात, लिंगभेद या सर्वांना एका छत्राखाली आणणारा भक्तिमार्ग श्री चक्रधर स्वामी यांनी त्यांच्या भक्तांना दिला. माणूस घडला की राष्ट्र घडते, अशी त्यांची धारणा होती. म्हणून माणूस घडविण्याचे कार्य श्री चक्रधर स्वामी यांनी महानुभव संप्रदायातील तत्त्वज्ञानाच्या आधारे केले आहे.

बापुजी संकपाळ लिखित 'श्री चक्रधर' या पुस्तकात श्री चक्रधर स्वामी म्हणतात, ''स्वातंत्र्य हा मोक्ष पारतंत्र्य बंध''[१] अर्थात चक्रधरांनी जीवनात स्वातंत्र्य मिळणे म्हणजेच मोक्ष आहे, असे सांगितले आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेत स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले गेले आहे. स्वातंत्र्याविना राष्ट्र ऐक्य होणे अशक्य आहे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. हे स्वातंत्र्य धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, राजकीय अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रात असावे. पंथातील भक्तांनी स्वातंत्र्याचा अर्थ, स्वैराचार न घेता, सदाचार असा घ्यावा असे त्यांना वाटत असे. म्हणून भक्तांना ते सदाचार, नित्य, अनात्म या संदर्भात शिकवण देत असत.

स्वातंत्र्याबरोबरच श्री चक्रधर स्वामींनी सर्वत्र समता प्रस्थापित व्हावी, या दृष्टीने पाऊले उचलली असल्याचे दिसून येते. बाराव्या शतकात त्यांनी मांडलेले समतेविषयीचे विचार आजसुद्धा उपयुक्त आहेत. माणसा-माणसातील भेदभाव त्यांना अमान्य होता. त्यांच्या पंथात त्यांनी इतरांबरोबर स्त्री व क्षुद्रांना प्रवेश देऊन त्यांच्या ठायी असलेले समतेविषयीची भावना प्रत्यक्षात उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. माणसा-माणसामध्ये उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव केल्यास समता प्रस्थापित होणार नाही. तसेच समतेविना राष्ट्र एकात्म होणार नाही. म्हणून माणसांनी आपआपसांतील भेदभाव संपुष्टात आणून एकमेकांच्या सोबत आचार-विचारांची देवाण-घेवाण करावी. एकमेकांचे सुख-दुःख जाणून घ्यावे, असे त्यांना वाटत असे.

बापुजी संकपाळ लिखित 'श्री चक्रधर' या पुस्तकात श्री चक्रधर स्वामी म्हणतात, ''तुम्ही अच्युत गोत्रीय गा!''[२] अच्युत म्हणजे च्युत न होणारे श्री चक्रधरांना असे वाटते की, आपल्या सर्वांचे गोत्र एकच आहे. त्यामुळे एकमेकांना च्युत न करता, भेद न करता, फुटिरतेची भावना न ठेवता सर्वांनी मिळून मिसळून रहावे. आपण अच्युत गोत्रीय आहोत याचे भान ठेवले की, कोणीही एकमेकांत फुट पाडण्याचा प्रयत्न केला तरी फुट पडत नाही. आपापसात फुट पडू नये म्हणून मनातून फुटिरतेच्या भावनेचे समूळ उच्चाटन होणे गरजेचे आहे. माणसांनी मनामध्ये द्वेषाऐवजी प्रेमाला जागा द्यावी, जेणेकरून माणसा-माणसातील संबंध चांगले राहतील. समाजातील व्यक्तींनी आपापसातील संबंध निकोप, सुदृढ आणि मजबूत बनवावेत, जेणेकरून राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा पोहोचणार नाही, असे त्यांना वाटते.

बापुजी संकपाळ लिखित 'श्री चक्रधर' या पुस्तकात श्री चक्रधर स्वामी म्हणतात की, ''तुम्ही महात्मे की गाः सर्वा भूतां अभय देयावे की.''[३] माणसा-माणसातील संबंध सुदृढ आणि निकोप बनविण्यासाठी माणसाच्या ठायी अच्युतता किंवा प्रेम असणे जितके गरजेचे आहे, तितकेच सर्वांप्रती अभय देणे महत्त्वाचे आहे, असे त्यांना वाटते. एकदा फासेपारधी

सशाची शिकार करत असताना, त्याचा पाठलाग करीत होता. त्यावेळी तो ससा जीव वाचविण्यासाठी धावत पळत येऊन चक्रधरांच्या मागे लपला. तेव्हा चक्रधरांनी त्या सशास अभय दिले. आणि फासेपारध्यास हिंसा करणे पाप आहे, हे पटवून सांगितले. चक्रधरांनी त्यांच्या प्रवचनात अहिंसेला अग्रगण्य स्थान दिले होते. मनुष्य, प्राणी यांची हिंसा करू नका, असा उपदेश ते जनतेस देत असत. ही हिंसा केवळ शारीरिक नाही तर ती मानसिक स्वरूपाची सुद्धा असू नये, असे त्यांना वाटते. व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये मतभेद, भांडणे यातूनही हिंसा घडून येते. एकमेकांप्रती आदरभाव असावा. चक्रधर स्वामी स्वतः प्राणीमात्रांवर दया करत. शिष्य परिवारामध्ये कोणाचेही मन दुखावत नसत. त्यांच्या ठायी मैत्रीभावना हा गुणधर्म होता. त्यामुळे त्यांच्याजवळ जंगलातील हिंस्त्रप्राणी आले तरी त्यांच्या मागून ते शांतपणे चालत असत. तसेच त्यांच्याजवळ येऊन शांतपणे बसून जात असत. मनुष्य व प्राणी यांच्या अंगची हिंस्त्रता चक्रधर स्वामी यांच्या अंगी असलेल्या अहिंसक वृत्तीने संपुष्टात येत असे. अहिंसा ही राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी पूरक आहे. अहिंसा ही फार व्यापक संकल्पना आहे. अहिंसेतून चक्रधरांच्या अंगी निस्पृश्य वृत्ती निर्माण झाली असल्याचे दिसून येते. सोने आणि माती त्यांना सारखेच वाटते. लोभी वृत्तीचा नायनाट त्यांच्या ठायी झाला असल्याचे दिसते. वस्तुतः आणि व्यक्तीतः समता हे तत्त्व त्यांनी स्वीकारले होते. समाजात समता, स्वातंत्र्य व बंधुता नांदण्यासाठी हिंसकवृत्तीचा प्रथम नायनाट होणे गरजेचे आहे, असे त्यांना वाटते.

आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे पूर्ण झाली तरी आज राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज भासत आहे. कायद्यामध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, सहिष्णुता, अहिंसा याचा समावेश जरी केला असला, तरी प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी कितपत होते हा मोठा चिंतनाचा विषय आहे. श्री चक्रधर स्वामींनी बराव्या शतकात महानुभव पंथाची स्थापना करून तत्कालीन समाजाचे प्रबोधन करण्यासाठी महाराष्ट्रभर फिरले. त्यांनी केलेले प्रबाधेन केवळ समाजाच्या हिताचे नव्हते, तर त्यात राष्ट्राचे हित दडले होते. समाजातील व्यक्तींना भक्तीचा मार्ग दाखवून समाजात समता प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीने पाऊले उचलली गेली. व्यक्ति-व्यक्तिंनी मिळून राष्ट्र बनते, ही संकल्पना त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या मुळाशी होती. म्हणून श्री चक्रधर स्वामींनी व्यक्ति-व्यक्तिंमध्ये त्यांच्या आचार विचारामध्ये एकात्मता निर्माण व्हावी या दृष्टीने प्रयत्न केले. धर्म, संघ, जाती, पाती, विसरून सर्वांनी एकसंघ व्हावे, असा त्यांनी केलेला उपदेश राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणारा आहे.

संदर्भ

१. संकपाळ बापूजी - 'श्री चक्रधर', प्रकाशन, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, तिसरी आवृत्ती २००२, पृ.८३.

२. संकपाळ बापूजी - 'श्री चक्रधर', प्रकाशन, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, तिसरी आवृत्ती २००२, पृ.९८.

३. संकपाळ बापूजी - 'श्री चक्रधर', प्रकाशन, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, तिसरी आवृत्ती २००२, पृ.९१.

VIDYALAYA, KALE
Arts, Commerce & Science

स्व. चौ. गुगनराम सिहाग व उनकी छोटी बहन स्व. श्रीमती गीना देवी के शुभाशीर्वाद से प्रकाशित

JOURNAL OF HUMANITIES, COMMERECE, SCIENCE, MANAGEMENT & LAW

बोहल शोध मञ्जूषा

Bohal Shodh Manjusha

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED
MULTIDISCIPLINARY & MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

Vol. 12, ISSUE-2 (JULY 2020) ISSN : 2395-7115

प्रेरणा :
चौ. एम. सिहाग

प्रधान सम्पादक :
डॉ. रामफल दलाल

सम्पादक :
डॉ. नरेश सिहाग एडवोकेट
सह आचार्य एवं शोध निर्देशक (हिन्दी विभाग)
टांटिया विश्वविद्यालय, श्रीगंगानगर (राज.)–335002
चलभाष : 8708822674

सह सम्पादिका :
डॉ. रेखा सोनी
उप प्राचार्या, शिक्षा विभाग
टांटिया वि.वि. श्रीगंगानगर

सह सम्पादिका :
डॉ. सुशीला आर्या
हिन्दी विभाग, चौ. बंसीलाल
विश्वविद्यालय, भिवानी

प्रबंध सम्पादक :
डॉ. किरण गिल
दीनदयाल शिक्षक प्रशिक्षण
महाविद्यालय, बारी, सीकर (राज.)

प्रकाशक :
गुगनराम एजुकेशनल एण्ड सोशल वैलफेयर सोसायटी (रजि.)
202, पुराना हाऊसिंग बोर्ड, भिवानी–127021 (हरियाणा)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

क्र.	विषय	लेखक	पृष्ठ
1.	सम्पादकीय	डॉ. नरेश सिहाग	7–7
2.	Medieval Punjabi Literature and Folklore : Inter-relation	Dr. Satwant Singh	8-12
3.	THE ROLE OF INDIAN MYTHOLOGY IN PROPAGATING VALUE BASED EDUCATION	Nisha Yadav	13–16
4.	कालिदास के काव्य में पशु जीवन का चित्रांकन	डॉ. सीमा पाण्डेय	17–22
5.	मानव आहार में प्रोटीन	डॉ. सरोज बाला श्याग विश्नोई	23–32
6.	लोक संस्कृति की अवधारणा – स्वरूप एवं परिव्याप्ति	Jyoti	33-36
7.	सन्त कबीर वाणी की प्रासंगिकता	डॉ मूर्ति मलिक	37–42
8.	हिन्दी साहित्य और बुजुर्ग विमर्श	डॉ. मोहिनी दहिया	43–46
9.	अमरकान्त के कथा–साहित्य में स्त्री शोषण का यथार्थ चित्रण	श्रीमती आशा रानी सुन्डी	47–51
10.	राष्ट्र की धारणा में बहुजातीयता की अंतर्वस्तु : एक गाँधीवादी खोज	डॉ. तेलानी मीना होरो	52–55
11.	सामाजिक यथार्थ के आईने में झूठा–सच	डॉ. रमेश यादव	56–60
12.	श्रीमदभगवद्गीता के कर्मयोग की प्रासंगिकता	डॉ. आशा तिवारी ओझा	61–64
13.	मृदूला गर्ग के कथा साहित्य में पारिस्थितिक सजगता	डॉ0 प्रीति कुमारी	65–69
14.	पर्यावरण का सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य	डॉ0 सिद्धेश्वर प्रसाद सिंह	70–74
15.	हमारे जीवन के विभिन्न आयामों मे कोरोना का प्रभाव तथा नयी दिशायें	अंचल सक्सेना	75–81
16.	थाईदेशीय रामायण पर संस्कृत का प्रभाव व विश्लेषण	मोनिका देवी	82–84
17.	'कौन कुटिल खल कामी' व्यंग्य संकलन में चित्रित राजनीतिक व्यंग्य के विविध आयाम	प्रो.नितीन विठ्ठल पाटील	85–88
18.	The Ability in Sprint Races of Government College's Junior Boys and Private College's Junior Boys of Bikaner Region	Suman Bhadu Dr. Surjeet S. Kaswan	89-91

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

www.bohalsm.blogspot.com
Impact Factor : 3.811
Bohal Shodh Manjusha ISSN : 2395-7115
July 2020 Page No. : 85-88
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED
MULTIDISCIPLINARY & MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

'कौन कुटिल खल कामी' व्यंग्य संकलन में चित्रित राजनीतिक व्यंग्य के विविध आयाम

आज भारतीय राजनीति का माहौल गंदगी से भरा हुआ है। राजनीति को एक व्यवसाय के रूप में देखकर उसका उपयोग व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्ति के लिए किया जा रहा है। हमारे देश में प्रजातंत्र केवल कागजी दस्तावेजों में ही सिमटकर रह चुका है। प्रजातंत्र पूंजीपतियों के हाथों की कठपुतली बन चुका है। जिसका उपयोग गरीब जनता को सताने के लिए किया जा रहा है। देश की जनता हर पाँच साल के बाद राजनीतिक परिस्थितियों में बदलाव की अपेक्षा रखता है, लेकिन जनता का हर बार मोहभंग हो जाता है। स्वतंत्रता के बाद जितनी सारी सरकारे इस देश में बनी उन्होंने जनता को आश्वासनों के सिवाय कुछ भी नहीं दिया है। भारत आजाद होकर इतने साल गुजर गए लेकिन आज भी हमारे जनसेवक जनता की प्राथमिक आवश्यकताएँ भी पूरी नहीं कर पाए हैं। आए दिन टीवी चौनल, समाचार पत्र आदि में भ्रष्टाचार और घोटालों की खबरें सुनकर आम आदमी का राजनीति से विश्वास ही उठ चुका है। इन्हीं बातों को सामने रखकर राजनीतिक क्षेत्र में व्याप्त विसंगतियों में सुधार की अपेक्षा रखकर हिंदी व्यंग्य साहित्य में बहुत सारे राजनीतिक व्यंग्य लिखे जा चुके हैं। और आज भी इस लेखन की परंपरा कायम है। राजनीतिक विद्रूपताओं को लेकर व्यंग्य लिखने वाले व्यंग्यकारों में प्रेम जनमेजय जी का नाम अग्रिम पंक्ति में आता है।

प्रेम जनमेजय जी ने व्यंग्य को एक सही दिशा देने का काम किया है। इनके व्यंग्य हास्य से प्रेरित न होकर एक विशिष्ट उद्देश को सामने रखते हुए सृजित किए जाते हैं। जनमेजय जी ने अपने व्यंग्य साहित्य के माध्यम से पाठकों में क्रांति की भावना को जगाने की कोशिश की है। इस संबंध में सुभाष चंदर जी लिखते हैं–"प्रेम जनमेजय जनोन्मुख सोद्देश्य व्यंग्य लेखन के पक्षधर है। परसाई जी की व्यंग्य परंपरा को जिन व्यंग्यकारों ने आगे बढ़ाया है, उनमें प्रेम जनमेजय अग्रगण्य है। प्रखर व्यंग्य दृष्टि, विसंगति की सूक्ष्म पकड़ और उस पर तीव्रतम प्रहार उनके व्यंग्य को विशिष्ट बनाते हैं।"[1] जनमेजय जी का 'कौन कुटिल खल कामी' यह व्यंग्य संग्रह काफी चर्चा में रह चुका है। इस संग्रह के अंतर्गत मनुष्य जीवन से संबंधित हर क्षेत्र की विसंगतियों पर व्यंग्य देखने को मिलते हैं। किंतु राजनीतिक क्षेत्र से संबंधित किए हुए व्यंग्य पाठकों को सोचने की एक अलग शक्ति प्रदान करते हैं। व्यंग्यकार ने इस संकलन में राजनीति से जुड़ी विविध विद्रूपताओं को अपने व्यंग्य का निशाना बनाया है। आज हमारे नेतागण अपनी स्वार्थ पूर्ति के लिए किसी भी हद तक गिरने के लिए तैयार होते हैं। हमारे नेताओं का वास्तव में नैतिकता से कोई संबंध ही नहीं रहा है। इंसानियत से जैसे इनका रिश्ता ही टूट चुका है। चुनाव जीतने के लिए, पद प्राप्ति के लिए हमारे जनसेवक किसी को भी धोखा दे सकते हैं और किसी के भी तलवे चाट सकते हैं। नेताओं के इसी घटिया राजनीति को लेकर जनमेजय जी व्यंग्य के कठोर प्रहार करते हुए लिखते हैं– "चुनाव का यह सागर अत्यधिक बहुमूल्य है, अनेक रत्न जो इसमें छिपे हुए हैं। इन रत्नों को पाने के लिए ज्ञानीजन चुल्लू भर सागर में भी गोते लगाने को तत्पर है। कुछ तो थूक जैसे पवित्र पदार्थ को चाटने और उसमें, सुअवसर मिले तो, तैरने को दिलोंजान से तैयार है। अनेक नेता नारायण मन मोहिनी रूप धारण किए सत्ता अमृत हड़पने की शतरंज बिछाए ऐसे सुशोभित हो रहे हैं जैसे न्यायालयीय असत्य में लिपटा बदसूरत सत्य।"[2]

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

यहां पर नेताओं के घटिया चरित्र के ऊपर जनमेजय जी अपना आक्रोश प्रकट करते हुए नजर आते हैं। वास्तव में नेताओं का आचरण अनुकरणीय होना चाहिए। नैतिकता के मार्ग को अपनाकर जनता की सेवा करनी चाहिए। किंतु आए दिन राजनीतिक ऊंचाइयों को प्राप्त करने के लिए हमारे नेताओं ने नैतिकता को भी दांवपर लगा दिया है। स्वतंत्रता के पहले नेताओं को एक आदर्श चरित्र के रूप में देखा जाता था। आज भी हम ऐसे आदर्श चरित्रों के बताए हुए रास्ते पर चलने की कोशिश करते हैं। किंतु आज के नेताओं के चरित्र किसी भी रूप में हमारे लिए पूजनीय और अनुकरणीय नहीं है। लोगों को आज नेताओं के हैवानियत से डर लगने लगा है। नेताओं के मन में जनता के लिए थोड़ी सी भी सहानुभूति दिखाई नहीं देती है। जो कुछ हमें दिखाया जाता है वह केवल एक भ्रम होता है। नेताओं के इस घटिया आचरण को लेकर जनमेजय जी ने नेताओं की तुलना सांपों से की है। इस संबंध में' चारा और बेचारा' व्यंग्य निबंध में प्रेम जनमेजय जी लिखते हैं–" एक समय था, जब सांप आस्तीनों में पला करते थे। जब आम जनता को इसकी पहचान हो गई तो उन्होंने संसद के गलियारों में पलना शुरू कर दिया। आजकल सांप अपने बिलों में ताले लगाकर संसद के एयरकंडीशड उपवन में मुक्त भाव से सांपिनों के साथ विचरण करते हैं।"[3]

इस व्यंग्य के माध्यम से जनमेजय जी ने नेताओं के चरित्र को तार–तार करके रख दिया है। आज भी हमें नेताओं के चरित्र को लेकर अखबारों में कितनी गंदी गंदी और घटिया बातें सुनने को मिलती है। लेकिन इस बात को लेकर नेताओं में थोड़ी सी भी परेशानी नहीं होती है। केवल सत्ता के गलियारों में विचरण करना ही नेताओं का एकमात्र उद्देश्य रहा है। आज परिस्थितियाँ ऐसी बनी हुई है कि राजनीति के अंतर्गत जो जितना चरित्र की दृष्टि से गिरा हुआ है, वह राजनीति में सबसे बड़े ओहदे पर पहुंच जाता है। यह बात हमारे देश के लिए बहुत ही शर्मनाक है। आज हालात इतने बिगड़ चुके हैं कि राजनीति में सफलता प्राप्त करने के लिए गुंडागर्दी करना जरूरी माना जा रहा है। यदि परिस्थितियां ऐसे ही रही तो एक दिन पूरी राजनीति चोर–उच्चकों के हाथों में चली जाएगी। व्यंग्यकार ने इन्हीं विपरीत परिस्थितियों, विसंगतियों को अपने व्यंग्य बाणों का निशाना बनाया है।

प्रजातंत्र ने हमें अपना नेतृत्व चुनने का पूरा अधिकार दिया है। किंतु वास्तविक रूप में देखा जाए तो यह अधिकार अपने आप में सिकुड़कर रह चुका है। आज चुनाव में खड़ा होना और चुनाव जीतना आम इंसान के बस की बात नहीं रही है। चुनावी माहौल में हमारे नेता लोग बहुत बड़ी–बड़ी बातें करते हैं। लोगों को रोजगार देने, उनके जीवन स्तर को सुधारने के संबंध में आश्वासनों के पहाड़ खड़े किए जाते हैं। चुनाव जीतने के लिए बहुत सारी तिकड़मबाजीयों का इस्तेमाल किया जाता है। चुनाव के समय में नेताओं का जातिप्रेम और धर्मप्रेम उमड़–उमड़कर बाहर आने लगता है। धर्म के नाम पर दंगे–फसाद करके वोट हासिल करने की कोशिश की जाती है। चुनाव में जातीय राजनीति को लेकर में प्रेम जनमेजय जी लिखते हैं– " आज भी हमारे देश में जब भी चुनाव होते हैं तो लाल, पीली, हरी, भगवा आदि सभी पार्टियां इस बात का समीकरण जमाती है कि जाट बहुल क्षेत्र से जाट, मुस्लिम बहुल क्षेत्र से मुस्लिम आदि ही चुनाव में खड़े हो और अपनी जाति के आधार पर चुने जाने के बाद जनता का कम, अपना और पार्टी का हित अधिक करें।"[4]

इस तरह देश के विकास को किनारे पर रखकर राजनीतिक पार्टियाँ जनता को सांप्रदायिकता के दलदल में फँसाने की कोशिश करती है। आज भी आजादी के इतने साल बाद भी हमारा देश अन्य देशों की तुलना में पिछड़ा हुआ है। साथ ही आज चुनाव लड़ना आम आदमी के बस की बात नहीं रही हैं। चुनाव में टिकट प्राप्त करना भी पैसों का खेल बना हुआ है। जिसकी हाई कमांड में पहुंच है, जिसके पास देने के लिए धन है वही किसी पार्टी का टिकट प्राप्त कर सकता है। आज हमारे देश की राजनीति केवल विशिष्ट परिवार ही चला रहें हैं। जिसके चलते राजनीति की हालत दिनों–दिन बिगड़ती चली जा रहीं हैं। चुनाव संबंधी इन विसंगतियों के प्रति अपना आक्रोश प्रकट करते हुए जनमेजय जी 'अरे,सुन ओ साँप' इस व्यंग्य निबंध में लिखते हैं–"चुनाव लड़ने तो के लिए या तो गांठ में पैसा हो या फिर हाईकमांड

से गांठ जुड़ी हो। मैं तुम्हारी वंशावली जानता हूं, दूर–दूर तक इनमें किसी नेता का साया नहीं दिखाई देता है और रही पैसे की बात, वह तुम्हारे गांठ से ऐसे गायब है जैसे तुम्हारी जीवन से ईमानदारी।"[6] इस तरह इस व्यंग्य संकलन में जनमेजय जी ने चुनावी राजनीति पर अपना आक्रोश प्रकट करते हुए व्यंग्य के माध्यम से अत्यंत नुकीले प्रहार किए हैं। जिसके चलते उनके व्यंग्य धार धार शस्त्र की तरह काम कर रहे हैं।

आज के युग में नेताओं में देशप्रेम की जगह कुर्सी प्रेम उफान ले रहा है। कुर्सी को हथियाने के लिए नेतागण अपने सिद्धांतों और नियमों को तिलांजलि दे रहे हैं। सत्ता में बैठने के लिए पैसों का इस्तेमाल किया जा रहा हैं। अपने पद को बचाए रखने के लिए दलबदलू प्रवृत्ति भी ज्यादा पनपने लगी है। इसी के चलते जनता का विश्वास नेताओं के ऊपर से उठ चुका है। राजनीति में आज हमें जो एक दूसरे के शत्रु दिखाई देते हैं वह कल जाकर मित्र बन जाते हैं। इन्हीं बातों पर व्यंग्य करते हुए जनमेजय जी लिखते हैं–" यह तो राजनीति है, जहाँ किसी से किसी का सगा रिश्ता नहीं होता है। सगा रिश्ता अगर किसी से होता है तो कुर्सी से होता है। यह पद तो है ही काजर की कोठरी, जहाँ दाग लागे–ही–लागे।"[6] जब भी चुनाव समाप्त होकर सरकारें बनाने की हलचले शुरू हो जाती हैं। तब हमारे जनसेवक सत्ता में शामील होने के लिए हरसंभव प्रयास करते रहतें हैं। कुर्सी प्राप्ति के लिए हाइकमांड के तलवे चाटने का काम बहुत जोर शोर से शुरू हो जाता है। इसी समय किसी नेता को कानूनी मामलों में फंसाकर मंत्रीपद पाने की घिनौनी राजनीति भी खेली जाती है। हमारे नेताओं के प्राण कुर्सी में बसते हैं। हमारी गोपियों ने भी इतना प्यार कृष्ण से नहीं किया होगा जितना प्यार हमारे नेता कुर्सी से करते हैं। मंत्रीपद पाने वाले हमारे नेता अपने कर्तव्यों को भूलकर दोनों हाथों से जनता को लूटने का काम करते हैं। जनसेवा की जगह पार्टी सेवा महत्त्वपूर्ण समझी जाती हैं।

प्रजातंत्र में शासन जनता द्वारा अप्रत्यक्ष रूप से संचालित किया जाता है। पूरे विश्व में भारतीय प्रजातंत्र को आदर्श रूप में देखा जाता है। लेकिन आज वास्तविक स्थिति कुछ और ही बनती चली जा रही है। हमारा प्रजातंत्र नेताओं के हाथों की कठपुतली बना हुआ है। नेतावर्ग अपने स्वार्थ के लिए प्रजातंत्र का मनचाहे रूप में इस्तेमाल कर रहें हैं। जनता का शासन होते हुए भी गरीबों का जीवन बद–से –बदतर बनता चला जा रहा है। जनसेवक कहे जाने वाले नेता प्रजातंत्र को आधार बनाकर घोटाले करने में मशगूल है। इस सबंध में व्यंग्य के तीखे प्रहार करते हुए 'जुगाड़ संस्कृति' इस व्यंग्य निबंध में जनमेजय जी लिखते हैं–"प्रजातंत्र को जुगाड़ तंत्र कहा जाए तो अधिक उपयुक्त होगा। चुनाव घोषित होने से लेकर सरकार बनाने तक तथा उसे बचाए रखने के जो जुगाड़ करने पड़ते हैं, उसे कोई भुक्तभोगी ही जान सकता है। हम विश्व के सबसे बड़े प्रजातंत्र हैं ही इसलिए। इसी जुगाड़ के कारण ही तो प्रजातंत्र हमारे यहाँ बचा हुआ है। प्रजातंत्र की सही व्याख्या होनी चाहिए –जुगाडुओं का जुगाडुओं द्वारा जुगाड़ के लिए सुरचित तंत्र।"[7] इस तरह प्रेम जनमेजय जी ने प्रजातंत्र से जुड़ी विभिन्न समस्याओं को अपने व्यंग्य बाणों का लक्ष्य बनाया हुआ है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि प्रेम जनमेजय जी ने 'कौन कुटिल खल कामी' इस व्यंग्य संग्रह के माध्यम से राजनीति से जुड़ी विविध विसंगतियों को अपने व्यंग्य का लक्ष्य बनाया हुआ है। इनके व्यंग्यों को पढ़कर पाठक सोचने के लिए मजबूर हो जाता हैं। जनमेजय जी ने सुधारवादी दृष्टी को सामने रखकर अपने राजनीतिक व्यंग्यों का सृजन किया हुआ है। व्यंग्यकार अपनी रचनाओं के माध्यम से राजनीतिक गंदगी को साफ करने की कोशिश करना चाहते हैं। जिससे हमारे देश की जनता सुकून की जिंदगी जी सके। साथ में बहुतांश जगहों पर जनमेजय जी समस्याओं के निराकारण का काम आम जनता पर छोड़ दिया है। आज राजनीति मे जो अराजकता का माहौल बना हुआ है उसके लिए इन्होने नेताओं के साथ जनता को भी दोषी माना है। जनता को भी हर समय अपने अधिकारों के प्रति सचेत रहने की सूचना देने की एक सफल कोशिश की है। गरीबों के जीवन स्तर को ऊपर उठाने के लिए राजनीतिक कमजोरियों को दूर करना किस तरह जरूरी है यह बात भी बहुत ही सटीक रूप में प्रस्तुत करने का काम जनमेजय जी ने किया

है।

संदर्भ ग्रंथ :

1) सुभाष चंदर, हिंदी व्यंग्य का इतिहास, भावना प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण 2017, पृष्ठ 459
2) प्रेम जनमेजय, कौन कुटिल खल कामी, ग्रंथ अकादमी, नई दिल्ली, संस्करण 2011, पृष्ठ 26
3) वही, पृष्ठ 35
4) वही, पृष्ठ 32
5) वही, पृष्ठ 79
6) वही, पृष्ठ 96
7) वही, पृष्ठ 108

–प्रो. नितीन विठ्ठल पाटील, सहायक प्रोफेसर
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

NATIONAL E-CONFERENCE ON "NEED OF SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION IN CHANGING SCENARIO"

10th to 11th JULY, 2020

SCPETA 2020 CONFERENCE SOUVENIR

ISSN: 2319 9318

ORGANIZED BY

Senior College Physical Education Teachers Association (SCPETA)

and

Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra)

scpeta2014@gmail.com

hod.sports.shivaji@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

42	Mr.Anand Pawar	A STUDY OF THE BENEFITS OF YOGASANAS FOR BOOSTING WOMEN'S IMMUNITY	261
43	Mr. Yamagekar V.S.	YOGA FOR HEALTHY LIFE STYLE	265
44	Dr.T.Chandra Kumar	EFFECT OF PLYOMETRIC TRAINING AND WEIGHT TRAINING ON SPEED OF COLLEGE MEN PLAYERS	268
45	Mr. Akram Badshaha Mujawar	EVALUATION OF SOMATOTYPE MEASUREMENT OF B.ED. (PHYSICAL EDUCATION) STUDENTS	273
46	Dr. Deboshree Kone Dr. Abhijit Thander	HOME BASED PHYSICAL ACTIVITY AND EXERCISE CAN BE A MIND REFRESHER CAPSULE DURING COVID -19 PANDEMIC	277
47	Prof. Mujaffar Dastagir Lagiwale	STRESS MANAGEMENT	283
48	Mr. Ameet Gurudas Pednekar	CO-ED PHYSICAL EDUCATION TEACHERS' VIEWS ABOUT GENDER SENSITIVITY IN CO-ED SCHOOLS OF NORTH-GOA	287
49	Prof. Madhukar Tukaram Kshirsagar	STRESS MANAGEMENT	292
50	Dr. Shivaji Dnyandeo Bhintade	COVID-19 AND SPORTS INDUSTRY	299
51	Mr. Amar Anil Tupe Mr.N.D.Bansode Mr.Vikrant Supugade	IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON MULTI SPORT EVENT	303
52	Dr. Savita .V. Bhosale Smt Sheela B. Mohite	ATHLETES DIET: A STUDY	318
53	Mr Rajendra Raykar	COMMUNITY HEALTH AND WELLNESS	324
54	Dr. Deokar R. R. Kamble S. R. Dr. Patil-Dange T. D. Deokar Kalyani. R.	YOGA THERAPY: THE BEST REMADY ON MENOPAUSE	330
55	Ramchandra Sandipan Powar	NEW APPROACH TOWARDS SPORTS AND PHYSICAL EDUCATION	338
56	Paurnima Balwant karale	IMPORTANCE OF STRESS MANAGEMENT IN STUDENT'S LIFE	346

43

YOGA FOR HEALTHY LIFE STYLE

Prof. Yamagekar V.S.

Director of Physical Education

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya

Kale, Tal : Panhala, Dist : Kolhapur., Mob. 9765260990

Introduction :

In the present modern world of 21st Century, our environment & struggling for Survival in the other hand, physical & psychological stress level of human being's is increasing day by day. We cannot Control the Increasing stress created by other people and external environment, but can easily find out the way to face them by empowerment of our inner power by means of of Yoga. Yaga is a creating which has the ability to strengthen our inner power by Connecting as to the super power.

The aim of Yoga is achievement of physical, mental, and spiritual harmony

Yoga is an art of living. it is scientific method which affects our body and mind. wellness of body and mind depends upon good working of internal organ's. We get tried with our daily stressful life. Then we take rest at night and get fresh. in the secend morning. Our body get rest but our internal organs still working. Since heart is involuntary organ It is working without our will. But we can give rest the heart through yoga. emotional as an Spiritual dimensions designed to individual balance and health to the physical, mental erofianal, and sprital dimensians of the indiudual. The health and fitness benefits of Yoga, patangalis writing also become the basis for a system referred to as of "Ashtanga Yoga"

Yoga and mental Health :

Most studies described benefical effects in Favour of the yoga compaired with achive controls coantrols such as relaxation response or compared to standard drug's. How ever there are currently no meta-analyses available which world clearly differentiate this important issue, of least the AHRR report stated that "Yoga was no better than mind better falness based stress Reduction of reducing anxiely in patients with cardiovascular 2 disease. one systematic review describes the effcets of yoga on stress associated symptoms.

Yoga and physical fitness :

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

1) Improves the purity of the body. various Yogic exercise can detoxify the human body and the internal organs, substantially our body comprises of three elementsis kaph, piff, and raafa proper balance of these thee elements can ensure ahelth life style, few examples of yoga exercise that help in detoxification can be Neti, dholi, Nauli Dusty, kapaalbhati and tratak etc.

2) Yoga care and preventalien from Disease Yoga can improve the quality of life and help Alleviate some chronic disease by promoting relaxation and overall fitness yoga can have Profoundly positive impact on people suffering from disease such as bronchitis, myalgia nearasthenia arthritis, high blood pressure, leprosy, vajrasana a logic exercise, can lower the diabetic levels Further exemplitying the positive impact of yoga.

3) Yoga tone the body : Yoga is commonly regarded as a wonderful option to obtain a toned physique reacting yogic asanas can gives a limber look while improving cardiovascular wealth and overall wellness. High intensity yogasana can help bulding strength, mayurasana can be helpful for liffing facial beauty. adding to one's glamaus

4) Yoga keepis the correct pusture of body the true essence of yoga revolves around elevating the lite ferce or "Kandalini" at the base of the spine. Today modern lifestyle has strained the spine by keeping it carved for longer time .

Benefits at Yoga :

Benefits yoga offers in uniting the body, mind, and health, when you are in harmony, the journey through life is calmer, happier and more fat hilling.

Physical body benefits :

1) Imported Digestion
2) Weight loss
3) Improved posture
4) Increased Flexibility & strength
5) optinal breathing 3
6) Reduced headache and upper body tension.
7) Reduction of symptoms from old illnesses and injuries
8) Deeper sleep

Mental Health :

1) Increased ability manage stress
2) Improved focus and concentration
3) Better Memory

4) More creativity

Emotional Benefits :

1) Control of emotion's

2) Increased enjoyment of emofion's

3) Increased freedom of expression

4) More peace of mind

5) Increased self confidence

Spiritual Benefits :

1) Connection with the purpose of life

2) Experiencing more joy

3) Rightness of spirit

Conclusion :

Yoga exercise regularly for to be punctual as well as disciplined, to getrid of our daily successful life. To develop the physcial, mental, emotional and spiritual health.

Yoga is enhance our digestion. We are free time diseases can take sound sleep Increased self confidance, readuce of symptons from illnesses and injuries, Increased Flexibility, power, and strength Thus sports and yoga plays. Important Role in human life 4 and Bring's Happyness. We can enjoy Healthy long life But we have obey some restriction's aboat Diet and spend time for sports and yoga regularly.

Reference's :

1) Yoga & Arogya – Dr. Dhanjay Gunde

2) Yogasana & Sadhana – pal Satyapal

3) Importance of Yoga in our life.

4) www.yoga.com

5) www.thenewyoga

****

ISSN 2277- 8063

Navjyot

नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal

(Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kod
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

www.navjyot.net

E-mail : editornavjyot@gmail.com

CONTENTS

S.N.	Subject	Title	Author	P.No.
1	राज्यशास्त्र	विधानसभा निवडणूक आणि विदर्भ	प्रा. डॉ. रविंद्र भणगे	1-6
2	राज्यशास्त्र	विधानसभा निवडणूक आणि पक्षीय संदर्भ	प्रिया पोवार	6-9
3	राज्यशास्त्र	विधानसभा निवडणूक आणि राष्ट्रीय संदर्भ	प्रा. कांबिरे रोहिणी भाऊसाहेब	10-12
4	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक आणि पक्षीय संदर्भ	प्रा. मुल्ला शाहीद मुस्ताक	13-17
5	राज्यशास्त्र	२०१९ च्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीचा आढावा	प्रा. मनोज श्रीकृष्ण मगर	18-20
6	राज्यशास्त्र	विधानसभा निवडणूक २०१९ व पक्षीय संदर्भ	श्री. केतन दत्तू लाटे	21-22
7	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्राचे राजकारण आणि बदलते राजकीयसत्ता समीकरण : पश्चिम महाराष्ट्राचे विशेष संदर्भ	डॉ. संगमेश्वर निला	23-34
8	राज्यशास्त्र	विधानसभा निवडणूक आणि नेतृत्व स्पर्धा	अनिल विठ्ठल हंकारे	35-40
9	राज्यशास्त्र	१७ वी लोकसभा निवडणूक २०१९	डॉ. आण्णासाहेब हारदारे	41-43
10	हिंदी	रांगेय राघव की कहानियों में चित्रित सामाजिक यथार्थ	प्रा. जे. ए. पाटील	44-46
11	हिंदी	भारतीय किसानो की व्यथा व स्थिती का चित्रण	प्रा. संपतराव सदाशिव जाधव	47-50
12	राज्यशास्त्र	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका २०१९ : सोलापूर जिल्ह्याचा स्थानिक संदर्भ	प्रा. डॉ. मोहन चौगुले	51-61
13	Economics	TRENDS AND PATTERNS OF EMPLOYMENT IN INDIA	Dr. T. K. Udgirkar D. K. Pathrut	62-64
14	Sociology	DR. B.R.AMBEDKAR'S THOUGHTS ON CASTE SYSTEM IN INDIA.	DR. M. G. Dhuture	65-69

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

ISSN 2277-8063

Dr. B.R.Ambedkar's Thoughts on Caste system in India.

DR. M. G. DHUTURE,
M.A., Ph.D., NET. Department of Sociology,
Vitthalrao Patil mahavidyalaya Kale,, Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

INTRODUCTION:

The caste system in India created such a society which had untouchables, unapproachable and unshadowables. Moreover Hindu society had in its fold various criminal tribes as well as several primitive tribes. In addition to the four classes of chaturvarnya, Dr. Babasaheb Ambedkar recognized fifth class under the Hindu social fold, which was outside chaturvarnya, which includes the Criminal tribes, Aborigine and Untouchables.

Caste is a Portuguese-derived English word; its early use is described in the famous British colonial Hobson-Jobson dictionary. The Imperial Gazetteer finds it difficult task to explain the theory of caste. And it could be even more complex in practice: notice how the Imperial Gazetteer struggles to described the caste situation in the Gangetic plains. Here's the Imperial Gazetteer's list of the most important castes throughout British India. Here we are concerned chiefly with Dr. B.R. Ambedkar's own vicus. Babasaheb made it clear in the 'An Annihilation of the Caste' that he takes the Laws of Manu to be the single most authoritative source of information about the religious origin of caste, and about the rules governing it.

The Laws of Manu explains that in the beginning of the universe the great abstract principle of Brahman created all things, including the four Varnas: "for the sake of the prosperity of the world, he caused the Brahmin, the Kshatriya, the Vaishya and the Shudra to proceed from his mouth, his thighs, and his feet....but in order to protect this universe he, the most resplendout one, assigned separate (duties and) occupations to those who sprang from his mouth, arms, thighs, and feet." At the top of his fourfold system is the Brahmin: " As the Brahmin sprang from mouth, as he was first-born, and he possesses the Veda, he is by right the lord of his whole creation. At the bottom is the Shudra: one occupation only the lord prescribed to the Shudra: to serve meekly even these castes (Varnas)." Above all the contrast between the two extremes of the hierarchy is made clear: "but a Shudra, whether bought or unbought, he (a Brahmin) may compel to do servile work; for he was created by the self existence (svyambhu) to be the slave of a Brahmin.

Outside the system entirely were the 'slaves': "All those tribes in this world, which are excluded from those born from the mouth, the arms, the thighs, and the feet (of Brahmin), are called Dasyus, whether they speak the language of the Mlechchhas (barbarians) or that of the Aryans.' Among these outside the system are groups produced by illicit unions among the different Varnas, who "shall subsist by occupations reprehended by the twice born (the three upper Varnas ". Among there occupations are "catching and killing animals, living in holes", "working in leather", "carrying out corpses who have no relatives," "and executing criminals."

These impure groups are to live in remote, wild areas or "near well known trees and burial grounds". "There dresses shall be the garments of the dead, they shall eat their food from broken dishes, black iron shall be their ornaments, and they must always wander from place to place." "A man who fulfils a religious duty, shall not seek intercourse with them; their transactions shall be among themselves, and their marriages with their equals", "Their food shall be given to them by others (than an Aryan giver) in a broken dish: at night they shall not walk about in villages and in towns."

To what extent were these ancient scriptural injunctions actually carried out? Dr. Babasaheb Ambedkar prescribed in Annihilation of Caste, a great deal of information about his view of the system as he saw it in operation, and about the hundreds of the smaller caste and sub-castes that existed within the four large Varna groups- and about the role of the untouchables, who occupied the despised, ritually impure sub-basement of the system.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Navjyot / Vol. VIII / Issue – IV ISSN 2277-8063

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- To focus on the views of Dr. Ambedkar's on the Indian caste system.
- To focus on Indian caste system, Hindu religion and its impact on the Indian society.
- To study of Dr. Ambedkar's contribution in Social era with special reference to caste system in India.

RESEARCH METHODOLOGY:

- For the completion of the present research paper, the secondary data collection and its evaluation method has been used for which the books and magazines and newspapers published by the government and private institutes have been referred it.

THE SOCIAL HISTORICAL THEORY:

The social historical theory explains the creation of the Varnas, jats and of the untouchables. According to this theory, the caste system began with the arrival of the Aryans in India. The Aryans arrived in India around 1500 BC. The fair skinned Aryans arrived in India from South Europe and North Asia. Before the Aryans there were other communities in India of other origin. Among them Negrito, Mongoloid, Astroloid and Dravidian…The Negrito have physical features similar to the people of Africa. The Mongoloid have Chinese features. The Astroloids have features similar the aboriginals of Australis. The Dravidian originates from the Mediterranean and they were the largest community in India. When the Aryans arrived in India their main contact was disregarded the local cultures. They began conquering and taking control over regions over North India and at the same time pushed the local people southwards or towards the jungles and mountains in North India.

ORGANIZATIONS OF ARYANS:

The Aryans organized among themselves in three groups. The first group was of the warriors and they were called Rajayana, later they changed their name Rajayana to Kshatriya. The second group was of the priests and they were called Brahmins. These two groups struggled politically for leadership among the Aryans. In this struggle the Brahmans got to be the leaders of the Aryan society. The third group was of the farmers and craftsmen and they were called Vaisia. The Aryans who conquered and took control over parts of the North India subdued the locals and made them their servants. In this process the Vaisians who were the farmers and the craftsmen became the landlords and the businessmen of the society and the locals became the peasants and the craftsmen of the society.

In order to secure their status the Aryans resolved some social and religious rules which allowed only them to be the priests, warriors and the businessmen of the society. For example take Maharashtra. Maharashtra is in west India. This region is known by this name for hundreds of years. Many think that the meaning of the name Maharashtra is in its great name, Great Land. But there are some who claim that the name, Maharashtra, is derived from the Jat called Mahar who are considered to be the origi8nal people of this region. In the caste hierarchy the dark skinned Mahars were outcast.The skin color was an important factor in the caste system. The meaning of the word 'Varna' is not class or status but skin color.

Between the outcast and the three Aryan Varnas there is the Shudra Varna who were the simple workers of the society. The Shudras consisted of the communities. One community was of the locals who were subdued by the Aryans and the other were the descendants of Aryans with locals. In Hindu religious stories there are many wars between the good Aryans and the dark skinned demons and devils. The different Gods also have dark skinned slaves. There are stories of demon women trying to seduce good Aryan men in deceptive ways. There were also marriages between Aryan heroes and demon women. Many believe that there incidences really occurred in which, the Gods and the positive heroes were people of Aryan origin. And the demons, the devils and the dark skinned slaves were in fact. The original residence of India whom the Aryans coined as monsters, devil, demon and slaves.

Vol. VIII / Issue – IV ISSN 2277-8063

RITED CASTE SYSTEM:

As in most of the societies of the world, so in India, the son inherited his father's sion. And so in India there developed families, who professed the same family profession neration in which, the son continued his father's profession. Later on as these families e larger, they were seen as communities or as they are called in Indian language, Jat. ent families who professed the same profession developed social relations between them ganized as a common community, meaning Jat.

Later on the Aryans who created the caste system added to their system non-Aryans. ent Jats who professed difference professions were integrated in different Varnas ding to their profession. Most of the communities that were in India before the arrival of ryans were integrated in the Shudra Varna or were made out caste depending on the ssions of these communities. Communities who professed non-polluting jobs were rated in Shudra Varna. And the communities who professed polluting professions were out caste.

Manu enumerated a fresh idea of the Purushasukta as a part of divine injunction. Manu "for the prosperity of the world, He (the creature) from his mouth, arms thighs and feet ed the Brahmin, Kshatriya, Vaishya and Shudra". Moreover Manu has emphasized that a is the only and ultimate sanction for Dharma".

But according to Dr. Babasaheb Ambedkar; it was Manu who invented the social ideal of urvarnya contained in Purushasukta with a degree of divinity and infallibility, which it did have earlier. Dr. Babasaheb Ambedkar has summarized the chaturvarnya society as follows:

A. Society should be divided into four class-
   1. Brahmins
   2. Kshatriya
   3. Vaishya
   4. Shydra

B. There cannot be social equality among these four classes. They must be bound together by the rule of graded inequality. They must be bound together by the rule of graded inequality.

C. The four classes should observe a division of occupation. Brahmin should be learning and teaching and the performance of religions ceremonies. The occupations of Kshatriya, Vaishyas and Shudra should be fighting, trade and services to the three superior classes respectively. These occupations assigned to different classes should be exclusive to each.

D. The right of education is given to the Brahmins, Kshatriya and Vaishyas. The Shudras and Women have no right to education.

E. A man's life is divided into four stages, Brahmacharya, Grahasthashram, Vanaprasthashram and Sanyasa. But the benefits of these stages were open only to the male members of the three superior classes. The first and fourth, were not open to the Shudras and Women.

Dr. Babasaheb Ambedkar analysed the Purushasukta as follows:

   A. Real was elevated to the dignity of an ideal;
   B. An attempt was made to give reality to the ideal by invoking the sanction of law;
   C. The Purushasukta not only regarded class composition as natural and ideal, but also regarded it as sacred and divine;
   D. The purushasukta made the division of society into four classes as a matter of dogma; and
   E. The purushasukta had an official gradation of society laid down, fixed and permanent, with an ascending scale of reverence and descending scale of contempt.

Dr. Babasaheb Ambedkar critised the ideal of Chaturvarnya a enunciated by the [illegible] on the grounds that-

1. It preached a class composed society as its ideal.
2. It converted the de-facto state of affairs into a de-jure connotation of an ideal society.
3. It gave the de-facto state of class composition a legal effect by accepting it as a de-jure connotation of an ideal society.
4. It accepted the class composition as an ideal and also sacred and divine.
5. It made the four classes a matter of dogma.
6. It accepted the graded inequality among the four classes.

According to Dr. Babasaheb Ambedkar, the attempt of Purushasukta to realize the ideal was a kind of political jugglery, the like of which was not to be found in any book of religion. Almost all the Hindu books are replete with the concept of Dharma. Both Manu and Yajnavalkya, a learned Hindu seer, refer to Dharma as compulsory duties and obligation of the different Varnas. The concept of Dharma as has been included in the Varnashramdharma has brought ruination to concept of social solidarity.

As mentioned in Hindu Dharma, the disabilities thrust upon Shudras were-

1. The Shudras were denied iniation the study of the Vedas: and the kindling of sacred fire.
2. A Shudra was to take the last place in the social order.
3. The Shudra was impure and therefore, no sacred act should be done within his sight and within his hearing.
4. The Shudra is not to bc respecte3d in the same way as the other classes
5. The life of Shudra has no value and anybody may kill him without having to pay compensation at all if any compensation is paid, it should be of small value as compared with that of the upper three clases.
6. The Shudra must not acquire knowledge and it is a sin and a crime to give him education.
7. A Shudra must not acquire property. A Brahmin can take his property at his pleasure.
8. A Shudra cannot hold office under the state.
9. The duty and salvation of Shudra lies in his serving the higher classes.
10. The higher-class should not inter-marry with the Shudra. They can, however, keep shudra women as concubines. But if the Shudras touches the women of higher classes, he wilol be liable to dire punishment.
11. The Shudra is born in servility and must be kept in servility forever.

CONCLUSION

Dr. babasaheb Ambedkar has concluded the following possible results of the reorganization of society based on Chaturvarnya and Caste-

A. The caste has ruined the Hindus.
B. The reorganization of the Hindu society on basis of Chaturvarnya is impossible because the Varnyaavastha is like a leaky pot or like a man running at the nose. It is incapable of sustaining itself by its own virtue and an inherent tendency to degenerate into caste system unless there is legal sanction behind it which can be enforced against every one tressing passing
C. The reorganization of Hindu society on the basis of Chaturvarnya is harmful because the effect of the varnavyavastha is to degrade the masses by denying the opportunity to acquire knowledge and emasculate them by denying them the right to be armed.

Dr. Babasaheb Ambedkar wanted that the Hindu Society must be reorganized on a religious basis which would recognize the principles of liberty, equality and fraternity. He wanted to give a new doctrinal basis to Hindu society, a basis that mentioned above. The values of democracy, he said, should find fulfillment in the everyday life of the Hindu society. Such a change, he believed, is necessary if India is to catch up with the advanced countries of the west.

He also proved that Chaturvarnya was a political creation as added lateron to the Vedas by Brahmin class. As he remarked that this Chaturvarnya with its old labels is utterly repellent and my whole being rebels against it.

BIBLIOGRAPHY

1. Dr. Ambedkar's publications- (a) Book by Dr. Ambedkar
2. Ambedkar, B.R., Who were Shudras? How they came to be the Fourth Varna in the Indo-Aryan society? Thacker & Co.Ltd., (Bombay) 1946.
3. Ambedkar, B.R. Annihilation of Caste, Thacker & Co.Ltd. (Bombay) 1937.
4. Ambedkar, B.R., Buddha and His Dhamma, Siddharth College Publication,Bombay, 1957.
5. Ambedkar, B.R., The Untouchables – Who are they and why they become Untouchables ? Amrit book Co., New Delhi, 1948.
6. Ambedkar, B.R., "Caste in India : Their Genesis, Mechanism and Development" Indian Antiquary, Vol. XXVI, 1917.
7. Ambedkar, B.R., States and Minorities, Thacker & Co.Ltd,(Bombay) 1947.
8. Ambedkar, B.R., "What Congress and Gandhi Have Done to Untouchables" Thacker and Co.,Ltd., (Bombay) 1943.
9. Prem Parkash., Ambedkar- politics And Scheduled Castes. Ashish Publishing House., New Delhi 2002.

TRUE COPY

for PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal Panhala, Dist Kolhapur (M.S.

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Impact Factor 6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VII ISSUE- VIII AUG 2020

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

I/C PRINCIPAL

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Vd. Aarti Bharatlal Kuril & Vd. Amit Haribhau Tupe	Prevention of Pandemic through Ayurveda- A conceptual review	1 To 4
2	Vd. Vrushali P. Chaudhari & Vd. Suvarna M. Dhawale	Clinical Importance of Lohitaksh Marma	5 To 6
3	Dr Aditya Pratap Rajput & Dr Rohit Gadkari	A Review Of On Habit Reversal Therapy For Tics And Habit Disorders	7 To 8
4	Dr. Priti Indurkar	The Role of Abhyanga in Swasthvritta	9 To 10
5	Dr. Vishal Y. Charde & Dr. Rohit Gadkari	A Literary Review on Ayurveda Perspective of Chhardi in Kaumarbhritya	11 To 13
6	Suhas Anirudha Morkhade	Synthetic Exploration of 2-Furoyl-1, 2-Diazetidine-3-One towards synthesis of novel heterocycles	14 To 18
7	Dr.Hiteshwar D. Lonare	A Case Study On Eefect Of Madhav Rasayan On A Covid 19 Positive Patient Along With Standard Allopathic Protocol Suggested By ICMR	19 To 29
8	Dr. Abhijeet S. Lokhande , Dr.Ashish N. Jaiswal & Dr. Harshwardhan B. Naole	Literature Study of Janapadodwansa with special reference to Covid-19	30 To 33
9	C. Baba Fakardhin	New Social Movements in Karnataka – Some Observations	34 To 38
10	S.B. Sreerama Naik	Role Of Values In Post-Modern Economics- A Review	39 To 45
11	Mr. Digvijay Rajesh Patil	Application of Nanotechnology in Covid-19	46 To 53
12	Prof. Sunil V. Narnaware	Library Website and its utilization: A study of N. P. Shivaji College Mowad	54 To 58
13	Dr.R.Rajendra Naidu & Dr. P. Venu Gopal	Socio and Economic Conditions of Women Workers in Unorganized Sector in Andhra Pradesh	59 To 66
14	Dr. Madhukar. G. Dhuture	Brick Makers: Sociological Glance	67 To 70
15	Poonam Rani & Dr. Poonam	Modernity and Tradition in Kamala Markandaya's "Nectar in A Sieve"	71 To 73
16	Mrs.Nanda B.Bhalke	Fast Dissolving Tablets of Ergotamine Tartrate – A Noval Dosage Form	74 To 82

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VII ISSUE- VIII AUGUST 2020 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 6.293 ISSN 2349-638x

Brick Makers: Sociological Glance

Dr. Madhukar. G. Dhuture
Head Deparment of Sociology
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya
(Arts ,Commerce & Science)
Tal.Panahala Dist: Kolhapur,
(Maharashtra)

Abstract:

The contribution of workers in the informal sector is important in the Indian economy as the contribution of the informal sector to GDP is 50%. This research focuses on the economic and educational situation of brick kiln workers working in the informal sector of Kolhapur district. The respondents have been selected for this research under non-probability sampling by purposive sampling. Both the qualitative and quantitative methods have been used for the interpretation of data. The findings of this research are based on the fact, that the situation of the workers working in this brick making sector is circumstantial. The informal sector workers are mostly unaware of their rights and rights. Also, most of the workers working in the field of brick production are found to be educationally backward and insensitive to education.

Key words- unorganized sector, brick kiln workers, exploitation.

Introduction:

India has to face many problems in 21st of century, like unemployment, poverty, population growth, social conflict, terrorism, health problems and increasing workers in unorganized sector. Many occupation, trades are involved in unorganized sector i.e. field labour, private sector workers, building sectors, coolies, waiters, road rounder's and brick making workers etc. India is the second-largest brick producer in the world. The annual demand for clay bricks in India was over 200 billion units in 2016,

The Indian economy is characterized by the existence of a vast majority of informal or unorganized labour employment. As per a survey carried out by the National Sample Survey Organization (NSSO) in 2009–10, the total employment in the country was of 46.5 crore comprising around 2.8 crore in the organized and the remaining 43.7 crore workers in the unorganized sector. Out of these workers in the unorganized sector, there are 24.6 crore workers employed in agricultural sector, about 4.4 crore in construction work and remaining in manufacturing and service. In the unorganized sector, the work generally falls under three categories such as terms of occupation, terms of nature of employment, terms of especially labour intensive and terms of service category.

Small and marginal farmers, landless agricultural labourers, share croppers, fishermen, those engaged in animal husbandry, beedi rolling, labeling and packing, building and construction workers, leather workers, weavers, artisans, salt workers, workers in brick kilns and stone quarries, workers in saw mills, oil mills, etc. come under this category.

Brick making industry is one of the important industries in unorganized sector. Brick making industry has played a vital role in the economy of district and also state, but it is suffering from innumerable problems. Therefore, it is important to study the workers of this occupation so the researcher has chosen this topic as research topic.

Objectives of the study:

- To study the socio-economic conditions of brick making workers.
- To study the wage pattern of brick makers.
- To study the educational status of brick makers.

Methodology:

Both the qualitative and quantitative methods have been used to understand proposed objectives of the research. Observations, formal discussions, participatory experiences are including in qualitative technique and data collected through interview schedule have been include in quantitative technique.

Principal
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala. Dist. Kolhapur

Sampling design:

There were 19 brick units in Peth-Vadgaon and 19 brick units in Wathar. The total workers in these 38 brick units were 232. The researcher has selected 25% workers from these brick units and so the total numbers of workers selected were 58. These workers were selected under non-probability sampling by purposive sampling.

Data collection:

The present research is based on the primary as well as secondary data. The primary data were collected from observation and personal interview of brick making workers and visiting all the brick making units in selected area. Secondary data are collected from various government reports, censes report, journals, news papers, various articles and use of the internet.

Age group of respondents

Age	Frequency	Percent
0 to 20 years	4	6.9
21 to 40 years	35	60.3
41 to 60 years	18	31.0
61 to above	1	1.7
Total	58	100.0

Source-Primary data

There is no age limit in the work of brick making. The above table shows that majority of the adult respondents. 31.0% workers have age of 41 to 60 years. 6.9% workers were under 20 age group and they were working as a child labour in this field and 1.7% workers are old and the age of these workers is more than 60 years. They are working this heavy work for their livelihood. Since brick production is a labor of physical activity, it shows workers in the young age group of 21-40 years as they are the only ones who can do the job.

Education level of brick makers

Education	Frequency	Percent
Illiterate	12	20.7
Primary	34	58.6
High-school	11	19.0
Jr. collage	1	1.7
Total	58	100.0

Source-Primary data

When we glance at education it is clear from above table that majority of the respondents are just primary educated. 20.7% respondents are illiterate. 19.0% respondents are high-school educated and just 1.7% respondents are higher secondary educated. The above table shows that most brick production workers have received primary education, so they do not do any other technical or skilled work, so they do this present job.

Caste category of respondents

Caste category	Frequency	Percent
O.B.C.	36	62.1
S.C.	13	22.4
N.T.-D.N.T.	9	15.5
Total	58	100.0

Source-Primary data

There are different castes involved in the brick making work. The above table shows that majority of the respondents belong to O.B.C. class. 22.4% respondents are from S.C. and remaining 15.5% respondents belong to N.T. and D.N.T. class, so the respondents belonged to backward categories. The above table shows that the communities which were traditionally considered to be economically and educationally backward appear to be involved in this brick making occupation.

Type of the family of respondents

Type of the family	Frequency	Percent
Joint family	23	39.7
Nuclear family	35	60.3
Total	58	100.0

Source-Primary data

This table shows the type of the family with reference to the joint and nuclear family. There are majority of the respondents staying in nuclear families and remaining 39.7% respondents live in the joint family. Because they are mainly migrants therefore, they live in a nuclear family.

Educational level of respondent's family members

Total literate members in the respondent's family			Total illiterate members in the respondent's family		
No. of members	Frequency	Per cent	No. of members	Frequency	Per cent
1.00	38	65.5	1.00	6	10.3
2.00	12	20.7	2.00	22	37.9
3.00	8	13.8	3.00	30	51.7
Total	58	100.0	Total	58	100.0

Source-Primary data

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VII ISSUE- VIII AUGUST 2020 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 6.293 ISSN 2349-638x

The literacy table shows the educational status of the respondent's family. The table shows majority of the respondents have one literate member in each respondent's family and remaining respondents have two literate members in each respondent's family.

The table also shows majority of the respondents have three illiterate members in each respondents family and remaining respondents have two illiterate members in each respondents family.

The above table shows that the proportion of educated people in the family of the respondents is lower than the proportion of illiterate people because they are not able to get education due to poor financial situation, and the result of this situation is reflected in their next generation.

Total income of the respondent family

Total income	Frequency	Percent
1000 to 3000/-Rs	1	1.7
3001 to 5000/-Rs	19	32.8
5001 to 10000/-Rs	22	37.9
10001 to above	16	27.6
Total	58	100.0

Source-Primary data

The table shows that 37.9% respondents' monthly income of family is Rs.5000 to Rs.10000, 32.8% respondents families monthly income is Rs.3001 to Rs.5000, 27.6% respondents families have earn Rs.10000 above and one respondents family monthly income is Rs.1000 to Rs.3000 only.

Wage pattern

Wage pattern	Frequency	Percent
Per brick	36	62.2
Consolidated per day (Rs. 250)	14	24.1
Consolidated per month	8	13.7
Total	58	100.0

Source-Primary data

The table shows that 62.2% respondents get their daily wage in the nature of 1 Rs. Per brick, 24.1% respondents get their daily wage in the nature of 250 Rs. Per day and remaining respondents get their wage consolidated per month.

The above table shows that the system of daily wage for workers is Injustice and that is the method of exploiting the workers financially. A laborer can produce an average of 250 to 300 bricks a day, therefore their daily wage is not more than Rs.300 so no matter how much work the workers do.

The information regarding beginning of the work by the respondents is presented in Table no. 5.2.

Working hours in kiln

Start of work	Frequency	Percent	End of work	Frequency	Percent
4 to 5 am	49	84.5	Evening 6.00 O'clock	6	10.3
5 to 6 am	9	15.5	Evening 7.00 O'clock	52	89.7
Total	58	100.0	Total	58	100.0

Source-Primary data

There is no time table for brick making work. The above table shows that majority of the respondents go to this work early at 4.00 to 5.00 O'clock in the morning and remaining 15.5% respondent's starts this work at 5.00 to 6.00 am early in morning.

The table indicates that majority of the respondents go their home after 7.00 O'clock in the evening that means they are working more than 13 hours in the day and remaining respondents finish their daily work at 6.00 O'clock in the evening.

The above table shows that most of the workers in this occupation work for 13 hours daily and do not get satisfactory wage, they get 250/- to 300/- rupees in exchange for 13 hours work and the benefit of the additional labor of the workers is paid to the brick kiln owner.

Education level of respondents children's

Children's to school	Frequency	Percent
Yes	17	29.3
No	24	41.4
No children	10	17.2
Little children	7	12.1
Total	58	100.0

Source-Primary data

The above table shows 41.4% of the selected respondents told that their children do not go to the school because of low level of wages. 29.3% respondents told that their children go to school and remaining 29.3% respondents have no children or their children's are too little.

The table above shows that most of the workers children's in this profession do not attend school because the workers in this profession cannot afford the education for their children or their children help them in the work.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VII ISSUE- VIII AUGUST 2020 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 6.293 ISSN 2349-638x

Observations:

Most of the brick kiln workers' homes were simple and lack of infrastructure, such as, electricity facility, toilet, garbage facility, proper sanitation, drinking water facility etc. The environment of the workplace where workers work is considered to be extremely hazardous.

Conclusion:

The situation of workers working in the unorganized sector especially in brick making industry is poor and vulnerable due to their exploitation. The workers from brick making industry are mostly unaware of their constitutional rights. Also, most of the workers working in the field of brick production are found to be educationally backward and insensitive towards education.

References:

1. Sengupta A.K. (2008) "Report of conditions of work of promotion of livelihoods in the unorganized sector".
2. Gupta J. (2003) "Informal labour in brick kiln, Need for regulation". Economic and political weekly.
3. Sarkar S. (2004) "Theorizing in Informal Sector: Concept and Context". Economic and political Weekly.
4. Kumbhar Arun R. (2007) "A study of brick making industry in Kolhapur district". Unpublished Ph.D. theses, Shivaji University, Kolhapur.

Websites:

1. http://vikaspedia.in/social-welfare/unorganised-sector-1/categories-of-unorganised-labour-force
2. (12th January, 2020, 2.16pm)
3. https://www.dailyo.in/variety/carbon-footprint-brick-kilns-clean-energy-carbon/story/1/23511.html
4. (20th January, 2020, 4.55pm)

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

TRUE COPY

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

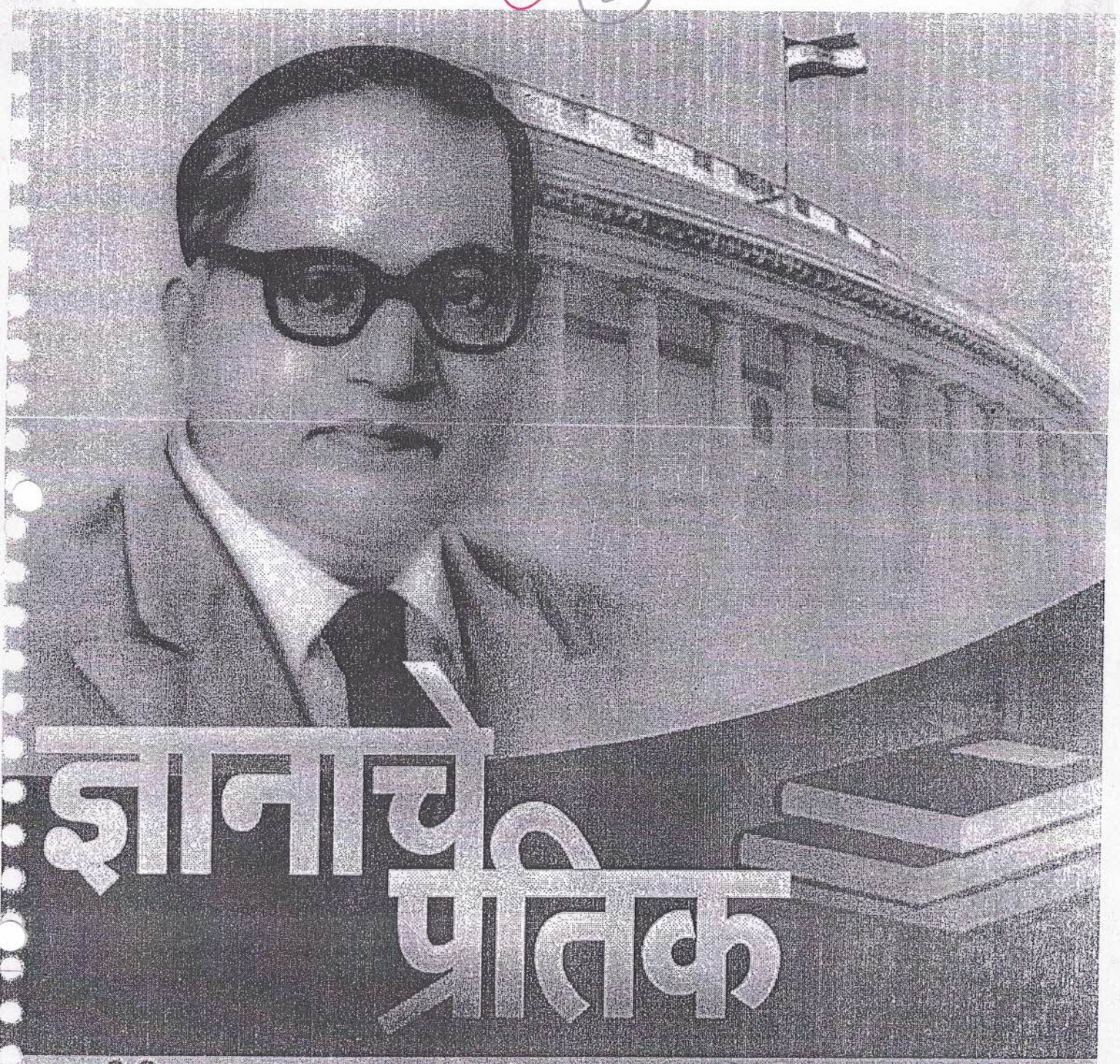

शताब्दी प्रतिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादन आणि मांडणी

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने, प्रा. व्ही. एन. रामटेके, प्रा. डॉ. संदिप एस. साळुंके

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्त
संपादित ई-ग्रंथ

ज्ञानाचे प्रतिक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
प्रा. व्ही. एन. रामटेके,
डॉ. एस. एस. साळुंके,

प्रकाशक
प्राचार्य, सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

ज्ञानाचे प्रतिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
संपादक: प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
प्रा. व्ही. एन. रामटेके,
प्रा. एस. एस. साळुंके,

ISBN क्रमांक : 978-81-946921-0-2

DDC वर्गीकरण क्र. 891.465

महाविद्यालय प्रकाशन क्र. 03

पहिली आवृत्ती: ऑगस्ट २०२०

प्रकाशक: प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

प्रकाशन स्थळ: ऐनपूर ता. रावेर, जि. जळगाव, [महाराष्ट्र] पिन. ४२५५०७

मुखपृष्ठ: प्रा. संदीप एस. साळुंके.

अक्षरजुळणी व मुद्रण: ग्रंथालय विभाग, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

मूल्य: १०० रुपये

© प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर
ईमेल: svpca123@yahoo.com, svpca.librarian@gmail.com
संकेतस्थळ: http://ainpurcollege.org/

- या पुस्तकात प्रकाशित झालेल्या लेखातील मते हि ज्या त्या लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
- या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रोनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी- फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमनिका

अ. क्र	शिर्षक	पान क्र
१	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार.....-प्रा. बैसाणे एस. पी.	१
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार -डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	८
३	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार.....-प्रा.साजिद के.शाह	१३
४	डॉ.आंबेडकरांची धर्मांतर घोषणा आणि मुस्लिमांची प्रतिक्रिया -डॉ.मोरे डी. ए	२३
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता.....-प्रा. राजाराम कांबळे	३२
६	Dr. B. R. Ambedkar and Feminism in India. -Dr. prashant krushnarao pathak	३८
७	ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी.....-प्रा. विकास विधाते	४३
८	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण -प्रा.बाजीराव कृष्णाजी पाटील	४७
९	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता.....-प्रा. डॉ. सतीश मस्के	५३
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला विषयक विचार -डॉ. सचिन खलकसिंह राजपूत	५९
११	बहुआयामी विचारवंत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -प्रा.सिद्धार्थ आबाजी तायडे	६५
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म..... .-डॉ मधुकर खंडू पवार	७३
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार -प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	७९
१४	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार -संतोष पंढरीनाथ कारभारी	८३
१५	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यह प्रज्ञावंत मनोवैज्ञानिक -प्रा विनोद रामटेके	९३
१६	संतती नियमन, कुटुंब नियोजन बाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार -डॉ. जे. बी. अंजने	९९
१७	Dr. Babasaheb Ambedkar's work for Dalit and Women Empowerment .....Asmita V. Joshi	१०५
१८	आधुनिक भारताचे स्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर .....प्रा. समता प्रकाश तायडे	१०८
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार .....प्रा. विवेक अरुण जोशी	११२

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

१३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार

- सोनकांबळे देवराव नामदेव

प्राचीन काळापासून ते ब्रिटिशांची राजकीय सत्ता या देशात प्रस्थापित होई पर्यंत येथील बहुजनव मागासलेला समाज शिक्षणापासून वंचित राहिलेला होता.यांचे कारण म्हणजे या देशातील वर्णव्यवस्था होय ,या वर्णव्यवस्थेत येथील समाज ब्राम्हण ,क्षेत्रीय ,वैश्य व शूद्र अशप्रकारे या चार भागात येथील समाज विभागला होता.या चार वर्णापैकी ब्राम्हण हा वर्ण इतर वर्णापेक्षा सर्वश्रेष्ठ वर्ण म्हणून पुढे आला होता. कालांतराने ब्राम्हणाचे वर्चस्व येथील प्रसमाजव्यवस्थेने मान्य केले होते ,म्हणून तत्कालीन काळात निर्माण झालेली ब्राम्हणाची शिक्षणावरील मक्तेदारी सर्वमान्य झाली होती.परिणामतः येथील बहुजन व मागासलेला शुद्र समाज हा शिक्षणापासून वंचित राहिला होता- राम राज्याच्या काळात शूद्र समाजातला शंभू ने वेद म्हटल्याबद्दल त्याला रामाने मृत्यूदंडाची शिक्षा केली होती तर आधुनिक काळात महात्मा ज्योतिबा फुले यांना शाळेतून काढून पारंपारिक व्यवसाय करण्यासाठी त्यांच्या वडिलांचे मन वळविण्यात आले होते. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना मुंवई येथे एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात पदवी अभ्यासक्रमासाठी संस्कृत हा विषय घेऊ देण्यात आलेला नव्हता अशा प्रकारच्या परिस्थितीत येथील बहुजन व मागासलेला शुद्र समाज शेकडो वर्षापासून निरीक्षण ,अज्ञानी, मानसिक गुलामी, आर्थिक दारिद्र्य, व सामाजिक दृष्ट्या मागासलेले जीवन जगत आलेला होता अशा प्रकारच्या परिस्थितीत जीवन जगत आलेल्या समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्त्व व त्यांचे समाजावर होणारे परिणाम ओळखून या देशातल्या समाज व्यवस्थेमध्ये शेकडो वर्षापासून लाचारीचे जीवन जगत आलेल्या समाजाला शिक्षणाचा हक्क व शिक्षण मिळवून देण्याकरिता आयुष्यभर या समाज व्यवस्थेच्या विरुद्ध विविध आघाड्यावर आक्रमक व निर्भयपणे यशस्वी संघर्ष करत राहिले.

"शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो कोणी प्रशान करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही" हे विधान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजाला उद्देशून म्हणले आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते शिक्षण हे माणसाच्या सर्वांगीण विकासाचे माध्यम आहे. म्हणून या देशातल्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या सर्व बहुजन व मागास समाजाला शिक्षण देण्यासाठी विविध माध्यमातून अहो रात्री यशस्वीपणे प्रयत्न करीत राहिले.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक कार्य**
- **बहिष्कृत हितकारणी सभा:-**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशातल्या बहिष्कृत असलेल्या अस्पर्श समाजाला शिक्षण व्यवस्थेत समाविष्ट करण्याच्या उद्देशाने १९२४ मध्ये या सभेची स्थापना केली .या सभेच्या माध्यमातून समाजातील दीनदुबळ्यां निरक्षर पालकांच्या मुला मुली करिता वसतीगृह उघडून शिक्षणाचा प्रसार केला तसेच वाचनालय व अभ्यास मंडळे सुरू करण्यात आली होती. या समितीच्या सहकार्याने १९२५ मध्ये सोलापूर येथे दलित वर्गाच्या विद्यार्थ्याकरिता एक वस्तीगृह सुरू करण्यात आली. या वस्तीग्रहातील मुलांना कपडे ,लेखनसाहित्य व भोजन इत्यादी खर्च डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः केले. तर तेथील नगरपालिकेने यासाठी ४० रुपये अनुदान मंजूर केले तसेच येथील एका नगरसेवकाने व्यवस्थापनाचे काम पाहत राहिले .अशाप्रकारे अस्पृश्य समाजातील विद्यार्थ्यांच्या मनात ज्ञान आणि विद्या व सामाज सेवेबद्दल प्रेम यांची आवड निर्माण व्हावी म्हणून बहिष्कृत हितकारणी सभेने एक संस्था स्थापन केली .या सभेच्या मार्गदर्शनाखाली सरस्वती विकास नावाचे मासिक चालवले जात होते त्याच्या जोडीला मुंबई येथे एक मोफत वाचनालय सुरू करण्यात आले होते. तर इ.स. १९२७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती फार मंद गतीने होत आहे अशी खंत व्यक्त केली होती तेव्हा ज्या गतीने शिक्षणाची प्रगती होत होती त्याच वेगाने सुरू राहिली तर शिक्षणाच्या कक्षेत आणण्यासाठी शाळेत जाणाऱ्या मुलांना आणखी चाळीस वर्षे लागतील म्हणून त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावरील अधिक खर्चासह व सक्ती हा उपाय सुचविला होता.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार मांडत असताना त्यांनी या देशातल्या समाजव्यवस्थेतील शेवटच्या स्तरातील समाजाला शिक्षण जितके स्वस्त करता येईल तितके केले पाहिजे अशा प्रकारचा अहवाल शासनाला केले होते जर समाजातील सर्वच जमातींना समानतेच्या पातळीवर आणावयाचे असेल तर शिक्षण हाच एक उपाय सांगितला होता. 1928 मध्ये अस्पृश्य समाजातील मुला मुलींची शालेय शिक्षण भक्कम पायावर संघटित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली होती दीनदलित वर्गाच्या विदयार्थ्यांच्या कल्याणासाठी माध्यमिक शालेय शिक्षणाचा भार सहन करण्यास असमर्थ होते .त्यांना वस्तीगृह पुरविण्याच्या कार्यात दलित वर्ग शिक्षण संस्थेला सहाय्य करण्याचे आव्हान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबई शासनाला केली होती. ही मागणी मुंबई शासनाने मंजूर करून पाच वस्तीग्रह देण्याचे मान्य करून वार्षिक वर्गणी म्हणून नऊ हजार रुपये अनुदान देण्याचे मंजूर केले .तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्ग शिक्षण संस्थांचे कार्य करत असताना आलेल्या अडचणीची

पूर्तता करण्यासाठी निरनिराळ्या विभागात जाऊन देणगया गोळा कराव्या लागल्या धर्मदाय संस्था व मोठ्या मनाच्या माणसांना मदतीसाठी त्यांनी आव्हान केले.

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षण विषयक विचार:-**

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते अध्यापन विद्यापीठ हे अध्यापकाचे विद्यापीठ होते आणि अध्यापनाचे प्राधिकृत निर्देशन विद्यापीठाला अध्यापन विद्यापीठ बनवीत होती म्हणजेच समानतेच्या अटीवर विद्यापीठ आणि महाविद्यालय उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी भागीदार होतील संलग्न विद्यापीठ महाविद्यालयात अध्यापन आणि संशोधन यांच्या व्यवस्थापन यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व पर्यवेक्षण करण्यासाठी विद्यार्थ्याकडे प्रात शक्ती असली पाहिजे तरच उच्चशिक्षणाचा दर्जा टिकून राहील व उच्च शिक्षणाचे नियंत्रण सुशिक्षित वर्गाने केले पाहिजे, दुर्देवाने सुशिक्षित वर्गाकडे सामाजिक सद्गुण नसल्याची खंत त्यांनी व्यक्त केले. सुशिक्षित लोक केवळ जनतेच्या उपेक्षा करतात तर जनतेला उच्च शिक्षण द्यावे याला सुद्धा विरोध करतात .म्हणून विद्यापीठाचे मूल्यांकन केवळ त्यांच्या ज्ञान संपादनाने न होता त्यांच्या सामाजिक वागणुकीने झाली पाहिजे अशी त्यांची इच्छा होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनुसूचित जातींमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या शिक्षण संस्थे अंतर्गत मुंबई येथे २४ जून १९४६ रोजी सिद्धार्थ कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले आज तेच महाविद्यालय भारतातील एक अग्रगण्य महाविद्यालय म्हणून सिद्ध झाले आहे. या शिक्षण संस्थेचे ध्येय असे होते की या देशातल्या तरुणांना बौद्धिक. सामाजिक व नैतिक लोकशाहीचे प्रचलन करता येईल . तसेच इ .स. सन १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सुरू करण्यात आले, तर १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले. तसेच १९५३ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र महाविद्यालय सुरू केले.म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला उच्च शिक्षणाकडे आकर्षित करण्याकरिता विविध प्रकारच्या माध्यमातून अस्पृश्य समाजाचा सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक व संस्कृतीक विकास घडून आणणे व या समाजव्यवस्थेत त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी यशस्वी संघर्ष करत राहिले

"शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" या तीन तत्त्वांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाचे सार समाविष्ट केले आहे. क्रियाशील बना, अन्याय अत्याचार यांचा विरोध संघर्ष करा आणि आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी संघटित व्हा, अशा प्रकारचा संदेश त्यांनी दिला. कारण हे तीन तत्व समाजात क्रांती घडवू शकतात. देव ,दैव , नशीब ,धर्मभोळेपणा या विरोधात त्यांनी ठाम मत व्यक्त केले. आई-वडील

मुलांना जन्म देतात पण कर्म देत नाहीत, असे म्हणणे ठीक नाही, पण मुलांना चांगले संस्कार करून यशाचा योग्य मार्ग दाखवतात हे मात्र निश्चित आहे. म्हणून योग्य संस्कार मुलांच्या मनात रुजविण्यासाठी योग्य शिक्षण ही त्यांना देणे गरजेचे आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात उच्च शिक्षणातूनच माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जन्म होतो.आपण आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा घेतलेला शोध असतो स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचा आत्मविश्वास आणि व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा निर्माण करण्याची शक्ती ही एकाच शिक्षणात असते यातूनच स्वतःच्या कर्तुत्वावर विश्वास असलेला माणूस घडत असतो.

संदर्भ ग्रंथ

(1) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के. सागर
(2) डॉ. आंबेडकर तत्व आणि विचार - डॉ. धनंजय कीर
(3) http://www.pudhari.news/editorial/editorial/Dr-Ambedkar-s-educational-ideas/

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur M.S.

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalava, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur M.S.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषद

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

VICHAR MANTHAN

विचारमंथन

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)
Vol. - 8, No - 4 Issue - 25 Oct-Dec. 2020 ISSN- 2347-9639

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Prin. Dr. Manohar Patil **Prin. Dr. Bal Kamble**

Prof. Dr. Ravindra Bhanage **Dr. Vitthal Dahiphale**

Dr. Sandip Nerkar

♦ President ♦
Prin. Dr. Pramod Pawar
Email : pramodpawar1761@gmail.com
Mob : **9423582073**

♦ Secretary ♦
Prin. Dr. Manohar Patil
Email : manoharpatil123@gmail.com
Mob : **9422287053**

♦ Guided by ♦
Prin. Dr. P. D. Deore
11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, **Nashik-13**
Mob : **9423980457**

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985
Visit Us : vicharmanthanjournal.org
E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

* अनुक्रमणिका *

१. **कोविड–१९ : भारतीय समाजजीवनावर सामाजिक व आर्थिक परिणाम** ९
डॉ. प्रशांत विघे

२. **ग्लोबल गांधी** २०
डॉ. संदीप बी. काळे

३. **असहकार चळवळीचे भारतीय राष्ट्रवादातील योगदान** २३
सहा. प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील, प्रो. डॉ. प्रमोद मनोहर पवार

४. **अहिंसेचा संदेश देणारे महामानव महात्मा गांधी यांच्या प्रेरक विचारांचा अभ्यास** २८
डॉ. संभाजी संतोष पाटील

५. **महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्यसंबंधीचे विचार : तुलनात्मक व टीकात्मक** ३५
प्रा. डॉ. विलास भारतराव बनसोडे

६. **भारतीय संविधान आणि लोकशाहीची वास्तवता** ३८
प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे

७. **भारतीय संविधानातील लोकशाही आणि लोकांची भूमिका** ४३
प्रा. नागसेन भीमरावजी ताकसांडे

८. **काळाराम मंदिर प्रवेश चळवळ – स्त्री जागृती** ४६
डॉ. श्रीमती कल्पना महादू वाजे

९. **महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेचा ७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने अभ्यास** ५०
संध्या कृष्णा जगताप, प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार

१०. **भारतीय आरोग्य व्यवस्था** ६३
प्रा. डॉ. सचिन महादेव पाटील

११. **लेवा पाटीदार जातीचे स्थलांतर : एक अभ्यास** ६८
प्रा. गणेश चव्हाण, प्रा. डॉ. प्रमोद पवार

१२. **आघाड्यांचे राजकारण : एक दृष्टिक्षेप** ७३
प्रा. डॉ. कमलाकर एन. राक्षसे

१३. **स्वतंत्र विदर्भ राज्य मागणीसंदर्भातील कारणांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास** ७९
पौर्णिमा लक्ष्मण देशमुख

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

आघाड्यांचे राजकारण : एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. कमलाकर एन. राक्षसे
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे.

आधुनिक जग हे लोकशाही मान्य असलेले जग आहे. लोकशाहीमध्ये कायदेमंडळ सर्वोच्च मानले गेले आहे. कायदेमंडळातील सदस्य विविध पक्षांचे असतात. त्यातल्या त्यात प्रातिनिधिक लोकशाहीचे प्रत्येक राष्ट्रास आकर्षण असल्याचे आपणांस पाहावयास मिळते. लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांना फार महत्त्व असते. राजकीय पक्ष हे विविध विचारधारेचे असू शकतात. राजकीय पक्षांना सत्ता हस्तगत करणे, एवढेच शुद्ध उद्दिष्ट त्यांच्या डोळ्यांसमोर असते. याच प्रक्रियेचा भाग म्हणून युरोपियन देश आणि भारतात राजकारणाला वेगवेगळे आयाम व आकार प्राप्त झालेले दिसून येतात. एकंदरीत जगाच्या अणि भारंताच्या राजकीय जीवनाचा प्रवास बघितल्यानंतर या राजकीय प्रवासात आघाड्यांच्या राजकारणाचे एक महत्त्वपूर्ण वळण आहे. त्यावर प्रकाश टाकणे गरजेचे वाटते. म्हणून सदर संशोधन लेखात आघाड्यांचे राजकारणाचे संशोधनात्मक विश्लेषण केलेले आहे.

आघाडीच्या राजकारणाला सिद्धांतहीन, तत्त्वहीन म्हटले जात असले, तरी एका पक्षाची एकाधिकारशाही, राजकीय अरेरावी, लहानसहान घटकांकडे जाणूनबुजून केलेले दुर्लक्ष, विशिष्ट समूहाच्या घराणेशाहीचे वर्चस्व याला आव्हान देण्यासाठी आघाडीचे राजकारण या संकल्पनेचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. ही अपरिहार्यता लक्षात घेता, सदर विषयाची प्रासंगिता आपल्या ध्यानात येईल.

प्रस्तुत संशोधन लेख लिहिण्यासाठी/अध्ययनासाठी माहितीचा स्त्रोत हा दुय्यम साधने असून, सदर संशोधनपर लेखात आघाड्यांच्या राजकारणावर संशोधनपर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. सदर संशोधनपर लेखात खालीलप्रमाणे गृहीतकृत्ये निश्चित करण्यात आली आहेत.

गृहीतकृत्ये

» एक पक्ष प्रभुत्व पद्धतीचा ऱ्हास झाला आहे.
» राजकारणात पक्षीय स्पर्धा वाढली आहे.
» राजकारणाचे नवे आकृतिबंध निर्माण झाले आहेत.

आघाडी सरकारचा प्रयोग आपल्या देशात नव्यानेच सुरू झालेला दिसतो. मात्र, युरोपियन देशात २० व्या शतकात अनेक राष्ट्रांमध्ये आघाडीचे शासन अस्तित्वात आलेले आपणांस पाहावयास मिळते. एकंदरीत युरोपियन लोकांनी आघाडी सरकारचा/ राजकारणाचा प्रदीर्घ अनुभव घेतलेला दिसतो. जर्मन फेडरल गणतंत्रातील ख्रिश्चियन डेमोक्रेटीक पक्ष व सोशल डेमोक्रेटस या दोन मोठ्या पक्षांनी फ्री डेमोक्रेटस या पक्षाबरोबर व 'मोठी आघाडी'मध्ये सामील होऊन सरकार बनविले होते. हॉलंड, बेल्जियम आणि डेन्मार्क या देशांमध्ये तर आघाडीचे सरकारे हाच पर्याय आहे.[१]

ज्या देशामध्ये बहुपक्ष पद्धती आहे, अशा देशात आघाड्यांचे सरकारे उदयास आलेले आपणांस पाहावयास मिळतात. सर्वसाधारणपणे निवडणूकपूर्व किंवा निवडणुकीनंतर सत्ता संपादन करण्यासाठी अनेक पक्ष एकत्र येऊन आघाड्या निर्माण करतात व सरकारेही बनवितात. त्याला आपण 'आघाडीचे शासन' असे संबोधतो. युरोप खंडात आघाडीच्या राजकारणाला २० व्या शतकात प्रारंभ झाला.

इंग्लंड या देशाने जगाला संसदीय शासनपद्धती दिली; परंतु इंग्लंडमधील जनता आघाडी सरकारला पसंद करत नाही.[२] युरोप खंडातील विविध देशांत मात्र आघाडी शासनाची संकल्पना चांगलीच रुजलेली दिसून येते.

'आघाडी' या मराठी शब्दाला इंग्रजीत 'Coalition' असे म्हटले जाते. 'Coalition' हा शब्द लॅटिन भाषेतील 'Colitio' या शब्दापासून बनलेला आहे. ज्याचा अर्थ एकत्र, प्रबंधन, संमिश्र असा होतो. म्हणजेच सत्ता प्राप्त करण्यासाठी अनेक राजकीय पक्षांनी एकत्रित येऊन बनविलेले प्रबंधन आहे.

संसदीय शासनपद्धतीमध्ये कायदेमंडळातील कनिष्ठ

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala Dist. Kolhapur

अशी स्थिती पाहावयास मिळते. तिसऱ्या प्रारूपाबद्दल आपल्याला असे म्हणतात येईल की, विशिष्ट राजकीय पक्षाला विरोध म्हणून निर्माण झालेली आघाडी; ही एक अशी राजकीय आघाडी असते की, या आघाडीत सहभागी झालेले राजकीय पक्ष विशिष्ट राजकीय पक्षाला समान शत्रू मानतात. त्या पक्षाला सत्तेपासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.

या प्रारूपामध्ये सहभागी राजकीय पक्षाचे राजकीय विचारधारेचे तत्त्व नसते, ते केवळ त्या पक्षाला विरोध म्हणून एकत्रित आलेले असतात. १९६७-१९७२ या कालखंडात देशातल्या अनेक राज्यांमध्ये 'बिगरकाँग्रेसवाद' या एकमेव विचारावर आघाडी सरकारे उदयाला आली होती. १९९६ पूर्वी केवळ काँग्रेसला विरोध म्हणून आघाडी सरकारे उदयाला आली होती; परंतु नंतरच्या काळात भाजपला विरोध म्हणून विविध राज्यांत आघाडी सरकारे उदयाला येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. यानंतर आपण चौथे प्रारूप पाहूया - राष्ट्रीय सरकार ज्या वेळेस राष्ट्रीय संकट येते, त्या वेळेस अशा प्रकारचे सरकार उदयाला येते. परकीय आक्रमण, अंतर्गत गंभीर समस्या अशा काही कारणास्तव, अशा काही कारणामुळे देशातील प्रमुख राजकीय पक्ष सरकारमध्ये सामील होतात. याचे उदाहरण म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात राष्ट्रीय सरकारची निर्मिती झाली होती. आपल्या देशामध्येसुद्धा १९७९, १९६६ व १९९७ मध्ये सरकारे ही काळजीवाहूच होती.

युरोपातील आघाड्यांचे राजकारण याचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, विशेषतः पश्चिम युरोपात आघाड्यांचे शासन अग्रस्थानी होते. विसाव्या शतकामध्ये पश्चिम युरोपातील काही काळापुरते का होईना आघाड्यांची सरकारे अस्तित्वात होती. आजतागायत बहुतेक देशांमध्ये आघाड्यांची सरकारे अस्तित्वात आहेत. १९८० च्या दशकामध्ये युरोपातील ब्रिटन, स्पेन आणि ग्रीस या देशांमध्ये एक पक्षाचे बहुमताचे सरकार होते, तर अन्य देशांमध्ये आघाड्यांची सरकारे होती. इंग्लंडची जनता आघाडी सरकारे स्वीकारत नसतील, तरीही काही आर्थिक संकटामध्ये अपवादात्मक परिस्थितीमध्ये आघाडी सरकारे उदयाला आली आहेत.

सौदेबाजी, वाटाघाटी ही आघाड्यांच्या राजकारणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली आहेत. सदर वैशिष्ट्ये युरोपातील राजकारणात ठळकपणे दिसून येतात. १९९० ते १९९५ या कालखंडामध्ये ९१ अशी मंत्रिमंडळे होती की, ज्यामध्ये १९ एकपक्षीय शासन, ६८ बहुपक्षीय शासन आणि चार ते पाच काळजीवाहू सरकारे अस्तित्वात होती. असे असले तरी संसदीय व्यवस्थेप्रमाणे आघाड्यांच्या शासनाचे संस्थीकरण झालेले नाही. आघाड्यांच्या राजकारणाचे विश्लेषण करताना जो काही यासंदर्भातला जो सिद्धांत आहे, तो व्यापक स्वरूपातील कालखंडात विकसित होत गेलेला आहे. आघाडीचे राजकारण परस्परविरोधी दिशांशी जवळ येताना दिसते. एका बाजूला युरोपियन राजकारणाची परंपरा आहे, तर दुसऱ्या बाजूला खेळी सिद्धांताची परंपरा आहे.

युरोपियन आघाडीच्या राजकारणाचा अभ्यास करण्यासाठी जी माहिती उपलब्ध आहे, ती वास्तविक असलेल्या आघाडीच्या शासनाची माहिती आहे. विशेषकरून युरोपियन राजकीय परंपरा अनुभव संशोधन यावर आधारित आहे. युरोपातील आघाडीच्या राजकारणातील अनुभवाशी सिद्धांताद्वारे एकप्रकारचा सुसंवाद साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. यात 'विशिष्ट लक्षी' अभ्यासपद्धती वापरली जाते. अतिशय सुरुवातीच्या आघाडी सिद्धांताच्या कसोटीवरून आघाडीच्या शासनाची मूलभूत माहिती घेऊन त्या कसोट्यांचा उपयोग नवीन सिद्धांत विकसित करण्याकरिता होऊ लागला. सिद्धांताचे मूल्यांकन करण्यासाठी जुन्या माहितीच्या आधारेच केले जाई. या बाबीला दोषपूर्ण म्हणू शकत नाही. कारण, युरोपियन अनुभव युद्धेत्तर काळातील काही मर्यादा होत्या. संशोधक/अभ्यासकांकडून यात नवीन माहितीचा भर घालण्याचा प्रयत्न केला जातो.

आघाड्यांचे शासन आणि युरोपची राज्यव्यवस्था यांची सांगड आहे, ती अतिशय गुंतागुंतीची आहे. ती समजून घेणे अवघड आहे. अनेक राजकीय पक्षव्यवस्थेतील गतिमानता यामुळे आघाड्या एक प्रमाण बनतात व त्यामुळे वेस्ट मिनिस्टर व्यवस्थेपेक्षा अधिक गुंतागुंतीच्या बनतात, असे बॉडनर यांचे मत आहे.

आघाडीच्या राजकारणाचे विश्लेषण खेळी सिद्धांतातून लक्षात येते. आघाडी ही खेळी सिद्धांतातील महत्त्वाची संकल्पना आहे. यामध्ये आघाडीची निर्मिती ही प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेला खेळाची उपमा दिली आहे. यासंदर्भात विल्यम रिकर यांनी 'Theory of

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

वर्ष ३८ वे अंक २५ वा डिसेंबर, २०२०.

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शिर्षक	लेखक	पृ. क्र.
१.	जातीय हिसांचार: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	संजयकुमार कांबळे	...१
२.	आदिवासींची वर्तमान स्थिती: आव्हाने आणि उपाय	पद्माकर सहारे	...१५
३.	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत: पेरियार इ. वी. रामासामी	प्रियदर्शन भवरे	...२१
४.	मराठवाडयातील अनुसूचित जातीच्या सामाजिक विकासात....	मा. म. गायकवाड	...२८
५.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार....	मधुकर धुतुरे	...१९
६.	मोबाईलचा वापर व स्त्रिया: एक स्त्रीवादी अध्ययन	धनंजय सोनटक्के	...२१
७.	कुटुंब आणि कौटुंबिक हिंसाचार	दिपक पवार	...२८
८.	टी. व्ही. पाहण्याच्या सवयीमुळे लहान बालकांवर.....	मंजुषा नळगीरकर	...३७
९.	प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनामध्ये स्वयंसेवी संस्थेची भूमिका	हरिश पेटकर	...३०
१०.	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजशास्त्रीय चिंतन	हनुमंत मिसाळ	...३३
११.	महिलांवरील वाढते अन्याय–अत्याचार	ज्योती दिघाडे	...३७
१२.	नाथजोगी भटक्या जमातींचे .....वास्तव:	गणेश बहादे	...३५
१३.	लॉकडाउन आणि कौटूंबिक हिसांचाराची दाहकता	अंजली जोशी	...४४
१४.	लिंगभाव दृष्टिकोन व स्त्री पुरूष समानता	रमेश पाटील	...४७
१५.	भारतातील प्रदेशवाद: कारणमिमांसा व उपाययोजना	रामेश्वर मोरे	...५१
१६.	कोरोनाचा सामाजिक जिवनावर पडलेला प्रभाव:	रविंद्र विखार	...५४
१७.	खारवी समाजाची सांस्कृतिक स्थित्यंतरे	सचिन सनगरे	...५७
१८.	पश्चिम मुंबईतील महिला भिक्षेकरी समस्या	ज्योती पोटे	...६०
१९.	कचरा वेचक कामगारांच्या सामाजिक समस्या	कैलाश अंबुलगेकर	...६३
२०.	नागरी कुटुंबाचे बदलते स्वरूप	किशोर राऊत	...६७
२१.	स्त्रीभ्रूण हत्या: एक ज्वलंत सामाजिक समस्या	रामराव चव्हाण	...६९
२२.	स्त्री कायद्यामागचं वास्तव:	अंजली वाठ	...७४
२३.	लैंगिक गुन्हयातील बळी स्त्रियांचा समाजशास्त्रीय.....	वायभासे एस. व्ही.	...७८
२४.	कोराना महामारीचा भारतीय समाजावरील परिणाम	विद्या खंडारे	...८१
२५.	इतर मागासवर्गातील नौकरी करणाऱ्या विवाहित स्त्रियांच्या....	गावंडे, खंदारे	...८७
२६.	लिंगभाव आणि तृतीयपंथी: एक आकलन	विलास चव्हाण	...९१
२७.	महिलांचे आरोग्य आणि पोषण आहार विषयक वास्तव:	विनोद शेंडे	...९४
२८.	स्त्री पुरूष समानता: काळाची गरज	सुरेखा दांडगे	...९८
२९.	कोरोनाचा उच्च शिक्षणावर झालेला परिणाम	सुनंदा भद्रशेट्टे	...१०५

HOD PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

प्रका
डॉ. नारायण
द्वारा : पद

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण.

डॉ. मधुकर धुतुरे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विठठ्लराव पाटील महाविद्यालय, कळे, मो. ७७२००७४९२५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी शिक्षण वंचित दलित समाजाच्या शिक्षणासाठी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून दलित समाजाला जे शिक्षणाचे दान दिले ते जेवढे क्रांतिकारी आहे तेवढेच मागासवर्गीयांच्या शिक्षणा संदर्भात बाबासाहेबानी जे चिंतन केले आहे तेही तितकेच मूलगामी स्वरूपाचे आहे. ज्ञाना अभावी व्यक्ती आणि समाजाचे नुकसान जसे होते तसेच एखादी व्यक्ती वा समुहाला शिक्षण नाकारणे म्हणजे माणूस म्हणून त्यांचे अस्तित्व नाकारून त्यांच्या क्षमता मारून टाकणे होय. अशी बाबासाहेबांची शिक्षण विषयक धारणा होती. लोकांनी नेहमी ऊर्जितावस्थेत जगण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा, हा मूलमंत्र डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी दिला. ज्ञान म्हणजे प्रकाश ही ज्ञानाची अति सुंदर व्याख्या तथागत बुध्दानी जनसमुदायासाठी केली होती. तथागत बुध्द व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचाराचा सार आहे. क्रियाशिल बनून अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात संघर्ष करणे आणि ध्येयासाठी संघटन बांधणे म्हणजे क्रांतीचा मार्ग खुला करणे होय. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची ज्ञान, तृष्णा कधीही न संपणारी होती. ज्ञानाचा उपयोग समाज परिवर्तनाचे मुख्य हत्यार म्हणून केला. निरक्षर जनतेला कवडझोपेतून जागे करण्याचे अवघड कार्य डॉ. बाबासाहेबानी केले. त्याचे शैक्षणिक तत्वज्ञान मानवाचे डोके, हृदय आणि हात यांच्या अंतर्गत गुणवंताना जोपासणारी प्रक्रिया म्हणून शिक्षण संकल्पीत करते ती मानवी अंगात मुरलेली शक्ती मुक्त करते. पशुतुल्य अस्तित्वाच्या पातळीवरून ते त्याग, विशुध्दता, सद्‌गुण आणि सात्विकता यांच्या पातळीपर्यंत उन्नत करते. सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हा एक राजमार्ग होय. शिक्षणातून लोकांचे नैतिकिकरण आणि सामाजिकरण करणे हा हेतू होता. सभ्यता आणि संस्कृती यांचा शिक्षण हा पाया होता असे त्यांनी जाहिर प्रतिपादन केले. त्यांचा आग्रह होता की, जाती प्रथेवर उघड उघड हल्ला करण्यासाठी अस्पृश्यांनी शिक्षण घेतलेच पाहिजे.

मिलिंद महाविद्यालयाच्या शिलान्यास प्रकरणी बोलताना बाबासाहेब म्हणूनच म्हणतात हिंदू समाजाच्या अगदी खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्व किती आहे हे मी जाणतो. खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्यांचे मानण्यात येते पण हे चूक आहे. कारण हिंदुस्तानातील दलित समाजातील उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवार्याची सोय करून पूर्वीप्रमाणे त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करण्यास भाग पाडणे नव्हे तर खालच्या वर्गाची प्रगती मारून त्यांना दुसर्याचे गुलाम व्हावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यात निर्माण होणारा न्यूनगंड नाहिसा करणे हे खरे शिक्षणाचे ध्येय आहे. आमच्या सर्व सामाजिक दुखवटयावर उच्चशिक्षण हेच एकमेव औषध आहे. तात्पर्य – बाबासाहेबांना उच्च शिक्षणाव्दारे, समता, स्वातंत्र्य, बंधुभासव ही नविन मूल्ये स्विकारलेला एक स्वाभिमानी आधुनिक समाज निर्माण करावयाचा होता. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक विचारांचा हाच खरा मुलाधार आहे.

१९२८ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्याच्या बहिकृत हितकारिणी संस्थेची स्थापना झाली. या संस्थेची उद्दिष्टे अशी होती– १. वसतीगृह उघडून दलित वर्गामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे किंवा त्यासाठी इष्ट वाटणारी साधने उपयोगात आणणे. २. वाचनालये समाजकेंद्र वर्ग किंवा अभ्यास मंडळे उघडून दलित वर्गामध्ये संस्कृतीच्या प्रसाराचे प्रचालन करणे. ३.औद्योगिक व कृषीशाळा सुरू करून दलित वर्गाच्या आर्थिक स्थिती मध्ये प्रगती आणि सुधारणा करणे. १९२५ ला बहिकृत हितकारीक संस्थेने दलित विद्यार्थ्यांसाठी सोलापूर येथे वसतिगृह सुरू केले. विद्यार्थ्याच्या मनात ज्ञान, विद्या व समाजसेवेबद्दल प्रेम व आवड निर्माण व्हावी यासाठी सरस्वती विलास मासिक चालवले. मुंबई येथे एक मोफत वाचनालय व महार हॉकी क्लब सुरू केले. १९२७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची गती फारच संथ होती. शिक्षणावर फक्त १४ आणे दरडोई खर्च केले जात होते. त्यामुळे गळतीचे प्रमाण जास्त होते. हे थांबविण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणावर अधिक प्रमाणात खर्चासह सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हा उपाय सुचविला. शिक्षण विभागाचे धोरण हे निम्नस्तरीय वर्गासाठी जितके स्वस्त करता येईल तितके करण्याचे असले पाहिजे. १९२८ मध्ये दलिताच्या शिक्षणासाठी बाबासाहेबानी डिप्रेस्ड क्लासेस एज्यूकेशन सोसायटीची स्थापना केली. त्याव्दारे दलित वर्गाच्या विद्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी वस्तीगृहे पुरविण्याच्या कार्यात संस्थेची साहाय्य करण्याचे अवाहन मुंबई शासनाला केले. मुंबई शासनाच्या राज्यपालानी या योजनेला संमती देऊन जाहिर केले की, दलित वर्गातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी पाच वस्तीगृहे स्थापन करणेसाठी ९००० रू. वार्षिक अनुदान संस्थेस दिले.

बाबासाहेब मागासवर्गीयाच्या शैक्षणिक हक्काचा आग्रह धरताना म्हणतात विद्यापीठाच्या प्रतिनिधी सभेत मागासवर्गीय सदस्यांना स्थान मिळाले पाहिजे. प्रतिनिधी सभा ही कायदे बनविणारी संस्था आहे व सर्व वर्गाच्या प्रतिनिधींना त्यात स्थान मिळवून प्रत्येक वर्गाच्या समस्येवर तोडगा काढला पाहिजे. ते पुढे म्हणतात समाजातील बहुसंख्य घटक मागे राहिला याचा अर्थ उच्च वर्गातील लोकांनी या मागासवर्गा प्रती चांगुलपणा दाखविलेला नाही. तेंव्हा शैक्षणिक विषयातील तज्ञ मंडळी जी मोठ्य प्रमाणात उच्चवर्णीय आहेत ती मागासवर्गीयाच्या समस्या सोडवतील यावर माझा विश्वास नाही. मागासवर्गीयाना म्हणूनच उच्चयवर्णीयाच्या दयेच्या भरोवशावर न सोडता त्यांना प्रतिनिधी सभेत स्थान मिळाले पाहिजे. (मुंबई प्रांतिक विधी मंडळातील भाषणे – १९२७)

जातिव्यवस्था नष्ट करावयाची असेल तर दलितानी मोक्याच्या जागा मिळविल्या पाहिजेत. समाजातील उच्च नीचता दृढमूल होण्यासाठी जाती व्यवस्था तर जबाबदार आहे पण जातीच्या गुणवैशिष्टयामुळेही तीस चिरास्थायीत्व मिळते. उदा. सरकारी नोकर्या, मामलेदार, पोलिस अधिकारी इ. सारख्या जागा अस्पृश्य समाजास मज्जाव आहे. अस्पृश्य समाजाची यामुळे अवहेलना होते ही स्थिती बदलावयाची तर आपण मोक्याच्या जागा मिळवल्या पाहिजेत व शिक्षणाशिवाय हे होणार नाही.

शिक्षण सक्तीचे करावे – डॉ. बाबासाहेबानी शिक्षणाचा पायाभूत विचार करताना ज्याना शिक्षणाचे महत्व कळत नाही त्यांच्यासाठी सक्तीचा कायदा असावा असे म्हटले. शिक्षण सरसकट सर्वांसाठी मोफत न करता जे फी देऊ शकतात त्याच्याकडून फी घ्यावी म्हणजे सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविण्यास मदत होईल असेही त्यांचे मत होते. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना मदत म्हणून शिष्यवृत्ती देण्यात यावी असे सांगताना बाबासाहेब म्हणतात मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे पालक इतके गरीब असतात की, स्कॉलरशीप ही विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाला केलेली मदत आहे. कुटुंबाला दिलेली देणगी नव्हे. हे विसरून विद्यार्थ्यांना मिळणार्या शिष्यवृत्तीचा ते दुरूपयोग करतात. म्हणून या पैशातून सरकारने व खाजगी संस्थांनी

वस्तीगृहे चालविणे विद्यार्थ्यांच्या हिताचे होईल.

डॉ. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्यपूर्व हिंदुस्थान सरकारकडून मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी ३ लक्ष रूपयांचा निधी मिळविला होता. परिणामी बर्याच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळू लागली होती. तरीही आपलेच विद्यार्थी मोठ्य प्रमाणात नापास होतात या विषयी नाराजी व्यक्त करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात लहानशा चाळीत राहत होतो. या खोलीमध्ये माझे कुटूंब, बहिणीची दोन मुले, एक बकरी, जाते, पाटा होता. मिणमिणत्या दिव्याखाली मी अभ्यास करीत होतो. आता विद्यार्थ्यांना चांगली वसतिगृहे असताना त्यांनी अभ्यास का करू नये असा प्रश्न उपस्थित करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, ष्आपल्या देशात गोखले, रानडे, सरफरोजशहा, मेहता, यांचे सारखे किती तरी आस्थेवाईक विद्यार्थी निर्माण झाले. त्याच्यामध्ये एक शक्ती होती, उर्मी होती जबाबदारीची जाणिव होती पण अशी जाणिव आजच्या विद्यार्थ्यांना नाही असे सांगून शिक्षण हाच जीवनाच्या प्रगतीचा मार्ग आहे हे जाणून विद्यार्थ्यांनी भरपूर अभ्यास करावा आणि समाजाचे विश्वासू नेते बनावे.

मिलिंद महाविद्यालयाची उभारणी करून मराठवाड्याचा शैक्षणिक विकास :– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी १९ जून १९५० साली मिलिंद महाविद्यालयाच्या रूपाने मराठवाड्यत उच्च शिक्षणांची सुरवात झाली. निजामाच्या हैद्राबाद संस्थानांत शिक्षणाची प्रचंड आबाळ होत होती. १९३१ मध्ये हैद्राबाद संस्थानात साक्षरतेचे प्रमाण अवघे ५ टक्के तर १९४१ मध्ये ९.३ टक्के १९४८–५० च्या दरम्यान हैद्राबाद संस्थानात १७ महाविद्यालये तर ७६१५ विद्यार्थी होते तर याच काळात मुंबई राज्यात ५० महाविद्यालयात ५० हजार ३५९ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. निजाम संस्थानातून माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार मंदगतीने होता. शिक्षणाचे माध्यम उर्दू होते. प्रत्येक जिल्ह्यात एक प्राथमिक शाळा होती. एखादा दुसरा अपवाद वगळता खाजगी शाळा नव्हत्या. औरंगाबादला इंटरपर्यंतचे शिक्षण देणारे शासकिय महाविद्यालय होते. १९३८ मध्ये हैद्राबाद संस्थानात मॅट्रिकच्या शिक्षणाची संख्या अवघी ७० होती. अनुसूचित जातीच्या मुलांचे व मुलींच्या शिक्षणाची स्थिती बिकट होती. बाबासाहेबानी अशा प्रतिकूल स्थितीत औरंगादबादेत मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. मराठवाडयाच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तन घडविणारा एक दैदीप्यमान इतिहास निर्माण केला हे विसरता येत नाही.

ज्ञानाला चारित्र्याची जोड असावी. चारित्र्यामुळे ज्ञान चांगल्या किंवा वाईट कारणासाठी आणावयाची ह्यांची निश्चिती करता येते. शिक्षणात मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीचा खरा पाया करण्यासाठी ज्ञान आणि चारित्र्य यांची एकात्मता आवश्यक आहे. सुशिक्षीत वर्गाकडे जर चारित्र्य नसेल तर त्यांच्या आत्म प्रगतीसाठी आणि दुबळ्या व वंचित वर्गाना अहितकारक असा ज्ञानाचा उपयोग करता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वत: ज्ञान आणि चारित्र्याची असाधारण अशी मूर्ती होती. वंचित लोकांच्या उध्दारासाठी त्यांनी करूणेने आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केला. मानव जातीच्या सेवेमध्ये चारित्र्य ही मानवाची शक्ती आहे असा त्यांचा ठाम विश्वास होता.

प्राध्यापक बहूश्रूत असला पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की प्राध्यापकानी अध्ययन आणि अध्ययनात स्वत:ला इतके गुंतवून घ्यावे की, आपल्या घराकडेही बघण्याची सवड त्यांना मिळू नये. ते काम त्यांनी त्यांच्या पत्नीकडे सोपवावे व संशोधन करावे. त्याच प्रमाणे प्राध्यापक हा नुसताच विव्दान असून चालत नाही तर तो बहूश्रूत असला पाहिजे. तो उत्साही असला पाहिजे. आपल्या विषय अधिकाधिक माहितीपूर्ण आणि मनोरंजक करू अशी धमक त्याच्यात असली पाहिजे. आत्मोध्दाराचे बीज शिक्षणातून मिळते. डॉ. बाबासाहेब म्हणतात दीन दलिताचा दैन्य संपविणारा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण कार्यकर्त्यानी शिक्षणाच्या प्रसारासाठी झटले पाहिजे. प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात जेंव्हा संधीची लाट येते तेव्हा तिचा योग्य प्रकारे उपयोग केला तर त्या मानवास वैभव प्राप्त होते. त्यांच्या मते स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोध्दार हे शिक्षणाचे ध्येय होय. शिक्षणातून स्वामित्वाचा जन्म होतो. आज जीवन म्हणजे आपल्या व्यक्तीमत्वाचा घेतलेला शोध असतो. स्वत:च्या व्यक्तिमत्वाचा प्रत्यय आत्मविश्वास आत्मआदर आणि आपल्या व्यक्तिमत्वाची प्रतिष्ठा निर्माण करावयाची क्षमता शिक्षणात अत्यंत आवश्यक असते. स्वत:चा स्वत:ने करावयाचा विकास म्हणजे आत्मोध्दार असे ते म्हणतात हे आत्मोध्दाराचे बीज शिक्षणातन मिळावे अशी त्याची स्पष्ट अपेक्षा होती.

शिक्षणातून नवमानवतावाद रूजवायचा होता. जात,धर्म, वर्ण यांना नष्ट करणार्या शैक्षणिक विचारांची बाजू त्यांनी उचलून धरली. अस्पृश्यता, गुलामगिरी, अप्रतिष्ठा, यांचे दाहक चटके त्यांनी सोसले होते. हजारो वर्षानंतर स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या उच्चतम मूल्यांची किंमत त्यांना कळलेली होती. ही मूल्ये तथागत बुध्दासनी जगाला दिलेली अमोल देणगी होय. क्रांती आणि परिवर्तन शिक्षणाशिवाय देऊ शकणार नाही. हे क्रांतीचे गीताविज्ञान त्यांना अभ्यासानी कळले होते. शिक्षण म्हणजे परिवर्तन हे त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचे मुख्य सूत्र होत. शिक्षण हे समाजक्रांतीचे प्रभावी साधन आहे. म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यावयालाच पाहिजे असा डॉ. बाबासाहेबांचा आग्रह होता. मव्यक्तीला जाणीव देते ते शिक्षण होयफ अशी शिक्षणाची सुस्पष्ट व्याख्या केली आहे. उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस निर्बल होऊन अल्पायूषी होतो. शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुध्द राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो.

संदर्भग्रंथ

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आत्मचरित्र – धनंजय किर
२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषण खंड १ व २
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आत्मचरित्र – चांगदेव भगवान खैरमोडे
४. मा.मा.गांजरे – डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे : खंड १ ते ५.
५. डॉ.डी.आर. जाधव : डॉ.बी.आर.आंबेडकर : व्यक्ति और कृतित्व.
६. धनंजय किर : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे चरित्र.
७. चा.भ.खैरमोडे : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांवरील चरित्र खंड १ ते १०.
८. शंकरराव खरात : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-III March 2021

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
41	डॉ. सीमा प्रकाश परदेशी	ज्ञानसंरचना निर्मितीसाठीच्या अध्ययन वातावरणाची वैशिष्ट्ये	168 To 172
42	श्री.महादेव जयसिंग जाधव	'ज्ञानोदय' मधील पत्रलेखनाचे वाङ्.यमयीन विशेष	173 To 177
43	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ सुधाकरराव होवाळ	उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या शैक्षणिक ताणतणावाचा अभ्यास	178 To 181

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kasaba
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-III March 2021

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

'ज्ञानोदय' मधील पत्रलेखनाचे वाड्.यमयीन विशेष

श्री.महादेव जयसिंग जाधव
सहा.प्राध्यापक ,मराठी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे.

प्रस्तावना

मराठी साहित्यामध्ये पत्रलेखन या वांड.मय प्रकाराला कथा, कविता व कादंबरी वांड.मय प्रकाराच्या तुलनेत खूपच कमी लोकप्रियता मिळाली. मराठीतील इतर साहित्य प्रकारच्या तुलनेत पत्रलेखनाला दुर्लक्षितच राहावे लागले. खरंतर पत्रलेखन हे अतिशय महत्त्वाचे असून आपल्या साहित्यामध्ये त्याची वेळोवेळी प्रचिती आली आहे . उदा: ज्ञानेश्वरांची चांगदेव पासष्टी , लोकहितवादींची शतपत्रे, साने गुरुजींची पत्रे असे अनेक पत्रलेखन आपल्याकडे प्रसिद्ध आहेत. पत्रलेखनाला मराठी साहित्यामध्ये दुय्यम स्थान मिळाले.असले तरीही त्याचं महत्त्व कोणीही नाकारलेले नाही.

ज्ञानोदयमधील पत्रलेखनाचा विचार करता ज्ञानोदयने ही आपल्या १७८ वर्षाच्या प्रवासामध्ये पत्रलेखन हा प्रकार खूप गांभीर्याने हाताळलेला दिसतो. यामध्ये वैयक्तिक स्वरूपाची वाटणाऱ्या पत्रांच्या आशयाचे सामान्यीकरण झालेले दिसते. त्यामुळे ज्ञानोदय मधील पत्रलेखनाला वांड.मयीन मूल्य लाभले आहे. ज्ञानोदयमधील पत्रलेखनातून लेखकाचे व्यक्तिमत्व प्रगट होताना दिसते. तसेच यापत्रातून भावनांना वाट मिळालेली दिसते. यामधील काही पत्रे ही माहिती देणारी, मार्गदर्शन करणारी, अनुभव कथन करणारी अशी आहेत. यापत्रामुळे विचारांची, भावनांची देवाण घेवाण झालेली दिसते. त्यामुळे ज्ञानोदय मधील पत्रलेखनाला वांड.मयीन मूल्य लाभले आहे.या पत्रांचे वांड.मयीन विशेष पाहणे येथे संयुक्तिक ठरेल.

'ज्ञानोदय' मधील पत्रलेखन -

ज्ञानोदयने आपल्या लेखन प्रवासामध्ये 'कु. स्नेहलता देवी हिचे आपल्या बापास पत्र' (फेब्रुवारी,१९१४) , 'शारदाबाईंची पत्रे' (मार्च, १९१४), 'आमचे अवगुण' (१९२१), 'हरिभाऊंची पत्रे' (१९३०), 'कु. अंजनाताईंचे दादास पत्र' (१७ फेब्रुवारी १९३८), 'मीरा दे टिळक यांनी कुसुम मराठे यांना लिहिलेले पत्र' (२६ जून १९४१), 'मंदा निरीक्षण' (१९४२) 'पंडिता रमाबाई यांचे फादर निळकंठ शास्त्री गोरे यांना लिहिलेले पत्र' (जुलै, १८८३) आणि मंजुळा शिंदे यांचे 'विवाहेच्छुकाला अनावृत्तपत्र' (१८८९) अशा अनेक पत्रलेखनातून आपली सामाजिक बांधिलकी जपलेली दिसते.

'ज्ञानोदय'मधील पत्रलेखनाचे वाड्.यमयीन विशेष -

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक स्थिती अत्यंत दयनीय होती. अनेक अनिष्ठ रूढी, प्रथा, परंपरा समाजात तग धरून होत्या आणि समाज अंधश्रद्धा, जातिभेद, धर्मभेद आणि स्त्रियांबद्दलचे जाचक निर्बंधात अडकलेला होता. त्यामुळे समाज सुधारणेला वावच नव्हता. बालगुन्हेगारी, मद्यपान, विविध पंथातील अघोरी चाली रीती, मानवबळी, स्त्रीसमस्या, मागासवर्गीयांचे प्रश्न अशा गोंधळात समाज व्यवस्था बरबटलेली होती. हिंदूधर्मात अनेक अंधश्रद्धांनी थैमान घातले होते. त्यापैकी जादुटोणा, मंत्रतंत्र, भूतप्रेत, चेटूक, अंगात येणे अशा खोट्या समजुतीने समाज अधिकच मागास होऊन अंधश्रद्धेच्या जाळ्यात अडकत चाललेला दिसत होता.

विधवा स्त्रिया संन्यासीयुक्त जीवनाच्या हालअपेष्ठा सहन करण्यापेक्षा सती जाणे पसंद करीत होत्या. स्त्रियांना तर बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, हुंडाबळी, कन्याविक्रय, सती जाणे किंवा विधवांचे हलाखीचे जीवन जगणे अशा जाचक रूढी परंपरा होत्या. अशा परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्याचे महत्वाचे काम ज्ञानोदयने साहित्याच्या वेगवेगळ्या प्रकारातून केले. यामध्ये पत्रलेखनाचा परिणामकारक वापर केलेला दिसतो. या पत्रलेखनाचे वाड्.यमयीन विशेष खालील प्रमाणे सांगता येतील.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

१) सामाजिक स्वरूपाचा आशय

ज्ञानोदय मधून प्रसिद्ध झालेली पत्रे शीर्षकावरून जरी वैयक्तिक स्वरूपाची वाटत असली. तरी ती वैयक्तिक नाहीत यामध्ये सामाजिक स्वरूपाचा महत्त्वपूर्ण आशय आलेला दिसतो व आशयाचे सामान्यीकरण झालेले दिसते.

शारदा यांनी आपल्या मुलीस जे पत्र लिहिले ते ज्ञानोदयने मार्च १९१४ 'शारदाबाईंची पत्रे' यानावाने क्रमशः प्रसिद्ध केली आहेत. यातील पहिल्या पत्रामध्ये आपली मुलगी गोदू हिचे लुगडे फाटले व त्याकरिता तिने पैसे मागितले. यावर तिच्या आईन लिहिलेले हे पत्र म्हणजे सर्वांनाच तो उपदेश आहे. तिने म्हटले पैसे पाठवून देईन पण दोन शब्द लिहिते. मागचे तुझे लुगडे काठाला फाटले होते पण मग शिवीन, उद्या शिवीन म्हणते ते अद्याप शिवले नाहीस. त्यामुळेच हे नवीन लुगडे घ्यावे लागत आहे. असा निष्काळजीपणा करू नकोस, असे यापत्रातून लिहिले आहे. आजचं काम आजच करावे, उद्या नाही. यासाठी उदाहरणेही दिली आहेत. या पत्रलेखनाचा उद्देश असा आहे की, आजचे काम उद्यावर ढकलू नये. ती फार वाईट सवय आहे. तीस वय लागण्याच्या अगोदरच तिच्यावर विजय मिळवावा. उद्या हा उद्याच राहतो. उद्या आज येत नसतो. आजच आपला आहे. आजचे काम आजच कर. यापत्राने गोदूला चूक सुधारून आपले लुगडे दुरुस्त कर मग नवीन लुगड्याकरिता पैसे पाठवतो असे म्हटले आहे. यापत्रावरून आजचे काम आजच करा, हा बोध केलेला आहे. तो फक्त गोदूस नाही तर गोदुच्या वयाच्या सर्व मुलींना लागू पडणारा आहे. या बरोबरच शारदाबाईंनी आपल्या दुसऱ्या पत्रामध्ये विदूला शाळेतील अनेक विषय निरर्थक असतात व ते शाळेत शिकवले जातात असे वाटते त्याचे उत्तर दिले आहे. शारदाबाई आपले तिसऱ्या पत्रातून निळूला उद्देशून लिहिले आहे. यामध्ये त्यांनी 'संस्कृत शिकून आम्हाला काय करायचे' याप्रश्नाचे उत्तर दिलेले दिसते. निळूला चौथ्या पत्रामधून अभिमानाचा गर्वामध्ये रूपांतर होऊ नये हा सल्ला दिलेला आहे. शारदाबाईंनी आपले सातवे पत्र गोदूस एप्रिल १९१५ मध्ये लिहिले आहे. यापत्रामधून अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या गोदूला उपदेश केलेला आहे. त्यासाठी अभ्यास झटून करा असा उपदेश दिलेला आहे. शारदाबाईंची पत्रे ही जर गोदू, विदू, निळू यांना उद्देशून लिहिली असली तरी त्यातला आशय हा सर्व समाजाला उपयोगी पडणारा आहे व यातून समाजाचे उत्तम प्रबोधन होते हे मान्य करावे लागते.

कु. स्नेहलता देवी हिचे आपल्या बापास पत्र लिहिले आहे. यामध्ये 'हुंडा आणि मानपान, संसाराची दाणादाण' या विषयावर लिहिलेले पत्र हे सर्व समाजाला केलेला उपदेश आहे.

२) स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडली

ज्ञानोदय आपल्या पत्रलेखनाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या हुंडा पद्धतीवर विशेष लक्ष केंद्रित करून आपल्या पत्रलेखनाच्या माध्यमातून हुंडा पद्धतीच्या समस्येला वाचा फोडलेली दिसते. हुंड्यामुळे होणारी दानादान आणि स्त्रीची होणारी करुण अवस्था ही अंजनाताई व स्नेहलतादेवीच्या पत्रामधून मांडलेली दिसते. कु. स्नेहलतादेवी हिने आपल्या बापास पत्र लिहिले आहे. 'हुंडा आणि मानपान, संसाराची दाणादाण' याशीर्षकाने ज्ञानोदयने ते फेब्रुवारी १९१४ मध्ये छापिले आहे. आपल्यामुळे आपल्या बापाच्या गळ्याला बसलेला हुंड्याचा गळफास सोडविण्यासाठी कुमारी स्नेहलतादेवी नावाच्या ब्राह्मण कुमारीनी आपला देहत्याग केला. तेव्हा पासून बंगाली ब्राह्मणामध्ये हुंड्याची आणि मानापानाच्या विरूद्ध चळवळ उभी राहिली. यामुलीने आत्महत्या करताना जे पत्र आपल्या बापास लिहिलेते हृदय पिळवटून टाकणारे आहे. यामध्ये तिने म्हटले आहे, 'माझ्या लग्नाकरिता तुम्ही घर गहाण ठेवावे ही कल्पना सहन होत नाही. तुम्ही माझ्यावर खूप प्रेम केले. राजकन्येला स्वप्नात मिळाला नसेल असला प्रेम सुखानुभव मला दिलात त्याबदल्यात कुटुंबाने रस्त्यात यावे व तुम्ही जन्मभर दुःख भोगावे, हिच मी तुमचे ऋण फेडू का ?' असा भावनिक प्रश्न केलेला आहे व तुमचा खिन्न चेहरा व आईचे सदाखिन्न असे वदन हे पाहून मी निश्चय केला आहे की, यासर्वातून तुमचा बचाव करायचा व तिने आत्महत्येचा निश्चय केला आणि ज्यावेळी आत्महत्या तिने केली त्यावेळी ती म्हणते की, "मी गेल्यावर माझ्या रक्षे वर पिताजी, तुम्ही अश्रूंच्या धरा धराल हे मला ठाऊक आहे. मी जाईन-पण आपले घर बचावेल. तेव्हा पासून मी आपल्या ऐहिक यात्रेचा कोणत्या उपायाने शेवट करावाया विचारात आहे. अग्नि, जल किंवा विष मला पहिलाच उपाय पसंत आहे. आता मी जी होळी !'' स्नेहलताने म्हटल्या प्रमाणे तिने आत्मयज्ञ करण्याकरिता पेटविलेल्या होळीने साऱ्या देशाला आग लागो आणि त्या आगीत हे

हुंड्याचे आणि मानापानाचे जुलमी पिशाच जळून खाक हो हाच आशावाद सर्व मानव जातीसाठीचा आहे. अशा प्रकारे पत्रलेखनातून स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडलेली दिसते.

३) शिक्षण व्यवस्थेवर भाष्य

शारदाबाईंनी गोदू ,विदू, व निळू यांना जी पत्रे लिहिली यामध्ये त्यांनी विविध विषयांना हात घातलेला दिसतो. यामध्ये त्यांनी अभ्यासक्रम कोणता असावा, माणसाने सहकारी कसे बनावे यावर भाष्य केलेली आहे. यामधील शिक्षण व्यवस्थेवरील लेखन हे खूपच मौलिक स्वरूपाचे व विचार करायला लावणारे आहे.

शारदाबाईंनी आपल्या दुसऱ्या पत्रामध्ये विदू शाळेतील अनेक विषय निरर्थक असतात व ते शाळेत शिकवले जातात. या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे हे पत्र आहे. यामध्ये शारदाबाईंनी म्हटले आहे की, कोणत्याही विषयाचा प्रत्यक्ष फायदा होत असलेला दिसला नाही. तरी भावी काळामध्ये शाळेमधील शिक्षणाचा नक्की फायदा होईल. शाळेतून जे शिक्षण दिले जाते ते विवक्षित दृष्टीचे नसते. कारण शाळातील अभ्यासक्रम संपल्यावर विद्यार्थी कोणता धंदा करील हे निश्चित नसल्यामुळे कोणताही धंदा केला तर त्याला फायदा व्हावा. अशा प्रकारचे थोडे-थोडे शिक्षण शाळेतून दिले जाते. अशा प्रकारे या पत्रातून शाळेतील विषयाचे महत्त्व सांगण्याचा शारदाबाईंचा प्रयत्न खूप कौतुकास्पद आहे. हे पत्र सर्व विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त आहे.

शारदाबाई आपले तिसरे पत्र निळूला उद्देशून लिहिले आहे. यामध्ये त्यांनी निळूने 'संस्कृत शिकून आम्हाला काय करायचे' या प्रश्नाचे उत्तर देताना शारदाबाईंनी म्हटले आहे की, संस्कृत भाषा मराठी, बंगाली, गुजराथी वगैरे अनेक हिंदी भाषेची जननी आहे व या भाषांमधील वाङ्मय समृद्ध करण्यासाठी संस्कृत भाषेची गरज आहे. याबरोबरच नामांकित ग्रंथकार, तत्त्ववेता, शोधक व्हावयाचे असेल तर संस्कृत भाषाच तुला पुढला मार्ग दाखविले असे संस्कृत भाषेचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे. याबरोबर शारदाबाई निळूला चौथ्या पत्रामधून अभिमानाचा गर्वामध्ये रूपांतर होऊ नये हा सल्ला दिलेला आहे. लहान वयामध्ये स्वतःला पोक्त, सभ्यगृहस्थ समजणे किती धोकादायक आहे, हे सांगण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. वडिलांसारखे कपडे घालून वडील बनता येत नाही. यासाठी यापत्रामध्ये उदाहरणे देवून ते पटविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यापत्रातून निळूला या माध्यमातून सर्व मुलांना थोर गृहस्थ म्हणविण्याचा नव्हे तर बनविण्याचा सतत प्रयत्न करा असा महत्त्वपूर्ण सल्ला दिलेला आहे.

शारदाबाईंनी आपले सहावे पत्र विदूला लिहिले आहे. यामध्ये अमेरिकन मराठी मिशन विषयी माहिती सांगितलेली आहे व शमुवेलचा दाखला देवून विद्यार्थ्याने आपले ध्येयनिश्चित करावे व ते साध्य करण्यासाठी तन मनाने परिश्रम करावे असे सांगितले आहे. आपले ध्येय हे खूप मोठे असावे व त्याबद्दल कोणीही निंदा केली तरी निराश न होता प्रयत्न करावे, असा बोध करून विदूला शाळेत अभ्यासाचे ध्येय ठेव व प्रयत्न कर. यश नक्की येईल असे सांगितले. ध्येयाची निवड व ध्येयपूर्ण करण्यासाठीचा प्रयत्न करणे यागोष्टीचे महत्त्व यापत्रातून विशद केले आहे.

शारदाबाईंनी आपले सातवे पत्र गोदूस एप्रिल १९१५ मध्ये लिहिले आहे. यापत्रामधून अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या गोदूला उपदेश केलेला आहे. यामध्ये म्हटले आहे की, आपला अभ्यास चोख करून कुटुंबाचा, समाजाचा, राष्ट्राचा आध्यात्मिक, सामाजिक, नैतिक बाबतीत बलवत्तर बनणे हा मुख्य उद्देश शिक्षणाचा आहे. शिकून काय करायचे याचे उत्तर देताना शारदाबाईंनी मुलींना म्हटले आहे की, कौटुंबिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय उन्नती व अवनति ज्यात बसून झुलत असते त्यापाळण्याची दोरीमातेच्या हाती असते. शिक्षणा नेमत स्वातंत्र्य मिळाले. कुटुंबात स्त्री-पुरुष भेदाभेदन राहिल्यामुळे त्याराष्ट्राची प्रगती झाली. पुरुष मालक स्त्री दासी असा समज असेल तर दास्यातून मुक्त होणारे शिक्षणच आहे व त्यासाठी अभ्यास झटून करा असा उपदेश दिलेला आहे. अशा प्रकारे अभ्यास,अभ्यासक्रम,शिक्षण व्यवस्थेवर भाष्य केलेले आहे.

४) विवाह व्यवस्थेतील गुण- दोषांवर चर्चा

ज्ञानोदय ने आपल्या पत्रलेखनाच्या माध्यमातून विवाह व्यवस्थेतील गुणदोषांवर साधक बाधक अशी चर्चा केलेली दिसते.

मंजुळा शिंदे यांनी मे १८८९ च्याअंकामध्ये 'विवाहेच्छुकाला अनावृतपत्र' याशीर्षकाने लिहिलेले हे पत्र म्हणजे विवाहाचा खराखुरा अर्थ आहे. लग्न हे फक्त आपलेच प्रतिबिंब असलेली मुले जन्माला घालण्यासाठी व आपल्या अतृप्त वासना आणि इच्छापूर्ण करण्यासाठी नव्हे तर दोघांनी एक जीव झालेल्या जीवनात अर्थपूर्णतः ठराविक दिशा,

आत्मविश्वास व समाधान मिळाले पाहिजे. ही अपेक्षा मंजुळा शिंदे यांनी व्यक्त केलेली आहे. विवाहामुळे मानसिक, शारीरिक, भावनिक चैतन्य निर्माण होईल. एकमेकांना समजून घेऊन एकरूप होणे, तुलाजमेलाका? याबरोबरच विवाहातून तुला काय मिळवायचं आहे, विवाहा पासून तुझ्या काय अपेक्षा आहेत, दोघांनी विवाह बंधनात एकत्र जोडून राहण्यात अस काय आहे? विवाह मधून अज्ञात अशा गोष्टीचा शोध घेणे आवश्यक आहे का? हे प्रश्न उपस्थित करताना तिने त्याला वैयक्तिक गोष्टीबद्दल प्रश्न उपस्थित केलेला आहे. याविषयीती म्हणते की, "तू मत्सरी आणि अधिकार शहा आहेस का? स्वार्थी व जुलूमशाह आहेस का? अति महत्त्वकांक्षी आणि अशांत आहेस का? लहरी, अस्थिर आणि लैंगिक बाबतीत अतिआसक्त आहेस का? तुला मित्र मिळविण्यास किंवा मैत्री राखण्यास कष्ट होतात का? रूढी आणि परंपरागत अधिकार यंचा तुला तिटकार आहे का?'' अशा प्रकारे विवाहासंबंधी मूलभूत प्रश्नांना हात घातलेला दिसतो. मंजुळा शिंदे यांनी विवाहा संबंधी मांडलेली मते, उपस्थित केले प्रश्न, अपेक्षा या खरंतरं प्रत्येक विवाह इच्छूकाला लागू पडणारे व विचार करण्यास भाग पाडणारे आहेत. त्यामुळे हे पत्र समाजाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

५) मानसिक आजारातून बाहेर पडण्याचे उपाय

कोणताही आजार हा पहिला मनातून येतो. धावपळ न करता खर समाधान कशामध्ये आहे हे शोधले पाहिजे.व कोणताही आजार हवा पालट केल्याने बरा होत नसतो तर स्वभाव पालट आवश्यक आहे. असे 'मंदा निरीक्षण' या पत्रातून सांगितले आहे.

मंदा हिने आपली मैत्रीण कुन्दा हिला 'मंदा निरीक्षण' म्हणून पत्र लिहिले आहे. यामध्ये कोणताही शारीरिक आजार नसताना कुन्दाची तब्येत बरी नसते यावर मन व शरीर यांचे नाते, आपल्या शक्तीपलिकडील कष्ट, जिवाची परवा नकरता पैसा मिळवणे, आपल्या विश्वासू पतीशी खोटे बोलून 'अन्डरहॅन्ड बिझिनेस' यामुळे तात्पुरते समाधान मिळते. पण मनाला खरे समाधान मिळत नाही, असे मंदाने म्हटले आहे व हवापालट करून आजार बरा करण्यापेक्षा स्वभाव पालट करणे गरजेचे आहे. असे मंदा पत्राच्या शेवटी सांगितले आहे. कुन्दाला मंदाचे पत्र हे यापत्राचे स्वरूप मैत्रिणीचे वैयक्तिक असले तरी त्याचा अर्थ हा समाजातील धावपळ करणाऱ्या व तात्पुरते समाधान मानणाऱ्या सर्व स्त्रियांना लागू पडणारे आहे. त्यामुळे यापत्राचे वाङ्मयीन मूल्य वाढते.

६) भाषाशैली –

ज्ञानोदयच्या भाषाशैलीचे वेगळेपण हे त्याच्या प्रत्येक आशय व विषयातून प्रतिबिंबित होते. आशयाला टोकदार बनवण्यासाठी किंवा आपले विचार ह्र दयापर्यंत सहज पोहचवण्यासाठी भाषेचा उत्तम प्रकारे वापर केला आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कु.स्नेहलतादेवी हिचे 'हुंडा आणि मानपान, संसाराची दाणादाण' या विषयावर लिहिलेले पत्र हे होय. या मध्ये ती म्हणते की,"मी गेल्यावर माझ्या रक्षेवर पिताजी, तुम्ही अश्रूंच्या धारा धराल हे मला ठाऊक आहे. मी जाईन-पण आपले घर बचावेल. तेव्हा पासून मी आपल्या ऐहिक यात्रेचा कोणत्या उपायाने शेवट करावाया विचारात आहे. अग्नि, जल किंवा विष मला पहिलाच उपाय पसंत आहे !''

ज्ञानोदयची साधी सोपी भाषा, छोटी छोटी वाक्ये, मुद्देसुद मांडणी, अलंकाराचा वापर ही वैशिष्टे आहेत.

समारोप –

ज्ञानोदयमधील पत्रलेखन पहाताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे यामधील सर्व पत्रे जरी वैयक्तिक व्यक्तिला लिहिली असली तरी त्यांचा आशय हा सार्वजनिक स्वरूपाचा आहे. यामधून केलेला बोध हा सर्व समाजाला लागू पडणारा आहे. यामुळे यापत्राचे वाङ्मयीन दृष्टीने खूपच मूल्य आहे, हे मान्य करावे लागते.

निष्कर्ष-

१) ज्ञानोदय मधील पत्रे ही व्यक्तिगत एका व्यक्तीस उद्देशून लिहिली असली तरी त्यातला आशय हा सर्व समाजाला उपयोगी पडणारा आहे व यातून समाजाचे उत्तम प्रबोधन होते.

२) ज्ञानोदयने पत्रलेखनाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या हुंडा पद्धती या अनिष्ट समस्येला वाचा फोडलेली दिसते.

३) ज्ञानोदयने पत्रलेखनातून अभ्यास,अभ्यासक्रम,शिक्षण या विषयी मांडलेले विचार खूपच मौलिक स्वरूपाचे आहेत.

४) ज्ञानोदयने विवाहासंबंधी मांडलेली मते, उपस्थित केले प्रश्न, अपेक्षा या खरंतरं प्रत्येक विवाह इच्छूकाला

लागू पडणारे व विचार करण्यास भाग पाडणारे आहेत.

५) कोणताही आजार हवा पालट केल्याने बरा होत नसतो तर स्वभाव पालट करणे आवश्यक आहे. असा संदेश ज्ञानोदयने पत्रलेखनातून दिलेला आहे.

संदर्भग्रंथ -

१) ज्ञानोदय अंक – १९२१.
२) ज्ञानोदय अंक – १९३०.
३) ज्ञानोदय अंक – १९४२.
४) ज्ञानोदय अंक – १९८९.
५) जोशी, प्र. न. - 'मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास',(अर्वाचीन काळ, १८०० ते १९८० पर्यंत) स्नेहवर्धन प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, सुधारित आवृत्ती, २४ एप्रिल, २००६.
६) शर्मा, सुधीर,पुणेकर, विजया - (संपादित) 'ज्ञानोदयाच्या पानातून महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाचा मागोवा', (१८४२ ते १९९२), प्रथमावृत्ती, १९९७.
७) मोरजे, डॉ. ग. ना. - 'ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय', अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर व स्नेहसदन प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, १७ जून, १९८४.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

परिवर्तित भाषिक परिदृश्य और हिन्दी के रोज़गारपरक आयाम

डॉ. जयश्री भास्कर वाड़ेकर

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन
कानपुर (उ.प्र.)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

© : सम्पादिकाधीन

ISBN : 978-93-90775-36-1

पुस्तक : परिवर्तित भाषिक परिदृश्य और हिन्दी के रोज़गारपरक आयाम

सम्पादिका : डॉ. जयश्री भास्कर वाड़ेकर

प्रकाशक : **इण्टरनेशनल पब्लिकेशन**
प्रकाशक एवं वितरक
6ए/540, आवास विकास, हंसपुरम्
कानपुर–208 021 (उ.प्र.)

दूरभाष : 09621955798

E-mail : internationalpub09@yahoo.com

संस्करण : प्रथम 2021

मूल्य : ₹ 395/-

शब्द–सज्जा : च्वाईस कम्प्यूटर, कानपुर

मुद्रक : आर्यन डिजिटल प्रिंटिंग प्रेस
नई दिल्ली (भारत)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

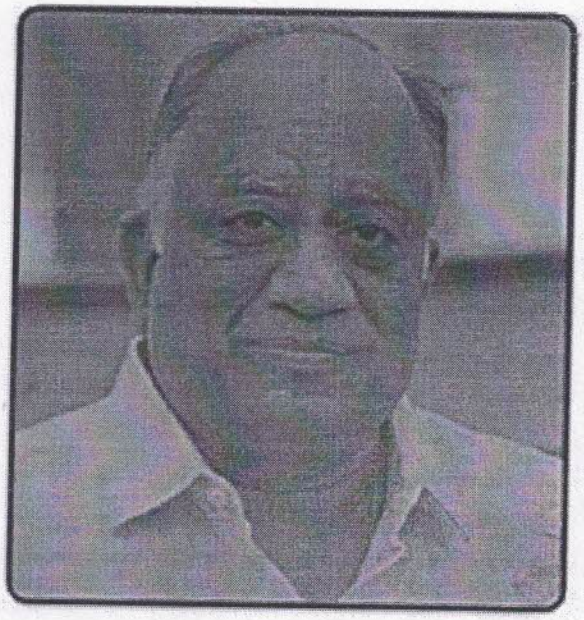

पूज्य स्व. श्यामसुंदरजी मदनलालजी अग्रवाल

(श्रीमती दानकुँवर महिला महाविद्यालय)

संचालक

को

समर्पित...

23. हिंदी में रोज़गार के अवसर 141–145
प्रा. जेलित कांबळे

24. वर्तमान समय और हिंदी भाषा के रोज़गारपरक विविध आयाम 146–150
डॉ. ज्योति बागुल

25. प्रयोजनमूलक हिंदी में रोज़गार के अवसर 151–156
प्रा. डॉ. भास्कर राठौड़

16/156

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

23

हिन्दी में रोज़गार के अवसर

प्रा. जेलित कांबळे

प्रस्तावना : हिंदी हमारी राष्ट्रभाषा है संविधान के अनुच्छेद 343 के अनुसार भारत सरकार के सभी कार्य हिंदी में किए जाने हैं 15 अगस्त 1947 को भारत देश स्वतंत्र हुआ स्वतंत्र राष्ट्र के लिए राष्ट्रभाषा अनिवार्य होती है। भारत बहुभाषी देश होने के कारण यहां हिंदी भाषा सबसे ज्यादा बोली लिखी और समझी जाती है इसीलिए हिंदी हमारी राष्ट्रभाषा है। विश्व में आज वही भाषा समृद्ध एवं संपन्न मानी जाती है जो मनुष्य के विचारों की अभिव्यक्ति के साथ उसे रोज़गार प्राप्ति और रोजी रोटी कमाने के लिए सहायता करती है। आज हिंदी भारत के साथ वैश्विक स्तर पर रोज़गार प्राप्ति के लिए समृद्धि एवं संपन्नता के रूप में विकसित हुई है। हिंदी हमारी राष्ट्रभाषा है, संपर्क भाषा है, और रोजी-रोटी की भाषा है हिंदी ने आज संपूर्ण विश्व में संपर्क भाषा का स्थान ग्रहण किया है और उसी मात्रा में रोज़गार का सृजन भी किया है।

हिंदी में रोज़गार की संभावनाएँ :

(1) राजभाषा अधिकारी : सरकारी कामकाज या राजकाज में हिंदी भाषा का प्रयोग किया जाता है उसे राजभाषा कहा जाता है। 14 सितंबर 1949 को भारत की राजभाषा के रूप में हिंदी भाषा को स्वीकार किया गया। केंद्रीय संस्थानों और कार्यालयों में राजभाषा अधिकारी की नियुक्ति की जाती है। जो अपने यहां पर हर प्रकार से हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा देते हैं और हिंदी में कामकाज को सुगम बनाते हैं।

राजभाषा अधिकारी पद स्वाधीन भारत की आवश्यकता की निर्मिती है। हिंदी को संविधान सम्मत अधिकार के अनुरूप स्थापित करने के लिए अनेक योजनाओं एवं नीतियों को अपनाया गया है। बहुत से सरकारी कार्यालयों में राजभाषा अधिकारी पद का प्रावधान इसी अनुपात में किया गया है। केंद्र सरकार के मंत्रालयों में अधीनस्थ कार्यालयों के साथ रेल, राष्ट्रीय कृत बैंकों में राजभाषा अधिकारी की नियुक्ति होती है। इसके लिए आपको स्नातक और परास्नातक स्तर पर हिंदी विषय के साथ-साथ अंग्रेजी विषय का अध्ययन करना पड़ता है। राजभाषा अधिकारी पद की नियुक्ति प्रथम श्रेणी के अधिकारी के रूप में होती है।

राजभाषा अधिकारी पद के लिए शैक्षिक योग्यता : राजभाषा अधिकारी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala Dist. Kolhapur

बनने के लिए किसी भी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से एम.ए. हिंदी की उपाधि प्राप्त करनी होगी तथा स्नातक स्तर पर अंग्रेजी विषय अनिवार्य होगा। अथवा जिन्होंने किसी भी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से एमए अंग्रेजी की पदवी प्राप्त की हो तथा स्नातक स्तर पर हिंदी पढ़ी हो ऐसे उम्मीदवार भी पात्र होते हैं।

(2) हिंदी अधिकारी : राजभाषा अधिकारी के जैसा ही हिंदी अधिकारी होता है। भारत सरकार के विभिन्न कार्यालयों में जैसे भारतीय रेल, सभी राष्ट्रीय कृत बैंक, दूरसंचार निगम, भविष्य निधि, भारतीय आयुर्विमा मंडल आदि कार्यालयों में हिंदी अधिकारी की नियुक्ति की जाती है। इसके लिए आपको स्नातक और स्नातकोत्तर हिंदी के साथ-साथ अंग्रेजी विषय को अनिवार्य रूप में पढ़ना होता है। इससे जनरल सेंट्रल सर्विस ग्रुप 'ए' राजपत्रित पद सहायक निदेशक हिंदी या हिंदी अधिकारी के रूप में निर्धारित है। राजभाषा हिंदी को केंद्रीय तथा राज्य मंत्रालय उनके कार्यालयों में सभी कर्मियों को हिंदी में व्यवहार करने के लिए प्रोत्साहित करना कार्यालय इन दस्तावेजों को हिंदी में लाना प्रशासन संबंधित पत्राचार आदि कार्य उन्हें करने पड़ते हैं।

हिंदी अधिकारी पद के लिए शैक्षिक योग्यता :

स्नातक स्तर पर हिंदी के साथ-साथ अंग्रेजी विषय भी अनिवार्य रहता है। हिंदी में परास्नातक और अंग्रेजी का अच्छा ज्ञान होना अनिवार्य होता है। अथवा स्नातक स्तर पर एक विषय के रूप में अंग्रेजी माध्यम और हिंदी के साथ किसी भी विषय में किसी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से परास्नातक की डिग्री होना अनिवार्य होता है।

(3) अनुवादक : आजकल हम देखते हैं कि अनुवाद के क्षेत्र में बहुत से रोज़गार उपलब्ध हो रहे हैं। अलग-अलग भाषाओं का साहित्य और ज्ञान की सामग्री का अपनी भाषा में अनुवाद मिलता तो कार्य भी सुचारू रूप से हो जाते हैं। ज्ञान में वृद्धि होने के लिए अलग-अलग भाषाओं की सामग्री का अनुवाद होना ही चाहिए मनोरंजन का क्षेत्र भी हम लेते हैं तो इसमें कितने सारे लोगों को रोज़गार मिल सकता है इसकी हम कल्पना कर सकते हैं। मनोरंजन के क्षेत्र में भारतीय भाषा की फिल्मों विज्ञापनों और अन्य मनोरंजक कार्यक्रमों के हिंदी में प्रसारण के संदर्भ अनदेखे नहीं किये जा सकते है। वेब पर फिल्म गीत और संवाद के अनुवाद के वयक्तिक और संस्थागत निजी प्रयास हो रहे हैं और हिंदी फिल्मों की प्रादेशिकता और वैश्विक भूमिका इसे एक दुर्धर कार्य भूमि बना चुकी है इसलिए डॉ. बालेंदु शेखर तिवारी कहते हैं, 'संसार भर में प्रयुक्त 5000 से अधिक भाषाओं को बोलियों के बीच वैचारिक सृजनात्मक और कार्यात्मक तालमेल स्थापित रखने के लिए अनुवाद की सर्वाधिक लोकप्रिय एवं उपयोगी माध्यम है।

भारतीय भाषाओं से हिंदी में इस कार्य की मांग उन देशों में भी है जहां हमारे अन्य भाषा भाषी अप्रवासी भारतीय बसे हुए हैं। इस कार्य के लिए आपको कम से कम दो भाषाओं पर अधिकार होना चाहिए। अच्छा अनुवादक वही बन सकता है जिसे कम से

कम दो भाषाओं का अच्छा अधिक ज्ञान है और वह दोनों भाषाओं पर अपना समान अधिकार रखता है।

अनुवादक पद के लिए शैक्षिक योग्यता :

किसी भी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से स्नातक स्तर पर अनिवार्य या वैकल्पिक विषय अथवा परीक्षा के माध्यम के रूप में अंग्रेजी के साथ हिंदी में मास्टर डिग्री या किसी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से स्नातक स्तर पर अनिवार्य अथवा वैकल्पिक विषय के रूप में अथवा परीक्षा के माध्यम के रूप में अंग्रेजी तथा हिंदी माध्यम से हिंदी अथवा अंग्रेजी छोड़ कर किसी भी विषय में मास्टर डिग्री होना जरूरी होता है।

(4) पटकथाकार : प्राचीन काल से लेकर आज तक मनुष्य की मूलभूत प्रवृत्ति कहानी सुनना और सुनाना रही हैं इसलिए लोग कहानियों की ओर आज भी आकृष्ट होते हैं। चाहे वह पढ़ना हो या देखना हो देखना है यानि फिल्में, धारावाहिक, या नाटक आदि में एक विशिष्ट कहानी व्यक्त होती है। हिंदी भाषा में पटकथा लिखना भी एक रोज़गार के रूप में देखा जा सकता है किसी फिल्म के लिए या धारावाहिक के लिए पटकथा लिखना रोज़गार ही है। आधुनिक हिंदी गद्य विधाओं में कहानी सबसे सशक्त विधा बनकर सामने आई है डॉ. चंद्रप्रकाश सिंह कहते हैं, 'कि कहानी एक संवेदना है जो घटनाओं के माध्यम से पाठक तक प्रेषित की जाती है यह घटना मौलिक जगत में घटित हो सकती है और मानसिक जगत में भी।' दूरदर्शन के साथ आज हजारों निजी चौनल में प्रतिदिन सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक, वास्तविक घटनाओं पर आधारित रोजमर्रा जिंदगी पर ऐतिहासिक घटनाओं पर विभिन्न धारावाहिक प्रसारित होते हैं इसके लिए एक सशक्त पटकथाकार की आवश्यकता होती है।

(5) निवेदक : किसी भी समारोह का निवेदन करना भी कला है। आजकल सुंदर निवेदन करने वालों की मांग बढ़ रही है। दूरदर्शन, रेडियो, और बहुत से न्यूज और मनोरंजन के चौनल पर निवेदकों की दिन-ब-दिन मांग बढ़ रही है। आजकल किसी भी छोटे बड़े समारोह से लेकर शादी-ब्याह राजकीय समारोह में भी निवेदकों की आवश्यकता होती है। प्रा. विकास पाटील कहते हैं, 'आज हम देखते हैं शादी समारोह से लेकर राष्टीय-अंतरराष्ट्रीय स्तर तक निवेदक एक अहम भूमिका निभाता है। निवेदक अप्रत्यक्ष रूप से समारोह का संचालन करता है। रेडियो, फिल्म, दूरदर्शन और हजारों निजी चौनलों में निवेदकों की आवश्यकता होती है।'

किसी भी समारोह का संचालन करने के लिए कुशल निवेदक की आवश्यकता होती है इसलिए भी कहा गया है कि निवेदन करना भी एक कला है। इसके लिए विशिष्ट शिक्षा लेने की आवश्यकता होती है। इस व्यक्ति को अच्छी समझ होनी चाहिए अच्छे निवेदक के पास अच्छे गुण होने चाहिए।

निवेदक के गुण :

1. भाषा पर प्रभुत्व।
2. भाषा सुस्पष्ट होनी चाहिए।
3. संभाषण शैली में निष्णात।
4. समय सूचक था।
5. उच्चारण कौशल्य।
6. श्रोताओं को बांध कर रखने की कला।
7. आरोह अवरोह का ज्ञान।
8. प्रासंगिकता की सूझबुझ।

6. प्रसार माध्यम क्षेत्र : प्रसार माध्यमों में दृश्य-श्रव्य एवं समाचार पत्रों का संप्रेषण की दृष्टि से बड़ा महत्व है। बड़ी-बड़ी कंपनियों में अपनी वस्तुओं को बेचने के लिए इन माध्यमों का सहारा लिया जाता है। आज हम देखते हैं जैसे ही टेलीविजन ऑन करते हैं कितनी सारी वस्तुओं की विज्ञापन हम देखते हैं। इन्हीं वस्तुओं को उन्हें भारत भर में बेचने के लिए अलग-अलग भाषाओं की आवश्यकता होती है। इसीलिए प्रसार माध्यम क्षेत्र में भी भरपूर मात्रा में रोजगारों की उपलब्धि हो सकती है। कई समाचार पत्र है जो अनेक भाषाओं में छपते हैं। जैसे महाराष्ट्र में दैनिक लोकमत मराठी में लोकमत समाचार हिंदी में लोकमत टाइम्स अंग्रेजी में निकलता है। इस संबंध में डॉ. हरिमोहन लिखते हैं 'अनुवाद समाचार पत्रों तथा समाचार एजेंसियों की मजबूरी है स्थिति यहां भी है की हिंदी समाचार एजेंसियां तथा समाचार पत्रों को कई बार अनुवाद का भी अनुवाद करना पड़ता है तमिल, तेलुगू, बंगला, मराठी आदि भाषाओं से उठाई गई समाचार सामग्री को पहले अंग्रेजी में प्रस्तुत किया जाता है और फिर उसका अनुवाद पुनः हिंदी में किया जाता है। यही स्थिति उन भाषाओं की है हिंदी और उनके बीच में अंग्रेजी है इससे कहीं बार उस सामग्री के साथ न्याय नहीं हो पाता यह स्थिति सोचनीय है।' इस प्रकार से आज प्रसार माध्यमों में भरपुर मात्रा में रोजगारों की उपलब्धि हो रही है।

उपर्युक्त हिंदी में रोज़गार के साथ-साथ और भी कुछ महत्वपूर्ण रोज़गार हम प्राप्त कर सकते हैं उसे भाषा और कौशल पर आधारित रोज़गार भी कह सकते हैं। जैसा शिक्षा क्षेत्र, रेडियो, दूरदर्शन, टीवी चौनल, गीतकार, पर्यटन मार्गदर्शक, क्रीडा समालोचक आदि में भी रोज़गार की बहुत सी संभावनाएं होती है।

संदर्भ ग्रंथ

1. प्रयोजनमूलक हिंदी संपादक डा. चालेंदुशेखर तिवारी, संजय बुक सेंटर, वाराणसी, प्रथम संस्करण 1999
2. मीडिया लेखन सिद्धांत और व्यवहार, डॉ. चंद्रप्रकाश मिश्रा, संजय प्रकाशन, दिल्ली, द्वितीय संस्करण 2003

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.264 (2021)

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 01, January - June, 2021

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, *Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. R.N. Salve, *Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain, *Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. M. B. Bute, *Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
Dr. Ashok Kale, *Ex. Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. Mahendrakumar Jadhao, *Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. U. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, *Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. M. V. Kolhe, *Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
Dr. Nalini I. Borkar, *Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
Dr. P. H. Gajbhiye, *Head, Dept. of Sociology,N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Sociology.,Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajendra Kamble, *Head, Dept. of Sociology., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
Prof. Jayendra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. Prakash Sonak, *Head, Deptt. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.*

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), Railway Degree College, Secundrabad (AP)

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), Govt. P. G. College, Jind (Haryana)

Prof. Amol M. Khandve, (English) S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), R. T. M. Nagpur University., Nagpur.

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) Arts, Commerce College, Koradi.

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), Department of Hindi,N. M. D. college, Gondia.

Dr. R. R. Sinha (Sociology) Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Ashok T. Borkar (Sociology), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. S. S. Bahekar (Geography), Principal, S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Deva Bisen (Geography), M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia

Dr. Tarachand Gedam (History) Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.

Dr. Mubarak Qureshi (History), G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. D. D. Kapse (History), Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), Ashok Moharkar College, Adyal.

Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics), S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Prof. Atul Kadu (Political Science), Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), N. M. D. College, Gondia.

Dr. S. S. Meshram (Economics), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), M. B. Patel College, Sakoli.

Dr. Anuradha Patil (Social Work), Manavlok Social Work College, Ambejogai.

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), G. N. Aazad Social Work College, Pusad.

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

- CONTENTS –

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Menstrual hygiene management among young women	Angha Tendulkar	...1
2.	Time to mind the widening gender gap in India	Sheetal Juneja	...4
3.	Work and working conditions of women	S. Vijay Kumar	...7
4.	Education in classical culture	Radheshyam Dipte	...11
5.	Work from home in the corona pandemic and need of.....	Vinayak R. Sakharkar	...15
6.	Drought and Migration: exploitations of laborer's.....	Ambulgekar K. G	...19
7.	Impact of lockdown on rural poor people in Maharashtra	Jayant Ghatage	...23
8.	Human resource management in LIS	Prashant S. Pagade	...27
9.	Role of academic library in IT environment	Varsha M. Meshram,	...28
10.	New emerging teaching methods and the right of equal opportunity	Suyog S.Ingle	...30
11.	Social problems in India	Sushma Bageshwar,	...32
12.	Significance of eco-feminism in Indian novels in english	Balkrishna Kongre Kongre	...36
13.	Informal sector in Indian economy	Sadiq. N. Bagwan	...39
14.	भारतीय समाज एंव लैंगिक असमानता	अनिलकुमार गुप्ता	...41
15.	महात्मा फुले के दृष्टिकोण में शिक्षा	किरण नामदेवराव कुंभरे	...43
16.	गरीबी और अधिकारीताए, अवधारणाएं : एक विश्लेषण	प्रदीप गजभिये	...46
17.	निराला और राम की शक्ति पूजा	वेदिका यादणलाल बनोठे	...48
18.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत जातीची आर्थिक, राजकीय व सामाजिक समिक्षा	नलिनी आय. बोरकर	...50
19.	प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या वापराबाबत लाभार्थ्यांची सद्यस्थिती	प्रदीप आर. भानसे	...53
20.	बालगुन्हेगारी: एक सामाजिक समस्या	राजेद्र यादवराव बारसागडे	...56
21.	आदिवासी समूहाच्या निवाऱ्यांसाठी शबरी घरकुल योजनेचे महत्त्व	राखी श्रीराम तुरस्कर	...59
22.	भारतीय परंपरागत शेती सुधारणा: काळाची गरज	संतोष मेंढेकर	...61
23.	जागतिकीकरणाचा ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	विजय आनंदराव दरवडे	...63
24.	'उमेद' चा गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटांवर झालेला परिणाम	सिताराम उत्तमराव अनपट	...66
25.	माहिती अधिकार कायद्याचा इतिहास : एक अभ्यास	बी. आर. भोसले	...68
26.	भारतीय संस्कृतीचे सामाजिक अस्तित्वपतन: एक चिंतन	धनश्री राणे	...69
27.	उत्तर आधुनिक समाजातील माध्यमांची भूमिका	मिसाळ हनुमंत	...72
28.	कोविड–१९ पासून संरक्षण करण्यासाठी घ्यावयाची काळजी	नरेश पाडुरंगजी बोरकर	...76
29.	पंचायतराज योजना व भारतीय ग्रामीण विकास	रामु हिरामणजी उईके	...78
30.	पुणे शहरातील महिला पोलिसांची भूमीका व दर्जा	राजुरकर सुमेध सुभाषराव	...80
31.	भारतातील बेरोजगारीचा दर व कोविड–१९ ची वर्तमान स्थिती	सी. पी. साखरवाडे	...82
32.	कोविड–१९ चे सामाजिक परिणाम	निशा अशोक कळंबे	...84
33.	शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये डिजिटल संग्रह विकास: एक आढावा	आनंद मलेवार, सुनिल कान्होलकर	...86
34.	पुलं च्या 'वंग चित्रे' हया प्रवास वर्णनातील कुटुंबसंस्था: काही निरीक्षणे	आर. आर. दिपटे	...88
35.	मोबाईलच्या अतिवापराचा युवा पिढीवरील परिणाम	तुलशिदास शामराव कोसे	...90
36.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	माया बी. मसराम	...93
37.	मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव	मधुकर धुतुरे	.95
38.	कोविड काळात वृद्धांची काळजी: सामाजिक जबाबदारी	सुवर्णा कन्हाड, रविंद्र वाघ	98

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव

डॉ. मधुकर धुतुरे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता.पन्हाळा, जि. कोल्हापूर. मोबा. ७७२००७४९२५

प्रस्तावना: प्राचीन काळापासूनच भारतीय समाज हा चार वर्ण व या वर्णातून निर्माण झालेल्या हजारो जातीत विभागला गेला होता व तेव्हापासून ते आजतागायत या सर्व जाती–जातीत विविध घटकांच्या आधारे परस्परभिन्नता व विषमता दिसून येते. प्राचीन काळानुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र असे चार वर्ण मानले गेले होते; पण महात्मा फुलेंनी अतिशुद्र हा आणखी एक वर्ण सांगितला. त्यांच्या मते, शुद्र वर्णामध्ये भारतीय समाजात त्याकाळी अस्तित्वात असणाऱ्या हजारो इतर मागासवर्गीय जातींचा समावेश होत होता व अतिशुद्र वर्गात आताच्या अनुसूचित जातींचा समावेश होत होता.

स्वातंत्र्यानंतर अनुसूचित जातीच्या व जमातीच्या विकासासाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर शासकीय पातळीवर प्रयत्न केले गेले. त्यांना शिक्षण व नोकरीमध्ये २२.५ टक्के इतके आरक्षण जाहीर करण्यात आले; पण इतर मागासवर्गीयांसाठी सुरुवातीच्या काळात म्हणावे इतके प्रयत्न झाले नाहीत; पण स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्या विकासासाठी पहिला मागासवर्ग आयोग १९५३ मध्ये काका कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आला व त्यालाच कालेलकर आयोगही म्हटले जाते. या आयोगाचा अहवाल १९५५ मध्ये केंद्रसरकारला सादर करण्यात आला; पण तत्कालीन सरकारने तांत्रिक कारणे पुढे करून तो स्विकारला नाही; पण पुढे जनता पक्ष सरकारच्या काळात १ जानेवारी १९७९ ला मोरारजी देसाई पंतप्रधान पदी असताना बिंदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा मागासवर्ग आयोग नेमण्यात आला. त्यालाच 'मंडल आयोग' असे म्हटले जाते.

अभ्यासाचा उद्देश: १) मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीची इत्यंभूत माहिती जाणून घेणे. २) मंडल आयोगाचा भारतीय समाजावर झालेला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व शैक्षणिक परिणाम अभ्यासणे. ३) मंडल आयोगामुळे विविध क्षेत्रात झालेले परिवर्तन अभ्यासणे. ४) मंडलपूर्व व पश्चात भारतीय समाजाचा आढावा घेणे.

अभ्यास पद्धती: प्रस्तुत अभ्यासाकरिता द्वितीयक तथ्य संकलन अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्या अंतर्गत विविध शासकीय प्रकाशने, वृत्तपत्रीय लेख, शासकीय आकडेवारी, विविध आयोगाचे अहवाल व नियतकालिकांचा वापर केला आहे.

मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचे झालेले परिणाम अभ्यासण्यापूर्वी इतर मागासवर्ग (ओ. बी. सी.) व मंडल आयोगाची पार्श्वभूमी जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

ओबीसी कोण आहेत?: समाजातील एक मोठा वंचित घटक म्हणून इतर मागासवर्गाचा उल्लेख केला जातो. गेल्या हजारो वर्षापासून अनुसूचित जाती व जमाती प्रमाणेच ओ. बी. सी. वरही शिक्षण, मालमत्ता व धार्मिक स्वातंत्र्यासंबंधी सामाजिक बंधने लादण्यात आली होती. हा ओ. बी. सी. चा वर्ग देशभर पसरलेला आहे. मंडल आयोगाने या वर्गाची माहिती घेताना त्यांना देशभरात ३४७३ इतर मागासवर्गीय जातींचे अस्तित्व आढळले तर महाराष्ट्रात त्यांना ३४६ इतर मागासवर्गीयांच्या जाती आढळून आल्या.

मंडल आयोगाची स्थापना व ओ. बी. सी.: समाजातील इतर मागासवर्ग या प्रवर्गातील लोकांना सामाजिक न्याय, आरक्षण व त्यांचा विकास साधण्याकरिता तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांच्या काळात १ जानेवारी १९७९ मध्ये बिंदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोगाची स्थापना करण्यात आली, यालाच मंडल आयोग असे म्हटले जाते. या आयोगाने सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक मागासपणाच्या निकषाबरोबरच इतर ११ निकष वापरून अहवाल तयार केला. १९३१ ची लोकसंख्या यासाठी ग्राह्य धरण्यात आली व डिसेंबर १९८० मध्ये विविध शिफारशीसह अहवाल भारत सरकारकडे सोपविला गेला; पण तो जशाच्या तसा स्विकारला गेला नाही. नंतरच्या काळात १९९० मध्ये पंतप्रधान व्ही.पी. सिंग यांनी मंडल आयोगाच्या शिफारशी मान्य करून तो देशभर लागू केला.

मंडल आयोगाने इतर मागासवर्गीयांसाठी सूचविलेल्या काही शिफारशी पुढीलप्रमाणे–

अ) नोकऱ्यात राखीव जागा: १) मंडल आयोगाने इतर मागासवर्गीया करिता २७ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात याव्यात, अशी शिफारस केली. २) सार्वजनिक उद्योग, बँका व इतर आस्थापनेमध्ये या राखीव जागा असाव्यात. ३) सर्व विद्यापीठे आणि संलग्न महाविद्यालयातही राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात.

ब) शैक्षणिक सवलतीची शिफारस: १) सर्व प्रकारच्या शिक्षणसंस्थात इतर मागासवर्गीयांकरिता २७ टक्के आरक्षण ठेवण्यात यावे. २) इतर मागासवर्गीयांकरिता निवासी शाळा सुरू कराव्यात. ३) मोफत वसतिगृह चालविण्यात यावीत.

क) आर्थिक सवलतीची शिफारस: १) इतर मागासवर्गीयामधील उद्योग करणाऱ्यांना भरीव आर्थिक मदत करावी. २) केंद्रात व राज्यात इतर मागासवर्गीयाकरिता स्वतंत्र मंत्रालय उघडावे. ३) केंद्र सरकारने राज्यांना इतर मागासवर्गीयासाठी आर्थिक सहकार्य करावे.

ड) रचनात्मक बदलाची शिफारस: १) पुरोगामी व प्रगतशील जमीनधारणा सुधारण्याचे कायदे करून त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करावी. २) प्रचलित कायद्यानुसार जादा जमीन अनुसूचित जाती–जमातीच्या वाट्यास येते. त्याप्रमाणे इतर मागासवर्गीयांनाही देण्यात यावी. इत्यादी शिफारशी आयोगाने केल्या होत्या.

सुरुवातीच्या काळात या आयोगाच्या विरोधात आंदोलने सुरू झाली व वादाची परिस्थिती निर्माण झाली; पण सर्वोच्च न्यायालयाने सामाजिक समतेचा आदर करीत इतर मागासवर्गीयांसाठी सार्वजनिक क्षेत्रात २७ टक्के आरक्षण मान्य केले व त्यानुसार या मंडल आयोगाची अंमलबजावणी सुरू झाली. महाराष्ट्रात १९ टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले व त्याची अंमलबजावणी १९९४ पासून करण्यात आली. या मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशाचे सर्वच क्षेत्राचे चित्र पालटले गेले. या आयोगाच्या अंमलबजावणीचा देशातील विविध क्षेत्रावर सर्वंकष परिणाम दिसून आला किंवा येत आहे. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे –

अ) सामाजिकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर सखोल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे समाजव्यवस्थेची रचना काही प्रमाणात का होईना, बदलल्याचे दिसून येते.

१) इतर मागासवर्गीयामध्ये स्वतंत्र सामाजिक जाणीव निर्माण झाली – मंडल आयोगाची देशभर अंमलबजावणी ही १९९४ नंतर खऱ्या अर्थाने झाली. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे दुर्लक्षित इतर मागासवर्गीय समाजाला विविध शासकीय क्षेत्रात, नोकऱ्यात व शिक्षणात संधी उपलब्ध झाल्यामुळे या समाजात एक वेगळ्या स्वतंत्र सामाजिक जाणिवेची निर्मिती झाली. ज्या पद्धतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून दलित समाज जागृत झाला, शिकला व संघटीत बनला. त्याच पद्धतीने मंडल आयोगाच्या नव संजीवनीमुळे

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

इतर मागासवर्गीय समाजही जागृत झाला.

२) आरक्षणाविषयीचे महत्त्व निर्माण झाले – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे इतर मागासवर्गीय समाज संघटीत बनला होता व आरक्षणाच्या माध्यमातून एक वेगळी झेप या समाजाने घेतल्याचे दिसून येते. आज प्रत्येक क्षेत्रात इतर मागासवर्गीय समाजघटकांस आरक्षण मिळत असल्यामुळे आरक्षणाचे महत्त्व या समाजास कळून चुकले आहे.

३) आरक्षणांमुळे इतर मागासवर्गीय समाजास सामाजिक पद व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे इतर मागासवर्गीयामध्ये आणखी एक सकारात्मक परिणाम झाला व तो म्हणजे या समाजास मंडल आयोगाच्या शिफारशीमुळे. विविध शासकीय क्षेत्रात आरक्षण लागू झाले व त्यामुळे या समाजाची सामाजिक व आर्थिक प्रतिष्ठाही वाढली. या समाजातील दु:ख, दैव्य, दारिद्रय आरक्षणांमुळे न होण्यास मदत झाली.

४) ग्रामीण भागात एक वेगळा समाजगट म्हणून उदय – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे इतर मागासवर्गीय समाजघटकाने देशातील सर्वंकष घटकांमध्ये आरक्षणाच्या माध्यमातून प्रगती साधली. यातील ग्रामीण समाजातील इतर मागासवर्गीय घटकही मागे नव्हता. ग्रामीण भागात तर इतर मागासवर्गाचा एक वेगळा समानगट उदयास आल्याचे दिसून येते.

ब) धार्मिकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर धार्मिकदृष्ट्या ही प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. त्याचे काही सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम घडल्याचे दिसून येतात.

१) मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणी काळातच मंडल व कमंडल अशी धार्मिक दरीची स्थिती निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा सर्वात नकारात्मक पडलेला प्रभाव म्हणजे हा आयोग लागू झाल्यानंतर याच्या विरोधात जो जनक्षोभ निर्माण झाला त्याला धार्मिक रुप देण्यात काही समाजविघातक वृत्या यशस्वी झाल्या व मंडल आयोगाच्या विरोधात प्रचार सुरू केला की, या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे हिंदू धर्माचे विभाजन होणार आहे. हिंदू धर्माचे तुकडे तुकडे होणार आहेत. याच मोहिमेस समाज माध्यमात मंडल आणि कमंडल असे नामभिमान करण्यात आले व समाजात त्यामुळे एक प्रकारची दुही ही निर्माण झाली. नंतरच्या काळात समाजातील काही विचारवंतांनी, तत्त्ववेत्यांनी व विद्वान मंडळींनी हा संघर्ष सामोपचाराने मिटविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

२) राममंदिराच्या उभारणीकरिता रथयात्रा, कारसेवा इ. धार्मिक मुद्द्यांचा उदय झाला – मंडल आयोगाचा अहवाल ज्या वर्षी स्विकारण्यात आला त्याचवर्षी योगायोगाने राममंदिराच्या उभारणीकरिता मा.अडवाणी यांच्या नेतृत्वाखाली देशभरात रथयात्रेचे आयोजन करण्यात आले व त्यामुळे देशभर धार्मिक द्वेषाचे वातावरण निर्माण झाले. इतर मागासवर्गीय आरक्षणाची अंमलबजावणी, रथयात्रा व कारसेवा यांच्यामुळे कायदा व सुव्यवस्थेचा मोठा प्रश्न देशात निर्माण झाला. एक वेगळा धार्मिक मुद्दा निर्माण करून मंडल आयोगास बगल देण्याचा काही समाजविघातक प्रवृत्तींच्या लोकांचा मानस यामागे होता; पण मा. सर्वोच्च न्यायालयाने वेळीच त्याची दखल घेऊन इतर मागासवर्गीय समाज घटकांसाठी सामाजिक न्यायाची भूमिका घेऊन २७ टक्के आरक्षण मान्य केले व समाजात निर्माण झालेले धार्मिक कलुषित वातावरण काही प्रमाणात निवळले गेले.

३) भारतीय समाजात उच्चवर्णीय सुवर्ण समाज व इतर मागासवर्गीय अशी नवीन दुही निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या शिफारशी स्विकारल्यानंतर हिंदू धर्मात फूट पाडण्याचे हे षडयंत्र आहे. असा अपप्रचार करून वेगवेगळी हिंसक आंदोलने देशभर निर्माण केली होती. गोस्वामी नावाच्या एका उच्चवर्णीय विद्यार्थ्याने तर मंडल आयोगास विरोध म्हणून दिल्लीमध्ये आत्मदहन केले होते व त्या घटनेमुळे तर सर्व देशभरात संवेदनशील व तणावाचे वातावरण निर्माण झाले होते. मा.न्यायालयाच्या निर्णयानंतर हे वातावरण काही प्रमाणात शांतही झाले; पण भारतीय समाज उच्चवर्णीय सुवर्ण समाज व न्यायाच्या प्रतिक्षेत असणारा व्याकूळ इतर मागासवर्गीय समाज अशा दोन वर्गामध्ये दुभंगला गेला. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर इतर मागासवर्गीय समाजास विविध क्षेत्रात आरक्षणाचे लाभ मिळू लागल्यामुळे इतर मागासवर्गीय समाज हा हिंदू धर्मातील एक प्रबळ गट म्हणून उदयास येऊ लागला.

क) राजकीयदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजावर झालेला सर्वात महत्त्वाचा परिणाम म्हणून राजकीय घटकांचा उल्लेख केला जातो. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशाचे पूर्ण राजकीय चित्रच बदलल्याचे दिसून येते. त्याचा आढावा खालीलप्रमाणे –

१) नवीन इतर मागासवर्गीयांचे राजकीय नेतृत्त्व राज्यपातळीवर व देशपातळीवर निर्माण झाले – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर महाराष्ट्र राज्याचे व देशाचेही राजकीय चित्र बदलल्याचे दिसून येते. मंडल आयोगाच्या आंदोलनाच्या काळात राज्यपातळीवर व देशपातळीवर नवीन इतर मागासवर्गीय राजकीय नेतृत्त्वाचा उगम झाल्याने दिसून येते. महाराष्ट्राचा विचार केला तर गोपीनाथ मुंढे, छगन भुजबळ, एकनाथ खडसे, जितेंद्र आव्हाड, धनंजय मुंढे, पंकजा मुंढे, मखराम पवार, हरिदास भदे, चंद्रशेखर बावनकुळे, रामदास तडस इ. तर देशपातळीवर नरेंद्र मोदी, उमा भारती, लालूप्रसाद यादव, शरद यादव, मुलायमसिंह यादव, कल्याणसिंग, अल्पेश ठाकूर, अशोक गहलोत, केशव प्रसाद मौर्या इ. चा उल्लेख करावा लागतो.

२) इतर मागासवर्गीयात राजकीय जागृती व जाणीव निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर सकारात्मक झालेला बदल म्हणजे नव ओबीसी नेतृत्त्वाचा झालेला उगम होय. मंडल आयोगाच्या आंदोलनामुळे ओबीसी वर्गात राजकीय जाणीव व जागृती निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

३) पंचायत राजव्यवस्था व विविध सत्ता स्थानात ओबीसींचा महत्त्वपूर्ण वाटा – मंडल आयोगामुळे इतर मागासवर्गीयांना राजकीय आरक्षण मिळाले नसले तरी नव ओबीसी नेतृत्त्वामुळे या समाजाला विविध सत्ता स्थानात सन्मानजनक वाटा मिळाल्याचे दिसते. राजकीय आरक्षणाअंतर्गत पंचायत राजव्यवस्थेत म्हणजे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदांमध्ये इतर मागासवर्गीय समाज घटकास महाराष्ट्रात २७ टक्के आरक्षण मिळाल्याचे दिसून येते व देशपातळीवर पंचायत राज्यव्यवस्थेमध्ये इतर मागासवर्गीयांना २७ टक्के आरक्षण बहाल करण्यात आले आहे.

४) देशात राजकीय ध्रुवीकरणास सुरुवात होऊन एक नवीन मतपेढी निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशाचा राजकीय सारीपाटच बदलल्याचे दिसून येते. मंडल आयोगातील आरक्षणामुळे बहुतांश ओबीसी समाज राजकीयदृष्ट्या सजग झाल्याचे दिसून येते. जो राजकीय पक्ष किंवा नेता ओबीसींच्या हिताचे निर्णय घेतो, त्या पक्षाच्या व नेत्यांच्या पाठीशी ओबीसी जनता आपली शक्ती उभी करीत असल्याचे बहुतांश निवडणुकीतून स्पष्ट झालेले आहे. त्यामुळे आज देशात राजकीय ध्रुवीकरणाची सुरुवात होऊन ओबीसींची एक नवीन मतपेढी निर्माण झालेली आहे.

५) देशाच्या पंतप्रधान पदी ओबीसी व्यक्ती विराजमान – हा देखील मंडल आयोगाचाच एक राजकीय प्रभाव किंवा परिणाम

सांगितला जातो. बदलत्या राजकीय घडामोडीमध्ये देशाचे नेतृत्व ओबीसी नेत्यांच्या हातीसुद्धा आल्याचे दिसून येते. देशात पहिल्यांदाच १९९६ साली एच. डी. देवेगौडा हे ओबीसी समाजातील नेते पंतप्रधान बनले व आजही २०१४–२०१९ व २०१९–२०२४ या कालखंडाकरिता श्री. नरेंद्र मोदी हे ओबीसी समाजातील नेते पंतप्रधान पदी विराजमान झालेले आहेत.

ड) आर्थिकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा देशावर व इतर मागासवर्गीय घटकांवरही प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

१) आरक्षणामुळे ओबीसींचा वर्ग आर्थिकदृष्ट्या उन्नत व प्रगत बनला – मंडल आयोगामुळे ओबीसी ला २७ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली व परिणामत: विविध सरकारी आस्थापनेमध्ये ओबीसी च्या लोकांना नोकरी करण्याची संधी प्राप्त झाली. जो वर्ग शेकडो वर्षापासून दिन दारिद्रयाचे जीवन जगत होता, त्या वर्गामध्ये आर्थिक प्रगतीचे चित्र दिसून येऊ लागले. परिणामी ओबीसी चा वर्ग आर्थिकदृष्ट्या उन्नत व प्रगत बनला.

२) परंपरागत व्यवसाय करणाऱ्या जाती प्रगती पथावर पोहचल्या – देशात व महाराष्ट्रात ओबीसी मधील ज्या जाती परंपरेनुसार पारंपारिक व्यवसायावर आधारित होत्या त्यांना आरक्षणाची संधी मिळाल्यामुळे व्यवसाय सांभाळतच आपल्या अपत्यांना त्यांनी शिक्षित केले व परिणामत: या जाती देखील प्रगती पथावर पोहचल्या. उदा. महाराष्ट्रात कुंभार, माळी, सुतार, न्हावी, शिंपी, परीट, गुरव, तेली, लोहार इ. जाती परंपरागत व्यवसायावरच आधारित होत्या; पण नंतर त्यांनी प्रगती साधली.

३) ओबीसींचा मूलभूत गरजांचा प्रश्न मिटून थोडीफार आर्थिक सक्षमता निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारने आपआपल्या क्षेत्रात स्वतंत्र ओबीसी मंत्रालयीन विभाग सुरू केला. ओबीसींच्या आर्थिक विकासासाठी स्वतंत्र ओबीसी आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्या माध्यमातून ओबीसींच्या सुरुवातीस मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यात आली व नंतर त्यांना विविध योजनेच्या माध्यमातून आर्थिक सहाय्य करण्यात आले. त्यामुळे ओबीसी प्रवर्गात थोडीफार आर्थिक सक्षमता निर्माण झाली.

इ) शैक्षणिक व रोजगारविषयकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाचा इतर मागासवर्गीय समाजावर शैक्षणिक व रोजगारविषयक खूप मोठा प्रभाव व परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

१) आरक्षणामुळे ओबीसी समाजातील मुलांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळाली – मंडल आयोगातील शिक्षणविषयक शिफारशीमुळे ओबीसीतील वंचित, गरीब, दुर्लक्षित मुले उच्च शिक्षण घेऊ लागले.

२) आरक्षणामुळे ओबीसींना शासकीय नोकऱ्यांची संधी मिळाली – मंडल आयोगातील २७ टक्के नोकरीत आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे वंचित, शिक्षित, गरीब व होतकरू ओबीसी तरुणांना केंद्र सरकारच्या व राज्य सरकारच्या विविध शासकीय विभागांमध्ये नोकरी करण्याची संधी मिळू लागली व आजही विविध स्पर्धा संबंधी लोकसेवा आयोगात ही आरक्षणाची तरतूद उपलब्ध असल्यामुळे साध्या शिपायापासून ते वर्ग-१ च्या अधिकाऱ्यापर्यंतची संधी ओबीसी तरुणांना केवळ मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे मिळत आहे.

३) वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व इतर व्यावसायिक अभ्यासक्रमास ओबीसी विद्यार्थ्यांना संधी मिळाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा हा एक सकारात्मक परिणाम सांगितला जातो. मंडल आयोगापूर्वी या क्षेत्रात मुठभर उच्चवर्णीय, सवर्ण जातीचे प्रभुत्व होते. दुसऱ्या मागासवर्गीय त्यिंचे प्रवेश नव्हता; पण मंडल आयोगाने शिक्षण क्षेत्रात शिफारस करताना व्यावसायिक महाविद्यालयातही आरक्षणाची तरतूद केली. परिणामत: आज हजारो ओबीसींचे विद्यार्थी या सर्व प्रकारच्या महाविद्यालयात शिक्षण घेत आहेत.

४) ओबीसी समाजाने शैक्षणिक संधीचा उपयोग करून विविध क्षेत्रात प्रगती साधली – मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार शैक्षणिक क्षेत्रालाही खूप महत्व देण्यात आले होते. कारण शिक्षणाचे अनुकरण व प्रसार हे सर्वांगीण विकासाचे साधन मानले जाते. त्याचा पुरेपूर उपयोग आजच्या काळातील ओबीसी युवा वर्ग घेत असल्याचे दिसून येत आहे. आरक्षणाच्या लाभामुळे ओबीसी च्या विद्यार्थ्यांना डॉक्टर, इंजिनिअर, वकील, प्राध्यापक, शासकीय अधिकारी इ. सारख्या उच्च पदावर जाता आले. त्यामुळे शिक्षणाचा अवलंब करून ओबीसी प्रवर्गाने आर्थिक व इतर क्षेत्रातही उल्लेखनीय प्रगती साधली व परिणामत: या ओबीसींचे पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले दु:ख, अज्ञान व दारिद्रय मंडल आयोगामुळे दूर झाले.

सारांश व निष्कर्ष: अशाप्रकारे केंद्र सरकारने लागू केलेल्या मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे देशातील एकूण लोकसंख्येच्या ५२ टक्के लोकसंख्येला विविध क्षेत्रात न्याय मिळाला व या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व शैक्षणिक या सर्वच क्षेत्रात आमुलाग्र बदल झाला. थोडक्यात भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये एक प्रकारचे सामाजिक परिवर्तनच या आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर झाल्याचे दिसून येते. या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे देशभरातील इतर मागासवर्गीय जातींच्या लोकांची सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिकदृष्ट्याही प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. *मंडल आयोग अहवाल – केंद्र सरकार १९८०.*
२. *मंडल आयोग शोध आणि बोध – प्रा. डॉ. कुंभार नागोराव.*
३. *मंडल अहवालाची चिकित्सा – ढोले, एम. एस.*
४. *आरक्षण तत्त्व – प्रा. डॉ. किरवले कृष्णा*
५. *मंडल अहवाल आणि मागासवर्गीयांचे आंदोलन, पाटील जनार्दन, पाटील कपील*
६. *चित्रलेखा.*
७. *लोकसत्ता.*

ISSN-2278-

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVI) 276 - E

Wo n's Rights : Status & bal

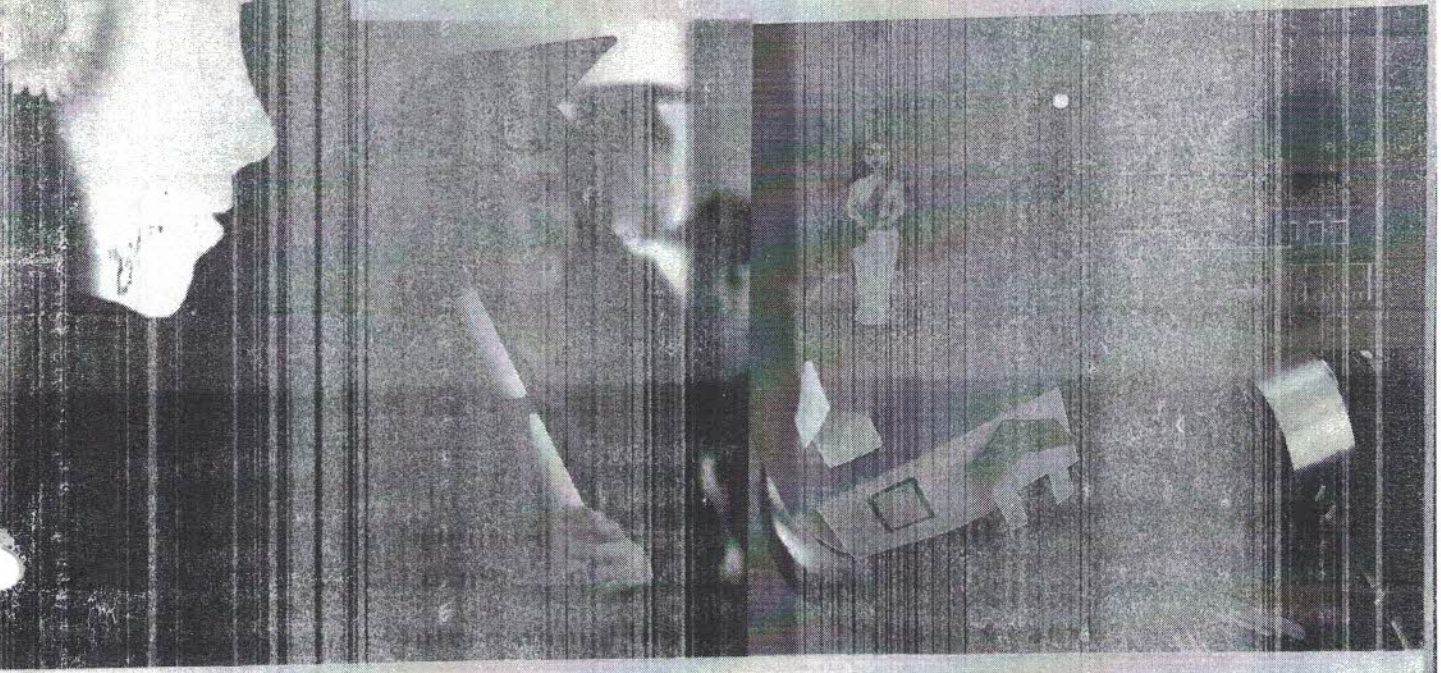

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor:
Dr.Virendra K.Jumde
Principal
Dr.Haribhau Admane Arts & Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

Editor:
Dr.Archana D.Patil
Head, Dept. of Pol. Sci,
Dr.Haribhau Admane Arts & Commerce College Saoner
Dist-Nagpur

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Dr. Pradip Patil
Principal Padmabhavan's Commerce & S...
Kanhan, Dist. N...

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Women's Rights : Status & Goal

SPECIAL ISSUE – 2021

CO-EDITORS

1) Dr. Sandeep Tundurwar, Head, Dept. of Pol. Sci.
Shri. S.B. City, College, Nagpur

2) Dr. Sanjay Gore, Head, Dept. of Pol. Sci.
Sharadrao Pawar Art's, Com & Sci. College, Gadchandur,
Dist. Chandrapur.

3) Dr. Balasaheb Jogdand, Associate Professor, Dept. of Pol.
Sci. Sitabai, Art's, Com. & Sci. College, Akola.

4) Dr. Ranjana Shrungarpure, Officiating Principal,
Smt. Rewaben M. Patel, Mahila Kala Mahavidyala,
Bhandara.

5) Dr. Reeta Dhandekar, Head, Dept. of Pol. Sci. Sevadal
Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 276(CCLXXVI) E
ISSN : 2278-9308
March, 2021

शिक्षणाचा मुलभूत हक्क आणि उच्च शिक्षणातील स्त्रीयांच्या समान संधी समोरील आव्हाने

डॉ. सेलूकर एस. एम.
राज्यशास्त्र विभाग, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
(शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर संलग्नीत)

प्रस्तावना

३ जुलैनी १८४८ मध्ये पुण्यामध्ये भारतातील मुलीची पहिली शाळा सुरु केली १८७९ मध्ये कलकत्ता येथे जॉन बेथुन यानी भारतातील पहिले मुलीचे महाविद्यालय सुरु केले १९१६ मध्ये श्रीमती नाथाबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ मुंबई हे पहिले महिला विद्यापीठ सुरु झाले १८४८ मध्ये ९ मुलीपासुन सुरु झालेले हे आधुनिक औपचारिक शिक्षण क्षेत्र दिडशे वर्षानंतर कमालीचे मोठे झालेले आहे विशेषत स्वातंत्र्यानंतर यामध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसतात भारतीय राज्यघटना स्त्री – पुरुष भेद मानत नाही दोघानाही सर्व क्षेत्रामध्ये समान संधीची हमी देते असे असले तरी सर्वच क्षेत्रामध्ये व्यवहारात स्त्री – पुरुष समानता दिसत नाही. अर्थातच शिक्षणाचे क्षेत्र याला अपवाद नाही

डिसेंबर २००२ मध्ये करण्यात आलेल्या ८६ व्या घटनादुरुस्तीने ६ ते १४ वर्षादरम्यान सर्व मुला मुलीना मोफत व सक्तीचे शिक्षण राज्याने दयावे याबाबत कलम २१ (जीवन जगण्याचा अधिकार) मध्ये तरतूद करण्यात आली. शासन या कायदयाची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रयत्नशिल दिसत आहे तसेच विविध शिष्यवृत्ती योजना, मिड डे मिल योजना इ मुळे निश्चीतच प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणामधील मुलीची टक्केवारी वाढलेली दिसत आहे मात्र उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत परिस्थीती भिन्न दिसते. मुळातच १०० विद्यार्थ्यांपैकी जवळपास २० विद्यार्थीच उच्च शिक्षण घेताना दिसतात. यामध्ये मुलीचे प्रमाण निश्चीतच मुलापेक्षा कमी आहे

स्त्री – सबलीकरणामधील उच्च शिक्षणाचे महत्व – महिला सबलीकरण २० व्या शतकातील एक कळीचा मुद्दा राहिला आहे, तसा तो २१ व्या शतकातही कायम आहे जागतिक पातळीवर महिला सबलीकरणासाठी प्रयत्न होत असताना भारतातही महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सबलीकरणासाठी वेळोवेळी शासन-प्रशासनाकडुन प्रयत्न झालेले दिसतात तसे ते शैक्षणिक क्षेत्रातही झालेले दिसतात. खरे तर शिक्षणाशिवाय कोणत्याही प्रकारचे सबलीकरण हे अपूर्ण असते किंवा सबलीकरणाची सुरुवातच शिक्षणाशिवाय होउ शकत नाही असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

उच्च शिक्षणामुळे स्त्रीयांच्या व्यक्तीमत्वाचा खऱ्या अर्थाने विकास होतो. उच्च शिक्षण घेतले तर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होउ शकतात. उच्च शिक्षण घेतल्यामुळे समाजामध्ये प्रतिष्ठा प्राप्त होते आणि उच्च शिक्षणामुळेच राजकीय सबलीकरणालाही पुर्णत्व प्राप्त होते. या सर्व कारणांमुळे एकुणचा स्त्री सबलीकरण या संकल्पनेत उच्च शिक्षणाला आणि विशेषत: उच्च शिक्षणाला अणण्यसाधारण महत्व आहे.

भारतातील उच्चशिक्षणाची सदयस्थीती : महिला सहभागाच्या संदर्भातून

भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही अमेरिका आणि चीननंतर जगातील तीसऱ्या क्रमांकाची शिक्षणव्यवस्था आहे. ४०००० पेक्षा अधिक महाविद्यालयांमधुन उच्चशिक्षणाचे कार्य केले जाते, विद्यापीठ अनुदान आयोगाने जुन २०२० मध्ये प्रकाशीत केलेल्या यादीनुसार भारतात ५४ केंद्रीय विद्यापीठे, ४१८ राज्यस्तरीय विद्यापीठे, ३७० खाजगी विद्यापीठे आणि १२५ अभिमत विद्यापीठे अशी एकूण ९६७ विद्यापीठे उच्चशिक्षणाचे काम करत आहेत.[१] याशिवाय संसदेने आणि राज्यविधिमंडळाने विषेश दर्जा दिलेल्या आहे अश्या संस्थांकडूनही उच्चशिक्षणाचे काम होत आहे.

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

असुरक्षितता — समाजामधील वाढती असुरक्षितता हा देखिल स्त्रिशिक्षणासमोरील मोठा अडसर ठरत आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात वर्तमाण पिढी ही वयापुर्वीच जाणती होत आहे या मुळेशालेय जीवनामध्येच मुलींच्या पालकांमध्ये चिंतेचे वातावरण दिसून येते. अश्या वेळी मुलगी वयात येतात तीला शिकवण्यापेक्षा लग्न लावून जबाबदारीमधून मुक्तता मिळवणे हा पालकांसाठी एकमेव सोपा उपाय वाटतो.

उच्चशिक्षणाच्या सोईची कमतरता — आजही भारताच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात उच्च शिक्षणासाठीच्या सोई उपलब्ध झालेल्या दिसत नाहीत. विशेषत: मागास राज्यांमध्ये महाविद्यालयांची संख्या अधिक कमी दिसते. तसेच उच्चशिक्षणाच्या सुविधा सर्वदूर नसल्यामुळेही अनेक इच्छुक मुलींना शिक्षण घेता येत नाही. मुलाने ४० — ५० कि.मी. प्रवास करुन शिक्षण घेणे एकवेळ माण्य होईल मात्र हीच वेळ मुलीवर आल्यावर तीचे शिक्षण तेथेच थांबते.

गेल्या दोन दशकात महाविद्यालयांची संख्या वाढत आहे मात्र महाविद्यालयांमध्ये मुलींसाठीच्या आवश्यक सोईसुविधांची कमतरता दिसते. यामुळेही मुलींमध्ये शिक्षणाविषयी उदासीनता निर्माण होताना दिसते.

आर्थिक कारण — 'मुलगी परक्याचे धन आणि मुलगा वंशाचा दिवा' या विचारांमुळेही मुलींना शिकवण्यासाठी पालक उत्सुक नसतात. मुलांवर उच्चशिक्षणासाठी केलेला खर्च म्हणजे गुंतवणुक तर मुलींवर केलेला खर्च म्हणजे पैशाचा अपव्यय समजला जातो.

वरिलप्रमाणे एकमेकांशी संबंधीत अशी अनेक कारणे सांगता येतील ज्यामुळे मुलींचे उच्चशिक्षातील प्रमाण मुलांपेक्षा कमी दिसते. या परिस्थीतीवर उपाययोजना सर्वव्यापी अश्या स्वरुपाच्या होणे गरजेचे आहे.

व्यक्तीश: प्रत्येक मुलीच्या मनामध्ये उच्चशिक्षण घेउन आपल्या पायावर उभे राहण्याची महत्वाकांक्षा निर्माण होणे गरजेचे आहे, तरच याचे चांगले फलीत दिसून येईल. कौटुंबिक विचारसरणीत बदल होणे ही काळाची गरज आहे. मुलगा असो व मुलगी यांना कोणताही स्वार्थ डोळयासामोर न ठेवता शिक्षण देणे ही पालकांनी आपली जबाबदारी समजणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत कुटुंबाची माणसीकता बदलणार नाही तोपर्यंत समाजाची मानसीकता बदलणार नाही. समाजव्यवस्थेचा स्त्रीकडे पहाण्याचा दृष्टिकोण बदलला पाहिजे, स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तु नाही तर ती मानव म्हणून तीलाही काही मुलभूत अधिकार आहेत हे समाजाने माण्य केले पाहिजे. या बरोबरच सामाजिक सुरक्षिततताही समाजाने प्रदान करणे समाजाचे कर्तव्य आहे. स्त्रीयांवरील वाढते अत्याचार पहाता याबाबत अधिकच चिंतेचे वातावरण आहे. प्रस्थापीत शिक्षणसंस्थांनी सर्वदुर आणि माफक दरात शिक्षणाच्या सोई उपलब्ध करुन देणे आपले कर्तव्य आहे हे मानले पाहिजे. वर्तमाण शिक्षणव्यवस्था ही उदयोगाप्रमाणे नफयासाठी काम करताना दिसते, स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात व १९७० च्या दशकापर्यंत राष्ट्रीय शिक्षणाने प्रेरित झालेल्या शिक्षण व्यवस्था जश्या निर्माण झाल्या तश्या आज अपवादात्मक परिस्थीतीतच दिसतात. खाजगी शिक्षणाच्या या युगात शिक्षणासोबत अर्थकारण जोडले गेले पर्यायाने ज्याचा सर्वात मोठा फटका मुलींना बसला. शेवटी या सर्व प्रक्रियांना चालना देण्याचा आणि मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी राज्यव्यवस्थेवर येते. जोपर्यंत राज्य शिक्षणावरील खर्च वाढवणार नाही, स्त्रीशिक्षणासाठी पुरक धोरणांची काटेकोरपणे अमलबजावणी करणार नाही, मुलींना सुरक्षितता प्रदान करणार नाही, उच्चशिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करणार नाही तोपर्यंत नजीकच्या काळत तरी उच्चशिक्षणाच्या बाबतीत मुलांमुलींमधील संधींची ही तफावत कायम रहाणार आहे.

थोडकयात, जोपर्यंत वैयक्तीक मुलगी, तिचे कुटुंब, समाजव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था आणि राज्यव्यवस्था यांच्या समन्वयातून या समस्यांवर समाधान होणार नाही तोपर्यंत उच्चशिक्षणामधील ही विषमता अशीच कायम राहिल किंवा उरावीक काळ अशीच परिस्थीती राहिली तर हे प्रमाण पुन्हा एकदा अधिक विषम होण्याचा धोका आहे.

IMG-20210401-WA0027.jpg

Impact Factor IIFS-2.875 ISRA JIF-1.312

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January - March 2021 Vol.02 ISSUE IV

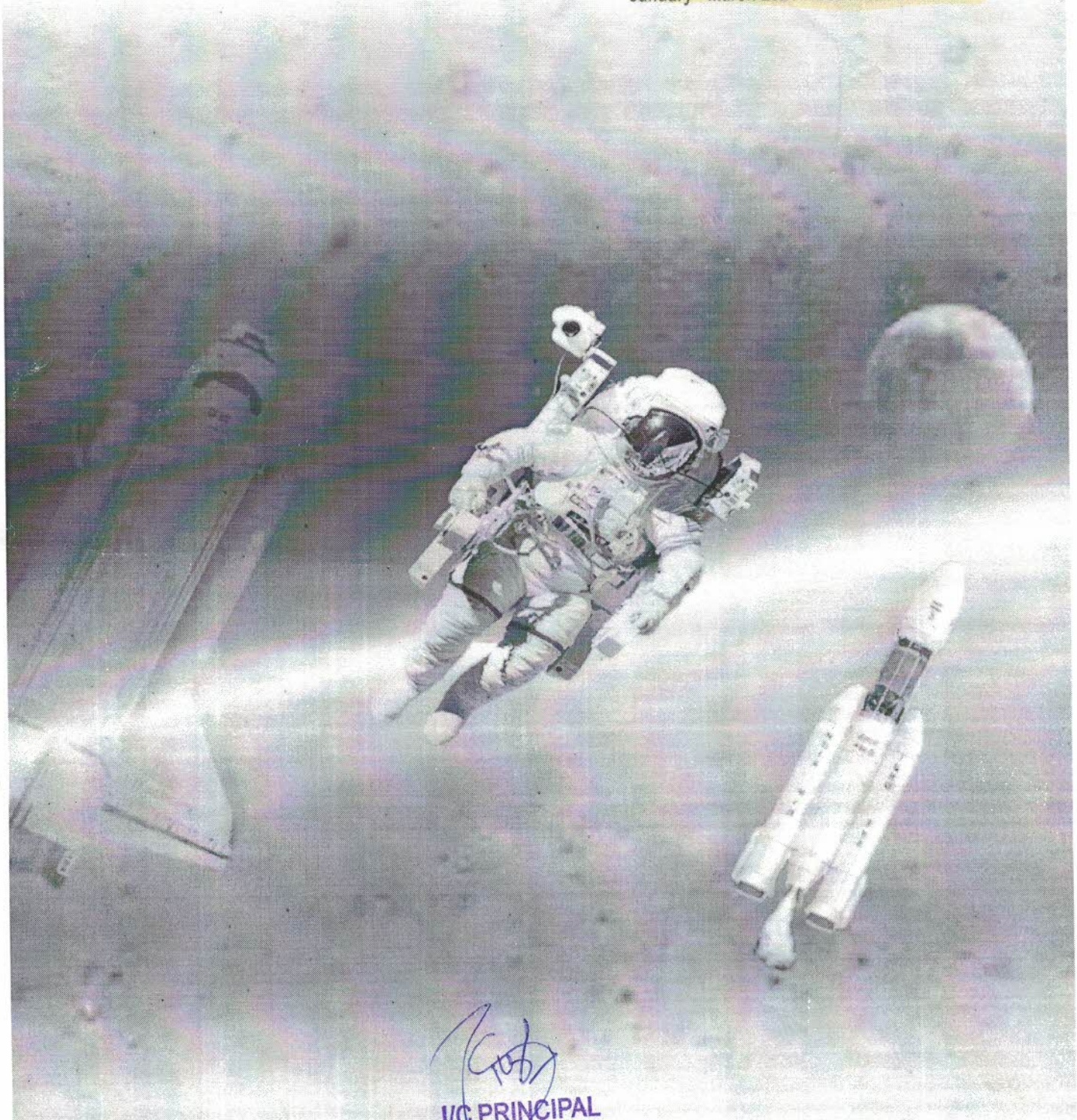

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ, Yawal
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

JANUARY –MARCH 2021
VOL.02. ISSUE IV

International Impact Factor Services IIFS *2.875*

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF) *ISRA JIF- 1.312*

Chief & Executive Editor
Dr. Girish Shalik Koli (AMRJ)
Dongar Kathora, Tal. Yawal,
Dist. Jalgaon [M. S.] India. Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612 Email: aimrj18@gmail.com
Website: www.aimrj.com

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony, Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal
Dist Jalgaon Maharashtra 425201
Mob. 09421682612

©Copyright 2021 *AMRJ*. All Rights Reserved

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

मराठी विभाग

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
51	लेखन प्रक्रियेतील शैली	डॉ. विशाखा संजय कांबळे	217-218
52	'गणेश आवटे यांच्या रातपाळी' कथेतील भाषा सौंदर्य	प्रा.डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	219-221
53	लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार: जागरण आणि गोंधळ	प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर	222-225
54	योग आणि महिलांचे आरोग्य	प्रा.डॉ. सुधा मधुकर खराटे	226-230
55	मराठी साहित्यातील प्रारंभ काळातील स्त्री लेखिकांच्या कथा लेखनाची वाटचाल	प्रो.के.के. अहिरे प्रा.डॉ.सुषमा विश्वरत्न तायडे/अहिरे	231-236
56	भारतीय आदिवासी समुदाय	भारती मधुसुदन नंदागवळी	237-241
57	खेलो इंडिया - नव्या क्रीडा संस्कृतीचा उदय	प्रा. यमगेकर विक्रम सयाजी	242-243
58	'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात' मधील वास्तवदर्शन	प्रा. डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	244-248
59	रीटा वेलिणकर मधील स्त्री प्रतिमा	डॉ. वृंदा माधव केळकर	249-252
60	घुबडाचे जीवन व श्रीमंतीचा अट्टाहास, "उलूक" मधून व्यक्त झालेले मानवी जीवनदर्शन	श्री. यशवंत रघुनाथ कुलकर्णी प्रा.डॉ. जितेंद्र एस.गिरासे	253-256

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kal
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

57

खेलो इंडिया – नव्या क्रीडा संस्कृतीचा उदय

प्रा. यमगेकर विक्रम सयाजी
शारीरिक शिक्षण संचालक
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे, ता. पन्हाळा
मो. 9765260990 email - vikramyamagekar@gmail.com

प्रस्तावना :

देशातील ग्रामीण आणि शहरी भागातील शालेय वयोगटाच्या खेळाडूंना चालना मिळावी यासाठी ''खेलो इंडिया'' या स्पर्धेची देशपातळीवर सुरूवात पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी व त्यावेळचे क्रीडा मंत्री राजवर्धन सिंग राठोड यांच्या संकल्पनेतून 31 जानेवारी 2018 रोजी दिल्ली या ठिकाणी झाली. त्यानंतर 22 फेब्रुवारी 2020 रोजी मा. पंतप्रधान यांनी खेलो इंडिया विद्यापीठ गेम्सची सुरूवात केली. यामध्ये 21 वर्षापर्यंतच्या मुलांना राष्ट्रीय स्पर्धेमध्ये आपले क्रीडा कौशल्य दाखवण्याची संधी मिळाली. देशातील क्रीडा विकासाला गती देण्यासाठी केंद्र शासन प्रयत्न करीत असून खेलो इंडियासारख्या उपक्रमामुळे खेळांसाठी राज्यात व देशात पायाभूत सुविधांची निर्मिती, उत्कृष्ट खेळाडू आणि उच्च दर्जाचे प्रशिक्षक तयार होण्यास नक्कीच मदत होईल.

आपल्या आयुष्यात खेळाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. शारीरिक क्षमतेबरोबरच व्यक्तिमत्वातील अनेक महत्वाच्या गुणांचा विकास खेळामुळे घडतो. म्हणूनच व्यक्तिमत्व विकासामध्ये शारीरिक क्षमता वाढतवाना खेळाला महत्व दिले जाते. खेळामुळे खेळाडूवृत्ती सांघिक वृत्ती, सहकार्य करण्याची वृत्ती, नेतृत्व गुण, स्पर्धात्मक वृत्ती, एकाग्रता, सहनशीलता आत्मविश्वास अशा अनेक गुणांचा विकास होतो म्हणूनच आज मुले मोबाईल आणि डिजिटल गेमच्या जाळयात ओढली जात असल्यामुळे मुलांमध्ये क्रीडा संस्कृती रूजवण्याची गरज आहे.

ऑलिम्पिक आणि आशियाई अशा आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेच्या तयारीच्या दृष्टीने देशातील चांगले खेळाडू आणि गुणवंत खेळाडू निवडून, त्यांना तंत्रशुध्द प्रशिक्षण आणि अर्थसहाय्य देणे आवश्यक आहे त्यासाठी भारतात खेळासाठी पुरक वातावरण तयार करून खेळाडूमध्ये सांघिक भावना निर्माण करणे खेळाडूमधील नेतृत्वगुणांचा विकास करणे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी खेळ किती महत्वपूर्ण बाब आहे हे लक्षात घेवून, येणाऱ्या काळात भारत खेळामध्ये आघाडीवर पोहोचावा किंवा महाशक्तिशाली देश बनावा हा उद्देश ठेवून केंद्र शासनाने ''खेलो इंडिया यूथ गेम्स'' आणले आहेत.

खेळाला प्रोत्साहन :

'खेलो इंडिया म्हणजे सतत खेळावे', लहानपणापासून मुलांना खेळाची आवड निर्माण व्हावी. त्यांच्यातील खेळाचे कौशल्य ओळखून त्यांचा विकास व्हावा यासाठी खेलो इंडिया पर्वाची सुरूवात झाली आहे. या स्पर्धेचा मुख्य उद्देश हा खेळाडूंना व्यासपीठ मिळवून देणे. भारतातील नवीन खेळाडूंना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली प्रतिभा दाखवता यावी असा आहे. देशातील सर्व राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशातील खेळाडू यात भाग घेत आहेत. क्रीडा संस्कृतीला चालना देणारा निर्णय घेवून त्याची यशस्वीपणे अंमलबजावणी याद्वारे करण्यात येत आहे. आर्चरी, ॲथलॅटिक्स, बॅडमिंटन, बास्केटबॉल, बॉक्सिंग, फूटबॉल, जिम्नॅस्टिक, हॉकी, ज्युडो, कबड्डी, खो–खो, नेमबाजी, जलतरण, व्हॉलीबॉल, कुस्ती, वेटलिफ्टींग, लॉन टेनिस, टेबल–टेनिस अशा खेळामधील खेळाडूंना व्यासपीठ मिळवून देणारा हा उपक्रम आहे. भविष्यात या उपक्रमातून चांगले खेळाडू देशाला मिळतील ऑलिम्पिकसारख्या जागतिक स्पर्धामधून पदके मिळवतील.

खेळातले करिअर :

आज पालक मुलांना खेळामध्ये करिअर करू देण्यास सहज तयार होत नाही. पण अलिकडच्या काळात पालकांचा क्रीडा क्षेत्राकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत चालला आहे. कारण पालकांना आपल्या मुलाने चांगले शिक्षण घेवून आयुष्यात सुस्थापित व्हावे असे वाटते. पण आज विद्यार्थ्यांनी खेळात चांगले प्राविण्य मिळविले तर तो विद्यार्थी भविष्यात खेळामध्येच चांगले करिअर करू शकतो. शालेय स्तरावरून विद्यार्थ्याला नियमितपणे खेळण्याची गोडी लावल्यास त्यामधून उत्कृष्ट क्रीडापटू तयार होऊ शकतात. खेळ हे शिक्षणाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम असून शारीरिक

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) January –March 2021 VOL.02. ISSUE IV

कौशल्ये आणि क्षमता भरपूर असलेल्या मुलांमध्ये एक वेगळाच आत्मविश्वास असतो. नव्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची क्षमता असते व ही क्षमता विकसित करण्यासाठी खेलो इंडिया युथ गेम्स एक महत्वाची भुमिका बजावत आहे. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्वोत्तम कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूंना त्यांच्या कामगिरीनुसार शासकीय सेवेत थेट नियुक्त करण्यात येते.राज्यातील प्रावीण्यप्राप्त खेळाडूंना शासकीय, निमशासकीय आणि अन्य क्षेत्रातही नोकरीत 5 टक्के आरक्षण देण्यात येते. ''खेलो इंडिया'' क्रीडा स्पर्धेच्या माध्यमातून शालेय स्तरातील मुलांना ही मोठी संधी शासनाने उपलब्ध करून दिली आहे असे मला वाटते.

नव्या क्रीडा संस्कृतीच उदय :

खेलो इंडिया क्रीडा स्पर्धेदरम्यान वर्षाकाठी हजार ते दीड हजार खेळाडू निवडले जातात. त्यांना पुढील आठ वर्षासाठी प्रत्येकी पाच लाख रूपये प्रोत्साहनपर अनुदान दिले जाते. दरवर्षी एक हजार खेळाडू त्यात समाविष्ट करून घेणार असल्याने आठ वर्षांनी देशात खूप मोठया प्रमाणात क्रीडा संस्कृती बहरलेली आपणांस दिसून येईल या स्पर्धेसाठी खेळाडू निवडण्यासाठी शालेय स्तरापासून ते विद्यापीठ स्तरापर्यत वेगवेगळे क्रीडाप्रकार खेळणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या कारकीर्दीवर नजर ठेवली जाईल. योग्य खेळाडूला योग्य वयात संधी मिळाली तर क्रीडासंस्कृती नक्कीच बहरेल .

खेलो इंडिया स्पर्धा एक आढावा :

खेलो इंडिया युवा क्रीडा स्पर्धेचा तिसरा हंगाम दि. 10 जाने. 2000 ते 22 जानेवारी 2020 या दरम्यान यशस्वीरित्या पार पडला. 17 आणि 21 वर्षाखालील मुलांना एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणारा हा एक चांगला उपक्रम म्हणता येईल. उत्तम दर्जाचे आयोजन स्पर्धेचे थेट प्रक्षेपण यामुळे या स्पर्धेची एक वेगळी ओळख क्रीडाजगतात तयार होत आहे. गेल्या तीन वर्षात या स्पर्धेत महाराष्ट्राने दमदार कामगिरी करत भरघोस पदके जिंकली आहेत. 78 सुवर्णपदकासह 256 पदकांची कमाई केली 16 विविध क्रीडाप्रकारात महाराष्ट्राचे निर्विवाद वर्चस्व पाहावयास मिळाले त्याच महाराष्ट्रात खूप कौतुकही आले. या मुलांना भरपूर प्रसिध्दीही मिळाली. प्रश्न हा आहे तो या कामगिरीची छाप भविष्यात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर किती पडते याचा या स्पर्धेतील कामगिरीनंतर पुढील वाटचालीत खेळाडूंना फायदा आला का? त्यांच्या कामिगिरीत सुधारणा आली की अधोगती त्यातील काही खेळाडू आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहचले. त्यांची तिथे काय कामगिरी आली या सगळयाचा आढावा घेत राहण्याची गरज आहे. खेळाडूंच्या प्रगतीचा आलेख सतत उंचावला जाईल. त्या प्रगतीचा नोंद कशी ठेवला येईल हे काटेकोरपणे पाहावयास हवे. खेळाडूंना शिष्यवृत्ती स्वरूपात पैसे दिले जातात. पण केवळ पैसे दिल्याने सगळे प्रश्न सुटतात का? ते खेळाडू त्या पैशांचा योग्य विनियोग करतात का? हे आपणांस पाहावयासे हवे.

गेल्या तीन हंगामात महाराष्ट्र आणि हरियाणा या राज्यातील खेळाडूंनी वर्चस्व राखले आहे तर तिसऱ्या क्रमांकावर दिल्लीने स्थान राखले. पण इतर राज्ये त्या तुलनेने फारच मागे आहेत ते का आहेत याचापण विचार केला पाहिजे.

खेलो इंडियाच्या माध्यमातून एक चांगले व्यासपीठ खेळाडूंना मिळाले आहे. त्यात 14 वर्षाखालील वयोगट आणता येईल का त्यातून क्रीडाक्षेत्राचा पाया रचण्यास महत्वाची भूमिका बजावता येईल का? याचा विचार करता येईल.

खेलो इंडिया यूथे गेम्स या केवळ एक वार्षिक सोहळा म्हणून या स्पर्धेकडे न पाहता त्याचा भारतीय क्रीडा क्षेत्रासाठी नेमका कसा उपयोग करता येईल याची चाचणी करावी लागेल. ती जर केली नाही तर मात्र इतर स्पर्धेबरोबर ही एक स्पर्धा एवढाच याचा अर्थ घेतला जाईल.

संदर्भ :

- मासिक लोकराज्य – जानेवारी 2019
- 'खेलो इंडिया यूथ गेम्स' www.indianyuth.com

□ □ □

TRUE COPY
PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

ISSN- 2349-638x

Impact Factor 7.149

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

Special Issue

Sustainable Development in Science, Social Sciences and Languages

30th May 2021

Special issue - 88

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Mangalkumar R. Patil

Principal

Dr. Shah College, Kadegaon

Editor

Mr. Ashvin G. Godghate

Dr. Dattatray N. Waghmare

Dr. Nilesh. K. Shelake

Sr.No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
152.	वंदना गोविंद केळकर	शाश्वत विकासाचे तत्व - लिंग पद समभाव	703
153.	प्रा.सुर्यकांत प्रभाकर माने कु.शुभराणी शिवदास होरंबे कु.पौर्णिमा चंद्रकांत साठे	अर्थ साक्षरतेची आर्थिक विकासातील भूमिका: एक व्यष्टी अध्ययन	707
154.	डॉ. शोभा नारायणराव ढानकिकर	हिंदी भाषा और रोजगार के अवसर	712
155.	डॉ.आण्णासाहेब हरदारे	महिला सक्षमीकरण आणि शासनाचे धोरण	715
156.	डॉ. मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	वेदांतील पर्यावरणसंरक्षणविषयक विचार	719
157.	डॉ. दिलीप सुदाम शहापुरे	भारतातील अन्नसुरक्षा समस्या आणि उपाय एक चिकित्सक अभ्यास	726
158.	सांते लालचन्द्र रामचंद्र	भारतातील अन्न सुरक्षितता:एक अभ्यास	732
159.	प्रा.डॉ. सुनिल भावराव देसले	रवींद्र शोभणे यांच्या साहित्यातील भेदभाव विषयक जाणीव	735
160.	श्री. अशोक खंडू मोरमारे डॉ. डी.एम. पाटील	कोळी मल्हार आदिवासी जमातीचा चौकाचा विधी एक संस्कारशील विधी	742
161.	प्रा.डॉ. शिवाजी एस.वाघमारे	लोकगीतांची परंपरा व स्वरूप	747
162.	प्रा. डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र डुबल	महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग आणि वास्तव	752
163.	प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे	शारिरिक, मानसिक व संसर्गजन्य (कोरोना) रोगांवर संगीतोपचार व संगीत चिकित्सा पध्दतीचे योगदान	756
164.	प्रा. लक्ष्मी नरहरी पवार	बहिणाबाईच्या काव्यातील पर्यावरणाचे प्रतिबिंब	760
165.	तेंडोलकर दीपा दत्ताराम	ॲक्युप्रेशर: एक वरदान	764
166.	प्रा. सोनकाबळे डी. एन.	दारिद्रय निर्मूलनात मागासवर्गीय विकास महामंडळाचे योगदान	768
167.	डॉ . प्रतिभा सदाशिव देसाई	लिंगभाव समानता व स्त्रीसबलीकरणाच्या परस्पर संबंधाचा चिकित्सक अभ्यास	772
168.	सनी गजानन सुतार	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण	778

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

दारिद्रय निर्मूलनात मागासवर्गीय विकास महामंडळाचे योगदान

प्रा. सोनकाबळे डी. एन.
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय , कळे

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात मागासवर्गीय समाजाचा सर्वांगीण शाश्वत विकास करण्याच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू याने सर्वप्रथम भारतीय राज्यघटनेचा आधार घेऊन सामाजिक न्याय विभागाची स्थापना केली. या विभागांतर्गत देशातील शेकडो वर्षापासून बहिष्कृत असलेल्या मागासवर्गीय समाजाचा सर्वांगीण शाश्वत विकास करण्याचा संकल्प करण्यात आला.याकरिता २९ जानेवारी १९५३ रोजी श्री. काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मागासवर्गीय आयोग समिती नियुक्त करण्यात आली . या समितीने आपला अहवाल १९५५ मध्ये सरकारला सादर केला. परंतु यासमितीने केलेल्या शिफारशी केंद्र सरकारने स्वीकारले नाहीत. तर सरकारने समाजिक न्याय विभागांतर्गत देशातील राज्यस्थरावर मागासवर्गीय समाजाचा समाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक,धार्मिक व सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्राबाबतीत शाश्वत विकास करण्याच्या दृष्टीने निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले . म्हणून देशातील घटकराज्य सरकारने सामाजिक न्याय विभागांतर्गत अनुसूचित जाती / जमाती व भटक्या विमुक्त जाती / जमाती या मागासवर्गीय समाजाचा सर्वांगीण शाश्वत विकास करण्याचा हेतू समोर ठेऊन राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वास अनुसरून विविध कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. तरीदेखील मागासवर्गीय समाजाचा अपेक्षे इतक विकास झालेला नाही,असे विविध अभ्यासपूर्ण समित्यांनी केलेल्या निरीक्षण अहवालातून लक्षात आले. म्हणून राज्य सरकारने राज्यातील मागासवर्गीय समाजाचा शाश्वत विकासाची परिपूर्तता करण्याकरिता विविध महामंडळे स्थापण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.सन. १९५६ च्या कंपनी अधिनियम कायद्यास अनुसरून राज्यात सामाजिक न्याय विभागांतर्गत विविध महामंडळाची स्थापना करण्यात आली

संशोधनाची उदिष्ठ्ये

१) मागासवर्गीय समाजातील दारिद्र्याचा अभ्यास करणे

२) दारिद्र्य निर्मुलनाकरिता मागासवर्ग विकास महामंडळाने केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितक

(१) स्वयरोजगार व्यवसाय उभारणीतून दारिद्र्य निर्मुलन करता येतो.

दारिद्र्य म्हणजे काय ?

समाजातील एखादा जनसमुदाय अथवा व्यक्ती आपल्या दैनंदिन जीवनातील मुलभूत अथवा आवश्यक (अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण) गरजांची पूर्तता करू शकत नाही, अशा प्रकारच्या परिस्थितीला दारिद्र्य असे म्हणतात. असे दारिद्र्याचे जीवन जगत असलेल्या समाजाचे सर्वाधिक प्रमाण अनुसूचित जाती व जमाती मध्ये विविध अभ्यास मंडळानी केलेल्या निरीक्षणात आढळून आले आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना

भारतात दादाभाई नौरोजी यांनी सन .१८७६ मध्ये सर्वप्रथम दारिद्र्याची संकल्पना मांडली. वास्तविक पाहता दारिद्र्याची संकल्पना दरडोई उत्पन्न व उपभोग खर्च यांच्याशी निगडीत आहे. म्हणून जगातील दारिद्र्याचे

IC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Dist. Kolhapur

निकष विभिन्न देशात विविध प्रकारचे आहेत. परंतु भारतातील दारिद्र्य उपभोग खर्चाशी निगडीत आहे. समाजातील जी व्यक्ती किमान आपल्या आवश्यक गरजाची पूर्तता करू शकत नसेल तर ती व्यक्ती दारिद्र्यात आहे असे म्हंटले जाते. दारिद्र्याच्या सापेक्ष व निरपेक्ष अशा दोन संकल्पना आहेत.

यात सापेक्ष ही संकल्पना उत्पन्नाशी निगडीत आहे, तर निरपेक्ष ही संकल्पना उपभोगाशी निगडीत आहे .

भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण

देशातील विविध अभ्यास गटांनी विविध कालखंडात दारिद्र्याचा अभ्यास करून आपल्या अहवालात खालील प्रकारे दारिद्र्याचे मुल्येमापन केले आहे. त्यांची सांख्यकीय माहिती खालील कोष्ठ्कात दर्शविण्यात आली आहे.

अनु. क्र	आर्थिक वर्ष	एकूण दारिद्र्याचे प्रमाण	अभ्यास गटाचे नाव
१	१९५५-५६	६५ %	प्रा . मिन्हास
२	१९६०-६१	४४ % , ४१ %	पी .डी . ओझा. , दांडेकर
३	१९६८-६९	५४ %	डॉ. बर्धन .
४	२००९-१०	२९.८ %	सुरेश तेंडूलकर
५	२०११-१२	२९.५ %	सी . रंगराजन

संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था . श्री . रंजन कोळंबे

राष्ट्रीय नमुना पाहणी समितीच्या अहवालावरून देशात सर्वाधिक दारिद्र्याचे प्रमाण अनुसूचित जाती व जमाती या प्रवर्गात दिसून आले आहे. म्हणून या समाजातील दारिद्र्य कमी करून त्यांना प्रस्थापित समाज व्यवस्थेच्या विकास प्रव्हात समाविष्ठ करणच्या उदेशाने त्यांना रोजगार व विविध व्यवसायांच्या संधी उपलब्द करून देण्यात येत आहेत.

दारिद्र्य निर्मुलन

भारतीय समाजव्यवस्थेत शेकडो वर्षापासून समाजिक,आर्थिक व शैक्षणिक इत्यादीक्षेत्रापासून बहिष्कृत असलेल्या मागासवर्गीय समाजाला स्वातंत्र्योत्तर काळात नैसर्गिक मानवी स्वातंत्र्याचे हक्क प्राप्त करून देण्याकरिता सरकारने विविध महामंडळाची स्थापना करून त्यांना स्वयरोजगार उभारणीकरिता अर्थसह्या उपलब्द करून दिले.याच धर्तीवर राज्यात पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सामाजिक व आर्थिक विकासाकरिता वीस कलमी कार्यक्रम सर्वप्रथम सन. १९७५ मध्ये सुरु करण्यात आला. या कार्यक्रमातील मुख्ये उदिष्ठे मागास समाजात सर्वत्र पसरलेले दारिद्र्य व आर्थिक विषमता कमी करणे

तसेच समाजात सर्वत्र पसरलेला सामाजिक असमतोल दूर करणे हे होते. सन .२०१५ –१६ ते २०२०-२१ या काळात मागासवर्गीय समाजातील दारिद्र्य कमी करण्याच्या हेतूने आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असलेल्या गरजू वपात्रलाभधारकाची निवड करून अर्थसाह्य दिले आहे . अशा प्रकारची सांख्यकीय माहिती खालील कोष्ठ्कात दर्शविण्यात आली आहे.

मागासवर्गीय महामंडळाच्या कार्याचे मूल्यमापन

सन. (२०१५-१६ ते २०२०-२१) वाटप लाख रु.

अनु. क्र.	आर्थिक वर्ष	महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ.		लोकशाहीर अण्णभाऊसाठे विकास महामंडळ		संतरोहीदास चर्मउद्योगव चर्मकार विकास महामंडळ		शेकडा प्रमाण
		लाभधारक	वाटप अर्थ	लाभधारक	वाटप अर्थ	लाभधारक	वाटप अर्थ	
१	२०१५-१६	९२०५	२३४८.२५	३४८७	८१३.५४	२२३७	१७०.३९	२५.१६
२	२०१६-१७	३७६३	९३३.२२	२१०७	१३१२.३५	२४४४	२१९.१	१४.०१
३	२०१७-१८	११६६५	२६४५.७६	२११८	६१४.७८	४३३	४०.५०	२३.९६
४	२०१८-१९	५१८५	२०८६.०८	२०६६	४६०.४६	३१७	३५.३०	१२.७६
५	२०१९-२०	११६०७	३६१२.०५	१२३२	२८०.०१	०१९२	२१.२२	२१.९७
६	२०२०-२१	७९२	८९६.१९	३८७	१३३.४५	००८९	०८.४०	२.१४
	एकूण	४२२१७ ७१.१६		११३९७ १९.२१		५७१२ ९.६३		१०० %

संदर्भ : महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी २०२० -२१

वरील कोष्ठकात महात्मा फुले विकास महामंडळ, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ व संत रोहिदास चार्मउद्योग व चर्मकार समाज विकास महामंडळ इत्यादी मागासवर्गीय विकास महामंडळणी राज्यातील मागासवर्गीय समाजातील सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृठ्या दुर्बल असलेल्या व दारिद्र्याच्या परीस्थित जीवन जगत असलेल्या गरजू व पात्र अशा लोकांना या महामंडळाकडून स्वयंरोजगार व्यवसाय उभारणीकरिता अर्थसह्या उपलब्द करून दिले आहे. या व्यवसाय उभारणीतून मागासवर्गीय समाजला रोजगार प्राप्त झाला असून यातून त्यांचा दैनदिन रोजीरोठीचा प्रशन सुठ्ला आहे.

यात महात्मा फुले महामंडळाने सन. २०१५ -१६ ते २०२० -२१ या काळात एकूण ४२२१७ लाभधारकांना अर्थसाह्य पुरवून रोजगाराची संधी उपलब्द करून दिली असून यांचे शेकडा प्रमाण ७१.१६ इतके आहे. अशा प्रकारे अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळाचे शेकडा प्रमाण १९ .२१ इतके आहे. तर चर्मकार समाज विकास महामंडळाचे शेकडा प्रमाण ९ .६३ आहे.अशा प्रकारे या तीन महामंडळाने मागासवर्गीय समाजातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी प्रत्यक्षपणे कार्य करत असून त्यांच्या जीवनात एक नवसंजीवनी निर्माण करत आहे. हे वास्तव सत्य आहे.

निष्कर्ष:

शेकडो वर्षापासून आपल्या देशात सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या बहिष्कृत असलेल्या मागवर्गीय समाजाना दारिद्र्य हे तत्कालीन समाजव्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेला एक परिणाम आहे. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात मागासवर्गीयांचे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी सरकारने सामाजिक न्याय विभागांतर्गत विविध कल्याणकारी योजनाचा अंमल सुरु करून कमी करण्याचा प्रयत्न करत आहे. हे आपणास स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या काळातील दारिद्र्य व सध्याचे दारिद्र्य यांच्या निरीक्षणातून दिसून आले आहे

शिफारशी :

१) महामंडळाने जास्तीतजास्त गरजू व पात्र लाभधारकांना अर्थसह्या व कर्ज देण्यात यावे.

२) महामंडळाकडून गरजू व पात्र लाभधारकाची पात्रता काळानुसार बदलण्यात यावी.

३) लाभधारकाने उभारलेल्या स्वयरोजगार व्यवसयांची महामंडळाने दरवर्षी चौकशी करवी.

४) लाभधारकांना व्यवसाय उभार्नीच्या काळात योग्य मार्गदर्शन करावे.

५) लाभधारकांना महामंडळाकडून व्यवसायिक प्रशिक्षण देण्यात यावे.

संदर्भग्रंथ :

(१) भारतीय अर्थव्यवस्था. प्रा . डॉ. राजेंद्र रसाळ

(२) भारतीय अर्थव्यवस्था. श्री. रंजन कोळंबे .

(३) भारतीय दलित समाज . श्री .सुखदेव थोरात

(४) शासकीय योजनाचा खजिना . डॉ. पुरुषोत्तम भापकर

(५) महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल. २०२० -२१, २०१९ -२० , २०१८ -१९ व २०१७ -१८

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

महत्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाचा उदय आणि विकास

प्रा. देवराव नामदेव सोनकांबळे
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय , कळे
ता : पन्हाळा जिल्हा : कोल्हापूर

प्रस्तावना ,

स्वातंत्र्योतर काळात मागासवर्गीय समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या ध्ययाने प्रेयारीत होऊन तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू याने सर्वप्रथम भारतीय राज्येघटनेतील कलम ३४० नुसार समाजिक न्याय विभागाची स्थापना करण्यात आली . या विभागांतर्गत देशातील समाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागास समाजाचा सर्वांगीण अभ्यास करण्याकरिता श्री . काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली २९ जानेवारी १९५३ रोजी मागासवर्ग आयोग समिती नेमण्यात आली . या समितेने आपला अहवाल १९५५ मध्ये सरकारला सादर केला . परंतु केंद्र सरकारने या समितीच्या शिफारसी स्वीकारले नाहीत . तर सरकारने समाजिक न्याय विभागांतर्गत देशातील राज्यास्थरावर मागास समाजाचा समाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सास्कृतिक ईत्यादि क्षेत्राचा विकास करण्याचा दृष्टीकोण समोर ठेऊन राज्येस्तरावर निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. म्हणून देशातील प्रत्येक घटक राज्यात समाजिक न्याय विभागांतर्गत (अनुसूचित जाती व जमाती , अनुसूचित भटक्या विमुक्त जाती व जमाती) राज्यातील मागास समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्याकरिता

राज्येघटनेतील मार्गदर्शक तत्वास अनुसरून विविध कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत असून देखील मागास समाजाचा समाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकास अपेक्षे इतका झालेला नाही , असे विविध अभ्यासपूर्ण समित्यांनी केलेल्या निरीक्षण अहवालातून लक्षात आले आहे . म्हणून राज्ये सरकारने राज्यातील मागास समाजाचा शाश्वत विकासाची परिपूर्तता करण्याकरीता विविध महामंडळे स्थापण करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

यास अनुसरून २ फेब्रुवारी १९७८ रोजी राज्याचे मुख्यमंत्री वसंतदादा बंडोजी पाटील याने १९५६ च्या कंपनी अधिनियमन कायद्यास अनुसरून महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ स्थापण करण्याचा निर्णय घेतला आहे. या महामंडळाच्या कार्याची प्रत्यक्षात सुरुवात १० जुलै, १९७८ रोजी झाली . याच धर्तीवर राज्यात लोकशाहीर अण्णभाऊ साठे आर्थिक विकास महामंडळ , संत रोहोदास चार्मउद्योग व चर्मकार समाज आर्थिक विकास महामंडळ, वसंतराव नाईक भटक्या विमुक्त जाती व जमाती विकास महामंडळ, शबरी आदिवासी विकास महामंडळ , मौलाना आजाद विकास महामंडळ, अन्नासाहेब पाटील विकास महामंडळ , महाराष्ट्रय राज्य दिव्यांग विकास महामंडळ , महिला आर्थिक विकास महामंडळ व इतर आर्थिक दृष्ट्या मागासवर्ग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली .

महामंडळाचा उदय :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय समाजव्यवस्थेत सर्वत्र समाजिक, आर्थिक, धार्मिक , राजकीय व शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रात विषमता पसरलेली होती. परिणामतः समाजात रूढी , परंपरा ,अंद्श्धा व दैववाद यांचा प्रभाव समाजात सर्वत्र पसरलेला दिसून येत होता. ही समाजिक विषमता उच्चवार्नातील समाजानी कनिष्ठा वर्णातील समाजावर

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

निर्दयपणे लादलेली होती. म्हणून या कनिष्ठ वर्णातील लोकस्मुहात बहुतांश पणे समाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व शैक्षणिक विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसत होती. अशा प्रकारच्या तत्कालीन समाजव्यवस्थेच्या विरोधात देशातील काही समाजसुधारकांनी आपल्या परखड वाणी व साहित्याच्या विचारातून उठाव केला. त्यात फुले , शाहू व आंबेडकर यांनी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेच्या विरोधात मत मांडून मागासलेल्या समाजाना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केला. तर यात राजश्री शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यात मागास समाजाकरिता सरकारी नोकरीत ५० % जागा राखीव ठेवण्यासाठी कायदा केला. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या परखड वाणी व विचाराने मागास समाजाला संघटीत करून प्रस्थापित समाजव्यवस्थेच्या विरोधात बंड करून त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आपल्या आयुषाच्या शेवठपर्यंत प्रयत्न केला. तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळात मागास समाजाला समाजिक व आर्थिक न्याय मिळवून देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत देशातील सर्व लोकांना मुलभूत हाक व त्याच बरोबर समाजात समाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याकरिता काही मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत. या मार्गदर्शक तत्वाचा आधार घेऊन देशातील तत्कालीन सरकारने समाजिक न्याय विभागाची स्थपना करून १९५६ च्या कंपनी आदिनियमन कायद्यानुसार २ फेब्रुवारी,१९७८ रोजी महामंडळ निर्मितीचा निर्णय घेण्यात आला . निर्णय क्रमांक एस . सी . डब्ल्यू १०७७ /५६०२६- डी- ७ या आदेशानुसार राज्यात दिनांक १० जुलै, १९७८ रोजी महामंडळाचे प्रत्यक्षात कार्ये सुरे झाले.

महामंडळाचा विकास :

महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे असून , त्याचे विभागीय कार्यालय मुंबई , पुणे , नाशिक , औरंगाबाद , अमरावती व नागपूर येथे आहेत . तर प्रत्येक जिल्ह्याच्य ठिकाणी जिल्हा कार्यालय असून या कार्यालय मार्फत प्रत्यक्षात प्राथमिक स्तरावर काम केले जाते .

विभागीय कार्यालय व त्याविभागातील जिल्हा कार्यालय पुढील प्रमाणे दर्शविण्यात आली आहेत .

१) मुंबई विभागीय कार्यालय - मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे , रायगड, रत्नागिरी , सिंधुदुर्ग व पालघर.

या विभागात या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

२) पुणे विभागीय कार्यालय - पुणे , सातारा , सांगली, सोलापूर व कोल्हापूर. या विभागात या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

३) नाशिक विभागीय कार्यालय - नाशिक , धुळे , जळगाव, अहमदनगर व नंदुरबार. या विभागात या जिल्ह्यांचा समावेश आहे .

४) औरंगाबाद विभागीय कार्यालय - औरंगाबाद , जालना, परभणी ,नांदेड, हिंगोली, लातूर , बीड व उस्मानाबाद या विभागात या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

५) अमरावती विभागीय कार्यालय - अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ व वाशीम. या विभागात या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

६) नागपूर विभागीय कार्यालय - नागपूर, भंडारा,चंद्रपूर , गडचिरोली , वर्धा व गोंदिया . या विभागात या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

महामंडळाचे भाग भांडवल :

सध्या महामंडळाचे भाग भांडवल एकूण ५०० कोटी रुपयाचे असून राज्य व केंद्र शासनाचे प्रमाण ५१ : ४९ इतके आहे . आजपर्यंत केंदें शासनाकडून प्राप्त झालेले भाग भांडवल ६४.०७ कोटी रुपये इतके आहे. एकंदरीत केंद्र व राज्य शासनाकडून महामंडळाकडे प्राप्त झालेले एकूण भांडवल ६३२.६४ कोटी रुपये आहे. म्हणजेच महामंडळाच्या एकूण भाग भांडवलात केंद्र पेक्षा

राज्य शासन जास्त गुंतवणूक केली आहे. भाग भांडवलाची विभागणी १० हजार भाग मध्ये झाली आहे. म्हणजेच प्रत्येक भागाला ५०० रुपये याप्रमाणे मिळतात. जो व्यक्ती महामंडळाची माहिती पुस्तिका विकत घेईल, तोच व्यक्ती महामंडळाचे भाग विकत घेईल .

प्रत्यक्षात केंद्र आणि राज्य शासन हे महामंडळाचे व्यक्ती नसून केवळ भागधारक आहेत .

महामंडळाची कामगिरी :

प्रत्यक्षात महामंडळाचे कार्य जिल्हा कार्यालय मार्फत चालते. या कार्लाया मार्फत अनुसूचित जाती (महार , नौव-बौद्ध, बुरुड , खाटिक, भंगी , म्हेत्तर, हिंदू भंगी , हिंदू खाटिक , व इतर सबंदित असलेल्या पोट जाती) या प्रवर्गातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल व गरजू अशा पात्र लाभाधारकाचा शोध घेऊन महामंडळाच्या विविध योजनेचा लाभ त्यांना प्राप्त करून दिला जातो . राज्यात आजपर्यंत १०,५०,००० पेक्षा जास्त लाभधारकांना महामंडळाने ९६,८२० कोटी रुपयाचे अर्थसाह्य वितरीत केले आहे.

महामंडळाच्या विविध योजना :

१) ५० % अनुदान योजना : या योजने अंतर्गत राज्यातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल व गरजू अशा पात्र लाभधारकांना या योजनेचा लाभ दिला जातो . या योजनेत महामंडळाकडून जास्तीत जास्त १०,००० रु . पर्यंतचे अनुदान दिले जाते. तर राष्ट्रीय , सहकारी अथवा नागरी बँकेकडून लाभधारकांना जास्तीत जास्त ४०,००० रु . पर्यंतचे कर्ज दिले जाते. लाभाधारकाकडून कसल्याही प्रकारचे तारण नसताना सुधा कर्ज वितरीत केले जाते . या कर्जाची सर्वस्वी जबाबदारी महामंडळाकडून स्वीकारली जाते . म्हणून मागास समाजातील बेरोजगार लोकांना कर्ज देण्यासाठी बँका पुढे आल्या आहेत . परिणामतः मागास समाजातील बेरोजगारांना स्वरोजगार प्राप्त झाला आहे .

परिणामतः या योजनेचा लाभ राज्यातील गरजू व पात्र लाभधारकांनाच होईल असे या योजनेच्या हेतू आहे .

२) बीज भांडवल योजना : या योजने अंतर्गत आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल व गरजू अशा पात्र लाभधारकांना या योजनेचा लाभ दिला जातो . या योजनेत महामंडळाकडून जास्तीत जास्त १०,००० रु . पर्यंत अनुदान दिला जातो .

तसेच या योजनेत लाभधारकांना जास्तीत जास्त ५०,००१ रु. ते ५,००००० लाख रुपया पर्यंत कर्ज दिला जातो बँकांनी एकूण मंजूर केलेल्या कर्जापैकी २० % कर्ज आणि त्यात १०,००० रुपये अनुदानाचा समावेश असतो . या कर्जावर महामंडळाचा द. सा. द. शे . ४ रुपये प्रमाणे व्याजदर आकारला जातो व लाभाधारकांचा एकूण कर्जापैकी ५ % हिसा हा लाभधारकांचा असावा असे अनिवार्य आहे . तर उर्वरित रकमेवर बँकांनी चालू व्याजदरानुसार जो व्याजदर आकारला जातो तो व्याजदर लाभधारकांना मान्या असेल . या योजने अंतर्गत मागास समाजातील सुशिक्षित बेरोजगारांना स्वरोजगार प्राप्तीसाठी अर्थसह्ये उपलब्ध झाले असून त्यांचा आर्थिक व समाजिक विकास होइल . अशा प्रकारचे गृहीत ही योजना चालू करण्याच्या पाठीमागे आहे .

३) अस्वच्छ सफाई कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांचा विकास योजना : या योजने अंतर्गत राज्यातील भंगी व हिंदू भंगी या जातीमधील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असलेल्या गरजू व पात्र व्यक्तीचा शाश्वत विकास करण्याच्या दृष्टीने ही योजना राज्यात कार्न्वित करण्यात आली आहे . या योजने अंतर्गत लाभधारकांना ५० हजार रुपयापर्यंत कर्ज दिले जाते . यात महामंडळा मार्फत ७५०० रुपये बीज भांडवल व १२५०० रु. अर्थसाह्ये देण्यात येते . तसेच या योजनेत राष्ट्रीय महामंडळा मार्फत १०.०० ते १५.०० लाख रुपयापर्यंत कर्ज सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते

परंतु सबंधित व्यवसाय हा अस्वच्छ तेवर प्रतिबद्ध घालणारा अथवा निर्जंतुकीकरण करणारा असावा असे अनिवार्य आहे .

४) राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व वित्त् विकास महामंडळ (NSFDC) : या महामंडळाच्या विविध योजना राज्यात महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळा मार्फत राबविल्या जातात . या योजने मार्फत लाभधारकांना ५०,००० रु. ते ५,००,००० रु. पर्यंत महामंडळाकडून कर्ज उपलब्द करून दिला जातो. परंतु या योजनेत विविध लाभधारकांना अनुदान मात्र महामंडळाकडून दिला जातो . तसेच बीज भांडवलाचे कर्ज महामंडळाकडून दिले जाते.

बीज भांडवल योजनेत दिलेल्या कर्जावर व्याजदर द. सा .द. शे. ४ रु. याप्रमाणे आकारला जातो. परंतु या राष्ट्रीय महामंडळाकडून देण्यात येत असलेल्या कर्जावर व्याज मात्र अतिशय अल्प प्रमाणात असतो . द.सा. द. शे .३, ४, ५ रुपये या प्रमाणे व्याज दर आकारला जातो . यात महिलांना मात्र व्याजदरात विशेष सवलत दिली जाते.

५) राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त विकास व महामंडळ (NSKFDC) : या देशात शेकडो वर्षापासून समाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागास समाजाचा सर्वांगीण शाश्वत विकास करण्याच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन केंद्र सरकारने देशात सन १९९७ मध्ये राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त विकास व महामंडळाची स्थापना केली आहे.

या महामंडळा मार्फत राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी यांच्या कुठूभातील १८ वर्ष पूर्ण झालेल्या मुला व मुलीना या व्यवसायात येऊनये म्हणून त्यांचा कुठुबियांचा विकास करण्याच्या दृष्टीने समाजिक न्याय व मनुष्य विकास मंत्रालय,भारत सरकार द्ववारा आयोजित महामंडळा मार्फत राबविण्यात येते . या योजनेत राज्यातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असलेल्या मागास समाजातील गरजू व पात्र लाभधारकांना स्वयरोजगाराकरिता ५०,००० रु. ते १०,००,००० रु. पर्यंत कर्ज उपलब्द करून दिला जातो . या कर्जावर द. सा .द. शे . व्याजदर अतिशय अल्प प्रमाणात आकारला जातो . विशेस म्हणजे महिलाकरिता व्याजदर पुरुषाच्या तुलनेत कमी आकारला जातो . परंतु व्यवसाय मात्र अस्वचछ निर्जंतुकीकरण करणारा असावा असे बंधन घालण्यात आले आहे .

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्यात अनुसूचित जाती व जमाती तसेच भटक्या विमुक्त जाती व जमाती या प्रवर्गातील समाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागास समाजातील लोकांचा शाश्वत विकास करण्याच्या ध्येयाने समाजिक न्याय विभाग अंतर्गत कल्याणकारी विविध योजना राबऊन सुध्दा या समाजाचा विकास अपेक्षेइतका झाला नाही. म्हणून राज्यात १९५६ च्या कंपनी अधिनिअमन काद्यास अनुसरून महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या महामंडळा मार्फत राज्यातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असलेल्या गरजू व पात्र अशा लोकांचा विकास करण्याचा संकल्प या महामंडळा मार्फत करण्यात आला आहे .

संदर्भग्रंथ :

१) **महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळाचा अभ्यास . लेखक** : महाजन आणि कांबळे

२) **शासकीय योजनांचा खजिना . लेखक : डॉ. पुरुषोत्तम भापकर**

३) **" यशोगाथा " महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ , मर्यादित मुंबई . महराष्ट्र शासनाचा उपक्रम**

४) www.maharashtra.gov.in

५) mpbcdc.maharashtra.gov.in

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - III JULY - SEPTEMBER - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय राजकारणातील महिलांचे योगदान **डॉ. आनंद प्रभाकर बांदेकर**	१-५
२	सेंद्रीय शेतीतुन शाश्वत ग्रामीण विकास **प्रा. विवेक शांताराम चव्हाण**	६-८
३	जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम **श्री. वामन अंकुश गावडे**	९-१२
४	शहरी व ग्रामीण विद्यार्थ्यामधील भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास **जाधव सतीश रजनीकांत**	१३-२०
५	व्यक्तिमत्व विकासासाठी भगवद्गीता **प्रा. डॉ. श्रीमती सुजाता चंद्रकांत पंडित**	२१-२३
६	सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते महात्मा जोतीराव फुले **श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील**	२४-३०
७	भारतीय राजकारणातील महिलांचे योगदान **सौ. सावंत वेदिका विजय**	३१-३६
८	जागतिकीकरण आणि मराठी कविता **डॉ. कल्याणी शेजवळ**	३७-४१
९	सत्यशोधक 'विद्यादेवी' : सावित्रीबाई रोडे यांचे सामाजिक कार्य **प्रा. जयंत विरूळकर**	४२-४८
१०	महिला सबलीकरणाच्या नव्या वाटा **प्रा. डी. आर. आरोलकर**	४९-५४
११	ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता शाश्वत शेतीची गरज **प्रा. देवराव नामदेव सोनकांबळे**	५५-५९
१२	जागतिकीकरणाचे संदर्भ आणि भर चौकातील अरण्यरुदन ही कादंबरी **डॉ. गोविंद काजरेकर**	६०-६५
१३	भारतीय राजकारणातीलमहिलांचे योगदान **सहा. प्रा. हर्षलविरेंद्र चलवादी**	६६-७०

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY – SEPTEMBER -2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

११. ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता शाश्वत शेतीची गरज

प्रा. देवराव नामदेव सोनकांबळे
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, काळे.

ग्रामीण भागातील शेती क्षेत्राला अतिशय महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. कारण शेती व्यवसाय म्हणजे ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासाचे इंजिन आहे.स्वातंत्रोत्तर काळात देशात उद्योग व सेवा क्षेत्राचा विकास वेगाने होत असला तरीही शेती क्षेत्राचे महत्त्व आज कमी झाले नाही. आज सुद्धा शेती क्षेत्रात सर्वाधिक रोजगार निर्मितीचे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. म्हणजेच देशातील एकूण रोजगारापैकी ५८ टक्के रोजगार शेतीत निर्माण होत असून त्यांचे जीवनमान शेतीवर अवलंबून आहे.त्याचबरोबर देशातील सर्व सजीवाना अन्न पूरविण्याचे कार्य शेती क्षेत्राकडून केले जाते. तसेच देशातील लहान मोठ्या उद्योगांना कच्चामाल पुरविण्याचे कार्य सुद्धा देशातील शेती क्षेत्राकडूनच केला जातो. देशातील इतर व्यवसायसुद्धा शेती क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहेत. म्हणजेच वाहतूक सेवा, आयात निर्यात व कुटीर उद्योग इत्यादी क्षेत्रातील घटकाना शेती क्षेत्राच्या उत्पादनावर अवलंबून राहावे लागते. तसेच शेती उत्पादना वरून त्यांचे उत्पन्न बदलत असते .तसेच शासनाला महसूल वाढविण्यासाठी सुद्धा शेती क्षेत्राची मदत होते .म्हणूनच देशातील शेती व्यवसाय इतर व्यवसायाना ऊर्जा निर्माण करणारा व्यवसाय म्हणून ओळखला जातो. म्हणून भारतीय शेती व्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे हे सत्य असून सुद्धा वाढत्या लोकसंख्येची गरज वाढते औद्योगीकरण वाढते पर्यावरणातील प्रदूषण लक्षात घेऊन शेती क्षेत्राच्या विकासाकरिता शाश्वत शेती क्षेत्राच्या विकासाला प्रोत्साहन देणे आजच्या काळाची गरज निर्माण झाली आहे. म्हणून शेतीमध्ये उत्पादकतेचे शाश्वत गुणधर्म टिकून ठेवण्यासाठी कृतीयुक्त शेती करणे आजच्या काळाची गरज निर्माण झाली आहे.

शाश्वत शेतीची व्याख्या

भावी पिढीसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत स्रोतांना कोणत्याही प्रकारची हानी न पोहोचविता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी अवलंबिण्यात आलेली शेती करण्याची पद्धत म्हणजे शाश्वत शेती होय.

पर्यावरणाच्या संतुनाबरोबर नैसर्गिक साधनांचा व मानव निर्मित तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करून आर्थिक दृष्ट्याफायदेशीर व टिकाऊ कृषी उत्पादन करण्यासाठी ज्याशेती पद्धतीचा व शेती कामाचा समावेश केला जातो त्यात शाश्वत शेती असे म्हणतात.

शाश्वत शेतीची संकल्पना

नैसर्गिक साधनसंपत्ती व मानव निर्मित संसाधनाचा अतिरिक्त वापरामुळे होणारे दुष्परिणाम यांच्याशी संबंधित आहे.परंतु नैसर्गिक साधने मर्यादित स्वरूपाचे असल्याने ती संपण्याचा धोका असतो असे झाल्यास भविष्यात विकासाची गती मंदावण्याची भीती निर्माण होते. तसेच उत्पादन प्रक्रिया दरम्यान पर्यावरणाची हानी होते. अतिरिक्त प्रदूषित पर्यावरणामुळे त्याचा

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

दुष्परिणाम विकासावर होतो. म्हणून नैसर्गिक साधने व मानवनिर्मित तंत्रज्ञानयांचा पर्याप्त वापर करून त्याचा पर्यावरणावर कोणत्याही प्रकारचा दुष्परिणाम होणार नाही याची दक्षता घेऊन वर्तमानातील विकासा भविष्य कारण विकासाची शाश्वती आजच सूचित करणारा असावा तरच तो शाश्वत विकास ठरेल. वर्तमानातील विकास हा भविष्यातही टिकून राहणारा असेल तर तो शाश्वत विकास असतो.

शाश्वत शेतीचे आवश्यक घटक

शेतीला बारामाही पाणी पुरवठा करणे.

भारतीय शेती मोसमी पावसाचे जुगार असल्याने ती योग्य प्रकारे आवश्यकतेनुसार करता येत नाही. म्हणून शेतीला बारमाही पाणीपुरवठा केल्यास शेती योग्य प्रकारे करता येईल यासाठी सरकारने नियोजनाच्या माध्यमातून शेतीचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टीने देशातील विविध राज्यात नदी व दऱ्याखोऱ्या अशा ठिकाणी जलसिंचनाचे योग्य प्रकल्प उभारून शेतीला बारमाही पाणीपुरवठा करण्याची पूर्तताकेली आहे. लघु जलसिंचन, मध्यम जलसिंचन व मोठे जलसिंचन याचबरोबर विहिरी, तलाव, बोरवेल, कालवे व शेततळे यांच्या साह्याने ही शेतीला बारमाही पाणीपुरवठा केला जातो. आज देशातील केंद्रीय जल आयोगाच्या माहितीनुसार देशात ५७०१ जलसिंचन प्रकल्प आहेत. त्यापैकी सर्वात जास्त महाराष्ट्रात आहेत. एकंदरीत देशाच्या कृषी क्षेत्राचा विचार केल्यास आज ६३ दसलक्ष शेती पीक क्षेत्रासाठी उपयुक्त आहे. म्हणजेच यापैकी देशातील फक्त ४५ टक्के शेतीला बारमाही पाणी पुरवठा होतो. म्हणून शाश्वत शेतीच्या विकासाकरीता बागायत शेतीचे प्रमाण वाढविण्याची आजच्या काळाची गरज निर्माण झाली आहे.बागायत शेतीचे प्रमाण वाढविल्यास भविष्यात शाश्वत शेती करता येईल.

सेंद्रिय शेती.

सेंद्रिय शेती म्हणजे नैसर्गिक साधनांचा योग्य वापर करून खत तयार करणे व पारंपारिक खताचा वापर करणे रसायनमुक्त शेती करणे म्हणजेच सेंद्रिय शेती होय. सेंद्रिय शेती पद्धतीमध्ये शेत पिकाचे अवशेष, प्राण्यांचे मल वगोमूत्र तसेच नैसर्गिक साधनांचा योग्य वापर करून सेंद्रिय शेती केली जाते. आज जगात ११० देश सेंद्रिय शेती करत आहेत. तर भारतातील सिक्कीम या राजाने संपूर्ण राज्यात सेंद्रिय शेती करण्याचा संकल्प केला आहे. सेंद्रिय शेती केल्याने शेतीचे उपजत उत्पादकतेचे गुणवृद्धिगत होतात व यामुळे शेतीची उत्पादनशक्ती दीर्घ काळापर्यंत टिकून राहते म्हणून आजची रसायनमुक्त शेतीच्या दुष्परिणामावर उपाय म्हणून सेंद्रिय शेतीची गरज निर्माण झाली आहे.

व्यवसायिक शेती

शेतीला बारामाही पाणी पुरवठ्याची गरज पूर्ण झाल्यानंतर शेतकरी हंगामानुसार व पारंपारिक पद्धतीनुसार शेती करत असतो. बदलत्या हवामानानुसार बदलत्या मागणी-पुरवठा नुसार तसेच बदलत्या परिस्थितीनुसार शेती करणे कधीही शेतकऱ्यांना फायदेशीर ठरते. म्हणून शेतकऱ्यांनी पारंपारिक पैठणी शेती न करता व्यवसाय दृष्टिकोन समोर ठेवून शेती करणे गरजेचे आहे. ज्या शेतीचे क्षेत्र शहराच्या जवळ आहे अशा शेतीत फळभाज्या, पालेभाज्या व तसेच फुल शेती करून अपेक्षेप्रमाणे

उत्पन्न मिळविता येते. ज्या शेतीचे क्षेत्र शहरापासून दूर आहे अशा शेतकऱ्यांनी शेतीला पूरक असणारा व्यवसाय करावा जसे दुग्ध व्यवसाय, शेळीपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्य व्यवसाय, रेशीम पालन, इत्यादी प्रकारचापूरक व्यवसाय करून एकंदरीत शेती उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी या व्यवसायांचा योग्य वापर होईल.

आधुनिक सिंचन पद्धतीचा वापर करणे

शेतीला बारामाही पाणी पुरवठ्याची गरज पूर्ण झाली म्हणजे शेतीची एकूण उत्पादन क्षमता वाढते असे नाही. तर त्याकरिता शेतकऱ्यांना योग्य नियोजन करावे लागते. पिकाला अपेक्षेपेक्षा जास्त पाणी झाले तर शेतीच्या एकूण उत्पादनात घट होऊ शकते किंवा शेत पिकाचे नुकसान होऊ शकते. म्हणून शेतीला आवश्यकतेनुसार हवे तेवढेच पाणी देणे गरजेचे आहे. यासाठी आधुनिक पद्धतीने शेती पिकाला पाणी दिल्यास शेत पिकाची एकूण उत्पादनात वाढ होऊ शकते असे कशी संशोधकाचे मत आहे.म्हणून ठिबक सिंचन व तुषार सिंचन यांच्या साहयाने शेत पिकाला हवे तिथे पाणी देता येईल म्हणजे शेत पिकाला आवश्यक त्या ठिकाणी ठिबक सिंचनाच्या साहयाने पाणी देता येईल.यांचा परिणाम म्हणून अतिरिक्त पाण्याचा दुष्परिणाम टळेल व एकूण शेती उत्पादनात वाढ होईल अशा प्रकारची शेती करत गेल्यास शेतीची उत्पादनक्षमता भविष्यात टिकून राहील.

नांगरणी विरहित शेती करणे.

शेतकरी शेती क्षेत्राची मशागत करत असताना ती पारंपारिक पध्दतीने करणे योग्य नाही तर ते आधुनिक तंत्राच्या सहाय्याने म्हणजेच ट्रॅक्टरने केल्यास शेतीची मशागत योग्य प्रकारे होऊन हवेतील कार्बन व नायट्रोजन पावसाच्या साहयाने जमिनीत रुजेल व त्याचबरोबर जमिनीतील नैसर्गिक उपजत गुणधर्माची वाढ होईल परिणामतः शेती आवश्यक ते पिक घेण्यासाठी उपयुक्त होईल. म्हणून अशा प्रकारे शेती करत गेल्यास शेतीची उत्पादनक्षमतादीर्घकाळापर्यंत टिकून राहील.

जैवतंत्रज्ञान व आधुनिक प्रजोत्पादन शेती करणे.

ग्रामीण भागातील शेतकरी निरक्षर असल्याने शेती क्षेत्रात होणारे बदल आत्मसात करणे कठीण झाले आहे. म्हणून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना जैवतंत्रज्ञानाच्या शेतीची प्रात्यक्षिक करून दाखवणे गरजेचे आहे. जैवतंत्रज्ञान मध्ये सजीव सृष्टीतील घटकांचा समावेश असतो. म्हणजेच सुक्षमजिव वनस्पती व प्राणी यापासून मिळणाऱ्या उत्पादनाचा शेतीसाठी कशा प्रकारे उपयोग करता येईल व तसेच पर्यावरणाचे संरक्षण कसे टिकवून ठेवता येईल अशा प्रकारचे मार्गदर्शन शेतकऱ्यांना करून दाखविणे गरजेचे आहे. जैवतंत्रज्ञानशेत पिकाच्या वाढीसाठी योग्य प्रकारे उपयोग करून शेतीची उत्पादनक्षमता टिकून ठेवणे गरजेचे आहे. म्हणजेच सोयाबीन, कापूस, भात, गहू, ऊस, फळभाज्या व पालेभाज्याइतर पिकाच्या उत्पादनात जैवतंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेतीची एकूणच उत्पादन क्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यास मदत झालेली आहे.

शेतमालाला हमीभाव जाहीर करणे.

शेतमाल उत्पादनाचा अंतर मशागत खर्च लक्षात घेऊन शेतमालाला हमीभाव जाहीर करणे. इतकेच नाही तर जाहीर केलेल्या किमतीनुसार शेतकऱ्यांचा शेतमाल खरेदी करून शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी प्रोत्साहित करावे. तसेच खाजगी

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY – SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

व्यापारी किंवा कमिशन एजंट यांच्याकडून शेतकऱ्यांची होत असलेली लूट थांबवण्यासाठी त्यावर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवावे. म्हणजेच शेतकऱ्यांचा शेतमाल विक्री व्यवस्थित होत असलेला काळाबाजार थांबेल.

शेत मालाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळवून देणे.

शेतकरी आपला शेतमाल देशातील बाजारपेठेत विक्रीसाठी आणला असता, त्यांच्या शेतमालाला योग्य दर मिळेल याची शाश्वती नसते. कारण देशातील खाजगी व्यापारी सावकार व कमिशन एजंट इत्यादी व्यवसायिकांनी शेतकऱ्यांचा शेतमाल बाजारपेठेत आला असता, अशा वेळी त्यांच्याकडे उपलब्ध असलेला शेतमालाचा साठा बाजारपेठेत विक्रीसाठी ठेवला जातो. बाजारपेठेतील मागणी व पुरवठा च्या नियमानुसार, अतिरिक्त पुरवठा याचा परिणाम म्हणून शेतमालाच्या किमती कमी होतात. अशावेळी सरकारने शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य दर मिळवून देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी म्हणजे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य दर प्राप्त होईल. परिणामतः शेतकऱ्यांची हित साध्य होऊन शेती करण्यात शेतकरी प्रोत्साहित होईल.

शेतीसाठी सुलभ पतधोरणाचा अवलंब करणे.

ग्रामीण भागातील शेतकरी शेतीच्या विकासासाठी सर्वसाधारणपणे दोन मार्गाने कर्ज काढतो. पहिला मार्ग म्हणजे संस्थात्मक मार्ग व दुसरा मार्ग म्हणजे बिगर संस्थात्मक मार्ग या दोन मार्गापैकी संस्थात्मक मार्गात सहकारी सोसायट्या व राष्ट्रीयकृत बँका या आहेत तर बिगर संस्थात्मक मार्गात जमीनदार, सावकार, व्यापारी, कमिशन, एजंट, मित्र व नातेवाईक इत्यादी. परंतु या दोन मार्गातील बिगर संस्थात्मक मार्गाने काढलेले कर्ज हे शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक केली जाते. म्हणून देशातील बहुतांश शेतकरी हा अल्पभूधारक असल्याने त्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक होते. अशा अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी आवश्यक असलेले साहित्य उदाहरणात नवीन सुधारित वाण, रासायनिक खते, कीटकनाशके, सुधारित शेती अवजारे, तसेच विहीर बोरवेल शेततळे व पाईपलाईन इत्यादी साहित्य खरेदीसाठी किंवा दुरुस्तीसाठी आवश्यक ते मार्गदर्शन करून, सुलभ कर्ज सुविधा उपलब्ध करून द्यावी. तसेच विविध माध्यमाच्या सहाय्याने सेंद्रिय शेती करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करावे. यासाठी सरकारने आवश्यक मार्गदर्शन करून सहकार्य करावे.

ग्रामीण भागातील रस्ते व बीज पुरवठा सुरळीत करणे

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा शेतमाल बाजारपेठेत आनण्यासाठी ग्रामीण भागातील कच्चे रस्त्याचे पक्या रस्त्यात रूपांतर करून ते रस्ते मुख्य रस्त्याला जोडले जावे. परिणामतः शेतकऱ्यांचा शेतमाल शहरातील बाजारपेठेत वेळेवर पोहोचेल याकरिता प्रयत्न करंणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांचा शेतमाल विक्रीचा प्रतवाढ विण्यासाठी विविध बाजारपेठातील शेतमालाचे दर वेळोवेळी विविध माध्यमाच्या सहाय्याने प्रकाशित करून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना शेतमाल किमतीविषयी त्यांची जाणीव निर्माण करून देणे. तसेच देशातील शेतकरी आज फक्त मोसमी पावसावरच शेती करतो असे नाही तर काही शेतकरी विहिरी बोअरवेल शेततळे त्यांच्या साहयाने बारामाही शेती करत आहेत. म्हणून विजेच्या साहाय्याने शेतीला पाणी पुरवत आहेत याकरिता ग्रामीण भागात वीज पुरवठा सुरळीत करून शेती विकासाला प्राधान्य देण्यात यावे.

कृषी उद्योगाचा विकास

आज देशातील बहुतांश उद्योग शेतीच्या विकासावर अवलंबून आहेत. उदाहरणात साखर उद्योग, कापड उद्योग, कागद खाद्यतेल, जूट उद्योग, चहा उद्योग, भात सडणयाच्या मिलाव इतर कुटीर म्हणून वरील सर्व उद्योगांच्या विकासाकरीता आवश्यक असलेले घटक वीज, पाणी, रस्ते, भांडवल, तंत्रज्ञान व श्रम इत्यादी घटक योग्य वेळी पुरवून उद्योगांचा विकास केल्यास शेतमालाची मागणी वाढेल, परिणामतः शेतमाल किमतीत वाढ होऊन शेतकऱ्यांना शेती उत्पादकतेची क्षमता वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.

सारांश

साधारणपणे ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासाकरिता शाश्वत शेती करणे गरजेचे आहे कारण हा देशातील बहुतांश शेतकरी अल्पभूधारक झाला आहे व तसेच वाढत्या लोकसंख्येचे तन शेतीवर पडत असल्याने शेती उत्पादकतेला मोठ्या प्रमाणात बाजारपेठेत मागणी निर्माण झाली आहे.म्हणून शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी विविध प्रकारची रासायनिक खते, जैविक बियाणे यांचा अतिरिक्त वापर करून शेतीची नैसर्गिक उत्पादन शक्ती घटत पावत आहे. म्हणून आज वर्तमान कालीन गरजांची पूर्तता करण्यासाठी करत असलेले सर्व प्रयत्न हे भविष्यकालीन गरजांच्या क्षमतेला कसल्याही प्रकारचा परिणाम होणार नाही याची सर्वांनी काळजी घेऊन सेंद्रिय शेती करणे गरजेचे झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. भारतीय अर्थव्यवस्था देसाई भालेराव
२. भारतीय अर्थव्यवस्था रंजन कोळंबे
3. https://sendriyaindia.com/home/home-2/

TRUE COPY
PRINCIPAL
Yashwantrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur, M.S.

TRUE COPY
PRINCIPAL
Yashwantrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur, M.S.

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

ENGLISH / MARATHI PART - III / HINDI

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	संत जनाबाईंच्या अभंगातील स्त्रीजीवनाचा आविष्कार **प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार**	६०-६५
१५	संत मुक्ताबाई यांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञानात्मक विचार **डॉ. रत्ना लाला जवरास**	६६-७३
१६	वारकरी संप्रदायाचे ग्रंथलयामध्ये योगदान **रीता श्रीमंतराव कदम**	७४-७७
१७	'ज्ञानेश्वरी' तील लोकशिक्षण - एक अभ्यास **प्रा. सौ. प्रेरणा एल. चव्हाण**	७८-८१
१८	संत साहित्यातील भक्ती विचार **प्रा. सौ. धनश्री राणे**	८२-८६
१९	तथागतांचा मध्यम मार्ग "अरियो अठठड़िग्को" **ताजणे सिद्धार्थ कोंडीराम**	८७-९२

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhar

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP-4

१७. 'ज्ञानेश्वरी' तील लोकशिक्षण - एक अभ्यास

प्रा. सौ. प्रेरणा एल. चव्हाण
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

तेराव्या शतकापासून संत ज्ञानेश्वरांची अमृतवाणी महत्वपूर्ण ठरली आहे. त्यांच्या विचारांचा अनमोल ठेवा आज 'ज्ञानेश्वरी' च्या रुपात अस्तित्वात आहे. समाजातील विविध ठिकाणी उभारण्यात आलेल्या देशीकार लेणे असलेल्या मंदिरातून संतांचे विचार भजन, किर्तनाच्या माध्यमातून ऐकावयास मिळतात. संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म इ.स.1275 (शके 1197) मध्ये झाला आणि इ.स.1296 (शके 1218) मध्ये ते समाधीस्त झाले. संत ज्ञानेश्वर एकवीस वर्षे जगले. या अल्पशा कालावधीत त्यांनी जे साहित्यविषयक कार्य केले, त्यातून संस्कृतीची जडणघडण झाली. संत ज्ञानेश्वरांच्या विचारांचा अनमोल ठेवा आज लोक शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचा वाटतो. संत ज्ञानेश्वरांची 'ज्ञानेश्वरी' म्हणजे महाराष्ट्रीय शारदेच्या गळ्यातील देशीकार लेणे आहे, असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे.

ज्ञानेश्वरकालीन महाराष्ट्र हा भरकटलेल्या अवस्थेत होता. जारणमारण, जादूटोणा, जोतिषविद्या इत्यादी मोहाला बळी पडला होता. अशा समाजाला मार्ग दाखविण्याची जबाबदारी पंडितांवर येऊन पडली होती. पण पढिक पंडित माणुसकीला पारखी झाली होती. संत ज्ञानेश्वरांनी त्यांच्या ज्ञानेश्वरीतील दहाव्या अध्यायात या पंडितांच्या अभ्यासाला फाफट पसारा असे म्हटले आहे व हे ज्ञान म्हणजे मोराच्या पिसाऱ्यातील अंगभर डोळ्याप्रमाणे आहे. हजारो डोळे असून देखील ते दृष्टिहीन आहेत. त्यामुळे समाजात सर्वत्र लोक क्रोधाला आणि मोहाला बळी पडली होती. समाजातील शांतता व विवेक लयाला गेले होते. अशा या समाजाला योग्य दिशा मिळणे गरजेचे होते. म्हणून संत ज्ञानेश्वर यांनी आध्यात्मिक विचाराच्या बैठकीतून दलितोध्दाराचे व धर्मजागृतीचे कार्य हाती घेतले. समाजातील सर्वसामान्य व्यक्तींना रुचेल, पचेल अशा अमृतवाणीने लोकोध्दाराचे कार्य केले.

संत, पंत व तंत या पुस्तकात श्री. म. भाटे म्हणतात, "संत ज्ञानेश्वरांनी सर्व जाती, कुल, वर्ण यांची महती नाकारून भक्तीचा पुरस्कार केला आहे."[1] प्रवचने आणि किर्तने करीत संत ज्ञानेश्वर आळंदीस परत येत असता तेथे नेवाशास त्यांनी मुक्काम केला केला व तिथेच त्यांनी लोकांचे प्रबोधन करता करता त्यांना ग्रंथनिर्मितीची प्रेरणा मिळाली. 'बोली अरुपाचे रुप दावीन' अशी ज्ञानेश्वरांनी प्रतिज्ञा घेतली आणि प्रवचन किर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी त्यांचे विचार लोकांपर्यंत पोचविले. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या आधारे वास्तविक आणि नवीन विचार मांडले. त्यात सामाजिक समता होती. ही समता त्यांनी केवळ लोकांना सांगितली नाही तर त्याचे प्रत्यक्ष अवलोकन भक्तीच्या प्रवाहात सर्वांना एकत्र आणून केले. संत ज्ञानेश्वरांचा 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ म्हणजे भगवतगीतेवरचा टिकाग्रंथ आहे. भगवत्गीतेतील संस्कृत भाषेतील

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

बोजड शब्द जनसामान्य लोकांना समजत नव्हते. म्हणून सर्वसामान्य दीलदलित वर्ग भक्तीच्या मार्गापासून वंचित राहिला होता. अशा समाजाला भक्तीच्या प्रवाहात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य संत ज्ञानेश्वरांनी केले आहे.

पा. ना. कुलकर्णी यांच्या मते, "संत ज्ञानेश्वर हा ग्रंथ म्हणजे नैतिक आदर्श आहे."[2] संत ज्ञानेश्वरांनी यादवकालीन समाजाला नवविचाराचे दान दिले. ते केवळ ज्ञानीच नव्हते; तर ते एक प्रतिभासंपन्न साहित्यिक, क्रांतीदर्शी तत्त्वज्ञ व प्रभावी नीतीशिक्षक होते. 'ज्ञानेश्वरी' आणि 'अमृतानुभव' हे एक उत्कृष्ट काव्य असले तरी त्यातील शब्दाशब्दातून तत्त्वज्ञान पेरले होते. या ग्रंथाच्या आधारे त्यांनी समाजाला एक नैतिक आदर्श घालून दिला. चांगले म्हणजे काय, वाईट म्हणजे काय याची ओळख समाजाला करून दिली. त्यांचा हा नीतीविषयक विचार आजही समाजाला तितकाच लागू पडणारा आहे, जितका तो पूर्वी होता. या आदर्शाची शिकवण आज विद्यार्थ्यांना अभ्यासाच्या माध्यमातून करवून देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी हा अभ्यास केवळ मराठीपुरताच करून उपयोगाचे नाही, तर तो इंग्रजीतून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांपर्यंत जाऊन पोचणे गरजेचे आहे. केवळ कला शाखाच नाही तर त्यांच्या ज्ञानाची महती विज्ञान आणि वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांपर्यंत तसेच मेडिकल आणि इंजिनिअरींगच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत जाऊन पोचावी असे मला वाटते. म्हणजे त्यांच्या आध्यात्मातील विधायक विचार त्यांच्यापर्यंत जाऊन पोचतील आणि समाजाला एक आदर्श वळण लागेल. माणूस शिक्षणाने, पैशाने, पदाने मोठे होतील पण त्यांच्यात नैतिक विचाराची बैठक नसेल तर अशी पदे कुचकामी ठरतील म्हणून आज सर्वगुणसंपन्न विचारधारा पेरण्यासाठी, माणसातले माणूसपण जागे करण्यासाठी, समाजात समता, शांती, न्याय, शिस्त नांदण्यासाठी आजही संत ज्ञानेश्वरांच्या विचारांची गरज आहे, असे मला वाटते.

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीतून भक्तीमार्ग सांगितला. भक्तीमार्ग सांगत असताना आध्यात्मिक भूमिकेवरून जरी ते बोलत असले तरी त्यांनी समाजात नीतीची प्रतिष्ठापना केली. समाजात नीतीमत्ता कशी उंचावेल या दृष्टीने त्यांनी पाऊले उचचली होती. 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' या पुस्तकात ग.बा. सरदार म्हणतात, "ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रातील संत चळवळीचे, धार्मिक प्रबोधनाचे आद्य प्रणेते होते, तरी त्यांना त्यात डोळ्यात भरण्याजागे यश मिळाले नाही. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या संजीवन साहित्याने आणि त्यातील ललितरम्य मधूर शैलीने हजारो लोकांचे मन वेधून घेतले. त्यांचे अध्यात्म निरूपण हे सर्वांसाठी असले तरी त्यामुळे समाजातील दीन-दलितांना दिलासा मिळाला. ज्यांना मराठीखेरीज दुसरी भाषा अवगत नव्हती, परमार्थ प्राप्तीसाठी ज्यांना भक्तीशिवाय अन्य मार्ग उपलब्ध नव्हता, अशा शुद्रातिशुद्रांच्या अंतःकरणात ज्ञानेश्वरप्रणित भागवत धर्माविषयी खास आपुलकी उत्पन्न झाली. नामदेवादि काही संत अगोदरच विठ्ठलभक्तीत रंगले होते. पण ज्ञानेश्वरांनी त्यांना अंतर्मुख बनविले. त्यांच्या भक्तीला तत्त्वज्ञानाची बैठक मिळवून दिली. निरनिराळ्या जातीतील व थरांतील असंख्य मुमुक्षजन त्यांचे अनुयायी

झाले. त्यांच्या साहित्यातील तत्त्वबोधाच्या साहाय्याने आपले कष्टमय व निःसत्व जीवन उजळून टाकण्यात त्यांनी प्रयत्न केला."[3]

अर्थात संत ज्ञानेश्वरांनी तत्कालीन समाजाचे धार्मिक चळवळीच्या माध्यमातून प्रबोधन केले. शिवाय त्यांच्या ललितरम्य शैलीतील साहित्याने समाजातील लोकांना जीवन जगत असताना योग्य दिशा मिळाली. समाजातील सर्व थरातील लोकांना ज्ञानेश्वरीच्या निमित्ताने एकत्र आणण्याचे कार्य त्यांनी केले. म्हणजेच पारंपारिक संस्कृती मोडून काढण्याचे धाडस संत ज्ञानेश्वरांनी केले व समाजात विश्व बंधुता निर्माण केली. जे दीन, दलित, अजाण आहेत अशांना भक्तीचा मार्ग दाखवून समता पेरली. संत ज्ञानेश्वरांनी लोकांना केवळ भक्तीचाच मार्ग दाखविला नाही तर त्यांनी समाजाचे फार मोठे प्रबोधन केले. ते एक प्रतिभासंपन्न साहित्यिक असले तरी त्यांच्या शिकवणीत तत्त्वज्ञान ओतप्रोत भरले होते. ते एक उत्तम तत्त्वज्ञ होते, असे म्हणावयास हरकत नाही. जातिभेद निर्मुलन, अंधश्रद्धा निर्मुलन यासारखी महत्त्वाची समाजकार्ये त्यांनी केली. समाजात आजही जात संघर्ष, अंधश्रद्धा या बाबी टिकून आहेत. परंतू संत ज्ञानेश्वरांनी तत्कालीन समाजामध्ये सर्व जातीभेदाच्या भिंती ओलांडून सर्वांना एका भक्तीच्या छताखाली आणले. हे त्यांचे कार्य आजही समाजाला दिशा दर्शक ठरणारे आहे.

आज समाजात लोक शिक्षणासाठी वेगवेगळ्या माध्यमांचा उपयोग केला जातो. ही माध्यमे इतकी बलशाली आहेत की, एकाचवेळी जगाच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन पोचणारी आहेत. तरीही समाजात आज भाईचारा खूपच कमी प्रमाणात आहे. आजही ग्रामीण आणि शहरी भागातून पथनाट्याच्या माध्यमातून लेक वाचवा अभियान, व्यसनमुक्ती, पर्यावरण संरक्षण असे कार्यक्रम राबविले जातात. पण त्याचा परिणाम समाजावर होतो का किंवा कितपत होतो, ही बाब चिंताजनक आहे. आज मूठभर विद्यार्थी सोडले तर बाकीचे टी.व्ही. आणि मोबाईलमध्ये व्यस्त आहेत. या माध्यमाचा सदुपयोग करून घेण्याऐवजी दुरुपयोग होताना दिसत आहे. अशी युवा पिढी भरकटलेल्या स्थितीत सापडण्याचा धोका संभवू शकतो. आज आंतरजातीय विवाहातून संघर्ष उद्भवत असल्याचे तथा समाजात विविध गुन्हे घडत असल्याचे दररोज वृत्तपत्रातून पहावयास मिळत आहे. बेकारी, भिकारी, जातीभेद, अंधश्रद्धा, स्त्रियांना दिलेली हीन वागणूक याचे चित्रण आजही विविध प्रकारच्या साहित्यातून वाचावयास मिळते आहे. म्हणून असे वाटते की, आज संत ज्ञानेश्वरांच्या तथा सर्वच संतांच्या विचारांची गरज समाजाला आहे. त्यांचे विचार लिखित स्वरुपात आजही आहेत. पण ते समाजापर्यंत नेऊन पोचविण्याची नितांत गरज आहे. हे कार्य तुमचे आमचे आहे. लिखाणाच्या, भाषणाच्या, साहित्याच्या माध्यमातून आपण हे विचार लोकांपर्यंत पोचवू शकतो.

संत ज्ञानेश्वरांनी समाजात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचे कार्य भक्तीच्या आधारे केले. अजाणांना सुजाण केले. अंधारातल्या लोकांना प्रकाशाचा मार्ग दाखविला. हे सर्व कृत्य तत्कालीन समाजाला रुचणारे नव्हते. म्हणून त्यांना समाजाचा रोष पत्करावा लागला. समाजाविरोधी कृत्य करण्याचे धाडस दाखवून संत ज्ञानेश्वरांनी समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, एकता, न्याय यांची धुरा स्वतःच्या खांद्यावरून वाहिली

आणि लोकांमध्ये नैतिक आचरण, भक्तीभाव, तात्विक जीवन क्रांती, निःस्वार्थी वृत्ती, सदाचार, मानवतावाद, पावित्र्य, सहृदयता रुजविली व 'ज्ञानेश्वरी' च्या शेवटी संत ज्ञानेश्वरांनी मानवाच्या कल्याणाचे पसायदान मागितले.

संदर्भः

1. माटे श्री.म., 'संत, पंत व तंत' स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, 14 नोव्हेंबर, 2006, पृ.40
2. संपा. कुलकर्णी पां.ना. ज्ञानेश्वरी नववा अध्याय, प्रस्तावना पृ.19, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 1997.
3. नसिराबादकर ल. रा., *'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास'*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. आठवी परिस्कृत व विस्तारित आवृत्ती ऑगस्ट 2008. पृ.71.

Peer reviewed Journal Impact Factor 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

May-2021 *Volume-11* *Issue-13*

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

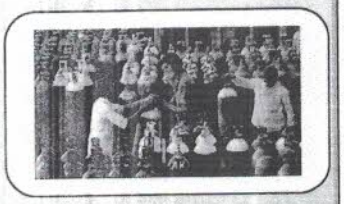

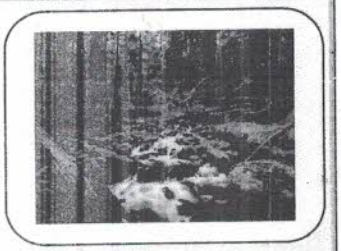

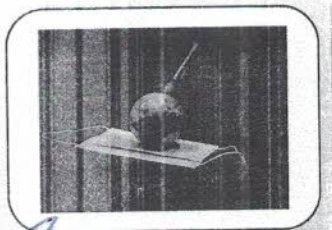

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

32	स्त्री-वादी चळवळींच्या विचारांचा अभ्यास श्री. टी. एम. गोदडे, श्री. डी. एन. महाडिक	121-124
33	भारतीय सेंद्रिय शेती: महत्व, अडचणी आणि उपाययोजना सहा. प्रा. सुरेश विष्णू इंगळे	125-128
34	प्रवासी हिंदी साहित्य : कल, आज और कल डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले	129-132
35	बढ़ता नगरीकरण और इसके प्रभाव गिरीश टी. पंचभाई	133-137
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या विचारांचा अभ्यास. श्री. डी. एन. महाडिक, श्री. टी. एम. गोधडे.	138-142
37	कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम प्रा. तटाळे पद्माकर बळीराम	143-145
38	यात्रा साहित्य में साहित्य विधायक चिंतन डॉ. विक्रम रामचंद्र पवार	146-148
39	अनुसूचित जातीच्या संकल्पनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.वसंत तुकाराम नाईक, नारायण हणमंतराव पांचाळ	149-152
40	ई - संसाधन व्यवस्थापनाचे तंत्र MR.Mahesh.S.Tanawade, Mrs.S.M.Mallade	153-154

Page No.
1-3
4-6
7-8
9-10
11-14
15-17
18-21
22-26
27-30
31-36
37-38
39-41
42-46
47-50
51-53
54-58
59-60
61-62
63-66
67-69
70-72
73-77
78-86
87-91
92-94
95-98
99-102
103-106
107-112
113-116
117-120

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May-2021, Volume-11, Issue-13

कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

प्रा. तटाळे पद्माकर बळीराम
अर्थशास्त्र विभाग, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे

प्रस्तावना-

कोरोना नावाचा विषाणूची देन ही चिनी दिली आहे असे जग मानतअसले तरी या विषाणूची लागण सर्वप्रथम चीन मधूनच झाली असे मानले जाते. पहिला कोरोना विषाणू चा रुग्ण सुहान या शहरात सापडला. सदर व्यक्ती हा सी फूड मार्केटशी संबंधित असल्याचे बोलले जाते याच व्यक्तीला सर्वप्रथम 1/12/2019 मध्ये कोरोना विषाणूची लागण झाली. जागतिक आरोग्य संघटनेने यावर आपले मत प्रकट करत असताना असे म्हटले की हा विषाणू एखाद्या विषारी प्राण्यांपासून माणसांमध्ये पसरवण्यात आला. संपूर्ण जगात या रोगाची सुरुवात चीन मधून झाली त्यामुळे चीनचा सुवातीला क्रमांक एक असलेला आपणास पहावयास मिळते नंतरच्या काळात एतर देशात हा रोग झपाट्याने वाढला. भारताच्या संदर्भात याचा विचार करता भारतात देखील याची सुरुवात चीन मधील वुहाण शहरातील विद्यापीठात शिकत असलेला एक तरुण या विषानुणे संक्रमित झाल्यानंतर तो केरळमध्ये दाखल झाला होता तोच भारतातील पहिला कोरोनाचा रुग्ण आहे असे मानले जाते. महाराष्ट्रात कोरोना चा पहिला रुग्ण 9 मार्च 2020 रोजी पुणे येथे सापडला त्यानंतर 17 मार्च 2020 रोजी महाराष्ट्रात पहिला कोरोना बाधित व्यक्तीची मृत्यूची नोंद झाल्याचे आपणास पहावयास मिळते. भारतातील कोरोना रुग्णाचा विचार करता महाराष्ट्राच हे भारतातील सर्वाधिक प्रभाव झालेले राज्य म्हणून म्हटले जाते.

कोरोना विषाणु ची लक्षणे-

ज्या व्यक्तीला कोरोना विषाणूची लागण झालेली आहे त्या व्यक्तीमध्ये नाक गळणं, खोकला, घसा खवखवणे, डोके दुखी ईत्यादी लक्षणे आढळतात कमकुवत रोग प्रतिकारक शक्ती असलेल्या लोकांना या विषाणूची लागण लवकर होते तसेच वयस्कर आणि लहान मुलांना देखील या विषाणूची लागण लवकर होताना आपणास पहावयास मिळते निमोनिया, फुप्फुसांमध्ये सूज, शिंका येणे, दमा इत्यादी ही लक्षणे या विषाणूची असू शकतात.

कोरोना विषाणूपासून बचावाचे उपाय-

जागतिक आरोग्य संघटनेने कोरणा विषयानुसार संसर्ग रोखण्यासाठी काही खबरदारी घेण्यास सांगितले त्या पुढील प्रमाणे 1 हात साबणाने स्वच्छ धुवावेत, 2.खोकताना किंवा शिंकताना तोंडावर रुमाल ठेवणे, 3. ज्यांना सर्दी किंवा तापाची लक्षणे आहेत त्यांनी गर्दीच्या ठिकाणी जाणे टाळावे, 4.धूम्रपाणवमद्यपान टाळावे, 5. लक्षण आढळल्यास त्वरित डॉक्टरांशी संपर्क साधावा, 6.प्राण्याचा सहवास टाळावा, 7. दोन व्यक्तिमधील अंतर तीन मीटर आसावे
या मार्गाचा आपण जर अवलंब केल्यास कोरोंना विषाणू पासून होणाऱ्या आजारापासून आपण स्वतचा बचाव करू शकतो

भारतातील राज्य निहाय कोरोना परिस्थिती - भारतात कोरोना विषाणूचा सर्वप्रथम लागण झाल्यापासून ते आज पर्यंत या विषाणूने संम्पुर्ण देशभर कसा फैलाव केला तो पुढील प्रमाणे.

अनु. क्र.	राज्य	लागण झालेले लोक	बरे झालेले लोक	मृत	सध्या अस्तित्वात असलेले रुग्ण
1	भारत	28047534	25692342	329100	152734
2	महाराष्ट्र	5731815	5362370	94844	18600
3	कर्नाटक	2587827	2217117	28679	20378
4	केरळ	2514179	2281518	8641	19894
5	तमिळनाडू	2068580	1739280	23754	28864
6	उत्तरप्रदेश	1690016	1628456	20346	1864
7	आंध्रप्रदेश	1685142	1508515	10832	13400

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

8	दिल्ली	1425592	1389341	24151	946
9	पं.बंगाल	1366240	1255932	15410	11284
10	छातीसगड	969300	917023	13016	1655
11	राजस्थान	938460	880919	8317	2298
12	गुजरात	807486	762270	9815	1871
13	म.प्रदेश	778825	743650	8019	1476
14	ओडिसा	756684	670527	2719	9541
15	हरियाणा	755389	726081	8221	1542

संदर्भ - आरोग्य सेतु अप्प 31/05/2021 ची माहिती

वरील आकडेवारीचा विचार करता कोरोनाची लागण सुरू झाल्यापासून ते आज पर्यंत म्हणजे 31 मे 2021 पर्यंत संपूर्ण भारतात 28047534 लोकांना कोरोना विषाणूची लागण झाली त्यापैकी 25692342 लोक या मधून बरे झाले तर संपूर्ण देशभर 329100 लोकांनी आपला प्राण गमवावा लागला तर 31 मे 2021 रोजी संपूर्ण भारतात 152734 लोक कोरोना बाधित असल्याचे दिसून येते राज्य निहाय हेच प्रमाण पाहिले असता यात कोरोनाविषाणूची सर्वाधिक लागण झालेले राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याकडे पाहिले जाते 31 मे 2021 मधील परिस्थिती पाहिली असता आपणास असे दिसून येते की आजपर्यंत महाराष्ट्रात 5731815लोकांना या विषाणूची लागण झाली पण यातून 5362370 लोक बरे झाले तर 94844 लोकांना यात आपला प्राण गमवावा लागला 31 मे 2021 रोजी महाराष्ट्रात 18600 लोक या रोगावर उपचार घेत असल्याचे आपणास दिसून येते भारतात सर्वात आधी जरी कोरोनाचा रुग्ण केरळमध्ये आढळला असला तरी 31 मे 2021 रोजी केरळ मध्ये 19894 लोक या आजारावर उपचार घेताना दिसून येतात मात्र केरळमध्ये मृत्यूचे प्रमाण पाहिले आता हे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते कोरोनाविषाणू मुळे होणाऱ्या मृत्यूचा आकडा पाहिला असता तो सर्वाधिक महाराष्ट्रात असल्याचे आपणास पहावयास मिळते या आकडेवारीचा विचार करता कोरोनाविषाणू ची साखळी तोडण्यासाठी भारतात प्रथम भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी रविवारी 22 मार्च 2020 रोजी सकाळी सात ते नऊ पर्यंत स्वयम् लादलेले कर्फ्यू पाळण्याची भारतातील लोकांना विनंती केली या पाठीमागील भारतातील कोरोना व्हायरस या प्रसार कमी होण्यास मदत मिळावी हा होता व त्यानंतर 24 मार्च 2020 पासून पुढील एकवीस दिवसाकरता संपूर्ण भारतभर लॉक डाऊन जाहीर करण्यात आला यानंतर खऱ्या अर्थाने संपूर्ण भारतभर लॉक डाऊनव्यवस्था सुरू झाली याच लॉक डाऊनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झालेला आपणास दिसून येतो.

संशोधन लेखाचे गृहिते -

सदर संशोधन लेख खालील गृहितावर आधारित आहे

1 कोरोना विषाणूचा इतिहास समजून घेणे

2. भारतातील कोरोना विषाणूची लागण झालेल्या रुग्णांची माहिती घेणे

3.कोरोना विषाणूचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम अभ्यासणे

संशोधन पद्धती-

सदर संशोधन लेख लिहीत असताना प्रामुख्याने यामध्ये दुय्यम आधारसामग्री चा आधार घेण्यात आला असून त्यात वर्तमानपत्र, इंटरनेटवर माहिती चा प्रामुख्याने उपयोग करण्यात आला आहे

भारतात या कोरोना विषाणू मुळे अनेक क्षेत्र डबघाईस आलेले दिसून येतात त्यात प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्र, शिक्षण क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र, पर्यटन क्षेत्र,या क्षेत्राचा समावेश होतो या कोरणा विषाणू पासून कृषिक्षेत्र वाचले असले तरी याही क्षेत्रावर कोरोनाचा परिणाम झालेला आपणास पहावयास मिळतो

कोरोनामुळे करण्यात आलेल्या देशव्यापी लॉक डाऊन मुळे ठप्प पडलेली अर्थव्यवस्था, बंद पडलेलला रोजगार आणि त्यामुळे पुरवटा व असलेली मागणी मध्ये असलेली तफावत याचा परिणाम म्हणून सन 2020 या आर्थिक वर्षामध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये तब्बल 7.3 टक्के घट झाली आहे ही घट गेल्या चाळीस वर्षातील ही सर्वात मोठी घसरण असून याआधी करण्यात आलेल्या अंदाजापेक्षा भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण कमी प्रमाणात च काय तो

दिलासा राट्रीयसांख्यिकी कार्यालयाच्या 2020-21 साठीच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादनाचे आकडेवारी जाहीर केली त्यानुसार जानेवारी ते मार्च 2019 मध्ये जीडीपीमध्ये 1.6 टक्क्यांनी वाढ झाली आहे मात्र मागील एक वर्षाचा विचार करता जानेवारी ते मार्च या तिमहई मध्येजीडीपी मध्ये 3 टक्क्यांची वाढ झाली होती.

आरोग्य व्यवस्थाभारतात कोरोंना विषाणूचा प्रसार झाल्यानंतर आरोग्य व्यवस्था पाहिली आता आपणास असे दिसून येते की या व्यवस्थेवर सर्वाधिक ताण पडला परंतु भारत सरकार याकोरोंनाविषाणूशी दोन हात करण्यास कमी पडलेले आपणास दिसून येते कारण या प्रकारचा विषाणू यापूर्वी भारतात आढळला नव्हता त्यामुळे नेमक्या कोणत्या पद्धतीने यावर उपाय योजना करता येतील याबद्दल यात ज्ञान माहीत नसल्यामुळे संपूर्ण आरोग्यव्यवस्थेवर त्याचा ताण पडला कोरोंना विषाणूची लागण झालेल्या रुग्णांचे प्रमाण पाहिले असता हे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात जरी कमी असले तरी या कमी असणाऱ्या लोकसंख्येला देखील भारतीय अर्थव्यवस्थेत आरोग्य सुविधा आपण पुरवू शकलो नाही हेच यावरून आपणास दिसून येतेयातच भारतात आरोग्य व्यवस्था अपुरी असल्याचे कोरोंना साथीने दाखवून दिले जागतिक आरोग्य संघटनेच्या प्रमाणकानुसार हजार लोकांमागे एक डॉक्टर असला पाहिजे परंतु भारतामध्ये हेच प्रमाण खूप कमी असल्याचे आपणास दिसून येते ग्रामीण भागात तर पंचवीस हजार लोकांमागे एक डॉक्टरचे प्रमाण दिसते ग्रामीण भागातील केवळ 13 टक्के लोकांना प्राथमिक आरोग्य केंद्राची सुविधा मिळते हॉस्पिटल मध्ये खाटेच्या उपलब्धतेचे राष्ट्रीय प्रमाण एक हजार लोकांमागे 0.55 टक्के असे आहे आपल्या लोकसंख्येच्या 17 टक्के लोक तर यापेक्षाही भीषण परिस्थितीत राहतात. आरोग्य सेवांच्या बाबतीत चीन, श्रीलंका, भूतान आणि बांगलादेश हे शेजारी राष्ट्र देखील आपल्या पुढे असल्याचे दिसून येते.

पर्यटन क्षेत्रावरील परिणाम पाहता आपणास असे दिसून येते की गेल्या दीड वर्षापासून या क्षेत्राला खूप मोठी हानी स्वीकारावे लागलली आहे कारण संपूर्ण जगभर लॉक डाउन लागल्यामुळे इतर देशातील पर्यटक आपल्या देशात पर्यटनासाठी येऊ शकत नाही त्यामुळे या क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांना अर्थार्जनाचा मार्ग रोखला गेला आहे विदेशी पर्यटकासोबतचस्थानिक लोक देखील या पर्यटन क्षेत्राकडे जाऊ शकत नसल्यामुळे या क्षेत्राला खूपच मोठी हानी झालीअसे आपणास दिसून येते.

शिक्षण क्षेत्राचा विचार केला आता गेल्या दीड वर्षापासून शिक्षण क्षेत्र हे पूर्णपणे कोलमडलेले आपल्याला दिसून येते गेल्या दीड वर्षापासून विध्यार्थी शाळेत हजर नाहीत थोड्याफार प्रमाणात ऑनलाईन शिक्षणाचा जरी आपण स्वीकार केला असला तरी या ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना कितपत वज्ञान समजले असेल याबाबतही शंका या ठिकाणी व्यक्त केली जाते.

वर्ष 2020-21 मध्ये शेती आणि संलग्न क्षेत्रात 3.6 % ने वाढ झालेली वगळता इतर सर्व क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात घट होत असताना आपला दिसून येते यात खनकर्म - 8.5% वस्तू निर्माण - 7.2 टक्के, वीज गॅस पाणी आणि इतर सेवा 1.9 टक्के बांधकाम - 8.6 टक्के ,हॉटेल वाहतूक आणि दळणवळण -18.3 टक्के ,व्यावसायिक सेवा आणि वास्तव क्षेत्र -1.5% सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण आणि इतर सेवा-4.6 टक्के ने घटल्या आहेत तर येत्या तीमाहित त्या थोड्याफार प्रमाणात वाढल्याचे आपणास पहावयास मिळत असले तरी यावरून देशाच्या आर्थिक वर्धिच्या राहसाचीकल्पना येते यातून बाहेर पडायचे असेल तर केंद्र सरकारने अर्थव्यवस्थेची होणारी पडझड नियंत्रित करण्यासाठी आणि तिचे पुनर्वसन करण्यासाठी ठोस पावले उचलणे गरजेचे आहे.

संदर्भ-

1. *विविध वर्तमान पत्रातील माहिती*
2. *इंटरनेट वरील माहिती*
3. *आरोग्य सेतु अप*
4. *Encyclopedia of Britannica*

2nd 2021-22

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-VII July 2021

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

VC PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
48	अशोक बाळू पाटील	भूमंडलीकरण और समकालीन हिंदी उपन्यास–''दौड'' उपन्यास के संदर्भ में	219 To 221
49	प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपिलवार	भारतीय समाजात संगीत वाद्यांचे स्थान	222 To 223
50	डॉ.एल.बी. डोंगरे	पंतप्रधान नरेंद्र मोदी कालीन भारताच्या परराष्ट्र धोरण आणि आव्हाणे एक अभ्यास	224 To 229
51	प्रा. डॉ. राहूल मल्हारी भोरे	पं. कुमार गंधर्व : दिव्यानंद	230 To 237
52	डॉ. श्वेता दीपक वेगड़	घरानों के बदलते आयाम	238 To 241
53	प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस	भारतीय कृषी यांत्रिकीकरण : सद्यस्थिती व भविष्यकालीन दिशा	242 To 249
54	प्रा. रामकृष्ण सुर्यकांत गडकरी	सार्वजनिक ग्रंथालये : लोकशिक्षणाचे केंद्र	250 To 252
55	प्रा. विद्या प्र. गांवडे	शास्त्रीय संगीतामध्ये ठूमरीचे स्थान	253 To 254
56	प्रा.डॉ.आर.बी.लक्षटे शिवाजी कराळे	शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 : वास्तव आणि अपेक्षा	255 To 261
57	डॉ. कैलास सर्जेराव मोटे	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण भागाच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान : एक अभ्यास	262 To 268
58	डॉ. विजय कुमार	प्रगतिवादी कवि ः शिवमंगल सिंह सुमन	269 To 272
59	प्रा.डॉ.कमलाकर एन. राक्षसे	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील शिवसेनेचे बदलते स्वरूप	273 To 276
60	डॉ. प्रकाश कांबळे	महात्मा गांधी : एक शिक्षण प्रवास	277 To 280
61	प्रा.डॉ.नामदेव कोंडबाराव दळवी	जागतिक कोरोना महामारी एक अभ्यास	281 To 285
62	सौ. रिता प्रेमदास खोब्रागडे डॉ. नुज़्जत सुलताना एम. बी.	आदिवासी क्षेत्रातील आदिवासी आश्रम शाळेतील मुली आहारातून प्राप्त करीत असलेल्या प्रमुख पोषण तत्वांचे मूल्यमापन	286 To 290
63	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	भारतीय शेती व शेती क्षेत्रातील अनिश्चितता	291 To 294
64	सौ. रिता प्रेमदास खोब्रागडे डॉ. नुज़्जत सुलताना एम. बी.	आदिवासी आश्रम शाळेतील मुलींना आहारातून प्राप्त होणाऱ्या सुक्ष्म पोषण घटकांचे मूल्यमापन	295 To 301

Vitthalrao Patil Mahavidyalaya
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VIII ISSUE- VII JULY 2021 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 7.149 ISSN 2349-638x

महाराष्ट्राच्या राजकारणातील शिवसेनेचे बदलते स्वरूप

प्रा.डॉ.कमलाकर एन. राक्षसे
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे.

प्रस्तावना

जगातल्या अनेक देशांनी लोकशाहीचा स्विकार केलेला आहे. यामध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही असो की प्रातिनिधिक लोकशाही असो लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावित असतात. भारत तर बहुपक्षपद्धती असलेला देश आहे. भारत हा देश इतर देशापेक्षा वैविध्यपूर्ण असलेला देश आहे. त्यामुळे भारताच्या राजकीय जीवनात नवनवीन राजकीय पक्ष उदयाला आलेले दिसतात. यामध्ये महाराष्ट्रात शिवसेनेसारख्या पक्षाचा समावेश होतो.

खरे तर 1990 च्या दशकानंतर देशात नवनवीन राजकीय पक्ष उदयाला आले असले तरी शिवसेना नावाचा राजकीय पक्ष सत्तरच्या दशकात उदयाला आला आहे. शिवसेनेची स्थापना महाराष्ट्रात कॉग्रेस पक्षाच्या व्यापक सामाजिक आधारांना खिंडार पाडण्यासाठी झाली. याच्यातून शिवसेनेचा विस्तार होत गेला आहे. मुंबईतील मराठी माणूस 1963 पासून त्यांची गाऱ्हाणी घेऊन बाळ ठाकरेंना भेटायला येवू लागला. त्यांच्या मनामध्ये मराठी आहे म्हणून मला नोकरी व रोजगाराच्या संधी नाकारल्या जात आहेत अशी भावना विकसीत व्हायला लागली. परिणामी मराठी लोकांची एक संघटना असावी असे लोकांनाही वाटू लागले होते. प्रबोधनकार ठाकरे यांनी बाळ ठाकरेंना सांगितले की, हे एवढे मराठी लोक येतात याला काही ऑर्गनाईज्ड स्वरूप द्यायचं वा नाही?[1]

प्रबोधनकार ठाकरेंना वाटायचं की मराठी माणसांच्या न्याय हक्कासाठी प्राणपणाने झुंजणारी संघटना काढणं हाच एक मार्ग आहे.[2]

19 जून 1966 रोजी मुंबईत शिवसेनेची स्थापना झाला. मराठी माणसांच्या न्याय हक्कासाठी लढणारी एक संघटना स्थापन करीत असल्याचे प्रतिपादन मे 1966 च्या अंकात केले. एकंदरीतच शिवसेनेचा पाया मराठी तरुणांसाठी लढणे या विचार प्रणालीच्या पार्श्वभूमीवर रचला गेला. परंतु शिवसेनेच्या विचार प्रणालीमध्ये अनेकवेळा बदल झालेले पहावयास मिळतात. सिद्धांत आणि व्यवहार यात अंतर जाणून येते. अर्थातच शिवसेनेच्या मुळ मुखड्यात झालेले बदल यावर सदर संशोधन पेपरमध्ये संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकण्यात आला आहे. सदर संशोधन पेपर लिहिण्यासाठी माहितीचा स्त्रोत हा दुय्यम साधने हा आहे.

प्रबोधनकारांनी सांगितल्याप्रमाणे मराठी माणसांसाठी त्यांच्या न्याय हक्कासाठी लढणारी शिवसेना नावाची एक लढाऊ संघटना स्थापन झाली. प्रारंभीच्या काळात शिवसेना एक संघटना होती. 20 जूनच्या मार्मिकच्या अंकामध्ये शिवसेना संघटनेचे बोधचिन्ह म्हणून डरकाळी फोडणारा वाघ छापण्यात आला होता आणि सोबत शिवाजी महाराज आणि मागच्या बाजूला महाराष्ट्राचे चित्र आणि मराठा तितुका मेळवावा, महाराष्ट्र धर्म वाढवावा हे वचन लिहिले होते आणि मोठ्या अक्षरात शिवसेना असे नाव छापलेले होते. सोबत भगवा ध्वज होता. हे येथे मी मुद्दामहून नमूद

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

मुस्लिमांबरोबर ख्रिश्चन समाजाला व दलित समाजाला हिणवण्याची मिळालेली संधी त्यांनी गमावली नव्हती. या एकंदरीतच मुद्द्यांच्या बाबतीत शिवसेनेने मराठीचा मुद्दा बाजूला करत हिन्दुत्व स्विकारलेले आहे.

शिवसेनेने मराठी अस्मितेला बगल दिली.

सामान्यतः बहुतेत प्रादेशिक पक्षांचे कार्यक्षेत्र विशिष्ट राज्यापुरतेच मर्यादित असते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय राजकारणात प्रादेशिकवाद हा प्रभावी घटक मानला गेला आहे.

डॉ. इक्बाल नारायण म्हणतात की, 'भारतीय राजकारणाचे एक प्रमुख निर्धारत तत्त्व म्हणजे प्रादेशिकवाद होय.'[4]

प्रादेशिकवादाला प्रमाण मानून भारतात अनेक राजकीय पक्ष उदयाला आली आहेत. उदा. अंध्रात तेलगू देसम, तामिळनाडूत द्रमूक आणि अण्णाद्रमुक, पंजाबमध्ये अकाली दल याच राजकीय प्रक्रियेचा भाग म्हणून महाराष्ट्रात शिवसेनेचा उदय साहजिकच आहे. परंतू शिवसेनेने हिन्दुत्वाचा मुद्दा स्विकारून अथवा उचलून धरून मराठी अस्मितेला जाणीवपूर्वक फाटा दिलेला दिसतो. जे की इतर प्रादेशिक पक्षात असे मुद्दे कधीही स्विकारले नाहीत.

भूमिपुत्र सिद्धांताची ऐसी की तैसी

भारतात एकेरी नागरिकत्वाची तरतूद भारतीय संविधानात आहे. तरी सुद्धा प्रांताप्रांतामध्ये भेदभावाची भावना विकसित झाली आहे. महाराष्ट्रात शिवसेना या सिद्धांतानुसार जन्माला आली. शिवसेनेच्या 5 जून 1966 च्या अंकात एक चौकट प्रसिद्ध झाली. त्यामध्ये असे नमूद केले होते की, यंडूगंडूचे मराठी माणसाच्या हक्कावरील आक्रमण परतवून लावण्यासाठी शिवसेनेची लवकरच नोंदणी सुरू होणार! विशेष माहितीसाठी मार्मिकचा पुढील अंक पहा. 1966 पासूनच मार्मिकच्या माध्यमातून दक्षिणात्यांना विरोध केला गेला. 'बजाव पुंगी - हटाव लुंगी' अशी जहाल घोषणा देण्यात येत होत्या. परंतू नंतरच्या काळात शिवसेनेकडून अनेक अमराठी लोकांना लोकसभा-राज्यसभा निवडणुकीची तिकीटे देवून त्यांना निवडूनही आणले गेले. यामध्ये नंदी, केनिया, निरुपम, जेठमलांनी इ. नावे घेता येतील. म्हणूनच शिवसेनेने भूमिपुत्रांचा सिद्धांत येथे डावलला आहे, असे दिसते.

शिवसेनेचा दलित विरोध आणि शिवशक्ती आणि भीमशक्ती

शिवसेनेचा दलित विरोध सर्वश्रृत आहे. विशेष करून महाराष्ट्रातील नवबौद्ध समुदायाला शिवसेनेने विरोध केल्याचे दिसून येते. शिवसेनेने मराठवाड्यात विस्तार करण्यासाठी तेथील दलित (नवबौद्धांना) विरोध केला होता. बहुजन विरूद्ध दलित या तेथील परंपरागत संघर्षाचा मोठ्या चलाखीने वापर करून घेण्यात आला होता. त्यासाठी मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतरास विरोध हा सेनेने एक प्रमुख मुद्दा केल्याचे दिसून येते. शिवाय मराठवाड्यात फार मोठ्या संख्येने असलेल्या बिगर दलित वर्गाला आकर्षित करून घेण्यासाठी शिवसेनेनी गायरान जमिनीच्या प्रश्नाचाही वापर केलेला दिसून येतो. तत्पुर्वी 1974 ला दलित पँथर्सची भूमिका शिवसेनेला पटली नाही. म्हणून येथूनच संघर्षाला सुरुवात झाली. राजा ढाले, नामदेव ढसाळ, ज.वि. पवार इ. पँथर्स नेते आणि शिवसेना यात मोठा संघर्ष झाल्याचे दिसून येते. दलितांमध्ये नवबौद्धांचे प्रमाण मोठे होते. शिक्षणाचा प्रसार आणि लढाऊ बाण्यामुळे हा वर्ग मोठ्या वेगाने प्रगती करत होता. शिवसेनेने त्यांच्या विरोधात दलितामधील चर्मकार व मातंग या समाजाला जवळ करण्याचा प्रयत्न शिवसेनेने केल्याचे दिसून येते. शिवसेनेने 'मराठी माणूस' हा सोयीचा विषय घेऊन ठाणे-

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-VII July 2021

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
48	अशोक बाळू पाटील	भूमंडलीकरण और समकालीन हिंदी उपन्यास–''दौड'' उपन्यास के संदर्भ में	219 To 221
49	प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपिलवार	भारतीय समाजात संगीत वाद्यांचे स्थान	222 To 223
50	डॉ.एल.बी. डोंगरे	पंतप्रधान नरेंद्र मोदी कालीन भारताच्या परराष्ट्र धोरण आणि आव्हाणे एक अभ्यास	224 To 229
51	प्रा. डॉ. राहूल मल्हारी भोरे	पं. कुमार गंधर्व : दिव्यानंद	230 To 237
52	डॉ. श्वेता दीपक वेगड़	घरानों के बदलते आयाम	238 To 241
53	प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस	भारतीय कृषी यांत्रिकीकरण : सद्यस्थिती व भविष्यकालीन दिशा	242 To 249
54	प्रा. रामकृष्ण सुर्यकांत गडकरी	सार्वजनिक ग्रंथालये : लोकशिक्षणाचे केंद्र	250 To 252
55	प्रा. विद्या प्र. गांवडे	शास्त्रीय संगीतामध्ये ठूमरीचे स्थान	253 To 254
56	प्रा.डॉ.आर.बी.लक्षटे शिवाजी कराळे	शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 : वास्तव आणि अपेक्षा	255 To 261
57	डॉ. कैलास सर्जेराव मोटे	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण भागाच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान : एक अभ्यास	262 To 268
58	डॉ . विजय कुमार	प्रगतिवादी कवि ः शिवमंगल सिंह सुमन	269 To 272
59	प्रा.डॉ.कमलाकर एन. राक्षसे	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील शिवसेनेचे बदलते स्वरूप	273 To 276
60	डॉ. प्रकाश कांबळे	महात्मा गांधी : एक शिक्षण प्रवास	277 To 280
61	प्रा.डॉ.नामदेव कोंडबाराव दळवी	जागतिक कोरोना महामारी एक अभ्यास	281 To 285
62	सौ. रिता प्रेमदास खोब्रागडे डॉ. नुज़्जत सुलताना एम. बी.	आदिवासी क्षेत्रातील आदिवासी आश्रम शाळेतील मुली आहारातून प्राप्त करीत असलेल्या प्रमुख पोषण तत्वांचे मूल्यमापन	286 To 290
63	प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे	भारतीय शेती व शेती क्षेत्रातील अनिश्चितता	291 To 294
64	सौ. रिता प्रेमदास खोब्रागडे डॉ. नुज़्जत सुलताना एम. बी.	आदिवासी आश्रम शाळेतील मुलींना आहारातून प्राप्त होणाऱ्या सुक्ष्म पोषण घटकांचे मूल्यमापन	295 To 301

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
VOL- VIII ISSUE- VII JULY 2021 PEER REVIEW e-JOURNAL IMPACT FACTOR 7.149 ISSN 2349-638x

भारतीय शेती व शेती क्षेत्रातील अनिश्चितता

प्रा.पद्माकर बळीराम तटाळे
अर्थशात्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कळे.
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. स्वातंत्र्यानंतर जरी आपणास कृषीवरील अवलंबित्व जरी कमी झालेले दिसून येत असले तरी आजही 70 टक्के इतकी लोकसंख्या ही या क्षेत्रावरच अवलंबून असलेली दिसून येते. भारतात प्रामुख्याने शेती ही उदरनिर्वाहासाठी केली जाते. साधारणपणे शेतकऱ्याने उदरनिर्वाहासाठी किंवा धंदा म्हणून स्वतःच्या शेतीवर चालवलेला व्यवसाय अशी ढोबळमानाने शेतीची व्याख्या केली जाते. भारतातील शेतीचा विचार केला तर प्रामुख्याने भारतातील शेती निसर्गावर अवलंबून आहे.त्यामुळे शेती व्यवसायात अनेक धोके व अनिश्चितता आढळून येते यातच पुर ,वादळ,अवर्षण, टोळधाड इत्यादी कारणामुळे शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार होताना आपणास दिसून येतात भारतातील शेतीच्या प्रकाराचा विचार केला असता शेतीचे वर्गीकरण चार प्रकारात केले जाते, ज्यात किसान प्रधान शेती, सामुदायिक शेती ,भांडवल प्रधान शेती ,सरकारी शेती चा समावेश होतो. किसान प्रधान शेती याचा विचार करता यात वैयक्तिक पणे शेतकरी स्वतःच्या पद्धतीने शेती करतात आणि आपल्या शेती व्यवसायाचे तेच व्यवस्थापन आणि संघटक असतात. सहकारी शेतीत अनेक शेतकरी एकत्र येऊन शेतीचा सर्वांचा सर्व किंवा काही कामे हे अनेक शेतकरी एकत्र येऊन स्वेच्छेने सहकारी पद्धतीने करतात तर सामुदायिक शेतीत सर्वसाधारणपणे व्यवस्थापक मंडळाच्या नियंत्रणाखाली एकत्र येऊन शेती केली जाते या प्रकारची शेती प्रमुखाने रशिया व चीन मध्ये थोड्याफार प्रमाणात आपल्याला दिसून येते. भांडवल प्रधान शेती ही शेती प्रामुख्याने अवाढव्य प्रमाणावर गुंतवणूक करण्याच्या भांडवली पद्धतीवर अवलंबून आहे तर सरकारी शेतीत शेतीची व्यवस्था ही सरकार आपल्या स्वतःचा नोकर वर्ग नेमून किंवा अधिकृत मंडळा प्रमाणे एखादी व्यवस्थापक मंडळ नेमून पाहत असते.

थोडक्यात, वरील प्रमाणे शेतीचे प्रकार जरी असले तरी भारतात किसान प्रधान शेती फार मोठ्या प्रमाणात केली जात असल्याचे दिसून येते.

संशोधन लेखाचे उद्देश

भारतीय शेती व त्यातील अनिश्चितता हा संशोधन लेख पुढील उद्देश समोर ठेवून लिहिण्यात आला आहे.

1. भारतीय शेतीच्या प्रकाराचा अभ्यास करणे
2. शेतीतील अनिश्चिततेचे स्वरूप समजून घेणे
3. शेतीच्या उत्पादनात अनिश्चितता निर्माण करणाऱ्या कारणाचा अभ्यास करणे
4. शेती क्षेत्रातील धोके व अनिश्चितता नियंत्रणाचे उपाय सुचवणे

वरील उद्देश समोर ठेवून प्रस्तुत संशोधन लेख लिहिण्यात आला आहे

संशोधन पद्धती

संशोधन लेख हा प्रामुख्याने दुय्यम आधारसामग्रीवर आधारित असून यात पुस्तके, दैनिक व मासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील शेतीचा विचार करता, भारतातील शेती ही प्रामुखाने निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असलेली दिसून येते. आज ही हंगामात पाऊस वेळेवर पडला तर शेती मधून निघणारे उत्पादन हे योग्य प्रकारे पिकताना आपनास दिसून येते

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

त्यामुळे या क्षेत्रात अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्राच्या मानाने जास्त धोके असल्याचे आपणास दिसून येते याचा विचार केला असता भारतातील शेती क्षेत्रातील अनिश्चिततेचे स्वरूप खालील घटकामुळे आल्याचे आपणास दिसून येते.

शेती क्षेत्रातील अनिश्चिततेचे स्वरूप

1. किंमत अनिश्चितता

भारतातील शेतीतील उत्पादित होणाऱ्या मालाचा विचार केला असता आपणास असे दिसून येते की शेतकरी हा जरी उत्पादनाच्या प्रक्रियेचा संघटक असला तरी त्याचे उत्पादित होणाऱ्या मालाच्या किमतीवर नियंत्रण नसते या मालाची किमत ठरवणारा दूसरा घटक असतो तसेच शेतमालाच्या किमतीवर शासकीय धोरणाचा ही प्रभाव पडत असल्याचे आपणास दिसून येते.त्यामुळे शेतमालाच्या किंमतीत अनिश्चितता निर्माण होऊ शकते.

2. तांत्रिक अनिश्चितता

शेती उत्पादनात वाढ करण्यासाठी आवश्यक असणारा घटक म्हणून तांत्रिक बाबीकडे पाहिले जाते नवीन तंत्र शेतकऱ्यांना उपयुक्त आणि फायदेशीर आहे किंवा नाही याबाबत हे विचार करावा लागतो जर अंदाज चुकला तर उत्पादन प्रक्रियेत जी अनिश्चितता निर्माण होते त्यास तांत्रिक अनिश्चितता असे म्हणतात. तांत्रिक अनिश्चिततेमुळे देखील शेतकऱ्यांना होणाऱ्या फायद्याचे प्रमाण बदलू शकते.

3. साधनाची अनिश्चितता

शेती ही अनेक घटकावर अवलंबून आहे यात शेतमजूर,भांडवल, बी बियाणे, खते इत्यादीचा समावेश या घटकांमध्ये होतो.यातील एका जरी साधनात असमतोल निर्माण झाला तर शेतीच्या उत्पादनात अनिश्चितता निर्माण होऊ शकते. याच बरोबर या साधना च्या किमती बाबतही अनिश्चितता असल्याचे आपणास दिसून येते.

4. कुळाबाबत अनिश्चितता

साधारण पुणे पूर्वी भारतात शेती ही कुळाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात केली जात होती. आज थोड्या फार प्रमाणात या कुळाच्या माध्यमातून जरी शेती केले जात असले तरी यामुळे अनिश्चितता निर्माण झालेली दिसून येते कुळाला शेती करण्याबाबत शाश्वती नसते आणि मालकाला कुळाने कब्जा केला तर मालकी हक्कावर पाणी सोडावे लागेल अशी भीती असते त्यामुळे उत्पादनात कुळामुळे अनिश्चितता निर्माण होते.

5. उत्पादनाबाबत अनिश्चितता

शेतीच्या उत्पादनाच्या प्रक्रियेत नैसर्गिक आपत्ती, हवामान, रोगराई ,दुष्काळ, पूर यामुळे अनिश्चितता निर्माण होते त्यास उत्पादनाबाबत अनिश्चितता असे म्हणतात.

6.किमतीतील चढ-उतारामुळे निर्माण होणारी अनिश्चितता

शेतीमधून उत्पादित होणाऱ्या मालाच्या किमतींमध्ये सतत चढउतार होत असतात त्यामुळे देखील अनिश्चितता निर्माण होते.

अनिश्चिततेचे कारणे

शेतीच्या उत्पादनात अनिश्चितता निर्माण होण्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत असलेले आपणास दिसून येतात त्यात खालील घटकांचा समावेश होतो. यात पाऊस, बी-बियाणे भांडवल हे घटक प्रामुखाने यावर परिणाम करताना दिसून येतात.

1. पाऊस-

कृषि उत्पादनासाठी आवश्यक असणारा घटक म्हणजे पाऊस. पाऊस जरर वेळेवर पडला तर शेतीमधून निर्माण होणारे उत्पादन हे भरपूर प्रमाणात निघते मात्र या उलट परिस्थिती जर पाऊस वेळेवर झाला नाही तर उत्पादनात घट देखील होऊ शकते.

2. बी- बियाणे

शेतीत वापरले जाणारे बी बियाणे योग्य गुणवत्तेचे नसले तरी देखील उत्पादनात अनिश्चितता निर्माण होऊ शकते त्यामुळे योग्य व प्रमाणबद्ध बी- बियाणे वापरणे गरजेचे आहे.

3. सरकारचे शेती विषयक धोरण

वेळोवेळी शासन आपले शेती विषयक धोरण जाहीर करत असते परंतु सरकारने शेती विषयक धोरण योग्य वेळी जाहीर न केल्यास शेतकऱ्यांचे आर्थिक अंदाज चुकू शकतात व त्यामुळे या क्षेत्रात अनिश्चितता निर्माण होते बराच वेळा

शासन विविध पिकांबाबत हमीभाव जाहीर करीत असते.व त्या नुसार शेतकरी पीक पद्धती ठरवीत असतो जर शासनाने हमी भाव वेळेत ठरविले नाही तर अनिश्चितता निर्माण होऊ शकते.

4. भांडवल पुरवठा

भारतातील शेती ही संपूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे त्यामुळे शेतकरी या सतत आर्थिक विवेचनात असतो त्यामुळे त्याच्याकडे योग्य असा भांडवल साठा उपलब्ध नसतो त्यामुळे त्याला योग्य वेळी बँकेकडून कर्ज पुरवठा झाला नाही तर त्याचे नुकसान होऊ शकते परंतु जर हाच भांडवल पुरवठा योग्य वेळी शेतकऱ्यांला उपलब्ध झाला तर शेती उत्पादनाबाबत अनिश्चितता निर्माण होऊ शकत नाही.

5. शेतमाल किंमत

भारतातील शेतीमध्ये उत्पादित होणारे मालाची किंमत उत्पादक असणारा संयोजक म्हणजे शेतकरी निश्चित करत नाही तर व्यापारी अशा उत्पादित मालाच्या किमती निश्चित करत असतात. त्यामुळे शेतकऱ्याला त्याने उत्पादित केलेल्या मालाला उचित किंमत मिळेल का हे माहीत नसते त्यामुळे उत्पादित झालेल्या शेतमालाला योग्य किमत मिळाली नाही तर शेतकऱ्यांला या परिस्थितीत अतोनात नुकसान सोसावे लागते.

शेतीक्षेत्रातील अनिश्चितता नियंत्रणाचे उपाय

भारतीय शेतीचा विचार केला असता शेती क्षेत्रात अनेक अनिश्चितता आपणास दिसून येतात या अनिश्चिततेचे वर मात करण्यासाठी पुढील उपायाचा वापर केल्यास या अनिश्चितता दूर होऊ शकतात.

1. शेती क्षेत्राचे विविधीकरण

शेती क्षेत्रातील ही अनिश्चितता टाळण्यासाठी शेतकऱ्याने पारंपरिक पद्धतीने पिके न घेता या पद्धतीत बदल केला तर हे धोके टाळता येणे शक्य होऊ शकते पारंपारिक पद्धतीने एक पीक पद्धतीचा वापर न करता शेतकऱ्याने बहुविध पीक पद्धतीचा वापर केला तर एखाद्या कारणाने एखादे पीक अडचणीत आले तर त्याची भरपाई इतर पिकाच्या उत्पादनाच्या माध्यमातून करता येऊ शकते याच बरोबर केवळ शेतीमधून निघणाऱ्या उत्पन्नावरच अवलंबून न राहता शेतकऱ्यांनी शेती सोबतच पूरक व्यवसाय केले तर होणारे नुकसान टाळता येऊ शकते.

2. योग्य पिकाची निवड

विविध पिकांच्या उत्पादनाचे प्रमाण,त्यांना लागणारा वेळ, उत्पादन व विक्री खर्च ,अनुभव इत्यादी बाबींचा अभ्यास करून योग्य अशी पीक पद्धती निवड केल्यास काही प्रमाणात तरी धोका व अनिश्चितता टाळता येणे शक्य आहे.

3.पीक रचनेत बदल

शेतकऱ्यांनी आपण देत असलेल्या पीक रचनेत बदल केला तर धोक्यांना व अनुसूचित दिला काही प्रमाणात आळा घालता येऊ शकतो करून दीर्घ मुदतीच्या पीक आवजी अल्पमुदती तयार होणारे पिकाचे उत्पादन घेतल्यास त्यापासून उत्पन्न महिन्यात देखील मदत मिळू शकते याचा अर्थ शेतकऱ्यांनी क्षेत्रात चाटर धोरण न अवलंबिता लवचिक धोरण स्वीकारणे आवश्यक आहे.

4. पुरेसे भाग भांडवल

शेती क्षेत्रात नैसर्गिक आपत्ती किंवा विविध आपत्ती आकाश मे अपने येण्याची शक्यता कांबळे येणाऱ्या संकटांना सामोरे जाण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे भांडवलाचा पुरेसा साठा असणे गरजेचे आहे जेणेकरून अचानक येणाऱ्या या संकटांना शेतकऱ्याला यशस्वी पुणे तोंड देता येईल.

5. पूरक उद्योगावर लक्ष केंद्रित करावे

शेतकऱ्यांनी केवळ शेती क्षेत्रावरच लक्ष केंद्रित न करता पूरक उद्योगावर देखील लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे करण शेतीही निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे शेतीमधून निघणारे उत्पादन किती निघेल याबाबत शेतकऱ्यांना शाश्वती शासन नसते त्यामुळे शेतकऱ्यांनी शेतीवर अवलंबून न राहता खरच पूरक उद्योगावर देखील लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे.

6. शेतमालाचा विमा उतरविणे

शेतकऱ्याने आपण घेत असलेल्या विविध पिकांचा विमा उतरविण्यास विम्याच्या हप्त्याच्या मोबाईल या शेतकऱ्याला किमान हमे मिळते व त्याचे नैसर्गिक व इतर

आपत्तीपासून सोरप्शन होते त्याचप्रमाणे किमान शेती उत्पन्नाच्या मुळे शेतीक्षेत्रात अस्थिरता निर्माण होण्यास एक प्रकारे मदत मिळू शकते.

7. बाजारपेठेचा अभ्यास

सर्व शेतकऱ्यांनी एकाच वस्तूचे उत्पादन केल्यास उत्पादनाच्या पुरवठ्यामध्ये वाढ होऊन त्या शेतमालाचे भाव कमी होऊ शकतात त्यामुळे आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी शेतकऱ्यांनी बाजारपेठेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे बाजारपेठेमध्ये भविष्यात कोणत्या मालाला मागणी येऊ शकते याचा विचार करून जर शेतीमध्ये उत्पादन घेतल्यास शेतकऱ्यांना फायदा होण्याची शक्यता होऊ शकते.

8. उत्पादित मालाची गुणवत्ता टिकवणे

शेतीमधून निर्माण होणाऱ्या मालाची गुणवत्ता शेतकऱ्याने टिकून ठेवली तर शेतकऱ्याला त्या मालास योग्य किंमत मिळू शकते त्यामुळे शेतकऱ्यांनी उत्पादित माल कशाप्रकारे गुणवत्तापूर्ण राहील याकडे लक्ष दिले तर शेती क्षेत्रातील अनिश्चितता टाळता येऊ शकते.

संदर्भसूची

1. डॉ. कायदे पाटील गंगाधर, कृषी अर्थशास्त्र, चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक
2. डॉ. देसाई, डॉ.भालेराव , कृषी अर्थशास्त्र आणि भारतातील शेती व्यवसाय, निराली प्रकाशन, पुणे 3. डॉ. कविमंडन विजय, कृषी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
4. डॉ. वाणी नीता, कृषी अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
5. डॉ दत्त डॉ सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, चांद अँड कंपनी लिमिटेड, दिल्ली

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-VIII Aug. 2021

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
28	डॉ. शकुंतला देवी राणा	मीडिया और बाजारवाद	111 To 114
29	मिस. रमनदीप कौर डॉ.गुरमीत सिंह	महिलाओं का सामाजिक एवं आर्थिक क्रियाकलापों के प्रतिमानो के प्रति अवधारणा का विश्लेषणात्मक अध्ययन	115 To 120
30	डॉ.व्ही.सी.ठाकुर	विमर्श की नई धारणा– स्त्री विमर्श	121 To 122
31	डॉ. शकुंतला देवी राणा	नाथ पंथ और बालकनाथ का ऐतिहासिक–सामाजिक अवदान	123 To 125
32	डॉ. मोहनन वी टी वी	एण्डन पोपॉविक तथा अनुवाद के क्षेत्र में उनका योगदान	126 To 127
33	डॉ. प्रकाश कांबळे	महात्मा फुले : बहुजन के शिक्षा साहयकर्ता	128 To 131
34	प्रा.डॉ. शोभना वि. जोशी प्रविण म. पाथरकर	निवड आधारित श्रेयांक पद्धतीची अंमलबजावणी करण्याबाबत विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शक सूचना	132 To 136
35	डॉ. युवराज पंढरीनाथ जाधव	भारतातील विदेशी गुंतवणुकीवर कोव्हिड–१९ चा झालेला परिणाम	137 To 142
36	प्रा. पदमाकर बळीराम तटाळे	महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था-विशेष संदर्भ कोल्हापूर महानगरपालिका	143 To 147
37	प्रा. डॉ. गणेश लहाने	संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील भावसौंदर्य	148 To 150
38	शंकर बालासाहेब गिरी	पंचायत राज आणि महिला आरक्षण धोरण	151 To 153
39	प्रा. तानाजी संभाजी माने	संसदीय लोकशाही आणि महिलांचा राजकारणातील सहभाग	154 To 160
40	प्रा.डॉ. शोभना वि. जोशी प्रविण म. पाथरकर	निवड-आधारित श्रेयांक प्रणाली: गुण आणि मर्यादा	161 To 165

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था- विशेष संदर्भ कोल्हापूर महानगरपालिका

प्रा. पदमाकर बळीराम तटाळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता. पन्हाळा जि. कोल्हापूर
Email.padmakartatale487@gmail.com

प्रस्तावना

भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा इतिहास पाहता हा खूप प्राचीन असल्याचा आपणास दिसून येतो. भारतात प्राचीन काळापासून यासारख्या संस्था कार्यरत असल्याचेही आपणास पहावयास मिळतात. ग्रामीण भागातील लोक एकत्र येऊन गावातील समस्यावर विचार विनिमय करीत त्यासाठी गावातील नागरिकांची सभा भरविली जात असे तिला ग्रामसभा असे म्हणत. वैदिक काळात देखील ग्रामसभेचा उल्लेख आपणास ऋग्वेदात आढळतो .ब्रिटिश सरकारच्या काळात स्थानिक स्वराज संस्थेत आमूलाग्र बदल झाले तत्कालीन ब्रिटिश शासनाने प्रथम 1850 च्या कायद्याने ग्रामपंचायतीपेक्षा मोठ्या शहरातून नगरपालिका स्थापन करण्याचा हक्क त्या त्या नगरातील लोकांना दिला. त्यानुसार स्थानिक संस्थांची निर्मिती झाली. या कायद्यानुसार महाराष्ट्रातील सातारा, वाई आदी शहरांमधून नगरपालिका स्थापन झाल्या त्यामुळे शासन व नागरी जनता यात प्रत्यक्ष संपर्क सुरू झाला . पुढे लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थेला मर्यादित स्वरूपात स्वायतता दिली. 1907 मध्ये रॉयल कमिशन ऑन डीसेंट्रलायझेसन नेमण्यात आले या आयोगाने ग्रामपंचायती मजबूत करण्याची शिफारस केली व त्यानंतर 1919 च्या भारत सरकारच्या कायद्यात कायद्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा टप्प्याटप्प्याने विकास करण्याचे धोरण जाहीर झाले त्यानुसार सर्व प्रांतामध्ये ग्रामपंचायत ,जिल्हाबोर्ड, नगरपालिका यासारखा संस्था स्थापन झाल्या या पुढील काळात भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतात लोकशाही प्रणाली विकसित करण्याच्या उद्देशाने सरकारने कल्याणकारी शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केला या संकल्पनेत केंद्र शासन, राज्य शासन आणि ग्रामपंचायतीपासून ते महानगरापर्यंतच्या सर्व स्थानिक संस्थांना स्वायत्तता प्रदान करण्यात आली.

संशोधन लेखाचा उद्देश

महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था- विशेष संदर्भ कोल्हापूर महानगरपालिका हा संशोधन लेख पुढील उद्देश समोर ठेवून लिहिण्यात आला

1. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अभ्यास करणे.
2. महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची संख्या ज्ञात करणे.
3. कोल्हापूर महानगरपालिकेच्या संदर्भात अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेख लिहित असताना यात प्रामुख्याने व्यष्टी संसोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे त्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे याबरोबरच या संशोधनासाठी दुय्यम आधारसामग्री चा वापर करून हा संशोधन लेख लिहण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची पद्धती स्वीकारण्यापूर्वी 1960 मध्ये त्यावेळचे महाराष्ट्राचे महसूल मंत्री श्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली व या समितीने आपला अहवाल 1961 मध्ये शासनाला सादर केला व हा अहवाल शासनाने मान्य करुन त्यानुसार महाराष्ट्र जिल्हा परिषद पंचायत समिती अधिनियम 1961 हा कायदा संमत केला व त्यानुसार महाराष्ट्रात 1 मे 1962 रोजी महाराट्रात पंचायत राज्याची स्थापना झाली व त्यानुसार जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती, आणि ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय पद्धती स्वीकारले गेली. नागरी भागात नगरपरिषद, महानगरपालिका, कटक मंडळे व शहर विस्तार समित्या यासारख्या संस्था स्थापन करून नागरी भागातील प्रशासन चालवले जाताना आपणास दिसून येते. कोल्हापूर महानगरपालिकेचा अभ्यास

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

करण्यापूर्वी कोल्हापूर शहरा विषयी थोडक्यात माहितीचा अभ्यास करणे या ठिकाणी आवश्यक वाटते कोल्हापूर हे महाराष्ट्रातील एक महत्वाचे शहर असून प्राचीन काळापासून दक्षिण काशी या नावाने प्रसिद्ध आहे महालक्ष्मी मंदिर आणि ज्योतिबाचे मंदिर यामुळे एक प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र म्हणून ओळखले जाते तसेच ऐतिहासिक दृष्ट्या कोल्हापूर महत्वाचे शहर असून प्राचीन काळापासून ते विविध राजघराण्याचे राजधानीचे ठिकाण होते. शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारने मुळे कोल्हापूरने नवा आदर्श निर्माण केला. कोल्हापूर हे कला, शिक्षण, उद्योग, खेळ व विशेषता कुस्ती साठी प्रसिद्ध आहे. महालक्ष्मीच्या प्रतीष्टापनेनंतर शहराचा उल्लेख करवीर असा आढळतो. त्यापूर्वी कोल्लापूर, कोल्लपूर, कोल्लगिरी, कोल्लदिगिरीपट्टन असे नावे प्रचलित होते. कोल्ल म्हणजे दरी व दर्याचे गाव म्हणजे कोल्हापूर अशी ही व्युत्पती मानली जाते.सारांश काय तर ब्रह्मपुरी, करवीर व कोल्हापूर अशी स्थल नामाची बहुविध रुपे आपणास पहावयास मिळतात. महालक्ष्मीच्या देवलयाच्या स्थापनेमुळे कोल्हापुरात धार्मिक केंद्राचे स्वरूप प्राप्त झाले त्यातूनच सांस्कृतिक व आर्थिक क्रांतीचे नानाविध रुपे प्रकट झालेले आपणास पहावयास मिळतात . कोल्हापुरात 12 ऑक्टोबर 1956 रोजी प्रथम नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. नगरपरिषदेची स्थापना झाल्यानंतर आधुनिक कोल्हापूर शहराच्या पद्धतशीरपणे विकास होण्यास प्रारंभ झाला. 1939 ते 1945 हा कालावधी नगरपालिकेच्या इतिहासात सुवर्णाक्षराने लिहिण्यासारखा आहे या काळात नागरी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात वैशिष्ट्यपूर्ण परिवर्तन घडून आले मात्र 1941 मध्ये झालेल्या त्रेवार्षिक निवडणूकीत स्थानिक स्वराज्य संघ ही संस्था स्थापन करण्यात आली. त्यात भाई माधवराव बागल,गोविंदराव कोरगावकर रत्नाप्पा कुंभार या तिघांचे नियंत्रण मंडळ स्थापन करण्यात आले. कोणताही भेद न करता जनतेचे निरपेक्ष सेवा करणे हे या संघाचे धेय होते इतर कोणतेही राजकीय संस्थेची या संघाचा संबंध नव्हता दरबारने स्थानिक स्वराज्याचे जेवढे हक्क जनतेच्या हवाली केले आहेत त्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेणे हे आपल्या संघाचे कर्तव्य वाटते असे या संघाच्या जाहीरनाम्यात म्हटले आहे .1954 ते 1971 हा कालखंड कोल्हापूर शहराच्या गतिमान विस्ताराचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो या काळात नगरपालिका वेगाने महानगरपालिकेकडे वाटचाल करताना आढळते 1960 साली नगरपालिकेत 44 सदस्य कार्यरत असल्याची नोंद आहे त्यापैकी 37 सर्वसाधारण, तीन मागास वर्गासाठी राखीव व 4 स्त्रीयासाठी राखीव आसल्याचे आढळते. 1956- 57 सालापासून शहरात रस्त्याचे जाळे तयार झाले, आवश्यक तेथे नवीन पूल उभारण्यात आले, पाणी पुरवठा व्यवस्था कार्यक्रम करण्यात आले ,नवनवीन मार्केट ,उद्याने उभारून शहराच्या सौंदर्यात भर टाकण्यात आली याचाच परिणाम म्हणून कोल्हापूर शहरात उदयोगप्रियता वाढीस लागून यांत्रिकीकरणाचे नवे युग सुरू झाले उदयम नगरीच्या विशाल परिसर यंत्रसामुग्री व सुटे भाग यांच्या निर्मिती कार्यात मग्न राहिला. कोल्हापूर उद्योग वसाहतीतील उत्पादने अनेक आशियाई, आफ्रिका देशात निर्यातही होऊ लागले. कोल्हापूर शहराच्या औद्योगिक वाटचालीत नगरपालिकेला वारंवार साहय्याभूत असे कार्य केले. याच कालखंडात 1962 साली राधाकृष्णन यांच्या हस्ते शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना झाली व कोल्हापूर हे प्रगत शैक्षणिक पुनर्रचनेचे केंद्र म्हणून उदयास आले. या काळात अशा प्रकारेनगरपालिकेच्या सहयोगाने औद्योगिक व शैक्षणिक पूर्णरचनेत हातभार लागला. डिसेंबर 1972 मध्ये नगरपरिषद मंडळ बरखास्त करण्यात आले व त्याचे महानगरपालिकेत रूपांतर झाले. शहराची वाढती लोकसंख्या व वाढत्या नागरी समस्या सोडविण्यासाठी नगरपालिका ही काळाची गरज होती 1972 ते 1978 या काळात द्वारकानाथ कपूर ,श्री ना. मा.देवस्थळे ,श्री डी. टी.जोसेफ, श्री वी.ना. माखिजा यांनी प्रशासक या नात्याने कार्य पाहिले 1960च्या नगर विकास योजनेनुसार नगररचनाशास्त्राच्या आधारे उपनगराची रचना करण्यात आली.विकासयोजना राबविताना विस्थापित झालेल्या नागरिकांचे पुनर्वसन करण्याचा कार्यक्रम देखील या वेळी अमलात आणला गेला.

1978 मध्ये खऱ्या अर्थाने पहिले लोकनियुक्त महानगरपालिका अस्तित्वात आली या काळात श्री बाबासाहेब कसबेकर, नानासाहेब यादव, द न कनेरकर, बाबुराव पारखे, सुभाष राणे यांनी महापौर या नात्याने कोल्हापूर शहराच्या विकासात सिंहाचा वाटा उचलला आहे.

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था

महाराष्ट्रात सध्या ग्रामीण व नागरी भागात खालील प्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्य करताना दिसून येतात

ग्रामीण	संख्या	नागरी	संख्या
जिल्हा परिषद	33	महानगरपालिका	27
पंचायत समिती	351	नगरपरिषद	237
ग्रामपंचायत	27896	कटक मंडळे	07

वरील आकडेवारीचा विचार करता सध्या महाराष्ट्रात 33 जिल्हा परिषदा, 351 पंचायत समिती व 27896 ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे काम चालू आहे तर 27 महानगरपालिका 237 नगरपरिषद वसाहत कटक मंडळाच्या माध्यमातून नागरी भागात प्रशासन चालवले जात असल्याचे आपणास दिसून येते.

1993 सालच्या घटनादुरुस्ती होऊन स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला त्यामुळे त्यांना संविधानाचे संरक्षण मिळाले स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्थानिक शासन हा विषय राज्य सूचीत समाविष्ट केला होता त्यामुळे नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर राज्य शासनाचे नियंत्रण अधिक प्रमाणात होते त्यामुळे राज्य शासनाच्या इच्छेप्रमाणे नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कारभार चालत असे त्यामुळे नागरिकांनी सर्व संस्थांना अधिक स्वायत्तता व बळकटी मिळवून देणे गरजेचे झाले

कोल्हापूर महानगरपालिका

कोल्हापूर शहराचा विकास लक्षात घेऊन शासनाने 15 डिसेंबर 1972 रोजी नगरपालिकेचे महानगर्पालिकेत रूपांतर केले.त्यामुळे हा नागरिक प्रशासनातील महत्त्वपूर्ण टप्पा कोल्हापूर शहराने पार केलेला आपणास दिसून येतो. महानगरपालिकेच्या निर्मितीमुळे शहराच्या विकासाला एक नवीन दिशा प्राप्त झाली.1978 मध्ये खऱ्या अर्थाने पहिले लोकनियुक्त महानगरपालिका अस्तित्वात आली बाबासाहेब कसबेकर 1978 ते 1979 मध्ये पहिले महापौर बनले

कोल्हापूर जिल्ह्यात सध्या 9 नगरपरिषदा कार्यरत असून इचलकरंजी येथील नगर परिषदेत सर्वाधिक नगरसेवक असल्याचे दिसून येते कोल्हापूर जिल्ह्यातील नगरपरिषदेच्या दर्ज्याचा विचार करता इचलकरंजी नगरपरिषद अ दर्जाची नगरपालिका असून जयसिंगपूर नगरपरिषदेच्या दर्जा ब हा आहे इतर नगरपरिषदेचा विचार करता त्यात पन्हाळा, गडहिंग्लज, मुरगुड, पेटवडगाव मलकापूर, कुरुंदवाड, कागल या नगरपरिषदेचा क हा दर्जा आहे. नगारपरिषदेचा हा दर्जा तेथील लोकसंखेवर अवलंबूनअसतो.

महानगरपालिकेची रचना

महानगरपालिका ही एक निगम विकास (एक व्यक्ती भूत) संस्था असून तिला कायद्याने स्वतंत्र अस्तित्व असते तिला स्वतःचे नाव, नावाचा शिक्का असतो तिला संपत्ती संपादन करण्याचा,विल्हेवाट लावण्याचा आणि करार करण्याचा अधिकार असतो महानगरपालिकेला दुसऱ्यावर दावा दाखल करू शकते आणि तिच्यावर इतरांना दावा दाखल करता येतो. महानगरपालिकेच्या रचनेचा अभ्यास करताना पुढील घटकांचा विचार करणे गरजेचे आहे

परिषद

प्रत्येक महानगरपालिकेत एक परिषद असते परिषदेतील सदस्यांची संख्या ही त्या शहराच्या लोकसंख्येवर अवलंबून असते राज्य निर्वाचन मंडळ प्रत्येक महानगरपालिकेची सदस्य संख्या निश्चित करून देते सदस्य संख्या निश्चित झाल्यानंतर लोकसंख्येच्या समान तत्त्वावर शहराचे विविध प्रभाग पाडण्यात येतात एका प्रभागातून एकच प्रतिनिधी निवडला जातो ही निवड प्रत्यक्ष गुप्त मतदान पद्धतीने होत असते ज्या नागरिकाचे वय 18 वर्षे पूर्ण असते त्या त्याला महानगरपालिकेच्या निवडणुकीत मतदान करण्याचा अधिकार असतो मुंबई प्रांतिक महानगरपालिका अधिनियम 1949 अन्वये राज्य निर्वाचन आयोग महानगरपालिकेची सदस्य संख्या निश्चित करते कोल्हापूर महानगरपालिकेच्या विचार करता महानगरपालिका सदस्य संख्या आहे 81 एवढी असलेली आपणा दिसून येते.

नामनिर्देशित सदस्य

महानगरपालिकेत नामनिर्देशित सदस्यांची संख्या ही जास्तीत जास्त पाच एवढी असते या नियुक्त होणाऱ्या सदस्यांना महानगरपालिकेच्या प्रशासनाचे ज्ञान व अनुभव असणे आवश्यक असते नामनिर्देशित सदस्य हे महानगरपालिकेच्या बैठकीस उपस्थित राहू शकतात परंतु त्यांना मतदानाचा हक्क नसतो महानगरपालिकेच्या निवडून द्यवायच्या एकूण जागेपैक्की राज्य निवडणूक मंडळ ठरवून देईल तेवढ्या जागा अनुसूचित जाती, जमाती ,नागरिकांचा मागास प्रवर्ग आणि महिला यांच्यासाठी आरक्षित केल्या जातात. महानगरपालिकेच्या ½ जागा महिलांसाठी राखीव ठेवल्या जातात.

महानगरपालिकेचे पदाधिकारी

महापौर व उपमहापौर हे पद महानगरपालिकेत असते महापौर हे महानगरपालिकेतील सर्वात श्रेष्ठ पद मानले जाते तो महानगरपालिकेचा राजकीय प्रमुख असतो. महापौरांची निवड ही निर्वाचित सदस्यांच्या पहिल्या बैठकीत होते. सर्व निर्वाचित सदस्य आपल्या मधून एकाची महापौर आणि आणखी एकाची उपमहापौर म्हणून निवड करतात.

सभागृहाचा नेता आणि विरोधी पक्ष नेता

सभागृहाचा नेता आणि विरोधी पक्ष नेता ही दोन्ही पदे महानगरपालिकेत निर्माण केले जातात. महानगरपालिकेच्या

निर्वाचित सदस्यात ज्या पक्षाचे संख्याबळ मोठे असते त्या पक्षाच्या नेत्याला सभागृहाचा नेता केला जातो त्यास महापौर मान्यता देतात तर महानगरपालिकेत सर्वात मोठे संख्याबळ असलेल्या विरोधी पक्ष्याच्या नेत्याला विरोधी पक्ष नेता म्हणून महापौर मान्यता देत असतात.

नगर आयुक्त

मुंबई प्रांतिक महानगरपालिका अधिनियम 1949 च्या कलम 36 मध्ये नगर आयुक्त यांच्या नियुक्तीची तरतूद केलेली आहे तसेच त्याची नेमणूक करण्याचा अधिकार राज्य शासनाला असतो. नगर आयुक्त हा महानगरपालिकेच्या मुख्य कार्यकारी प्रमुख म्हणून काम करीत असतो त्यामुळे तो महानगरपालिकेत सर्वोच्च अधिकारी बनलेला असतो परंतु काही वेळेस महानगरपालिकेत आयुक्त व महापौर यांचे जमत नाही त्यासाठी महापौरांनी लोकप्रतिनिधी आणि महापौरांच्या पक्षीय राजकारणापासून अलिप्त राहून कार्य करणे गरजेचे असते.

महानगरपालिकेच्या समित्या

महानगरपालिका नागरी प्रशासनातील एक महत्वाची संस्था असते महानगरपालिकेचा कारभार हा विविध समितीच्या माध्यमातून चालवल्या जातो त्यात

1.स्थायी समिती

प्रत्येक महानगरपालिकेत मुंबई प्रांतिक महानगरपालिका अधिनियम 1949 अन्वये कलम 20 प्रमाणे ही समिती स्थापन केली जाते या समितीत 16 सदस्य यांचा समावेश असतो दरवर्षी या समितीचे निम्मे सदस्य निवृत्त होतात व तेवडेच नवीन सदस्य परत घेतले जातात त्यामुळे ही समितिअखंडपणे काम करणारी समिती म्हणून ओळखले जाते.

2.परिवहन समिती

महानगरपालिकेने परिवहन उपक्रम संपादन किंवा स्थापन केला असेल तर तो चालवण्यासाठी परिवहन समितीची स्थापना केली जाते. परिवहन समिती मध्ये महानगरपालिकेचे 13 सदस्य असतात त्यांची निवड ही महानगरपालिकेच्या सदस्या मधूनच केली जाते .स्थायी समितीचा अध्यक्ष हा या समितीचा पदसिध्द सदस्य असतो तर इतर सदस्य हे ज्या व्यक्तीला प्रशासनाचे किंवा परिवहनाचा अनुभव आहे अशा सदस्या मधून त्यांची निवड केली जाते या समितीचे ½ सदस्य हे दर दोन वर्षांनी निवृत्त होतात व तेवडेच नवीन सदस्य घेतले जातात.

3.प्रभाग समिती महानगरपालिकेच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रभाग समित्या स्थापन केल्या जातात. एकाच प्रभाग समितीत समाविष्ट करण्यात प्रभाग सलग असावे लागतात .कोणत्या प्रभाग समितीत कोणत्या प्रभागाचा समावेश करायचा यासंबंधी चा अधिकार महानगरपालिकेला देण्यात आला आहे. प्रभाग समिती चा कार्यकाल हा पाच वर्षाचा असतो.

4.विशेष व तदर्थ समिती

महानगरपालिका वेळोवेळी विशेष समितीची स्थापना करू शकते. उदाहरणात महिला व बालकल्याण या समितीत 75 टक्के सदस्य हे निर्वाचित महिला सदस्यातून असावे लागतात .तदर्थ समिति स्थापन करताना महानगरपालिका आपल्या सदस्यातून वेळोवेळी तिला योग्य वाटतील तेवढ्या पालिका सदस्याचा समावेश असलेल्या समित्या नेमून शकतात परंतु महानगरपालिकेच्या विशेष समित्या व तदर्थ समिती यांची एकूण संख्या पाच पेक्षा जास्त असू शकत नाही.

महानगरपालिकेचे कार्य

आधुनिक काळात शहरीकरणाचा वेग वाढल्यामुळे त्यातच शहराची लोकसंख्या वाढत असल्याने नागरी प्रशासन अधिक व्यापक बनलेले आहे. नागरिकांच्या जीवनाशी निगडित असलेल्या दैनंदिन गरजांची पूर्तता करणेयाची जबाबदारि महानगरपालिककेवर येऊन पडलेली आहे. सामन्यातहा महानगरपालिकेला दोन प्रकारचे कार्य पार पाडावे लागतात त्यात मुंबई प्रांतिक महानगरपालिका अधिनियम 1949 कलम 63 नुसार अनिवार्य कार्य व कलम 66 ऐच्छिक कार्य करावे लागतात महानगरपालिकेला अनिवार्य कार्य पार पाडावेच लागतात परंतु महानगरपालिकेने ऐच्छिक कार्य केलेच पाहिजेत असे बंधन नसते ज्या महानगरपालिकेची आर्थिक स्थिती उत्तम आहे ती महानगरपालिका ऐच्छिक स्वरूपाचे कार्य करू शकते एखादी महानगरपालिका अनिवार्य कार्य करण्यास असमर्थ असेल किंवा ते कार्य पार पाडण्यात कुचराई करत असेल तर राज्य शासन ती महानगरपालिका बरखास्त करू शकते.

थोडक्यात, महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या 30 टक्के लोक हे महानगरपालिका क्षेत्रात राहतात. याचाच अर्थ महाराष्ट्रातील एक चतुर्थांश लोक महानगरपालिका क्षेत्रात राहतात. त्यामुळे त्यांच्या समस्या सोडवण्याची जबाबदारी ही महानगरपालिकेवर येऊन पडते परंतु वाढता खर्च आणि घटक जाणारे उत्पन्न या बाबीचाविचार करता महानगरपालिकेला वारंवार राज्य शासनाकडे हात पसरावे लागतात तेव्हा अशा

काळात या महानगरपालिकांना पुरेशा प्रमाणात वित्त पुरवठा होणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

1. बी. बी.पाटील, उर्मिला चव्हाण, महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, फडके प्रकाशन कोल्हापूर 2020.
2. पी .बी पाटिल महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, के सागर पब्लिकेशन, पुणे ,2012
3. दर्शनकार अर्जुनराव, पंचायतराज आणि नागरी प्रशासन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद 1992
4. गोविंद यमलवाड, स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन नांदेड, 2001
5. कि. का. चौधरी, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर ,कोल्हापूर जिल्हा, महाराष्ट्र शासन 1989
6. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा कोल्हापूर, जिल्हा सांख्यिकीसंचालनालय, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, कोल्हापूर , 2019

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

वर्ष : 14, अंक : 11

नव निकष

हिन्दी साहित्य के नव उत्कर्ष, नव संचेतना
और नव भावबोध की प्रतिनिधि मासिकी

जुलाई 2021 आषाढ़-श्रावण वि. संवत 2078

₹ 25

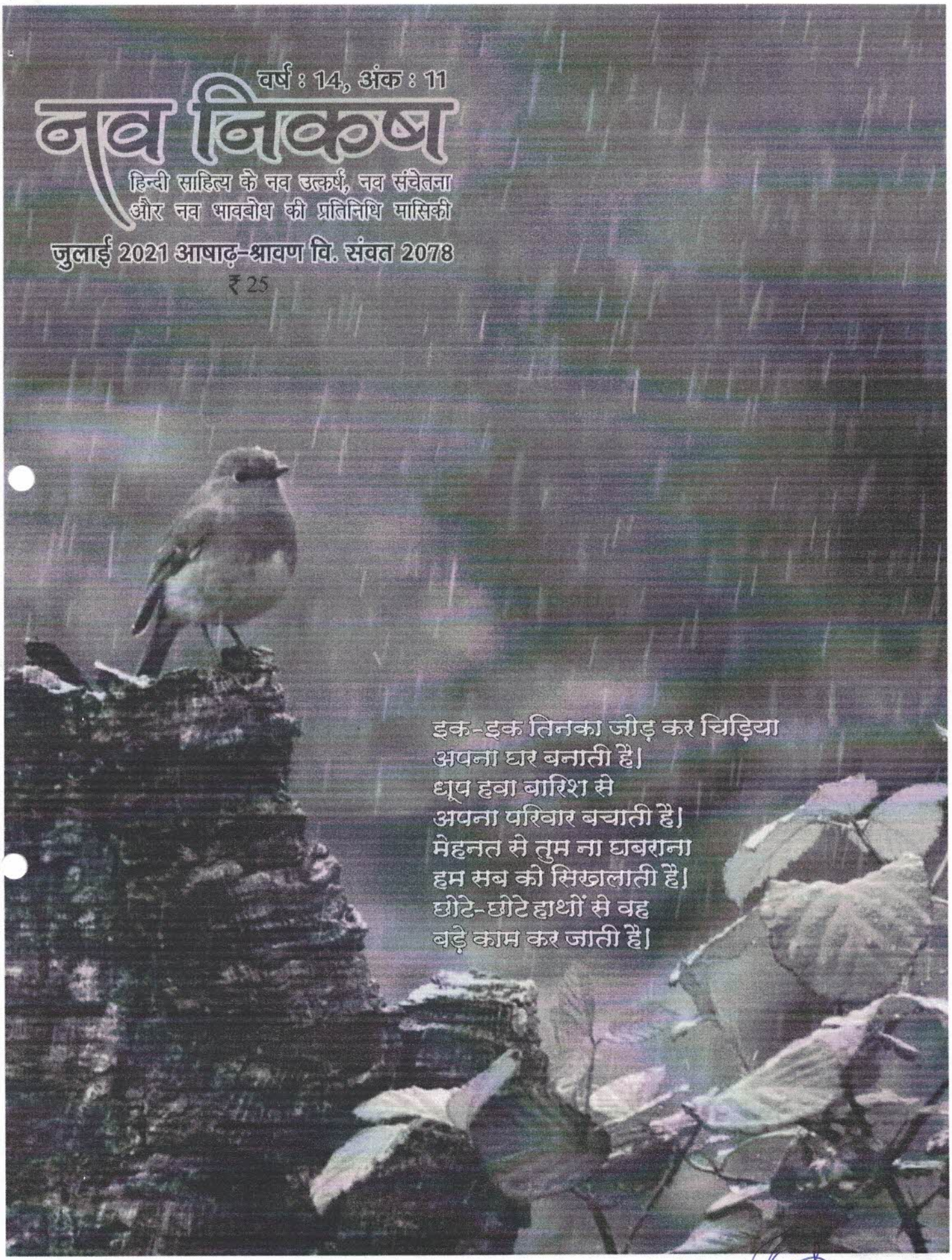

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

नव निकष

हिन्दी साहित्य के नव उत्कर्ष, नव संचेतना
और नव भावबोध की प्रतिनिधि मासिकी

वर्ष-१४, अंक-११, जुलाई २०२१ आषाढ़-श्रावण वि.संवत् २०७८

प्रधान संपादक
डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय
09452694078

संपादक
अशोक पाण्डेय
7080203002

निदेशक
गिरिधर शर्मा
09412057087

संयुक्त संपादक
डॉ. प्रमिला अवस्थी
09415481143

सहायक संपादक
डॉ. बालगोविन्द द्विवेदी
09415735168

प्रबन्धक विपणन
राजेन्द्र विजन
09412001792

संवाद प्रमुख
नई दिल्ली-एस.एस.'जाह्नवी'
इलाहाबाद-डॉ. कंचन पाण्डेय

शोध संपादक
डॉ. आशीष पाण्डेय
09415000808

आवरण
यशवंत दत्ता
09358321592

*सभी पद अवैतनिक व स्वान्तः सुखाय हैं।

प्रधान कार्यालय
नव निकष
101, गाँधीग्राम, त्रिमूर्ति मंदिर
जी.टी. रोड, कानपुर-208007
e-mail : **navnikash@gmail.com**
printartoffset@gmail.com
awasthipramila@gmail.com

लखनऊ कार्यालय
714-ए, ई-ब्लॉक कस्माण्डा हाउस
हजरतगंज, लखनऊ-226001

देहरादून कार्यालय
एस-1, द्वितीय तल, जे. एन. प्लाजा काम्प्लेक्स
हरिद्वार रोड, देहरादून-248001

'नव निकष' पढ़ने के लिए
www.navnikash.com
पर लॉगऑन करें।

सहयोग

वार्षिक	-	275 ₹
पंचवार्षिक	-	1200 ₹
दस वार्षिक	-	2200 ₹
आजीवन	-	12000 ₹
संरक्षक	-	20000 ₹

सदस्यता शुल्क बैंक ड्राफ्ट/चेक 'नवनिकष' के नाम से अथवा मनीआर्डर द्वारा
प्रधान सम्पादकीय कार्यालय को प्रेषित करें अथवा 'नवनिकष' के खाते में सीधे जमा करें
'नवनिकष' खाता सं. **34302899172** स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया, सिटी ब्रांच, उन्नाव
IFS Code SBIN0010897

नव निकष

हिन्दी साहित्य के नव उत्कर्ष, नव संचेतना और नव भावबोध की प्रतिनिधि मासिकी

वर्ष-१४, अंक-११, जुलाई २०२१ आषाढ़-श्रावण वि.संवत् २०७८

आई.एस.एस.एन-०६७५-०८२७

३	**आत्मनेपद**	- डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय
	कसौटी पर किरदार	
४	भगवान राम के सर्वश्रेष्ठ दूत हनुमान	- अशोक पाण्डेय
	साहित्य/शोध चिंतन	
६	संतों की साधना पद्धति : कबीर के संदर्भ में	- बृजेन्द्र कुमार सिंघल
११	महात्मा शेख़ सादी की जीवनी प्रेमचन्द्र की कलम से	- डॉ. प्रशान्त सिंह
१५	प्रशंसा के व्यामोह में उलझा पंजाब का हिन्दी साहित्य	- अनिल कुमार पाण्डेय
१८	'सरकार का घड़ा' में चित्रित धार्मिक व्यंग्य	- नितीन विट्ठल पाटील
	साक्षात्कार	
२१	हिन्दी लेखक लेखन के बल पर जीवन यापन नहीं कर सकता : रूपसिंह चंदेल	- संगीता राजपूत
	आत्मकथा अंश	
२६	आप बड़े अबेर आये	- उद्भ्रांत
	कहानी / लघु कथा	
२६	राजा भोज का सपना	- राजा शिवप्रसाद 'सितारे हिन्द'
३४	टोकरी भर यादें	- डॉ. रंजना जायसवाल
३५	कभी किसी को मुकम्मल जहां नहीं मिलता	- शेष नारायण सिंह
३७	राम की चिरई राम के खेत	- सूर्य प्रकाश मिश्र
३६	किस्मत तेरे ढंग निराले	- सियाराम पाण्डेय 'शांत'
	कविता	
१४	हम संभलने लगे हैं	- डॉ. योग्यता भार्गव
१७	पेड़ एक यह कॉलोनी का	- ओम धीरज
२५	उनकी सपनों में आती है नजर बस कुर्सियां	- धर्मेंद्र गुप्त
३४	मूलधन के साथ ब्याज	- नरेश अग्रवाल
३६	आग की आत्मा	- डॉ. आरसु
३८	हमारे जिस्म नंगे हैं, हमारे पेट खाली हैं	- जय चक्रवर्ती
४३	साथ-साथ	- देवेन्द्र कुमार मिश्र
	पुस्तक समीक्षा	
४२	आम आदमी की समस्या, समझौतों और सुधार के आग्रह का कथाई दस्तावेज 'पिंजरा'	- मोहम्मद आरिफ़
४४	साहित्य संस्कृति और भाषा : मानवीय मूल्यों का पुंज	- गुर्रमकोंडा नीरजा
४६	पं. राधेश्याम कथावाचक 'रंगायन' : सम्पादन की सार्थकता	- डॉ. वेदप्रकाश अमिताभ
४७	मानवीय मूल्यों को स्थापित करती लघुकथाएँ	- दीपक गिरकर
४८	**परस्मैपद**	

पत्रिका में प्रकाशित विचार लेखकों के हैं। सम्पादक की सहमति आवश्यक नहीं है।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kal
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

95 96

VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAY, KALE
VPM
Arts, Commerce & Science

नव निकष

हिन्दी साहित्य के नव उत्कर्ष, नव संचेतना और नव भावबोध की प्रतिनिधि मासिकी

वर्ष-१४, अंक-११, जुलाई २०२१ आषाढ़-श्रावण वि.संवत् २०७८

आई.एस.एस.एन-०९७५-०८२७

३	आत्मनेपद	- डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय
	कसौटी पर किरदार	
४	भगवान राम के सर्वश्रेष्ठ दूत हनुमान	- अशोक पाण्डेय
	साहित्य/शोध चिंतन	
६	संतों की साधना पद्धति : कबीर के संदर्भ में	- वृजेन्द्र कुमार सिंघल
११	महात्मा शेख़ सादी की जीवनी प्रेमचन्द्र की कलम से	- डॉ. प्रशान्त सिंह
१५	प्रशंसा के व्यामोह में उलझा पंजाब का हिन्दी साहित्य	- अनिल कुमार पाण्डेय
१८	'सरकार का घड़ा' में चित्रित धार्मिक व्यंग्य	- निर्तान विट्ठल पाटील
	साक्षात्कार	
२१	हिन्दी लेखक लेखन के बल पर जीवन यापन नहीं कर सकता : रूपसिंह चंदेल	- संगीता राजपूत
	आत्मकथा अंश	
२६	आप बड़े अवेर आये	- उद्भ्रांत
	कहानी / लघु कथा	
२९	राजा भोज का सपना	- राजा शिवप्रसाद 'सितारे हिन्द'
३४	टोकरी भर यादें	- डॉ. रंजना जायसवाल
३५	कभी किसी को मुकम्मल जहां नहीं मिलता	- शेष नारायण सिंह
३७	राम की चिरई राम के खेत	- सूर्य प्रकाश मिश्र
३९	किस्मत तेरे ढंग निराले	- सियाराम पाण्डेय 'शांत'
	कविता	
१४	हम संभलने लगे हैं	- डॉ. योग्यता भार्गव
१७	पेड़ एक यह कॉलोनी का	- ओम धीरज
२५	उनकी सपनों में आती है नजर बस कुर्सियां	- धर्मेंद्र गुप्त
३४	मूलधन के साथ ब्याज	- नरेश अग्रवाल
३६	आग की आत्मा	- डॉ. आरसु
३८	हमारे जिस्म नंगे हैं, हमारे पेट खाली हैं	- जय चक्रवर्ती
४३	साथ-साथ	- देवेन्द्र कुमार मिश्र
	पुस्तक समीक्षा	
४२	आम आदमी की समस्या, समझौतों और सुधार के आग्रह का कथाई दस्तावेज 'पिंजरा'	- मोहम्मद आरिफ़
४४	साहित्य संस्कृति और भाषा : मानवीय मूल्यों का पुंज	- गुर्रमकोंडा नीरजा
४६	पं. राधेश्याम कथावाचक 'रंगायन' : सम्पादन की सार्थकता	- डॉ. वेदप्रकाश अमिताभ
४७	मानवीय मूल्यों को स्थापित करती लघुकथाएँ	- दीपक गिरकर
४८	परस्मैपद	

पत्रिका में प्रकाशित विचार लेखकों के हैं। सम्पादक की सहमति आवश्यक नहीं है।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

शोध चिंतन

'सरकार का घड़ा' में चित्रित धार्मिक व्यंग्य

● नितीन विट्ठल पाटील

यज्ञ शर्मा ने 'सरकार का घड़ा' व्यंग्य संग्रह में धार्मिक क्षेत्र में फैली विसंगतियों को व्यंग्य बाणों से आहत करने की कोशिश की है। इन्होंने धर्मांधता, सांप्रदायिकता, साधु-महात्माओं के गलत आचरण, धार्मिक कर्मकांड एवं अंधविश्वास तथा धर्म की आड़ में चल रही राजनीति आदि को समाज के सामने उजागर करते हुए जनता को इनसे सचेत कराने का प्रयास किया है। साथ ही धार्मिक क्षेत्र में व्याप्त उलझनों और बुराइयों के लिए जनता की अज्ञानता को भी व्यंग्य के कठघरे में खड़ा कर दिया है।

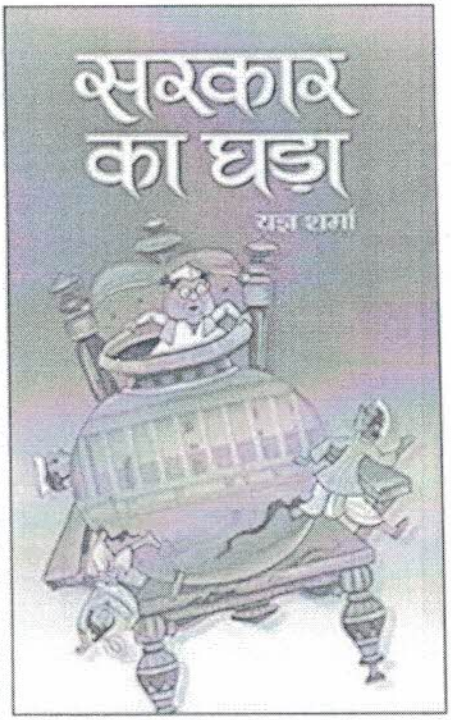

हमारे देश में विविध धर्म और संप्रदाय देखने को मिलते हैं। प्रत्येक धर्म की विचारधारा अलग-अलग दिखाई देती है। सभी धर्मों की जड़ में मानवता बसी हुई है। धर्म मनुष्य के जीवन जीने का केवल एक जरिया है। जिससे एक विशिष्ट समुदाय के लोगों का जीवन संचालित होता है। किंतु आज सभी धर्म अपने कर्तव्यों से भटक चुके हैं। सभी धर्मों ने धार्मिक सिद्धांतों, मूल्यों और आदर्शों को तिलांजलि देकर मानव-मानव के बीच दीवारें खड़ी कर दी हैं। आज हर मनुष्य अपनी धर्मांधता के कारण दूसरे धर्म को कम आँकने लगा है। आजाद भारत में समाज को धर्म के विकृत रूपों का सामना करना पड़ रहा है। कुछ असामाजिक तत्त्व अपने स्वार्थों को अंजाम देने के लिए लोगों में धार्मिक हिंसा भड़का रहे हैं। लोगों के आस्था और विश्वास के साथ खिलवाड़ कर रहे हैं। कितने सारे धर्म के ठेकेदार धर्म की दुकानें खोलकर जनता का खून चूसने लगे हैं। भोली-भाली जनता की अज्ञानता का फायदा उठाकर धार्मिक विद्वेष बढ़ा रहे हैं। आज के इस वैज्ञानिक युग में भी जनता धार्मिक कर्मकांड और अंधविश्वास के मायाजाल में फँसने लगी है। वर्तमान समय में भारत की सभी राजनीतिक पार्टियाँ धर्म के आधार पर वोट बैंक हासिल करने में जुटी हुई हैं। इन बिगड़े हालातों में एक सजग व्यंग्यकार अपने आपको अलग कैसे रख सकता है। वह व्यंग्य के सहारे समय से मुठभेड़ करता नजर आता है। यज्ञ शर्मा इस कसौटी पर खरे उतरते हैं। इन्होंने अपने व्यंग्य निबंधों के सहारे धार्मिक क्षेत्र में व्याप्त विसंगतियों को उजागर करने की कोशिश की है।

यज्ञ शर्मा एक सशक्त व्यंग्यकार के रूप में ख्याति प्राप्त कर चुके हैं। उनका 'सरकार का घड़ा' व्यंग्य संग्रह काफी चर्चित रह चुका है। इन्होंने अपने जीवनानुभावों को अपनी रचनाओं में पिरोने की कोशिश की है। यज्ञ जी ने मनुष्य जीवन में व्याप्त विभिन्न समस्याओं को व्यंग्य का विषय बनाया है। इन्होंने राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा साहित्यिक क्षेत्रों में फैली विसंगतियों को समाज के सामने प्रस्तुत करने का काम किया है। वे अपनी कलम के माध्यम से वेदनाओं और पीड़ाओं का डटकर मुकाबला करते दिखाई देते हैं। यज्ञ जी विसंगतियों का मजाक उड़ाकर केवल हास्य निर्माण करना नहीं चाहते हैं वे पाठक के मन में बदलाव की भावना को जागृत करना चाहते हैं। इस संदर्भ में 'व्यंग्य यात्रा' पत्रिका में महालक्ष्मी दुबे लिखती हैं-"अपने व्यंग्य क्षेत्र में यज्ञ शर्मा आपको गुदगुदाते हैं, मगर काटें से...एक तरफ हँसी फूटती है और दूसरी तरफ टीस की एक रेखा भी खिंचती चली जाती है। पता नहीं इन्हें व्यंग्यकार कहा जाना चाहिए या व्यथाकार" यज्ञ शर्मा ने अपने 'सरकार का घड़ा' व्यंग्य संग्रह में धर्म के बदलते रूप को चित्रित कर लोगों में जागृति लाने का प्रयास

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

किया है। इन्होंने धार्मिक क्षेत्र में व्याप्त बुराइयों, कमजोरियों, समस्याओं और विडंबनाओं पर व्यंग्य के अत्यंत नुकीले प्रहार किए हैं। धर्म का विकृतीकरण यज्ञ जी की अस्वस्थतता को बढ़ाकर व्यंग्य को जन्म देने लगा है।

आज हर तरफ धर्म के अंधे भक्त दिखाई देने लगे हैं। जिससे लोगों में अनाम दूरियाँ पैदा होने लगी हैं। इन्सानियत और शांति का संदेश देने वाले धर्म खून की नदियाँ बहाने में विश्वास करने लगे हैं। अध्यात्म को दूर रख धार्मिक कड़वाहट को गले लगाया जा रहा है। धर्म की रक्षा के नाम पर लोग हाथों में बंदूक और तलवार लेकर घूम रहे हैं। कई असामाजिक तत्त्वों ने धर्मांधता को बढ़ावा देने के लिए धार्मिक पाठशालाएँ खोलकर रखी हैं। यहाँ पर युवाओं के मन में धार्मिक कट्टरता और संकुचित मानसिकता को जन्म दिया जाता है। जिससे आज विश्व को आतंकवाद का सामना करना पड़ रहा है। आतंकवादी दूसरों को मारकर स्वर्ग की अपेक्षा करने लगे हैं। इस संदर्भ में यज्ञ शर्मा 'धर्म बंदूकवाला' व्यंग्य निबंध में व्यंग्य की तीखी मार करते हुए लिखते हैं-"आतंकवादियों की सोच बहुत सीधी होती है। उनके विचार में गोली चलाने से धर्म चलता है और इस बात से कोई फर्क नहीं पड़ता कि गोली किसे लगी किसी विरोधी को लगी या किसी मासूम को लगी। ध्यान बस इतना रखना चाहिए कि कोई भी गोली बेकार न जाए, किसी-न-किसी को लगे जरूर। गोली लगने से जमीन पर खून फैल जाता है। खून फैलने से धर्म फैलता है। खून की चमक से धर्म का रूप चमकने लगता है। खून धर्म का हेल्थ फूड है, ताकत की गोली है, वियाग्रा है।"[४] यहाँ पर व्यंग्यकार ने धर्म के नशेड़ियों का पर्दाफाश कर उनके गलत मनसूबों को जनता के सामने रखने की कोशिश की है।

भारत में साधु-संतों की बहुत बड़ी परंपरा रही है। जिन्होंने नैतिकता के रास्ते पर चलकर पूरे संसार को सत्य और शांति का संदेश दिया। साधु-संतों का आचरण समाज के लिए अनुकरणीय और आदर्शवत होना चाहिए। समाज को योग्य दिशा-निर्देशन करने में उनकी महत्त्वपूर्ण भूमिका होनी चाहिए। लेकिन वर्तमान समय में स्वयंघोषित साधु-संतों की बाढ़ सी आ गई है। उनका आचरण और व्यवहार निंदनीय बन चुका है। ईश्वर का नाम लेकर ये लोग अपनी धार्मिक दुकानें चला रहे हैं। दूसरों को मोह माया से दूर रहने का संदेश देने वाले आज के साधु-संत लाखों-करोड़ों रुपए जमा करके ऐय्याशी की जिंदगी गुजार रहे हैं। आए दिन साधु लोग अपने-अपने स्वार्थों को अंजाम देने के लिए एक-दूसरे से लड़ाई-झगड़े करते भी नजर आ रहे हैं। उनके मठ और आश्रम जनता की अज्ञानता का फायदा उठाकर उनको दोनों हाथों से लूट रहे हैं। इन जगहों पर मानव सेवा की जगह धन सेवा को महत्ता प्राप्त हो चुकी है। साधुओं के इस अनैतिक आचरण पर व्यंग्य का कठोर प्रहार करते हुए यज्ञ शर्मा 'दास मलूका कह गए' व्यंग्य निबंध में लिखते हैं-"साधुओं के आश्रमों में दरिद्र नारायण का स्वागत होता है क्या? वहाँ तो नगद नारायण का स्वागत होता है। मठों के पास इतनी संपत्ति हो गई है कि कब्जे के लिए महंतों में मुकदमेबाजी होती है, मारपीट होती है हत्याएँ तक हो जाती हैं। जिस पैसे के लिए झगड़ा होता है, अगर वह मठ बनाने के बजाय गरीब इनसानों की सेवा में लगाया होता तो ये सब झंझट नहीं होते और दूसरे धर्म के लोगों को तुम्हारे गरीबों को फुसलाने का अवसर भी नहीं मिलता। लेकिन साधु यह सब क्यों करेंगे? वे तो गंगा में पहले कौन नहाएगा, इस बात पर झगड़ा करेंगे। जैसे कि दूसरा पहले नहा लेगा तो गंगा मैली हो जाएगी!"[५] यज्ञ जी यहाँ पर साधुओं के चरित्र में पायी जानेवाली विसंगतियों की धज्जियाँ उड़ाते हुए नजर आते हैं।

वर्तमान समय में हमारा पूरा भारतीय समाज धार्मिक कर्मकांडों और अंधविश्वासों में फंसा हुआ है। जनता गलत धारणाओं के शिकंजे में जकड़ी हुई है। मनुष्य धरती पर घटित होनेवाली प्राकृतिक और अप्राकृतिक सभी घटनाओं का संबंध अदभुत और कल्पित तथ्यों के साथ जोड़ रहा है। उसकी धारणा बन चुकी है कि संसार में जो भी घटित होता है वह ईश्वर की इच्छा से ही होता है। कई लोग तो कठोर परिश्रम करने के बजाय अपने भाग्य को ईश्वर भरोसे छोड़ देते हैं। लोग आज के इस वैज्ञानिक युग में भी भावनाओं के समंदर में बहते नजर आते हैं। इस संदर्भ में व्यंग्य के कोड़े लगाते हुए यज्ञ शर्मा जी 'ईश्वर नाम की चीज' व्यंग्य निबंध में लिखते हैं-"धर्म यह मानकर चलता है कि जो कुछ करता है, ईश्वर करता है। उसकी मरजी के बिना एक पत्ता भी नहीं हिलता। एक पत्ता हिला, वह ईश्वर ने हिलाया। दूसरा पत्ता हिला, वह भी ईश्वर ने हिलाया। जितने पत्ते हिलते हैं, सब ईश्वर हिलाता है। हवा की कोई भूमिका नहीं होती। कोई चिड़िया डाली पर आकार बैठ जाए और पत्ता हिले तो वह भी ईश्वर ही हिलाता है। एक पत्ता आड़ा हिलता है, एक टेढ़ा हिलता है। एक अगल -बगल हिलता है, एक ऊपर-नीचे हिलता है। एक लहराता है एक फड़फड़ाता है। जितने पत्ते, जितनी भी तरह से हिलते हैं, सब ईश्वर हिलाता है।"[६] आज मनुष्य अपने बुद्धि के बल पर चाँद पर पहुँच चुका है लेकिन फिर भी हम भारतीय गलत अंधविश्वासों में फँसकर अपने ही पैरों पर कुल्हाड़ी चला रहे हैं। कई धर्म के ठेकेदार इन अंधविश्वासों को खाद-पानी डालकर अपनी खुद की झोली भरने में लगे हुए हैं।

सभी धर्मों की यह मान्यता है कि सभी जीवों का निर्माण ईश्वर द्वारा ही हुआ है। उसमें भी मनुष्य जीवन ईश्वर का सबसे बड़ा वरदान माना जाता है। अब हम अन्य जीवों की बात छोड़ दे और केवल इन्सान की बात करें तो यदि हम सभी को ईश्वर ने बनाया है तो इन्सान-इन्सान में भेद क्यों है। आज धर्म, जाति, लिंग और संप्रदाय के आधार पर लोगों में भेदभाव किया जा रहा है। जिसके आधार पर आए दिन देश में दंगे

फसाद हो रहे हैं। वास्तव में कोई भी धर्म भेदभाव को स्वीकारता नहीं है। यह सारा आज के हमारे साधु-महात्माओं द्वारा रचाया हुआ खेल है। जिसमें हमारी निरीह जनता हर बार फँसती है। कई धर्मों ने तो नारी को दोय्यम दर्जा का स्थान दिया है। आज भी कई ऐसे मंदिर है जहाँ पर नारी का प्रवेश वर्जित है। कई मंदिरों में प्रवेश है लेकिन उसके आधुनिक कपड़ों पर पाबंदी है। वही पुरुष कौन से भी कपड़े पहनकर मंदिरों में जा सकते हैं। यज्ञ शर्मा धर्म के इस विकृत रूप पर व्यंग्य का जहरीला प्रहार करते हुए लिखते हैं-"क्यों? भगवान चक्कर में पड़ जाएगा क्या? लड़की को लड़का समझ लेगा क्या? समझ भी लेगा तो भगवान को कोई फर्क नहीं पड़ने वाला। वह लड़के-लड़की में अंतर नहीं करता। आखिर दोनों को वही तो बनाता है। फिर भी भक्त कहते हैं कि महिलाओं को मरदाने कपड़े पहनकर मंदिर में नहीं आना चाहिए। यानी बाहर पहने तो चलेगा। भक्त क्या समझते हैं, भगवान को मंदिर के बाहर कुछ दिखाई नहीं देता?"[४] इस तरह आज धर्म के झूठे दाखिले देकर महिलाओं को उनके अधिकारों से दूर रखने का प्रयास किया जाता है। यदि हमें अपने देश को विकसित बनाना है तो धर्म की इन सड़ी-गली परंपराओं को त्यागकर आधुनिक दृष्टिकोण को अपनाना होगा।

आज राजनीति का प्रमुख केंद्र धर्म बना हुआ है। धार्मिकता के आधार पर ही हमारे नेतागण खुद की रोटी सेंकने में लगे हुए है। जब भी चुनाव नजदीक आते हैं तो राजनीतिक पार्टियों को धार्मिक संकट दिखाई देने लगता है। एक ओर धार्मिक दंगे-फसाद करवा के लोगों की भावनाओं से खिलवाड़ किया जाता है तो दूसरी ओर समता और बंधुता की बातें कर सभी धर्मों के वोट हासिल करने का प्रयास किया जाता है। साथ ही सारे धार्मिक केंद्र राजनीति के अड्डे बने हुए हैं। जहाँ से राजनीतिक तिकड़मबाजियाँ खेली जाती हैं। आज सभी धार्मिक समारोहों में राजनीतिक दखलंदाजी दिखाई दे रही है। मुस्लिम समाज के वोट हथियाने के लिए राजनीतिक पार्टियाँ इफ़्तार का आयोजन कर रहीं हैं। यज्ञ शर्मा धर्म की आड़ में हो रहीं राजनीति की पोल खोलते हुए 'धर्म की पार्टी' व्यंग्य निबंध में लिखते हैं-"रमज़ान का महीना धर्म का महीना। रमज़ान का महीना पार्टी का महीना। धर्म एक किस्म का, पार्टी दो किस्म की। एक राजनीति की, दूसरी इफ़्तार की। ईमानवाले मुसलमानों के बाद इफ़्तार राजनीतिक पार्टियों में बहुत लोकप्रिय है। आज एक पार्टी दे रही हैं तो कल दूसरी दे रही हैं। एक से एक बढ़िया माल खाने को मिलता है। वैसे इफ़्तार पार्टी में खाने के अलावा और क्या होता है? राजनीति होती है। और होगी क्यों नहीं? जहाँ कोई नेता हो वहाँ राजनीति न हो, यह कैसे हो सकता है? आपने वह कहावत तो सुनी होगी 'काजर की कोठरी मै कैसो हू सयानों जाय, एक रेख काजर की लागि पै है लागि है।' नेता से बड़ा काजल का भंडार और क्या होता है?"[५] यहाँ पर यज्ञ शर्मा ने राजनेताओं के गलत मनसूबों को उजागर करते हुए जनता को सचेत करने की कोशिश की है।

हमारे देश के लिए आज सांप्रदायिकता चिंता का विषय है। जिससे आज देश विभिन्न टुकड़ों में बट चुका है। समाज में अलग-अलग विचारधाराएँ उत्पन्न हो चुकी हैं। जिसके चलते एक-दूसरे के प्रति द्वेष बढ़ने लगा है। यह बात हमारे देश की एकता और अखंडता के लिए खतरा साबित होने लगी है। इसके लिए हमें संगठित रूप से प्रयास कर सांप्रदायिकता को दूर करना होगा। लेकिन कई धर्म के ठेकेदार ऐसा होने नहीं देते है, क्योंकि यदि सांप्रदायिकता पूरी तरह से खत्म हो जाएगी तो इनका धार्मिक व्यवसाय ही बंद हो जाएगा। इस संदर्भ में यज्ञ शर्मा एक सार्थक टिप्पणी करते हुए 'सांप्रदायिकता खत्म होने का डर' व्यंग्य निबंध में लिखते हैं "जब से यह खबर फैली है कि हिंदुस्तान में सांप्रदायिकता खत्म हो जाएगी, बहुत से लोग डर गए हैं। वे सब सोचने लगे हैं कि हिंदुस्तान से सांप्रदायिकता मिट जाएगी तो हमारा क्या होगा? ऐसा सोचना स्वाभाविक है। क्या है कि जब भी कोई संकट की घड़ी उपस्थित होती है तो परोपकारी इनसान में भी जो पहला सवाल उठता है, वह यही होता है अब मेरा क्या होगा? इसलिए सांप्रदायिकता खत्म होने की बात सुनकर अगर बहुत से लोग डर गए हैं तो इसमे अचरज की कोई बात नहीं। बहुत से लोगों का धंधा सांप्रदायिकता के बल पर ही तो चलता है। अपना धंधा बंद होने वाला हो तो कोई भी डर जाएगा।"[६] यज्ञ जी ने यहाँ पर सांप्रदायिकता के आधार पर राजनीति चलाने-वाले नेताओं की तरफ भी इशारा करते हैं।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते है कि यज्ञ शर्मा ने 'सरकार का घड़ा' व्यंग्य संग्रह में धार्मिक क्षेत्र में फैली विसंगतियों को व्यंग्य बाणों से आहत करने की कोशिश की है। इन्होंने धर्मांधता, सांप्रदायिकता, साधु-महात्माओं के गलत आचरण, धार्मिक कर्मकांड एवं अंधविश्वास तथा धर्म की आड़ में चल रही राजनीति आदि को समाज के सामने उजागर करते हुए जनता को इनसे सचेत कराने का प्रयास किया है। साथ ही धार्मिक क्षेत्र में व्याप्त उलझनों और बुराइयों के लिए जनता की अज्ञानता को भी व्यंग्य के कठघरे में खड़ा कर दिया है। यज्ञ जी के व्यंग्य केवल समस्याओं का प्रस्तुतीकरण नहीं करते हैं वे उसके समाधान हेतु अप्रत्यक्ष रूप में दिशा निर्देशन भी करते हैं। इनके व्यंग्यों को पढ़कर पाठक अंदर से तिलमिलाहट महसूस करने लगता है। ◆

विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,कले
ध्वनि : ९०४६६५६२८२

संदर्भ :

१. सं. प्रेम जनमेजय व्यंग्य यात्रा (त्रैमासिकी), नई दिल्ली, जुलाई-सितंबर २०१८, पृ.६४ २. यज्ञ शर्मा-सरकार का घड़ा, सत्साहित्य प्रकाशन, दिल्ली, २०१०, पृ. ६६ ३. वही, पृ.८७ ४. वही, पृ.७२ ५. वही, पृ.८८ ६. वही, पृ.८४ ७. वही, पृ.६०

Impact Factor 7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Monthly e-Journal

VOL-VIII ISSUE-X Oct. 2021

Address
· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
29	प्रा.रविंद्र गजानन चव्हाण डॉ. जगदीश झाडबुके	शिवाजी विद्यापीठ अंतर्गत कार्यक्षेत्रातील निवडक वेटलिफ्टिंग प्रशिक्षण संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास	142 To 144
30	उत्कर्ष प्रविण गायकवाड	कवी विठ्ठल वाघांच्या काव्यातील देशीयता	145 To 151
31	डॉ. आर बी लक्षटे	आर्यसमाजाचे राष्ट्र बांधजीतील योजदान व देजं	153 To 157
32	डॉ. सीमा प्रकाश परदेशी	अध्ययनशील समाज निर्मितीसाठी आवश्यक अध्ययन वर्तनाची कौशल्ये	158 To 161
33	श्री.महादेव जयसिंग जाधव	ज्ञानोदय'ने मराठी भाषेविषयी केलेल्या कार्याचा आढावा	162 To 165
34	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ सुधाकरराव होवाळ	मराठी भाषा आशयज्ञान अभिवृध्दी : एक अभ्यास	166 To 169
35	डॉ.शिवाजी नारायणराव शिंदे	आत्मचरित्र : संकल्पना व स्वरूप	170 To 175

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

'ज्ञानोदय'ने मराठी भाषेविषयी केलेल्या कार्याचा आढावा

श्री.महादेव जयसिंग जाधव
सहा.प्राध्यापक, मराठी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे.

प्रस्तावना

आजच्या काळातही मराठी भाषेविषयीचा असणारा ज्वलंत प्रश्न ज्ञानोदयने सव्वाशे वर्षापूर्वी हाताळलेला दिसतो. ज्ञानोदयने मराठी भाषेबद्दल असलेली अनास्था घालवून स्वभाषेचा अभिमान रूजविण्याकरिता सतत प्रोत्साहन दिले आहे. मराठी भाषेची योग्यता,तिचे महत्व ,व तिचे आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याची आवश्यकता ज्ञानोदयने प्रतिपादित केलेली दिसते.

इ.स १८१८ मध्ये ब्रिटिश राजवट सुरु झाली.भाषिक दृष्ट्याही मराठी भाषेवर इंग्रजीचे प्रभुत्व निर्माण होऊ लागले.मुलाला विद्यार्थीदशेत मराठी भाषेची ओळख होते न होते तोच त्याला इंग्रजी भाषा शिकण्याची सक्ती होऊ लागली.हायस्कूल मधून सर्व विषय इंग्रजी मधून शिकवले जात तर संस्कृत हा विषय ही इंग्रजीमधून शिकवण्याचे फार मोठे धाडस याच काळात होत होते. तत्कालीन समाजामध्ये उदरनिर्वाहाचे व प्रतिष्ठा मिळवण्याचे साधन म्हणून इंग्रजी भाषेचा अभ्यास पुष्कळ लोक करत. इंग्रजी भाषेमध्ये विविध विषयांवर अनेक ग्रंथ आहेत आणि सर्व जगातील ज्ञानभांडार याच भाषेमध्ये आहे असे समजून मराठी भाषेची हेळसांड करत होते.

अशा भाषा संक्रमणाच्या काळात मराठी या मातृभाषेची थोरवी अस्सल यरोपियन असणारे फादर स्टीफन यांच्या

जैशी हरळामाजी रत्नकिळा !
कीं रत्नमाजी हिरा निळा !!
तैशी भाषामाजी चोखळा ! भाषा मराठी !!१!!
जैशी पुष्पांमाजी पुष्प मोगरी ! परिमळांमाजी कस्तुरी !!
तैशी भाषामाजी साजिरी ! मराठीया !!२!!
पक्षांमध्ये मयूर ! वृक्षांमध्ये कल्पतरू !!
भाषांमध्ये मानूं थोरुं! मराठीयेशी !!३!!
तारामध्ये बारा राशी ! सप्तवारांमाजी रवीशशी !!
ह्या दीपींच्या भाषांमध्ये तैशी ! बोली मराठी !!४!!

शब्दात ज्ञानोदयने करून दिली तसेच मराठी या मातृभाषेची गरज सांगितली दिसते. अशा प्रकारचे मराठी भाषाविषयी ज्ञानोदयने केलेलं कार्याचा आढावा घेणे येथे संयुक्तिक ठरेल.

उद्दिष्टे –

१) 'ज्ञानोदय'ने मराठी भाषेविषयी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
२) 'ज्ञानोदय'ने मराठी भाषेविषयी केलेले उल्लेखनिय कार्य अधोरेखित करणे.

'ज्ञानोदय'ने मराठी भाषेविषयी केलेल्या कार्याचा आढावा –

ज्ञानोदयने इंग्रजी राजवटीच्या काळात इंग्रजी भाषेचा पुरस्कार करणारे सत्ताधारी असताना सुद्धा मराठी या मातृभाषेचा आग्रह धरलेला दिसतो. यासंदर्भात आपल्या संपादकीय व विविध प्रकारच्या लेखनातून हे प्रकर्षाने जाणवते. मराठी भाषेबद्दल असलेली अनास्था घालवून स्वभाषेचा अभिमान रूजविण्याकरिता ज्ञानोदयने सतत प्रोत्साहन दिले. २० जानेवारी, १८८७ च्या अंकात ज्ञानोदयने आपल्या अग्रलेखातून म्हटले की, "कॉलेजचे सर्वोशिक्षण देशी

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)

भाषेतून झाले पाहिजे. इंग्रजी एक विषय म्हणून शिकवावा परंतु शिक्षणविषयक पुस्तके मराठीतून असावी. म्हणजे वाङ्मयाला दुहेरी उत्तेजन मिळेल. एकतर कॉलेज मधून शिकण्यासाठी पुस्तके लिहिली जातील व मराठीतून शिकलेले लोकही पुस्तकाची वाट पाहतील व ती पुस्तके युरोपियन भाषेतील पुस्तकांच्या बरोबरीची निघतील.'' मराठी भाषेचा विकास व्हावा अशी इच्छा इंग्रज अधिकाऱ्यांची होती. २४ मार्च, १८८७च्या अंकात डॉ. विल्सन यांनी देशीभाषेची वृद्धी होणे आवश्यक आहे. तसेच देशी भाषेचा प्रसार होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, असे मत मांडलेले दिसते.

ज्ञानोदयने मराठी भाषेचे महत्व, तिच्या अभ्यासाची आवश्यकता, ऱ्हासाची कारणे या संदर्भात आपल्या पत्रात मालिकाच छापून त्याला प्रसिद्धी दिली. 'मराठी भाषेची योग्यता व तिचा आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याची आवश्यकता' याशीर्षकाने पुणे येथे ख्रिस्ती समाजापुढे सदाशिव बळवंत लोटलीकर यांनी दिलेले व्याख्यान छापले आहे. यामध्ये आपल्या व्याख्यानाचा उद्देश सांगताना लोटलीकरांनी मराठी भाषा कोणत्या भाषेपासून उत्पन्न झाली, केव्हा झाली व तिचे स्वरूप कसे बदलत केले, हे सांगण्याचा उद्देश नव्हता. या संदर्भात ते म्हणतात की, 'ह्या भाषेची केवढी योग्यता आहे व तिचा अभ्यास करण्याची किती आवश्यकता आहे, हे तुमच्या मनात ठसवावे हाच माझा मुख्य उद्देश आहे.' भ्रष्ट मराठीची उदाहरणे, एतद्देशीय ख्रिस्ती लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या स्वभाषेचा नमुना मोठा खेदाने सादर केलेला दिसतो. ज्ञानोदयने मराठी भाषेच्या ऱ्हासाची तत्कालीन कारणे लोटलीकरांच्या व्याख्यानांच्या माध्यमातून स्पष्ट केली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

१) ज्यांची मराठी ही जन्मभाषा आहे, त्यासर्वांस इंग्लिश भाषेने अगदी वेडावून टाकले आहे.

२) इंग्रजी भाषा उदरनिर्वाहाचे व प्रतिष्ठा मिळविण्याचे साधन झालेले असल्यामुळे
व याभाषेचा अभ्यास पुष्कळ लोक करितात व मातृभाषेची हेळसांड करतात.

३) इंग्रजी भाषेमध्ये नानाविध विषयांवर अनेकग्रंथ आहेत. सर्व जगातील ज्ञान भांडार या भाषेमध्ये आहे. म्हणून लोक याभाषेचा अभ्यास मोठ्या परिश्रमाने करितात. याच भाषेतील अनेक विषयांवरील ग्रंथ वाचतात. त्यामुळे अर्थातच त्यासस्वभाषेचा कंटाळा येतो.

४) इंग्रजी पुस्तकातील अभिप्राय मराठी मध्ये चांगला दर्शविता येत नाही, अस कित्येकांचे म्हणणे आहे. यासंदर्भात पुढे असे म्हटले आहे की, हे कारण चुकीचे आहे.कारण मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, एकनाथ,मुक्तेश्वर,वामनपंडित, मोरोपंत इत्यादींनी आपल्या रसाळवाणीने मराठी भाषेस प्रौढी आणली.

मराठी भाषेचा तिरस्कार हा परकीयांपेक्षा स्वकीयांनी जास्त केलेला दिसतो. एकनाथांनी भागवताचा अर्थ मराठीत आणिला म्हणून त्यावर कर्मठ व दुराग्रही शास्त्री व पुराणिक यांनी बहिष्कार घातला होता. रामदास स्वामींची प्राकृत किर्तने गागाभट्टास अप्रिय होती, असे प्रा. राजारामशास्त्री भागवत यांच्या 'संस्कृत-प्राकृत' या निबंधावरून समजते. तुकाराम हा शूद्र असून वेदांचे मर्म प्राकृतात आणतो, म्हणून त्याचे अभंग बूडविण्याचा प्रयत्न झाला होता.

मराठी भाषेचा स्वकीयांनी तिरस्कार केला असला तरी परदेशीय लोकांनी मराठी भाषेवरील प्रेम वेळोवेळी व्यक्त केले आहे. मराठी म्हणजे आम्हा मराठ्यांची मातृभाषा म्हणून आम्ही तिची थोरवी गायली तर त्यात काही आश्चर्य नाही. परंतु परदेशीय लोकांनी मराठी भाषेचा अभ्यास करून तिची योग्यता व वैभव ही त्यांच्या लक्षात उत्तम आले व त्यांनी मराठी भाषेविषयी गौरव उद्गार काढले, या मध्येच मराठी भाषेचे महत्व अधोरेखित होते.

डॉ. मरे मिशेल यांनी १८४३ साली मराठी भाषेच्या योग्यते विषयी जो लेख इंग्रजीमध्ये लिहिला आहे, त्यामध्ये असे म्हटले आहे की, 'मराठी वाङ्मय सजीव आहे असे म्हणणे यथार्थ होईल.' महाराष्ट्र देशांमध्ये पुष्कळ बखरी किंवा गद्यात्मक इतिहासातील प्रसंगांची वर्णने आहेत. मराठी भाषेत दुसरा ही ग्रंथाचा प्रकार आहे. ह्या प्रकाराच्या ग्रंथांची ही संख्या पुष्कळ आहे. त्याचे स्वरूप कर्नल टोड यांनी आपल्या ग्रंथात दिलेल्या वीरश्रीयुक्त गाण्यासारखे आहे. डॉ. विल्सन

यांना मराठी भाषा व आर्यधर्माचे चांगले ज्ञान होते. सर रॉबर्ट ने सबिट ह्या साधुपुरुषाचे मराठी भाषेवर मोठे प्रेम होते. यांनी मराठी मध्ये चार उपयुक्त अशी पुस्तके लिहिली. तसेच हेनरी बॅलस्टाईन यांनी 'ईश्वर भजनाची गीते' हे पुस्तक लिहिले. यांना मराठी भाषेचे चांगले ज्ञान होते. या बरोबरच मेजर मोल्सवर्थ व मेजर कॅन्डी यांचे मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोश प्रसिद्ध आहेत. या दोघांना मराठी भाषेचे चांगले ज्ञान होते.

ज्ञानोदयने लोटलीकरांनी दिलेल्या व्याख्यानांच्या माध्यमातून ३ नोव्हेंबर, १९२१ च्याअंकात मराठी भाषेच्या अभ्यासाची कारणे सांगितलेली आहेत.ती पुढीलप्रमाणे -

१) मराठी भाषा जन्मभाषा आहे. मातृभाषेवर प्रेम करणे हे प्रत्येक मनुष्याचे कर्तव्य आहे.
त्या मातृभाषेच्या अभ्यासाची इंग्रजी येऊ लागल्यावर उपेक्षा करणे चुकीचे आहे.

२) महाराष्ट्रात मराठी भाषेमध्ये बराच मोठा ग्रंथसंग्रह आहे. शंभर वर्षांपूर्वी जे पुरुष होऊन गेले त्यांचे इतिहास चरित्रे आहेत. रामायण-महाभारतातील धर्म समजुती काय होती व समाजस्थिती कशी होती, याचे प्रतिबिंब त्यात उमटलेले असते.

३) महाराष्ट्रात जो हिंदू धर्म प्रचलित आहे त्याचे चांगले ज्ञान करून घ्यावयाचे झाल्यास गद्यपद्यात्मक प्राकृत ग्रंथ वाचणे आवश्यक आहे. अर्वाचीन हिंदू लोकांनी वेद, वेदांगे, उपनिषदे, शास्त्रे इ. मूळग्रंथातील प्राचीन धर्माचा ग्रंथ कसा घेतला आहे, तसेच ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदास यांची मते परस्परांशी किती संगत किंवा भिन्न आहेत, हे आपल्या मराठी भाषेमुळेच चांगले आकलन होईल.

४) संस्कृतातले आपले पुष्कळ ज्ञानभांडार आपल्या मध्यकालीन महाराष्ट्र कवींनी मराठीत आणून ठेवले आहे. प्राकृत ग्रंथांच्याद्वारे त्या ज्ञानाची गोडी आम्हा सर्वांना कळण्यासारखी आहे.

५) भाषा आणि धर्म यांचा निकटचा संबंध असतो. मराठी भाषा व हिंदूधर्म यांचा अतिनिकट संबंध आहे. धर्माचे ज्ञान होण्यासाठी मराठी भाषा अभ्यासाची आवश्यकता आहे.

६) लोकव्यवहारव लोकांचे बहुत वर्षाचे परिपाठ व समजुती यांचे चांगले ज्ञान असल्याशिवाय मराठी ग्रंथांचे चांगले आकलन होणे कठीण असते. म्हणून मराठी भाषा अभ्यास आवश्यक आहे.

७) मराठी भाषेत निरनिराळ्या प्रकारची कविता आहे. आर्या, श्लोक, अभंग, ओव्या, पदे, दिंड्या, धावा, भूपाळी, फटके व लावण्या अशा बहुल प्रकाराची, वृत्तांची मराठी भाषेत कवणे आहेत.

८) मराठी भाषेमध्ये म्हणींचा मोठा संग्रह आहे. नित्याच्या भाषणात म्हणींचा उपयोग होत असतो. त्या लोकांच्या तोंडी नित्य असल्याने आजपर्यंत टिकल्या आहेत. स्त्रिया आपल्या भाषणात तर त्यांचा हरघडी उपयोग करतात. अश्लील व ग्राम्य म्हणी वजा करून बाकीच्या मनोरंजक, बोधपर व संग्राहक आहेत.

९) महाराष्ट्रामध्ये खरी सुधारणा व्हावी, लोकांच्या अज्ञानाचा अंधकार दूर व्हावा, त्यांच्यातील खोट्या समजुती, अशुद्ध मते व कल्पना नाहीशा व्हाव्यात, नीतीचा व सदमार्गाचा प्रसार व्हावा यासाठीमराठी भाषेची आवश्यकता आहे.

१०) मराठी कवींच्या ग्रंथात पुष्कळ उक्ती आहेत. त्या सुभाषित किंवा म्हणी यांच्या
स्वरूपात असल्यामुळे त्यात पुष्कळ ज्ञान व बोध भरलेला आहे. त्यामुळे भाषेला सौंदर्य व आटोपशीरपणा येतो. म्हणून मराठी भाषाभ्यासाची आवश्यकता आहे.

११) मराठी व्याकरण व प्राकृत ग्रंथ यांचे ज्ञान आपणास असल्याशिवाय व मराठी भाषेचा व्यासंग असल्याशिवाय ही भाषा तुम्हाला चांगली बोलता व लिहिता येणार नाही. त्यामुळे मराठी स्वभाषेत मराठीतील प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषा काळाच्या ओघात लोप पावेल, तिचा ऱ्हास होईल अशी वाटणारी शंका ही खरी नसून

मराठी भाषा व इतर देशी भाषा या लोप पावणार नाहीत, या मताचा ज्ञानोदयने पुरस्कार केलेला दिसतो. यासंबंधी १९२९ च्याअंकांमध्ये असे म्हटले आहे की, 'देशी भाषा सर्वच मृत होऊन त्या जागी इंग्रजीची स्थापना होण्याची कल्पना आमच्या भावनेला पटत नाही व देशी भाषेची वाढती संपन्न ता पाहता त्याकल्पनेस प्रत्यक्ष स्वरूप येईल असे वाटतही नाही.'

समारोप

ज्ञानोदयने मराठी भाषेवर ज्यावेळी इंग्रजी भाषेचे आक्रमण सुरू होते, अशा प्रतिकूल काळामध्ये मराठी भाषेचा गौरव करून तिची योग्यता व महत्त्व स्पष्ट करून अभ्यास करण्याची कारणमीमांसा केली. हे कार्य मराठी भाषेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष -

१) ज्ञानोदयने इंग्रजी राजवटीच्या काळात इंग्रजी भाषेचा पुरस्कार करणारे सत्ताधारी असताना सुद्धा मराठी या मातृभाषेचा आग्रह धरलेला दिसतो.

२) ज्ञानोदयने मराठी भाषेच्या ऱ्हासाची तत्कालीन कारणे लोटलीकरांच्या व्याख्यानांच्या माध्यमातून स्पष्ट केली आहेत.

३) ज्ञानोदयने मराठी भाषेच्या अभ्यासाची कारणे सांगितलेली आहेत.

४) मराठी भाषा काळाच्या ओघात लोप पावेल, तिचा ऱ्हास होईल अशी वाटणारी शंका ही खरी नसून मराठी भाषा व इतर देशी भाषा या लोप पावणार नाहीत, या मताचा ज्ञानोदयने पुरस्कार केलेला दिसतो.

संदर्भग्रंथ -

१) 'ज्ञानोदय', अंक, १० मे, १९२१.

२) उगले, जी. ए. - 'ज्ञानोदय आणि महात्मा फुले',कॅन्डीड प्रकाशन, लक्ष्मीनगर, वर्धा, प्रथमावृत्ती मार्च, २००४.

३) प्रा. शर्मा, सुधीर,पुणेकर, विजया - (संपादित) 'ज्ञानोदयाच्या पानातून महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाचा मागोवा', (१८४२ ते १९९२),प्रथमावृत्ती, १९९७.

४) लेले, रा. के. - 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,विजया नगर, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८४.

५) मोरजे,डॉ. ग. ना. - 'ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय', अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर व स्नेहसदन प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, १७ जून, १९८४.

६) जोशी,प्र. न. - 'मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास', (अर्वाचीन काळ, १८०० ते १९८० पर्यंत) स्नेहवर्धन प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, सुधारित आवृत्ती, २४ एप्रिल, २००६.

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI Issue - II April - June - 2022

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2020 - 6.306

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	एसडी वर्मन का बालीवुड फिल्मों में योगदान **Neelakshi Tuli**	१-४
२	मालती जोशी का हिंदी कहानी में योगदान **डॉ. नितीन विठ्ठल पाटील**	५-९
३	भारत के युवा में बढता असंतोष **सुनिल कुमार भाटी**	१०-१५

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

VOLUME - XI, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2022
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

२. मालती जोशी का हिंदी कहानी में योगदान

डॉ. नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, तहसील-पन्हाला, जिला-कोल्हापुर.

मालती जोशी हिंदी की प्रसिद्ध साहित्यकार है। इन्होने हिंदी की विभिन्न विधाओं में अपनी लेखनी चलाई है ।मालती जोशी मूलत: मराठी भाषी परिवार में पैदा हुई है। मातृभाषा मराठी होते हुए भी आपने हिंदी में लेखन किया है। इनकी कहानियाँ, बालकथायें एवं उपन्यास प्रकाशित हो चुके है इसमें से अधिक रचनाओं का विभिन्न भारतीय एवं विदेशी भाषाओं में अनुवाद किया जा चुका है।मालती जी ने ज़्यादातर रूप में कहानियों के माध्यम से अपने विचारों को समाज के सामने रखने की कोशिश की है ।इनकी कहानियों का मूल विषय नारी चेतना ही रहा है ।लेकीन इसके साथ भारतीय समाज के विविध पहलुओं पर भी इन्होने अपने विचारों को प्रस्तुत किया है ।समाज से लुप्त होते प्रेम भावना को बडी ही गंभीरता से चित्रित करने की कोशिश मालती जी ने की है ।इनकी कहानियाँ मध्यमवर्ग की विविध समस्याओं को वाणी प्रदान करनी की कोशिश करते हैं। मालती जोशी जी के कई कहानियों का रंगमंचन रेडिओ एवं दूरदर्शन पर नाट्य रूपांतर भी प्रस्तुत किया जा चुका है।इन्होने 'पाषाण' तथा 'परितूर्ति' जैसे मराठी कहानी संग्रह का लेखन भी किया है।

मालतीजी की कहानियाँ मध्यवर्ग परिवार एवं उनके दांपत्य-जीवन से संबंधित मिलते है। इसी वर्ग को वे अपनी जानी पहचानी दुनिया मानती है। इनकी अधिकतर कहानियाँ नारी केंद्रित तथा नारी -जीवन से संबंधित मिलती है। वो तेरा घर ये मेरा घर, मोरी रंग दी चुनरिया, एक और देवदास, मध्यांतर, पराजय, बहुरि अकेला, बोल री कठपुतली, एक घर संपनों का, आखिरी शर्त आदि इनके चर्चित कहानी संग्रह रहे हैं । इन्होने अपने जीवन में जो कुछ देखा, सुना और अनुभव किया उसी का ही यथार्थ चित्रण अपनी कहानियों में किया है। अपनी कहानियों के बारे में वे कहती हैं, ''जीवन की छोटी छोटी अनुभूतियों को, स्मरणीय क्षणों को मैं अपनी कहानियों में पिरोति रही हूँ । ये अनुभूतियाँ कभी मेरी अपनी होती हैं कभी मेरे अपनों की और इन मेरे अपनी की संख्या और परिधि बहुत विस्तृत है। वैसे भी लेखक के लिए आप पर भाव तो रहता ही नहीं हैं। अपने आसपास बिखरे जगत का सुख दु:ख उसी का दु:ख हो जाता है और शायद इसीलिये मेरी अधिकांश कहानियाँ 'मैं' के साथ शुरू होती है।''[1] सकारात्मक दृष्टिकोण से लिखी गयी उनकी कहानियाँ आशावादी होती है। ईश्वर में श्रद्धा और अटूट विश्वास उन्हें शक्ति देता है। मालतीजी नारी स्वतंत्रता की पक्षधर हैं, नारी स्वच्छंदता की नहीं। उनका मानना है कि दासी से स्वामिनी बनने का उद्यम, नारी को घर छोडकर नहीं, घर में ही अपनी अस्मिता विकसित करते हुए करना होगा। वे मराठी भाषी है, किंतु उनके मौलिक लेखन और चिंतन की भाषा हिंदी है। उनकी मराठी कहानियाँ भी मूलत: हिंदी में लिखी गई उनकी कहानियों का भावानुवाद है।

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

गहन मानवीय संवेदना को स्वर देनेवाली मालती जोशी की कहानियाँ आधुनिक भारतीय नारी की मानसिक तथा भौतिक समस्याओं का चित्र साकार करती है। नारी मन की सूक्ष्म भावनाओं का चित्रण इन्होने ने अपनी कहानियों में किया है। नारी मन का ऐसा दर्दनाक चित्रण हिंदी साहित्य में हमे कम ही देखने को मिलता है। एक ओर सामाजिक मूल्यों की प्रतिष्ठा की है, वही दूसरी ओर रूढीयों का बहिष्कार भी किया है। पारिवारिक समस्याओं से चित्रित कहानियों में दांपत्य विषयक, प्रेम संबंधी, अनमेल विवाह संबंधी, नारी शिक्षा, विधवा समस्या संबंधी, अंतरजातीय विवाह, नौकरी पेशा नारी की समस्या, दहेज समस्या, अविवाहित नारी की समस्या आदि समस्याओं का चित्रण किया है। पारिवारिक समस्याओं सें संबंधित उनकी कहानी है 'उसने नहीं कहा'। इस कहानी में एक पिता गाँव से शहर अपने बेटे के पास रहने के लिए आता है। अपने स्वाभावानुसार वह अपनी मंडली भी जुटा लेता है, पर उन लोगों के लिए रोज नाश्ता-पानी देना बहू को भारी पड जाता है। पिता का कहना है कि लोग आदर - मान के भूखे होते हैं अपने घर में तो सब खाते-पीतें है। इस तरह आज एक दूसरे के प्रति लगाव है वह नष्ट होता चला जा रहा है। मालती जी की कहानियों में टूटते रिश्ते-नातों का लेखा –जोखा हमे देखने को मिलता है ।

नारी जीवन की सार्थकता सफल दाम्पत्य जीवन में है, किंतु विवाह के बाद उपयुक्त सामंजस्य के अभाव में दाम्पत्य जीवन असफल हो जाता है, जिसमें नारी को विविध समस्याओं का सामना करना पडता है। डॉ.बिंदू अग्रवाल का विचार है, ''वैवाहिक जीवन की इन असंगतियों के मूल में विवाह पूर्व आकर्षण की ग्रंथि, विवाहेत्तर आकर्षण, दांपत्य जीवन की आर्थिक एवं मनौवैज्ञानिक विषमताएँ, पुरूष द्वारा नारी का शोषण करने की प्रवृत्ति, पारस्परिक संदेह और विकसित व्यक्तियों का टकराहट प्रमुख कारण है।''[2] 'टूटने से जुडने तक' कहानी में मालतीजी ने मानसिक स्थिति से जूझती नारी का चित्रण किया है। उसी तरह 'कुहासे' कहानी में पति-पत्नी के टूटे संबंध कोबनाए रखने का आग्रह है। पति-पत्नी के बीच अनेक कारनों से या समझौते के अभाव के कारण दांपत्य जीवन में संघर्ष की स्थिति बनती है। पति-पत्नी दोनों डॉक्टर है। ये एक दूसरे के भावनाओं को समझने के बजाय वैयक्तिक दु:ख को ही बडा समझते है। 'आखिरी शर्त' कहानी 'मैं' शैली में लिखी गयी है। इसमें लेखिका और उसके दीदी का चित्रण किया है। लेखिका दीदी को समझाती है, अपनी तरह अपनी बेटी का नुकसान मत करो पुराणे विचारों को दिमाग से निकालकर उसके कैरियर की चिंता करो ''पीढियाँ बदल गई पर हमारी मान्यताएँ वहीं की वहीं हैं। हम उन्हे अम्मा बाबूजी कहते थे बच्चे हमें मम्मी पापा कहतें है।''[3] बाद में लेखिका ही दीदी की बेटी को नृत्य करने के लिए मना करती है, क्योंकि उसके साथ विवाह कोई नहीं करेगा। इस तरह इसमें लेखिका पर पुराणे विचारधाराओं का पगडा भी दिखायी देता है। भारतीय नारी बेटे की माँ बनकर बहुत ही गौरव का अनुभव करती है, क्योंकि बेटा बुढापे का सहारा होता है। 'बेटे की माँ' इस कहानी में बेटा मर जाता है और अम्मा उस बेटे के ही याद में जीती है। वह अपनी बेटी के तकलीफ लिए एक बूँद आँसू भी नहीं गिराती। बेटी कहती है ''आज पक्का विश्वास हो गया अपने को कि जिनके लिए तिल-तिलकर जी रही हूँ, वे मेरी माँ नहीं है। वे तो भैया की माँ है, अपने बेटे की माँ''[4] यहाँपर मालती जी ने नारी मन में उठनेवाले प्रश्नों को वाणी प्रदान करने की कोशिश की है ।

विधवाओं की समस्या से संबंधित कहानियाँ भी मालतीजी ने लिखी है। पति के मृत्यू के बाद नारी की जोपरिवार में होया समाज जोदयनीय स्थिति होती है, उसका भी चित्रण इनकी कहानियों में मिलता है। 'कोउ न जाननहार' कहानी में विधवा मनु खुद नौकरी करके सारे घर की जिम्मेदारी उठाती है। पर अंत में घरवालों की तरफ से ही उसे निराश होना पडता है। वह उनके आंतक से बचने के लिए देवर के बच्चों के साथ रहती है। 'कोउ न जाननहार' की माँ तो बेशर्मी से कहती है कि ''दीदी की शादी कर देंगे तो हम खाएँगे क्या'' इसी तरह 'सती' कहानी में पति गिरीश किसी बीमारी से ग्रस्त है। उसकी पत्नी उसकी अच्छी सेवा करती है। लेकिन विधवा कांता भाभी के दु:ख को देखकर समाज में विधवा नारी के साथ किया जानेवाला हीन व्यवहार देखकर पति के मृत्यू के पहले ही आत्महत्या कर लेती है। मालतीजी नारी शिक्षा की पक्षधर भी है। स्वातंत्र्योत्तर भारत में शैक्षिक जगत में हुई प्रगति एवं औद्योगिक क्रांति के फलस्वरूप नारी उच्च से उच्च शिक्षा अर्जन हेतु उन्मुख हो रही है। आत्मनिर्भरता हेतु नौकरी करना चाहती है। लेकिन वास्तव में परिवार या समाज में पुरूष की तरह उसे मान-सम्मान नहीं मिलता है ।'सन्नाटा' कहानी की उत्तरा पारिवारिक और सामाजिक जीवन के बीच संघर्षरत नारी है। उत्तरा कॉलेज में प्रोफेसर है। लेकिन उसके ही घर में उसकी इज्जत नहीं की जाती है। अंत में उच्च शिक्षा ही उसके दु:ख का कारण बनता है।' 'मध्यांतर' कहानी में दिल्ली के महानगरीय परिवेश में नौकरी करनेवाली मध्यमवर्गीय जीवन से जूझते विवाहिता नारी का संघर्ष चित्रित किया है। महानगरीय भागदौड, आर्थिक समस्याएँ, बढती महँगाई आदि ने नारी को चारों तरफ सें घेर लिया है। इसकी नायिका विमल दफ्तर में नौकरी करती है।पति सचिवालय में नौकरी करते हैं। घर और नौकरी के बीच उसकी स्थिति दयनीय बन गयी है।

बच्चे को जन्म देना नारी के लिए एक दिव्य अनुभव होता है। इसमें शारीरिक यातनाएँ तो मिलती ही हैं, लेकिन सृजन का आनंद और मातृत्त्व पाने का आनंद भी मिलता है। इस अनुभव का वर्णन मालतीजी ने 'प्रतिदान' इस कहानी में किया है। 'स्नेहबंध' जैसी कहानी में इन्होनेने सास-बहू के संबंध को दर्शाया है। बहू के बारे में सास की पारंपारिक सोच तथा इसी कारण बहू पर होनेवाला अन्याय भी चित्रित किया गया है। बाद में अपने अच्छे व्यवहार के कारण वह अपने सास का मन भी जीत लेती है। वह दिखा देती है कि एक आधुनिक शिक्षित नारी होने के बावजूद भी वह कैसे एक श्रेष्ठ भारतीय बहू भी हैं। इसी कहानी में मीता और धुव्र के अंतर्जातीय विवाह को दिखाया गया है। इससे हमें पता चलता है कि लेखिका किसी भी जाति व्यवस्था को मानने से इनकार करती है। वृद्धा अवस्था तक आते-आते मनुष्य अपनी जिंदगी जी चुका होता है। जीवन से उसे कुछ लेना- देना नहीं होता है। उसका मन बच्चों को लेकर, नाती-पोतों को लेकर एक स्वप्न बुनने लगता है। पर बच्चों की इच्छाएँ कुछ और ही होती है उसमें हम कहीं नहीं होते। तब जबरदस्त 'मोहभंग' हो जाता है इसका चित्रण मोहभंग इस कहानी में किया है।

मालती जी ने जिस तरह पारिवारिक, दांपत्य जीवन के संबंधित कहानियाँ लिखी है, उसी तरह आर्थिक समस्याओं से संबंधित भी कहानियाँ लिखी है। 'औकात' इसी विषय से संबंधित ही कहानी है। यह कहानी नारी की औकात का चित्र अंकीत करती है। आधुनिक युग में अर्थ के अभाव में स्वाभाविक गुणसंपन्न तथा सुंदर व्यक्ति अपने आदर्श गुर्णो के बावजूद भी मूल्यहीन बन जाता है। आस-पास के लोग भी उसे उसकी औकात दिखाते है।

'मीना' एक गरीब माता-पिता की बेटी है। उसके पास पहनने के लिए ढंग के कपडे भी नहीं है। वह अपने मौसेरी बहन नीता की शादी में जाती है, तो वहाँ भी उसे सभी लोग उसकी औकात दिखाते है। 'आस्था के आयाम' जैसी कहानी में नारी के स्वाभिमान का चित्रण भी किया है। धीरेंद्र की शादी कौमुदी के साथ तय की जाती है। कौमुदी और उसकी माँ कोकौमुदी के पिता ने घर से बाहर निकाल दिया था, अब बहुत साल होगए उनमें कोई बातचीत भी नहीं है। धीरेंद्र के घरवाले शादी में लडकी के पिता की उपस्थिति को महत्त्वपूर्ण मानते है। लडकी के घरवाले भी अपना आत्मसम्मान भूलकर इस बात को मान लेते है। लेकिन कौमुदी इसे इनकार करती हुई कहती है, ''अच्छा आंटी! वह उठ खडी हुई, बस यही कहने आई थी कि अगर माँ मेरे अभिभावक के रूप में आपको ग्राह्य नहीं हैं तो मुझे भी यह रिश्ता मंजूर नहीं है। शादी को लेकर वैसे भी मन में कोई सुंदर कल्पना नहीं है, पर इस कीमत में तो वह बहुत ही महँगी है।"[5] मालती जी यहाँपर नारी के आत्मसम्मान को जागृत करती हुई नजर आती है ।

भ्रष्ट राजनीति का चित्रण भी मालतीजी ने अपनी कहानीयों में किया है। राजनीतिक जाल से आंतंकित परिवार का चित्रण 'शुभकामना' कहानी में हुआ है। राघवन साहब एक मंत्री है। राघवन साहब के परिवार से मिला-जुला परिवार सदानंद का परिवार है। सदानंद ईमानदार इंजिनियर है। इनकी आर्थिक स्थिति अच्छी नहीं है। मंत्री साहब की असलीयत सदानंद को मालूम होने से मंत्री जी सदानंद का मुंह बंद कराने के लिए उसे प्रमोशन देकर उसका तबादला करवाते है। पति के भ्रष्ट होने की बात उसकी पत्नी गौरी को अच्छी नहीं लगती। वह अपनी नाराजी प्रकट करती हुई कहती है- ''अब वह विश्वास वह अभिमान टूट गया है रोहित! तेरे पापा बिक गए हैं। अपना मुंह बंद रखने की कीमत लेकर चुपचाप यहाँ से जा रहे हैं।''[6] यहाँपर एक नारी के विद्रोही रूप को चित्रित करने की कोशिश की है ।इस तरह इसमें भ्रष्टाचार विरोधी नारी का क्रोध भी दिखाई देता है।

'प्राब्लम चाइल्ड' जैसी कहानी में आधुनिक पढाई ने बच्चों के व्यवहार में कैसे बदलाव आया है, इसका चित्रण किया है। बच्चों को हम लोग स्कूल भेजने लगे हैं, जहाँ उनके नाजुक कंधों पर पढाई का बोझ लाद दिया जाता है। एक दिन बच्चा स्कूल न जाए तो माता-पिता के सामने बहुत सारी समस्याएँ खडी हो जाती है। जिस उम्र में खेलना-कूदना होता है, उसी उम्र में उसके उपर पढाई का बोझ भी लाद दिया जाता है। बच्चों के साथ-साथ माता पिता में भी मानसिक समस्याएँ बढ रही है। निरुपमा अपने पति से कहती है ''वो प्यार-व्यार तोठीक है, पर होमवर्क का तो आज कुंडा ही हो गया न ? सुबह देखों स्कूल जाते समय कैसे महाभारत मचेगा और कल नहीं तो मुझे झख मारकर अडोस-पडोस में कॉपी माँगने जाना पडेगा। नहीं तो परसों का होमवर्क भी गोल हो जाएगा।"[7] इस तरह आज माता – पिता अपनी इच्छाओं का बोझ बच्चों पर लादते हुए नजर आने लगे है ।

सारांश रूप में हम कह सकते है कि मालती जी ने अपने अनुभव का चित्रण यथार्थ रूप में अपनी कहानियों में किया है। मालती जोशी की समग्र कहानियाँ संवेदना से नारी दर्द से ओतप्रोत है। इन्होंने अपनी कहानी में नारी की विविध समस्याओं का चित्रण किया है। साथ ही नारी की सूक्ष्म भावनाओं का चित्रण भी इनकी कहानियों में मिलता है। स्त्री का अकेलापन, स्त्री जीवन की विडम्बना, विधवा विवाह की समस्या, दांपत्य जीवन से संबंधित समस्याएँ, अनमेल विवाह, अतंर्जातीय विवाह आदि से संबंधित समस्याओं का चित्रण इनकी कहानियों में मिलता

है। मध्यवर्ग का परिवार इनकी तो कहानी का प्रमुख विषय रहा है। इसमें महानगरीय भागदौड, बढती महँगाई आदि के कारण ये मध्यवर्गीय परिवार पीस रहा है। उसका चित्रण इनकी कहानियों में मिलता है। नारी और मध्यवर्गीय परिवार की समस्याओं के साथ-साथ इनकी कहानियों में राजनितिक, आर्थिक समस्याओं का चित्रण भी मिलता है ।लेकिन इनकी कहानियों का मूल विषय नारी समस्या ही रहा हैं।

संदर्भ ग्रंथ

1. रतनकुमारी वर्मा, - महिला साहित्यकारों का नारी चित्रण, अध्ययन प्रकाशन,नई दिल्ली,पृष्ठ 227
2. वही , पृष्ठ 225
3. मालती जोशी ,- आखिरी शर्त कहानी संग्रह, पृष्ठ 13
4. मालती जोशी ,- दस प्रतिनिधि कहानियाँ,किताबघर प्रकाशन,नई दिल्ली, पृष्ठ 21
5. वही, पृष्ठ 101
6. मालती जोशी , आखिरी शर्त कहानी संग्रह, पृष्ठ 40
7. मालती जोशी ,- दस प्रतिनिधि कहानियाँ,किताबघर प्रकाशन,नई दिल्ली, पृष्ठ 85

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.3 No.5 Nov – Dec 2022

जागतिक महामंदी आणि भारतीय शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा(१९२९-१९३९): एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. संदिप भैरू जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

Corresponding Author- प्रा. संदिप भैरू जाधव

DOI-10.5281/zenodo.7398838

गोषवारा:-

ऑक्टोबर, १९२९ मध्ये अमेरिकेत सुरु झालेली जागतिक महामंदी संपूर्ण जगभर पसरली. जागतिक महामंदीमुळे वस्तूंच्या किंमती घसरून लोकांना पराकाष्टेच्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. या जागतिक महामंदीचे परिणाम सर्वच क्षेत्रावर कमी-अधिक प्रमाणात झाले. याकाळात भारतात फारसा औद्योगिक विकास झाला नसल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी अर्थव्यवस्था होती. पर्यायाने भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेवरही या महामंदीचे दूरगामी परिणाम झाले. अर्थात शेतकऱ्यांवरही जागतिक महामंदीचा प्रभाव पडून शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणात प्रचंड वाढ झाली.

जागतिक महामंदीच्या या बिकट आर्थिक परिस्थितीत भारतातील शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा महत्वाचा उद्देश आहे.

प्रस्तावना:-

ऑक्टोबर, १९२९ मध्ये अमेरिकन शेअर मार्केट कोसळल्यानंतर जागतिक महामंदीची सुरुवात झाली. जगभरातील सर्व राष्ट्रे एकमेकांशी आंतरराष्ट्रीय संबंधाने जोडली गेली होती. शिवाय जागतिक अर्थव्यवस्था फारशी सुस्थिर नव्हती. त्यामुळे अमेरिकेतील महामंदीची लाट युरोपभर व त्यानंतर संपूर्ण जगभर पसरली. महामंदीमुळे वस्तूंच्या किंमती घसरून उत्पादन कमी झाले आणि बेरोजगारी वाढली. लोकांना पराकाष्टेच्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

भारत अगोदरच जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडला गेला असल्यामुळे महामंदीचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होणे अपरिहार्य होते. याकाळात भारतात फारसा औद्योगिक विकास झाला नसल्यामुळे भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषी उत्पादनावर अवलंबून होती. त्यामुळे भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेवर पर्यायाने शेतकऱ्यांवर या जागतिक महामंदीचा अधिक प्रभाव पडला.

पतव्यवस्था :-

पुरेशा जलसिंचनाच्या सुविधाअभावी भारतीय शेती ही बहुतांशी मौसमी पावसावर अवलंबून असल्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना कृषिउत्पादनासाठी नेहमी मौसमी पावसावर अवलंबून राहावे लागत असे.[1] योग्यवेळी व योग्यप्रमाणात पाऊस झाला तरच चांगले उत्पादन होऊ शकत असे. दुष्काळ किंवा अतिवृष्टी झाली तर शेतकऱ्याला आर्थिक झळ सोसावी लागत असल्यामुळे कर्ज काढून आपला उदरनिर्वाह व सरकारी महसूल भरावा लागत असे. ह्या कर्जाचे प्रमाण फार मोठे असून, ते कर्ज बहुतेक अनुत्पादक(Unproductive Debt) अशा स्वरूपाचे होते.[2] ब्रिटीशांची सत्ता भारतात स्थापन होण्यापूर्वी भारतातील शेतकऱ्यांना सरकार आणि जमिनदार यांच्याकडून शेतीच्या कामाकरिता तगाई दिली जात असे आणि दैनंदिन खर्चाकरिता सावकारांकडून कर्ज मिळत असे. ब्रिटीशपूर्व काळात ग्रामसभेचा समाजावर प्रभाव असल्याने सावकारांकडून शेतकऱ्यांची लुबाडणूक होत नसे. त्यावेळी दामदुपटीच्या नियमानुसार कर्जावरील व्याजाची रक्कम मूळ कर्जाच्या रक्कमेपेक्षा जास्त होऊ दिली जात नसे.[3] परंतु ब्रिटीशांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर वसाहतवादी शोषणाचे आणि विशेषतः भारतीय शेती आंतरराष्ट्रीय भांडवलशाहीशी जोडली गेल्याचे भिषण परिणाम शेतकऱ्यांना भोगावे लागले. १८७९ च्या डेक्कन अग्रिकल्चरिस्ट बिलाच्यावेळी बोलताना बॉम्बे रेव्हेन्यू अधिकारी टी. होप यांनी म्हटले, to our revenue system must in candour be ascribed some share in the indebtedness of your ryot.[4]

भारताला स्वातंत्र्य मिळेतोपर्यंत सहकारी सोसायट्यांचा प्रसारही मर्यादित प्रमाणातच झाला होता.

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

त्यामुळे ग्रामीण भागातील फारच थोडे शेतकरी या सहकारी सोसायट्यांमार्फत कर्ज घेऊ शकत होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना जमीनमहसूल भरण्यासाठी, शेतीच्या कामाकरिता आणि वैयक्तिक खर्चाकरिता सावकारांकडून कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहत नसे. ज्यांचे व्याजदर गगनाएवढे प्रचंड असत.[5]

जागतिक महामंदी आणि शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा:-

ग्रामीण कर्जबाजारीपणा हा मुळातच भारतीय कृषिव्यवस्थेचा एक महत्वाचा दोष होता. तसेच तो ब्रिटीशकाळात भारताला लागलेला एक गंभीर आजार होता. कारण ब्रिटीशांनी निर्माण केलेल्या कायदेपद्धतीमुळे सावकारांना संरक्षण मिळाले. ब्रिटिशांनी निर्माण केलेली कायदेव्यवस्था ही सावकारांच्या बाजूने होती आणि न्यायदानव्यवस्था एखाद्या मशीनप्रमाणे काम करीत होती. शेतजमीन ही सावकारांकडे हस्तांतरित होणे म्हणजे ब्रिटीशांच्या ग्रामीण भागातील सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणे अशा प्रकारची भिती निर्माण झाल्यानंतर एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटी काही प्रतिबंधक उपाय म्हणून सावकारी नियंत्रण कायदे करण्यात आले.[6] परंतु वसाहतवादी सरकारने त्यांच्या अंमलबजावणीकडे फारसे लक्ष दिले नाही. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला ज्यावेळी किंमती वाढत होत्या, त्यावेळी धनको आणि ऋणको यांच्यातील संबंध चांगले होते. पण जागतिक महामंदीच्या काळात किंमती घसरू लागल्यानंतर या दोघांच्यातील संबंध परस्परविरोधी बनले आणि ते सौहार्दाचे ठेवणे सरकारला अशक्य बनले.[7]

शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणामध्ये जागतिक महामंदीमुळे भर पडली. जागतिक महामंदीमुळे शेतमालाच्या किंमती घसरून शेतकऱ्यांचा नफा कमी झाला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होऊन त्यांची आर्थिक स्थिती फारच बिकट झाली. परिणामी सरकारला द्यावा लागणारा जमिनमहसूल, खंड यासारख्या कायम बांधिलकी असणाऱ्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी त्याला कर्ज काढण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. त्यातच सहकारी सोसायट्यांनी थकबाकीमुळे कर्जपुरवठा करण्याचे थांबविल्यामुळे[8] शेतकऱ्यांना सावकाराचे पाय धरावे लागले. मुळातच कर्जबाजारी असलेल्या शेतकऱ्याला बिघडलेल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे कर्जफेड करणे दूरच उलट सरकारी जमिनमहसूल किंवा शेतसारा भरण्यासाठी आपल्या शेतजमिनी गहाण ठेवून सावकार म्हणेल त्या व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागले. सावकारांनी अडचणीत सापडलेल्या शेतकऱ्यांना भारी व्याजदराने कर्जे दिली. प्रसंगी त्यांच्या जमिनी आपल्या ताब्यात घेतल्या आणि त्यांना त्याच्याच शेतजमिनीमध्ये कुळ म्हणून राबण्यास भाग पाडले. अशाप्रकारे जागतिक महामंदीच्या काळात बिघडलेल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे सावकारांकडून शेतकऱ्यांचे अपरिमित शोषण होऊन त्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढू लागला.[9] शिवाय कृषी उत्पादनांच्या उतरलेल्या किंमतींमुळे आणि कर्ज परतफेड न झाल्याने सावकार व सहकारी सोसायट्यांमधील आपली पत शेतकऱ्यांना गमवावी लागली.[10] यातूनच सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेण्यास सुरुवात केली. पंजाब, बॉम्बे प्रेसिडेन्सी व संयुक्त प्रांतातील शेतकऱ्यांची जमिनी गहाण टाकण्याची आणि जमिनविक्रीची आकडेवारी या अनिष्ट प्रवृत्तीची द्योतक आहे. सन १९२६ ते १९३६ च्या दरम्यान बॉम्बे प्रेसिडेन्सीतील अहवालानुसार एकूण शेतजमिनीच्या २०% शेतजमीनी सावकारांच्याकडे गेल्या.[11] शेतकऱ्यांच्या जमिनी प्रंचड प्रमाणात शेती न कसणाऱ्या सावकारांच्या हातात जात असल्याचे १९३१ च्या जनगणना अहवालात म्हटले होते.[12] सन १९३७-३८ मध्ये हैद्राबाद संस्थानात नेमण्यात आलेल्या समितीने(Tenancy Committee) संस्थानातील एकूण जमिनीपैकी १/३ जमीन ही शेतकऱ्यांकडून सावकारांकडे हस्तांतरित झाल्याचे नमूद केले.[13]

थोडक्यात जागतिक महामंदीमुळे शेतकऱ्यांचे जवळपास निम्म्यापर्यंत खाली आलेले उत्पन्न आणि कमी न होता आहे तसाच चालत राहिलेला खंड, जमीनमहसूल हे सन १९२९ नंतर मोठ्या प्रमाणावर वाढत जाणाऱ्या ग्रामीण कर्जाचे कारण होते.[14] १९११ साली भारतातील संपूर्ण कृषीकर्ज हे ३०० कोटी रुपये होते.[15] तर १९२१ साली ते ५३३ कोटी रुपये असल्याचा अंदाज होता.[16] जागतिक महामंदीमुळे त्यामध्ये वाढ होऊन ते १९३१ साली ९०० कोटी रुपये झाल्याचे १९३१ च्या केंद्रीय बँकिंग चौकशी समितीच्या अहवालात नमूद केले होते.[17] तर रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या कृषि विभागाच्या(Agricultural Credit Department) अहवालाप्रमाणे १९३७ साली हे कर्ज एकूण १८०० कोटी रुपयांवर गेले.[18] थोडक्यात १९११ ते १९२१ या दहा वर्षात कृषीकर्ज हे ३०० कोटी रुपयावरून ५३३ कोटी रुपये झाले; १९२१ ते १९३१ या दहा वर्षात ५३३ कोटी रुपयावरून ९०० कोटी रुपयावर गेले. तर १९३१ ते १९३७ या सहा वर्षात ते ९०० कोटी रुपयावरून १८०० कोटी रुपयावर गेले. ही आकडेवारी मंदीमुळे किती मोठ्या प्रमाणात कृषीकर्जात वाढ झाली याचे निदर्शक आहे.[19] जागतिक महामंदीच्या काळातील शेतकऱ्यांच्या कर्जातील ह्या प्रचंड वाढीवरून कृषी क्षेत्रातील वाढत्या बिकट आर्थिक परिस्थितीची कल्पना येते.[20] जागतिक महामंदीमुळे झालेल्या चलनघसरणीच्या धोरणाचे प्रतिबिंब बँकेच्या व्याजदरावर पडले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील व्याजदराची घसरण सुरु झाल्यामुळे त्याचा परिणाम भारतावर होऊन भारतातील व्याजदरही घसरले.[21] पण या व्याजदर घसरणीचा उपयोग ग्रामीण भागातील पुनर्जीवनासाठी न झाल्याने ग्रामीण भागातील चलन हस्तांतरण जवळपास

कमी-अधिक प्रमाणात बंद झाले. ग्रामीण भागातील सावकारांनी याचा फायदा घेऊन कर्जदारांवर जबरदस्ती करून त्यांच्याकडून सोन्याचे दागिने, अलंकार घेऊन आपली कर्जवसूली करण्याचा प्रयत्न केला, ज्या सोन्याची किंमत जागतिक बाजारपेठेत वाढलेली होती.[22]

कर्ज-तडजोड मंडळ(Debt Conciliation Board):-

जागतिक महामंदीच्या काळात भारतातील ग्रामीण कर्जबाजारीपणा वाढला होता. ग्रामीण कर्जबाजारीपणाचा हा प्रश्न सोडविण्यासाठी, कर्जे कमी करण्यासाठी आणि तडजोडीच्या मार्गाने हा प्रश्न सोडविला जावा ह्यासाठी सरकारने कायदा करून कर्ज-तडजोड मंडळाची पद्धत स्विकारली.[23] विशिष्ट प्रकारची विशिष्ट रक्कमेपर्यंतची कर्जे अशा मंडळांमार्फत विचारात घेऊन तडजोडीच्या मार्गाने समेट घडवून आणली जात असे. सन १९३३ मध्ये मध्य-प्रांत व बेरार सरकारने अशा प्रकारचा कायदा बनविला. त्यास अनुसरून सन १९३४ ते १९३७ या काळात पंजाब, बंगाल, मद्रास, इत्यादी अनेक प्रांतात कर्ज-तडजोड मंडळाचे कायदे केले गेले.[24] ग्रामीण कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी या मंडळाची स्थापना करण्यात आली असली तरी कायद्याच्या किंवा काही तांत्रिक उणिवांमुळे ह्या मंडळाचे कार्य फारसे यशस्वी होऊ शकले नाही. फक्त मध्य-प्रांत व बेरार आणि पंजाब या प्रांतात थोडेफार यश मिळू शकले.[25]

सावकारी नियंत्रण कायदे (Money Lenders Acts):-

जागतिक महामंदीच्या प्रभावामुळे सावकारी नियंत्रित करण्यासाठी कायदे करण्याची गरज मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली. सुरुवातीला पंजाब सरकारने १९३० मध्ये सावकारी नियंत्रित करणारा कायदा पास करून उदाहरण घालून दिले. त्यानंतर १९३३ मध्ये बंगालमध्ये सावकारी कायदा तयार करण्यात आला.[26] अनेक प्रांतांनी सन १९३३ ते १९४० या काळात सावकारी नियंत्रण कायदे केले.[27] या कायद्यांच्या तरतुदीनुसार सक्तीचा सावकारी परवाना, कर्जदाराला दिलासा, खोटे हिशेब ठेवल्यास अगर अयोग्य व्यवहार केल्यास सावकारांना दंड करण्याची तरतूद, व्याजाचे निश्चित दर यासारखे कडक निर्बंध लादून सावकारांवर नियंत्रण ठेवले.[28] प्रांतीय सरकारांनी सावकारी नियंत्रण कायदे केले असले तरी ते फारसे परिणामकारक ठरले नाहीत. कारण काही सावकारांनी आपला व्यवसाय कमी करून, आपला पैसा इतर व्यवसायात गुंतविला. तर इतरांनी या सावकारी नियंत्रण कायद्यातील उणीवांचा आधार घेऊन परवाना काढण्याच्या फंदात न पडणाऱ्या सावकारांना रान मोकळे होते.[29] शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज असल्यामुळे शिवाय त्यांना कर्ज घेण्याचा दुसरा पर्याय नसल्यामुळे ते सावकारांच्या अशा अटी कबुल करण्यास तयार होत. तसेच प्रांतीय सरकारांनी सावकार नियंत्रण कायदे केले, पण सावकारांच्या व्यवहारावर योग्य प्रकारे देखरेख ठेवण्याची व्यवस्था केली गेली नाही. सन १९५१ च्या अखिल भारतीय कर्जविषयक पाहणी समितीने आपल्या अहवालात असे नमूद केले होते कि, "या कायद्यांमुळे सावकारांवर अगर त्यांच्या व्यवहारांवर फारच थोडा परिणाम झालेला असून कायद्याच्या बुरख्याखाली बेकायदेशीर व्यवहार करण्याच्या दृष्टीने नवे मार्ग शोधून काढणे त्याला आवश्यक वाटू लागले. ("……had little effect on the money- lender or his operations beyond putting him to the necessity of devising a variety of legal camouflage for a whole variety of illegality.")[30] थोडक्यात या सावकारी नियंत्रक कायद्यांचा फारसा उपयोग शेतकऱ्यांना झाला नाही.

कर्जाच्या दबावाखालून सहजपणे बाहेर येण्यासाठी बहुतांशी पाश्चात्य देशातील सरकारांनी शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य पुरविले. त्याचवेळी जागतिक महामंदीमुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक दबावातून शेतकऱ्यांची मुक्तता करण्यासाठी क्रांतिकारी कृषी उपाययोजना स्विकारल्या. अनेक देशांनी कर्जवसुली पूढे ढकलली, नवीन कर्जे देण्यास प्राधान्य दिले, अल्प मुदतीची कर्जे दीर्घ मुदतीमध्ये रुपांतरीत केली आणि शेती उत्पन्नानुसार ठराविक देयके ठरवून दिली.[31] भारतामध्ये मात्र शेतकरी वर्गाला जागतिक महामंदीच्या बिकट आर्थिक परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी सरकारने फारसे प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे शेतकरी अधिकच नागवला गेला.

सारांश:-

थोडक्यात जागतिक महामंदीच्या काळात शेतमालाच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाले. परंतु सरकारने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल म्हणून कोणत्याही उपाययोजना किंवा फारस्या सवलती दिल्या नसल्यामुळे आपल्या जमिनमहसूलासारख्या कायमस्वरूपी जबाबदाऱ्या पार पडण्यासाठी त्याला कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला. एकंदरीत जागतिक महामंदीमुळे निर्माण झालेल्या बिकट आर्थिक परिस्थितीमुळे शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात सापडले आणि सावकाराच्या भारी व्याजदरामुळे देशोधडीला लागले. सरकारच्या अनास्थेमुळे जागतिक महामंदीच्या या आर्थिक बिकट परिस्थितीतही त्याचे सावकारांकडून आर्थिक शोषणच झाले. हा वसाहतवादी व्यवस्थेच्या शोषणाचा एक धडधडीत पुरावा आहे.

संदर्भ :-

1. The Imperial Gazetteer of India, The Indian Empire, Vol.III, Economic, New Edition, at the Clarendon Press, Oxford, 1908, Page No. 4-5.
2. गोखले (प्रा.)रामचंद्र महादेव, भारताचा आर्थिक इतिहास(१७५०-१९४७) भाग पहिला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७७, पृ. ५५.
3. Shinde J. R., Dynamics of Cultural Revolution 19th Century Maharashtra, Ajanta Publications, Delhi, 1985, Page No. 8-9.
4. Dutt Rajani Palme; Misra Archna and Mishra Kundan(Ed.), The Agrarian Crisis in India before Independence .....towards its solution, Gambol Books, Australia, 1980, Page No. 58.
5. Mamoria (Dr.)C. B. & Saksena (Dr.)R. D., Co-Operation in India, Kitab Mahal, Allahabad, 1973, Page No. 71-77.
6. Rothermund Dietmar, The Indian Economy Under British Rule and other Essays, Manohar Publications, New Delhi, 1983, Page No.131-132.
7. Ibid, Page No.131-132.
8. Ghanekar (Dr.)V. V., Co-operative movement in India 1904-2004 Observations and New Challenges, Institute of Rural Development and Education, Pune, October 2004, Page No. 3.
9. Tomlinson B. R., The New Cambridge History of India-III The Economy of Modern India, 1860-1970, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, Page No. 72-73.
10. Annual Report of the Department of Agriculture in the Bombay Presidency for the year 1931-32, printed at the Government Central Press, Bombay, 1933, Page No. 88.
11. वैद्य (डॉ.)सुमन आणि कोठेकर (डॉ.)शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास १९२१ ते १९४७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००१, पृ. २९९.
12. Census of India, 1931, Vol-1, Part-1, Page No. 288.

Dutt Rajani Palme; Misra Archna and Mishra ....., Op- Cit, 1980, Page No. 74.

13. Qureshi A. I., Economic Development of Hyderabad, Orient Longmans Ltd., London, 1947 , Page No.133.
14. Singh Kanti, The Great Depression and Agrarian Economy, Mittal Publications, Delhi, 1987, Page No. 32.
15. Report of the Bombay Provincial Banking Enquiry Committee 1929-30 Volume I, Printed at the Government Central Press, Bombay, 1930, Page No. 38.
16. Darling Malcolm Lyall, The Punjab Peasant in Prosperity and Debt, Humphrey Milford, Oxford University Press, London, New York, Bombay, Calcutta, Madras, Second Edition, 1928, Page No.10-11.
17. Report of the Peasant Enquiry Committee of The Maharashtra Provincial Congress Committee, 1936, Published by S. D. Deo, President, Maharashtra Provincial Congress Committee, Poona, 1936, Page No. 61.
18. Desai A. R., Social Background of Indian Nationalism, Popular Prakashan PVT LTD, 1948, Page No. 48.
19. Dutt Rajani Palme; Misra Archna and Mishra Kundan(Ed.), Op- Cit, Page No. 76.
20. दत्त रजनी पाम, आजकालचा भारत India Today मराठी अनुवाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, मराठी आवृत्ती-२००६, पृ. २५३.
21. Government of India, Finance Department, File No. 7(111)-F1935.
22. Rothermund Dietmer, Op-Cit, Page No.163.
23. Ibid, Page No. 135.
24. Department of Education, Health and Lands, Govt. of India, File No. 178/35-A, 1935.
25. Government of the Central Provinces and Berar, Department of Land Records, Season and Crop Report of the Central Provinces and Berar for the year ending the 31st May 1937, Government Printing, Central Provinces, Nagpur, 1938,Page No. 12.
26. Rothermund Dietmar, Op-Cit, Page No.134.
27. Tomlinson B. R., Op-Cit, Page No. 73.
28. गोखले महादेव रामचंद्र, उपरोक्त, पृ. ६१-६२
29. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड-४, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, जून १९९३, पृ. ३८-४६.
30. गोखले महादेव रामचंद्र, उपरोक्त, पृ. ६२.
31. Rothermund Dietmar, Op-Cit, Page No. 57.

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-२ : इतिहास

भारताचा इतिहास ([illegible])

स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास ([illegible])

([illegible] सन २०१९-२० पासून)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

Scanned by CamScanner

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२०

बी. ए. (भारताचा इतिहास / स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास) भाग–२ इतिहास पेपर ४ व ६ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर – ४१६ ००४.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर–४१६ ००४.

■

ISBN- 978-93-89327-76-2

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर–४१६ ००४ (भारत)

Scanned by CamScanner

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

Seating Arrangement

Course : 388-B. A.(Semester) Pattern : semester

Course Part : B. A. Part No -III SEM VI

Centre College : 250-Vitthalrao Patil (Arts, ... lege,Kale, KOLHAPUR

Paper : (65714) SOCIOLOGY PA... Theory)

Date Time : 06th November 2019, Wednesday , 03:00 PM TO 05:00 PM

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक Block No.			घटकाचे शीर्षक Seat Nos.: 69996 - 69998	पान क्रमांक Total Students : 3
69996	69997	69998		

Total Student : 3

सेमिस्टर–३ : पेपर–५

१.	भारतातील कंपनीच्या राजवटीची स्थापना	१
२.	ईस्ट इंडिया कंपनीचे वसाहतवादी धोरण	३७
३.	वसाहतकालीन अर्थव्यवस्था	७१
४.	कंपनी सरकारविरुद्ध उठाव	१०५

सेमिस्टर–४ : पेपर–६

१.	राष्ट्रवादाचा उदय	१३७
२.	गांधी युग	१८४
३.	स्वातंत्र्य चळवळीतील इतर प्रवाह	२२२
४.	जमातवाद आणि फाळणी	२५४

Date : 15/10/2019

Scanned by CamScanner

४. **डॉ. बी. एल. ग्रोव्हर, डॉ. एन. के. वेल्हेकर :** *'आधुनिक भारताचा इतिहास'*, एस. चन्द, २००२.

५. **बिपन चंद्र :** *''इंडियाज् स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स भारताचा स्वातंत्र्य संघर्ष,* के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २००३.

६. **डॉ. माणिक लाल गुप्त :** *'आधुनिक भारत का इतिहास'*, साहित्य रत्नालय, कानपूर, २००७.

७. **वैद्य सुमन, कोठेकर शांता :** *'आधुनिक भारताचा इतिहास (१८५७-१९२०),* श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०००.

८. **गाठाळ एस. एच. :** *'आधुनिक भारताचा इतिहास'*, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०००.

९. **कदम य. ना. :** 'आधुनिक भारत', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००५.

❑❑❑

Scanned by CamScanner

शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-२ : इतिहास : Elective group E : Paper 320

१९ व्या शतकातील भारताचा आर्थिक इतिहास

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - २ करिता (१९ व्या शतकातील भारताचा आर्थिक इतिहास)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

ISBN- 978-93-89327-34-2

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. अवनिश पाटील इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१
डॉ. अभय पाटील सौ. एम. आर. जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज, कराड	२
डॉ. सुरेश वसंत शिखरे श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर	३
प्रा. संदीप जाधव विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

डॉ. अवनिश पाटील
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

हास)
३२०

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	प्रास्ताविक	१
२.	कृषीविषयक व्यवस्था आणि त्याचे परिणाम	२८
३.	उद्योग	५०
४.	व्यापार	९७

Estd : 1962
NAAC 'A' Grade
MHRD-NIRF-28th Rank

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

प्रमाणपत्र

दूर शिक्षण केंद्रांतर्गत तयार करण्यात आलेल्या एम. ए. भाग २ राज्यशास्त्र विषयाच्या खालील स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये डॉ. **एस. एम. सेलुकर, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे** यांनी घटक लेखन केले आहे.

अ.क्र	स्वयं अध्ययन साहित्याचे नाव	आयएसबीएन नंबर	शेरा
१	एम.ए. भाग २ सत्र ३ राज्यशास्त्र : आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे सिध्दांत (मराठी माध्यम)	978-81-8486-672-8	एक घटक लेखन (घटक क्रमांक १ : प्रस्तावना)
२	एम.ए. भाग २ सत्र ४ राज्यशास्त्र : समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारण (मराठी माध्यम)	978-81-8486-665-0	एक घटक लेखन (घटक क्रमांक ३ : समकालीन समस्या I)

सदरचे प्रमाणत्र डॉ. सेलुकर यांचे मागणीवरुन देण्यात येत आहे.

8/5/2017
संचालक

संदर्भ : शिविको/दूशिके/225

दिनांक : 18 MAY 2017

दूर शिक्षण केंद्र कोल्हापूर शिवाजी विद्यापीठ

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

TRUE COPY

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur (M.S.)

शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-२ : राज्यशास्त्र

(सत्र ३ : पेपर ४) (सत्र ४ : पेपर

भारतीय राजकीय

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२१

बी. ए. (राज्यशास्त्र) भाग-२ पेपर ४ व ६ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ८००

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर - ४१६ ००४.

■

ISBN- 978-93-92887-02-4

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : राज्यशास्त्र

अध्यक्ष - **प्रा. डॉ. श्रीमती भारती तुकाराम पाटील**
राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- **प्रा. डॉ. प्रकाश पवार**
  राज्यशास्त्र अधिविभाग,
  शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- **प्राचार्य डॉ. राजेंद्र कुरळपकर**
  के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय, उरुण-इस्लामपूर,
  जि. सांगली
- **डॉ. एस. जी. कुंभार**
  राजा श्रीपतराव भगवंतराव कॉलेज, औंध,
  जि. सातारा
- **डॉ. आर. आर. कांबळे**
  कर्मवीर हिरे आर्टस, सायन्स, कॉमर्स ॲण्ड
  एज्युकेशन कॉलेज, गारगोटी, जि. कोल्हापूर
- **डॉ. अनिता संजिव कणेगांवकर**
  डी.डी. शिंदे सरकार कॉलेज, महालक्ष्मी मंदीर जवळ,
  कोल्हापूर
- **डॉ. शिवाजी सुबराव पाटील**
  छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- **प्राचार्य डॉ. शिरिषकुमार धोंडिराम पवार**
  बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, जि. सातारा
- **प्रा. डॉ. श्रीमती उत्तरा सहस्त्रबुद्धे**
  राज्यशास्त्र अधिविभाग,
  मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- **डॉ. मृदुल निळे**
  राज्यशास्त्र अधिविभाग,
  मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- **प्रा. डॉ. ए. एस. चौसाळकर**
  आर. के. नगर हौसिंग सोसायटी,
  एमएसईबी ऑफीस समोर, कोल्हापूर
- **श्री. वैभव नायकवडी**
  हुतात्मा किसन अहिर शुगर मिल, वाळवा,
  जि. सांगली
- **श्री. दशरथ विठोबा पारेकर**
  फ्लॅट नं. ५०८, एव्हरग्रीन होम्स, फेज-४,
  टॉवर डी, प्रभू हॉस्पिटल रोड, नागाळा पार्क, कोल्हापूर

*अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र–३ : पेपर–४ : भारतीय राजकीय विचार	
प्रा. आंगद नरसगौंडा पाटील कर्मवीर भाऊराव पाटील आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, कळे ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	१
प्रा. डॉ. भारती पाटील राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२
डॉ. विजय एस. पानस्कर बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. पाटण, जि. सातारा	२
प्रा. अनिल मोहिते एम. एच. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी, ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर	४
सत्र–४ : पेपर–६ : भारतीय राजकीय विचार	
डॉ. निळकंठ लोखंडे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा, जि. सातारा	१
डॉ. पांडूरंग विष्णू पाटील प्रा. संभाजीराव कॉलेज, देऊर, ता. कोरेगाव, जि. सातारा	२
डॉ. सूर्यकांत लकाप्पा गायकवाड 'कर्मवीर छाया' बॅरिस्टर पी. जी. पाटील बंगल, ५२९ अ पारसनीस कॉलनी, पवई नाका, सातारा, जि. सातारा	३
डॉ. शार्दूल माणिकराव सेलूकर विठ्ठलराव पाटील आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. भारती पाटील
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. शार्दूल माणिकराव सेलूकर
विठ्ठलराव पाटील आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स
कॉलेज, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

The system of Distance Education has the potential to fulfil the enormous responsibility of universalization and democratization of education by maintaining the standard of education, providing Education relevant to the needs of the country at reasonable costs and making optimum use of the media.

Our endeavour is :

1. to provide an alternative non-formal channel for higher education.
2. to reduce the pressure on the conventional university system by supplementing it.
3. to provide a means for continuing and life-long education so as to enrich the lives of people.
4. to bring higher education within the reach of those who have had no access to it.
5. to democratize higher education by providing access to large segments of the population-particularly the disadvantaged groups such as those living in remote and rural areas, including working people, women and other adults who wish to acquire and upgrade their knowledge and skills through studies in various fields.
6. to help those who wish to improve their educational qualifications and are interested in undertaking advanced studies of their interest, without being required to join as full time students.

Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar
Shivaji University, Kolhapur
Website : www.unishivaji.ac.in

Prof. (Dr.) A. M. Sarawade
I/c Director
CENTRE FOR DISTANCE EDUCATION
Telephone No. : 2693771, 2693871,
2694171, 2694771

ISBN : 978-93-92887-02-4

109 105

शिवाजी विश्वविद्यालय,

कोल्हापुर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-3 : हिंदी

सत्र-5 : पेपर - 8 (DSE-E-7)

साहित्यशास्त्र

सत्र-6 : पेपर -13 (DSE-E-132)

साहित्यशास्त्र और हिंदी आलोचना

(शैक्षिक वर्ष 2021-2022 से)

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Ka
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

© कुलसचिव, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर (महाराष्ट्र)
प्रथम संस्करण : 2021
बी. ए. भाग 3 (हिंदी : बीजपत्र-8 और 13)
सभी अधिकार विश्वविद्यालय के अधीन। शिवाजी विश्वविद्यालय की अनुमति के बिना किसी भी सामग्री की नकल न करें।

प्रतियाँ : 300

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. एन. शिंदे
प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर - 416 004.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विश्वविद्यालय मुद्रणालय,
कोल्हापुर - 416 004.

■

ISBN- 978-93-92887-25-3

★ दूरशिक्षण केंद्र और शिवाजी विश्वविद्यालय की जानकारी निम्नांकित पते पर मिलेगी-
शिवाजी विश्वविद्यालय, विद्यानगर, कोल्हापुर-416 004. (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

	सत्र 5	सत्र 6
★ प्रा. नितीन विठ्ठल पाटिल विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापुर	1	-
★ प्रा. डॉ. सिद्राम कृष्णा खोत चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी	2	-
★ प्रा. डॉ. मिलिंद नामदेव साळवे विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा	2	-
★ प्रा. मारुफ समशेर मुजावर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगांव, ता. खटाव	3	-
★ डॉ. संदिप किर्दत छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा, जि. सातारा	4	-
★ डॉ. आरिफ शौकत महात विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापुर	-	1
★ प्रा. सुवर्णा नरसू कांबळे आर्टस अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, शुक्रवारपेठ, सातारा, जि. सातारा	-	2
★ डॉ. मानसी शिरगावकर कन्या महाविद्यालय, शिवाजी रोड, शिवाजीनगर, मिरज, जि. सांगली	-	3
★ डॉ. गोरखनाथ किर्दत यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, उरुण इस्लामपूर, जि. सांगली	-	4

■ सम्पादक ■

डॉ. सरोज एस. पाटिल
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापुर

डॉ. बबन एस. सातपुते
मिरज महाद्यिालय, मिरज,
ता. मिरज, जि. सांगली

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

इकाई 1

काव्य/साहित्य : स्वरूप, तत्त्व, प्रयोजन

अनुक्रम

1.1 उद्देश्य

1.2 प्रस्तावना

1.3 विषय – विवेचन

1.3.1 काव्य / साहित्य : स्वरूप

1.3.1.1 संस्कृत आचार्यों के काव्य–लक्षण

1.3.1.2 प्राचीन हिंदी आचार्यों के काव्य–लक्षण

1.3.1.3 आधुनिक हिंदी विद्वानों के काव्य–क्षण

1.3.1.4 पाश्चात्य विद्वानों के काव्य–लक्षण

1.3.1.5 निष्कर्ष

1.3.2 काव्य / साहित्य : तत्त्व

1.3.2.1 भाव तत्त्व

1.3.2.2 कल्पना तत्त्व

1.3.2.3 बुद्धि तत्त्व

1.3.2.4 शैली तत्त्व

1.3.2.5 निष्कर्ष

1.3.3 काव्य : प्रयोजन

1.3.3.1 संस्कृत आचार्य : काव्य प्रयोजन

1.3.3.2 प्राचीन हिंदी आचार्य : काव्य प्रयोजन

1.3.3.3 आधुनिक हिंदी विद्वान : काव्य प्रयोजन

1.3.3.4 पाश्चात्य काव्यशास्त्र में काव्य प्रयोजन

1.3.3.5 निष्कर्ष

1.4 स्वयं – अध्ययन के लिए प्रश्न
1.5 पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
1.6 स्वयं – अध्ययन प्रश्नों के उत्तर
1.7 सारांश
1.8 स्वाध्याय
1.9 क्षेत्रीय कार्य
1.10 अतिरिक्त अध्ययन के लिए

1.1 उद्देश्य :

इस इकाई के अध्ययन के बाद आप,

1. काव्य (साहित्य) शब्द के अर्थ और स्वरूप से परिचित होंगे।
2. भारतीय एवं पाश्चात्य विद्वानों द्वारा बताए गए काव्य (साहित्य) के लक्षणों को पढकर साहित्य का स्वरूप समझने में सक्षम होंगे
3. काव्य (साहित्य) के विभिन्न तत्त्वों से परिचित होंगे।
4. काव्य प्रयोजनों से परिचित होंगे।
5. काव्य (साहित्य) के महत्त्व को समझ सकेंगे।

1.2 प्रस्तावना :

साहित्य के सम्यक अनुशीलन का कार्य साहित्यशास्त्र के अंतर्गत होता है। जिसमें साहित्य की विभिन्न विधाओं का शास्त्रीय दृष्टि से सांगोपांग विवेचन किया जाता है। 'शास्त्र' शब्द संस्कृत 'शास्' धातु से बना हुआ है, जिसका अर्थ है अनुशासन। साहित्यशास्त्र हमें साहित्य के विषय में अनुशासित करता है। साथ ही साहित्य निर्माण के नियमों की जानकारी भी प्रदान करता है। साहित्यशास्त्र के लिए 'काव्यशास्त्र', काव्यालोचन और काव्यमीमांसा जैसे शब्द भी प्रचलित है। प्राचीन काल में तो इसके लिए 'अलंकार शास्त्र' का भी प्रयोग होता था। कालांतर में इस शब्द की व्याप्ति संकुचित होती गयी और इसी स्थान पर साहित्यशास्त्र नाम रूढ होता चला गया।

विश्व की लगभग सभी भाषाओं के साहित्य में काव्यशास्त्र पर विचार हुआ है। अध्ययन की सुविधा की दृष्टि से इसके भारतीय तथा पाश्चात्य दो भेद किए जाते हैं। भारतीय काव्यशास्त्र की परंपरा में उपलब्ध ग्रंथों के आधार पर भरतमुनि को काव्यशास्त्र का प्रथम आचार्य माना जाता है। उनका 'नाट्यशास्त्र' ग्रंथ भारतीय काव्यशास्त्र का प्रथम ग्रंथ माना जाता है। अतः इसमें काव्यशास्त्र के विभिन्न अंगों का विवेचन-विश्लेषण मिलता है।

17-18

ISBN : 978-81-927211-9-6

SANGRUL EDUCATION SOCIETY'S

S.B.KHADE MAHAVIDYALAYA, KOPARDE,

TAL KARVEER, DIST. KOLHAPUR

PROCEEDING

A ONE DAY

NATIONAL SEMINAR

ON

THE PORTRAYAL OF SUBALTERNS IN INDIAN LITERATURE

TUESDAY , 20TH February, 2018

Edited by

Prin. Dr. D.D.Kurlapkar

Prof. S.V.Sutar **Prof. S.B. Raut** **Prof. S.S. Chougale**

PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Ka
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

©Editor

Sangrul Shikshan Sanstha, Sangrul's
S.B. KHADE MAHAVIDYALAYA, KOPARDE
TAL. KARVEER, DIST. KOLHAPUR 416 204.

ISBN: 978-81-927211-9-6

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval systems without permission in writing from the copyright owners.

DISCLAIMER

The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

Publisher:

PraRup Publications
Kolhapur. (Maharashtra)
Pin – 416 008

Sr. No.	Title	Author	Page No.
19	आदिवासी कवितेतील वंचित जीवन	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	113
20	नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील कामगार जीवन	प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	116
21	स्त्रीवादपूर्वकालीन स्त्रीलिखित कादंबरी	डॉ.रचना सचिन माने	122
22	प्रेमानंद गज्वी यांच्या 'तनमाजोरी' नाटकातील वेठबिगारीचे चित्रण	प्रा. डॉ. शीला धम्मपाल रत्नाकर	132
23	मानवाधिकार नाकारणारी 'भंगार' मधील जातपंचायत	प्रा. एस. व्ही. सुतार	139
24	दलित साहित्य : एक अभ्यास	कु.सालवाडगी शितल संग्राम	144
25	वंचित स्त्रियांचे कथालेखन	प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	150
26	संत चोखाबाची संत साहित्यातील बंडखोरी	प्रा.सुहास निर्मळे	172
27	दलित कविता आणि दलित कवयित्रि	प्रा. सुकुमार दादू आवळे	175
28	ग्रामीण कथाकार :व्यंकटेश माडगूळकर	सुनिता बाबुराव मोटे	181
29	स्वप्नांना सत्याकडे नेणारा कांतिकुलाचा काफिला'	प्रा. डॉ. उदय जाधव	190
30	बलुतेदारी जीवन —पखालच्या अनुषंगाने	सौ. वैशाली श्रीकांत गुंजेकर	195
31	**'साहित्य समन्वय' मधून व्यक्त झालेल्या दलित जाणिवा व विद्रोही कविता.**	**विष्णू शिवाजी कांबळे**	200

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya,
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

आदिवासी कवितेतील वंचित जीवन

प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण
(मराठी विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

१९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण दलित साहित्याबरोबरच आदिवासी साहित्याची निर्मिती झाली. परंपरागत जातीव्यवस्थेने दलित समाजाला गावाकुसाबाहेर राहावे लागले. याचे पडसाद दलित साहित्यातून दिसून येतात. दलित साहित्याची प्रेरणा घेऊन पुढे आदिवासी जे की, गावकुसाबाहेरसुद्धा राहत नाहीत. राहण्याचे एक विशिष्ट ठिकाण नाही. अशा भटकंती करणाऱ्या आदिवासी लेखक,कवींनी आदिवासी साहित्याची निर्मिती केली. यामध्ये भूजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, डॉ. उत्तमराव धोंडगे, नीलकांत कुलसंगे, विनायक तुमराम, वामन शेळमाके, पुरूषोत्तम शेळमाके, कुसुम अलाम, उषाकिरण अत्राम, कविता अत्राम, कृष्णकुमार चांदेकर, सुनील कुमरे इत्यादी कवी,कवयित्रींचा समावेश होतो.

आजपर्यंत ज्या आदिवासी कवी कवयित्रिंनी काव्यलेखन केले. त्या कवितेतून उपेक्षित जीवन जाणीव व्यक्त होते. निसर्गाच्या सानिध्यात राहिल्यामुळे त्यांचे जीवन अनुभव व लेखन यात निसर्गचित्रण येते. आदिवासी साहित्य प्रवाहात न येण्याच्या मागचे कारण म्हणजे त्यांची स्वत:ची असलेली बोलीभाषा, मानवसमूहापासून दूर राहिल्यामुळे ही बोली आदिवासीपूरतीच मर्यादित राहिली,परंतु नंतर आदिवासी साहित्य मराठी भाषेतून लिहिले गेले. त्यामुळे मराठी साहित्यामध्ये आदिवासी साहित्याचा समावेश करण्यात आला. १९६० नंतर ग्रामीण,दलित साहित्याबरोबरच आदिवासी साहित्य प्रवाह उदयाला आला.

आदिवासींची एक संस्कृती आहे. वेगवेगळ्या जमातीमध्ये त्यांच्या ठरवीक भाषा आहेत. जन्म, मृत्यू, लग्न हे विधीपार पाडण्यासाठी त्यांची विशिष्ट एक संस्कृती आहे, पद्धती आहे,असे दिसून येते. मौखिक गीते, नृत्य हे आदिवासींमध्ये आजही आहे. आरोग्य चांगले राहावे म्हणून औषधी वनस्पतींची त्यांना जास्त ओळख आहे. याचेही चित्रण आदिवासी साहित्यातून दिसून येते.

आता आदिवासी समाज समाजापासून दूर नाही. तर तो समाजात गावात वास्तव्यास आहे. त्यात काही लेखक—कवी आहेत. जे जगले,अनुभवले ते सांगावे, या उद्देशाने आदिवासी साहित्यिक लेखन करू लागले. आदिवासींच्या साहित्यामध्ये

I/C PRINCIPAL
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Panhala, Dist. Kolhapur

आदिवासी लेखक आणि बिगर आदिवासी लेखक असे दोन प्रकारचे साहित्य पाहावयास मिळते. त्यामध्ये जे जन्मजात आदिवासी आहेत. अशाच लेखकांना आदिवासी साहित्यिक म्हणता येईल. आदिवासी साहित्य फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. त्यास आदिवासी लोकसाहित्य म्हणून ओळखले जाते.

आदिवासी कवितेतून आदिवासीचे जीवन कशा प्रकारे वंचित होते,याचे चित्रण येते. वामन शेळमाके म्हणतात. वनवासी सारे भोगती दु:ख/प्रस्थापित सारे भोगती सुख। प्रस्थापित समाजरचनेला विरोध करत विद्रोही शब्द लेखन करण्याचे सामर्थ्य दलित साहित्याने केले. डॉ. आंबेडकरांनी दलित समाजाला शिका,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा अशी चेतावणी दिली. दलित समाज शिकू लागला. लिहू लागला, प्रस्थापित समाजाला हादरे देऊ लागला. दलित साहित्याच्या पावलावर पाऊल ठेवून आदिवासी साहित्यिक लिहिते झाले. त्यांच्या लेखनात, त्यांच्या जीवनात दु:ख,आगतिकता, वंचितता दिसून येते.

कुंदानी पेंढी खोदता खोदता
दिव फिरी गया
आजून भाकरना पत्ता नाहा
खोदता खोदता
हाडक्क गयत मसानमा

वाहरु सोनवणे यांनी आदिवासी श्रमिक जीवनाचे चित्रण वरील कवितेतून केले आहे. श्रमाचे मूल्य किती आणि कसे असावे. केवळ भाकरीचा तुकडा मिळू नये. असे श्रम असतील तर शोकांतिका आहे. वाहरु सोनवणे श्रमिक चळवळीतून घडलेले कवी आहेत. आदिवासी जीवनातील अस्सल जीवनानुभव त्यांच्या कवितेतून दिसून येतो.

वस्त्र म्हणावे तर लंगोटी
स्त्रियासही ना अंगभर साडी ।

सौ.कुसुम आत्राम आदिवासी जमातीतील गोंड जमातीतील वंचित स्त्री जीवनाचे चित्रण करते. अन्न,वस्त्र, निवारा ही माणसाची मूलभूत गरज आहे. या गरजा पूर्ण न होणे हीच त्यांची संस्कृती सर्व परिचित आहे. सवर्णाच्या स्त्रीयांना लज्जा असते. अब्रु असते, पण आदिवासी स्त्री अर्धनग्न राहणे, ही तिची संस्कृती समजली जाते. म्हणून आदिवासी समाजाला या संस्कृतीतून जागे करण्यासाठी उषाकिरण आत्राम म्हणतात—

रान बेवड्यांनो । आतातरी शहाणे व्हा।
रानात फुलू नका, आता तरी विळख्यात जखडू नका ।

सर्व जाती पातीनी आपापले रंग, निशाण वाटून घेतले आहेत. आदिवासी समाज काळा टिळा लावतात. रानावनात फिरतात निसर्गाला देवता समजतात, असा हा समाज अर्धपोटी, अर्धनग्न, उपेक्षित, वंचित जीवन जगतो याचे चित्रण आदिवासी कवितेतून इथे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आदिवासी साहित्याची चळवळ फार मोठया प्रमाणात अस्तित्वात नाही. जो आदिवासी समाज सुशिक्षित होऊन समाजात प्रतिष्ठेचे जीवन जगत आहे. अशा लोकांना ही चळवळ पुढे न्यावी. अशी अपेक्षा आहे. आदिवासी साहित्य चळवळ पुढे जाऊ न देणारे शत्रू शोधून त्यांच्याशी वैचारिक मंथन करणे गरजेचे आहे, व हा वाङ्. मयीन प्रवाह फुलता बहरता कसा होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

सारांश :

आदिवासींना इथले मूळ निवासी म्हणून ओळखले जाते. १९६० नंतर साहित्याच्या प्रवाहात ग्रामीण, दलित साहित्याबरोबर आदिवासी साहित्य लिहिले गेले. असले तरी, फार प्राचीन काळापासून आदिवासी साहित्य मौखिक रुपाने अस्तित्वात होते. या शोध निबंधातून आदिवासी कवितेतून चित्रित झालेले आदिवासी समाजाचे दु:ख, व्यथा,वेदना, उपेक्षित व वंचित जीवन थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. दादा गोरे गौरव ग्रंथ वाङ्.मयीन प्रवृत्ती: तत्वशोध,संपादक केशव मेश्राम, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
२. आदिवासी साहित्य स्वरुप आणि समीक्षा— डॉ. विनायक तुमराम, नागपूर
३. आदिवासी स्त्री— डॉ. शौनक कुलकर्णी, डायमंड प्रकाशन, पुणे.